MARATHA SAMAJ SEVA MANDAL'S

CHH.SHIVAJI NIGHT COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, SOLAPUR

Criterion – III

3.3.2. Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher.

3.3.2.1. Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/international conference proceedings.

2017-18

ISSN No: 2249-894X Impact Factor: 5.2331(UIF)

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर,
जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

मराठी साहित्य : प्रकारांतर व माध्यमांतर

प्रमुख संपादक,
प्रा. डॉ. शिवाजीराव देशमुख

संपादकीय अध्यक्ष,
प्राचार्य डॉ. [illegible] देशमुख

ISSN: 2249-894X

Impact Fators : 5.2337

नॅक मानांकन: ' सी'

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार"
शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित,

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर,

जि.उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, संलग्नित,

विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली पुरस्कृत

व

मराठी विभाग आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

दि. 22 व 23 सप्टेंबर 2017

मराठी साहित्यः प्रकारांतर व माध्यमांतर

' संपादकीय अध्यक्ष '

प्राचार्य डॉ.जयसिंगराव देशमुख

' संपादक '

प्रा. डॉ. शिवाजीराव देशमुख

मराठी विभाग प्रमुख

' सहसंपादक '

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)

कथात्मक साहित्याची रुपांतरे स्वरुप व उपयोजन

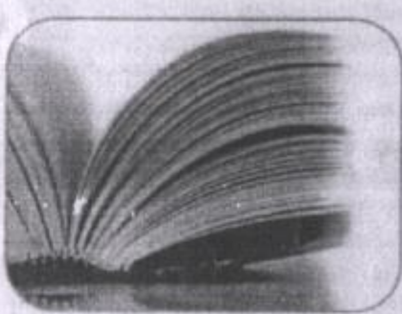

प्रा. मधुकरश्री. पवार
मराठी विभाग, छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज,
कला आणि वाणिज्य,सोलापूर .

प्रास्ताविक :

कथात्मक सहित्यात कथा, कादंबरी आणि महाकाव्याचा अंतर्भाव होतो. या साहित्य प्रकारात कथा सांगणे, कथन करणे किंवा निवेदन करणे या गोष्टीला विशेष महत्त्व असते. कथात्म साहित्यात घटनामालिकेचे क्रमश:कथन किंवा निवेदन केले जाते. घटना हा कथाचा मूलाधार असून छोटासा घटक आहे. जी घडून गेलेली असते ती घटना, कथात्मसाहित्यात घटनांची एका विशिष्ट अर्थप्रकाराने संघटना बांधलेली असते. हीसंघटना कार्यकारणभाव, साम्य, साहचार्यतत्व या सगळ्या गोष्टी कालक्रमात संघटनसुत्रात गुंफलेल्या असतात. अशा संघटनामधूनच कथानक आकाराला येत असते.

कथात्मकसाहित्यात कथनाविषयी कांहीतरी सांगण्याला व ते ऐकण्याला सुध्दा विशेष महत्त्व असते. इतरही कथात्मकता साहित्यात वेगवेगळया प्रकारे कथन करण्याची सांगण्याची पध्दती अस्तित्वात आहे. उदा. चरित्र,आत्मचरित्र,आत्मकथन,रोजनिशी,इतिहास,प्रवासवर्णन अथवा सत्य वास्तव घटना, तसेच चित्र, शिल्प यातूनही कांही सांगण्याचा प्रयत्न केला जातो. किंवा कांही कथन केले जाते. परंतु कथासाहित्यातील कथात्मकता आणि इतर प्रकारच्या कथात्मकता यात मूलभूत फरक आहे तो म्हणजे वर सांगितलेल्या प्रकारातील कथात्मकता ही वास्तव किंवा सत्य घटनावर आधारलेली असते,नव्हे ती तंतोतंत सत्य असते.कथासाहित्यातील कथा,कादंबरी या साहित्य प्रकारातल्या कथेत मात्र वास्तव.चा,आभास निर्माण करणाऱ्या घटना असून त्या कल्पकतेवर आधारलेल्या असतात.आणि अशा कथा निवेदन करण्यासाठी एकादे, दुसरे पात्र असते. तोयेणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदकाने विशिष्ट दृष्टीने वविशिष्ट रीतीने केलेले शब्दरुप निवेदन म्हणजे कथात्मक साहित्य होय.'यावरुन असे हे स्पष्ट होते की कथात्मक साहित्यात काल्पनिक,भावनिक व वैचारिकतेला अधिक महत्त्व आहे.

कथात्मक साहित्याची रुपांतरे म्हणजे एका कथात्मक साहित्य प्रकाराच्या आधारावर दुसऱ्या कथात्मक साहित्य प्रकाराची रचना करणे होय. उदा. भारतीय साहित्यात असलेल्या रामायण आणि महाभारत यादोन्ही रचना आर्ष महाकाव्य म्हणून जगात प्रसिध्द आहेत. या साहित्याचा आधार घेऊन जवळपास बहुतांश भारतीय भाषेत रुपांतरीत झालेले कथात्मक साहित्य पाहायला मिळते. यावर मराठी साहित्यातही विपुल प्रमाणात साहित्य लेखन झाले आहे. उदा.अरुणा ढेरे यांची कृष्णाकिनारा,साने गुरुजी यांचा रामाचा शेला, भगवान श्रीकृष्ण व इतर चरित्रे,सीतेवर/वैदेही, शिवाजी सावंत यांनी कर्णावर मृत्युंजय ही लोकप्रिय कादंबरी लिहली. विनोद गायकवाड यांची युगांत,अनंत तिबिले यांनी पितामह,कुंती,गौतमी या कादंबऱ्या लिहिल्या. द्रोपदी ही कादंबरी भास्कर जाधव यांनी लिहिली.तर कन्नड साहित्याचे सुप्रसिध्द लेखक एस.एल.भैरप्पा यांची महाभारत महाकाव्यावर पर्व ही कादंबरी वाचकांना चिंतन करायला भाग पाडते. मराठी साहित्यातकथात्मक साहित्याचे रुपांतरे करताना मराठी कथेतील अथवा,कादंबरीतील कथनकावर आधरित अनेक मराठी चित्रपट तयार झाले. आनंद यादव यांच्या नटरंग या कादंबरीवर आधारित नटरंग हा लोकप्रिय चित्रपट तयार झाला.श्री.दा.पानवलर यांच्या सूर्य या कथेवर आधारलेला अर्धसत्य हा चित्रपट लोकांना अधिक आवडला.या बरोबर अण्णा भाऊ साठे यांच्या जवळपास आठ कादंबरीवर आठ चित्रपट तयार झाले. उदा. वैजयंती, टीळा लावले मी रक्ताचा, वारणेचा वाघ, डोंगरची मैना,मुरली मल्हारी रायाची,अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा,फकिरा आणि चित्रा इत्यादी या कादंबऱ्यातील कथेवर आधारभूत चित्रपट तयार झाले ते लोकांना आवडले.

यावरुन असे स्पष्ट होते की ज्या कथा,कादंबऱ्या लोकांना वाचायला मिळाल्या नाहीत त्यावर निर्माण झालेले चित्रपट मात्र लोकांनी पाहिले व त्यांचे समाधान झाले आणि त्याचा आस्वाद घेणे ही मानवी मनाची उपजत अशी गरज असते. आपला देश अजूनही पूर्ण साक्षर झाला नाही. पूर्वीच्या काळात तर असंख्य लोक हे अज्ञानी,अडानी,निरक्षर होते त्याना

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

लिहीता—वाचता येत नव्हते. अशा लोकांसाठी चित्रपट हे चांगले माध्यम होते. अण्णा भाऊंच्या काळात अशा अज्ञानी लोकांचे प्रमाण अधिक होते.त्यामुळे अण्णांच्या साहित्याचा आस्वाद लोकांना घेता येणे दुरापास्त होते, परंतु जेंव्हा बोलपट,चित्रपट आले तेंव्हा मात्र लोकांना या माध्यमाद्वारे अण्णा भाऊंचे साहित्य अनुभवायला मिळाले.अण्णा भाऊंचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात वाटेगाव या ठिकाणी मातंग समाजात झाला. साहजिकच घरात अठराविश्व दारिद्र्य असणारच,त्यामुळे त्यांच्या वडीलांनी पोटा—पाण्यासाठी मुंबई गाठली, वडीलाबरोबर घरातली सर्व मंडळी मुंबईला गेले. अण्णा भाऊहीत्यांच्या कुटूंबाबरोबर मुंबईला गेले होते. पुढील बराच काळ अण्णा भाऊ मुंबई येथे वास्तव्यास असल्यामुळे या महानगरात घडणाऱ्या अनेक घटनांत्यांनी अगदी जवळून पाहिल्या, त्याचे परिणाम त्यांच्या विचारावर, पर्यायाने साहित्यावर झाले. म्हणून अण्णा भाऊ लिहताना म्हणतात,' मी जे पाहिले,जे साहिले व जे अनुभवले तेच साहित्यात मांडले आहे.' त्यांचा साहित्याचे खास वैशिष्टचे म्हणजे त्यांच्या लेखनीतून 'राष्ट्रभक्ती, पुरुषांचा स्वाभीमान आणि स्त्रीचे शीलरक्षण' हेच रंगविले जात असे, याचा अर्थ, जाती व्यवस्थामुळे निर्माण झालेल्या विषमतेत मनानं पिचून गेलेली, आणि आर्थिक दुर्बलतेमुळे लाचार झालेले कित्येकजन अण्णा भाऊंनी जवळून पाहिले. त्यामुळे अण्णा भाऊचे साहित्य अशा मनाचे शांतवन करणारे होते, असे म्हणने वावगे ठरणार नाही. कारण साहित्य हा तत्काळाचा आरसा असून त्यात समकाळाचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. त्याचे चित्रण अण्णा भाऊच्या साहित्यातून प्रकर्षाने मांडले गेले आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांने अण्णा भाऊचे मन अधिकप्रभावित झाले होते.म्हणून आदिवासी, दलित,दु:खी मनाचे दीन दुबळ्याचे जीवनचित्रण अण्णा भाऊ आपल्या लेखनीतून साकार करितहोते. एका बाजूने लोकरंजन करता करता दुसऱ्या बाजूने लोकांचे प्रबोधनही करित होते. परंतु अज्ञानी लोकांना कथा कादंबरीतील प्रबोधनात्मक विचार कळत नव्हते.उदा वैजयंती कादंबरीत तमाशात काम करणारी स्त्री होती. समाज तमाशाकडे बदनाम झालेली कला म्हणूनच पहात होता. कादंबरीतून व्यक्त झालेले वैजयंतीचे दु:ख कादंबरीपेक्षा चित्रपटातून अधिक प्रभावीपणे लोकापर्यंत पोहचले. या प्रमाणे इतर कादंबरीतील कथेच्या बाबतीत असेच घडले. फकीरा ही कादंबरी जशी लोकांना भावली त्या पेक्षा अधिक फकीरा हा चित्रपट लोकांना आवडला त्याचे कारण असे सांगता येईल कादंबरीत भावनांचे चित्रण उत्कटतेने केले असले, तरी चित्रपटात प्रत्यक्ष अनुभवाच्या पातळीवर सारे प्रसंग रंगवून दाखविता येतात. चित्रपटात एकाच वेळी पाहणे आणि ऐकणे ही प्रक्रिया घडत असते. त्यामुळे त्यातील कलेचा आस्वाद घेता येतो. आणि वास्तवाचे रुप उघडपणे पाहिल्याचा अनुभव मिळतो.

यामुळे कथात्मक साहित्यांची रुपांतरे ही फायद्याची गोष्ट ठरते. साहित्याचे वाचन करित असताना त्यातील पात्रांच्या भावजीवनाशी समरस होत असताना, मधेच अडथळे येऊ शकतात. परंतु चित्रपट पाहाताना अशी शक्यता कमी असते. म्हणूनचकथात्मक साहित्यांची रुपांतरे ही जमेची बाजू असते असे म्हणावे वाटते. एखादी छोटी कथा आपली जिज्ञासा पूर्ण करण्यात असमर्थ ठरु शकते. म्हणून त्याच कथेचा धागा पकडून एखादी दीर्घ कादंबरी अथवा चित्रपट यशस्वी होऊ शकतो. श्री. दा. पानवलकरांच्या कथेच्या बाबतीतअसे घडले आहे.'अर्धसत्य'या सुप्रसिध्द हिंदी चित्रपटाचे पटकथालेखक श्री. विजय तेंडुलकर यांनी एका समारंभात म्हटले होते,'अर्धसत्य'हा चित्रपट ज्या कथेवर आधारलेला आहे ती पानवलकरांची 'सूर्य' नावाची कथा 'अर्धसत्य' या चित्रपटापेक्षा कितीतरी चांगली आहे.' १९६८ साली प्रथम प्रकाशित झालेला हा संग्रह. यात दुसऱ्या कथाही अशाच चांगल्या आहेत. अशी तेंडुलकरांनीच साक्ष दिली आहे.

१९४५ नंतर कथात्मक साहित्याच्या अंतरंगात व बहिरंगात फार मोठा बदल घडून आला. पुराण काळातील कहाण्या, बोधकथेपासून अर्वाचिन काळातील ह.ना. आपटे यांच्या स्फुट कथेपर्यंत निवेदनात्मक मराठी कथात्मक साहित्याने प्रवास केला. परंतु जेंव्हा पासून या देशात इंग्रज राजवट सुरु झाली. तेंव्हा पासून पाश्चात्य साहित्याचा प्रभाव मराठी साहित्यावर पडत गेला. पारंपरिक मराठी कथात्मक साहित्यात आमूलाग्र बदल दिसून येऊ लागले. त्यात कथात्मक रुपांतरीत साहित्याचा सहभाग होऊ लागला. नवीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रणालीचा उदय झाला. पारंपरिक मराठी साहित्याचे अंतरंग बदलून गेले. स्फुट कथा ही लघुकथा झाली.

ना.सी. फडके यांच्या लेखनीने लेखनाचे तंत्र बदलून टाकले. त्यांच्या कथा आणि कादंबऱ्या नवीन रचनातंत्रनुसार वाचकांसमोर आल्या.हे तंत्र कथेच्या रचना कौशल्याचे, भाषाशैलीचे, वातावरण निर्मितीचे आणि व्यक्तिचित्रणाचे होते. कथा, कादंबरीतील घटना आणि व्यक्ती यांच्या परिणामकारक मांडणीचे कौशल्य कोणत्या सूत्रानुसार अभ्यासावे आणि आत्मसात करावे या संबंधीचा विचार ना.सी. फडके यांनी केला.मराठी कथात्मक साहित्यात कथा कादंबऱ्यातून निखळ जीवनवादी भूमिका वाचकांच्या मनावर बिंबविणारे वि.स.खांडेकर यांच्या प्रतिभेला हे नवे तंत्र पटले नव्हते.य.गो.जोशी यांनी आपल्या कथात्मक साहित्यात देशातल्या सनातन नातेसंबंधाना, भावजीवनाला आणि सामान्यांच्या सुख दु:खाला मध्यवर्ती स्थान दिले. त्याकरिता वास्तवसन्मुख असलेल्या सामान्यांच्या अनुभवाचे कथेत चित्रण करणे अधिक चांगले अशी धारणा पुढे कथात्मक साहित्यात वाढीला लागली. य.गो. जोशी यांनी याच विचारातून 'शेवग्याच्या शेंगा' 'सुपारी' 'वहिनीच्या बांगड्या' यासारख्या, भावजीवनाचे दर्शन घडविणाऱ्याकथा लिहल्या होत्या. पुढे या कथेवर आधारित मराठी चित्रपटांची निर्मिती झाली आहे.या कथा इतर कथात्मक साहित्यात रुपांतरित झाल्या. छोट्या पडद्यावर अनेक दिवस रसिकांच्या पसंतीला उतरलेली गो.नी. दांडेकरांची पडघवली ही कादंबरी उत्तम कथात्मक रुपांतराचाच एक भाग होय. वि.वा. शिरवाडकर यांच्या नटसम्राट या नाट्यकृतीच्या साह्याने नटसम्राट हा मराठी चित्रपट तयार झाला. अशा विविध कथात्मक साहित्याची रुपांतरे झाली आहेत.

१९६० च्या दशकात सत्यकथेच्या माध्यमातून नवकथेला रुप व रंग आले. गंगाधर गाडगीळ,पु.भा.भावे,व्यंकटेश माडगूळकर आणि अरविंद गोखले या कथाकारांनी नवकथेचे अंतरंग ओळखले. प्रथमत; यांनी कथेतील घटना प्रधानतेचे वर्चस्व कमी केले. आंतरमनात दडपून गेलेल्या सुप्त जाणिवांचे स्वरुप कल्पकेने मांडण्याचा प्रयत्न केला. भाषिक बंधने जूगारुन ती मूक्तपणे प्रकट होऊ लागली. जी.ए.कुलकर्णी यांच्या कथेतील अबोधता आणि गूढता ही मराठी कथेची सक्षमतेची साक्ष पटवून देणारी ठरली,असे म्हणावे वाटते. श्री.म.माटे यांच्या उपेक्षितांचे अंतरंग मधील तारळखोऱ्यातील पिऱ्या ही कथा आदिवासी समाजाचे उपेक्षित जीवन चित्रित करणारी आहे.या देशाचे खरे वंशज आदिवासी समाज अथवा उपेक्षित वर्ग आहे.परंतु यांनाच जगण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. याची जाणिव मराठी साहित्याला उशिरा का असेना झाली. या आशयाच्या कथा कादंबऱ्या मोठ्या प्रमाणात लिहील्या जाऊ लागल्या.परस्पर कथाबीज एका कथात्मक साहित्य प्रकारातून दुसऱ्या कथात्मक साहित्य प्रकारात रुजू होऊ लागले यालाच रुपांतरे असे म्हटले आहे

कथात्मक साहित्याच्या रुपांतराचा उपयोग समाजातील जागरुक असलेल्या वाचकांना अधिक झाला.एखाद्या कथात्मक साहित्याची साकार झालेली साहित्याकृती,तीला दुसऱ्या साहित्याकृतीच्या अंगाने आस्वादतअसताना वाचकांच्या जाणिवा अनुभूतीच्या पातळीवर सुखावून जातात. म्हणून पूर्व माहित असलेली गोष्ट वाचक वरकरणी न पाहाता तिच्यातील सखोलता पाहाण्यात रंगुन जातो. म्हणूनच कथात्मक साहित्याचे रुपांतरे आणि उपयोजन यासाठी आवश्यक असतात. संगीत क्षेत्रात जुन्या गाण्याला नवीन संगीताची जोड देऊन आज रिमिक्स गाणे तयार केले जाते, हा प्रकार खुप लोकप्रिय होत आहे. त्याचे कारण या पेक्षा वेगळे असावे असे वाटत नाही.

कथात्मक साहित्याची रुपांतरे आणि उपयोजन या विषया संबंधी विचार केल्यास असे लक्षात घ्यावे लागते की कोणत्याही काळात वाचकाची अभिरुची ही स्थिर नसते. किंवा त्याची जिज्ञासेची पूर्तता होत नसते.त्याला नाविन्यपूर्ण गोष्ट हवी असते म्हणूनच तो नव्या कल्पकतेची,मांडणीची उत्कटतेने वाट पाहात असतो.कथात्मक साहित्य वाचकाची जिज्ञासापूर्ती करण्यात यशस्वी होते. निखळ आनंद मिळवून देते. यामुळेच कथात्मक साहित्याचा आस्वाद घेण्याची प्रवृत्ती प्राचिन काळापासून दिसून येते.

निष्कर्ष .

एकंदरित कथात्मक साहित्याची रुपांतरे बदलत्या काळाचे, साहित्य विचाराचे फलित आहे.कथात्मक साहित्यांच्या रुपांतरात कथा जरी तीच असली तरी अभिव्यक्त करण्याचासाहित्यप्रकार बदलतो. नव्यारुपात जुने साहित्य पाहाताना आनंद मिळतो.किंवा एका साहित्य प्रकाराचे प्रचलित रुप दुसऱ्या साहित्य प्रकारात नव्याने शोधणे या जाणिवेतून रुपांतरे निर्माण झाली आहेत. आजपर्यंत जे साहित्य समर्थपणे वाचकांच्या पसंतीला उतरले आहे त्या साहित्याचे रुपातंर कथामालिका,चित्रपट या माध्यमातून रसिक प्रेक्षकासमोर मांडले जाते. याला उदंड प्रतिसादही मिळाला. 'मागणी तसा पुरवठा' या विचारातून साहित्याची रुपातंरे होत गेली. अशा प्रतिभेतूनच ही कल्पकता पुढे आली.

संदर्भ,

१. गंगाधर पाटील,कथनमीमांसा,
२. विजय तेंडूलकर,अर्धसत्य चित्रपटाची पटकथा.
३. अण्णा भाऊ साठे, चरित्राच्या आधारे
४. कादंबरी आणि मराठी कादंबरी,उषा हस्तक, साहित्यसेवा,प्रकाशन पुणे.
५. मराठी कादंबरी; आस्वाद यात्रा—सण,विजया राजाध्यक्ष,पॉप्युलर,पुणे.
६. मराठी कादंबरी; चिंतन आणि समीक्षा, चंद्रकांत बोदिवडेकर,मेहता,पुणे.
७. सौदर्य आणि साहित्य, बा.सी.मर्ढेकर,मैज,पुणे.
८. भारतीयांचा साहित्यविचार,म.सु.पाटील,चेतश्री प्रकाशन,पुणे.

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

202

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED
Impact Factor : 1.9152(UIF)
Volume - 4 | Issue - 4 | December- 2017

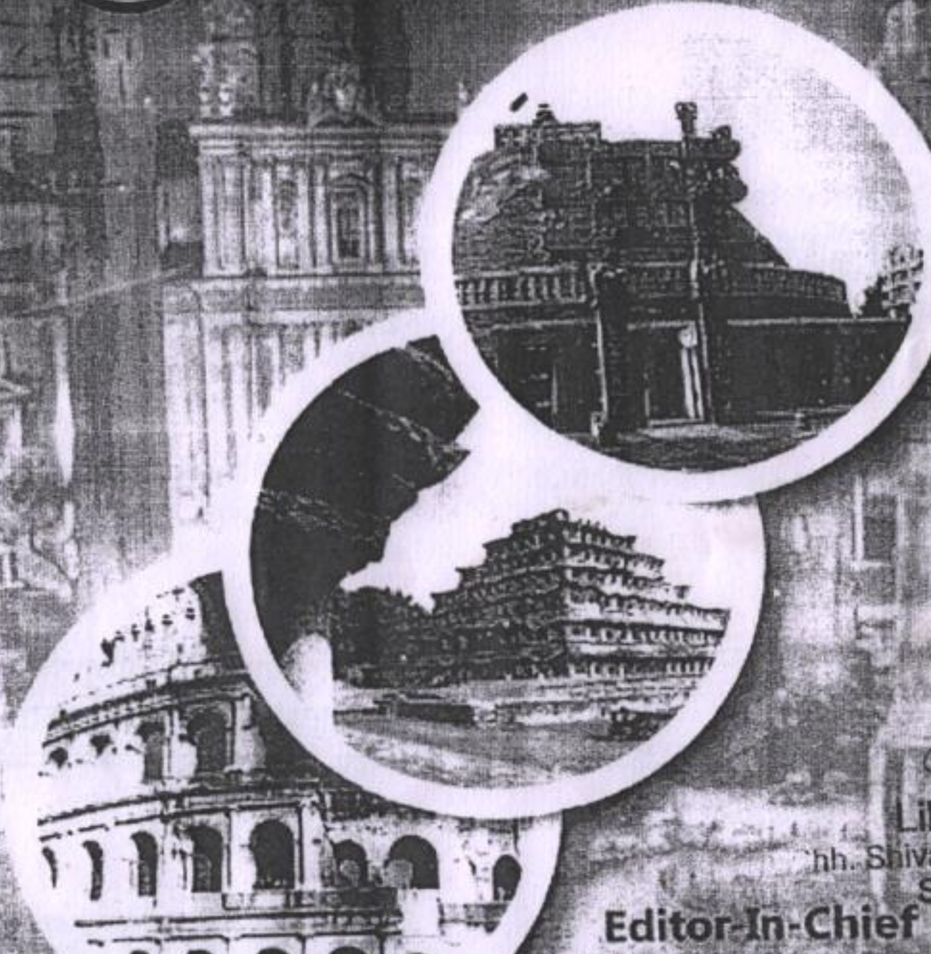

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Editor-In-Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

203

Historicity

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 4| Issue 4 | Dec -2017

ts & Scie

v
ra.

Contents

महाराष्ट्रातील प्राचीन प्रशासकीय सरंजामशाहीचा उदय व विकास

1 Spatio-Temporal Analysis Of Tuberculosis Mortality In Major Urban Centers In Marathwada Region
Dr. Kale V. P.

12 STUDY OF PROSTITUTION IN ANCIENT INDIAN CULTURE
Dr. Swati R. Sarode

15 कुंवर चौनसिंह प्रथम स्वतंत्रता सेनानी, नरसिंहगढ़
डॉ. श्रीमती ममता वर्मा

19 मुख्य प्रवाही इतिहासलेखन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक समीक्षा
प्रवीण बोरकर

24 भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील नागपूर शहरातील महिलांचे योगदान–एक चिकित्सक अध्ययन
प्रा. राजु भा. खरडे

29 कोळे ता. सांगोला येथील महादेव मंदिरावरील कामशिल्पे
डॉ. सदाशिव देवकर , प्रा. रेवणसिद्ध बेरूनगीकर

32 Urdu Mukhtasar Afsana riwayat aur Tajridiyat (Takhabuli Mutala)
Dr.Amena Begum (Afreen)

32 फळबाग योजना व शरदचंद्रजी पवार
प्रा.डॉ. विश्वनाथ पवार

43 महाराष्ट्रातील प्राचीन प्रशासकीय सरंजामशाहीचा उदय व विकास
सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल

47 Myths And Legends In Kerala; An Over View
Abdu Rahiman Thottekkat

204

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 4 | DECEMBER - 2017

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

महाराष्ट्रातील प्राचीन प्रशासकीय सरंजामशाहीचा उदय व विकास

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग प्रमुख, छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस्
अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :

एक विशिष्ट सिमा, त्यावर जनमताच्या आधारे राज्य करणारा एक शासक, त्याची कर्तव्ये, ती पार पाडण्याकरीता विस्तृत प्रशासन व्यवस्था आणि कर प्रणाली, संरक्षणार्थ खडे सैन्य इत्यादी घटकांचा मिळून जो प्रदेश बनतो त्यास 'राज्य' असे संबोधतात. भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने राज्य ह्या संकल्पनेचा संदर्भ इ.स.पू. 6 व्या शतकापासून मिळण्यास सुरूवात होते. तसे राज्यसंकल्पनेची मुळे हडप्पा संस्कृती आणि उत्तर वैदिक काळातील जनपदामध्ये शोधता येतात. 6 व्या शतकातील 16 महाजनपद, पुढे नंद आणि नंतर मौर्यांनी संपूर्ण भारतीय उपखंड व्यापून टाकणारे साम्राज्य निर्माण केले तेच खऱ्या अर्थाने भारतातील राज्य संकल्पनेचे दिशादर्शक उदाहरणे ठरतात.

महाराष्ट्राच्या बाबतीत राज्यसंकल्पनेची सुरूवात मौर्य काळात रूजलेली आढळते. सर्व शक्तिमान शासक, एकाधिकार राजसत्ता, तसेच मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेचे एक आदर्श उदाहरण म्हणून मौर्य साम्राज्य आणि प्रशासन व्यवस्थेकडे पाहिले जाते. याउलट सरंजामशाहीचे स्वरूप असते. सरंजामशाही म्हणजे अमाप विकेंद्रीकरण, स्थानिक, प्रादेशिक स्वायत्तता मध्यवर्ती शासकाचे नाममात्र नियंत्रण, एक सत्ता केंद्र याऐवजी अनेक सत्ताकेंद्र. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये महाराष्ट्रातील या स्थित्यंतराचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आलेला आहे.

मध्यवर्ती राज्यसत्ताक प्रशासन व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये :

सरंजामशाहीची संकल्पना आणि त्याचे स्वरूप जाणण्याकरिता प्रथम मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्था समजणे आवश्यक ठरते.

- मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्था ही सामान्यपणे राज्यसत्ताक शासन प्रणालीमध्ये अस्तित्त्वात असते.
- सत्तेच्या केंद्रस्थानी सर्वशक्तीशाली राजा अथवा सम्राट असतो. राज्यातील सर्व उच्चस्तरीय अधिकाऱ्यांपासून ते निम्नस्तरीय अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका स्वत: राजा/सम्राट करतो. सैन्य प्रमुख राजा/सम्राट असतो. न्यायव्यवस्थेतील अंतीम निर्णय हा राजा/शासकाचा असतो.
- राजा/सम्राटास त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी मंत्रीमंडळ असते. ते सल्लागार मंडळ असते. मंडळाची जबाबदारी, मंत्र्यांची संख्या, नेमणूक हा सर्वस्वी राजाचा अधिकार असतो.
- धर्मसाहित्य संकेतानुसार राजा सर्व जमीनीचा स्वामी असल्याने प्रजेकडून प्रशासनव्यवस्थेच्या सुरळीत कामकाजाकरीता व प्रजेच्या कल्याणाकरीता तो कर लागू करू शकतो आणि रद्द ही करू शकतो.
- प्रशासन व्यवस्था सुरळीत पार पाडण्याकरीता राज्याचे विभाजन प्रदेश, तालुका, ग्राम या पद्धतीने केले जात. या प्रशासकीय विभागांवर राजा मार्फत नगदी पगार देऊन अधिकारी वर्गाची नेमणूक केली जात. सर्व अधिकारी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

205

कर्मचाऱ्यांना नेमणूक, बदली, बढती, पदअवनती, शिक्षा या सेवाशर्ती लागू असत. विभागीय प्रदेश आणि त्यावरील अधिकारी वर्गाच्या नामावली मध्ये काळपरत्त्वे आणि सत्ता परत्त्वे बदल होत राहीले.

प्रशासकीय व्यवस्था आणि सरंजामशाहीचा उदय व विकास :

महाराष्ट्रात मौर्योत्तर काळापश्चात लगेच सातवाहनांची सत्ता प्रस्थापित झाली. मौर्य प्रशासन व्यवस्थेवर आधारलेल्या व्यवस्थेत काही मुलभूत बदल घडण्यास सातवाहनांच्या काळात सुरूवात झाली. या बदलांचा सरंजामी व्यवस्थेच्या उगमाशी थेट संबंध पोहोचतो. सातवाहन काळामध्ये महारठी महोभोज नामक अधिकाऱ्यांचा उल्लेख आढळतो. त्यांना स्वतःच्या प्रदेशाकरीता नाणे पाडण्याचा अधिकार असे.[1] या कारणामुळे ते मोठे जहागीरदार अथवा सामंत असावेत असे म्हणता येते.

सातवाहन काळामध्ये मांडलिक राजे-सामंत यांचा उदय झाला या तर्कास पुढील माहितीवरून पुष्टी मिळते. सातवाहनांच्या अस्तानंतर त्यांच्याशी संबंधीत असणाऱ्या घराण्यांनी स्वतंत्ररित्या आपआपले राज्य स्थापन केले. या घराण्यांमध्ये इक्ष्वाकु किंवा आन्ध्रभृत,[2] पश्चिम महाराष्ट्रातील आभिर,[3] कर्नाटकातील चुटु, वनवासी येथील कदंब[4] आणि विदर्भातील वाकाटक[5] घराण्यांचा उल्लेख करता येतो. अशा प्रकारे सातवाहन काळात प्रथमतः मांडलिकांचा उल्लेख आढळतो.

वाकाटक काळामध्ये प्रशासन व्यवस्थेत पुढीलप्रमाणे नव्या प्रथांचा उल्लेख आढळतो. सचिवपदी वंशपरंपरेने नियुक्ती करण्याच्या पद्धतीस सुरूवात या काळात झाल्याचे आढळते.[6] अर्थशास्त्रामध्ये सामंत म्हणजे शेजारील प्रदेशातील स्वतंत्र राजा. वाकाटक-गुप्त काळामध्ये हा बदल झालेला आढळतो. पराजित करून पुनःप्रस्थापित केलेला, राजाला खंडणी देऊन राज्याच्या सिमांतर्गत आणि बाहेर राज्य करणारा असा अर्थ् सर्वदुर प्रचलित झालेला या काळामध्ये दिसतो. वाकाटक काळामध्येच एकाच व्यक्तिच्या अखत्यारीत अनेक प्रशासकीय खात्यांची जवाबदारी असल्याचा उल्लेख आढळतो. उदाहरणार्थ, दानपत्र लेखक, संधि विग्रहक किंवा परराष्ट्रमंत्री ही कामे सेनापतीकडेच असावीत.[7] राजांचे इतरही काही पदाधिकारी वंशपरंपरेने वाकाटकांच्या सेवेत असल्याची नोंद आहे.[8]

वाकाटकांच्या काळामध्ये मांडलिकांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली होती हे पुढील संदर्भावरून स्पष्ट होते. या काळामध्ये मांडलिकांच्या अधिन असणाऱ्या राज्यांचा उल्लेख विशेषरून करण्यात येई.[9] याव्यतिरिक्त वाकाटक काळामध्ये मांडलिकांचे तीन प्रकारात वर्गीकरण केलेले आढळते. पहिल्या प्रकारामध्ये सम्राटांने जिंकण्याचा निश्चय केला असता तेंव्हा सम्राटाचे वर्चस्व स्वतःहून मान्य करणारा मांडलिक. दुसऱ्या प्रकारचा मांडलिक सम्राटाने चाल केली असता शरणागती पत्करणारा असे. तिसऱ्या प्रकारचा मांडलिक हा ज्याचा सम्राटाने प्रत्यक्ष युद्धात पराभव केला हा असे. उत्तर भारतातील गुप्तांच्या तुलनेत वाकाटकांच्या मांडलिकांना कमी बंधने होती.[10] असे असले तरी या काळातसुद्धा अधिकाऱ्यांच्या बदल्या होत असत असा उल्लेख आढळतो.[11]

बदामीच्या चालुक्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी विविध पदांवर आणि बहुतांश मोठ्या प्रदेशावर वंशपरंपरेने आणि आपआपल्या नातेवाईकांची किंवा जवळच्या मांडलिकांची नियुक्ती करण्याची पद्धत अवलंबली. वाकाटकांच्या काळामध्ये सुरू झालेली वंश परंपरेने पदे बहाल करण्याची पद्धत चालुक्य काळामध्ये अधिक बळावली. याकाळामध्ये सांमत बऱ्याच बाबतीत स्वतंत्र असत, त्यांना दानपत्रे देता येत.[12] त्यांच्याकडे स्वतःचा फौजफाटा असे. या सर्व सामंतांचे मिळून एक मंडळ असे ते सल्लागार मंडळाप्रमाणे काम करत.

येथुन पुढचा काळ म्हणजे राष्ट्रकूट ते यादव काळ हा इतिहासामध्ये सरंजामशाहीचा सुवर्णकाळ म्हणून ओळखला जातो, तो पुढील बदलांमुळे. राष्ट्रकूट कालामध्ये मांडलिकांने विशेष महत्व वाढलेले होते. मांडलिक बऱ्यापैकी स्वतंत्र असत. काही मांडलिकांना पंचमहाशब्दांचे अधिकार असत. याशिवाय सिंहासन, चामर, पालखी, हत्ती इत्यादी राजचिन्हे पूर्वी फक्त राजे वापरत आता ते मांडलिकांनाही वापरण्याची परवानगी होती. सामंतांच्या दरबारात राजाचा दूत (वकील) नियुक्त असे. या दुताचे सामंताच्या दरबारी कारभारावर लक्ष असे.

राष्ट्रकूट काळातील सर्वात मोठा बदल ज्यामुळे सामंत बळकट होऊन सरंजामशाही घट्ट रूजण्यास कारणीभूत ठरली ती म्हणजे प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना पूर्वी प्रमाणे रोख वेतन अदा करण्याऐवजी वेतनाच्या बदल्यात जमीन इनाम म्हणून देण्याच्या पद्धतीस सुरूवात झाली. वेतनातील पूर्वीप्रमाणे रोख रक्कम देण्याची प्रथा चालूच राहिली. काही प्रकरणात रोख

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

206

आणि जमीन इनाम अशा दोन्ही स्वरूपात वेतन अदा केले जाई. राष्ट्रकूट काळामध्ये 'महाक्षलपटलाधिप' म्हणजे क्षेत्र नोंदणी अधिकारी याची वारंवार नोंद मिळते.[13] अशाप्रकारे राष्ट्रकूटांनी सरंजामी व्यवस्थेस संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त करून दिले. मांडलिक स्वत:चा दरबार भरवत असत. त्यांचे स्वत:चे स्वतंत्र सैन्य असे. त्यांची स्वत:ची स्वतंत्र महसूल व्यवस्था कार्यरत होती. सामंत आपल्यापुढे मोठ-मोठी बिरूदे लावत, उदा. महासामंत, महामंडलेश्वर इत्यादी. हा सर्व प्रकार पुढील काळात प्रबळच होत राहिला. कल्याणीचे चालुक्य आणि यादव काळात यामध्ये सुधारणा होत गेली.

राष्ट्रकूट ते यादव काळास सरंजामशाहीचा सुवर्णकाळ असे संबोधण्याचे आणखी एक कारण आहे. मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेत राजाकडे सर्व अधिकाऱ्यांच्या नेमणूकीचे अधिकार असत. सुवर्ण काळात एका विलक्षण पद्धतीचा उदय झाला. आता अधिकारी नेमण्याचा अधिकारसुद्धा सामंतास मिळाला. म्हणजे राजाचे नेमणूका करण्याचे अधिकार सामंताकडे वर्ग करण्यात आले. या अधिकारांमुळे मांडलिकांचे मांडलिक जन्मास येऊ लागले. यामुळे एका मनोऱ्याप्रमाणे राजकीय व्यवस्था निर्माण झाली. मनोऱ्याच्या शिखरावर राजा त्याच्या खाली त्यांचे मांडलिक ज्यांच्या खाली त्यांचे मांडलिक असत. अशी उतरंडी श्रेणीबद्ध व्यवस्था अगदी ग्रामीण प्रशासन व्यवस्थेपर्यंत निर्माण झाली.

राज्याचे उत्पन्न मुख्यत्वे जमीन महसूलातुन होई. याव्यतिरिक्त व्यापारी कर आणि आपात्कालीन कर असत. राज्याचा खर्च चार पद्धतीने होई. सर्वसामान्य प्रशासकीय खर्च, सैनिकी खर्च, कल्याणकारी कामे आणि राजाचा व्यक्तिगत खर्च. सरंजामशाहीमुळे सर्व व्यवहार जमीन केंद्रित झाला होता. व्यापार-उद्यिम लयास गेल्याने कर्ज रचनेत मोठ्या प्रमाणात बदल झाला. सरंजामशाहीमध्ये जमीनीच्या करांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे वाढ झालेली दिसते. मांडलिकांनी स्थानिक करांमध्ये वेगवेगळ्या माध्यमातून वाढ केलेली दिसते. स्थानिक प्रशासन व्यवस्थेवरील राजाचे प्रत्यक्ष नियंत्रण संपुष्टात आले. स्थानिक प्रशासन व्यवस्था स्वायत्त झाली. यामध्ये न्यायव्यवस्था पण समाविष्ट झाली.

सामंतांची कर्तव्ये :

- प्रशासकीय व्यवस्था सांभाळणे.
- सैन्य आणि युद्ध सामग्री बाळगणे, युद्धसमयी राजास मदत करणे.
- स्वत:च्या प्रदेशातील कर संकलन करणे, राजास खंडणी देणे.
- राजाशी अथवा राजघराण्याशी वैवाहिक संबंध ठेवणे.
- राजाच्या दरबारात जामीन प्रतिनिधी म्हणून मुलास ठेवणे.

सरंजामशाही व्यवस्थेचे परिणाम :

मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेमध्ये सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रिकरण करण्याकडे भर असे. सर्व प्रशासकीय व्यवस्थेवरती एकाधिकार राजाचे वर्चस्व असे. तत्कालीन परिस्थितीत दूरवरच्या प्रदेशावर अशा प्रकारचे सार्वभौम, एकछत्री अंमल गाजवण्याकरीता शासक व्यक्तिगत खुप शक्तीशाली, प्रशासनामध्ये निपूण आणि चाणाक्ष असणे गरजेचे असायचे. राजा कमकुवत निघाल्यास शक्तीशाली दरबाऱ्यांना स्वतंत्र होण्याची आयती संधी मिळायची. मौर्य काळात मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेचे संस्थात्मकीकरण झाले असले तरी त्यामध्ये सिंहासनाचे हस्तांतरण, नोकरशाहीच्या नेमणूकीचे संस्थात्मिक स्वरूपात विकास न होणे, स्थानिक पातळीवर केंद्राचे एकसंघ नियंत्रण इत्यादी प्रशासकीय त्रुटी पुढील काळात दूर झाल्या नाहीत. उलट व्यवस्था अधिकाधिक विकेंद्रीत होत गेली. ते इतके की राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये मांडलिक आणि त्याची व्यक्तिगत प्रशासन व्यवस्थेमध्ये आल्याने राजाचा प्रजेशी थेट संबंध तुटला.

राजा एक असला तरी मांडलिक अनेक असत. मांडलिकांच्या प्रदेशातील प्रजेची निष्ठा थेट राजाप्रति न राहता त्यांचा नजिकच्या मांडलिकांप्रति असे. हीच स्थिती सैनिकांची आणि इतर प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची असे. यामुळे निष्ठा एकवटण्याऐवजी निष्ठेचे विभाजन झाले.

प्रशासनाचे जसजसे स्थानिकीकरण होत गेले. तस-तसे एक छत्री, एक नाणे, एक राजचिन्ह, एक झेंडा हा प्रकार मोडीस निघाला. अनेक प्रकारच्या स्थानिक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रशासन व्यवस्था अस्तित्वात आल्या. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कर प्रणाली. केंद्रिकरणामध्ये मध्यवर्ती शासन व्यवस्थेमुळे संपूर्ण राज्यात करव्यवस्था आणि प्रशासनामध्ये एकसूत्रीपणा राहत.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur
Dec - 2017

सरंजामी पद्धतीत मांडलिकांच्या करांमुळे करांच्या प्रकारात आणि दरात दोन्हीत वाढ झाली. याचा विपरित परिणाम व्यापारावर झाला.

सर्वात महत्त्वाचा विकेंद्रिकरणाचा राजकीय परिणाम म्हणजे राजकीय अस्थिरता. गझनीच्या महमदाच्या स्वाऱ्या असोत किंवा मोहम्मद घोरीच्या सरदाराने दिल्लीवर मिळवलेली सत्ता असो अथवा इ.स. 1318 मध्ये दिल्लीचा सुलतान अल्लाऊद्दील खिलजीने देवगीरीच्या यादवांचा केलेला पराभव असो. या सर्व उदाहरणांमध्ये एकाधिकार, सर्वश्रेष्ठ, संख्येने कमी पण एकनिष्ठ असणाऱ्या तुर्की सत्ता आणि सैन्याचा सामना विखुरलेल्या, अनेक निष्ठा असणाऱ्या विकेंद्रित सरंजामी व्यवस्थेशी सामना झालेला आहे. त्यामध्ये पराजय सरंजामी व्यवस्थेचाच झालेला आहे.

निष्कर्ष :

प्राचीन आणि मध्ययुगीन असा इतिहासकार जो भेद करतात त्यामागे हा एक निष्कर्ष असु शकतो. मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्थेने आपली चरमसिमा मौर्य काळामध्ये गाठली. या व्यवस्थेच्या विकेंद्रिकरणाची प्रक्रिया राष्ट्रकूट ते यादवकाळात पूर्ण झाली. या दरम्यानच्या काळात जी व्यवस्था उदयास आली त्यास प्राचीन महाराष्ट्रातील सरंजामशाहीचा सुवर्णकाळ असे संबोधले जाते. या पुढील काळात तुर्की सत्तेच्या रूपाने पुन्हा एकदा मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्था निर्माण झालेली दिसून येते. अशा रितीने एक संपूर्ण चक्र पूर्ण झाल्याचे दिसते.

संदर्भ :

1. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर इतिहास : प्राचीन काळ (खंड-1) 2002, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई पृ. 453.
2. इक्षवकुंचा नागार्जुनकोण्ड येथील कोरीव लेख, कॉर्पस इन्सक्रिप्शनम इंडिकेरम, 20, पृ. 1.
3. मिराशी व्ही.व्ही., इन्स्क्रिप्शन्स ऑफ दि कलचुरी चेदि एरा, सी.आय.आय. उटकमंड, 1955, पृ. 1-4.
4. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर इतिहास : प्राचीन काळ (खंड-1), 2002, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई पृ. 176.
5. झा डी.एन., एन्शीयन्ट इंडिया, इन हिस्टॉरिकल आऊटलाईन, 1997, नवी दिल्ली, मनोहर पब्लीशर, पृ. 90-115.
6. अजींठा लेणी क्र. 16 मधील वराहदेवाचा लेख, ओळ15, उटकमंड, 1963, खंड 5, पृ. 101-11.
7. पणशीकर वा.ल. याज्ञवाल्कयस्मृती (मिताक्षरा), मुंबई 1926, अ 2, श्लोक 319-20.
8. पुर्वोक्त
9. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर इतिहास : प्राचीन काळ (खंड-1), 2002, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई पृ. 457
10. कित्ता, पृ. 457.
11. कित्ता, पृ. 457.
12. कित्ता, पृ. 459.
13. कित्ता, पृ. 462.

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Histori City

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED 62782

VOLUME - IV
January 2018
SPECIAL ISSUE

January - 2018

Theme

Postcolonial Studies

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2017-2018

(3)

(209)

INDEX

Sr. No.	Title of Paper	Name of Author	Page No.
01	Inaugural Speech	Dr Ashok Babar	1
02	The Ordeals of Racism and Power of Love in James Baldwin's *If Beale Street Could Talk*	Ms. Arati S. Yadav	5
03	Treatment of Theme and Techniques in Karnad's *Tughlaq*	Mr. Tulshiram L. Dabde	10
04	Anita Desai's *Fire on the Mountain*: A Tale of women suffering	Dr. G. Ramana Reddy	15
05	Arundhati Roy's *The God of Small Things*: A Postcolonial Novel	Mr. I.G. Shelage	19
06	Post Colonial Studies in Indian English Fiction: A Brief Review	Dr. I. M. Khairdi	22
07	*Things Fall Apart*: A Post-Colonial Take	Dr. Dhiraj K. Chouhan	27
08	Identity Crisis in Michael Ondaatje's *'The English Patient'*	Ms. Jyoti N. Waghmare	31
09	Analytical Study of Myths in Girish Karnad's Drama : *Hayavadana*	Mr. Kamalakar Ruge	34
10	Quest for Identity	Ms. Vaikhari Kumathekar	36
11	Glance on the Novels of Amitav Ghosh: In Postcolonial Point of View	Ms. Manisha T. Chavare	40
12	Postcolonialism: A Study	Dr. Madhuri Bhosale	43
13	Mahasweta Devi: An Epitome of Post-colonial Feminism	Dr. Mausumi Manna	45
14	Postcolonial Studies: A Review	Mr. Manohar P. Joshi	50
15	Alienation and displacement in the novels of V.S. Naipaul	Mr. Nagesh S. Gaikwad	52
16	An Exploration of Myths in Salman Rushdie's *The Moor's Last Sigh*	Dr. Netaji B. Kokate	55

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

210 148

Historicity International Research Journal ISSN : 2393-8900
SPECIAL ISSUE Impact Factor : 1.9152(UIF)
Postcolonial Studies

Alienation and displacement in the novels of V.S.Naipaul.

Prof.Nagesh S.Gaikwad
Chh.Shivaji Night College of Art and Commerce Solapur
Email Id-nagesh6855@yahoo.com

Abstracts:

The present paper focuses on the V.S.Naipaul, Indo-Trinidadian author conferred Nobel Prize for Literature. The diasporic writing are the records of the experiences of the diasporic communities living in varied socio-cultural settings. He shows how the western oriented Creole culture of Trinidad corroded Hindu traditional Customs and beliefs. He has a split sensibility guided by his western outlook. He remained homeless without any brand of identity.

Key words: - Diasporic, Identity, expatriate, alienation, displacement, exile and rootlessness

Introduction:

Diaspora is often caused by major historical and political changes , carries with it the collective cultural memory and capital of the past, overseas or across border religion, customs and folklore. Diasporic writing today connects the past and present and forges new notions of transnational and fluid identity. It also challenges the centre periphery positioning central to traditional post-colonial studies. The contemporary diasporic authors have increasingly come to be seen as transcultural and transnational authors..People today are migrating to different parts of the world for one reason or the other. From Indian too, millions of people have migrated to various alien lands under forced exiles or self-imposed exiles. . Some of them have made a mark in the field of writing. These immigrant writers reflect, on the one hand, their attachment to the motherland and on the other, their feeling of alienation and rootlessness. They suffer from psychic trauma and haunting presence of their lost homeland-the land of their birth-and also suffer from the anguish of reinventing home in the land of their choice.

Objectives:

1.To understand the meaning and nature of alienation&displacement.
2.To focus on the main propents of disaporic writing.
3.To interpret the major concerns of disporic writing.

Methods and Materials:

This is the secondary research based on the major concepts of the main proponents who who have been contributing to the study of diasporic Writing.So. it is basically interpretative and analytical.

The Diasporic writings which are also known as 'expatriate writing ' or 'immigrant writing' largely give voice to the traumatic experience of the writers when they are on the rack owing to the clash of two cultures or the racial discrimination they undergo. Immigration proves a pleasant experience only to a few immigrants who succeed in assimilating themselves with new geographical, cultural, social and psychological environment.

The present study deals of V.S.Naipaul. V.S. Naipaul is well known Diasporic Writer. He is considered one of the promising writer of Trinidad. He is known for his works that reflects identity crisis, Diaspora, migration, intertextuality, space, place, alienation, and displacement and writing differences. His novels often incorporate historical events. His novels frequently employ the diasporic themes.

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.
CSNC SOLAPUR

147
(211)

A way in the world and A bend in the River these two novels western cultural representation. Indar gives Salim, the hero of A bend in the River. Anyway what Naipaul seems to imply by using the word construct in the both cases is the conditionality of a particular experience; the experience that generates a set of mixed choices, the overall fluidity of one's given character. Finally, the kind of freedom one achieves through the fluidity, the multiplicity of more than one set of place, culture, language, association. I wish to clarify the three stages in which I intend to discuss Diaspora, writing and experience in this context. The idea or the principal of understanding behind a body of diasporic writing or diasporic discourse primarily relates to the historical stages through which the populaces of a country have undergone due to economic, political, sociological, military and other pressures or compulsions. Naipaul has written about the writer's exile in London, its neutrality and nonattachment in the 'The Regional Barrier' which is a well-known piece. And as it were, he made an almost prophetic remark in it. "I feel living here will eventually lead to my own sterility". There is indeed an ever-lasting feeling that Naipaul seems to have got stuck-up in his older themes, at least in his fictional works. The failure on the part of the exile to reconnect with his homeland is something which is itself a controversial area of discussion and debate, particularly in the case of writers like Naipaul who have reached a terminal stage in their complicated umbilical relation with Trinidad. His first visit to Trinindad in 1962 has been returning to dig out new possibilities of recapitulating the older link he has with the place. As is clear, he has been moving closer to his childhood and the impressionstic years in Trinidad to refocus through a mental prism the events of European intervention in the Caribbean by viewing monuments, buildings, roads, squares and the old plantaion areas. This becomes evident after through reading of A Way in the World.

The themes and issues of exile, identity, alienation, acculturation, rootlessness, Caribbean history, Naipaul's Indian ancestry and its complexities have dominated it. However, I mainly wish to concentrate on two important aspects of Naipaul's representing a 'diaspora'.Firstly Naipaul's involvement with the issues of cultural and literary identity in multiple ways, and secondly, his intellectual and personal obsession with India as a country and metaphor that he evokes in a mood of anger and despair, at other times signifying a desperate need to approach the new reality of India with a dramatic shift in stance. Naipaul belongs to the East Indian Caribbean historical journey. His migration and exile though, as is explicitly clear, is identifiable with similar migrations of other Caribbean writers. The difference lies in Naipaul's distancing and excluding himself from that literary phenomenon in highly personal terms. The extended family, the relations, the rituals could hardly yield any rewarding meanings about the outside world in Trinidad with all its entanglements of race and history. But now Naipaul, the aspiring writer recalls that fantasy from memory during a dull and dreary English afternoon within the vicorian-edwaridarian gloom of the BBC freelancer's room. This was Naipaul's earliest restating into words the aimlessness, the rootless isolation of the Indians in the west Indies. Clearly, Naipaul has more than once expressed his disclination to include race as a subject or force in his writing.. A House for mr.Biswas in this novel universalist, paradigm reincorporate their difference .the intention of placing an uncanonized literary body of an insignificant man's experience on an epic proportion, to produce a kind of fiction that would transcend the peripheral domain of the regional foreign. A house for Mr. Biswas does illustrate the technique and realism patent to the19th century English literature. Naipaul early work based a good deal on calypso and the local dialect, hence the dependence on West Indian Cultural components sounds correct. The racial issues he touches upon in Guerrills and a Bend in the River are relevant , more to the contemporary national issues and racist posturing than to culture or history. Naipaul's migration and exile , his life in England , his near-static literary career at the present point of time indicate an exhaustion of his earlier regional, disporic subject-matter that creatively engaged him, albeit in negative aesthetics and colonial world view.

Historicity International Research Journal
SPECIAL ISSUE
ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)
Postcolonial Studies

Naipaul has often written about his dislike of life in a big city; the impersonality, the isolation, the lack of communal life. The writer's life a The Enigma of Arrival illustrates is one of continuous wrestling with one's location and it's relation with the past. The Engima is a text that indirectly underlines some of the most remarkable features of diasproic writing, especially the way Naipaul, through a subtle technique and style attempts , what he calls a' A synthesis of the worlds and cultures that made me'.

Referemces:

Dewani, Richa. Indian Diaspora. Jaipaur: Book enclave, 2013.

Manjit Inder Singh. V.S.Naipaul. jaipaur: Rawat pulbications, 2002.

Chaubey, Ajay Kumar, (2015) ed. V. S. Naipaul: An Anthology of 21st Century Criticism. New Delhi Atlantic Publishers & Distributors.

Dooley, Gillian (2006), V.S. Naipaul, Man and Writer, University of South Carolina Press, ISBN 978-1-57003-587-6, retrieved 30 September 2013

French, Patrick (2008), The World Is What It Is: The Authorized Biography of V. S. Naipaul, New York: Alfred Knopf, ISBN 978-0-307-27035-1, retrieved 19 September 2013

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED

VOLUME-IV JAN.2018

No-60

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary History and Research Methodology

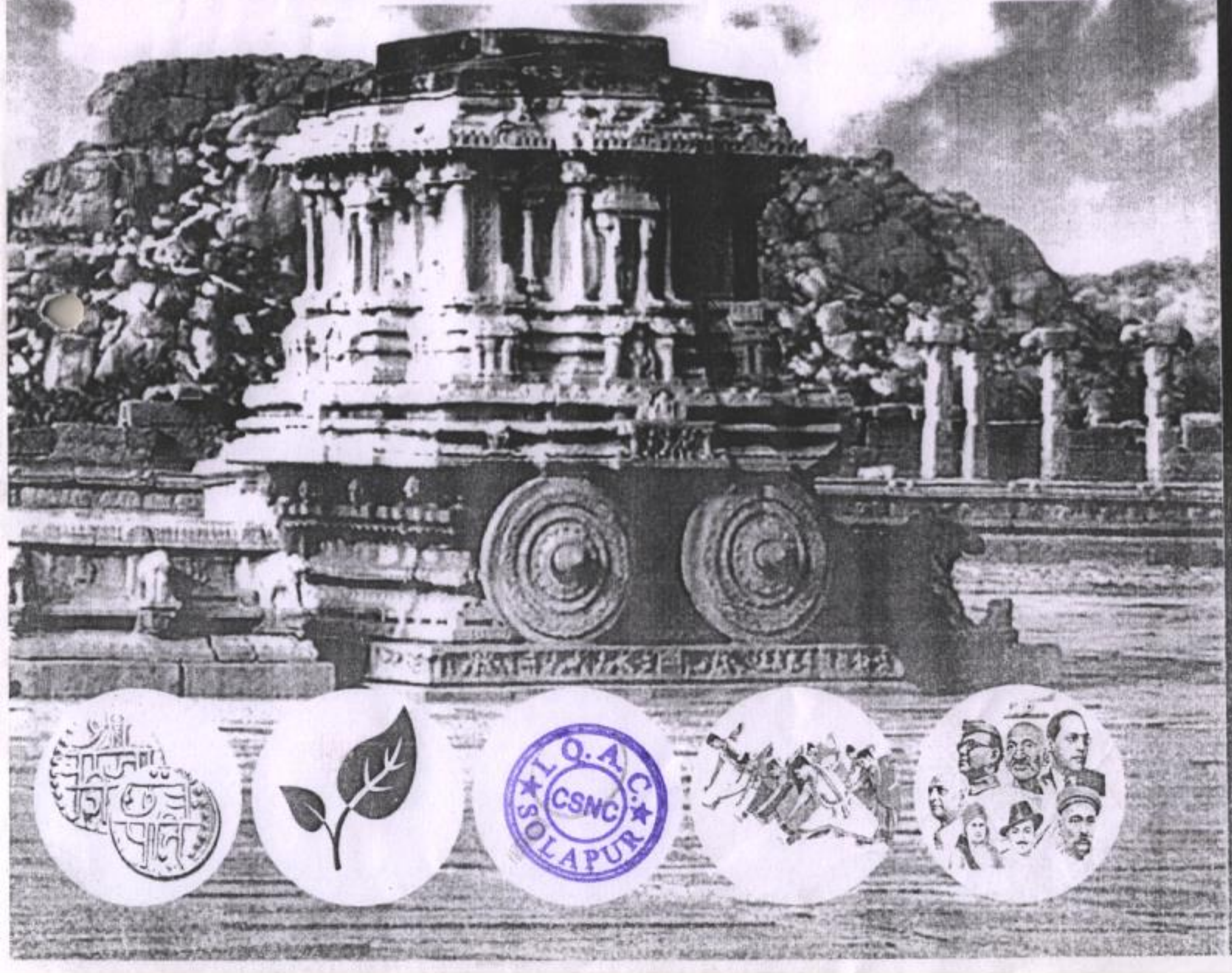

Interdisciplinary National Seminar

Contemporary History and Research Methodology

6 Jan. 2018

Chief Editor
Dr. Sanjay Gaikwad (H.O.D)

Editor
Dr. R. N. Jadhav

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

Organized by

Solapur Itihas Sanshodhan Mandal, Solapur (MS)

&

Bharat Mahavidyalaya, Jeur (Cen. Rly) (Tal-Karmala, Dist-Solapur)

48	ऐतिहासिक पर्यटनाची तोंडओळख प्रा.डॉ. कांबळे बी.ए.	150
49	प्रबोधन आणि भारतीय सामाजीक सुधारणा चळवळ : विशेषत: महाराष्ट्रातील सुधारणा चळवळी डॉ. गायकवाड पी. जी.	152
50	**Historical Perspective in Salman Rushdie's Midnight's Children** **Dr. Kokate Netaji Bharat**	154
51	**HISTORY OF LIBRARY MOVEMENT (ANCIENT, MEDIEVAL, MODERN)** **Miss. Sapnarani S.Ramteke**	158
52	भारतीय स्वातंत्र्यलढा व सोलापुरातील लष्करी कायदा डॉ. किशोर नागनाथ जोगदंड	163
53	२० व्या शतकातील शेतकरी चळवळ डॉ.अशोक विठोबा कोहलकर	167
54	शहरीकरणातील वाढ व महापूर आपत्ती संबंध डॉ. राऊत बापू भिमा	168
55	स्त्री - आत्मचरित्रांच्या स्त्रीवादी अभ्यासाच्या दिशेचा शोध प्रा. सौ. सारिका विष्णूदास मोहिते	171
56	मोहोळ तालुक्याच्या सांस्कृतिक विकासात मुस्लिम धार्मिक स्थळांचे (दर्गे) योगदान डॉ. सज्जन उध्दव पवार	173
57	**CHILDHOOD STRESS AND HEALTH : HISTORICAL PERSPECTIVE** **Prof. Munguskar Anil Madhukar**	175
58	सामाजिक चळवळींच्या प्रबोधनाचे एक प्रभावी माध्यम : फुले-आंबेडकर विचारांचे जलसे प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	177
59	बौध्द धर्माची समतेची शिकवण आशिष आनंद रजपूत	180
60	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्यातील : योगदान प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे	182
61	काश्मीर प्रश्न आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे इतिहासलेखन : विशेष संदर्भ प्रा. ख्रिस्तोफर स्नेडेन श्री भारत बापू बिचितकर	184
62	**Debate on 18th Century** **Prof. Pantulwar Ramappa Gangadharappa**	188
63	ब्रह्मदेव मूर्ती (मंगळवेढा जि. सोलापूर) डॉ. कुंभार अनिल भिमराव	191
64	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलविषयक धोरण सहा.प्रा.बालाजी गंगावणे	194
65	भारतीय चित्रपटसृष्टीतील आघाडीच्या पार्श्वगायिका : शमशाद बेगम. प्रा. हमीद उमरअली काझी	196

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्यातील : योगदान

प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे,
इतिहास विभाग, छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर
(मो. ८४८५०६४१७२)

एक वर्षाची तयारी करायची असेल तर धान्य पेरा,
दहा वर्षाची तयारी करायची असेल तर माणसे पेरा, म्हणजे
माणसे जोडा, हे अण्णांनी ओळखले होते.

सारांश : भारतातील एक थोर व श्रेष्ठ अशा रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात शैक्षणिकदृष्टया जे काम केले आहे. त्याला तोड नाही. कर्मवीरांनी अनेक सिध्दांत निर्माण केले. त्यांनी आपल्या संस्थेत जात, गोत, पंथ, धर्म आदि मानवनिर्मित भेदांना बिलकूल थारा दिला नाही मानवता हाच धर्म मानला व गोरगरीब, उपेक्षित समाजाची निष्काम सेवा हीच परमेश्वराची पूजा मानावी. तसेच शिक्षण क्षेत्रात श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

प्रस्तावना : महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या क्रांतिकारक कार्याचा व समाजोद्वारक राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचा वारसा घेऊन कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात ज्या रयत शिक्षण संस्था होत्या त्या संस्था स्थापन करुन मोठे कार्य केले. भाऊरावांच्या शैक्षणिक कार्याअगोदर महाराष्ट्रात ज्या शिक्षण संस्था होत्या त्या संस्था विशेष करुन आपल्या जाती जमातींचा विचार करुनच चालविल्या जात होत्या. शिवाय त्या मोठया शहरातच चालू होत्या. शिक्षण हेच परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाशिवाय प्रगती अशक्य आहे हे ओळखलेले होते. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठठल रामजी शिंदे, संत गाडगे महाराज यांच्या वाटेवर चालत शिक्षण प्रसार व समाज प्रबोधन यासाठी कर्मवीरांनी हयात वेचली अन्न, वस्त्र, निवारा, या मूलभूत गरज आहे व सर्वांना शिक्षणाची संधी लाभली पाहिजे या ध्येयाने प्रेरित होऊन जात-धर्म पंथ इत्यादी सामाजिक भेद नष्ट करुन समता, बंधुता व मानवता याची यासाठी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून मोठे कार्य केले.

उदिष्टये : १. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची जाणीव करुन घेणे.
२. निधर्मी तत्वावर आधारित वसतिगृहे याची माहितीकरुन घेणे.
३. शिक्षणाबरोबर कमवा आणि शिका या अभिनव योजनेद्वारे श्रमाची प्रतिष्ठा समजून घेणे.

जन्म व बालपण :-

कर्मवीर भाऊराव पाटील ऊर्फ अण्णा यांचे पूर्ण नांव भाऊराव पायगोंडा पाटील असे होते. यांचे मूळ गाव वारणानदी काठचे सांगली जिल्हातील वाळवा तालुक्यातील ऐतवडे बुद्रक हे होते. भाऊरावांचा जन्म २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी कुंभोज या त्यांच्या मामाच्या गावी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण तेथेच झाले. बालपणी आई वडिलांचे चांगले संस्कार त्यांच्यावर झाले. राजाराम हायस्कूल मध्ये भाऊरावांचे नववी पर्यंत शिक्षण झाले.

कोणत्याही व्यक्तीच्या आयुष्यात व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होणा-या दृष्टिकोनातून पौगंडावस्थेचा कालखंड महत्वाचा असतो. या वयातच भाऊराव कुंभोजमध्ये असताना त्यांना सत्याप्पा भोसले या क्रांतिकारक व्यक्तीचा सहवास लाभला. दीन दुबळयांना आणि असाहय बाया बापडयांना छळणा-या, अत्याचार करणा-या जमीनदार आणि सावकारांचा ते कर्दन काळ होते. तसेच सत्याप्पा भोसले दीन दुबळयांचा कैवारी या नात्याने ब्रिटीश सत्ते विरुध्द बंडखोरी करीत होते. त्या क्रांतिकारकाच्या सहवासात असंख्य कथा त्यांच्याच तोंडून भाऊरावांना ऐकावयास मिळाल्या होत्या. या सर्व रोमांचकारक गोष्टी बाल भाऊरावांना फार आवडत. आपणही मोठेपणी असेच करावे अशी सुप्त इच्छा त्यांच्या मनात बीज धरु लागली. आणि त्याच्या पुढील कार्यासाठी प्रेरणा ठरली.

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना :-

कर्मवीर भाऊराव यांना समाजासाठी काहीतरी चांगले कार्य करावे असे, त्यांना सतत वाटत होते. हे जर करायचे असेल तर शिक्षण प्रसारानेच करता येईल असे वाटल्याने १९१० च्या सुमारास वाळवा तालुक्यातील दुधगाव येथे दुधगाव विद्यार्थी वसतिगृह सुरु करुन समाज सेवेस प्रारंभ केला. या कार्यात राजर्षी शाहू महाराजाचे सहकार्य व बहुमोल मार्गदर्शन त्यांना मिळाले. ५ सप्टेंबर १९१९ रोजी कार्ले ता कराड जिल्हा सातारा येथे सत्यशोधक समाजाच्या परिषदे मध्ये भाऊरावांनी प्रभावी भाषण केले आणि दोन दलित बहुजन समाजातील लोकांच्या दुःखामुळे मूळ अज्ञान आहे. ते दूर करण्यासाठी बहुजनांच्या सर्व स्तरांमध्ये शिक्षण पोहोचवण्यासाठी शिक्षण संस्था काढली पाहिजे हा विचार मांडला. तो मंजूर करुन घेऊन ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी विजया दशमीच्या मुहूर्तावर रयत शिक्षण संस्थाची स्थापना करण्यात आली.

वसतिगृहातून निधर्मी व राष्ट्रीय एकात्मवादी शिकवण :-

कर्मवीर भाऊरावांनी आपल्या कार्याची सुरुवात वसतिगृहयुक्त शिक्षणाने केली. कर्मवीराचे मार्गदर्शक असलेले राजर्षी शाहू

महाराजांनी कोल्हापूरात वसतिगृहांचा प्रयोग केला होता. सर्व जाती धर्माची मुले एकाच वसतिगृहात एकत्र राहायला तयार नसल्यामुळे शाहू महाराजांनी प्रत्येक जातीसाठी वेगवेगळी वसतिगृहे सुरु करुन त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली होती. परंतु कर्मवीर भाऊरावांचे वैशिष्ट्य हे की, त्यांनी सर्व जाती धर्मांच्या मुलांसाठी एक असे वसतिगृहाची सुरुवात १९२४ ला सातारा येथे केले एक हरिजन विद्यार्थी घेऊन या वसतिगृहाची सुरुवात केली जात, गोत, धर्म, पंथ, भेद रहित वसतिगृहाचा आधुनिक भारतातील प्रथमच प्रयोग होता.

भाऊरावांनी चालविलेल्या वसतिगृहास महात्मा गांधीने १९२७ ला भेट दिली. त्यावेळी वसतिगृहास त्यांच्या हस्ते श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस असे नाव देण्यात आले राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी व अस्पृश्यता निवारणासाठी जे बहुमोल कार्य केले होते त्याची आठवण म्हणून वसतिगृहाचे नामकरण राजर्षी शाहू महाराज असे देले.

सर्व जाती धर्माची मुले या वसतिगृहात एका कुटुंबातील भावंडाप्रमाणे, गुण्यागोविंदाने एकत्र राहतात, एकत्र स्वयंपाक करतात, एकत्र जेवण करतात, अभ्यास करतात, हे पाहून महात्माजींना फार आनंद झाला तेव्हा ते म्हणाले भाऊराव साबरमती आश्रमात जे मला शक्य झाले नाही ते या ठिकाणी तुम्ही यशस्वी करुन दाखविले आहात तुमच्या कार्यास माझे आर्शिवाद आहेत. असे गौरवोद्‌गार महात्मा गांधीने त्यावेळी काढले होते.

कमवा आणि शिका योजनेचा मंत्र व स्वावलंबी शिक्षण योजना :-

कर्मवीर आपल्या कार्याचा प्रचार खेडोपाडी जाऊन करीत गरीब व हुशार मुले निवडून ती वसतिगृहात आणीत जीवन शिक्षणाची एक अद्भूत प्रयोगशाळाच भाऊरावांनी सुरु केली. कमवा नि शिका हे तिथं सूत्र होतं. श्रम योजना हा मंत्र होता (हॅण्ड विथ लॅण्ड) हा कर्मवीरांचा संदेश होता १९२७ साली कर्मवीरांनी साताराचे छत्रपती शाहू महाराज यांच्याकडून त्यांच्या मालकीची सातारा येथील धनिणीचीबाग वसतिगृहासाठी म्हणून १९२७ साली वार्षिक खंडाने घेतली. वसतिगृहातील सर्व कामे शेती, स्वयंपाक, भांडी घासणे, साफ सफाई, इत्यादी विद्यार्थीच करीत असे असून ही हे विद्यार्थी आपल्या शैक्षणिक प्रगती वरच्या दर्जाची गुणवत्ता दाखवीत. शिक्षणाचा आणि कामाचा संबंध जोडून कर्मवीर भाऊरावांनी शिक्षणाला जीवनभिमुख केले.

निष्कर्ष :-

कर्मवीरांची थोरवी ही त्यांनी शेकडो शाळा व कॉलेजेस, वसतिगृह काढली आहे असे न म्हणता त्यांनी महाराष्ट्रात बहुजनसमाजाच्या शिक्षणासाठी एक फार मोठी शैक्षणिक चळवळ उभी केली. त्यासाठी कर्मवीरांच्या शिक्षणसंस्था या सामाजिक क्रांतीच्या प्रयोगशाळा बनल्या हे मौलिक सत्य आहे.

शिक्षणाच्या प्रसाराशिवाय बहुजनसमाजाची ख-या अर्थाने प्रगती होणार नाही ही जाणीव अनेक समाज सुधारकांना झाली होती. परंतु सर्व समाजासाठी अगदी तळागाळापर्यंत व महाराष्ट्रभर शिक्षण प्रसार करण्याचे कार्य होणे गरजेचे होते व ते आव्हान भाऊरावांनी स्विकारले होते. भाऊरावांवर महात्मा फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. समाजातील मागासलेपण, जातीयता, आर्थिक मागासलेपण, धार्मिक अंधश्रद्धा व जीवनाची अधोगती यावरील उपाय आहे ते म्हणजे शिक्षण होय हे ओळखले होते.

कर्मवीरांचा शिक्षण प्रसार हा केवळ साक्षरता प्रसार नव्हता तर तो बहुजन समाजाच्या प्रगतीचा मूलमंत्र व समाजपरिवर्तनाचा मार्ग होता. शिक्षण घ्या शहाणे व्हा ही त्यातील सूत्र होते. जे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल होते त्यांना कर्मवीरांनी काम करा, घाम गाळा व शिक्षण घ्या हा नवा मार्ग दाखविला त्यांच्या कमवा आणि शिका या योजनेतून हजारो विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतले व मोठमाठया पदांपर्यंत पोहोचले.

कर्मवीरांच्या शैक्षणिक चळवळीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी जातीयता निर्मूलन व सामाजिक समता या कार्याची जोड आपल्या शिक्षण प्रसाराला दिली होती. ते फक्त बोलून किंवा सांगून राहिले नाहीत. तर प्रत्यक्ष कृती हेच त्यांच्या कार्याचे सूत्र होते. अशा थोर सुपुत्राला भारत सरकारने २६ जानेवारी १९५९ रोजी पद्म विभुषण हा किताब देऊन त्यांचा गौरव केला. यातच त्यांच्या कार्याची ओळख दिसून येते.

संदर्भ :

१. रमेश जाधव, कर्मवीर भाऊराव पाटील गंधर्ववेद प्रकाशन संपादक अरुण टिकेकर, द. ना. धनागरे, प. ना. परांजपे. २०१०.
२. बॅ. पी. जी. पाटील रयतपुत्र.
३. अशोक नाईकवाडे, आधारवड, कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरवग्रंथ, विद्याभारती प्रकाशन तिसरी आवृत्ती २०१२.
४. फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास श्रविद्या प्रकाशन पुणे १९८९.
५. दैनिक संचार, २२ सप्टेंबर २०१६.

■

ISSN: 2454-550
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)
(UGC Approved Journal No: 6371

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 4 NO. 1 JAN. 2018 BOOK VI
A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA

27th January, 2018

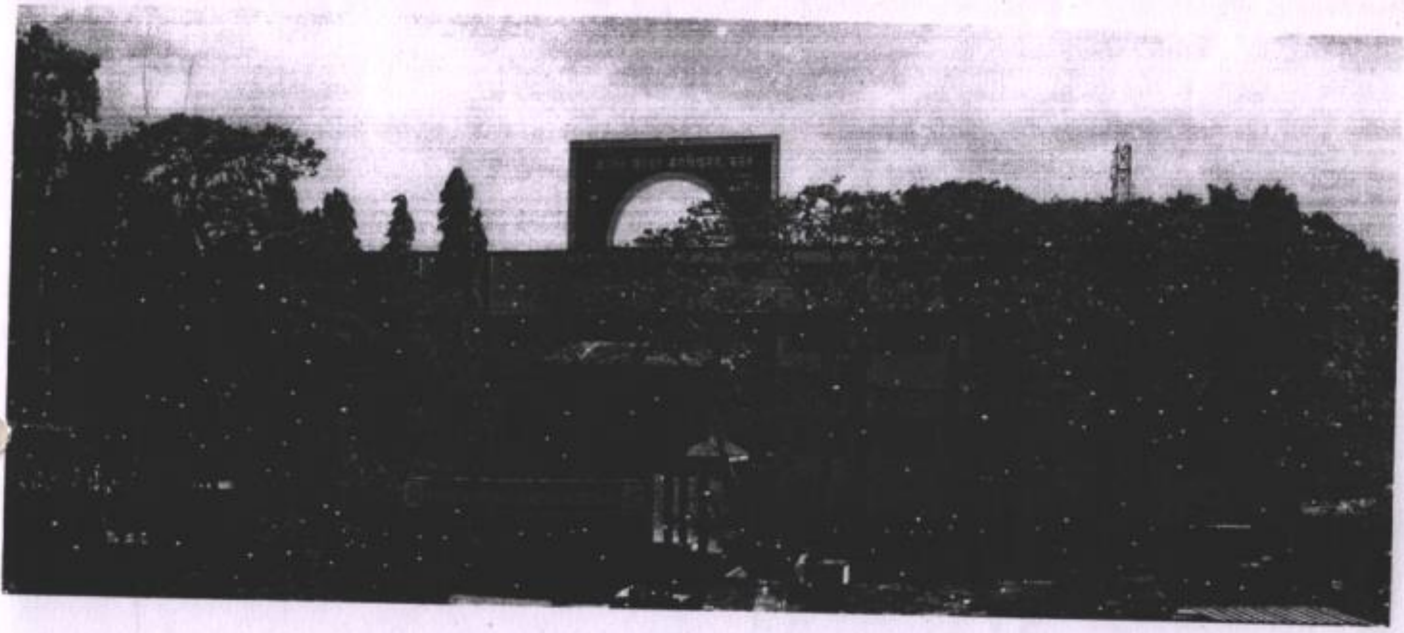

Editor
Dr. Namanand G. Sathe

Principal
Dr. A. D. Mohekar

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

ORGANIZED BY
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
DNYAN PRASARAK MANDAL'S
SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,
KALAMB, DIST. OSMANABAD

CONTENTS

1.	महिलांचा राजकारणातील सहभाग	प्राचार्य व्ही.जी. गुंडरे(रेड्डी) प्रा.सचिन राजाभाऊ डहाळे	07
2.	'महिला सबलीकरण साठी भारत सरकारचे प्रयत्न'	प्रा.आर. एन. निगडे	09
3.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा सहभाग	प्रा. एन.ए.पाटील	11
4.	स्त्रीवाद : स्त्रीउध्दाराचा विचार व स्त्रीसबलीकरणाची चळवळ	डॉ. सय्यद आर.जे.	14
5.	महिला सबलीकरण व भारत	डॉ. .ार. बी. शेजूळ	19
6.	पक्षीय राजकारणात महिलाचासहभाग	प्रा.डॉ.अघाव एन. बी.	22
7.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला नेतृत्व एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.सुनिल चकवे	25
8.	महिला सबलिकरण	प्रा.चावरे एम. व्ही.	27
9.	महिला सबलीकरणाची साधने	डॉ. नामानंद गौतम साठे	29
10.	स्त्रियांसाठी भारतीय संविधानातील तरतूदी व स्त्रिवादाचे स्वरूप	बिराजदार अंबादास	31
11.	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ.बिडवे टी.एस	34
12.	महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण	डॉ.भुजंग पाटील	36
13.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरुप, विकास व प्रकार	डॉ. जगदीश देशमुख	39
14.	महिला सबलीकरण संकल्पना व स्वरूप	डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	43
15.	Women Empowerment: Meaning, Concept …	Archana K,Chavare	46
16.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात व महाराष्ट्रात झालेले प्रयत्न	डॉ. विलास नारायण ठाले, डॉ. दिनकर कळंबे	48
17.	स्त्रीवाद - अर्थ, स्वरुप, विकास प्रकार	डॉ. दिनेश रा. हंगे	51
18.	Empowerment of Women Political Participation in India	Dr. Vivek M. Diwan	53
19.	सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महिलासांठी राबविल्या जाणाऱ्या ….	डॉ.आमले एस.एस.	57
20.	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.रासवे दिनकर सुदामराव	60
21.	डॉ.शंकर शेष के नाटकों में चित्रित 'स्त्री' चरित्र	प्रा.संजय व्यंकटराव जोशी	62
22.	नेतृत्वाच्या माध्यमातुन महिला सक्षलिकरण	प्रा.सय्यद आर. आर.	65
23.	Mass Media and Women	Rajesh K. Gaikwad	67
24.	भारतीय महिला आणि आरक्षण	डॉ.राम प्र.ताटे प्रा.अर्चना शिवाजी वाघमारे	69
25.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	डॉ. रमाकांत तिडके	71
26.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात झालेले प्रयत्न	डॉ. आर.के. काळे	73
27.	स्त्रीवाद : अर्थ, विकास व प्रकार	क्षीरसागर दिलीपकुमार	76
28.	तत्कालीन समाजजीवनाचे दाहक वास्तव :मुक्ता साळवे यांचा निबंध	डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	79
29.	महिला सबलीकरण आणि सामाजिक बदल.	प्रा. आर. ई. भारूडकर	83
30.	Woman Empowerment in Rama Mehta's *Inside the Haveli*	Dr. Milind Mane	86
31.	Political Participation And Representation Of Women …	Dr. Mohan Chougule	88
32.	राजकीय नेतृत्व व महिला सक्षमीकरण	प्रा. मोरे चंद्रकांत	91
33.	Women's Empowerment And Political Participation	Shaikh G. A.	94
34.	भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग आणि भूमिका	प्रा.महादेव रावसाहेब मुंडे	98
35.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरूप व विकास	डॉ. पंडित महादेव लावंड	102
36.	Women Empowerment in India	Dr.P.W.Patil	106
37.	Women Empowerment — Challenges	Pradeep Ingole	108
38.	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महिलांचा सक्रीय सहभागाचा …	डॉ.कदम एच.पी.	110
39.	स्त्री–सषक्तीकरण' की अवधारणा का सम्यक अध्ययन …	डॉ. विनोदकुमार	112
40.	महिला सबलीकरणात शासनाची भुमिका - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.किरण कि. येरावार	116

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

31.

Political Participation And Representation Of Women In Panchayat Raj Institutions

Prof. Dr. Mohan Chougule
Head, Department of Political Science
ChhatrapatiShivaji Night College of Arts & Commerce,
Solapur (Maharashtra State, India)

Introduction: The Idea of village panchayat exists in India since Vedic period. Gram Panchayat institution has been running since ancient times. Gram Panchayats are an integral part of India's social and national life. After the independence of India, Panchayati Raj institutions were formed with the aim of democratization in India. So that local people will plan and program for themselves and implement them.As such, various constituent states have set up Panchayat Raj Institutions. However, due to the iack of expected participation of the people, the 'community development program' could not achieve success. As per the recommendation of the BalwantRai Mehta Committee new local self government institute has been established.These new elections led to new rural leadership but this leadership is not in a position to take responsibility for it. The literacy of the people is very low in rural area. The panchayat raj could not have been as successful as it could be because of the extreme devoid of loyalty and political awareness about caste and religion.

73th Constitutional Amendmnet:

Between 1960 and 1990, the Government of India did not make any changes in the structure and work of PanchayatState.It received a speed since 1990 because during this period India accepted the new economic policy. The 73rd Constitutional amendment itself is a logical one. According to this policy, the state body has taken steps to remove social and financial responsibilities.Therefore, the 73rd Constitutional Amendment has been categorized by the government for many responsibilities and Panchayat Raj institutions. Dr. RajendraVohra is of the opinion. (Bhole; 2003: 365)

The Indian Parliament approved 73rd Constitutional amendment. And on April 24, 1993, the new law of Panchayat Raja was enacted. This law is an amalgamation of Panchayat Raj system.his can lead to fundamental changes in the local level institutions at the lowest level. (Chougule.Neela, Shirapurkar; 2010: 170) 73th Constitutional Status gained constitutional status of Panchayat Raj institutions and strict implementation of the Revolutionary Decree of Women's Reservation was started. This is said to be social law, as well as its politics, power and politics.In order to strengthen the local bodies, the new Panchayat Raj system has the power to create decent opportunities for decentralization, people's participation, joining the opportunistic groups in the decision-making process, giving their voice space. According to the provisions of Article 243 of the Constitution of India, it is mandatory for women in the Panchayat Raj Institution to hold at least 33% reservation.

In the year 2009, the 110th Constitutional Amendment Bill, which provided for the provision of minimum 50% reserved seats for women in Panchayat Raj Institutions, came to the discussion in the Parliament but it could not be approved. However, the total 16 constituencies in India have provided for the provision of 50% reservation for women for their states. (Indianexpress.com) In 2006, all the constituents of India and Union Territories were elected as women representatives in the three-tier Panchayat Raj Institution.According to the 2006 panchayat ministry statistics, 37.46% of women were represented in the three-tier Panchayat Raj Institution. Because of this reservation, women in Panchayati Raj institutions of India have got better representation than the Indian Parliament. If provision of 50% reservation for women is made, at least 14 lakh female representatives will be selected from the present 28 lakh representatives. Currently their number is about 10 lakhs.

This legislation provided lakhs of women, dalits and tribals to local self-government organizations. There is no doubt that the local society has changed its face due to this. Such changes can be said to be very similar to progressive people, That's why the real stake is right here. This law is progressive. However, the land where it is ruled, it is covered by caste and gender. Therefore, the principles and principles of this law are facing difficulties and obstacles.The fact is that the purity of all these things is more solid at the village level.

Therefore there is a hierarchy of varieties on one hand. On the other hand, they are considered to be high. The caste declared in the hands of the villagers - the undeclared leader and in the hands of men of course. It is the only economic, social, and political power of the village. Therefore, the process of transferring the right to the Constitution also appears to be opposed in many ways. KulkarniVidya (2004: 17) In which obstacles are created. There is also an example of stress, murder, firing and violence in the village due to local politics.

Panchayat Raj and new reforms:

In real sense, gram panchayats got financial independence after the 13th Finance Commission In this, 50 percent funding was started for the panchayats, thirty percent of fund panchayat committees and 20 percent of the funds were received by zillaparishads. Due to the fourteenth Finance Commission, the Gram Panchayats will get direct 100% development funds. (PawarPopat, DainikSakal) In this situation, the Maharashtra Government has decided to directly select the Sarpanchs. While grampanchayat is financially sound it is believed that if the right of expenditure given to the Sarpanch is to do injustice to other Gram Panchayat members, elected by democracy. (Miskin Sanjay, Daily Sakal)

Women have to face the most basic problems of the village. Therefore, a revolutionary decision to include women in rural development was taken. By this women's leadership capabilities have gained more rights due to this Panchayat Raj. Women will not be affected directly by selecting a Sarpanch. However, due to the terms of education, there seems to be an urgency for women empowerment. Because there is no 100% literacy in rural areas today. It has an average female literacy rate of 70% to 75% illiteracy is still significant in the states of Bihar, Rajasthan and remote, backward areas. Thus researchers believe that the condition of education for Sarpanches can be unfair on women in tribal, dalit and backward classes. The Central Government has announced a new scheme 'Our Village Our Development'. According to the provisions of the 14th Finance Commission, a total amount of Rs. 200,2 9 2.2 crores has been approved for the period of five years from 2015 to 2020.(www.fincomindia.nic.in)

Due to decision of direct fund transfer of Gram Panchayat, the role of Gram Panchayat in Rural Development will be even more important. As per the provision of this scheme, all the Gram Panchayats have got the right to generate their development plan according to the development works done in the village. In order to allocate funds, the Finance Commission has noticed the performance of the Gram Panchayat and accordingly, it has been instructed to allocate the grant.If the Gram Panchayats in the country now want funds, then our work will improve. Large scale development funds may be available to the Gram Panchayats, who perform well in this regard. In short, if the Gram Panchayat office bearers are able to plan for the development of village to get funding for various schemes and to properly manage the expenditure of the funds received, then the rural development must definitely be encouraged.

The sarpanchand Gram Sabhahas received a reputation as a large amount of money came in the village foe development. It has created a struggle between the development and the reputation of the Sarpanch. Because of the increase in Gram Sabha rights, in some places the competition is increasing appears to be in the Gram Sabha. The Gram Sabha will not accept all the decisions of the Gram Panchayat. So, despite the government funding in the village, the funds fall back without spending.This is the reality. According to the new decision of the Maharashtra government, Sarpanch will be the President of the Gram Sabhas. Therefore, this volatility does not seem to exist anymore. (PawarPopat, Daily Sakal) The condition of the new amendment is necessary. However, the educational qualification for the post of Sarpanch should be at least a standard for the tribal area and at least XII for the other partTo become a Sarpanch, there is a need for education. Because all the plans of the Center and the state government will be coming directly in the village, hence the post of Sarpanch is not just for prestige. for this the Sarpanch's creativity will also be important. (PawarPopat, Daily Sakal)

Conclusion:

In the Panchayati Raj, women are not able to participate in women's activities because of the rigid customs of Indian society, financial dependence, family responsibilities, lack of leadership, ignorance, uneducated, ignorance of politics. The Government of India is trying to empower women through various political policies and programs. Still, there is a gap between men and women. Women's empowerment is

getting encouraged due to the provision of reserved seats for women in local bodies. However, it is not possible to ensure that elected women representatives are involved in the functioning of Panchayat Raj. There is a need to take various measures to increase this participation. It will take time but it is necessary.

Measures:

For the empowerment of women, it is necessary to make women aware about their rights and responsibilities. To give women proper training, they need to build self-confidence and leadership development. Women should be financially capable of establishing women's groups. In addition to amendment of section 243 D of Indian Constitution provision of reserved seats for women is 50%. Due to women reservation, there is a growing political awareness among the general women and the backward, tribal women. All of these women could join the real power stream.

Now women's issues have started bringing development issues to the panchayat program magazine. Women representatives appear to be giving importance to the issues of feed, fuel, health, education, literacy, pure drinking water, cleanliness, alcoholism, jurisdiction etc. Otherwise, male representatives will give priority to issues related to land disputes, road repairs. In the PanchayatRaj institutions, womenget reservation for 24 years. In the beginning, men used to take women's position outside the house. There seems to be a lot of difference in the way. However, this intervention has stopped completely, but it can not be said today. Paper reforms do not make great changes in social life. It is not to There is women's participation in politics. But by breaking the traditional monopolies of male principals, the Panchayat Raj system has been implemented to bring women's politics into account.

References:

1.Bhole B.L. (2003) BhartiyaGanrajyacheShasananiRajkaran, PimplapurePrakashan, Nagpur.

2.Chougule Mohan, NeelaSangmeshwar, Shirapurkar Mahesh (2010), Maharashtra ShasananiRajkaran, AksharlenaPrakashan, Solapur.

3.DhaneshwarVandana, Boss Karbharni, Daily Divya Marathi, Madhurima, (Tuesday,25th July 2017)

4. KulkarniVidhya (Trans.) (2004) Mag BhakryaKonKarnar?,GranthaliPrakashan, Jalgaon.

5.MiskinSanjay,LokshahikiEkshahi, Daily Sakal, Saptrang (Sunday, 9th July 2017)

6. PawarPopat, SthitechyaDrushtinePudhache Paul, Daily Sakal, Saptrang, 9th July 2017)

7.www.censusofindia/census2011.co.in/literacy.php

8. 14th Finance Commission Report (24th February 2015), www.fincomindia.nic.in

❑❑❑

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED 62782

VOLUME - IV
Feb. 2018

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences

SOLAPUR

(646)

ज्ञान विज्ञान विमुक्तये

Walchand College of Arts & Science, Solapur.

UGC Sponsored

(Under CPE Scheme)

National Seminar on

CONTEMPORARY ISSUES AND CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

(CICSS-18)

9th February 2018

Editor - In - Chief

Dr. Sanjay Gaikwad

Editor

Dr. Ravikaran Jadhav

Organized by

Department of Social Sciences

Walchand College of Arts & Science, Solapur.

Re-accredited with 'A' Grade

The Views expressed in this volume are solely of the individual Author / Researchers and not of the Editors or Publisher.

INDEX

01	IMPACT OF GLOBAL ECONOMIC CRISIS ON INDIAN ECONOMY Prof.Tukaram Haribhau Aghav	01
02	Land Resources of Wasteland Development in Goa State Mr. Amol S. Shinde	06
03	Role of State Government in Modern Technology of Horticultural Export Promotion Dr. Andge Shashikant Chandrakant	10
04	Equal right to inequality- A case of India Dr. Meenal Annachhatre Ms. Ninawari Ware	23
05	Impact of Environmental Pollution and Degradation on Sustainable Development S.P.Bansode	30
06	RFID TECHNOLOGY AND ROLE OF LIBRARIAN Shri Bhande A P , Dr Dhakne B.N.	36
07	POPULATION COMPOSITION OF KALAMB TAHSIL A GEOGRAPICAL ANALSIS -- Mr. Chendkapure S.S & Dr. Tatipamul.R.V	39
08	INDIA-SRI LANKA RELATIONS: IN POST CIVIL WAR ERA Prof. Dr. Mohan Chougule	43
09	Problem of Rural Distress in India --- Dr. B. H. Damji	47
10	ENDEAVOUR TO EXAMINATION EFFECT OF CLIMATIC CHANGES IN SOLAPUR DISTRICTS ---- Dr. Dede Deepak Kashinath Mr Sudhir Bhimrao Paikekar	52
11	DEMONETIZATION IN INDIA ---- Deshmukh S. K.	57
12	Role of GIS in Smart City: A Special Reference to Solapur City Dr. Dhayagode N.I.	62
13	Hurricane Irma – Observations on a Cyclone that devastated Flori-da Coast in 2017 Dr. Nagnath Dhayagode Mr. B.M. Swami	68
14	Planning and Policy Implications for Sustainable Agriculture De-velopment in India Dr. D. S. Harwalkar	71
15	A GEOGRAPHICAL STUDY OF VARIATION IN BIRTH RATES OF SOLAPUR DISTRICT (M.S). ----- Prin. Dr. R. R. Patil, Mr. Vaibhav Bhagwat Ingale,	76
16	IMPACT OF GLOBAL WARMING AND CLIMATE CHANGE ON AGRICULTURE Dr. Jadhav H.L	82
17	Social Science: Unloved and Sidelined ---- Sandeep Jagdale	85
18	Avabai Wadia (1913-2005) & Family Planning Association of India Dr.Nabha Kakade	89
19	TREND OF URBANIZATION IN INDIA- A GEOGRAPHICAL STUDY Miss . Swati Mhadeo Kamble, Mr. Salunke Rahul Anil	93
20	A GROWTH OF POPULATION IN SOLAPUR DISTRIC Dr. Renuka Laxman Kurle.	96
21	Ground Water Analysis of Osmanabad City Khadke V.V, & Ashok Sapate	101
22	IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY Prashant K. Labhane,	104
23	ESTIMATION OF LAND USE AND LAND COVER MAPPING USING REMOTE SENSING AND GIS IN DONAJ VILLAGE ----- Dr. D.N.Ligade, Dr. V. C. Dande	110
24	Role of Bhandardara Dam in Management of Water Resources and Sustainable Development in Ahmednagar District of Maharashtra ---- Dr. T. N. Lokhande	116
25	STRATEGIC MARKETING IN ACADEMIC LIBRARIES Prof. Mohan Dattatray Mahadik	120
26	Social Work Intervention Using Action Research Method in Fieldwork Practice Dr. Mahesh P. Chougule	126
27	Thoughts of Dr. BabasahebAmbedkar- Regarding Water Planning Dr.Ashok Mane, Dr. Javed Tamboli,	133
28	ISSUES OF WOMEN DOMESTIC WOKERS IN INDIA Ibrahim J Mangalagiri and Dr.G.B.Sonar	135
29	The Decline of the Congress Party from Dominance Prof. Maruti Changadev Hajare	141
30	INDIAN ELECTION PROCESS AND REFORMS DR MALLIKARJUN I MINCH	146
31	WORK STREES AND HEALTH ISSUE Munguskar Anil Madhukar	149

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INDEX

32	Dr. B.R.Ambedkar's Social Justice and Indian Constitution Dr. Nalini Avinash Waghmare	152
33	Impact of Micro, Small and Medium Enterprises on Urbanization in Maharashtra Dr. Arjun Nanaware	156
34	Modern Professionals Skills for Library professionals Mr N. S. Navgire	164
35	Issues in Education and Development Neeta Pandurang Pallati	167
36	WOMEN AND STRESS MANAGEMENT Dr. NISHA C. WAGHMARE	171
37	Major Schools and Trends in Historiography Prof. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	176
38	Day Zero Water Severe Drought Prone Areas Dr. Pardeshi Rahul S.	182
39	Zen Buddhism Dr. S. D. Patankar	187
40	A PERSPECTIVE STUDY OF DAMS IN SOLAPUR DISTRICT A GEOGRAPHICAL ANALYSIS --- Dr. Y. S. Pathan, Dr. N. I. Dhayagode	189
41	Advanced Technology in Agricultural Dr. Rajaram Keraba Patil	197
42	Contemporary Issues and Challenges in Human Resource Practices Dr. Patil Sunil Subhash	202
43	Use of Social Media Tools in Libraries : An Opportunity of Connec-tivity with Users Ms. Patil Vinaya Ashok	208
44	Web-based social networking in setting of Teaching, Learning Pravin Pundalik Rajguru	213
45	A STUDY ON WOMEN EMPOWERMENT IN GULBARGA CITY OF KARNATAKA Praveenkumar and Wilson Kandre	218
46	Impact of Irrigation on Net Sown area in Drought Prone Region: Dr. Pukale Vijaykumar Kamlakar	227
47	GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF AGRICULTURAL LAND USE PATTERN OF KANKAVLI TAHSIL, DIST. SINDHUDURG Prof. Dr. Rathod Balu Laxman Prof. Ms. Rathod Ranjana Harishchadra Prof. Auti Sharad Karnasaheb	232
48	"Gandhi's Philosophy of Satyagrah" Mahesh Jagannath Sakhare	237
49	Religious fundamentalism as a Hurdle in the Way of Women's Human Rights Dr. B.R. Ambedkar's Perspective Dr. S.N. Salawade,	239
50	Characteristics of Population in Latur District Dr. Sapate A.K.,	243
51	CONSTRUAL OF HIGH IMPACT WEATHER EVENTS OF 2017 THROUGH IMD DATA - THE INDIAN SCENARIO. --- Shekhar Salunke, B. L. Chavan	246
52	Demonetization, GST And Demographic Devidend Pro. S.B. Shinde	253
53	Effects of Global warming on Human Health Mr. Shirmale Mahebubpasha Babumiya	255
54	Recent Trends in LIS and Services Dr. Suryawanshi S.S. & Rathod P.R.	259
55	Study of New Trends in Library Science in its various Routine functions Meena Pawar	262
56	Gender Inequality and Women Education Dr. Wagdao Apparao Ramrao	266
57	A Critical Gap in Rural Credit for Indian Agricultural Development Prof .Vinod B. Waghmare	269
58	An analysis of Rainwater HarvestingSystems in Pune City Ashalata Amol Vidyasagar	273
59	'Disaster Management And Good Governance' Dr. Ulgade Laxman K.	277

INDEX

60	Remote Sensing and GIS Approach for Groundwater Potential Mapping in Sangola Taluka of Solapur District (MS) --- Dr. Govindrao Uttam Todkari	279
61	APPLICATION OF CONCENTRIC ZONE THEORY ON KALAMB TOWN Dr. Tatipamul.R.V	285
62	RFID new technology for library Security Dr. Manisha K.Tank	288
63	Social & Cultural Contribution of Warkari sect Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	294
64	वाङ्मयचौर्य प्रतिबंधात ग्रंथालयांची भूमिका अमर रंगनाथ दीक्षित	297
65	मध्ययुगीन भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान डॉ. प्रा. अमिता सोपान जावळे,	301
66	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा आत्महत्या आणि उपाययोजना : एक अभ्यास अमोल राजाराम तळणकर	306
67	मार्क्सवादी इतिहास लेखन आणि डॉ.इरफान हबीब -- प्रा.नारायण दत्तात्र बनसोडे	309
68	सोलापूर जिल्ह्यातील तीर्थ पर्यटन प्रा.रेवणसिध्द बेरूनगीकर, डॉ.सदाशिव देवकर	312
69	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक कार्य डॉ. भागवत गजधाने	317
70	महात्मा गांधी यांचे पंचायतराज व्यवस्था व ग्रामस्वराज्य विषयी विचार प्रा. भुरके एन.एस	320
71	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार प्रा. आप्पासाहेब बिरूनके	322
72	शाश्वत विकासासाठी शिक्षण डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे	324
73	समृध्द भारतासाठी गांधी विचारांची आवश्यकता डॉ.मारूती घंटेवाड	327
74	पर्जन्य प्रमाणाचा तांदूळ पिक क्षेत्रावरील प्रभाव : संगमेश्वर तालुका विशेष अभ्यास. डॉ .हणमंत लक्ष्मण नारायणकर	329
75	स्त्रीवादाची ओळख डॉ.मल्लिनाथ अंजुनगीकर	333
76	जागतिकीकरणानंतरची बदली जीवनशैली आणि ई-कॉमर्स डॉ.श्रीकांत जे. होटकर	335
77	सोलापूरातील आंबेडकरी चळवळीतील साहित्यिकांचे योगदान प्रा.डॉ. ज्योती रामचंद्र सुरवसे	339
78	'पंढरपूरातील उपेक्षित सामाजिक संस्था - वासुदेव बाबाजी नवरंगे बालकाश्रम' प्रा.डॉ.विकास लक्ष्मण कदम	343
79	महिलांवरील अत्याचार : महिला मानवाधिकारांचे उल्लंघन डॉ. चंद्रकांत कांबळे	347
80	जागतिकीकरण, दारिद्रय आणि आर्थिक विषमता प्रा.खोकले आर.के.	351
81	आधुनिक भारताच्या उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्त्व कुचेकर नवनाथ दाजी	355
82	नोटबंदी : शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावरील परिणाम ललिता शिवमुर्ती धिमधिमे	358
83	भारतातील घटकराज्ये व लोकशाही प्रा. विलासराव लवटे	360
84	सामाजिक चळवळींचे बदलते आयाम -- प्रा.डॉ. शामराव महादेव लेंडवे	363
85	भगवान बुद्ध और उनके धम्मका तत्वज्ञान डॉ. धम्मपाल रेवण माशाळकर	366
86	जागतिकीकरण व सहकारी सूत गिरण्या समोरील अव्हाने प्रा.डॉ.मेटकरी संतोष मारूती	369
87	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चळवळीत चांभार समाजाचा सहभाग डॉ. धनंजय नागोराव मोगले	372
88	भारत-चीन संबंधाचा नवा अन्वयार्थ डॉ. संगमेश्वर निला	375
89	राजकीय परिर्वतनाचे सिद्धांत : लेनिन व माओ डॉ. पंडित महादेव लावंड	381
90	महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान डॉ. राजेंद्र नागनाथ गायकवाड,	384

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INDEX

91	भारतीय संविधान : समतेचा दस्तऐवज प्रा.तेजस्विता अ.रणश्रृंगारे	387
92	वेरूळची जैन लेणी : शैलस्थापत्याचा उत्कृष्ट आविष्कार प्रा.डॉ.रविकिरण जाधव	393
93	भारतीय स्त्री आणि धर्म :स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून एक अभ्यास प्रा. साळुंखे उमेश अशोक	395
94	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगारांसाठी केलेले कार्य प्र. प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत संदिपान चव्हाण, रांजय कांबळे	397
95	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक गंभीर समस्या संतोष राठोड	403
96	१९ व्या शतकातील समाजसुधारणेचा अग्रदूत- राजा राम मोहन रॉय व ब्राम्होसमाज **Shejul Bappasaheb Ramling**	407
97	सावंतवाडी संस्थानातील सण व उत्सव प्रा.डॉ.एस.पी. शिंदे	409
98	एतद्देशीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङ:मयीन कार्यातील योगदान प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकाबंळे	412
99	महात्मा गांधीजींचे रचनात्मक कार्यक्रमाविषयीचे विचार प्रा. सुहास पाटील	414
100	हैदराबाद मुक्ती लढयातील स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	418
101	सोलापूर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन मशिनरीचे शैक्षणिक कार्य प्रा. युवराज सुरवसे	421
102	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढ व गुणात्मक वाढ या विषयी तुलना : एक अभ्यास प्रा. के.टी. व्हनहुवे	423
103	विमुद्रीकरण एक भ्रष्टाचाराशी लढा वनिता नागनाथ गोतसुर्वे	425
104	काळा पैसा आणि विमुद्रीकरण विपूला मिलिंद नायडू	428
105	"महात्मा गौतम बुद्धाचा वर्णव्यवस्थाविरोधी विचार" प्रा. दिगंबर शिवाजी वाघमारे	431
106	स्त्री शिक्षण आणि दादासाहेब गायकवाड प्रा.डॉ. वाघमारे विष्णु बब्रुवान	435
107	सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या शेतमाल विपणन कार्यपध्दतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे. प्रा. रामनाथ मोरे	438
108	युनोचा मानवी हक्कविषयक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे प्रा.कितींकर वाल्मीक भीमराव	443
109	समाज कल्याणासाठी कल्याणकारी योजनेचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास श्री. वाघमोडे व्ही.व्ही.	445
110	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा.गायकवाड संजय सभाजीराव	451
111	जनसामान्यांचे असामान्य नेतृत्व भाई गणपतराव देशमुख, प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे,	455
112	शिरुर तालुक्यातील शेतकरी उठाव (१८७५.७६) प्रा.हरिदास शंकर जाधव	461
113	Re-engineering Library & Information Services in new Era Dr. Mrs. Vandana Santosh Gavali	464
114	A Study on Employees Training Needs in Bijjaragi Company Vijaypur Ashwini Sannakki and Poornima	467
115	The ins & outs of In branding in India Mr. Vijayakumar Jadhav	474
116	Globalization, Poverty and Inequalities Dr. Prakash A. Malagauve	480
117	Panchayat Raj: Historical Development And Modern Implications Mr. Shriniwas Bhandare	484
118	Information Services in Academic Libraries V.B. Mane	490
119	Impact of GST on Small & Medium Enterprises (SMEs) Ms.Snehal D. Bhosale	493
120	Teaching Social Work Practice Through Intervention Field Work Dr. Gangadhar B. Sonar	498

Historicity International Research Journal
SPECIAL ISSUE
ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)
CONTEMPORARY ISSUES & CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

युनोचा मानवी हक्कविषयक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक :- राज्यशास्त्र विभाग
छत्रपती शिवाजी कला, वाणिज्य रात्र
महाविद्यालय, सोलापूर. मो. नं. - ९३७०९५०९८३.
walmikkirtikar@rediffmail.com

प्रस्तावना :-

मानवी अधिकार म्हणजे काय ?:

सामाजिक जीवनाची अशी अवस्था जी मानवाला, समाज किंवा संविधानाच्या संकेतानुसार कार्य करण्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य प्रदान करते त्यास मानवी अधिकार असे म्हणतात. मानवाधिकारालाच मौलिक अधिकार, जन्मजात अधिकार किंवा नैसर्गिक असे म्हणतात. म्हणून मानवाला मिळणारे अधिकार कोणत्याही रुढी, परंपरा, राज्य, राजा, संसद किंवा इतर कोणत्याही संस्थेने प्रदान केलेले नाही.

मानवी अधिकार पंचसूत्रीवर आधारित आहेत- १) जीवन जगण्याचा अधिकार २) स्वातंत्र्य ३) आत्मसन्मान ४) प्रतिष्ठा ५) समता या पाच सूत्रांवर मानवाधिकार आधारलेले आहे. जे मानवाला जन्मताच मिळतात ते मानवाच्या जन्मासोबतच जोडलेले असतात. समाज फक्त मानवी अधिकाराला मान्यता देतो व राज्यव्यवस्था मानवाधिकाराचे संरक्षण करते.

मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान :

संयुक्त राष्ट्राचा मानवी हक्काचा जाहिरनामा १० डिसेंबर १९४८ रोजी जाहिर झाला व या जाहिरनाम्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी युनो ने दोन आंतरराष्ट्रीय कायदे केले. १) आंतरराष्ट्रीय नागरी आणि राजकीय अधिकाराचा कायदा १९६६, २) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकाराचा कायदा, १९६६ हे दोन्ही कायदे युनोने १६ डिसेंबर १९६६ रोजी पारित केले. भारताने या दोन्ही कायदयांना १९७९ या वर्षी सहमती दर्शविली. या दोन्ही कायदयानुसार १९९३ ला भारतात राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे स्थापना करण्यात आली.

जगातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना असणाऱ्या भारतासारख्या देशात इतिहासाच्या प्राचीन कालखंडापासून सामाजिक व्यवस्थेने सर्वसामान्य नागरीकांना त्यांचे हक्क नाकारले होते. व्यक्तिच्या सर्वांगिण विकासासाठी आवश्यक असणारे जीवन जगण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार, समाजातील वंचित घटकांना भारतीय संविधानातील तरतुदीमुळेच प्राप्त झाला. ज्यायुनोच्या जाहिरनाम्यावर आधारलेला आहे.

संयुक्त राष्ट्राच्या जाहिरनाम्यातील काही तरतुदींचा समावेश भारतीय राज्यघटनेच्या काही भागावर झालेला दिसून येतो. याशिवाय राज्यघटना लागू झाल्यानंतर मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी काही विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी हक्क विषयक जाहिरनाम्यात ३० कलमांचा समावेश केला आहे. तशाच प्रकारच्या कलमांचा समावेश भारतीय घटनाकारांनी भारताच्या सविधानात करुन नैसर्गिक न्यायाचे समर्थन केले आहे. तुलनात्मकदृष्ट्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी हक्क विषयक जाहिरनाम्यात ३० कलमांचा समावेश केला आहे. तशाच प्रकारच्या कलमांचा समावेश भारतीय घटनाकारांनी भरताच्या संविधनात करुन नैसर्गिक न्यायाचे समर्थन केले आहे. तुलनात्मकदृष्ट्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जाहिरनाम्यातील मानवी हक्क विषयक कलमे व भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक कलमे, तरतुदी मध्ये बऱ्याच प्रमाणात साम्य दिसून येते.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा मानवी हक्कविषयक जाहिरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे - सारखेपणा

युनो अनुच्छेद - ०२ : वंश, लिंग, भाषा, धर्म, राष्ट्रीयता, संपत्ती, इत्यादीच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - १५ : वंश, लिंग, भाषा, धर्म, इत्यादीच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही.

युनो अनुच्छेद - ०३ : जीवन जगण्याचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - २१ : जीवन जगण्याचा अधिकार प्रत्येक व्यक्तिला आहे.

युनो अनुच्छेद - ०४ : गुलामगिरीची प्रथा जगातील कुठल्याही देशात असणार नाही.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - २३ : भारतात मानवी खरेदी- विक्री करण्यावर प्रतिबंध राहिल.

युनो अनुच्छेद - ०७ : कायदयापुढे सर्व समान / सर्वांना समान न्याय.

CSNC SOLAPUR

भारतीय संविधान अनुच्छेद - १४ : कायदयापुढे सर्व समान / सर्वांना स... ...ाय.

युनो अनुच्छेद - ६८ : कुठल्याही देशात मानवताधिकाराचा भंग झाल्यास ... ...य योजनांसंबंधीच्या तरतुदी.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ३२ : घटनात्मक उपाय योजनेच्या तरतुदी ... ५ प्रकारचे अर्ज दाखल करुन न्यायालयाद्वारे आदेश काढले जातात.

युनो अनुच्छेद - ०९ : गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याच्या बाबतीत नैसर्गिक न्यायाच्या सिध्दांताचा वापर करावा.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - २० : निष्पक्ष:पाती न्याय व्यवस्था.

युनो अनुच्छेद - ०९ : न्यायालयात गुन्हा सिध्द होईपर्यंत कोणत्याही व्यक्ति... शिक्षा करता येणार नाही.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - २२ : कायदेशीर सल्ला घेण्याचा अधिकार.

युनो अनुच्छेद - १८ : अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याचा अधिकार.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - १९ : धर्म आणि श्रध्दा बदलण्याचे स्वातंत्र्य, ...िचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य.

युनो अनुच्छेद - १९ : भाषण स्वातंत्र्य, विचार स्वातंत्र्य.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - १९ (अ),१९ (ब) : भाषण स्वातंत्र्य, विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य.

युनो अनुच्छेद - २० : एकत्रित येणे, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - १९ : एकत्रित येणे, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.

युनो अनुच्छेद - १९ : शासन प्रक्रियेतील सहभाग, राजकीय प्रकियेतील सहभाग, सर्वांना मतदानाचे स्वातंत्र्य.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ३२६ : भारतातील प्रत्येक व्यक्तिला मतदान करण्याचा अधिकार.

युनो अनुच्छेद - २३ : कामाचा अधिकार, कामाची निवड करण्याचा अधि...ार.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ४१ : काम, शिक्षण, मदत आणि सहाय्य मि...विणे.

युनो अनुच्छेद - २४ : कामाचे तास निश्चित असावेत, विश्रांतीच्या वेळेस तरतुद असावी, आठवडी सुट्टीची तरतुद.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ४३ : मनोरंजन, विश्रांतीची तरतुद आहे.

युनो अनुच्छेद - २५ : दर्जेदार जीवन जगणे हा प्रत्येक मानवाचा अधि... आहे, प्रत्येक मानवाला अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य सेवा, सार्वजनिक सेव उपलब्ध झाल्या पाहिजेत, कामगार, वयोवृध्द, अपंग, बेरोजगार इत्यादींनी संरक्षण (मदतीचा हक्क).

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ३९ : सार्वजनिक (सरकारी) सहाय्य, वृध्द ...ंगाची मदत.

युनो अनुच्छेद - २६ : मोफत प्राथमिक शिक्षण, सक्तीचे माध्यमिक शिक्षण, गुणवत्तेचे उच्च शिक्षण.

भारतीय संविधान अनुच्छेद - २१ (अ) : मोफत प्राथमिक शिक्षण.

युनो अनुच्छेद - २९ : लोकांचे कर्तव्य, दुज्यांच्या अधिकाराचा वापर (म...ाधिकार).

भारतीय संविधान अनुच्छेद - ५१ (अ) : भारतीय नागरिकांची कर्तव्ये.

युनो अनुच्छेद - ३० : मानवाधिकाराच्या मर्यादा.

भारतीय संविधान सभेच्या एका भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म...तात की, मानवाधिकाराचा अर्थ असे काहीही करण्याचा अधिकार नाही, म्हणजेच कोणत्याही देशाला, राज्याला, व्यक्तिला, ...येना अमर्याद स्वातंत्र्य दिले आहे, असे नाही. त्याला काही परिस्थितीजन्य मर्यादा असतात. जगात कुठेही कोणत्याही देशात अमर्याद स्वातंत्र्य नाही, कारण समाजाचे आरोग्य मर्यादीत स्वातंत्र्यावरच आधारीत आहे.

समारोप :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९४८ साठी जाहिर केलेला मानवी अधिकाराचा जाहिरनामा हा जगातील सर्व देशांसाठी एक आदर्श आचार संहिताच आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय संविधानाद्वारे भारतातील नागरीकांच्या मानवी अधिकारांची पायमल्ली होणार नाही, यासाठी धटनाकारांनी महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत. म्हणून जगातील सर्वात मोठया लिखित राज्यघटनेत मानवी अधिकाराबाबतच्या सर्वाधिक तरतुदी आहेत. ज्या युनोच्या मानवी हक्कविषयक जाहीरनाम्याशी साम्य असणाऱ्या आहे यात संदेश नाही.

संदर्भ :-

१) कृष्णा भोगे - घभारतीय राज्यघटना, राज्यपध्दतीङ,

२) के. सागर प्रकाशन, घमानवी हक्कङ.

३) प्रतियोगीता दर्पण, उपकार प्रकाशन, डिसेंबर, २०१३.

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

VOLUME-IV FEB.2018

SPECIAL ISSUE

UGC APPROVED
Journal No. 62782

Theme

Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

National Conference

Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

8 Feb. 2018

Chief Editor
Dr. Sanjay Gaikwad (H.O.D)

Editor
Dr. R. N. Jadhav

Organized by

Departments of Social Science (History, Political Science, Economics, Geography)

C.B. Khedgis Basveshwar Science, Raja Vijaysinh Commerce & Raja Jaysinh Arts College, Akkalkot, Dist-Solapur-413216 (MH)

Sponsored by

Solapur University, Solapur

20/7/18

Index

1	A Feminist Approach to Manju Kapoors, 'Difficult Daughters' - Prof. Ramesh V. Patil	11
2	Participation of Women in Panchayatraj Institutions in Maharashtra State -Dr. Abhay M. Jadhav - Dr. Jitendra S. Gandhi	15
3	Feminist Movement in India - Dr. I.M. Khairdi	18
4	Satisfaction Level of Women Employees in Akkalkot Rown : A Study in Gender Geography - Prof (Dr.) S.C. Advitot - Mr. V.B. Arbale	23
5	A Geographical Study Of Religious Structure In Akkalkot Tahsil of Solapur District - Dr. Pawar S.S. - Mr. Salunke Rahul Anil	29
6	Status Of Women Literacy in Solapur District : A Study in Gender Geography - Shri Ankush S. Shinde	32
7	A Study on Globalization on Women Employment in India - Prof. Ranjana Bansude	36
8	भारतातील स्त्री-पुरुष असमानता एक समस्या - डॉ. सुरेश टी. सामाले	40
9	भारतातील महिला सबलीकरण व स्त्री हक्क कायदे - प्रा. डॉ.सुनील क्षीरसागर	43
10	Feminism: An Overview - Mr. Sonkamble M.T.	46
11	Quality of Marital Life of the spouses living with an alcohol Addict Individual -Dr. Jitendra Gandhi, -Dr. Abhay Jadhav	49
12	Satisfaction with life among professional and non-professional women: A clinical study - Prof. Dr. S. H. Mohite	55
13	Gender in-equality in India - Dr. Kale Saudagar D.	58
14	Spatio-Temporal Changes in Child Sex Ratio And Sonography Centers In Solapur District (1991-2011) -Dr. S.N. Gujar	61
15	राजकारणातील स्त्रियांचा वाढता सहभाग - श्री. समाधान विठ्ठल लोंढे	67
16	मादाम भिकाजी कामा - प्रा. व्ही.जे.अंधारे	69
17	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह आणि जागतिकीकरण - प्रा. नानासाहेब गव्हाणे	71
18	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महिला - श्री. बालाजी गंगावणे	74
19	"अस्तित्ववादाच्या चौकटीत गृहीणींचे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्थान आणि भूमिकेची स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या परिप्रेक्षातून केलेली चिकित्सा-विशेष संदर्भ मराठवाडा" -डॉ. गीतांजली बोराडे	76
20	मरणकळा : एक स्त्रिवादी संघर्ष - डॉ.सी.डी. कांबळे	79
21	Developing Gender Policy in Higher Education Institutions: A Process - Dr. Sandeep Jagdale	82
22	स्त्री विमर्श और मानवाधिकार : स्वयं प्रकाश की बलि कहानी के संदर्भ में - डॉ. सतीश अर्जुन घोरपडे	86

23	Feminist Power in Business and Industry	- Mr. Survase Abarao P.	89
24	Feminism : Eith Reference To Indian English Fiction	-Mrs. S.M. Paranjape	93
25	आधुनिक मराठी स्त्रीजीवन - ('नाटक' या वाङ्मयप्रकाराच्या अनुषंगाने)	- डॉ.जितेंद्र श. बिराजदार	97
26	भारतीय स्त्रियांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	- प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	99
27	जनाक्का शिंदे यांचे अस्पृश्योधाराचे कार्य	- प्रा. जाधव जी.डी.	101
28	पराक्रम आणि शौर्याचे प्रतीक : झाशीची राणी लक्ष्मीबाई	- प्रा. डॉ. सज्जन उध्दव पवार	102
29	भारतीय राजकीय व्यवस्थांमधील महिलांचे स्थान	- प्रा. मांजरे डी. एस.	104
30	Gender justice in India: A Socio- Legal Issue	- Prof. Mittha M. S.	108
31	साठोत्तरी महिलांओं की आत्मकथाओं में चित्रित सामाजिक नारी जीवन	- प्रा.सिध्दाराम पाटील	112
32	प्राचीन काळातील स्त्रियांचे शिक्षण	- SHEGAON KHAJAPPA BAVASHA	115
33	ताराबाई शिंदेंनी केली स्त्रि-पुरुष तुलनेतुन स्त्री-वादाची सुरुवात	- प्रा.नारायण दत्तात्रय बनसोडे	116
34	भारतातील महिला सबलीकरण	- प्रा.आर.आर.कांबळे	118
35	स्त्री शिक्षण व रमाबाई रानडे	- प्रा.महेश जगन्नाथ साखरे	120
36	स्त्रीवादी सिध्दांत तथा इतिहास लेखन	- प्रा. व्ही.एच.वाघमारे	122
37	महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी केलेल्या स्त्री विषयक सुधारणा	- प्रा. डॉ. धनंजय ना. मोगले	124
38	स्त्रीवादी साहित्य	- प्रा. डॉ.कविता लोहाळे/ताटे	128
39	Urban And Rural Economy And Gender Issues	- Ganpatrao S. Kalshetti	132
40	भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व स्थान : एक दृष्टिक्षेप	- प्रा. डॉ. वाघमारे विष्णू	135
41	भारतातील कामकरी स्त्रियांच्या समस्या	- प्रा. रामेश्वर एम. मोरे	138
42	डॉ. आंबेडकर आणि मा.गांधी यांच्या विचारातील मतभिन्नता	- प्रा.मंगवडे. जी.एन.	140
43	स्त्रीवादी संकल्पना आणि ऐतिहासिक लेखन	- प्रा. सदाशिव मोरे	142
44	मानवी हक्क व महिला सबलीकरण	- प्रा. डॉ. घाटुळे एस.एस	144
45	भारतीय राजकारणातील स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व:एक चिकित्सा	- प्रा. पाटील प्रमोद	146
46	Feminism And Human Rights	- Dr. A. A. Gadwal.	149
47	A Study of Indian Feminism: Tarabai Shinde	- Mr. Surwase Yuvraj G.	156

48	Women Empowerment: Need of Time	- Dr. Gaikwad Rajendra	159
49	Sociological Approaches in the Globalization	- Dr. Chandrakant Kamble	162
50	Mass Media : Through Gender Lens	- Dr. Nisha C. Waghmare	167
51	जम्मू-काश्मिरमधील स्त्रीयांवर होणारे घरगुती हिंचारा : महिला सक्षमीकरणातील एक समस्या :	- श्री. भारत बिचितकर	176
52	पेशवेकालीन स्त्रीयांची स्थिती व विवाहसंस्था	- प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे	181
53	वाचन साहित्य व महिलावाद	- डॉ. प्रा. गुरुलिंगप्पा धबाले	184
54	स्त्रीवादी सिध्दांत आणि इतिहासलेखन	- प्रा. श्रीमती कोन्हाळी व्ही.पी.	186
55	लिंगभेद समस्या व साहित्य	- प्रा. मोदी व्ही. ए.	188
56	जेंडर बजेट : महिला सक्षमीकरणाचे एक साधन	- प्रा. संध्या आत्माराम इंगळे	189
57	Victimization and Commoditization of Women in Media	- Dr. Suryawanshi Parmeshwar	194
58	"Social Profile of the Women Panchayat Members: A Case Study of Solapur"	- Dr. Konade B.N.	198
59	Feministic Movement in India	- Jayashri Birajdar	206
60	Gender Roles and Gender Discrimination: Need of Gender Redistributive Policies	- Dr. Vijaya V Mahajan	209
61	Importance of Gender Issues in Public Policy	- Dr.Mahesh Chougule	212
62	Role of sugar Factories in Rural Economy : A Case Study Of Shri. Sidheshwar C0-Operative sugar Factory, Solapur	-Dr. S. A. Nimbargi,	215
63	Gender in Society	- Shri. Kishor D. Thore	226
64	Tahsilwise Position and Population Distribution of Primary Health Centers in Sangli District	-Mr. Mali B.B., -Prof.Dr. Adavitot S.C.	228
65	Education and Human Rights in India	- Dr. Jadhav H.L	236
66	Women Empowerment in India	- Mr. Wale Vishwanath S.	239
67	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	- डॉ. निलेश गोकुळ शेरे	244
68	स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि मराठीतील स्त्रियांचे कांदबरी लेखन	- प्रा. डॉ.अशोक माळगे	246
69	रोहिंग्या समस्येचे स्वरुप : स्थानिक विरुध्द उपरे	- प्रा. किर्तीकर भीमसव	252
70	स्त्री मुक्ती चळवळ आणि कन्नड वचन साहित्य	- डॉ. गुरुसिद्धय्या स्वामी	254
71	महात्मा फुले यांचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन	- मनिषा बंडुराव रोकडे	256
72	आधुनिक विचाराच्या आद्य शिक्षिका : सावित्रीबाई फुले	- डॉ. जनार्धन परकाळे	258
73	सोमवंशी क्षत्रिय समाजातील स्त्रीजीवन -एक आढावा	- प्रा.प्रेरणा शैलेद्र राऊत	260

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

74	अहिल्याबाई होळकर यांचे क्रांतीकारी कार्य	- प्रा. सरला चव्हाण	263
75	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग : एक अभ्यास	- प्रा. के.टी. व्हनहुवे	266
76	आधुनिक भारताच्या निर्मितीतील कणखर नेतृत्व - इंदिरा गांधी	- डॉ.चंद्रकांत चव्हाण	268
77	Ezhava Social Reform Movement in Kerala: Women's Education and the Question of Community	- Dr. Sreebitha P V	270
78	हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात मराठवाड्यातील स्त्रियांचे योगदान	- प्रा. विकास विलासराव शिंदे	275
79	भारतातील कामकरी स्त्रियांच्या समस्या	- प्रा. रामेश्वर एम. मोरे	278

Historicity International Research Journal SPECIAL ISSUE ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152 (UIF)
Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

रोहिंग्या समस्येचे स्वरुप : स्थानिक विरुध्द उपरे

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपती शिवाजी रात्र
महाविद्यालय, सोलापूर.
(मो. ९३७०९५०९८३.)

प्रस्तावना :-

ज्या मानवी हक्कांसाठीच्या संघर्षाबद्दल ऑंग सान सू की यांना शांततेचे नोबल पारितोषीक मिळाले, त्याच्याच प्रशासनाखालील राज्यात रोहिंग्याच्या मानवी हक्कांची सर्रास गळचेपी व्हावी हा अस्वस्थ करणारा अंतर्विरोध आहे. म्यानमार देशातील हिंसाचारामूळे रोहिंग्या मुस्लिम निर्वासीतांचे लोंढे नजीकच्या काळात बांगलादेश व भारताच्या उत्तर पूर्व सीमावर्ती भागात येत आहेत. काही निर्वासीतांनी भारत तसेच बांगलादेशात आश्रय घेतल्याचे आढळून आले आहे. परंतु अधिकृतपणे या स्थलांतरीतांना भारतात आश्रय द्यावा की नाही याबाबत धोरण ठरविण्यासाठी म्यानमार, भारत, बांगलादेश या तीन देशांना एकत्रितपणे मार्ग काढावा लागणार आहे.

वरकरणी निर्माण झालेली ही निर्वासीतांची समस्या म्यानमारमधील बौध्द आणि मूसलमान यांच्यातील धार्मिक विद्वे तून दिसत असली तरी या समस्येचे अनेक पैलू आहेत, अनेक कारणे आहेत. आधुनिक राजकीय, सामाजिक व्यवस्थेत हिंसाचार कोणीही, कोणाविरुध्दही केलेला असो तो जर न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी नसेल तर त्याचे समर्थन करता येणार नाही. म्हणून म्यानमारमधील रोहिंग्या मुस्लिमांच्या विरोधात तेथील सैन्य व काही बौध्दधर्मीय व अन्य वांशीक गट यांच्याकडून करण्यात येत असलेल्या अमानवीय हिंसाचाराचे कोणीही समर्थन करु शकत नाही त्याचा निषेधच करावा लागतो.

म्यानमारमधील हिंसाचाराला त्या देशातील गेल्या पन्नास वर्षापासून सुरु असलेल्या स्थानिक विरुध्द बाहेरुन आलेले उपरे यांच्यातील आर्थिक वर्चस्वाच्या संघर्षाची पार्श्वभूमी आहे.

हिंसाचाराची पार्श्वभूमी :-

म्यानमारमधील हिंसाचाराची पार्श्वभूमी समजून घेतल्याशिवाय तेथील बौध्द धर्मीयांना दोष देणे घाईचे ठरते. म्यानमारमधील (पूर्वीच्या ब्रम्हदेश) ८८ टक्के जनता बौध्द आहे. तरीही हा देश राज्य घटनेनुसार निधर्मी (धर्मनिरपेक्ष) आहे. म्यानमारची एकूण लोकसंख्या ७ कोटी आहे. यात ३० लाख मुस्लिम, जवळपास ३० लाख खिश्चन, १५ लाख हिंदूंचा समावेश आहे. आज जो धार्मिक संघर्ष, हिंसाचार चालू आहे तो म्यानमारमधील प्रमुख शहरात राहणाऱ्या मुस्लिम लोकांविरुध्द किंवा खिश्चन, हिंदू धर्मियांच्या विरुध्द नाही हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

हा संघर्ष म्यानमार- बांगलादेश सीमेला लागून असलेल्या राखाईन प्रांतातील रोहिंग्या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या मुस्लिमांच्या एका गटाविरुध्द आहे. याचा सरळासरळ अर्थ असा की आज पाश्चात्य मिडीयामधून बौध्द धर्माचा हिंसक चेहरा म्हणून जो काही प्रचार चालू आहे तो चुकीचा आहे. कारण म्यानमारमधील बौध्द सरसकट सर्व मुस्लिमांच्या विरोधात नाहीत हे लक्षात येते. सद्यस्थितीत राखाईन प्रांतात स्थायिक झालेले रोहिंग्या मुस्लिम ब्रम्हदेश किंवा म्यानमार या देशाचे पूर्वीपासूनचे रहिवासी नाहीत असे स्थानिक बौध्द तसेच म्यानमार सरकारचे म्हणणे आहे. ब्रिटीशकाळात (१८२४ ते १९४८) शेजारच्या बंगाल प्रांतातून अनेक मुस्लिम लोक म्यानमारमध्ये स्थलांतरीत झाले होते. कारण १८२४ ते १९४८ या दरम्यान म्यानमार देशावर ब्रिटीशांचे राज्य होते. या काळात स्थलांतरीत झालेले बंगाल प्रांतातील मुस्लिम म्यानमारच्या स्थानिक संस्कृतीत मिसळून गेले. त्यांच्या विरोधात बौध्दांची आणि सरकारची कोणतीही तक्रार नाही.

१९७१ साली जेव्हा बांगलादेशातील नागरिकांनी पश्चिम पाकिस्तान विरुध्द स्वातंत्र्याचा लढा उभारला त्यावेळी स्वातंत्र्य लढयाचे समर्थक लोक व या लढयाला विरोध करणारे पश्चिम पाकिस्तानचे समर्थक लोक यांच्यात प्रचंड हिंसक संघर्ष झाला. या संघर्षात पाकिस्तानचे समर्थक असलेल्या मुस्लिमांना बांगलादेश स्वातंत्र्य लढयाचे समर्थक मुस्लिमांनी लक्ष केले. स्वातंत्र्य लढयाचे समर्थक असलेल्या लोकांचे संख्याबळ जास्त असल्याने पाकिस्तान समर्थक लोकांनी बचावासाठी पळ काढून शेजारच्या म्यानमार राखाईन प्रांतात आश्रय घेतला. राखाईन प्रांतात आधीपासून रोहेंग भाषा (बंगाली भाषेची एक भाषा) बोलणारे स्थलांतरीत मुस्लिम मोठया प्रमाणात होते. या मुस्लिमांनी १९४८ मध्ये पूर्व पाकिस्तानात सामील होण्यासाठी दंगली केल्या होत्या. त्या मुस्लिमांच्या सोबत १९७१ मध्ये स्थलांतरीत झालेले मुस्लिम मिसळून गेले. त्यामुळे त्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली व राखाईन प्रांततही स्थानिक बामर बौध्द मुस्लिमांच्या तुलनेत अल्पसंख्य ठरले.बांगला देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या निर्वासीतांनी परत आपल्या देशात घ्यावे असा म्यानमार सरकारने वारंवार युनोकडे आग्रह धरला परंतु बांगलादेशाने नकार दिला तेव्हापासून मुस्लिम रोहिंग्याच्या नागरिकत्वाचा प्रश्न प्रलंबित आहे.

अशाप्रकारे म्यानमारमध्ये निर्वासीत म्हणून वास्तव्य करणाऱ्या बांगलादेशी मुस्लिम लोकांची लोकसंख्या १० लाख आहे. म्हणून बेकायदेशीर वास्तव्य करणारे लोक व म्यानमारचे अधिकृत नागरिक यांची ओळख पटविण्यासाठी म्यानमार सरकारने १९८२ साली नागरिकत्वाचा कायदा केला.

म्यानमार सरकारने १९८२ साली नागरिकत्वाचा कायदा

या कायदयानुसार बौध्द, खिश्चन, मुस्लिम आणि इतर मिळून १३५ वांशीक गटांना आपल्या १९४८ पूर्वीच्या अधिकृत वास्तव्याचा कायदोपत्री दाखला देऊन नागरिकत्वाचे ओळखपत्र प्राप्त करण्याची परवानगी सरकारने दिली. या

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

अधिकृत १३५ वांशीक गटामध्ये रोहिंग्या मुस्लिमांचा समावेश नाही. त्यामुळे रोहिंग्यांनी या कायदयाचा प्रचंड विरोध सुरु केला. त्यातून म्यानमार देशात १९९७ मध्ये मुस्लिम आणि बौध्द यामध्ये प्रचंड दंगल उसळलीस. त्यानंतर २००१ आणि २००९ मध्ये थोडयाफार सौम्य स्वरुपाच्या दंगली झाल्या.

हिंसाचाराला आंतरा ट्रीय दहशतवादी संघटनांचे सहकार्य :-

२०१२ नंतर म्यानमारमध्ये दंगलींनी प्रचंड हिंसक स्वरुप धारण केले. याचे मुख्य कारण म्हणजे अराकान रोहिंग्ा साल्वेशन आर्मी तसेच हराकाय-अल-यकीन या संघटनांच्या नावाखाली रोहिंग्या मुस्लिमांनी सुरु केलेली स्वतंत्र देशाची मागणी हे आहे. या संघटनांना सौदी अरेबिया आणि पाकिस्तान या देशात वास्तव्य करणाऱ्या रोहिंग्या मुस्लिमांकडून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व इतर सहाय्य मिळते. तसेच या संघटनांचे संबंध पाकिस्तान व बांगलादेशातील कट्टरपंथी मुस्लिम संघटनांशी आहेत. या सर्व संघटना रोहिंग्या य्सॉलिडॅरिटी ऑर्गनायझेशनङ या नावाने एकमेकांशी संबंध ठेवून आहेत. यापैकी म्यानमारमधील बौध्दांच्या विरोधात आक्रमक हिंसाचार करणारी अराकन रोहिंग्या सॉल्वेश आर्मी या संघटनेचे नेतृत्व सौदी अरेबियात वास्तव्य करणाऱ्या पाकिस्तानी नागरिक अता उलाह हा करतो. या सर्व पार्श्वभूमीवर म्यानमार सरकारने या सर्व संघटनांना म्यानमारमधून समाप्त करण्यासाठी सर्व प्रयत्न करण्याचे आदेश ल कराला दिलेले आहेत.

ही सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेता रोहिंग्या मुस्लिमांचा प्रश्न मुस्लिम बौध्द या धार्मिक आधारावरील संघ ाचा नसून मूळ रहिवासी विरुध्द बेकायदेशीर पध्दतीने वास्तव्य करीत असलेले उपरे लोक अशा प्रकारचा आहे. बांगला देशातून बेकायदेशीरपणे म्यानमार देशात येऊन अनाधिकृत तेथे वास्तव्य करणाऱ्या रोहिंग्या मुस्लिमांनी स्वतंत्र देशाच्या मागणीसाठी दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करुन व स्थानिक बौध्द लोकांशी संघर्ष सुरु केला. जेव्हा रोहिंग्या मुस्लिमांचे उत्पात प्रचंड प्रमाणात वाढत गेले तेव्हा स्थानिक बौध्दांच्या मनात रोहिंग्या मुस्लिमांच्या विरोधात राग निर्माण होणे नैसर्गिक होते. बौध्दाचा मनात खदखदन असलेल्या या असंतोषाला तेथील धार्मिक नेते भंते अशीन वीरथू यांनी नेतृत्व दिले यातून रोहिंग्या मुस्लिमांच्या हिंसाचाराचा प्रतिकार स्थानिक बौध्द लोकांनी सुरु केला. भंते अशीन वीरथू यांच्या मते ते बुध्दाच्या धम्माचे खरे पाईक आहेत. त्यांनी टाईम या नियतकालीकाला दिलेल्या मुलाखतीमध्ये वीरथू यांनी सांगितले की, बुध्दाची करुणा, मैत्री अहिंसा या तत्त्वाबद्दल त्यांना प्रचंड आस्था आहे. मात्र याचा अर्थ असा नाही की, एखादया पिसाळलेल्या कुत्र्याने तुमचा चावा घेण्यासाठी धावून आल्यानंतरही तुम्ही गप्प बसावे.

न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी जर हिंसा करावी लागत असेल तर ते बुध्दाच्या विचारांना अनुसरुनच आहे असे भंते अशीन वीरथु यांचे म्हणणे आहे. भंते अशीन वीरथू यांनी रोहिंग्या मुस्लिमांच्या विरोधात स्थानिक बौध्दांची चळवळ उभी केली त्यामुळे आता एकतर्फी असलेला हिंसाचार दोन्हीकडून सुरु झाला. स्थानिकांकडून प्रतिकार सुरु होताच रोहिंग्या अधिक हिंसक बनले. परंतु स्थानिक बौध्दांनी तेवढयाच हिंसक पध्दतीने प्रत्युत्तर दिल्यामुळे रोहिंग्यांना म्यानमारमधून पळ काढल्याशिवाय दुसरा मार्ग उरलेला नाही. रोहिंग्या विरोधातील हिंसाचाराची हि पार्श्वभूमी समजून घेतल्याशिवाय रोहिंग्या मुस्लिमांना भारतामध्ये आश्रय देण्याचे समर्थन करणे यामुळेच घाईचे ठरते.

सारांश :-

एखादया देशातील विशिष्ट समूहाच्या मानवी हकाची कोणत्याही कारणास्तव प्रचंड प्रमाणात पायमल्ली होत असेल तर त्या समूहाला राजकीय आश्रय देणे आंतरराष्ट्रीय करारानुसार बंधनकारक आहे. राजकीय आश्रय मिळणे हा प्रत्येक मानवप्राण्याच्या मुलभूत मानवी अधिकार समजला गेला आहे. मात्र यासाठी किमान योग्यता निर्धारीत करण्यात आलेल्या आहेत. यानुसार संबंधीत वांशीकगट, समूह हा त्या देशातील अधिकृत नागरीक आहे का हे नक्की व्हावे लागते. रोहिंग्याच्या बाबतीत ते कोणत्या देशाचे नागरिक आहे हे अजून नक्की झालेले नाही. ते म्यानमार देशाचे अधिकृत नागरिक आहे तसे त्यांनी अधिकृत पुरावे दिल्यास त्यांनी देशामध्ये परत घेतले जाईल असे म्यानमार सरकारने जाहिर केले आहे.

हे पाहता रोहिंग्या मुस्लिमांना भारतामध्ये सरसकट आश्रय देण्याचा पुरस्कार करणे योग्य नाही त्याप्रमाणे रोहिंग्या मुसलमान व म्यानमारमधील बौध्द यांच्यामधील हा धार्मिक संघर्ष आहे असे समजणे म्हणजे म्यानमार देशातील स्थानिक बौध्द जनतेवर अन्याय करणे ठरेल.

संदर्भ सूची :-

१. भासाक - स्टडी सर्कल - २०१७, प्रतियोगिता दर्पण.
२. दैनिक - लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स, इंडीयन एक्सप्रेस.

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

VOLUME-IV FEB.2018

SPECIAL ISSUE

UGC APPROVED

Journal No. 62782

Theme

Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

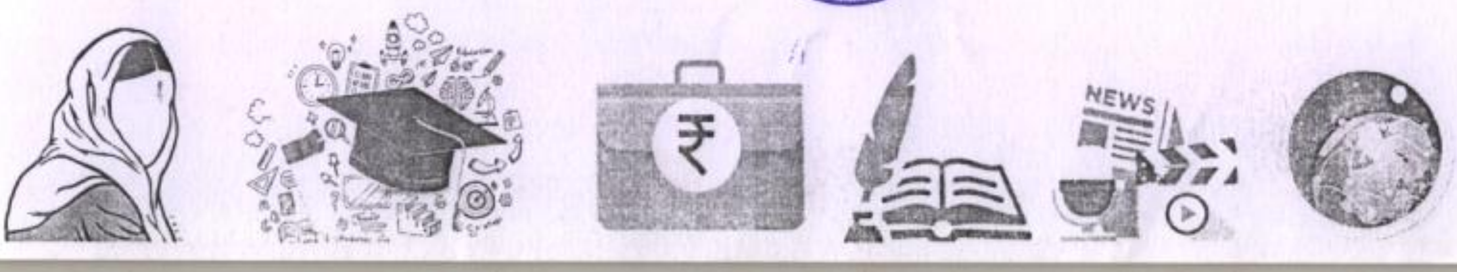

National Conference

Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

8 Feb. 2018

Chief Editor
Dr. Sanjay Gaikwad (H.O.D)

Editor
Dr. R. N. Jadhav

Organized by

Departments of Social Science (History, Political Science, Economics, Geography)

C.B. Khedgis Basveshwar Science, Raja Vijaysinh Commerce & Raja Jaysinh Arts College, Akkalkot, Dist-Solapur-413216 (MH)

Sponsored by

Solapur University, Solapur

23	Feminist Power in Business and Industry	- Mr. Survase Abarao P.	89
24	Feminism : Eith Reference To Indian English Fiction	-Mrs. S.M. Paranjape	93
25	आधुनिक मराठी स्त्रीजीवन - ('नाटक' या वाङ्मयप्रकाराच्या अनुषंगाने)	- डॉ.जितेंद्र श. बिराजदार	97
26	भारतीय स्त्रियांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	- प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	99
27	जनाक्का शिंदे यांचे अस्पृश्योधाराचे कार्य	- प्रा. जाधव जी.डी.	101
28	पराक्रम आणि शौर्याचे प्रतीक : झाशीची राणी लक्ष्मीबाई	- प्रा. डॉ. सजन उध्दव पवार	102
29	भारतीय राजकीय व्यवस्थांमधील महिलांचे स्थान	- प्रा. मांजरे डी. एस.	104
30	Gender justice in India: A Socio- Legal Issue	- Prof. Mittha M. S.	108
31	साठोत्तरी महिलांओं की आत्मकथाओं में चित्रित सामाजिक नारी जीवन	- प्रा.सिध्दाराम पाटील	112
32	प्राचीन काळातील स्त्रियांचे शिक्षण	- SHEGAON KHAJAPPA BAVASHA	115
33	ताराबाई शिंदेंनी केली स्त्रि-पुरुष तुलनेतुन स्त्री-वादाची सुरुवात	- प्रा.नारायण दत्तात्रय बनसोडे	116
34	भारतातील महिला सबलीकरण	- प्रा.आर.आर.कांबळे	118
35	स्त्री शिक्षण व रमाबाई रानडे	- प्रा.महेश जगन्नाथ साखरे	120
36	स्त्रीवादी सिध्दांत तथा इतिहास लेखन	- प्रा. व्ही.एच.वाघमारे	122
37	महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी केलेल्या स्त्री विषयक सुधारणा	- प्रा. डॉ. धनंजय ना. मोगले	124
38	स्त्रीवादी साहित्य	- प्रा. डॉ.कविता लोहाळे/ताटे	128
39	Urban And Rural Economy And Gender Issues	- Ganpatrao S. Kalshetti	132
40	भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व स्थान : एक दृष्टिक्षेप	- प्रा. डॉ. वाघमारे विष्णू	135
41	भारतातील कामकरी स्त्रियांच्या समस्या	- प्रा. रामेश्वर एम. मोरे	138
42	डॉ. आंबेडकर आणि मा.गांधी यांच्या विचारातील मतभिन्नता	- प्रा.मंगवडे. जी.एन.	140
43	स्त्रीवादी संकल्पना आणि ऐतिहासिक लेखन	- प्रा. सदाशिव मोरे	142
44	मानवी हक्क व महिला सबलीकरण	- प्रा. डॉ. घाटुळे एस.एस	144
45	भारतीय राजकारणातील स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व:एक चिकित्सा	- प्रा. पाटील प्रमोद	146
46	Feminism And Human Rights	- Dr. A. A. Gadwal.	149
47	A Study of Indian Feminism: Tarabai Shinde	- Mr. Surwase Yuvraj G.	156

Historicity International Research Journal *SPECIAL ISSUE* **ISSN : 2393-8900**
Impact Factor : 1.9152 (UIF)
Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

A Study of Indian Feminism: Tarabai Shinde

Mr. Surwase Yuvraj Gundu
Assistant Professor
Chh. Shivaji Night College, Solapur
rajsurawase@gmail.com

Abstract:
The Feminist activist & the member of 'Satyashodhak Samaj' Tarabai Shinde was rise up against Patriarchy & Caste system in 19th century India. In her introduction & controversial book, "A Comparison of Men and Women," she criticizes the system of oppression in Hindu culture. The present article seeks to study the role of Tarabai in Indian feminism, who fight for the unreasonable treatment for women and equal rights for men and women. In Indian society, where women are not only treat as subordinate to men but are also subject to discriminations, humiliation, exploitations, oppressions, control and violence. She defined feminine picture and raises questions about the standard set by patriarchy for women, which were unfair, and cause of their secondary and marginal position in society. She used her persuasive language and passionate writing to convince society that the issue at hand has a simple solution and that is equality between men and women. The article aims to find out the impact and significance of Tarabai's role in history and in the present.

Keywords: Feminism in Indian Society, Patriarchy, Caste system, Satyashodhak Samaj, Manusmruti.

Formation of the research problems

The problem of gender inequality within enterprise – especially with regard to the relative under-representation of female entrepreneur's executives – has attracted the attention of politicians at every level. This can be described as a process involving networks, lobbyists, organizations, political parties and individuals. The ensuing attention makes participation in this process increasingly important to female entrepreneurs and their organizations, a participation taking place within politics as well as within media. On what grounds have the terms of female entrepreneurship been described, debated and been subjected to political action, and how do networks and organizations act in order to highlight the issue.

Tarabai Shinde : Early life and family

Tarabai shinde was an activist. She was an associate of social activists jyotiba and Savitribai phule and was a member of their Satyashodak Samaj (Truth Finding Community). She came into activism by the Vijayalakshmi case. In 1881 in Surat Vijayalakshmi, a young Brahmin widow, was convicted of killing her illegitimate child. On appeal her death sentence ws changed to transportation for life. This so angered Tarabi that she wrote Stree Purush Tulana (A Comparison Between Men and Women, 1882) in Marathi, an early text engaging with the double standards separating the conduct of men and women. This hard-hitting polemic minced no words about the extent of men's hypocrisy and willingness to blame the victims of their vices, women, and condemned the treatment of widows in bleak terms. But it came much before its time, and society largely ignored its message.

Born in 1850 to Bapuji Hari Shinde in Buldhana, Berar Province, in present-day Maharashtra, she was a founding member of the Satyashodhak Samaj, Pune. Her father was a radical and head clerk in the office of Deputy Commissioner of Revenues, he also published a book titled, "Hint to the Educated Natives" in 1871. Tarabai was the only daughter and was taught Marathi, Sanskrit and English by her father

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Social work

Shinde was an associate of social activists Jotirao and Savitribai Phule and was a member of their Satyashodak Samaj ("Truth Finding Community") organisation. The Phules had started the first school

for Untouchable caste girls in 1848, as well as a shelter for upper-caste widows in 1854 (who were forbidden from remarrying), and shared with Shinde an awareness of the separate axes of oppression that constitute gender and caste, as well as the intermeshed nature of the two.

Stri Purush Tulana

In her essay, Shinde criticised the social inequality of caste, as well as the patriarchal views of other activists who saw caste as the main form antagonism in Hindu society. According to Susie Tharu and K. Lalita, "...Stri Purush Tulana is probably the first full fledged and extant feminist argument after the poetry of the Bhakti Period. But Tarabai's work is also significant because at a time when intellectuals and activists alike were primarily concerned with the hardships of a Hindu widow's life and other easily identifiable atrocities perpetrated on women, Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of analysis to include the ideological fabric of patriarchal society. Women everywhere, she implies, are similarly oppressed."

Stri Purush Tulana was written in response to an article which appeared in 1881, in Pune Vaibhav, an orthodox newspaper published from Pune, about a criminal case against a young Brahmin (upper-caste) widow, Vijayalakshmi in Surat, who had been convicted of murdering her illegitimate son for the fear of public disgrace and ostracism. Having worked with upper-caste widows who were forbidden to remarry, Shinde was well aware of incidents of widows being impregnated by relatives. The book analysed the tightrope women must walk between the "good woman" and the "prostitute". The book was printed at Shri Shivaji Press, Pune, in 1882 with 500 copies at cost nine annas, but hostile reception by contemporary society and press, meant that she did not publish again. The work finds mention in the second issue of Satsar, the magazine of Satyashodhak Samaj, started by Jyotiba Phule in 1885, however thereafter the work remained largely unknown till 1975, when it was rediscovered and republished.

Taarabai Shinde was a feminist activist who protested patriarchy and caste in 19th century India She is known for her published work, "Stree Purush Tulana" originally published in Marathi in 1882. The pamphlet is a critique of upper-caste patriarchy, and is often considered the first modern Indian feminist. It was very controversial for its time in challenging the Hindu religious scriptures themselves as a source of women's oppression, a view that continues to be controversial and debated today.

In spite of a century's long struggle for emancipating women, the Indian woman's image is entangled in the ancient ideal of Sita and Savitri. Everyday there are different examples of men's hypocrisy and extreme violence against women in India but every time women is criticized by society, hollow conventions of society and religion supports men and not the women. Victim never becomes the cause of crime. And in India, Feminism, a self conscious and systematic approach is not a uniquely twentieth century phenomenon. The nineteenth and twentieth century's has witnessed women in the Indian subcontinent have resisted forced widowhood, the denial of education, forced marriage, sexual violence within and outside the family, and moralistic definitions of the private and public which disabled possibilities for building solidarity and fragmented common concerns. "At her pleasure, let her enunciate her body by living voluntarily on pure flowers, roots, and fruits, but let her not, when her lord is deceased, even pronounce the name of another man'. Indian women's life was controlled by such rules and regulations where she is not even free to do anything. Books are cultural artifacts that are "important vehicles for ideas" and Tarabai Shinde's a short forty pages essay "A Comparison of Men and Women" is unique in them.

Eighteenth century had witnessed the steady expansion of British trade followed by political power in India. It also facilitated the British to know more closely about the Indian society. Though expressed sarcastically, Tarabai Shinde too favoured British for the cause of women's emancipation. From her point of view, in 'the British government women had got the gift of education, and their mind as made strong enough to face all sorts of mental and practical circumstances with courage. Tarabai Shinde must have reached this conclusion after having observed the hue and cry over women's emancipation and its

effect on the condition of women. She understood that it is difficult and almost impossible for male reformers to work for women's emancipation because orthodox rules and regulation controls not only the life but also the psyche of women. Vidyut Bhagwat points out that 'appeared almost a century before Simone de Beauvior's The Second Sex, Tarabai's forthright polemical style stands in sharp contrast to de Beauvoirs'.

Nineteenth century Indian feminists discussed on the exploitation of the female as a obstacle for social and domestic reforms. Tarabai very minutely focused on this issue to know the facts about women in society. Tarabai's fight was not only against the customs which deprived women of her independence but also against the dominant male who dictated the laws and norms of society based on the benefits for patriarchy. The puranas and epics like Ramayana and Mahabharata are always used to control women. She explained through an anecdote from Ramayana, how the concept of pativrata was utilized for the advantage of men. She strongly opposes to end oppression, evil practices imposed on women and to gain privilege and equal rights for women. First time she created awareness among women to raise the question against double standards of women and men, and the status of women in society and what really she deserved to be.

Woman's emancipation in the nineteenth century did not bestow on women an independent stance in the society. It is true that she was rescued from the anomalous practices like sati, widowhood and early marriage as a result of the unprecedented preoccupation of the nineteenth century with women's emancipation. Tharu and Lalita state that, 'Stri Purush Tulna is probably the first full-fledged and extant feminist argument after the poetry of bhakti period. Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of the analysis to include the ideological fabric of patriarchal society'. Tarabai focused on the miserable condition of women is nothing but the output of men's attitude towards women, they consider her as 'object'. 'Those royal women, whose feet were never soiled with earth, were as beautiful as goddesses; but your insatiable lust reduced them to nothing but beggars in exile'.

Conclusion

Interest in the history of women and gender relations in India has intensified greatly in recent years. Historians have explored not only the way in which colonial rule shaped this history, but also the significance of gender itself in helping to construct and maintain colonial hegemony. A problem in this field, however, has been that we have very little direct testimony from women themselves for much of the colonial period, particularly testimony which directly addresses the question of women's changing social circumstances and relations with men. Originally published in 1882, this text provides an example of such a "woman's voice", speaking directly and passionately on the ways in which she saw men in colonial society as having silenced and disempowered Indian womenfolk. An obscure woman from a small country town in central India, Tarabai's commentary reveals some of the ways in which women of her class and time might have felt as they observed changes in colonial society and their implications for women. Her text is here translated, and is accompanied by a substantial interpretative essay which sets it in context, linking it with a wider subculture of women's protest, and drawing out some of the more long-term ways in which gender relations in India may have changed with the onset of East India Company rule.

Reference:

1) Phadke Y.D. Complete works of mahatma phule
2) Kosambi, Meera. Pandita Ramabai through Her Own Words. New Delhi.
3) Shinde, T. (1982). A Comparison of Men and Women. In Women Writing in India: 600 B.C. to the early 20th century. (1991)
4) Manusmruti
5) https://en.wikipedia.org/wiki/Tarabai_Shinde

213

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED

Volume - 4 | Issue - 6 | February - 2018
Impact Factor : 1.9152(UIF)

Editor-In-Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

(214)

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 4| Issue 6 | Feb -2018

Contents

THEME OF IDENTITY CRISIS IN DEVIL ON THE CROSS

1 THEME OF IDENTITY CRISIS IN DEVIL ON THE CROSS
Prof.Nagesh S. Gaikwad

4 क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले
[illegible]

7 The History of Adil Shahi Kingdom of Bijapur
Dr. Ladaf Shafie Khajamainuddin

14 Ancient Jain Tradition In Kanniyakumari District – An Historical Overview
Dr. Praveen. O. K.

19 मध्ययुगीन भक्तिमार्ग चळवळीतील स्त्रीयांचे योगदान
श्री कोंडारे जे डी

23 संत ज्ञानेश्वर यांच्या अभंगातून प्रकट झालेला जीवनानुभव
[illegible] राजकुमार [illegible]

IN THIS ISSUE

उत्तर सोलापूर तालुक्यातील प्राथमिक शिक्षिकांच्या 'स्व' संकल्पना व व्यावसायिक समाधानाचा अभ्यास 27
[illegible]

छत्रपती शिवाजी राजांच्या उभारणीत जिजाबाईंचे योगदान 31
सुमन केंद्रे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

215

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 6 | FEBRUARY - 2018

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

THEME OF IDENTITY CRISIS IN DEVIL ON THE CROSS

Prof.Nagesh S. Gaikwad
Chh.Shivaji Night College of Arts & Commerce,Solapur.

ABSTRACT

Theme of identity Crisis in the novels of Ngugi Wa Thiong. It draw our attention to the issue on the oppressed highlighting the problems of the black people who have suffer very painful experience. The journey of Wariinga's and her encounter with all the respective members. That described in those days condition very wretched condition of tribal people. Their struggle is very important for their identity.

KEY WORDS : *Colonialism, Identity Crisis, Capitalist, Cultural Imperialism, Gikuya Culture .*

INTRODUCTION :

Ngugi's wa Thiong's the Kenyan Novelist, Short Story Writer. He has published six novels. All available in African writers series –Weept not Child, The River Between, A Grain of Wheat, Petal of Blood, Devil on the Cross, Matigari etc. He is focused on the oppressed highlighting the problems of the black people who have undergone the painful phases of colonialism, struggle against imperialism& Neo-colonialism. All his writing deal with Social ,political ,economic and cultural aspects of Kenyan people.Ngugi wa Thiong's identify three phases of the encounter with European Imperialism- Slavery, Colonialism and Neo-Colonialism. His novel Devil on the Cross deals with corruption-in the sense physical and moral which has debilitating effect on the fabric of the society. The complex Neo-colonial situation is presented through a montage a fact and fiction, magic and allegory. Wariinga, the female protagonist, emerges as fictional reflection of the resistance heroine in Kenyan history. Devil on the Cross is an indictment of the Neo-colonial aspects of Post-Independence Kenya exposing the evils that have set in the socio-political fabric. It is a sarcastic attack on the path of development on the wholesale exploitation of masses both rural and urban. A revolutionary novel in theme, form and structure. He gives priorities from English language to his native Gikuya.The reason for writing this novel in his native language is that he could reach the peasants and workers of his Country easily. The novel could be considered as satiric critique of contemporary Kenya against a vision of socialistic Kenya purged of neocolonialism. It introduces a unique literary form which captures the nature of revolution by focusing on the psychological, sociological factors involved in the working class people's struggle against the materialistic ambition-land, property, beliefs and rituals similar to exploitative attitude of the colonizers. The novel portrays several characters from all levels of Kenyan society from peasant to businessman.

The character Jacinta Wariinga's journey to Ilmorog and her encounter with the five passengers and with the driver is used as fictional device to articulate the corrupt conditions in Kenya's world of wretched humanity. The Devil feast in the cave is powerful metaphor for cultural imperialism. The capitalists indulge in self-glorification act and self-congratulatory speeches of their cunnings. The act is outrageous and funny in

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

intent and purpose as it intensifies wariinga's painful experience of the inevitable historical condition to which she was both a witness and participant. In this novel uses both traditional Gikuyu culture and Christianity as sources for the rhetoric of his characters.Ngugi attempts to capture the attention of his audience by focusing on the Kenyan middle class elite who are engaged in exploitation on a wider scale and therefore deserve condemnation. Nguai advocates a better deal for the Kenyan masses that are now at the receiving end of an unjust socio-political system.The elite in the story are made to invite the wrath of the masses in two ways: through their physical appearance and through their prouncements.

The opening lines of the novel in the tradition of the oral narrative have a conversational style which is characteristic of most of Devil on the cross. Jacinta Wariinga, the protagonist, has just lost her job in the beginning of the novel. Her fault is her refusal to submit herself to the advances of kihara, the boss of Champion Construction Company. This seems to be the fate of most urban Kenyan women.

Ngugi intentionally avoids a simple solution showing that the attack of the peasants and workers on the middle class elite and the foreign Robbers and Wariinga elimination of the Rich Old Man mark the beginning of an arduous struggle that lays ahead. The masses have not overthrown the political system. Five of them have been killed in confrontation.Wariinga in all probability, has lost her fiancé and her future is also fraught with danger as the forces of bourgeois law are certain to catch up with charge her with murder.

Devil on the cross is a practical conclusion of an important debate in African literature and in this respect it is an experimental novel. It is a bitter satire on neo-colonial capitalism. It is central allegory is the gathering of disparate characters representing the different classes and cultural interests in Kenyan society. Their meeting takes place at devil feast where a series of competitions reveal capitalism depraved face. The character names and character types in Ngugi's fiction are devices through which the social reality is encapsulated and analyzed .

The characters in the novel are grouped into the creators and destroyers of life.Jacinta Wariinga,the most powerful character of Nguigi embodies the contradictions of her own age. She becomes a complex character in terms of theme and style. Her education suffers because of her class background and she has to strive for survival .Deserted by her boyfriend and driven out of her house by the hired thugs of the landlord. She attempts committing suicide but is rescued by Muturi.Wariinga falls in love with Gaturia, the son of the Rich Old Man of Nghorika,she becomes pregnant and gives birth to a daughter,Wambui.When we meet her in the Matatu the gloomy phase in her life is over and she becomes more asserative and critical of the system.Her revolutionary optimism is strenghed by her rescuer,Muturi, to be Wariinga role in the novel to emphasize that women play a constructive role on equal footing with men and they are not merely sex-gratifying and child-bearing machines. As such,Wariinga emphasizes that woman is not man's commodity, an edible thing to be devoured, an inanimate object or ornament to be worn by man. According to Ngugi points out Wariinga is a fictional reflection of the resistence heroine in Kenyan history, conceived along the lines of Mau Mau women cadres.Wariinga at one level kills the destroyer of women. She points out to the need to see humanness behind the beauty. Through the character of Wariinga, Ngugi wants in the society the liberation for women.Ngugi also deplores women's attempts to lighten their skin, straighten their hair and follow the current fashions and celebrates the beauty of African women who are strong and independent.Wariinga's Murder of the old man is decisive gesture of self –assertion. This corroborated by the fact that she chooses to dress herself in traditional Gikuyu costume at this fateful moment.

He expresses the view that the goal of total liberation can be achieved through the united efforts of the peasant, the worker, the student whom he calls the holy trinity since they are the backbone of any country. With a greater knowledge of the social indignities that the peasants and workers of modern Kenya are subjected. This novel is continuation of his earlier works. The novel bears an unmistakable Marxist stamp and belongs to the category of the socialist art and in this novel. The aim of the working class and emergent socialist world.Ngugi has also transformed the style and form of his novel to create am afrocentric narrative. He is also focusing on the theme of Modern Theft and robbery, Ngugi also deals with the problems of women- twice colonized community Jacinhta Warringa is the Principal Character of the novel and it is primarily her story that Nguigi sets out to tell. Some of the characters like- The Rich Old Men, Waigokos,

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Kamoongonynes who together represent a fair sample of Kenyan males are all out to convert them into their sugar girls.

On the other point of view Devil on the Cross is signifier of every event in the novel: the bus journey , the feast in the cave, Wariinga's transformation, her love affair with Gatuiria, the driver killings of Celebrated man in the cave, Wariinga's killing if" The Rich Old Man" and two other capitalists in the wedding crowd. He tries to show these activities as natural outcome of incidents indicated as comprehensive vision of the historical condition of Kenya.

I feel that the Devil on the Cross is novel one of this historic staging post of African fiction. The novel is one of the most powerful critiques of modern Kenya ever written. This novel touches to human heart. The novelist shows the true picture of the Kenyan culture. It is also important that the novel is remarkable end it twist the reader regarding the protagonist of the novel. The language is very lucid, impressive used by the writer. The style form and content is very good Manner. It is allegorical form of the novel. It is studied in the socio-perspective way. It is remarkable effect on the readers mind.

REFERENCES:

Boehmer,Elleke(1995).Colonial and Postcolonial Literaute.oxford: Oxford University Press
Said,Edward(1994) Culture and Imperialism,New York: Vintage Books

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

208

UGC APPROVED 62782

VOLUME - IV
Feb. 2018

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences

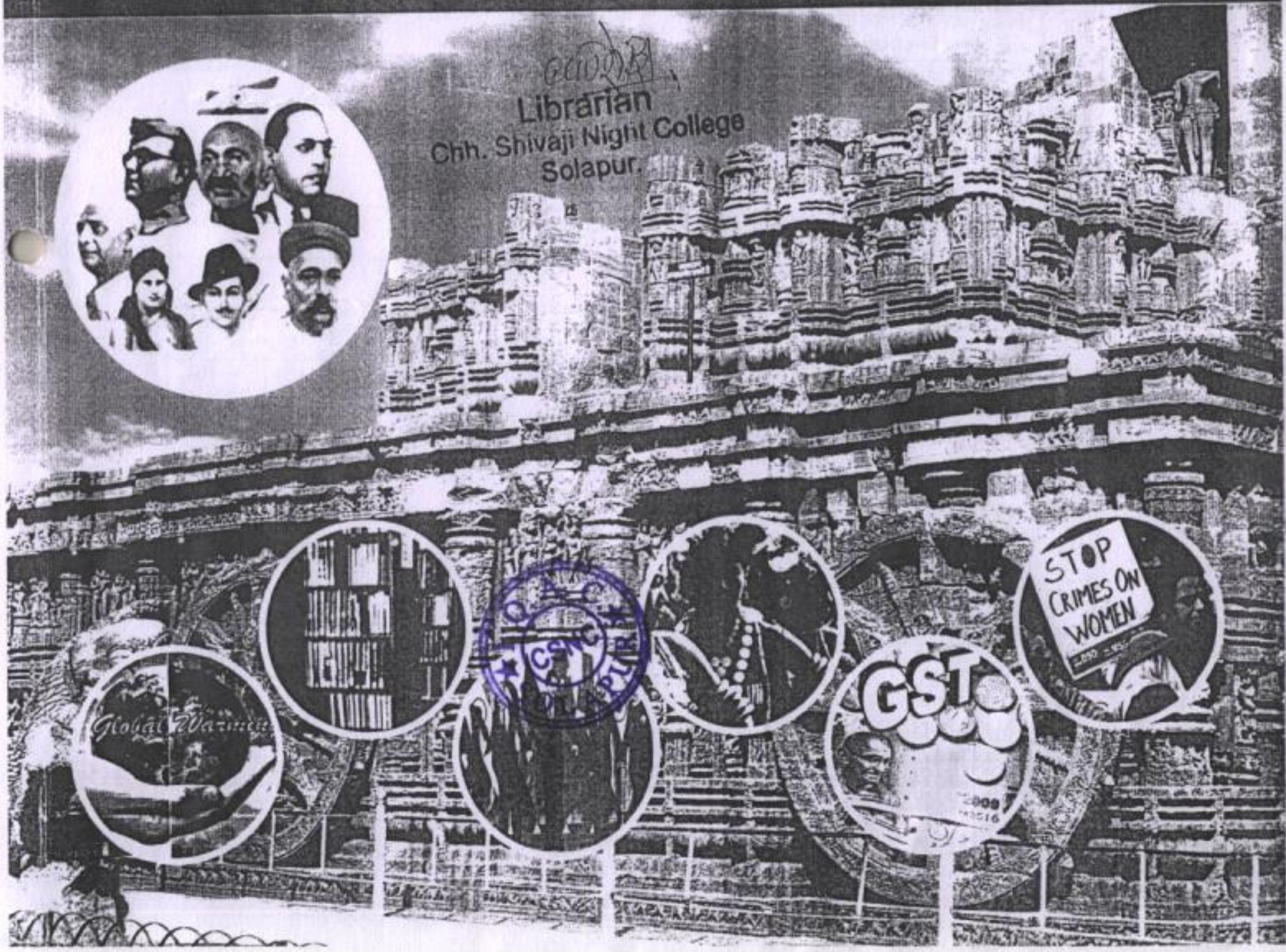

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

INDEX

91	भारतीय संविधान : समतेचा दस्तऐवज प्रा.तेजस्विता अ.रणश्रृंगारे	387
92	वेरुळची जैन लेणी : शैलस्थापत्याचा उत्कृष्ट आविष्कार प्रा.डॉ.रविकिरण जाधव	393
93	भारतीय स्त्री आणि धर्म :स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून एक अभ्यास प्रा. साळुंखे उमेश अशोक	395
94	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगारांसाठी केलेले कार्य प्र. प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत संदिपान चव्हाण, संजय कांबळे	397
95	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक गंभीर समस्या संतोष राठोड	403
96	१९ व्या शतकातील समाजसुधारणेचा अग्रदूत- राजा राम मोहन रॉय व ब्राम्होसमाज **Shejul Bappasaheb Ramling**	407
97	सावंतवाडी संस्थानातील सण व उत्सव प्रा.डॉ.एस.पी. शिंदे	409
98	एतद्देशीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङ्मयीन कार्यातील योगदान प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे	412
99	महात्मा गांधीजींचे रचनात्मक कार्यक्रमांविषयीचे विचार प्रा. सुहास पाटील	414
100	हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य प्रा. सुमन लक्ष्मणराव कंद्रे	418
101	सोलापूर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन मशिनरीचे शैक्षणिक कार्य प्रा. युवराज सुरवसे	421
102	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढ व गुणात्मक वाढ या विषयी तुलना : एक अभ्यास प्रा. के.टी. व्हनहुवे	423
103	विमुद्रीकरण एक भ्रष्टाचाराशी लढा वनिता नागनाथ गोतसुर्वे	425
104	काळा पैसा आणि विमुद्रीकरण विपूला मिलिंद नायडू	428
105	''महात्मा गौतम बुद्धाचा वर्णव्यवस्थाविरोधी विचार'' प्रा. दिगंबर शिवाजी वाघमारे	431
106	स्त्री शिक्षण आणि दादासाहेब गायकवाड प्रा.डॉ. वाघमारे विष्णु बब्रुवान	435
107	सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या शेतमाल विपणन कार्यपध्दतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे. प्रा. रामनाथ मोरे	438
108	युनोचा मानवी हक्कविषयक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे प्रा.किर्तीकर वाल्मीक भीमराव	443
109	समाज कल्याणासाठी कल्याणकारी योजनेचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास श्री. वाघमोडे व्ही.व्ही.	445
110	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा.गायकवाड संजय सभाजीराव	451
111	जनसामान्यांचे असामान्य नेतृत्व भाई गणपतराव देशमुख, प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे,	455
112	शिरुर तालुक्यातील शेतकरी उठाव (१८७५.७६) प्रा.हरिदास शंकर जाधव	461
113	Re-engineering Library & Information Services in new Era Dr. Mrs. Vandana Santosh Gavali	464
114	A Study on Employees Training Needs in Bijjaragi Company Vijaypur Ashwini Sannakki and Poornima	467
115	The ins & outs of In branding in India Mr. Vijayakumar Jadhav	474
116	Globalization, Poverty and Inequalities Dr. Prakash A. Malaganve	480
117	Panchayat Raj: Historical Development And Modern Implications Mr. Shriniwas Bhandare	484
118	Information Services in Academic Libraries V.B. Mane	490
119	Impact of GST on Small & Medium Enterprises (SMEs) Ms.Snehal D. Bhosale	493
120	Teaching Social Work Practice Through Intervention Field Work Dr. Gangadhar B. Sonar	498

Historicity International Research Journal SPECIAL ISSUE ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)
CONTEMPORARY ISSUES & CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

एतद्देथीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङःमयीन कार्यातील योगदान

प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकाबंळे
छत्रपती शिवाजी नाइंट कॉलेज ऑफ आर्टस अँड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :-

६ फेब्रुवारी १८१२ रोजी सालेमच्या चर्चने हॉल, नॉट, न्यूवेल, जडसन, राईस या तरुणांवर ख्रिस्ती कार्य करावे म्हणून कॅरेव्हान आणि हारमनी ही दोन जहाजे घेऊन अमेरिकेच्या किना-यांवरुन निघाले खडतर प्रवास करीत मुंबईत येऊन हॉल आणि नॉट हयांनी १२ फेब्रुवारी १८१३ रोजी अमेरिकन मराठी मिशनची स्थापना केली. अमेरिकन बोर्ड ऑफ कमिशनर्स फॉर मिशनच्या विद्यमाने भारतात कार्य सुरु झाले. अकमेरिकन मिशनने धर्म, सेवा, भाषा, शिक्षण, वाङःमयीन क्षेत्रात नाव घेण्यासारखे भरघोस कार्य केले.

मराठी साहित्य विश्वात वेगवेगळया विषयांवर लेखन करुन मोलाची भर घातलेली आहे. मराठीतील पहिले पुस्तक छापण्याचा मान मिशनऱ्यांचा पहिले मराठी व्याकरण, पहिली शब्दकोश, पहिले मुद्रणालय, पहिली स्त्रियांची शाळा, हया सगळयात अमेरिकन मिशन अग्रेसर होती. १८१८ मध्ये पेशवाई अस्ताला गेली त्यावेळी अमेरिकन मिशनच्या अकरा शाळा महाराष्ट्रात होत्या. त्यात जवळपास सहाशे विद्यार्थी शिकत होते. १८२५ साली कलकत्याहून मराठी टाईप मागवून बरीच पुस्तके हया मिशनने छापून प्रकाशित केली. शिक्षण पुस्तके हयाद्वारे ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे आणि लोकांना चांगल्या धर्मात नेणे हेच प्रमुख उदिद्ष्ट हया मिशनरी पुढे होते. न्यूवेल, हॉल, बार्डवेल, निकोल्स, ग्रव्हज हया मिशनरींनी बायबलच्या भाषांतराचे काम केले. मुलांसाठी 'लेकराच्या पोथ्या' येशूख्रिस्त यांचे 'अवतारकृत्याची बखर' इत्यादी पुस्तिका प्रसिध्द केल्या.

उद्दिष्टये :-

१. ख्रिस्ती धर्मियांची माहिती करुन घेणे.
२. ख्रिस्ती धर्म साहित्य व मराठी वाङःमयातील त्यांच्या लेखनाचा अभ्यास करणे.
३. बाल साहित्यातील ख्रिस्तांचे योगदान अभ्यासणे.

कासिम मोहंमद ढालवाणी :-

कासिम मोहंमद ढालवाणी यांच्या अंगी मुळातच कवित्व होते. मोहरमच्या सणात इमाम हुसेन च्या मृत्यूचे वर्णन करणारे त्यांचे करुणगीत श्रोतृवृंदाला हमखास रडवत असे, पुढे ख्रिस्ती धर्म स्विकारल्यानंतर आणि आणि धर्म गुरुची दीक्षा घेतल्यावर मराठीत भाषांतरित बायबल संबंधीचा ४५३ पृष्ठांचा सचित्र कोष तयार केले.

बाबा पद्‌मनजी :-

बाबा पद्‌मनजी यांची लिखित ग्रंथसंख्या शंभर च्या वर आहे. जगातील महत्त्वाच्या भाषांमध्ये भाषांतर झालेल्या त्यांच्या 'अरुणोदय' हया आत्मचरित्राने मराठी साहित्याला एका नव्या क्षेत्रातील अनुभाचा आणि अभिव्यक्तीचा परिचय करुन दिला. तसेच तत्कालीन समाजाच्या ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक जीवनाचे यशोचित दर्शन घडविले. 'यमुना पर्यटन अथवा हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरुपण' हया त्यांच्या कादंबरीला काही समीक्षकांनी 'मराठीतील पहिली कादंबरी' 'पहिली सामाजिक कादंबरी' म्हटले आहे.

हिंदूस्थानच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती करुन देणारे 'वेद धर्मी लोकांचा वृत्तांत', हिंदू सणाविषयी, 'वेद' हिंदू-ख्रिस्ती धर्मा विषयी संवाद, हिंदू धर्माचे स्वरुप, जातिभेदवचन स्त्री कंठभूषण अशा अनेक विषयांवर बाबांनी लेखन करुन मराठी साहित्यात मोलाची भर घातलेली आहे.

रेव्ह. नारायण वामन टिळक :-

रेव्ह. टिळक हयांनी 'ज्ञानोदय' चे संपादक, धर्मगुरु, कीर्तनकार अशा वेगवेगळया भूमिका पार पाडल्या आणि खिस्ती समाजाला भक्तीगीतांचा अमृततुल्य असा अखंड झरा बहाल केला. टिळकांचे गीत गायिले जात नाही असे एकही चर्च महाराष्ट्रात आढळणार नाही.

'आपल्याला हिंदू लोकांचे अनुकरण करावयाचे नाही तर, पुराणश्रवणाची रीति 'रद्द' न करता तिच्यावर ख्रिस्तीपुराणाची छाप देऊन पूर्ण करावयाची आहे.' अशी भूमिका घेऊन 'ख्रिस्तायन' हे त्यांना महाकाव्यात लिहायचे होते. त्याच्या अकालीमृत्यूमुळे अपुरे कार्य त्यांच्या कुटुंबाने पूर्ण केले.

लक्ष्मीबाई टिळक :-

लक्ष्मीबाई टिळकांनी पतीने सुरु केलेले पण त्यांच्या मृत्यूमुळे अपूर्ण राहिलेले 'ख्रिस्तायन' पूर्ण केले. पतीचे चरित्र म्हणून त्यांनी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Historicity International Research Journal
ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)
SPECIAL ISSUE
CONTEMPORARY ISSUES & CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

लिहिलेले 'मृतिचित्रे' हा ग्रंथ मराठी वाङ:मयातील महत्वाचा ग्रंथ ठरला. ज्ञानोदयातून त्यांनी अभंगांजली हया सदरासाठीही लेखन केले. त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या 'भरली घागर' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला.

रेव्ह. भास्करराव उजगरे :-

उजगरे यांनी सासवडला असताना 'धर्म जागृती मंडळ' स्थापन करुन ख्रिस्ती धर्माचा परिचय ही करुन दिला. त्याच बरोबर 'मराठी ख्रिस्ती वाङ:मयाचा इतिहास १८१०-१८२७' हा महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांनी प्रकाशित केला.

देवदत्त टिळक :-

आपल्या 'गोंडेदार चाबूक' हया कवितेतून आपल्याला कविताची आणि 'उद्यान' च्या कथा स्पर्धेत बक्षीसपात्र ठरलेल्या कथेने त्यांच्यातील लेखकाची ओळख मराठी साहित्य विश्वाला करुन दिली. 'ज्ञानोदय' 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई' हया महत्त्वाच्या ग्रंथाचे लेखन केले. बोधसुधा, घटकाभर करमणूक, जंगली जनावरे, बाळू बाळाचा ग्रंथराज वेणू वेडगावात ही मुलांसाठी पुस्तके लिहिलेली होती. काव्यविवेचन व व्यक्तिदर्शन 'बायबलची तोंडओळख' पुस्तके त्यांनी लिहीले. वडिल नारायण टिळकांचे ख्रिस्तानुवर्तन अपूर्ण त्यांनी पूर्ण केले व आई 'स्मृतिचित्रे' हया अप्रतिम ग्रंथाचा चौथा भाग अकराव्या प्रकरणापासून देवदत्तांनी लिहून पूर्णत्त्वाला आणले.

समारोप :-

धर्मविषयक, शैक्षणिक, ललित इत्यादी विषयांवर लेखन करुन स्वदेशी ख्रिस्ती साहित्यीकांनी मराठी बोलीचा, मराठी मातीचा अभिमान बाळगत, मराठी वाङ:मयात वेगवेगळया ग्रंथ लेखन करुन चांगल्या गोष्टी ग्रंथरुपाने मांडल्या. शिवाय बालकांसाठी मोठया प्रमाणावर साहित्य निर्माण झाल्याने मराठी वाङ:मयात नक्कीच या साहित्यांनी मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भ :-

सोलापूर जिल्हा गॅझेटिअर १९७७.
अमेरिकन मराठी मिशनची दिडशे वर्ष - मुंबई १९६६.
माने राजा (संपा.) - सबकुछ सोलापूर.
डॉ. बी. एल. ग्रोव्हर, डॉ. एन. के. बेल्हेकर - आधुनिक भारताचा इतिहास, चांद प्रकाशन नवि दिल्ली.

Librarian
Chh. S... Night College
Solapur.

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED 62782

VOLUME - IV
Feb. 2018

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences

Librarian
Shivaji Night College
Solapur

INDEX

91	भारतीय संविधान : समतेचा दस्तऐवज प्रा.तेजस्विता अ.रणश्रृंगारे	387
92	वेरूळची जैन लेणी : शैलस्थापत्याचा उत्कृष्ट आविष्कार प्रा.डॉ.रविकिरण जाधव	393
93	भारतीय स्त्री आणि धर्म :स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून एक अभ्यास प्रा. साळुंखे उमेश अशोक	395
94	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगारांसाठी केलेले कार्य प्र. प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत संदिपान चव्हाण, संजय कांबळे	397
95	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक गंभीर समस्या संतोष राठोड	403
96.	१९ व्या शतकातील समाजसुधारणेचा अग्रदूत- राजा राम मोहन रॉय व ब्राम्होसमाज **Shejul Bappasaheb Ramling**	407
97	सावंतवाडी संस्थानातील सण व उत्सव प्रा.डॉ.एस.पी. शिंदे	409
98	एतद्देशीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङ:मयीन कार्यातील योगदान प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे	412
99	महात्मा गांधीजींचे रचनात्मक कार्यक्रमांविषयीचे विचार प्रा. सुहास पाटील	414
100	हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	418
101	सोलापूर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन मशिनरीचे शैक्षणिक कार्य प्रा. युवराज सुरवसे	421
102	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढ व गुणात्मक वाढ या विषयी तुलना : एक अभ्यास प्रा. के.टी. व्हनहुवे	423
103	विमुद्रीकरण एक भ्रष्टाचाराशी लढा वनिता नागनाथ गोतसुर्वे	425
104	काळा पैसा आणि विमुद्रीकरण विपूला मिलिंद नायडू	428
105	"महात्मा गौतम बुद्धाचा वर्णव्यवस्थाविरोधी विचार" प्रा. दिगंबर शिवाजी वाघमारे	431
106	स्त्री शिक्षण आणि दादासाहेब गायकवाड प्रा.डॉ. वाघमारे विष्णु बब्रुवान	435
107	सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या शेतमाल विपणन कार्यपध्दतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे. प्रा. रामनाथ मोरे	438
108	युनोचा मानवी हक्कविषयक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे प्रा.किर्तीकर वाल्मीक भीमराव	443
109	समाज कल्याणासाठी कल्याणकारी योजनेचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास श्री. वाघमोडे व्ही.व्ही.	445
110	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा.गायकवाड संजय सभाजीराव	451
111	जनसामान्यांचे असामान्य नेतृत्व भाई गणपतराव देशमुख, प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे,	455
112	शिरूर तालुक्यातील शेतकरी उठाव (१८७५.७६) प्रा.हरिदास शंकर जाधव	461
113	Re-engineering Library & Information Services in new Era Dr. Mrs. Vandana Santosh Gavali	464
114	A Study on Employees Training Needs in Bijjaragi Company Vijaypur Ashwini Sannakki and Poornima	467
115	The ins & outs of In branding in India Mr. Vijayakumar Jadhav	474
116	Globalization, Poverty and Inequalities Dr. Prakash A. Malaganve	480
117	Panchayat Raj: Historical Development And Modern Implications Mr. Shriniwas Bhandare	484
118	Information Services in Academic Libraries V.B. Mane	490
119	Impact of GST on Small & Medium Enterprises (SMEs) Ms.Snehal D. Bhosale	493
120	Teaching Social Work Practice Through Intervention Field Work Dr. Gangadhar B. Sonar	498

ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)

एतद्देथीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङःमयीन कार्यातील योगदान

प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकाबंळे
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस अँड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :-

६ फेब्रुवारी १८१२ रोजी सालेमच्या चर्चने हॉल, नॉट, न्यूवेल, जडसन, राईस या तरुणांवर ख्रिस्ती कार्य करावे म्हणून केरेव्हान आणि हारमनी ही दोन जहाजे घेऊन अमेरिकेच्या किना-यांवरुन निघाले खडतर प्रवास करीत मुंबईत येऊन हॉल आणि नॉट हयांनी १२ फेब्रुवारी १८१३ रोजी अमेरिकन मराठी मिशनची स्थापना केली. अमेरिकन बोर्ड ऑफ कमिशनर्स फॉर मिशनच्या विद्यमाने भारतात कार्य सुरु झाले. अकमेरिकन मिशनने धर्म, सेवा, भाषा, शिक्षण, वाङःमयीन क्षेत्रात नाव घेण्यासारखे भरघोस कार्य केले.

मराठी साहित्य विश्वात वेगवेगळया विषयांवर लेखन करुन मोलाची भर घातलेली आहे. मराठीतील पहिले पुस्तक छापण्याचा मान मिशनरांचा पहिले मराठी व्याकरण, पहिली शब्दकोश, पहिले मुद्रणालय, पहिली स्त्रियांची शाळा, हया सगळयात अमेरिकन मिशन अग्रेसर होती. १८१८ मध्ये पेशवाई अस्ताला गेली त्यावेळी अमेरिकन मिशनच्या अकरा शाळा महाराष्ट्रात होत्या. त्यात जवळपास सहाशे विद्यार्थी शिकत होते. १८२५ साली कलकत्याहून मराठी टाईप मागवून बरीच पुस्तके हया मिशनने छापून प्रकाशित केली. शिक्षण पुस्तके हयाद्वारे ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे आणि लोकांना चांगल्या धर्मात नेणे हेच प्रमुख उद्दिष्ट हया मिशनरी पुढे होते. न्यूवेल, हॉल, बार्डवेल, निकोल्स, ग्रव्हज हया मिशनरींनी बायबलच्या भाषांतराचे काम केले. मुलांसाठी 'लेकराच्या पोथ्या' येशूख्रिस्त यांचे 'अवतारकृत्याची बखर' इत्यादी पुस्तिका प्रसिध्द केल्या.

उद्दिष्टये :-

१. ख्रिस्ती धर्मियांची माहिती करुन घेणे.
२. ख्रिस्ती धर्म साहित्य व मराठी वाङःमयातील त्यांच्या लेखनाचा अभ्यास करणे.
३. बाल साहित्यातील ख्रिस्तांचे योगदान अभ्यासणे.

कासिम मोहंमद ढालवाणी :-

कासिम मोहंमद ढालवाणी यांच्या अंगी मुळातच कवित्व होते. मोहरमच्या सणात इमाम हुसेन च्या मृत्यूचे वर्णन करणारे त्यांचे करुणगीत श्रोतृवृंदाला हमखास रडवत असे. पुढे ख्रिस्ती धर्म स्विकारल्यानंतर आणि आणि धर्म गुरुची दीक्षा घेतल्यावर मराठीत भाषांतरित बायबल संबंधीचा ४५३ पृष्ठांचा सचित्र कोष तयार केले.

बाबा पद्मनजी :-

बाबा पद्मनजी यांची लिखित ग्रंथसंख्या शंभर च्या वर आहे. जगातील महत्त्वाच्या भाषांमध्ये भाषांतर झालेल्या त्यांच्या 'अरुणोदय' हया आत्मचरित्राने मराठी साहित्याला एका नव्या क्षेत्रातील अनुभाचा आणि अभिव्यक्तीचा परिचय करुन दिला. तसेच तत्कालीन समाजाच्या ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक जीवनाचे यशोचित दर्शन घडविले. 'यमुना पर्यटन अथवा हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरुपण' हया त्यांच्या कादंबरीला काही समीक्षकांनी 'मराठीतील पहिली कादंबरी' 'पहिली सामाजिक कादंबरी' म्हटले आहे.

हिंदूस्थानच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती करुन देणारे 'वेद धर्मी लोकांचा वृत्तांत', हिंदू सणांविषयी, 'वेद' हिंदू-ख्रिस्ती धर्मा विषयी संवाद, हिंदू धर्माचे स्वरुप, जातिभेदवचन स्त्री कंठभूषण अशा अनेक विषयांवर बाबांनी लेखन करुन मराठी साहित्यात मोलाची भर घातलेली आहे.

रेव्ह. नारायण वामन टिळक :-

रेव्ह. टिळक हयानी 'ज्ञानोदय' चे संपादक, धर्मगुरु, कीर्तनकार अशा वेगवेगळया भूमिका पार पाडल्या आणि ख्रिस्ती समाजाला भक्तीगीतांचा अमृततूल्य असा अखंड झरा वहाल केला. टिळकांचे गीत गायिले जात नाही असे एकही चर्च महाराष्ट्रात आढळणार नाही.

'आपल्याला हिंदू लोकांचे अनुकरण करावयाचे नाही तर, पुराणश्रवणाची रीति 'रद्द' न करता तिच्यावर ख्रिस्तीपुराणाची छाप देऊन पूर्ण करावयाची आहे.' अशी भूमिका घेऊन 'ख्रिस्तायन' हे त्यांना महाकाव्यात लिहायचे होते. त्याच्या अकालीमृत्यूमुळे अपुरे कार्य त्यांच्या कुटुंबाने पूर्ण केले.

लक्ष्मीबाई टिळक :-

लक्ष्मीबाई टिळकांनी पतीने सुरु केलेले पण त्यांच्या मृत्यूमुळे अपूर्ण राहिलेले 'ख्रिस्तायन' पूर्ण केले. पतीचे चरित्र म्हणून त्यांनी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)

लिहिलेले 'मृतिचित्रे' हा ग्रंथ मराठी वाङःमयातील महत्वाचा ग्रंथ ठरला. ज्ञानोदयातून त्यांनी अभंगांजली हया सदरासाठीही लेखन केले. त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या 'भरली घागर' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला.

रेव्ह. भास्करराव उजगरे :-

उजगरे यांनी सासवडला असताना 'धर्म जागृती मंडळ' स्थापन करुन ख्रिस्ती धर्माचा परिचय ही करुन दिला. त्याच बरोबर 'मराठी ख्रिस्ती वाङःमयाचा इतिहास १८१०-१८२७' हा महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांनी प्रकाशित केला.

देवदत्त टिळक :-

आपल्या 'गोंडेदार चाबूक' हया कवितेतून आपल्याला कविताची आणि 'उद्यान' च्या कथा स्पर्धेत वक्षीसपात्र ठरलेल्या कथेने त्यांच्यातील लेखकाची ओळख मराठी साहित्य विश्वाला करुन दिली. 'ज्ञानोदय' 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई' हया महत्त्वाच्या ग्रंथाचे लेखन केले. बोधसुधा, घटकाभर करमणूक, जंगली जनावरे, बाळू बाळाचा ग्रंथराज वेणू वेडगावात ही मुलांसाठी पुस्तके लिहिलेली होती. काव्यविवेचन व व्यक्तिदर्शन 'बायबलची तोंडओळख' पुस्तके त्यांनी लिहीले. वडिल नारायण टिळकांचे ख्रिस्तानुवर्तन अपूर्ण त्यांनी पूर्ण केले व आई 'स्मृतिचित्रे' हया अप्रतिम ग्रंथाचा चौथा भाग अकराव्या प्रकरणापासून देवदत्तांनी लिहून पूर्णत्वाला आणले.

समारोप :-

धर्मविषयक, शैक्षणिक, ललित इत्यादी विषयांवर लेखन करुन स्वदेशी ख्रिस्ती साहित्यीकांनी मराठी बोलीचा, मराठी मातीचा अभिमान बाळगत, मराठी वाङःमयात वेगवेगळया ग्रंथ लेखन करुन चांगल्या गोष्टी ग्रंथरुपाने मांडल्या. शिवाय बालकांसाठी मोठया प्रमाणावर साहित्य निर्माण झाल्याने मराठी वाङःमयात नक्कीच या साहित्यांनी मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भ :-

सोलापूर जिल्हा गॅझेटिअर १९७७.
अमेरिकन मराठी मिशनची दिडशे वर्ष - मुंबई १९६६.
माने राजा (संपा.) - सबकुछ सोलापूर.
डॉ. बी. एल. ग्रोव्हर, डॉ. एन. के. बेल्हेकर - आधुनिक भारताचा इतिहास, चांद प्रकाशन नवि दिल्ली.

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

2017 – 18

National Conference

Feminist and Gender Studies in a Global Perspective with Interdisciplinary Approach

8 Feb. 2018

Chief Editor
Dr. Sanjay Gaikwad (H.O.D)

Editor
Dr. R. N. Jadhav

Organized by

Departments of Social Science (History, Political Science, Economics, Geography)

C.B. Khedgis Basveshwar Science, Raja Vijaysinh Commerce & Raja Jaysinh Arts College, Akkalkot, Dist-Solapur-413216 (MH)

Sponsored by

Solapur University, Solapur

23	Feminist Power in Business and Industry	- Mr. Survase Abarao P.	89
24	Feminism : Eith Reference To Indian English Fiction	-Mrs. S.M. Paranjape	93
25	आधुनिक मराठी स्त्रीजीवन - ('नाटक' या वाङ्मयप्रकाराच्या अनुषंगाने)	- डॉ.जितेंद्र श. बिराजदार	97
26	भारतीय स्त्रियांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	- प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	99
27	जनाक्का शिंदे यांचे अस्पृश्योधाराचे कार्य	- प्रा. जाधव जी.डी.	101
28	पराक्रम आणि शौर्याचे प्रतीक : झाशीची राणी लक्ष्मीबाई	- प्रा. डॉ. सज्जन उध्दव पवार	102
29	भारतीय राजकीय व्यवस्थांमधील महिलांचे स्थान	- प्रा. मांजरे डी. एस.	104
30	Gender justice in India: A Socio- Legal Issue	- Prof. Mittha M. S.	108
31	साठोत्तरी महिलांओं की आत्मकथाओं में चित्रित सामाजिक नारी जीवन	- प्रा.सिध्दाराम पाटील	112
32	प्राचीन काळातील स्त्रियांचे शिक्षण	- SHEGAON KHAJAPPA BAVASHA	115
33	ताराबाई शिंदेंनी केली स्त्रि-पुरुष तुलनेतुन स्त्री-वादाची सुरुवात	- प्रा.नारायण दत्तात्रय बनसोडे	116
34	भारतातील महिला सबलीकरण	- प्रा.आर.आर.कांबळे	118
35	स्त्री शिक्षण व रमाबाई रानडे	- प्रा.महेश जगन्नाथ साखरे	120
36	स्त्रीवादी सिध्दांत तथा इतिहास लेखन	- प्रा. व्ही.एच.वाघमारे	122
37	महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी केलेल्या स्त्री विषयक सुधारणा	- प्रा. डॉ. धनंजय ना. मोगले	124
38	स्त्रीवादी साहित्य	- प्रा. डॉ.कविता लोहाळे/ताटे	128
39	Urban And Rural Economy And Gender Issues	- Ganpatrao S. Kalshetti	132
40	भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व स्थान : एक दृष्टिक्षेप	- प्रा. डॉ. वाघमारे विष्णू	135
41	भारतातील कामकरी स्त्रियांच्या समस्या	- प्रा. रामेश्वर एम. मोरे	138
42	डॉ. आंबेडकर आणि मा.गांधी यांच्या विचारातील मतभिन्नता	- प्रा.मंगवडे. जी.एन.	140
43	स्त्रीवादी संकल्पना आणि ऐतिहासिक लेखन	- प्रा. सदाशिव मोरे	142
44	मानवी हक्क व महिला सबलीकरण	- प्रा. डॉ. घाटुळे एस.एस	144
45	भारतीय राजकारणातील स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व:एक चिकित्सा	- प्रा. पाटील प्रमोद	146
46	Feminism And Human Rights	- Dr. A. A. Gadwal.	149
47	A Study of Indian Feminism: Tarabai Shinde	- Mr. Surwase Yuvraj G.	156

A Study of Indian Feminism: Tarabai Shinde

Mr. Surwase Yuvraj Gundu
Assistant Professor
Chh. Shivaji Night College, Solapur
rajsurawase@gmail.com

Abstract:

The Feminist activist & the member of 'Satyashodhak Samaj' Tarabai Shinde was rise up against Patriarchy & Caste system in 19th century India. In her introduction & controversial book, "A Comparison of Men and Women," she criticizes the system of oppression in Hindu culture. The present article seeks to study the role of Tarabai in Indian feminism, who fight for the unreasonable treatment for women and equal rights for men and women. In Indian society, where women are not only treat as subordinate to men but are also subject to discriminations, humiliation, exploitations, oppressions, control and violence. She defined feminine picture and raises questions about the standard set by patriarchy for women, which were unfair, and cause of their secondary and marginal position in society. She used her persuasive language and passionate writing to convince society that the issue at hand has a simple solution and that is equality between men and women. The article aims to find out the impact and significance of Tarabai's role in history and in the present.

Keywords: Feminism in Indian Society, Patriarchy, Caste system, Satyashodhak Samaj, Manusmruti.

Formation of the research problems

The problem of gender inequality within enterprise – especially with regard to the relative under-representation of female entrepreneur's executives – has attracted the attention of politicians at every level. This can be described as a process involving networks, lobbyists, organizations, political parties and individuals. The ensuing attention makes participation in this process increasingly important to female entrepreneurs and their organizations, a participation taking place within politics as well as within media. On what grounds have the terms of female entrepreneurship been described, debated and been subjected to political action, and how do networks and organizations act in order to highlight the issue.

Tarabai Shinde : Early life and family

Tarabai shinde was an activist. She was an associate of social activists jyotiba and Savitribai phule and was a member of their Satyashodak Samaj (Truth Finding Community). She came into activism by the Vijayalakshmi case. In 1881 in Surat Vijayalakshmi, a young Brahmin widow, was convicted of killing her illegitimate child. On appeal her death sentence ws changed to transportation for life. This so angered Tarabi that she wrote Stree Purush Tulana (A Comparison Between Men and Women, 1882) in Marathi, an early text engaging with the double standards separating the conduct of men and women. This hard-hitting polemic minced no words about the extent of men's hypocrisy and willingness to blame the victims of their vices, women, and condemned the treatment of widows in bleak terms. But it came much before its time, and society largely ignored its message.

Born in 1850 to Bapuji Hari Shinde in Buldhana, Berar Province, in present-day Maharashtra, she was a founding member of the Satyashodhak Samaj, Pune. Her father was a radical and head clerk in the office of Deputy Commissioner of Revenues, he also published a book titled, "Hint to the Educated Natives" in 1871. Tarabai was the only daughter and was taught Marathi, Sanskrit and English by her father

Social work

Shinde was an associate of social activists Jotirao and Savitribai Phule and was a member of their Satyashodak Samaj ("Truth Finding Community") organisation. The Phules had started the first school

for Untouchable caste girls in 1848, as well as a shelter for upper-caste widows in 1854 (who were forbidden from remarrying), and shared with Shinde an awareness of the separate axes of oppression that constitute gender and caste, as well as the intermeshed nature of the two.

Stri Purush Tulana

In her essay, Shinde criticised the social inequality of caste, as well as the patriarchal views of other activists who saw caste as the main form antagonism in Hindu society. According to Susie Tharu and K. Lalita, "...Stri Purush Tulana is probably the first full fledged and extant feminist argument after the poetry of the Bhakti Period. But Tarabai's work is also significant because at a time when intellectuals and activists alike were primarily concerned with the hardships of a Hindu widow's life and other easily identifiable atrocities perpetrated on women, Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of analysis to include the ideological fabric of patriarchal society. Women everywhere, she implies, are similarly oppressed."

Stri Purush Tulana was written in response to an article which appeared in 1881, in Pune Vaibhav, an orthodox newspaper published from Pune, about a criminal case against a young Brahmin (upper-caste) widow, Vijayalakshmi in Surat, who had been convicted of murdering her illegitimate son for the fear of public disgrace and ostracism. Having worked with upper-caste widows who were forbidden to remarry, Shinde was well aware of incidents of widows being impregnated by relatives. The book analysed the tightrope women must walk between the "good woman" and the "prostitute". The book was printed at Shri Shivaji Press, Pune, in 1882 with 500 copies at cost nine annas, but hostile reception by contemporary society and press, meant that she did not publish again. The work finds mention in the second issue of Satsar, the magazine of Satyashodhak Samaj, started by Jyotiba Phule in 1885, however thereafter the work remained largely unknown till 1975, when it was rediscovered and republished.

Taarabai Shinde was a feminist activist who protested patriarchy and caste in 19th century India She is known for her published work, "Stree Purush Tulana" originally published in Marathi in 1882. The pamphlet is a critique of upper-caste patriarchy, and is often considered the first modern Indian feminist. It was very controversial for its time in challenging the Hindu religious scriptures themselves as a source of women's oppression, a view that continues to be controversial and debated today.

In spite of a century's long struggle for emancipating women, the Indian woman's image is entangled in the ancient ideal of Sita and Savitri. Everyday there are different examples of men's hypocrisy and extreme violence against women in India but every time women is criticized by society, hollow conventions of society and religion supports men and not the women. Victim never becomes the cause of crime. And in India, Feminism, a self conscious and systematic approach is not a uniquely twentieth century phenomenon. The nineteenth and twentieth century's has witnessed women in the Indian subcontinent have resisted forced widowhood, the denial of education, forced marriage, sexual violence within and outside the family, and moralistic definitions of the private and public which disabled possibilities for building solidarity and fragmented common concerns. "At her pleasure, let her enunciate her body by living voluntarily on pure flowers, roots, and fruits, but let her not, when her lord is deceased, even pronounce the name of another man'. Indian women's life was controlled by such rules and regulations where she is not even free to do anything. Books are cultural artifacts that are "important vehicles for ideas" and Tarabai Shinde's a short forty pages essay "A Comparison of Men and Women" is unique in them.

Eighteenth century had witnessed the steady expansion of British trade followed by political power in India. It also facilitated the British to know more closely about the Indian society. Though expressed sarcastically, Tarabai Shinde too favoured British for the cause of women's emancipation. From her point of view, in 'the British government women had got the gift of education, and their mind as made strong enough to face all sorts of mental and practical circumstances with courage. Tarabai Shinde must have reached this conclusion after having observed the hue and cry over women's emancipation and its

effect on the condition of women. She understood that it is difficult and almost impossible for male reformers to work for women's emancipation because orthodox rules and regulation controls not only the life but also the psyche of women. Vidyut Bhagwat points out that 'appeared almost a century before Simone de Beauvior's The Second Sex, Tarabai's forthright polemical style stands in sharp contrast to de Beauvoirs'.

Nineteenth century Indian feminists discussed on the exploitation of the female as a obstacle for social and domestic reforms. Tarabai very minutely focused on this issue to know the facts about women in society. Tarabai's fight was not only against the customs which deprived women of her independence but also against the dominant male who dictated the laws and norms of society based on the benefits for patriarchy. The puranas and epics like Ramayana and Mahabharata are always used to control women. She explained through an anecdote from Ramayana, how the concept of pativrata was utilized for the advantage of men. She strongly opposes to end oppression, evil practices imposed on women and to gain privilege and equal rights for women. First time she created awareness among women to raise the question against double standards of women and men, and the status of women in society and what really she deserved to be.

Woman's emancipation in the nineteenth century did not bestow on women an independent stance in the society. It is true that she was rescued from the anomalous practices like sati, widowhood and early marriage as a result of the unprecedented preoccupation of the nineteenth century with women's emancipation. Tharu and Lalita state that, 'Stri Purush Tulna is probably the first full-fledged and extant feminist argument after the poetry of bhakti period. Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of the analysis to include the ideological fabric of patriarchal society'. Tarabai focused on the miserable condition of women is nothing but the output of men's attitude towards women, they consider her as 'object'. 'Those royal women, whose feet were never soiled with earth, were as beautiful as goddesses; but your insatiable lust reduced them to nothing but beggars in exile'.

Conclusion

Interest in the history of women and gender relations in India has intensified greatly in recent years. Historians have explored not only the way in which colonial rule shaped this history, but also the significance of gender itself in helping to construct and maintain colonial hegemony. A problem in this field, however, has been that we have very little direct testimony from women themselves for much of the colonial period, particularly testimony which directly addresses the question of women's changing social circumstances and relations with men. Originally published in 1882, this text provides an example of such a "woman's voice", speaking directly and passionately on the ways in which she saw men in colonial society as having silenced and disempowered Indian womenfolk. An obscure woman from a small country town in central India, Tarabai's commentary reveals some of the ways in which women of her class and time might have felt as they observed changes in colonial society and their implications for women. Her text is here translated, and is accompanied by a substantial interpretative essay which sets it in context, linking it with a wider subculture of women's protest, and drawing out some of the more long-term ways in which gender relations in India may have changed with the onset of East India Company rule.

Reference:

1) Phadke Y.D. Complete works of mahatma phule
2) Kosambi, Meera. Pandita Ramabai through Her Own Words. New Delhi.
3) Shinde, T. (1982). A Comparison of Men and Women. In Women Writing in India: 600 B.C. to the early 20th century. (1991)
4) Manusmruti
5) https://en.wikipedia.org/wiki/Tarabai_Shinde

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC
APPROVED
62782

VOLUME - IV
Feb. 2018

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences

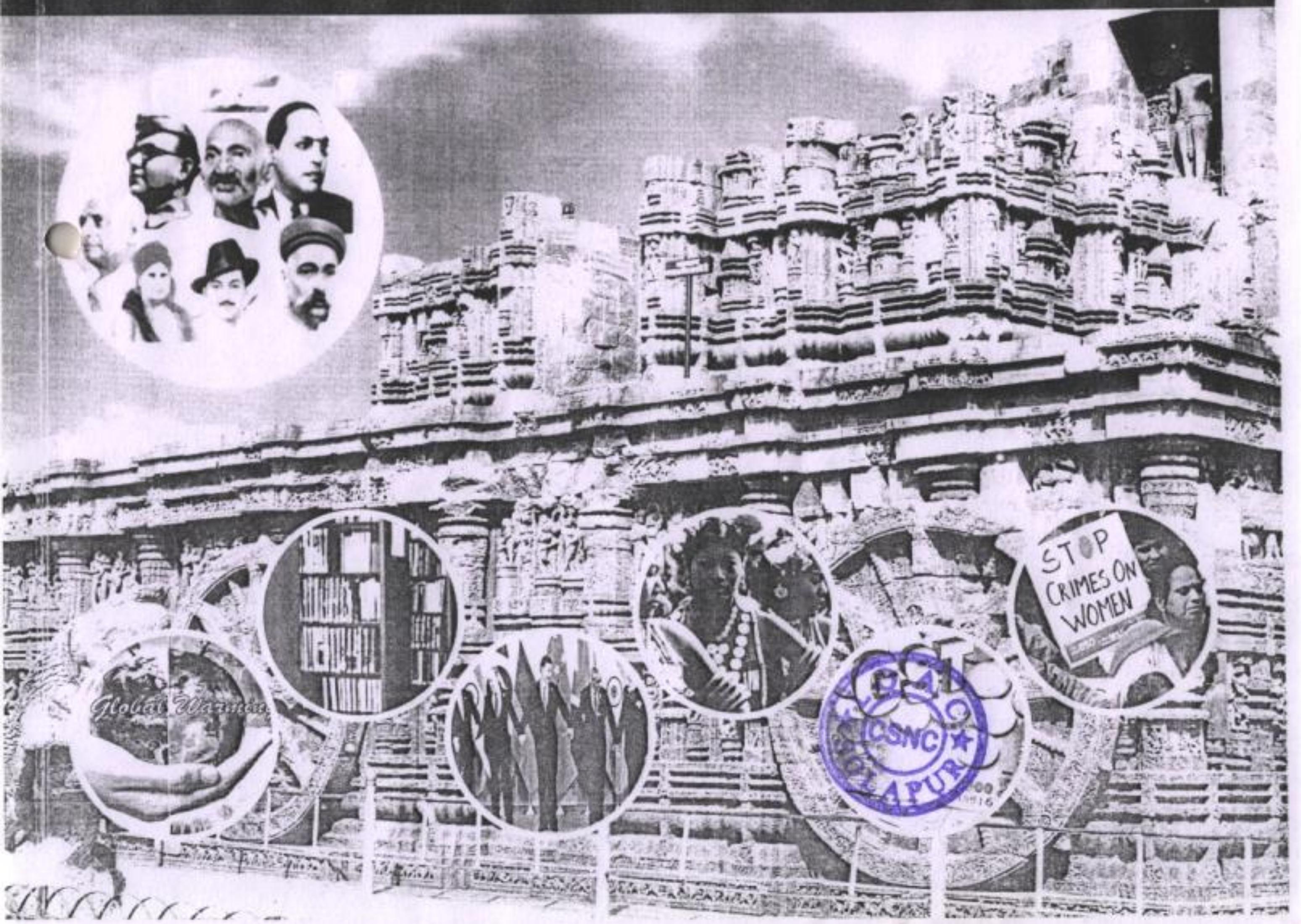

ज्ञान विज्ञान विमुक्तये

Walchand College of Arts & Science, Solapur.

UGC Sponsored

(Under CPE Scheme)

National Seminar on

CONTEMPORARY ISSUES AND CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

(CICSS-18)

9th February 2018

Editor - In - Chief

Dr. Sanjay Gaikwad

Editor

Dr. Ravikaran Jadhav

Organized by

Department of Social Sciences

Walchand College of Arts & Science, Solapur.

Re-accredited with 'A' Grade

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

The Views expressed in this volume are solely of the individual Author / Researchers and not of the Editors or Publisher.

62

INDEX

91	भारतीय संविधान : समतेचा दस्तऐवज प्रा.तेजस्विता अ.रणश्रृंगारे	387
92	वेरूळची जैन लेणी : शैलस्थापत्याचा उत्कृष्ट आविष्कार प्रा.डॉ.रविकिरण जाधव	393
93	भारतीय स्त्री आणि धम्म :स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून एक अभ्यास प्रा. साळुंखे उमेश अशोक	395
94	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगारांसाठी केलेले कार्य प्र. प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत संदिपान चव्हाण, संजय कांबळे	397
95	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक गंभीर समस्या संतोष राठोड	403
96	१९ व्या शतकातील समाजसुधारणेचा अग्रदूत- राजा राम मोहन रॉय व ब्राम्होसमाज **Shejul Bappasaheb Ramling**	407
97	सावंतवाडी संस्थानातील सण व उत्सव प्रा.डॉ.एस.पी. शिंदे	409
98	एतद्देशीय ख्रिश्चन साहित्यातील मराठी साहित्यकाचे वाङःमयीन कार्यातील योगदान प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे	412
99	महात्मा गांधीजींचे रचनात्मक कार्यक्रमांविषयीचे विचार प्रा. सुहास पाटील	414
100	हैदराबाद मुक्ती लढयातील स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	418
101	सोलापूर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन मशिनरींचे शैक्षणिक कार्य प्रा. युवराज सुरवसे	421
102	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढ व गुणात्मक वाढ या विषयी तुलना : एक अभ्यास प्रा. के.टी. व्हनहुवे	423
103	विमुद्रीकरण एक भ्रष्टाचाराशी लढा वनिता नागनाथ गोतसुर्वे	425
104	काळा पैसा आणि विमुद्रीकरण विपूला मिलिंद नायडू	428
105	"महात्मा गौतम बुद्धाचा वर्णव्यवस्थाविरोधी विचार" प्रा. दिगंबर शिवाजी वाघमारे	431
106	स्त्री शिक्षण आणि दादासाहेब गायकवाड प्रा.डॉ. वाघमारे विष्णु बब्रुवान	435
107	सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या शेतमाल विपणन कार्यपध्दतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे. प्रा. रामनाथ मोरे	438
108	युनोचा मानवी हक्कविषयक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील कलमे प्रा.किर्तीकर वाल्मीक भीमराव	443
109	समाज कल्याणासाठी कल्याणकारी योजनेचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास श्री. वाघमोडे व्ही.व्ही.	445
110	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा.गायकवाड संजय सभाजीराव	451
111	जनसामान्यांचे असामान्य नेतृत्व भाई गणपतराव देशमुख, प्रा.डॉ.शिवाजी वाघमोडे,	455
112	शिरूर तालुक्यातील शेतकरी उठाव (१८७५.७६) प्रा.हरिदास शंकर जाधव	461
113	Re-engineering Library & Information Services in new Era Dr. Mrs. Vandana Santosh Gavali	464
114	A Study on Employees Training Needs in Bijjaragi Company Vijaypur Ashwini Sannakki and Poornima	467
115	The ins & outs of In branding in India Mr. Vijayakumar Jadhav	474
116	Globalization, Poverty and Inequalities Dr. Prakash A. Malaganve	480
117	Panchayat Raj: Historical Development And Modern Implications Mr. Shriniwas Bhandare	484
118	Information Services in Academic Libraries V.B. Mane	490
119	Impact of GST on Small & Medium Enterprises (SMEs) Ms.Snehal D. Bhosale	493
120	Teaching Social Work Practice Through Intervention Field Work Dr. Gangadhar B. Sonar	498

Historicity International Research Journal
ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)
SPECIAL ISSUE
CONTEMPORARY ISSUES & CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

63

सोलापूर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन मशिनरीचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. युवराज सुरवसे
छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना-

सोलापूर जिल्ह्याच्या संदर्भात ख्रिश्चन धर्मीयांनी शैक्षणिक व आरोग्य क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर कार्य केल्याचे दिसून येते. सोलापूर शहर व जिल्ह्यातील ख्रिश्चन धर्मांचा विचार करता, या परक्या धर्मास सोलापूरातील जनतेने स्थान दिलेले होते. नेहमीच येथील जनतेने नवीन विचार व कल्पनांचेदेखील स्वागत केलेले होते. म्हणूनच ख्रिश्चन धर्मास फारसा विरोध न दर्शविता या धर्मास मान्यता दिली होती.

संशोधनाची उद्दिष्टये-

- ख्रिश्चन धर्माची माहिती जाणून घेणे.
- ख्रिश्चन धर्मियांच्या सोलापूर जिल्ह्यातील शैक्षणिक संस्था व कार्याची माहिती घेणे.
- ख्रिश्चन धर्मियांची सोलापूर जिल्ह्यातील शैक्षणिक क्षेत्रातील माहितीचे योगदान अभ्यासणे.

ख्रिश्चन धर्म-

जगाच्या निर्मितीचा विचार करता, काही महत्वाच्या बाबींवर लक्ष केंद्रित करावे लागते. ते म्हणजे निसर्ग, मानव आणि मानवाच्या संबधिंत असणाया विविध संकल्पना व अशा संकल्पनांमध्ये धर्म ही एक महत्वाची संकल्पना मानली जाते. जगात धर्माची निर्मिती कोणी केली याचे उत्तर कोणत्याही तत्त्ववेत्यास वा विचारवंतांना देता येणार नाही. विश्वनिर्मितीबरोबर मानवनिर्मिती झाली. मानवाच्या निर्मितीबरोबरच त्याचे दैनंदिन वागणे, व्यवहार, विचारपध्दती, गरजा यांच्यातून एक शिस्तबध्द अशी कल्पना बाहेर आली. जिला धर्म असे संबोधले गेले. मानवाने कसे वागावे आणि दुसयांशी त्यांनी कसा व्यवहार ठेवावा याचे अलिखित नियम तयार झाले. त्यातनुच धर्म व धर्मग्रंथांची निर्मिती झाली असावी.

येशू ख्रिस्ताच्या जन्मापूर्वी सुमारे ४५०० वर्ष परमेश्वरांनी म्हणजेच अर्थात आकाशातील बापाने या जगाची निर्मिती केली. पृथ्वीला आकार नव्हता. तेव्हा आकाशातील बापाने येशू ख्रिस्तास या पृथ्वीवर पाठविले. ख्रिस्ताच्या नावाने प्रचलित झालेल्या संप्रदायास 'ख्रिस्ती धर्म' असे म्हटले जाते.

सोलापूर जिल्ह्यात ख्रिश्चन मशिनरींचे आगमन

पहिल्या ख्रिस्त मंडळीचे चर्च म्हणून ओळखल्या जाणाया या चर्चच्या स्थापनेसाठी रेव्ह. चार्ल्स हाडींग यांनी लाखो मैलाचा प्रवास करून अमेरिकेहून १८६० साली सोलापूर मुक्कामी आले. कुटूंबासह आलेल्या हाडींग यांना त्यावेळी सोलापूर शहरात राहण्यासाठी जागा देण्यास तयार नव्हते. अनेक प्रयत्नानंतर त्यांना जागा मिळाली. सध्या असलेल्या मेरी बी हाडींग अध्यापक विद्यालयाच्या परिसरात त्यांचे प्रथम वास्तव्य होते. याच ठिकाणाहुन त्यांनी पहिल्यांदा ख्रिस्ती धर्मियांचे कार्य करण्यास सरूवात केली

ख्रिस्ती धर्मीयांचे शैक्षणिक कार्य

१८ व्या शतकात भारतातील हिंदूची व मुसलमानांची शैक्षणिक केंद्रे जवळजवळ लुप्तप्राय झाली होती. देशात झपाटयाने होत असलेल्या राजकीय घडामोडीमुळे शिक्षक आणि विघार्थी म्हणावे तसे विघार्जन करू शकले नाहीत. मुस्लिम राजवटीत विघालयाने मदत करणे कमी झाले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हाती सत्ता आली असली तरी कंपनीने तत्कालीन इंग्लंडमधील परंपरेनुसार शिक्षणाचे कार्य खाजगी क्षेत्रातच राहु दिले. मात्र या गोष्टीकडे कंपनीच्या संचालकांचे लक्ष वेधले. १८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार भारतात विघेच्या प्रसारासाठी वार्षिक एक लक्ष रूपये संमत करण्यात आले.हया राशीच्या उपयोग साहित्याच्या उन्नती व प्रगतीसाठी करावा तसेच भारतातील शैक्षणिक कार्यास प्रोत्साहन देण्याकरिता करावे असे म्हटले होते. प्रत्यक्षात मात्र सोलापूरात शैक्षणिक योजना सुरू होण्यास थोडासा अवधी जावा लागला.

रेव्ह चार्ल्स हाडींग यांनी १८६३ साली कुंभारी आणि सोलापूरला शाळा सुरू केली. सोलापूर जिल्ह्यात शैक्षणिक कार्यासाठी अमेरिकन मराठी मिशन, स्कॉटिश मिशन, कॅथोलिक चर्चने कार्य करण्यास सुरूवात केली आहे. अमेरिकन मराठी मिशनने स्थापन केलेल्या संस्थामध्ये वोरोनोको प्राथमिक शाळा, रॉजर्स इंग्लिश मीडियम स्कूल, मेरी बी हाडिंग अध्यापक विद्यालय होत. याशिवाय सेंट जोसेफ, लिटल फ्लॉवर हायस्कुल इ. बरोबरच ज्योतीनिकेतन ही संस्था अनाथ मुलांच्या जडण-घडणीसाठी कार्य करत आहे.

CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)

सोलापूर शहराला विविध क्षेत्रात उंचीवर नेहून पोंहचविणाया अनेक संस्थापैकी शिक्षण क्षेत्रात मैलाचा दगड ठरलेल्या मेरी बी हार्डिंग अध्यापक विद्यालय आणि बोरोनोको प्राथमिक शाळा यांची नोंद घेणे महत्त्वाचे ठरते. अमेरीकन मराठी मिशनने सालिवाड बॉईज स्कूल म्हणजेच बोरोनोको प्राथमिक शाळा १८९१ मध्ये सर्वप्रथम सुरू केली. त्यानंतर विविध सेवाभावी कार्य करणाया या मंडळींनी १९०१ साली सोलापूरातील मुलींना शिक्षणाचा हक्क मिळावा म्हणून मेरी बी हार्डिंग अध्यापक विद्यालयाची स्थापना केली.

सोलापूरातील पहिले पाळक म्हणून प्रसिध्द राहिलेले रेव्ह. चार्ल्स हार्डिंग यांच्या कुटुंबातील मेरी बी हार्डिंग यांनी बालवाडीतील (किंडरगार्डन) मुलींना शिकविण्याचे प्रशिक्षण देण्यास सुरूवात केले तेही मराठीतून. मुळचे परदेशी असलेल्या मिशनयांनी सोलापूरात मराठी भाषा आत्मसात केली आणि मराठीतून शिक्षणास सुरूवात केली. सोलापूर जिल्ह्यातील शैक्षणिक क्षेत्रात ख्रिश्चन मिशनरीच्या कार्यामुळे सोलापूरात सर्वप्रथम इंग्रजी शिक्षणाची ओळख सोलापूरातील विद्यार्थ्यांना झाली. शिवाय इंग्रजी शिक्षणातून शिक्षण देण्याबरोबरच अमेरीकन मराठी मिशन सारख्या संस्थांनी मराठी भाषा स्वतः शिकले व येथे मराठी माध्यमातून शिक्षण द्यायला सुरूवात केले.

ख्रिश्चन मिशनरीने सोलापूरात मुलांना नर्सरीपासून ते पदवीपर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले आहे. तसेच शिक्षकांसाठी आवश्यक असलेले ट्रेनिंगसेंटर म्हणून मेरी बी हार्डिंग या डी.एड्. कॉलेजची स्थापना केली. म्हणजेच अध्यापकांना प्रत्यक्षात अध्यापन कसे करावे या बाबतचे हे ज्ञान देण्याचे कार्य केले.

सांराश

हजारो मैल दुरून सोलापूर सारख्या अगदी जिल्ह्याच्या ठिकाणी ख्रिश्चन मिशनरींचे १९ व्या शतकात आगमण झाले. ज्यावेळी या मिशनरींना येथे राहण्यास जागा देण्यास तयार नव्हते अश्या परिस्थितीत लोकांच्या हदयात स्थान मिळविणे असे अवघड कार्य त्यांनी केले. शिवाय येथे आपण आल्यानंतर समाजाच्या उपयोगी पडावे म्हणून आरोग्य क्षेत्रातून शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यास सुरूवात केली.

शैक्षणिक कार्यात ख्रिश्चन मिशनयांनी कोणताही जाती भेद न करता प्रत्येक जाती धर्मांच्या मुलांसाठी शाळेची दरवाजे उघडे ठेवली. शिवाय त्यांना अत्यंत कष्टाने शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करून सोलापूर जिल्ह्यात नर्सरी पासून ते पदविकापर्यंतचे शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे फार मोठे कार्य ख्रिश्चन मिशनरींने केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

- सोलापूर जिल्हा गॅझेटिअर. १९७७.
- अमेरिकन मराठी मिशनची दिडशे वर्ष - मुंबई १९६६.
- माने राजा (संपा.) - सबकुछ सोलापूर.
- डॉ. बी. एल. ग्रोव्हर, डॉ. एन. के. बेल्हेकर - आधुनिक भारताचा इतिहास, चांद प्रकाशन नवि दिल्ली.

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day International Conference On

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

17th February, 2018

(BOOK- 1)

Guest Editors
Prof. G. N. Sonwane
Dr. Shirish Kadu

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES,
KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI
www.newmanpublication.com

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEBRUARY 2018 (UGC Approved Journal No. 63716) Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

(BOOK 1)

Special Issue on the

Recent Advances in Languages, Literature and Social Sciences

Guest Editors

Prof. G. N. Sonwane

Dr. Shirish Kadu

MGEW SOCIETY'S

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

KALYAN (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskalyan@gmail.com

CONTENTS

1. मानवी हस्तक्षेप, जागतिक तापमान वाढ आणि परिणाम	प्रा.बालाजी आर. गुरूडे प्रा. डॉ. प्रकाश के. मोरखंडे	06
2. स्वामी विवेकानंदाचा मानवतावादी दृष्टीकोण	प्रा.माणिक एम. कदम	10
3. पाश्चिमात्य विचारांचे निर्माते – सॉक्रेटिस	प्रा.राजेश कांबळे	12
4. "कहार जमातीची" दशा आणि दिशा	पांडव संदीप राजाभाऊ	14
5. पंचायत राज व्यवस्थेतील महिलांचा सहभाग	डॉ.रामराज गावंडे	17
6. जागतिकीकरणाचे परिणाम	डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर	19
7. बालगृहातील दुर्धर आजारग्रस्त बालकांचा समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास	डॉ. प्रमिला भुजाडे	22
8. आधुनिक काळात ग्रामीण स्त्रियांचे आरोग्य : एक वास्तविकता	प्रा.डॉ.अन्सारी एस.जी.	26
9. बालकामगार कायदे आणि बालकामगारांची स्थिती	डॉ. आहिरे पी. बी प्रा. सिताराम के. मोगल	28
10. हुंडाबळी नैतिक समस्या	डॉ. आंबटकर व्हि. ओ.	30
11. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेत मुस्लीमांचे योगदान	प्रा.डॉ.अनिल ठाकरे	33
12. मानवाधिकार: मानवी जिवनातील मुलभूत अधिकार	आकाष शेषराव बांगर	35
13. ग्रामीण शिक्षणावर माहिती तंत्रज्ञानाचा झालेला परिणाम	कु. महाजन सविता प्र.	38
14. ग्रथांलयातिल अमुद्रित साहित्याचे व्यवस्थापन	राजकुमार ग.बोंडे	41
15. जागतिकीकरणाचे समाजव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	डॉ.सुरेखा वैजनाथराव दाडगे	46
16. भारतातील महिला सबलीकरण व राजकारण	डॉ.ढाले एस.यु.	48
17. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संघटनाविषयक विचार	गायकवाड प्रतिमा बाळासाहेब	51
18. कुतुबशाही लढाया व युध्दपध्दती	श्री मदन अशोकराव जाधव	53
19. भारतातील बदलती ग्रामीण समाजव्यवस्था	डॉ. बळीराम प. अवचार	55
20. माहिती आणि समाज संकल्पना	अतुल दत्तु जगताप	57
21. भारत और आसियान	डॉ. अनंत मदन आवटी	61
22. जैन धर्मियांचे महान तीर्थक्षेत्र: फलटण	डॉ.संतोष तुकाराम कदम	65
23. भारतीय संगीत षास्त्रातील एक अश्टपैलू व्यक्तीमत्व डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग	जयश्री वि. कडू डॉ. शिरीश कडू	68
24. भारतीय अर्थव्यवस्था आणि शेती विकास	डॉ. विजय एच नागरे	69
25. डॉ. साहेब खंदारे यांचे "व्यक्तिगतग्रंथालय"	डॉ. घ.ना.पांचाळ	72
26. निवडणूका आणि मतदार वर्तन	प्रा.डॉ. राहुल पंडित	74
27. 'फास्टफुड सेवनाचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. पुंडगे भिमराव दलितराव	76
28. भारत : रोकड विरहीत अर्थव्यवस्था- साधने, सवलती फायदे व दक्षता	डॉ.रांडे दिगंबर भगवानराव	77
29. दहशतवादाचे बदलते स्वरूप	प्रा.भाऊसाहेब सांगळे	80
30. भाषेच्या विकासातील शालेय अभ्यासक्रमाची भूमिका	प्रविण चंद्रकांत इंगोले	83
31. पराक्रमी महार जात	डॉ. प्रकाश संभाजी वाघमारे	85
32. महिला आणि चाळीशीतील आरोग्य	सय्यद आफरोज अहेमद	89
33. नागपूर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींमध्ये ग्राहक संरक्षणाबद्दल असलेली जागरूकता ...	प्रा. कविता आर. बोरकर	91
34. मध्ययुगीन समतासुर्य – महात्मा बसवेश्वर	प्रा. डॉ. डी. पी. हिंगमिरे	100
35. आधुनिक काळातील ज्येष्ठांच्या समस्या : धोरण व उपाय	कु.शिखा जगदीश शर्मा	103
36. राष्ट्रीय चळवळीत विदर्भाचे योगदान 1885–1920 /	डॉ. उज्वला एस. साळवे	105
37. महिलांचे मानसिक आरोग्य	अश्विनी संतोष बळसाणे	107
38. इयत्ता सातवीच्या विज्ञान विषयासाठी बहुआयामी पृच्छाधारित अध्ययन पध्दतीचा परिणामकारकतेचा अभ्यास	अजक्ता मेढेकर डॉ. मृदुला रानडे	112
39. उत्तर भारतीय संगीत के परिप्रेक्ष्य में फ्यूजन संगीत और उसके विविध प्रकार/श्रीमती विजल पटेल	डॉ अनया थत्ते	118

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

40. मानवी जीवनाच्या जडण–घडणीमध्ये संगीत एक प्रभावी माध्यम	प्रा. कु.प्रिती बी. इंगळे (वाकपांजर)	122
41. भारतीय फिल्म संगीत पर जैज़ का प्रभाव	रूचि गुरू	126
42. तबला नवाज़ उ0 शेख दाउद की वादन शैली ...	हिमांशु जोशी	128
43. संगीत शिक्षा द्वारा आध्यात्मिक लक्ष्यों की प्राप्ति	ज्योति उपाध्याय	130
44. संगीत में ध्यान और रूचि की महत्व	डॉ0 महेश चन्द्र पाण्डे	132
45. संगीत घरानो एवं शिक्षण संस्थाओं के माध्यम से संगीत शिक्षा	मुकेश कुमार	134
46. उत्तराखंड के कुमाऊँनी लोक संगीत में नृत्यों गीतों की भूमिका	डॉ0 पूर्णा बिष्ट	136
47. संगीत की आध्यात्मिक शक्ति	सीमा करगेती	139
48. मानवाधिकारः मानवी जिवनातील मुलभूत अधिकार	आकाश शेषराव बांगर	141
49. भारतीय शिल्प कलेतील भैरव मूर्तिशिल्प	डॉ. भेलोंडे जगदिश व्यंकटराव	145
50. भारतीय लोकशाही सिध्दान्तन आणि व्यवहार	प्रा. मदन जहाँगीर पाडवी	147
51. समलैंगिकता आणि पर्यायी मातृत्व ...	प्रा.डॉ.बी.आर.भोसले	152
52. डिजिटल ग्रंथालय : काळाची गरज	डॉ. ह.सो. बिडवे	156
53. नरहर कुरुंदकरांचे दलित विषयक विचार : एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा.डॉ. बाळासाहेब क्षिरसागर	159
54. चिकित्सा के क्षेत्र में सांगितिक अवदान	डॉ० राहुल कुमार	161
55. डिफ्युजर सिंचन पध्दती–फळबागांसाठी प्रभावी माध्यम	डॉ. जयश्री सदाशिव चव्हाण	164
56. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संघटनाविषयक विचार	गायकवाड प्रतिमा बाळासाहेब	
	डॉ. वाकळे मानितकुमार अ.	168
57. भारतातील कर उत्पानातील प्रवाह	डॉ. हासिम वलांडकर	173
58. भारतीय पर्यटनातील इतिहासाची भुमिका : एक अभ्यास	डॉ. कोल्हेकर डी.डी.	177
59. भारत आणि चीनच्या सैन्यषक्तीचे तौलनिक अध्ययन	प्रा. जी. एन. सोनवणे	180
60. नैतिक निर्णय : व्यक्तिनिष्ठवादी व्याख्या	डॉ. सुमेरू गोंडाणे	184
61. व्यवस्थापनामध्ये मनोरेखनाचे महत्व	डॉ. पवार जी. आर.	187
62. ग्रामीण समाजषास्त्र	प्रा.तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव	190
63. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महिला सबलीकरण – एक अभ्यास	प्रा.हुरगूळे एन आर	192
64. भारतीय संस्कृतीमधील बौध्द धम्माचे योगदान.	डॉ. डी. ए. पाईकराव.	195
65. मानवाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र	जयदेव उध्दवराव मोहिते	199
66. जगतिकीकरणाची भारतीय महिलांच्या विकासातील भूमिका	डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे	204
67. भारतरत्न इंदिरा गांधी : एक शक्तिस्थळ	डॉ.धायगुडे ज्योती सुभाषराव	208
68. महाराष्ट्र प्रशासनातील मानवसंसाधन विकास व	ज्योती महिशंकर फुलारी	212
69. भारतीय स्वातंत्र्य लढातील भारतीय मुस्लीमांचे योगदान	डॉ.खासेराव हि. बहिरव शिंदे–पाटील	215
70. लोकप्रशासनाचा अर्थ, व्याप्ती, स्वरुप आणि महत्व	हांगे सुधाकर एस.	217
71. लोक संगीत– एक अथांग सूरसागर	डॉ. सरिता इंगळे	219
72. 16 ते 21 वयोगटातील ओ.बी.सी. मुलींच्या शैक्षणीक गळतीचा अभ्यास	प्रा. माने उषा यशवंतराव	222
73. लिंग विषमता –तृतीयपंथीयाच्या विशेष संदर्भात.....	डॉ. प्रतिभा अहिरे	228
74. मीरा की भक्ती में संगीत	प्रा. मिनाक्षी बसवंत	231
75. पारशी धर्मांचे मानवतावादी तत्त्वज्ञानः एक दृष्टिक्षेप	श्री नरवाडे बालाजी मारोतराव	233
76. संत साहित्य व संगीत	प्रा. नेत्रा मानकर (सोलव)	236
77. निकोप लोकशाहीसाठी	प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव	238
78. आधुनिकीकरण में भारतीय वाद्यों का विकसित रूप	सोनाली ब. आसरकर	241
79. सद्यपरिस्थिती नुसार शास्त्रीय संगीत में उपलब्धियाँ	डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकर	243
80. भारताचे स्वच्छता धोरण	प्रा. प्रणया महेंद्र पाटील	246

77

निकोप लोकशाहीसाठी

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
छत्रपती शिवाजी कला, वाणिज्य रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.
Mob. No. 9370950983

प्रस्तावना :–

प्राचीन काळी राजकीय व्यवस्थेत कार्यकारी आणि न्यायीक स्वरुपाचे कार्य एकत्र होती. न्यायसत्ता राजाच्या हातीच केंद्रीत झातेली असे. पन नंतरच्या काळात असे लक्षात येते की, जर कार्यकारी सत्ता आणि न्यायसत्ता एकाच व्यक्तिच्या हाती केंद्रीत झालेली असेल तर न्याय मिळणे दुरापास्त होते. कायद्याचा अर्थ लावण्याची आणि कायदे अंमलात आणण्याची सत्ता एकाच व्यक्तिच्या हाती केंद्रीत झाल्याने जुलूम होण्याचीच उदाहरणे इतिहासात अधिक आढळतात.

कायद्याचा मनमानी अर्थ लावल्यापासून सार्वत्रिक सुरक्षा मिळण्याची गरज प्रत्येक नागरिकाला आहे. त्यामुळे आधुनिक राज्यात आपण स्वतंत्र न्यायमंडळाशिवाय कल्पना करु शकत नाही.

लोकशाही समाजात कायद्याच्या चौकटीला महत्वाचे स्थान असते. आणि न्यायमंडळ त्याला बळकटी देत असते. लोकशाहीत व्यक्तिचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे असल्याने व्यक्ति स्वातंत्र्याची जपणूक करणाऱ्या न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्यही महत्त्वाचे आहे.

भारत हे संघराज्य आहे आणि दुहेरी शासनपध्दती आपण स्विकारलेली आहे पण न्यायव्यवस्था मात्र एकेरी आहे. घटकराज्यात स्वातंत्र्य न्यायव्यवस्था नाही. देशातील सर्व न्यायालये सर्वोच्च न्यायालयाच्या अखत्यरित येतात. अमेरिकेत संघराज्य पध्दती आहे मात्र तेथे न्यायदान यंत्रणा दुहेरी आहे. तेथे प्रत्येक घटक राज्यातील उच्च न्यायालय हेच त्या राज्याचे सर्वोच्च न्यायालय आहे. जे अधिकार भारतीय राज्यघटनेने प्राप्त करुन दिले आहेत. तशाप्रकारचे अधिकार अमेरिकेच्या संघ न्यायालयाला नाहीत.

भारतीय लोकशाहीतील सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्व

भारताचे सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय आहे. आणि घटनात्मकदृष्ट्या सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायदानाच्या बाबतीत संपूर्ण अधिकार प्रदान करण्यात आले आहे. आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वोच्च न्यायलयाचे अधिकार आणखी व्यापक झालेले आहे. भारतामध्ये अपील करण्याचे अंतीम न्यायालय सर्वोच्च न्यायालय आहे. सर्वोच्च न्यायालयामार्फत दिले जाणारे निकाल हे इतर सर्व न्यायालयावर बंधनकारक असतात.

भारतीय घटकारांना या गोष्टीची जाणीव होती की, व्यक्तीला न्याय प्रदान करण्यासाठीचा एकमात्र अंतीम उपाय आहे तो म्हणजेच सर्वोच्च न्यायालय निकोप लोकशाहीसाठी कायद्यांची सर्वोच्चता अत्यंत महत्त्वाची आहे. आणि तो लोकशाही वृध्दींगत होण्याचा एकमेव मार्ग आहे अशी घटणाकारांची धारणा होती. आणि म्हणून राज्यघटनेचा अर्थ लावणे. कायद्याचे संरक्षण करणे इ. ची महत्त्वाची जबाबदारी घटणाकारांनी सर्वोच्च न्यायालयावर सोपविलेली आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र :–

18 जानेवारी 1950 रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे उद्‌घाटन झाले. तेव्हा सर्वोच्च न्यायालयाला राज्यघटनेद्वारा काही लिखीत अधिकार प्राप्त झाले.

१. प्रारंभीक अधिकार क्षेत्र– कलम 131
२. पुनर्निर्णयात्मक अधिकार क्षेत्र /(अपील)– कलम 132
३. सल्ला विषयक अधिकार क्षेत्र– कलम 143
४. रिटस / आदेश (Writs)
   अ) बंदी प्रात्यक्षीकरण ब) परमादेश क) प्रतिषेध ड) उत्प्रेक्षण इ) अधिकारपृच्छा
५. न्यायालयीन पुनर्विलोकन
६. इतर अधिकारक्षेत्र
   अ) अभिलेख न्यायालय ब) न्यायालयीन प्रशासन क) पर्यवेक्षनाचे अधिकार

न्यायाधीशांची पदच्युती / बडतर्फी :–

सर्वोच्च न्यालयाच्या न्यायधीशांना पदच्युत करणे अत्यंत कठीण आहे. **"गैरवर्तन सिध्द झाले"** किंवा **"अकार्यक्षमता"** असेल तरच राष्ट्रपतीच्या आदेशाने सर्वोच्च किंवा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना पदावरुन दूर करता येते.

राज्यघटनेच्या 124 (4) कलमान्वये सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायधीशांना पदावरुन दुर करण्याची प्रकिया सांगीतलेली आहे. न्यायाधीशांना पदच्युत करण्याची प्रकिया ही दीर्घ आणि कठीण असल्यामुळे

CSNC SOLAPUR

न्यायधीशांना संरक्षण मिळते. आणि त्यामुळेच न्यायधीश सरकारी अधिकारी किंवा मंत्री यांच्या दबावाखाली राहत नाहीत. त्यामुळे न्यायधीशांना कार्यकालाची शाश्वती असते. एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की कार्यकारीमंडळ न्यायधीशांच्या नेमणूकीबाबत महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि त्यांना पदच्युत करण्याबाबतचे अधिकार कायदेमंडळाला आहेत. यावरून सत्तेचे संतुलन आणि न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य दोन्ही बाबी साध्य होतात.

न्यायमूर्ती व्ही. रामस्वामी वरील बडतर्फीची अयशस्वी कारवाई :–

आतापर्यंत सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायधिशांना पदच्युत करण्याबाबतची एकच घटना संसदेसमोर आली आहे. न्यायमूर्ती व्ही. रामस्वामी जेव्हा पंजाब आणि हरियाणा उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश होते, तेव्हा त्यांच्या कार्यकाळात निधीचा गैरवापर झाल्याचा त्यांच्यावर आरोप होता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्तींच्या समितीच्या उच्चस्तरीय चौकशीमध्ये न्यात्र व्ही. रामस्वामी दोषी आढळले होते.

यासंदर्भात चौकशी समितीने असे मत व्यक्त केले की, वरील सर्व कृती राज्यघटनेच्या कलम 124 (4) ला अभिप्रेत असलेल्या अर्थातंर्गत गैरवर्तणूक ठरतात. सदर प्रकिया संसदेत संमत होऊ शकली नाही. या ठरावाला संसदेच्या उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांचे 2/3 बहुमत प्राप्त झाले. परंतु सत्ताधारी पक्ष संसदेच्या गृहात मतदानापासून दूर राहीला. त्यामुळे संसदेच्या सभागृहाचे बहुमत मिळू शकले नाही. परिणामतः न्यायधीशांना पदच्युत करता आले नाही.

जानेवारी 2018 – सर्वोच्च न्यायालयातील बंडाळी :

वर्तमान भारतीय न्यायव्यवस्थेला ब्रिटिशांकडून मिळालेल्या न्यायव्यवस्थेचा व न्यायालयीन प्रकियेचा 150 वर्षाचा इतिहास आहे. मागील 150 वर्षात न्यायव्यवस्थेत काही संकेत प्रस्थापित झालेले आहे. न्यायालयीन कामकाजांशी संबंधीत मुद्दे न्यायधीशांनी प्रसारमाध्यमांच्या सहाय्याने जनतेसमोर मांडु नयेत असा गेल्या 150 वर्षाचा रांकेत आहे हा संकेत मोडून सर्वोच्च न्यायालयातील दुसऱ्या कमांकाचे न्यायमूर्ती चेलमेश्वर, गोगोई, लोकूर आणि जोसेफ या चौघांनी कामकाजाच्या दिवशी (12 जानेवारी 2018) न्यायालयीन काम सोडून प्रसारमाध्यमासमोर आपले म्हणणे मांडले. ही भारतीय न्यायपालीकेच्या इतिहासातील अभूतपूर्व व तेवढीच खळबळ उडवून देणारी घटना घडली. सर्वोच्च न्यायालयातील दुसऱ्या कमांकाच्या चार न्यायमूर्तींना सर्वोच्च न्यायालयांचे सरन्यायाधीश यांच्यावर रोष व्यक्त करण्यासाठी घेतलेली पत्रकार परिषद ही देशाच्या इतिहासातील पहिलीच घटना आहे.

बंडाळीचे कारण :–

उत्तर प्रदेशातील दोन वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये प्रवेश प्रकियेला अनुमती देण्यासाठी न्यायगूर्तीच्या नावावर लाचखोरीचे प्रकार घडल्याचे आरोप सर्वोच्च न्यायालयात दाखल याचीकेत करण्यात आले. या प्रकरणाची सुनावणी ज्येष्ठतेत अव्वल अशा सर्वोच्च न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तीसमोर व्हावी, असे आदेश चेलमेश्वर यांनी दिले होते. पण कोणत्या प्रकरणाची कोणते खंडपीठ सुनावणी करेल, हे ठरविण्याच्या अधिकार सरन्यायधीशांचा असल्याचे नमूद करत सरन्यायाधीश दीपक मिश्रा यांनी न्या. चेलमेश्वर यांचा आदेश त्याच दिवशी बदलला. वैद्यकीय महाविद्यालयाचे प्रकरणे अन्य खंडपीठाकडे पाठविण्यात आले आणि त्या खंडपीठाने ही याचीका फेटाळली.

उपरोक्त घटना तत्कालीन असली तरी मा. न्यायमूर्तीनी प्रसारमाध्यमासमोर केलेल्या निवेदनात त्यांना सरन्यायाधीश दीपक मिश्रा यांच्यावर मनमानीचा ठपका ठेवलेला दिसतो. त्यांच्यासमोर (विद्यमान सर्वोच्च) न्यायालयाने अंगीकारलेल्या प्रथा संकेताचे मूळ ॲग्लो सॅक्सन काळातील न्यायशास्त्र आणि कायद्यात आहे. यातीलच एक प्रथा, संकेत म्हणने दैनंदिन कामकाज पत्रिका निश्चित करण्याच्या अधिकार सरन्यायधीशांना देण्यात आलेला आहे. याचा अर्थ, सरन्यायाधीश इतर न्यायमूर्तीपेक्षा अधिकाराने, कायद्याने वा मानाने वरिष्ठ आहे, असा नाही. सरन्यायधीश हा सर्व समस्तरीय न्यायमूर्तीमधील प्रथम (फर्स्ट अमंग इक्वल्स) आहे. हे देखील न्यायशास्त्रात रूढ झालेले तत्व आहे.

अर्थातच चार ज्येष्ठ न्यायमूर्तीची नाराजी ही सरन्यायाधीशावर असल्याचे या पत्रावरून लक्षात येते. त्याच्यामते 'सबळ कारणाशिवाय आपल्या मर्जीतील खंडपीठाकडे निवडक खटले परस्पर वर्ग केल्याच्या घटना घडल्या आहे. अशा घटनाचे दूरगामी परिणाम देशातील लोकशाही आणि न्याय व्यवस्थेवर होत असतात. कितीही किंमत मोजावी लागली तरी अशा घटनांना विरोध व्हायलाच हवा.'

पत्रकार परिषदेतील इतर महत्त्वाचे मुद्दे :–

- मागील दोन महिन्यापासून सुप्रीम कोर्टाचे कामकाज अव्यवस्थित झाले आहे. प्रशासन नीट काम करीत नाही.
- आम्ही खटकणाऱ्या काही गोष्टी सरन्यायधीशांना सांगण्याचा प्रयत्न केला पण तो निष्फळ ठरला.

- 'आम्ही आत्मा विकला असे आणखी 20 वर्षांनी कुणी म्हणु नये.'
- 'सर्वोच्च न्यायालयात जे घडायला नको होते, ते घडत आहे. सर्वोच्च न्यायलयाचे प्रशासन योग्य पध्दतीने सुरू नाही. न्यायव्यवस्थेला वाचविले नाही तर, देशातील लोकशाही संपुष्टात येईल.'
- हि पत्रकार परिषद बोलावताना आम्हांला अजिबात आनंद होत नाही.
- आम्ही कोणतेही राजकारण करीत नाही आणि सरन्यायाधीशावर ठपका ठेवण्याचा आमचा कोणताही इरादा नाही.

सारांश :–

सर्वोच्च न्यायालयातील या चार ज्येष्ठ न्यायमूर्तींनी उपस्थित केलेले हे मुद्दे अतिशय गंभीर आहे. कारण देशातील सामान्य मानसाचे अंतीम आशास्थान असते ते सर्वोच्च न्यायालय एखाद्या न्यायमूर्तीकडून अशी पत्रकार परिषद घेतली गेली असती तर त्याकडे दुर्लक्ष करता आले असते. परंतु येथे समोर आलेले चारही न्यायमूर्ती ज्येष्ठ आणि गंभीर व्यवहारासाठी सर्व ज्ञात आहे. न्याय व्यवस्थेतील बिघडणाऱ्या गोष्टी दुरूस्त करण्यासाठी अंतर्गत पातळीवर प्रयत्न करूनही अपयश आल्यानंतर त्यांनी माध्यमांसमोर येण्याचा मार्ग निवडला.

सोहराबुद्दीन चकमक प्रकरणाची सुनावनी घेणारे सीबीआय न्यायालयाचे न्यायमूर्ती बृजमोहन लोया यांच्या मृत्यूची चौकशी ही या एकूण प्रकरणाच्या केंद्रस्थानी आहे की, या घटनेला आणखी काही राजकीय कंगोरे आहे याचाही विचार होणे गरजेचे आहे. सरन्यायाधीशांची कार्यपध्दती गेले काही दिवस चर्चेत होतील ती या निमित्ताने चव्हाट्यावर आली आहे. न्यायालयाचा अंतर्गत मामला असे म्हणून सत्ताधारी केंद्रसरकारचे मौन निकोप लोकशाहीसाठी योग्य नाही. कारण आगामी काळातील न्यायालयीन निकालांचे देशावर परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कदाचीत त्याचाही हा परिणाम असावा.

थोडक्यात, सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायमूर्तींनी माध्यमांसमोरे येणे ही बाब देशाच्या दृष्टीकोनातून दुःखदायकच आहे. यावर सरन्यायाधीश आणि सर्व न्यायमूर्ती तातडीने उपाययोजना करतील अशी आशा आहे. त्याचबरोबर या न्यायमूर्तींनी सांगितलेल्या समस्यावर सर्वांनी एकत्र येऊन पावले उचलायला हवे तसेच या न्यायमूर्तीच्या पत्रकार परिषदेतून समोर आलेल्या मुद्यावर देशभरात चर्चा घडवून आणण्याची वेळ आली आहे. सर्वांनी मिळून न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य जपल्यास त्याचबरोबर या न्यायमूर्तींनी उपस्थित केलेल्या मुद्यांवर उपाय केले जातील अशा हमी लोकशाहीतील कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळ व न्यायमंडळानी दिल्यास ते भारतीय लोकशाही वृध्दीवंत होण्यास फायदेशीर ठरले.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

संदर्भसूची

१. इंडियन पॉलीटी–के. लक्ष्मीकांत
२. हमारी न्यायपालीका–बालमुकुंद अग्रवाल
३. राज्यशास्त्र पाठ्यपुस्तके–इयत्ता 12 वी
४. दै. सकाळ, महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, तरुण भारत इ

□□□

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day International Conference On

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

17th February, 2018

(BOOK- 8)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

Guest Editors

Dr. Krutika Khandare
Dr. Vijay Matkar

ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES,
KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI

CONTENTS

1. Rethinking Diaspora and Homeland Links through Philanthropy: A Case Study of Remittances in Gujarat	Mr. Salu D' Souza	06
2. Indian Fedralism…… A Pragmatic Approach	Mrs.Tripta Handa	10
3. Bharatratna Dr. B.R. Ambedkar's Thoughts On Education	M.G. Lone	14
4. Application of ICT in Library	Kamble Rahul R.	18
5. Consulting Psychology	Dr. Sujata Waghmare	21
6. Comparative Study of Athletic Identity of Rural and Urban players	Dr. Shridha. Dhakkulkar	23
7. Sustainable Development through Research and Higher Education …	Mudiraj Narendra B.	27
8. Information Literacy in Digital Age	Rajendra S. Lawande	31
9. The Sindhi Community in the Post-Partition Period	Hema Ravi Pinjani	34
10. Break-Down Of Constitutional Machinery in the States-Judicial Review Of Article 356	Aienaparthi Nageswararao	36
11. Women's Right And Judicial Response In India	Shaik Anisur Rahman	39
12. White Collar Crimes	Mohd. Imran Shabbir Daryawardi	42
13. Major Components for Sports Performance	Chatse Ashok Jayaji	45
14. Role Of Government in Public Health Services: Current Scenario in India	Dr. Mohan Chougule	47
15. An Analytical Study of The Relevance Of Arthshastra …	Dr. Santosh B. Kurhe	50
16. The Stress Management Policiesand Practices In Degree Colleges …	Dr. M. S. Patil	53
17. A Comparative Study Of Literacy in Male And Female ….	Dr. Sanjay M. Shinde	61
18. Need of Professional Ethics and Values For Development Of …	Dr.Anuradha Khade	65
19. Physical Fitness Measurement Of Inter Collegiate Volleyball Players	Chapke Bharat Haribhau	67
20. Role of Anxiety in Physical Education and Sports	Dr. Dumnar Virtual H.	69
21. Farmer's Suicide In Maharashtra: Causes and Remedies	Mr. Pradip P. Shahane	71
22. Impact of Yogic Psychology with Marma Therapy to Regulate …	K. Krishnaveni.	73
23. Effect of Academic Anxiety On College Students	Dr.Sunita M.Watore	76
24. Role of Sant Rohidas Charmudyog Vikas Mahamandal in …	Sannake Amasiddha C. Dr. Rajesh B. Lahane	79
25. Food Production Security: An Emerging Role, Challenges and …	Paramela Shankar Jogadande	83
26. Maternal Nutrition Consumption Pattern and Risk of …	Dr.Swati Shende (Nakhale)	86
27. Technology – A Driving Force For Music Advancement	Atul Raosaheb Kamble	89
28. Poona Pact Of 1932 And The Gandhi's Hypocrisy	Bashir Ahmad Bhat	92
29.' Let Her Live With Dignity ' - A Human Rights Approach	Adv.Geeta S. Girwalkar	95
30. Globalization and Public Administration In World	Dr. Birangane S.S.	97
31. Human Resource Development	Dr.Lodhi Kaniz Fatma	99
32. Impact of Globalisation on Indian Advertising: An Overview	Dr. Kalamkar S. B.	102
33. Impact Of Nutrition Counseling on Knowledge, Attitude and …	Kanchan Deshmukh	104
34. Impact of Water Rights on Demographic Population	Dr Pramod P. Waghmare, Smt. Pradhnya P. Sawarka	109
35. Changing Concept of Marriage Institution With Special Reference…	Smt. Pradhnya P. Sawarkar	112
36. Emerging Trends of PIL In India	Ms.Pradnya.J.Yadav	115
37. Analysis Of Human Development Across Indian States	Dr. Kshamanidhi Adabar	117
38. Effects of Poverty in the Development Of India As Seen In ….	Ms. Unnati Parekh	122
39. Anti-Defection Laws: A Critical Evaluation Of Its Role ….	Dr.D.S.Makkalanban	126
40. Role Of E-Library Services In Professional College Libraries	Pravin R. Mane Dr. Adhe G.D.	130
41. The Changing Role Library Professional In A Challenging	Dr. Mortale Heera N.	132
42. Students Attitudes towards Information Literacy	Dr. Amit S. Tankar	134
43. College Library; Problems and Prospects	Umbare Kailas Gorakh	138
44. Community Information Services Through Public Libraries	Dr. Abhijeet A. Babare	140
45. Application Of Web Technologies In Library	Dr. Govind S. Ghogare	143

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

14.

ROLE OF GOVERNMENT IN PUBLIC HEALTH SERVICES: CURRENT SCENARIO IN INDIA

Prof. Dr. Mohan Chougule
Head, Department of Political Science
Chhatrapati Shivaji Night College of Arts & Commerce,
Solapur (Maharashtra State, India)
Mo.: 919423325408

Introduction: After the Second World War governments started spending huge amount on welfare programs in most of the countries, through the education, health, unemployment and pension schemes. The government policy is to help the poorer sections of the society, women, children, the disabled and the elderly to meet their needs has become well-known in the modern political system. It is easily possible for rich nations to implement such policies. But in poor countries not enough money is available to spend on welfare programs. Even then the ruling party tries to enforce such programs to maintain their power. It is a concept where government provides the requirements for the welfare or the well being of its citizens completely.

The purpose of the welfare state is to create economic equality or to assure equitable standards of living for all. The welfare states provides education, housing, sustenance, healthcare, pensions, unemployment insurance and care for old age people and are available to them as a matter of 'Right'. It also provides for public transportation, childcare, social amenities such as public parks and libraries, as well as many other goods and services.

India is a country which has accepted the notion of Welfare State by accepting the liability towards securing the public welfare and to sub-serve the interest of all citizens. One of the salient features of the Indian constitution is the effort to establish a welfare state. The Preamble and the Directive Principles of State Policy make it amply clear our goal is a welfare and socialist state through democratic means.

Health Service in India:

The International Food Policy Research Institute, Washington (US) has published the World Hunger Index 2017 (Global Hunger Index 2017). In this report India ranked 100 in the list of 111 countries. Whereas the neighboring countries of India are China 29, Nepal 72, Myanmar 77, Sri Lanka 84 and Bangladesh 88. Today 21% of Indian children are known for severe malnutrition. Millions of pregnant women die during delivery.(globalhungerindex.org)

According to the World Bank report India's malnutrition is five times more than China. Despite having enough resources in India, what are the reasons that India cannot provide adequate food to our poor people? In the last three and a half years Indian government was more concern about Make in India, Demonetization, G. S. T. *Jandhan Yojna* , Surgical Strikes, *Goraksha* and have overlooked the fundamental question of development and its primary need of hunger and malnutrition. So India's position was dropped from 55 (in the year 2014) to 100 (in 2017). On the issue of hunger and malnutrition most of the struggling community comprises backward tribes, Dalit tribals and Muslims community. As a result it seems that this question might have been neglected. The government needs to look into the issue of malnutrition, infant mortality.

Can health be fundamental right like education? It should also be considered. The government wants to spend two and a half percent of the gross national income on health and 80% of the population is considered as a target of providing free healthcare. However analysts believe that 2.5 percent of the amount will not be enough. Because in India 10 lakh children under five years of age die due to malnourishment every year. It will be inadequate despite having any of the measures taken by government for health services. In the world expenditure on health 8.3% in USA, in Brazil 4.1%, Russia 3.7%, China 3.1% is spent on health care out of their GDP. So far India's expenditure is 1.04%. In the public health sector India is spending $ 20 per person per year, $4126 in the United States, $ 490 in Brazil, $ 540 in Russia and 42 dollars in the world's most backward South African country. (data.worldbank.org) There is a real need to make a revolutionary change in the health sector. It should be included in the list of basic services for health care. Apart from increasing public sector responsibility, healthcare facilities will not reach the common man. India's healthcare facilities are very prominent in the private sector. Foreigners come to India for Medical Tourism. However the largest category in India is deprived of these basic facilities. The private doctors and hospitals are very costly for common family members. There is a constant fear of losing the relative. Due to the illness of a man in the house, the family's budget collapses. So the poverty line is increasing every year. After independence health of Indians has improved. It is fact but it is not complete truth. Because the increase of life or the expansion of health facilities the suffering of the people have not been reduced. In spite of increasing life expectancy and unhealthy childbirth the need for health facilities has increased.

There are basic necessities of food, clothing, shelter along with education and health. Everyone has the desire to treat the diseases since the health facility is available but they are not able to pay. Therefore there is a need to expand the expansion of public health services so that the public can afford.

C.S.N.C. SOLAPUR

National Health Policy 2017:

Under this new policy the all-round primary health care system will be under control of the government. This center has provision for checking blood, urine, X-ray, Ultrasonography and free medicines. Apart from this 30 services will be available to the all people. It will be attempted to make the services public oriented by spending 2/3 of the total government expenditure on primary health care. The second and third level specialists will give service to the people and these services will be given with the help of private hospitals. This service will be given to the health insurance companies by the agreement. In short the private sector participation in the 2017 policy has given a lot of scope. Lastly this is important to study how much health care expenditure increases and how public services are improved. It is necessary to see how much public service is being used for authentication and how much it will be used for the national purpose. If this policy is to be implemented infrastructure needs to be completely changed. (nhp report2017)

The right to education is included in the fundamental rights. But its effectiveness has been experienced. Therefore health services inclusion in fundamental rights is not sufficient its honest implementation is equally important. If it is cheated at the level of execution it will not be useful even if the policy decision is good. This idea is giving a very important message for our country, who dreams of helping the people of the country to contribute in economic and social development.

Cuban Health Revolution:

In Cuba Fidel Cristo and Che Guevara brought out a major political rebellion and took power in 1959. At that time there was no health service in Cuba. For almost 7 million people only three thousand doctors and one medical college were in such a pitiful state. Most doctors left the country after the rebellion and went to America. In this difficult situation this country has taken a lot of relief in the health sector. In 1967 the government made a law for the health of the Cuban state by renewing it and in Cuba it was decided to set up a health care system at the village level. At first in the city and several villages together started a polyclinic. There was a list of specialist doctors. However the competition was started between the designated doctors. As a result the patient started to avoid going to the doctor. The government started building a more decentralized system. For every 200 family's one health servant and a doctor had appointed for this. They used to check every Cuban citizen twice a year and if he found any problem he would immediately take necessary action. This method has been very successful and every infected patient has found with some infectious diseases. If a disease cannot be treated locally then the patient may be sent to the next health service Polyclinic. Gradually the common Cuban people began to believe in this system. Today the mechanism is so strong that there is a nurse behind every 119 civilians and 3.6 doctors per thousand citizens. The literacy rate is 99.8%, the average age limit is 80, Child labor is zero, vaccination is 100%, malnourished children are zero, processed pure drinking water is 97%, and AIDS is 0.01%. Due to this, many diseases such as malaria, measles, and polio are not present in Cuba today and this has been shown only in the fifteen year period.(The Hindu,6th Jan 2009)

Despite extreme conditions Cuba has achieved such a high level of performance in the health sector. In India even after having democracy, political freedom, peace, why do not see such kind of change here? In India to strengthen health policy like Cuba India needs political willpower, hard work, machinery and services.

The need for Indigenous Indian health policy:

The man's health depends on the person in which zone he lives. Due to this diversity there is a different type of physical illness and differentiation. In India however, hypertrophy is one of the different type of heat stress.We do not have any health programs for this. There is no national program in India despite the high temperature of the atmosphere, constipation disease (piles, fisher, fistula) .People have to take treatment under the untrained Bengali doctors. The fact is that Ayurveda is very useful for *ksharsutra* treatment of piles. Despite the large number of Zoonotic human diseases in the country of agriculture there is no national health program on it. Having eight percent population of tribal communities in India does not have its own National Sickle-cell control Program. UV rays are found in large quantities in India due to this malnutrition, worm wood and cataract are found in India.

In India the level of cardiovascular disease, blood pressure, cholesterol, weight and hemoglobin levels are different from Western. The causes of these diseases in India are different. Therefore these remedial measures should be different from Western. However this does not happen in India. From the establishment of the World Health Organization (WHO) since 1948, the Central Health Department of India is moving towards the warning of the WHO. Therefore after the independence of India, the national program, according to the health problems of India has not been done till now. According to Dr. Shashank Joshi of Lilavati Hospital in Mumbai the Government of India needs to develop the path of diagnosis, prevention and treatment of various diseases according to the body structure. He says that our health problems, our national health policy should be formulated.

70% of India's population lives in villages. Therefore the design of all the health programs should be focused on the house instead of the hospital. The village should be concentrated and less costly. Measuring blood pressure, checking blood or urine in sugar can be done by the family members. The neighboring Bangladesh and Nepal have done this. In Bangla desh menstrual cycle regulation is simplified, cheap, domestic technology developed by training a nurse. It has reduced the birth rate. This has been possible and successful in a Muslim-majority country. Dr. Rani Bang and Abhay `Bang the doctor of 'Search' Institute have succeeded in educating health workers(*Sueen*) an easy technique to reduce infant mortality. They have been honored at International level by this successful training system. In short there is a

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

need to set up a health program tailored to Indian needs. (Kale Ashok, 21 Nov 2017)

Health Services and Indian Economy:

The government cannot make good provision for public services if it is economically incapable. The revenue generated by the Government of India is almost half of the population; therefore, the needy groups are always demanding help from the government. But the government will not be able to fulfill this demand, because of which the government faces the burden of the fund raising competition. Though such a competition is going on all over the world it is not so good for India.

GDP and taxes ratio is much better than India in other countries. In those countries where has Emerging Market Economy the percentage is 21% and the developed country is 34%. In India it is 15 to 17%. It is more than 40% in Switzerland, Belgium and Norway. (World Bank report2017) Therefore there are good public services available to the public. It is not possible in India. Why not spend more on education and health in India? This question is always asked. It is not happening because of government, any party or ideology. It is happening due to lack of revenue. It is very necessary to improve the taxation of India. All the countries that we compare with India have tried a lot of years ago to increase revenues. That is why these country have made progress. In India last year introduced demonetization and GST. It is seen in the last one year that the revenue of the government can be increased through this. The Indian government is a good start in terms of economic efficiency. Although initially the people will suffer it is ultimately the interest of the Indians.

Conclusion:

Is it health development is not a development of country? Why in the name of development common people should be embarrassed for the rich? Are we going to provide better primary health facilities, better education, better employment and better security for women? Why the political parties are not finding the ways by keeping their disputes aside. They are taking decisions without any question about their salaries and facilities but there is no unity about the question of common man. Health issues should be placed in politics; if the health issue is a political issue, then the problem of health can be solved. Every issue needs to be made through politics. If the political leaders or government fears that they will be defeated in the elections on any issue then only the government is discussing this matter and taking measures to take action. Cheap grain shops are started when the hunger and inflation were made political issues.

Therefore the government will remain silent untill the issue of medical treatment will not become a political issue. And there will be continue the incidents like Gorakhpur, Farrukhabad and Nashik. Along with the *Samruddhi Mahamarg*, bullet trains we need to think about the development of the people and their life .It needs to give priority to poverty, malnutrition and unemployment in the country. Today we have dream of making our country Super Power in the world, are our people capable for this? This question every leader of the country should ask himself.

References:

1. www.nhp.gov.in/healthpolicies_pg
2. The Hindu (Editorial), 18th March 2017, *National Health Policy 2017: A Road Map for Health.*
3. www.globalhungerindex.org/pdf/en/2017pdf
4. www.data.worldbank.org/indicator/sh.xpd
5. The Hindu, 6th January 2009, *Cuban Model Health Project*

❑❑❑

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

ISSN : 2393-8900
IMPACT FACTOR : 1.9152 (UIF)

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED 62782

VOLUME - IV
Feb. 2018

SPECIAL ISSUE

Theme

Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences

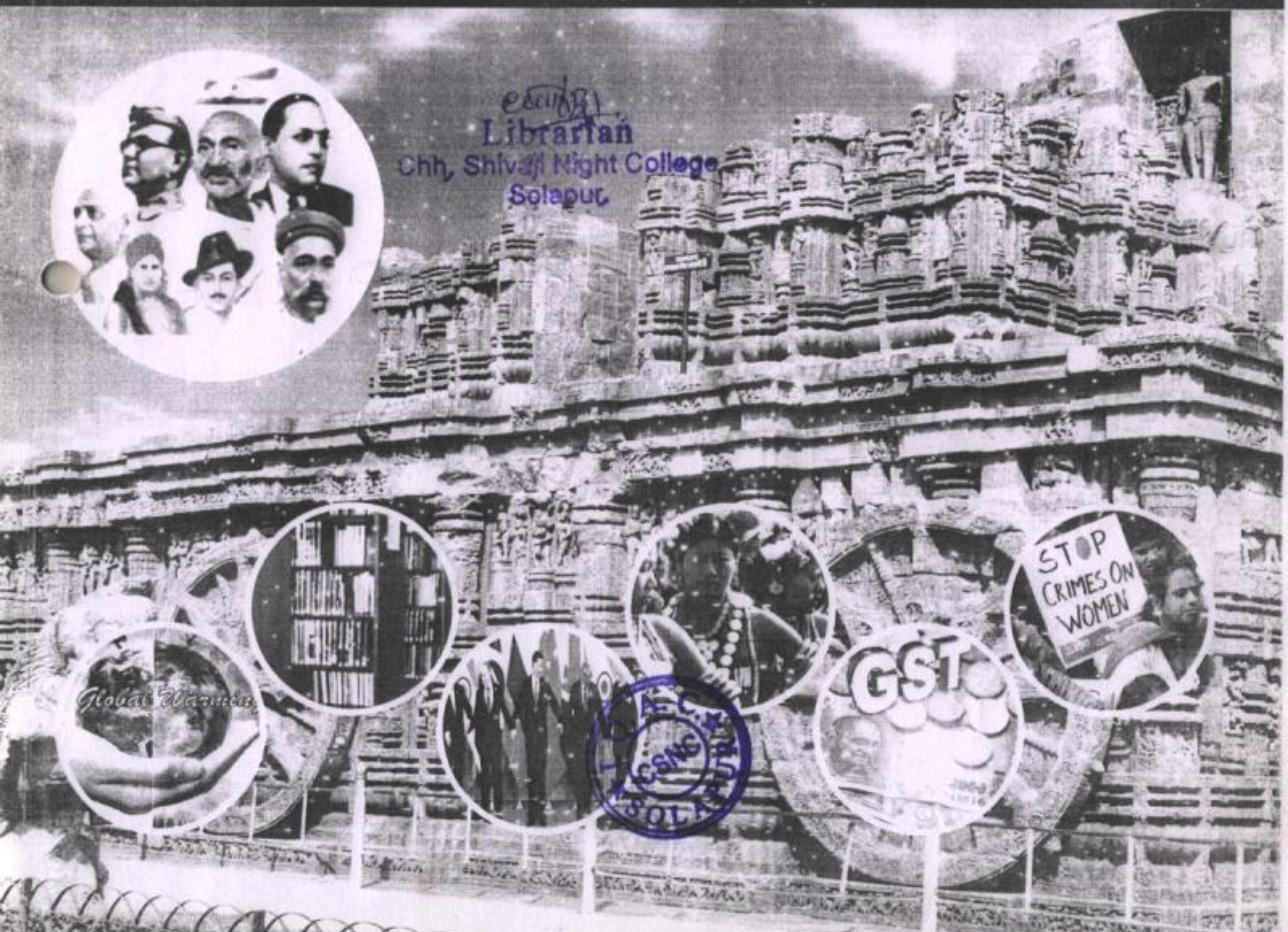

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

INDEX

01	IMPACT OF GLOBAL ECONOMIC CRISIS ON INDIAN ECONOMY Prof.Tukaram Haribhau Aghav	01
02	Land Resources of Wasteland Development in Goa State Mr. Amol S. Shinde	06
03	Role of State Government in Modern Technology of Horticultural Export Promotion Dr. Andge Shashikant Chandrakant	10
04	Equal right to inequality- A case of India Dr. Meenal Annachhatre Ms. Ninawari Ware	23
05	Impact of Environmental Pollution and Degradation on Sustainable Development S.P.Bansode	30
06	RFID TECHNOLOGY AND ROLE OF LIBRARIAN Shri Bhande A P , Dr Dhakne B.N.	36
07	POPULATION COMPOSITION OF KALAMB TAHSIL A GEOGRAPICAL ANALSIS -- Mr. Chendkapure S.S & Dr. Tatipamul.R.V	39
08	INDIA-SRI LANKA RELATIONS: IN POST CIVIL WAR ERA Prof. Dr. Mohan Chougule	43
09	Problem of Rural Distress in India --- Dr. B. H. Damji	47
10	ENDEAVOUR TO EXAMINATION EFFECT OF CLIMATIC CHANGES IN SOLAPUR DISTRICTS ---- Dr. Dede Deepak Kashinath Mr Sudhir Bhimrao Paikekar	52
11	DEMONETIZATION IN INDIA ---- Deshmukh S. K.	57
12	Role of GIS in Smart City: A Special Reference to Solapur City Dr. Dhayagode N.I.	62
13	Hurricane Irma – Observations on a Cyclone that devastated Flori-da Coast in 2017 Dr. Nagnath Dhayagode Mr. B.M. Swami	68
14	Planning and Policy Implications for Sustainable Agriculture De-velopment in India Dr. D. S. Harwalkar	71
15	A GEOGRAPHICAL STUDY OF VARIATION IN BIRTH RATES OF SOLAPUR DISTRICT (M.S). ----- Prin. Dr. R. R. Patil, Mr. Vaibhav Bhagwat Ingale,	76
16	IMPACT OF GLOBAL WARMING AND CLIMATE CHANGE ON AGRICULTURE Dr. Jadhav H.L	82
17	Social Science: Unloved and Sidelined ---- Sandeep Jagdale	85
18	Avabai Wadia (1913-2005) & Family Planning Association of India Dr.Nabha Kakade	89
19	TREND OF URBANIZATION IN INDIA- A GEOGRAPHICAL STUDY Miss . Swati Mhadeo Kamble, Mr. Salunke Rahul Anil	93
20	A GROWTH OF POPULATION IN SOLAPUR DISTRIC Dr. Renuka Laxman Kurle.	96
21	Ground Water Analysis of Osmanabad City Khadke V.V, & Ashok Sapate	101
22	IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY Prashant K. Labhane,	104
23	ESTIMATION OF LAND USE AND LAND COVER MAPPING USING REMOTE SENSING AND GIS IN DONAJ VILLAGE ----- Dr. D.N.Ligade, Dr. V. C. Dande	110
24	Role of Bhandardara Dam in Management of Water Resources and Sustainable Development in Ahmednagar District of Maharashtra ---- Dr. T. N. Lokhande	116
25	STRATEGIC MARKETING IN ACADEMIC LIBRARIES Prof. Mohan Dattatray Mahadik	120
26	Social Work Intervention Using Action Research Method in Fieldwork Practice Dr. Mahesh P. Chougule	126
27	Thoughts of Dr. BabasahebAmbedkar- Regarding Water Planning Dr.Ashok Mane, Dr. Javed Tamboli,	133
28	ISSUES OF WOMEN DOMESTIC WOKERS IN INDIA Ibrahim J Mangalagiri and Dr.G.B.Sonar	135
29	The Decline of the Congress Party from Dominance Prof. Maruti Changadev Hajare	141
30	INDIAN ELECTION PROCESS AND REFORMS DR MALLIKARJUN I MINCH	146
31	WORK STREES AND HEALTH ISSUE Munguskar Anil Madhukar	149

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Historicity International Research Journal **ISSN : 2393-8900**
SPECIAL ISSUE Impact Factor : 1.9152(UIF)
CONTEMPORARY ISSUES & CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES

INDIA-SRI LANKA RELATIONS: IN POST CIVIL WAR ERA

Prof. Dr. Mohan Chougule
Head, Department of Political Science
Chhatrapati Shivaji Night College of Arts & Commerce,
Solapur (Maharashtra State, India)
Email: mohanchougule@yahoo.co.in
MOBILE: 919423325408

Introduction:

India and Sri Lanka are natural friends. The reason is that there is a similarity in the culture of these two countries. India and Sri Lanka have had cultural and trade relations since ancient times. Sri Lanka is an intense democratic nation like India. After India Sri Lanka got independence on 4th February 1948 within six months. The population of this country is less than two percent of the Indian population. In 2012 the population of this country was 20,359,439. Area of Sri Lanka is about 65610 km2. It means Sri Lanka is half of the Tamil Nadu State in size. Both of these have extreme equality in the political philosophy and behaviour of the two countries. A very recent example of this is that there is unexpected power transfer in both countries within eight months. As no one has ever asserted that Congress government in India will lose in 2014 and power will be in Modi's hands. Sri Lankan President Mahinda Rajapaksa, who ruled about one and a half decade of power in Sri Lanka, had to step down in January 2015. Very few Sri Lankan citizens would have believed it. The people of both the countries were wearied of corruption and dynasty of the government .Therefore the government has changed in both countries.

2015 elections:

After the independence of Sri Lanka, there was a parliamentary democracy in the beginning. In 1978 the constitution was amended and all powers were handed over to the executive president. This method has been implemented since then. As per the provisions of the Constitution of 1978 the presidential election takes place after six years by nationwide referendum. First time in 2004 Rajapaksa was elected to the position of President for the first time in 2004. In 2010 he was again elected to the position of President in 2010 his term ended in 2016. According to the Sri Lankan Constitution, one person can be elected only twice as President as like the United States. During his second term Rajapaksa canceled the limitation by 18th amendment of Constitution and elections declared two years before the end of his tenure. In this elections Rajapaksa's defeat was unexpected.

Reasons for defeat of Rajapaksa:

Rajapaksa's career has always been controversial. Rajapaksa was definitely a aggressive leader. Destruction of Tamil terrorism is considered to be the biggest achievement of Rajapaksa. So Sri Lankan people had lot of respect for him. Over the years Sri Lankans criticized the same issue because they had actually humiliated in the name of ending the terrorism. Therefore their problems increased. At that time DMK party of Tamil Nadu and a part of UPA government wanted to firm stand against Rajapaksa. But it would have been very similar repetition of Rajiv Gandhi. Therefore the Government of India appears to have taken a cautious role in this regard.

Rajapaksa continued to be close to China against India. Because of Rajapaksa, China was able to build a large number of places on the Indian Strait. At the end of last year Rajapaksa gave access to two Chinese nuclear reactors to the Colombo Port. He gave Chinese companies some of the important contracts in Sri Lanka instead Indian companies. China has invested 400 million dollars in Sri Lanka. With this investment many infrastructural facilities will be set up in

SOLAPUR

ISSN : 2393-8900
Impact Factor : 1.9152(UIF)

Sri Lanka. It was also a challenge to India. In return for giving contracts to Chinese companies Rajapaksa has consistently supported China against India on international platform.

The Sri Lankan public was dissatisfied with the huge corruption played by Rajapaksa. Rajapaksa considered that the entire country is his own private property. Hence allegations of bribery were made against Rajapaksa. One of his brother was the Union minister, the second president of the Parliament, the third defence secretary by the way they were becoming more and more powerful. His son and cousin were the Chief Ministers. In this way he had created his own dynasty Rajapaksa had taken the control of the selection of the judge, the army chief, the police chief and the bureaucracy. Rajapaksa had complete grip on Sri Lankan administration and economy. Therefore Rajapaksa's efforts were made to keep government contracts available to the people of his family. Rajapaksa was defeated due to all these reasons.

In this election Indian Intelligence agencies (RAW) have accused by Rajpaksa that they had helped indirectly to Sirisena. However allegations of such a nature were never proven. But India was willing that Sirisena should come in power.

Sirisena's Challenge:

Maithripala Sirisena once Rajapaksa's colleague and health minister who has been working for the last 25 years in the SLFP resigned on 25 December 2014 to the party and entered in the NDF. After announcement of Sirisena as the candidate for President. Forty-six parties and organizations have given their support to Sirisena. In this the United National Front's Ranil Wickremesinghe, the former President of SLFP, Chandrika Kumaratunga, JHU is the fanatical Buddhist rival party, Muslim parties i.e. ACMC and Muslim Congress, , TNA-Tamil Party Alliance, JVP,the Left Parties, along with Sobia Thera and Rathana Thera the most influential religious leaders all gathered and supported Sirisena. The direct result of this unity appeared in the ballot box. The Tamil minority of Sri Lanka was very angry with Rajapaksa it was beneficial to Sirisena. It seems Sri Lankan Tamils in the north-east and north western provinces were found to have received good votes to Sirisena . In the Tamil-dominated district of Jaffna Sirisena got the lead of one lakh eighty thousand votes. Rajapaksa had assured the Tamil minorities will come in the mainstream after the end of LTTE. But he did not follow his promise so the Tamil voters expressed themselves by the ballot box.

Tamil voters boycotted voting on Prabhakaran's order in the 2005 elections. So Vikramsinghe in the elections. Actualy Wickramasinghe was trying to combat the Tamil question with peace. Rajpaksa was elected as a President for the first time with the support of JVP and JHU. That means Prabhakaran helped indirectly to choose Rajapaksa. But the Rajapaksa ended Prabhakaran and his LTTE . This is a fact.

Sirirsena's program:

In the election campaign Sirisena promised to make some significant changes in the political system. Which were determining to reduce the powers of President and increase the powers of Parliament The tenure of the President from six to five years and any person cannot contest the Presidential election more than two-terms. Parliament cannot be dissolve before the four and half year. For this the 19th Constitutional amendment was made.

Sirisena had promised to the Tamil people that the 13th Constitutional Amendment would be implemented. As per the 1987 Indo-Sri Lanka agreement 13th Constitutional amendment was made in the Sri Lanka Constitution on November 14, 1987. Due to opposition by the Sinhalese community it has not been implemented till. According to this amendment Tamil dominant regions i.e.North and East regions were given more autonomy. 13th Constitutional amendment is very important for India. It was important for India the victory of Sirisena's parliamentary elections.

If Rajapaksa was elected then China would have had an opportunity to intervene in the Indian Sea. China's nuclear weapons submarine would have been a major headache in Sri Lanka's harbor. South Asia's China-Pakistan-Sri Lanka political equation would have bothered for the development of India. Terrorists will have trouble India. Pakistan is always interested in destabilizing the situation. So, China-Sri Lanka's alliance was not good for India.

Role of India:

Sirisena will have to improve the relations which were traced during Rajpaksa's tenure. They will have to work on restoring the faith of citizens and law and order in the country. Tamil is an educated minority community and they have control over the trade in Colombo. The previous government had adopted the policy of solidarity of the Tamil community. Sirisena should work with the elected government in the North Province to overcome the loneliness of the Tamil community and have the freedom to handle the administration by them.

India-China competition is going to grow in all areas in the 21st century. There is one stream in Sri Lanka to use this competition for its own sake. China is stronger than India. But India is very neighbor. And Tamil people in both the countries are emotionally close to each other. Sri Lanka could get the benefit of using these two big countries against one another. However, it would be good to keep the country from equal distance to maintain autonomy. Today Sri Lanka is on the path of development after the end of the civil war. It is a challenge for the government to include Tamil and Muslim in public life. India should decide its Sri Lanka policy for the sake of that country and if it works, then there is no need to think about who is in power in Sri Lanka.

Since last few months Prime Minister Modi is trying to make alliance of neighboring countries in oppose of China . Nepal and Sri Lanka are important in this alignment of China opposition. In last two years India has helped Nepal in large scale. Now it is also possible to do something for Sri Lanka as Sirisena is elected. America congratulates Sirisena after the election and offered a huge help and also managed to give support even from U.N. . Because the challenge of China is equally important to America as it is to India. election and offered great help to Sri Lanka. Otherwise, the United Nations has arranged to help Sri Lanka to get this help. Because China has the same challenge to India as well.

Conclusion:

Rajapaksa's aggressive politics was a matter of concern for India. Rajapaksa was totally neglecting the Tamil issue and their resolutions which were reflecting in India. This caused stress and increased tension in Sri Lanka. In addition, Rajapaksa had given India a close bond with China and Pakistan. Sirisena is relatively slow compared to Rajapaksa. Although Sirisena did not give strong assurances of the Tamils' rights, they were able to get elected because of the considerable number of Tamils and Muslims they had received. Therefore, it is possible to assume that Sirisena will insist on solving minority problems. Specifically they have announced that equal distances from China and India will be maintained. Sirisena was wearing Modi jacket during the whole campaign. This news has been highlighted by Sri Lankan Island newspaper. Sirisena, who has a lot of respect for Modi, will be seen in the next few years.

Abbrevations :

ACMC- All Ceylone Makkal Congress
DMK- Dravida Munnetra Kazhagam
JHU – Jathika Hela Urumaya
JVP- Janntha Vimukthi Peramuna
LTTE- Liberation Tigers of Tamil Eelam

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

NDF- New Democratic Front
RAW-Research and Analysis Wing
SLFP- Sri Lanka Freedom Party
TNA- Tamil National Alliance
UPA- United Progressive Alliance

References:

1. Indian Express,New Dawn for India-Sri Lanka Relations , by P.K. Balchandraj, 11th December 2016.
2. The Hindu(Editorial), Building Holistic India- Sri Lanka Ties, 1st May 2017
3. Eastern Forum, New Era for India and Sri Lanka Relations, 7th March 2015.
4. Indo-Lanka Relations .http// isssp.in/tag/indo-sl/relations
5. Mea.gov.in/Indian mission/sl/pressreleases
6. Chougule Mohan (2014), Indo-Lanka Relations; With Spl. Ref. to Ethnic Problem, Unpublished Ph.D.Thesis, Solapur University, Solapur.

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

219

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED

Volume - 4| Issue - 7 | March - 2018
Impact Factor : 1.9152(UIF)

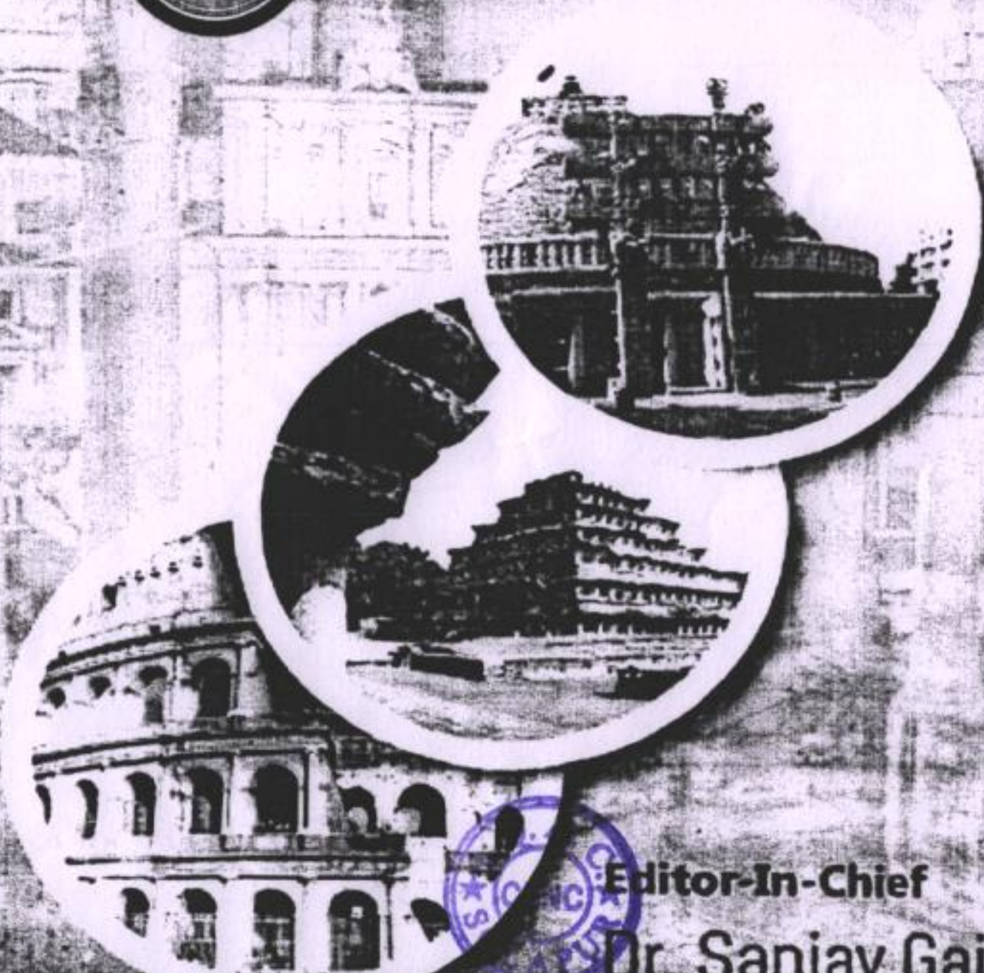

Editor-In-Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 4| Issue 7 | March -2018

Contents

1 Search For Identity In Select Novels Of Manju Kapur
Prof. Nagesh Sambhaji Gaikwad

5 स्वांतत्र्यपूर्व काळातील सोलापूरातील गिरणी कामगार महिलांची सामाजिक–आर्थिक स्थिती : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप
[illegible]

14 वेदकालीन स्त्रीजीवन
डॉ. अमिता सोपान जावळे

19 The Ina Trial: A Challenge To The Legitimacy Of The Raj
Dr. Harkirat Singh

29 Historical Survey of Marthandanthurai
Dr. Praveen O. K.

34 दुर्ग स्थापत्य आणि संरक्षण
[illegible]

IN THIS ISSUE

पारधी समाजातील महिलांची स्थिती 39
[illegible]

सिंदखेड राजा येथील जाधव घराण्याची जल व्यवस्थापनाची उत्कृष्ट व्यवस्था 42
प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 7 | MARCH - 2018

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

SEARCH FOR IDENTITY IN SELECT NOVELS OF MANJU KAPUR

Prof. Nagesh Sambhaji Gaikwad
Assistant Professor , Department of English ,
Chh. Shivaji Night College, Solapur.

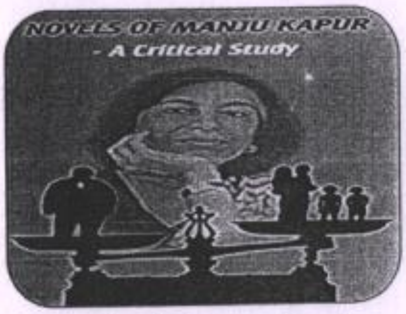

ABSTRACT:

Manju Kapur is an Indian novelist. Her first novel, Difficult Daughters, won the 1999 Commonwealth Writers' Prize. She is a well known post-colonial woman novelist writing in English. She has written five full length novels. Her following novels Difficult Daughters, A Married Woman, Home, The Immigrant and Custody.

This research paper is an attempt to explore the nature of postcolonial era with burning issues like Predicament of women in their novels. From Pre-Independence the condition of women was very wretched. They pointed very minutely all these thing in their novels. It also important from social point of view that the Journey of women towards very difficult. Manju Kapur's five novels with images of women reflecting on them. Her female protagonists are fighting hard for their rights in a patriarchal society. Her women protagonists are struck between tradition and modernity the novel Difficult Daughters sensibly shows the position of women and her longing struggle to establish an identity.

KEY WORDS: *Quest, identity, Marriage, Education, Male Dominance, Struggle for Identity,*

INTRODUCTION:

Manju Kapur, a well known writer is known for her feministic vision. The women in their novels come across the image of new women who have been carrying the burden of reserve since ages and want to break that ritual of make gentle now. In the traditional social environment of her novels she shows the existence of mothers and daughters, it is the same society where marriage is regarded as the ultimate goal and destiny from which these women cannot escape. Manju Kapur□s female protagonists are the representatives of that female folk who long to be free from the stale social customs and traditions but are never allowed. Her female protagonists are mostly educated. Their education leads them to independent thinking, for which their family and society becomes intolerant towards them. They struggle between tradition and modernity. It is their individual struggle with family and society through which they plunge into a dedicated effort to carve an identity for themselves as qualified women with faultless backgrounds. The novel Difficult Daughters is an suggestion to the significance of a woman, who strive in search of an Self identity, is considered as the difficult daughter by the family and society. Difficult Daughters presents the image of women who try to establish their own distinctiveness

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

In this novel Kapur projects the problem of women's education. Virmati's mother Kasturi never bothered about her education. Virmati's grandfather thinks that basic education is necessary for girls. But he too agrees with the societal norms that higher education should be prohibited for girls. So Virmati rebels against her mother to do higher education, which reveals her rebellious character.The novel focuses on the struggle of an educated young woman against the norms of a family that cherishes old values of arranged marriage.

The novel begins with the death of the protagonist, Virmati. Ida explains the story of her dead mother. Manju Kapur, in order to know about the story, unfolds the tale of Virmati.

The novelist also describes the nature of Virmati and her desire after death shows her attitude

All her novels consist a variety of women characters as well as her all novels are women character centric. Her women characters bring forth the various shades of the lives of women. Through her women characters, she shows a mirror to the society saying what the condition of middle class women is in a patriarchal society Allthe images of female protagonists are compared with each other to find varieties in images portrayed by her. Her female protagonists Virmati in Difficult Daughters, Aastha in A Married Woman, Nisha in Home, Nina in The Immigrant and Shagun and Ishita in Custody are studied in detail. Manju Kapur describe secondary women characters very appropriately Virmati, the protagonist is in *Difficult Daughters,* is on hand a optimistic and courageous woman in a meticulous civilization The novel is set on pre independent India, 1940 and at that time Viramati opposes the tradition of arranged marriage. Then she gets education with a hope of living her life in her own ways. But as it happens with Manju Kapur,the crisis come when she falls in love with a professor and at last, out of compelling circumstances gets him married being a second gender Astha in 'A Married Woman' represents the journey of women through hope and despair. It is a journey of Astha from being only a wife to having an independent identity. She is married to Hemant and settles in New Delhi. Initially she is happy even gives birth to two children. But after some time, she feels alone and need to explore life in Hemant's timeless situation. Meanwhile, she comes in contact with Pipee, a widow, and their loneliness turns into an intimate relationship. After sometime, she feels, as it, caught in a traumatic situation of not being able to remain on any of the sides It a story of Misha, who ties to make her life on her own way but her parents do not allow her. A long background of Misha'sfamily has been described beginning from Banwarilal. Once she is sent to her relative Rupa's house. There she falls in love with Suresh, a boy from low caste. Due to the caste of the boy, Suresh, she is not allowed to marry him. Then after being failing to find a suitable Mangli boy for Her, she starts her own business. Mean while, a Mangli suitable boy, Yashpal is found and married to her. Misha continues her business after marriage but soon she gets pregnant and leaves business.Meanwhile ,Manju Kapur comes with a new set of characters with new issues - inter-caste matrimony finding a Mangli suitable boy within a caste, running business by a woman etc.

The Immigrant'. The novel begins and ends with a same point of Nina's life. Here, Mina's journey has been shown in three stages where in first stage she falls in love with Rahul . Then she marries Anand and both of them migrate to Canada for their new life. They have sexual conflicts both fall in love with other characters, Anand with Mandy and Minar with Anton. It is shown that in her all experiences, she is treated as an object and misused. At the end she returns back to her home in India. This novels depicts life of Nina in a Modern situation, having freedom or taking freedom to have many relationships but ultimately being Despaired. While the novel 'Custody' depicts the lives of two couples Ashok Custody' depicts the lives of two couples Ashok - Shagun and

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Raman- Ishita. Where in earlier Shagun and Raman are married but later get divorce and then the story of the custody of their Children take place. Here, Kapur comes with all together, different characters and situations.

All these characters create various images of women in Indian past and present society. Her novels present the women as protagonists with their own problems like the problem of Woman's independent identity, taking decision for their own lives, having freedom of love, caste system, infertility as a curse,divorce, extra marital affair in want of love, economy independently

The title of this novel Difficult Daughters is a suggestion to the message that a female, who strives seeking an identity, is branded as the difficult daughter by the family as well as society. In this novels come across all women described in difficult crisis. They are all searching for their own identity . Their unique identity come across. Society and tradition played very considerable role in their novels. The image of women is very restricted in the society. All their characters try to revolt against this system. It is also important from the our point of view. It is really interesting novels written by novelist. It is humanistic point of view, it is really worthy to fight against their family members and society. They are ready to learn higher education . The image of women is restricted between the walls. They are so interested to learn higher education. Difficult Daughters presents the women who try to establish their own distinctiveness In accordance with Sunita Sinha that Kapur speaks of the idea of independence- independence aspired to and obtained by a nation and also independence yearned after by a woman." Manju Kapur's novels focus on female protagonist rebellious to break the shackle of patriarchy and are investigation of identity against the code of beliefs of social and cultural critical thinking. A Major preoccupation in recent Indian women's preoccupation writing has been portrayal of inner life and subtle interpersonal relationship. They have to exist subjected to patriarchy. Manju Kapur is a post-colonial writer who intuitively perceives the situation of women in male dominated society. Her novels present the struggle of women to establish an identity. She has attempted to make a space that women have to occupy in domestic relationships .Difficult Daughters is written against the background of the Indian Freedom Movement. Manju Kapur's protagonist Virmati is portrayed not only as are evolutionary writer who fights her right to educate herself but as one who manages her situations in moments of crisis. The struggle for freedom from the British, the quest for identity and the sense of oppression has become a shared experience both for the nation and for women in India. The central theme is the futile attempts Virmati makes to succeed. Because of the incredulousness of her family and of the man whom she loves and marries later, she is condemned whenever she tries to liberate her and aspires to live a free life. After meeting Shankuntala whom she adopts as her role model, her protest grows stronger and it starts with her wish to continue her education. It is an attempt to focus on identity crisis in their novels. Identity is an important factor to develop their role in the society. It is really worthy among the society. It is also remarkable in the society.In modern era in very sector women played considerable role in this society. All these things very minutely presented in their works. This is an burning issues presented by the novelist. It is also important to expose their reality.

BIBLIOGRAPHY

1)Kapur, Manju. *Difficult Daughters*. England: Faber and Faber Ltd, 1998.

2]. Rollason, Christopher. *"Women on the margins: Reflection on Manju Kapur's Difficult Daughters*'. Novels of Manju Kapur. Ed. Ashok kumar. New Delhi: Sarup, 2011.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

3]. Kothari, Reena *"Difficult Daughters in Manju Kapur's Difficult Daughters."* Indo-English Fiction:The Last Decade.Ed. Indira Nityanandam and Reena Kothari. New Delhi: Creative Books, 2002.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 10 | JUNE - 2018

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी कविता

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्ताविक:

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक समाजघटक जागृत झाले आणि त्यांनी आपल्या प्रश्नांसाठी, न्याय-हक्कासाठी चळवळी सुरु केल्या. हया उपेक्षित घटकांनी चळवळीबरोबरच आपले प्रश्न साहित्यामधून मांडले. साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता सामाजिक प्रश्नांचे व्यासपीठ बनले. यातूनच दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य या साहित्य प्रवाहांचा उदय झाला. या प्रवाहातून या घटकांनी आपल्या व्यथा-वेदना, प्रश्न, समस्या, दुःख यांना मांडले. या सर्वातूनच स्त्रीवादी साहित्याचा एक सक्षम प्रवाह निर्माण झाला. साठोत्तरी कालखंडात तयार झालेल्या याप्रवाहाने नव्वदोत्तरी कालखंडात एक वेगळे वळण घेतले. यालाकारण होते जागतिकीकरण. जागतिकीकरणाने जगात सर्वत्र उलथापालथ झाली. आणि स्त्रीयांचे म्हणून जे मूळ प्रश्न होते त्यातही बदल झाले गेले. हेच बदल नव्वदोत्तरी कालखंडात स्त्रीयांच्या कवितेमध्येही अधोरेखित झाले आहेत. स्त्रीयांचे बदलते जीवन, त्यांच्या बदलत्या व्यथा, बदलती संस्कृती यांचा वेध जागतिकीकरणानंतरच्या स्त्रीवादी कवितेने घेतलेला आहे. या कवितांचा आढावा घेण्याअगोदर स्त्रीवादी चळवळींची पार्श्वभूमी समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी चळवळ:

स्त्रीवाद ही इ.स.1960 नंतर वेगाने पुढे आलेली विचारप्रणाली आहे. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने स्त्रीला कधी देवता बनवून मनुष्यत्व नाकारले. तर कधी मदनाची पुतळी, शोभेचं बाहुली म्हणून पाहिलं तर कधी तिला भोगवस्तू म्हणून पाहिले. कधी तिला दासी, कुलटा, व्यभिचारिणी, म्हणून हीन लेखले किंवा एक डोके नसलेली विचारहीन गृहिणी म्हणून मर्यादित स्थान दिले. पुरुषसत्ताक समाजव्यस्थेने तिला कायम दुय्यम स्थान दिले. त्यामूळेच या पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना मिळालेल्या दुय्यम स्थानाचा प्रतिवाद करणे आणिसामाजिक, राजकिय, आर्थिक सत्तास्थानात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान प्राप्त करून घेणे हे स्त्रीवादी चळवळीचे स्वरूप आहे. पुरुषांच्या बरोबरीचे अर्थपूर्ण स्थान स्त्रीयांनाही मिळावे म्हणून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात संघर्षशील राहणारी स्त्रीवाद ही एक विचारप्रणाली आहे.

स्त्रीवादाने स्त्री-पुरुष अशा भेदभावाला कठोर विरोध केला आहे. समान हक्क, समान संधी , समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य हा स्त्रीवादाचा गाभा आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीला जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समान दर्जाने वागविले पाहिजे. सर्वच क्षेत्रात समान संधी मिळाली पाहिजे, केवळ स्त्री म्हणून डावलले जावू नये याचा पाठपुरावा करणाऱ्या विचारधारेला स्त्रीवादी विचारधारा म्हणतात. स्त्रीला तिच्या स्वत्वाची जाणीव होणे, परंपरेने नाकारलेले मानवपण जागृतहोणे हीच स्त्रीवादी विचारधारा होय. स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून स्वातंत्र्य असे नसून स्त्रीला तिच्या गुलामांची जाणीव होणे, आपल्या शोषणातून, अन्यायाविरूध्द बंड करणे यालाच स्त्रीवाद म्हणतायेईल. स्त्रीयांच्या मानसिकतेतून, अपमानातून, शोषणातून, दुःखातून

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

स्त्रीवादाचा जन्म झाला. स्त्री-पुरुषांतील संस्कृतीजन्य भेद कमी करण्यासाठी स्त्रीवादी विचारपध्दती कार्य करते. केवळ स्त्री म्हणून उपेक्षित ठरणाऱ्या व्यक्तीला न्याय मिळवून देणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादाने स्त्रीत्वाची संकल्पना, लिंग आणि लिंगभाव या परिभाषेतून मांडलेली आहे. एकंदरीत या स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला माणसासारखे जगू द्या, तिच्याकडे सन्मानाने बघा, तिलाही मन आहे, संवेदना आहे, तीलाहि भावभावना आहेत, तीही मान-सन्मानास पात्र आहे, तिचेही हक्क-अधिकार आहेत, ते तिला मिळाले पाहिजेत, याचा पुनर्विचार आणि पुनर्रचना म्हणजेच स्त्रीवाद असे म्हणता येईल. स्त्रीवादी साहित्याने स्त्रीयांना आत्मविश्वास, आत्मभान, आत्मप्रतिती दिली. स्त्रीयांच्या प्रश्नांना, दु:खाला वाचा फोडली आहे.

स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना:

स्त्रीवादी साहित्य हे सामाजिक चळवळीतून निर्माण झाले आहे. स्त्रीचे विशिष्ट अनुभव मांडते ते स्त्रीवादी साहित्य होय. स्त्री-पुरुषसमानता हे मूल्य म्हणून स्विकारण्याची भूमिका या चळवळीच्या, साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. स्त्रीयांनी पुरुष लेखकांचे लेखन नाकारून आपले स्वत:चे अनुभव साहित्यातून मांडले आहेत. पाश्चिमात्त्य देशातील स्त्रीयांचा लढा आणि त्यांचे साहित्य यापासून प्रेरणाघेऊन स्त्रीयांनी आपल्या मुक्तीची चळवळ सुरू केली. स्त्रीवादी साहित्य स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून पुरुषसत्ताक व्यवस्था नाकारते. तीच्या हक्काची, अधिकारीची जाणीव करून देते. तिच्यावर लादलेल्या सर्व प्रकारच्या बंधनांना झुगारून स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्रीनिष्ठ अनुभवामूळे वेगळे ठरते. स्त्रीवादी साहित्याविषयी आश्विनी धोंगडे आपल्या 'साठोत्तरी मराठी वाङमयातील प्रवाह' या अभ्यासग्रंथात लिहितात, "स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका जशी प्रस्थापितांविरोधात बंड करण्याची आहे, त्याचप्रमाणे शोधकाची देखिल आहे. हा शोध स्वत:चा आहे आणि आपल्याला मिळालेल्या दुय्यमस्थानाची जाणीव झाल्यानंतरचा आहे. समाजाने स्त्रीकडुन अपेक्षिलेल्या भूमिका पार पाडल्यावरही स्वत:ला समाधान न मिळाल्याचा साक्षात्कार जेव्हा स्त्रीला होतो, त्यावेळी मी स्वत:ला उणे करून इतर चार चौघींसाठी जगते आहे, हे तिला उमगते व मग 'मला काय हवे आहे?' याचा स्वत:च्या मनात शोध सुरु होतो, स्वत:साठी वेळ, स्वत:चा छंद, आवडी-निवडी यांच्या गरजांमधूनच स्त्रीची व्यक्ती म्हणून भूक जागी होते. आसपासच्या जगातील मिथ्या नाती उमगून येतात व पतीच्या पायावर आयुष्याचे सर्वस्व झोकून देणे म्हणज जीवनाचे सार्थ नव्हे हे उमगते. स्त्रीवादी साहित्यात अशा प्रकारच्या 'स्वयं'चा घेतलेला शोध स्त्रीला तिच्या माणूसपणाकडे नेणारा ठरतो." या विधानाचा एकंदरीत विचार करता स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे स्त्रीयांनी स्त्रीयांविषयी निर्माण केलेले साहित्य असाचा करता येईल.

स्त्रीवादी साहित्याच्या प्रेरणांचा विचार करता पाश्चात्त्य राष्ट्रात उदयास आलेल्या स्त्रीमुक्तीची चळवळीतून स्त्रीवादी साहित्याचा जन्म झाला. 1960नंतर स्त्री हळूहळू संघटीत होऊ लागली. 1975 ते 1985 या आंतरराष्ट्रीय महिला दशकात स्त्रियांच्या हक्क आणि अधिकाराविषयी जागृती निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले. भारतात मात्र स्त्री-मुक्ती चळवळीची सुरुवात, पुरुष समाजसुधारकाकडून झाली. राजा राममोहन रॉय, लोकहितवादी, ताराबाई शिंदे, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, म.ज्योतिबा फुले, म.गांधी, महर्षी धोंडो केशव कर्वे या साऱ्या समाजसुधारकांनी स्त्री-मुक्तीचा विचार मांडला. यातून भारतात स्त्री-मुक्ती चळवळीलाप्रेरणा मिळाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध कायदे हे स्त्री-सुधारणासाठी निर्माण झाले. स्त्रीवादी विचारधारेतून, स्त्री-मुक्ती चळवळीतून स्त्रीवादी साहित्याने वैचारिकता प्राप्त केले. याबरोबरच भारतात स्त्री शिक्षणाचा प्रचारआणि प्रसार झाल्यामूळे स्त्रीयांना आत्मभान आले. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण खूप वाढले. यातून आपण आपले अनुभव साहित्यातून मांडले पाहिजेत असा विश्वास स्त्रियांतध्ये निर्माण झाला. शिक्षणाचा प्रसार ही स्त्रीवादी साहित्याची प्रेरणा ठरते.

जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी कविता:

समाजात आज जागतिकीकरण, खाजगीकरण हे शब्द रुढ झाले आहेत. भारतात जागतिकीकरणाची सुरुवात इ.स.1990 नंतर सुरु झाली. जागतिकीकरणाचा जागतिक स्तरावर दळणवळण, व्यापारासाठी मुक्तपणे मोकळीक असा अर्थ काढता येईल. उत्पादन, उपभोग, वस्तुंचा व्यापार, आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थनीतीचा पाया असलेली मालमत्ता यांच्या बदलत्या स्वरूपामधून उदय पावलेल्या आर्थिक, राजकिय, तंत्रज्ञानात्मक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संरचनांचा संच म्हणजे 'जागतिकीकरण होय अशी जागतिकीकरणाची व्याख्या केली जाते. 90च्या दशकात भारत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक संकटात सापडला होता. जागतिक स्तरावर भारताची आर्थिक पत खालावली होती. जागतिक बँका कर्ज देण्यासही नकार देत

VOLUME - 4 | ISSUE - 10 | JUNE - 2018

होती. त्यामुळे यातून बाहेर पडण्यासाठी तात्कालिन पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव व अर्थमंत्री मनमोहन सिंह यांनी विचारांती जागतिकीकरणाचा स्विकार करण्याचा निर्णय घेतला. भारतावर विपरीत परिणाम होतील अशी विरोधकांची टीका अव्हेरून त्यांनी हे उचललेले क्रांतीदर्शी पाऊल भारताला जागतिक स्तरावर खुली झाली, तसेच भारतासाठीही जागतिक बाजारपेठ खुली झाली. भारताच्या अंतर्गतही यामुळे औद्योगिक, तंज्ञज्ञानात्मक, व्यापारी, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच स्तरांमध्ये अमुलाग्र बदल झाले. परकीय कंपन्या भारतात आल्या. शिक्षण संस्था आल्या, विविध संस्थांचे खाजगीकरण झाले. भारतीयांचे जीवनमान, राहणीमान, सुधारक नोकरीच्या संधी वाटल्या, या सर्वात महिलांचा सहभागही वाढला. महिलांचा वावर सवत्र दिसू लााागला. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात महिला प्रगती करू लागल्या. महिलांची ही प्रगती होती. परंतु, त्याबरोबरच महिलांवर नोकरीच्या ठिकाणी अन्याय, हीन वागणूक, वाढते बलात्कार, वासनांची शिकार, मुली-महिलांवर वाढते हल्ले यासह अनेक दुष्परिणामांना सामोरे जावे लागते आहे. या सर्व घटनांचा परिणाम स्त्रीयांच्या साहित्यात येणे अपरिहार्य होते. जागतिकीकरण आणि स्त्रीवाद याविषयी प्रभा गणोरकर लिहितात, "स्त्रीवाद्यांच्या मते जागतिकीकरणात पारंपारिक समाजाच्या नकारात्मक गोष्टींवर मात करण्याची क्रांतीकारक क्षमता आढळत तर नाहीच, उलट शोषण आणि दडपशाहीची रुपे आणि प्रकार जागतिकीकरणामुळे वाढीलाच लागले आहेत. नवउदारमतवाद्यांनी, जागतिकीकरणामुळे, लिंगभेदजन्य असमानता नाहीशा होतील असे जे भाकित केले होते ते तर प्रत्यक्षात आलेलेच नाही, उलट आर्थिक जागतिकीरणामुळे त्याला वाईटच वळण पाडुन घेतले आहे ते जागतिक स्तरावर पोहोचलेले नाही. स्त्रिया आणि मुले हया समाजातील सवांत पीडित आणि दडपलेल्या घटकांवर तर जागतिकीकरणााचा अधिकच वाईट प्रभाव झालेला दिसून येत आहे. पुरुषांच्या मानाने स्त्रियांना कारखााान्यांमध्ये कमी दराच्या मजुरीवर, अधिकच वाईट परिस्थितीत काम करावे लागते. धार्मिक आणि सांस्कृतिक रीतिरिवाज स्त्रियांना कमी लेखत असतात. कायदे स्त्रियांनासंरक्षण आणि आधार देण्याऐवजी त्यांचयावर आधिक अन्यायच करीत असतानादिसतात. अशाा स्थितीत स्त्रीवाद्यांची भूमिका जागतिकीकरणाला विरोधच करताना दिसते. स्त्रीवाद्यांच्या मते जागतिकीकरण हे लिंगभावयुक्त घटित आहे. स्त्रियाआणि पुरुष यांच्यावर ते भिन्न प्रकारे प्रभाव टाकते. लिंगाधारित अन्यायाची नवनवी रुपे आणि तोटे जागतिकीकरणामुळे समोर येत आहेत. अलीकडच्या काही वर्षांत स्त्रीवादी चळवळींनी त्यांच्यावर भेदक प्रकाश टाकलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कोटयावधी रुपयांची उलाढाल अव्याहतपणे सुरु असते. परंतु समाजाच्या आर्थिकदृष्टया सर्वात खालच्या स्तराला या उलाढालीचा काहीही उपयोग नसतो किंवा त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी त्याचा काही फायदाही त्यात नसतो. या परिस्थितीचे स्त्रियांवर अधिक नकारात्म परिणाम घडून आलेले दिसतात. स्त्रिया अधिक अवनत, अधिक गरीब होत जातात. ज्यांचा स्त्रियांना काहीही मोबदला मिळत नाही अशी कामे त्यांनाअधिक करावी लागतात. जागतिकीकरण हा अप्रगत देशांचाविकास आणि आधुनिकीकरण यांच्या नावाखाली सुरु असलेला नवा साम्राज्यवादच आहे. त्याचा मुखवटा बाजूला केल्यानंतर आतल्या वासाहतिक आणिसाम्राज्यवादी शोषणाचा खरा चेहरा दिसून येतो.

जागतिकीकरणाने माणसाचे जीवन किती अस्वस्थ झाले आहे हे कवयित्री 'निरजा' यांनी 'मॉल्स' या कवितेतून मांडले आहे. त्या लिहितात,

"घामाघूम झालेली माणसं फेर फटका मारतात
एअरकंन्डिशन्ड हॉस्पिटलमधून
माणसांना आजार झालाय
ग्लोबलायझेशन नावाचा.
साथ पसरतेय वेगान
आणि माणासांना फुटताहेत पंख आनंदाचे
पाकोळी झालेली माणसं
भोगू पाहतात वाटयाला आलेला प्रत्येक क्षण
मल्टिप्लेक्स किंवा डिस्कोथेकच्या थांब्यावर
आणि जमलचं तर करतात
एखादी प्रार्थना दयाघना

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

संस्कृती टिकवण्यासाठी" (निरर्थकाचे पक्षी, पृ.क्र.121)

आजच्या धावपळीच्या युगात माणसांची उन्नती होताना दिसते आहे, परंतु तो मानसिक , शारीरिक दृष्टीने विकलांग होतो आहे, अस्वस्थ होतो आहे, मानसिक रुग्ण होतो आहे, तो एयरकन्डीशन्ड हॉस्पिटलमधून फेर फटका मारुन यावा तसा भरती होतो परुतु त्याच्या रोगाचे निदान मात्र होत नाही. त्यामूळेच कवयित्री सांगते की, एखादा साथीचा रोग पसरावा तसा हा ग्लोबलायझेशचा आजार समाजात पसरतो आहे, त्याचे दुष्परिणाम दिसत असूनही माणूस त्याला कवटाळतो आहे, स्विकारतो आहे. त्याला आनंदाचे पंखच मिळालेत असे वाटते आहे. स्वतःहून ओढवून घेतलेल्या या संकटातून बाहेर पडण्यासाठीही तोच पुन्हा प्रयत्न करताना दिसतोय. माणसांची ही आढाताण कवयित्रीने अतिशय मार्मिक शब्दात मांडली आहे. अशीच भावना त्यांनी आपल्या कंटाळयाचं गीत गातं' या कवितेतूनही मांडली आहे. त्या लिहितात,

"काळकामवेगाचं चुकलं आहे त्याच गणित
जागतिकीकरण आणि त्यासोबत वस्तीला आलेली गती,
अर्थ लागत नाही त्यांना कशाचाही
प्रश्न पडु नयेत कोणतेच म्हणून प्रार्थना म्हणतायेत ती एकसारखी
उत्तराचे पर्याय गोंधळून टाकताहेत त्यांना
मुलांना सापडत नाही सोपा मार्ग
हया रस्त्यांच्या भेंडोळयातून बाहेर पडण्याचा"
(निरर्थकाचे पक्षी,पृ.क्र.117)

जागतिकीकरणामुळे प्रकती होईल, मानवी जीवनन संपन्न होईल, जीवनमान सुधारेल या आशेने सर्व समाज आशावादी होता. परंतु जागतिकीकरणामुळे जीवनाला गती प्राप्त होते आणि जगण्याचा अर्थ व्यक्ती गमावून बसते. त्यामुळेच काळकामवेगाचे गगणित चुकले आहे असे कवयित्री म्हणते. जीवनात फक्त प्रश्नच शिल्लक राहतात, उत्तरे सापडत नाहीत जगेण्याचे मार्ग हरवून बसल्यामुळे हया भिंडोळयातून कसे बाहेर पडावे हा प्रश्न शिल्लक राहतो.

कल्पना दुधाळ या कवयित्रीनी आपल्या सिझर कर म्हणतेय माती' या काव्यसंग्रहातून ग्रामीण स्त्रीयांचा वेध घेतला आहे. ग्रामीण स्त्रीयांच्या जीवनावर जागतिकीकरणाचे होणारे परिणाम त्यांनी पुढील कवितेतून मांडले आहेत.

"पण गाफण, हुरडा, साखर, टयुलीप...
...काहीच सापडत नाही
धान्यापासून, मद्यार्कनिर्मितीची चर्चा
घुमत राहते...रानभर...मनभर...
अनुदायाच्या असन्या सावलित
ग्लोबल एरिया नेटवर्कमध्ये
मी मात्र कव्हरेज क्षेत्राच्या बाहेर..."
(सिझर कर म्हणतेय माती,पृ.क्र.15)

भारतीय समाज हा शेतीव्यवसायावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेती आणि शेतीशी संबंधित असणारे उद्योग यावरच बहुतांश समाज अवलंबून आहे. परंतु शेती आज उदरनिर्वाहाचे साधन न राहता तो आता ऐक व्यवसाय झाला आहे. त्यामूळे शेतीशी संबंधीत असणाऱ्या गोफण, हुरडा, साखर यासारख्या वस्तूंपेक्षा आज मद्यनिर्मिती महत्त्वाची ठरते आहे. उसापासून साखर बनवली जायची पण आज मद्यही बनवले जाते. त्याचीच चर्चा जास्त होताना दिसते आहे. जणू काही मद्य हेच लोकांसाठी गरजेची वस्तू बनून राहिली आहे. याच भांडवलदार श्रीमंत होत आहेत आणि शेतकरी आपला माल कवडीमोल दराने विकून आणखीच कंगाल होत आहे. जणू तो ग्लोबल ऐरिया नेटवर्कमध्ये कव्हरेज क्षेत्राच्या बाहेर फेकला गेला आहे.

प्रज्ञालोखंडे यांनी 'मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा' या कवितेतून कामगारांवर कष्टकऱ्यांवर, त्यांच्या कामावर गदा आल्याने त्यांचे हात रिकामे राहिले आहेत. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे हेच सुचित केले आहे त्या म्हणतात,

"गच्च ओसंडून वाहतो आहे
शॉपिंग मॉल
गच्च रिकामेच रिकामे आहेत
भुकेले हात
कुठल्या काऊंटरवर ठेवलीय
माझी कविता?
डिस्काउंटमध्ये विक्रिला!"

(मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोंळा, पृ.क्र.57)

जागतिकीकरणाने लोक एकिकडे श्रीमंत होत आहेत तर एकीकडे गरीब अगदीच गरीब होत आहेते. हजारो लोक बेकार होत आहेत. जे लोक श्रीमंत होत आहेत ते चंगळवादी बनल आहेत आणि गरिबांना एकवेळचे जेवणही मिळत नाही अशी विरोधाभासी परिस्थिती आज उदभवला आहे आणि हेच कवयित्रीने आपल्या कवितेमधून अचूक टिपले आहे.

मीनाक्षी पाटील यांचा 'इज इट इन युवर डीएनए' हा काव्यसंग्रह महत्त्वाचा ठरतो. महानगरीय जीवनातील बदल कवयित्री या काव्यसंग्रहातून मांडते. जागतिकीकरणाने महानगरात राहणाऱ्या स्त्रियांपूढे कोणते प्रश्न उभे केले आहेत. याचे चित्रण मीनाक्षी पाटील करतात. अस्वस्थंता, असुरक्षितता, एकाकीपण, अर्थशून्यता, स्त्रीचे होत असलेले वस्तुकरण पाटील यांच्या कवितेतून मांडले जाते. कवयित्री लिहिते,

"बाईला वस्तू-साधन समजणारा पुरुष
स्वत:च कधीच झालय वस्तू
हेच कळू द्यायचं नाही त्याला
हाच मोठा आंतरराष्ट्रीय कट"

स्त्रीवादी विचारधारा आणि जागतिकीकरणाचा सहसंबंध प्रस्तुत कवितेतून उलगडत जातो. पुरुषसत्ताक व्यवस्था नेहमी बाईला वस्तू, साधन समजत असते. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत पुरुष स्वत:च वस्तू झाला आहे याचे त्यालाभान नाही. हाच जागतिकीकरणाचा आंतरराष्ट्रिय कट आहे. या भेदक वास्तवावर कवयित्री थेट अचूक भाष्य करते. या भीषण वास्तवाची अभिव्यक्ती कवयित्री करते. प्रज्ञा पवार लोखंडे 'आरपार' लयीत प्राणांतिक या दिर्घ कवितेत लिहितात,

"कॅलेंडरची पानं फडफडताहेत
मॉलमध्ये परिवर्तीत होताहेत गावकुसं
पितृसत्ता जातसत्ता वर्गसत्तेच्या
जिवंत सांगाडयाला
फुटताहेत नवनव्या असहया अमानुष पेशी"

(आरपार लयीत प्राणांतिक,पृ.क्र.43)

जागतिकीकरणामुळे गावकुसं बदलत आहेत. आर्थिक सुबत्ता येत आहे. परंतु समाजाची मानसिकता मात्र बदलत नाही. पितृसत्ता, जातसत्ता, वर्गसत्ता या व्यवस्थांना मात्र जागतिकीकरणाची व्यवस्था हात नावू शकत नाही. उलट या व्यवस्थांना बळकटी प्राप्त करून देण्याचे काम जागतिकीकरण करत आहे. या वास्तवावर कवयित्री भाष्य करते.

अश्विनी धोंगडे यांच्यास्त्रीसूक्त या काव्यसंग्रहातील 'स्त्रीमुक्ती ही कविता जागतिकीकरणाच्या आगमनाची सूचकपणे मांडणी करते. त्या लिहितात,

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

"इथे फॅशन शो होतात
मॉडेल्स सम्राज्ञीचे मुकुट
सर्वांगसुंदर युवतीच्या शिरावर विराजतात
इथे टी.व्ही.वरच्या जाहिरातींतून
सौंदर्याबरोबर माल खपवितात
साडया प्रसाधनांच्या प्रदर्शनातून
स्त्रीत्वसुध्दा विक्रिला ठेवतात"
(स्त्रीसूक्त,पृ.क्र.12)

हा काव्यसंग्रह इ.स.1988 मध्ये प्रकाशित झाला आहे. जागतिकीकरणाचे परिणाःम जाणवू लागले होते. फॅशन शो ही जागतिकीकरणाची देणगी आहे. स्त्रियांचे अंगप्रदर्शन हा जागतिकीकरणाचा परिणाम आहे. जाहिरतीतून सौंदर्याबरोबर माल खपवला जातो. या प्रदर्शनातून स्त्रीत्व विक्रिला ठेवले जात आहे. या वास्तवावर कवयित्री भाष्य करते.

समारोप:

नव्वदोत्तरी कालखंडात संबंध विश्वात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली आणि सर्व देशांनी या विचारसरणीचा स्विकार केला. उद्योग, व्यापार, दळणवळण, तंत्रज्ञान, विज्ञान या सर्व क्षेत्रात अमूलाग्र बदल झाले. याचा शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक या सर्वच विचारप्रवाहांमध्ये अनेक स्थित्यंतरे घडली. अनेक उद्योग व्यवसाय निर्माण झाले. बाजारपेठा फुलल्या, सर्वसामान्यांच्या हातात पैसा खेळू लागला. परंतु, उद्योगधंद्याचे खाजगीकरण, उदारमतवादी धोरण याचे दुष्परिणामही दिसू लागले. अनेकांचे रोजगार गेले. परकीय वस्तूंनी बाजारपेठा फुलू लागल्या. उद्योगांना उतरती कळा लागली. यातून श्रीमंत अधिक श्रीमंत बनले तर गरिब मात्र अधिकच गरीब बनले. याच परिस्थितीला साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून अचूक मांडले. यामध्ये स्त्रीयांच्या कवितेतूनही या सर्व घटना-प्रसंगांचे यथोचित चित्रण आले आहे. स्त्रीवादी दृष्टीने लिहिलेल्या या कविता जागतिकीकरणातून निर्माण झालेल्या अनेक समस्यांना, प्रश्नांना अचूकपणे मांडण्यात यशस्वी झालेल्याआहेत.

संदर्भ:

1.प्रभा गणोरकर-जागतिकीकरण आणि स्त्रीवाद
2.नीरजा- निरर्थकाचे पक्षी
3.कल्पना दुधाळ- सिझर कर म्हणतेय माती
4.प्रज्ञा लोखंडे- मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा
5.मीनाक्षी पाटील- इज इट इन युवर डीएनए
6.प्रज्ञा पवार लोखंडे- आरपार लयीत प्राणांतिक
7.मल्लिका अमर शेख- माणूसपणाचं भिंग बदलल्यावर "

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh, Shivaji Night College
Solapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
41.	Mr. Mahesh S Jadhav	Indian Heritage Tourism: Challenges& Suggestions	133 To 135
42	Prof. Dr. Mohan Chougule	India-Israel Relations: Current Status And Future Prospects	136 To 137
43	Shri. N. N. Lokhande.	The Role of ICT, In Library Service	138 To 140
44	Shri. N.D. Tadasare	ICT Applications in Libraries and ICT based Information Services	141 To 142
45	Dr. Nandkumar Baburao Bodhgire,	An Analysis of African Continent: using ANOVA Techniques for Economic Indicators	143To 146
46	Miss. Amruta Shital Nilakhe	Study of contemporary social sciences with references to women health issues in Maharashtra	147 To 149
47	Nyaribo N. Moses	A Review Of The Key Issuesof Micro-Finance And The Empowerment Of Women	150 To 151
48	Dr.M.B.Waghmode Prof. P.Y.Phadnis	Challenges Before Primary Education In Sangli District	152 To 154
49	Dr. Smt. Smita N. Pakdhane	Agricultural extension services in India [Bust or Boost to Indian Agriculture	155 To 163
50	Dr.Pandit S. Waghmare	Study of Contemporary Issues in Social Sciences	164 To 167
51	R.B. Patil	Agricultural Problems And Prospects in Jath Tahasil Dist. Sangli	168 To 174
52	Prof. Smt. Sharada Shamrao Patil	Issues and Challenges on Education	175 To 177
53	Mrs. Smita Prakash Patole	Weblogs-A tool to disseminate the Library and Information Services in an innovative way	178 To 180
54	Dr. Pramod P. Lonarkar	Issues and Challenges of Global Poverty	181 To 183
55	Miss. Pranali B. Gedam	Classification Web: A Study of Multiple Search Strategies	184 To 188
56	Dr. Pravinchandra D. Bhakare	The Prospectus Of An Inclusive Sustainable Rural Development In India	189 To 191
57	*R. R. Salunkhe * *Dr. S.G.Chavare *** Dr. S.B. Gaikwad	Spatialpatterns Of Distribution And Co..centration Of Rural Population In Drought Prone Area Of Sangli District (Maharashtra) : A Geographical Analysis	192 To 195
58	Dr. Raju Kalmesh Sawant	Challenges Before Indian Democracy: A Study	196 To 199
59	Prof. Ramesh S. Kattimani	Internet Addiction Of High And Low Socio-Economic Status Undergraduate Students Of Both Genders	200 To 203

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

India-Israel Relations: Current Status And Future Prospects

Prof. Dr. Mohan Chougule
Head, Department of Political Science
Chhatrapati Shivaji Night College of Arts & Commerce,
Solapur (Maharashtra State, India)

Introduction:

India and Israel are two democracies that share a history that is marred by British colonial rule, they were carved independent only a few months apart, and have hostile neighbors. However, despite the number of commonalities shared between these countries, since 1948 India has observed Israel through a narrow lens. This was due to a number of factors, Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru were more sympathetic towards the Arabs, and India's foreign policy was influenced by the Cold War alignments, while at the same time newborn India was not ready to alienate its considerably large Muslim minority. For almost four decades, India had ambiguous diplomatic liaisons with Israel. When Israel proclaimed itself as an independent nation in 1948, it immediately sought international recognition. But Nehru, the then Prime Minister of a newly-carved out country, was hesitant. He was reluctant in granting Israel the recognition it desired.

Although Israel was formed in 1948, the relationship of Israel and India was truly established in 1992. Generally, relations between the two countries seem to create tension and fluctuation. But the situation between India and Israel is different. So far, when India is in trouble, Israel has always shown help to India. The then Prime Minister P.V.Narsingarao and J. N. Dixit the Foreign Secretary established political relation with Israel. But there was no improvement in the relationship between the two countries. Now India has to relate to economic, military and agricultural relations with Israel. Generally, relations between India and Israel can be divided into two phases.

1) First Phase (1948 to 1992):

During this period there was a hidden relationship between the two countries because Palestine had the emotional support of India and India was importing oil from the Arab nations and many Indians were living in the Arab countries. Therefore, India was unable to hurt the Arab country. Indian leaders had relations with Yasser Arafat. Therefore, India avoided having open relations with Israel. In spite of this, Israel has consistently supported India. In the China war of 1962, Pakistan war of 1965, Bangladesh war of 1971, Battle of Kargil, Israel has provided a large number of defense materials to India. In short, there was mutual support in these two countries, even though there was no open relation between the two countries. After the end of the Cold War in 1990, the foreign policy of all the countries changed. India has also changed its foreign policy. And tried to develop its commercial relations and maintained its interest. By the way of this point of view the policy with Israel and Palestine were decided. The mentality that can be established with both the countries. Indian leadership since 1992 political relations has developed prominently with Israel. Later on the there was a large improvement in cooperation, friendship and trade between these two countries.

2) Second Phase (1992 to 2018):

Since the up gradation of relations in 1992, defense and agriculture have been the main pillars of bilateral engagement. In recent years, ties have expanded to areas such as science and technology, education and homeland security. The future vision of the cooperation is of a strong hi-tech partnership as befits two leading knowledge economies.

After comparative study India and Israel, there are some prominent elements. The size and population of these two countries are quite different in this regard. India's population is about 1 billion 33 crores. Israel's population is only about 90 lakhs. India is also about 158 times larger than the Israeli state. Still Israel is one of the leading countries in new discoveries and economic development. Yet there are some common features between two countries. India becomes independent in 1947 and Israel was formed in 1948. The difficulties faced by these two countries were too similar. Both of the countries had faced war, terrorism and internal instability after independence. These similar problems have brought together both countries. It was helpful to form mutual cooperation. In India, the Jewish people have always been treated with respect. Therefore, India's emotional relationship has been created with the Jewish people. Today, both the countries have to face with cross-border terrorism and also have to face international terrorism. Therefore, it can be said that both the countries have a strong desire to cooperate on the issue of internal security. The technology that Israel has developed to deal

CSNC SOLAPUR

with terrorism is unchallengeable. The most important point is that Israel is the only country in the world which is condemned Pakistan which is spreading terrorism in India. Such kind of courage has not been showed by America. At present, the risk of international terrorism is increasing in India. This is increasing through social media. Israel has a system to face it. It can also be used by India. India imports bulk of missiles, tanks, radars and other small arms from Israel. In fact Israel is exporting huge military weapons to India. So it is a very important market for them. Israel is third country from where India imports weapons. Today the government is trying to attract investment in the defense sector under Make in India. In the future, Israel will also be able to export defense armaments.

The revolution that Israel has made in the field of agriculture has also been astonishing to the world. Israel has developed the technology of how to cultivate extremely low water, and how convert salt water in to plane water to use in the drought-prone areas. It can also be used by India. There is no agreement between the heads of the two countries in this matter at present. India will be working to develop a relation on the interests of Israel. Israel is going to stand in the future. Therefore, both countries can learn their strategies on the issue of terrorism.

Conclusion:

Israel Prime Minister Benjamin Netanyahu has made a special visit to India by signing nine agreements with India in the field of diverse areas. Netanyahu, who visited India after Ariel Sharon's 2003 visit to India, did not visit any Israeli Prime Minister in between and from India Narendra Modi is the first Indian Prime Minister visited to Israel.It needs to make use of Israeli relation for the development of make in India, irrigation, water conservation, agricultural production. The historic tours of the leaders of both the countries of Israel and India were welcome. Significant agreements such as agriculture, space exploration, water conservation, technology and internal security etc. were signed during this tour. It has created a new era of cooperation between the two countries. Especially in the current situation, Israel's friendship is more important to India as a key to strengthening internal security, considering the danger of neighboring nations. Since Israel will stand in future crisis of India and both countries can develop their strategies on the issue of terrorism.

References:

1. www.https://en.wikipedia.org./wiki/india_israel relations
2. The Diplomat, 23 January, 2018, India –Israel Ties Gather Momentum.
3. Hindustan Times , 12 January, 2018, Brite Hopes for India-Israel Relations.
4. *Daily Maharashtra Times (Editorial),Nava Adhaya ,18 January 2018.*
5. *Daily Pudhari, Netanyahuchya baharat daurache mahatva, Dr. Devlankar, Shailendra,17, January,2018.*
6. *Daily Sanchar(Indradhanu), Navya Maitri Parvachi Saptpadi, Dr. Devlankar, Shailendra,9 July,,2017.*

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh, Shivaji Night College
Solapur

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

108

महाराष्ट्रातील संताच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार

प्रा.डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

प्रास्ताविक :

भारताच्या भूप्रदेशावर असलेल्या सर्व राज्यांच्या दृष्टीने अत्यंत सुरक्षीत, पुरोगामी व वैभवशाली राज्य म्हणून महाराष्ट् राज्य ओळखले जाते. याचे संपूर्ण श्रेय महाराष्ट्रातील संतांच्या सामाजिक विचारांना दिले जाते. संतांनी साहित्यातून आपले विचार मांडले, असे म्हटले जात असले तरी, त्याकाळचा बहुतांश; समाज हा अज्ञानी, निरक्षर होता, त्यांना लिहिता,वाचता येत नव्हते. मग साहित्यातील विचार त्यांना कसे कळणार ? म्हणून संतांनी किर्तनाची परंपरा सुरु केली. लोकांचे रंजन करत करत वास्तवातील दाखले देत,साहित्यातील आध्यात्मिक विचार त्यांच्यापर्यंत पोहोचवले. म्हणूनच संतांच्या विचाराचा प्रभाव लोकाचरनावर पडला. त्यामुळे लोक वाममार्ग सोडून विधायक मार्गाला लागले. संतांनी लिहीलेल्या साहित्याचा उपयोग त्याकाळात अधिक झाला नसला तरी, त्यांच्या विचाराचा फार मोठा फायदा मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळात झाला. संताचे साहित्य केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला परमार्थ, व्यवहार व संसार यांचे मार्गदर्शक ठरावे असे आहे. जीवन जगत असताना लोकांनी काय करावे, ? हे सांगत असताना, रिकाम्या वेळात देवाचे नामस्मरण, नैतिकता, परोपकार, भूतदया, सामाजिक बांधिलकी जोपासावी, अशा अनेक गोष्टी संतांनी ऐकविल्या. यातूनच अध्यात्मिक चळवळ सुरु झाली. ज्यामुळे लोकांना नामस्मरण व हरिभजनातून परमेश्वराचे चिंतन करणे सहज शक्य झाले.

सर्वच जातीधर्मातील संतांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाचा स्वीकार केला आहे. पण या ईश्वराकडे जाण्याचे मार्ग मात्र भिन्न भिन्न सांगितले आहेत. त्यात महाराष्ट्रातील मराठी संतांनी, लोकांनी काम करित ईश्वराला प्राप्त करावयाचे, साधायचे आहे. असा सल्ला दिला, सर्वसामान्य लोकांच्या मनावर हा कर्मसिध्दांत बिंबविला.कारण साधारण जनतेचे जीवन हे परावलंबी होते.गावगाडयातील आठरापगड जाती, आलूतेदार बलुतेदार, लोककलावंत, भीकारी, अंध, अपंग, मागतकरी, गावकीची कामे करणारा गावकुसाबाहेरचा समाज, अशा संपूर्ण समाजातील लोकांना संतांनी त्यांचे त्यांचे जातीनिहाय काम करण्याचा सल्ला दिला. आणि त्यांनी स्वतः अशी कामे करुनच आपला उदरनिर्वाह चालविला. म्हणून संत गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत तुकाराम, सेना नाभिक, संत सावता माळी, रोहिदास चर्मकार, आणि आधुनिक काळातील संत गाडगे महाराज यांनी तर समाजाला केवळ स्वच्छतेचा संदेशच दिला होता असे नाही, तर ते स्वतः हातात झाडू घेउन लोकांना ग्रामस्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देत. असे संत याच परंपरेतले आहेत, म्हणून अशा संतांची परंपरा महाराष्ट्राला विसरुन चालणार नाही.

संताचे कार्य व सामाजिक विचार :

वरील पैकी सर्व संतांनी जातीविहित असलेले कार्य अथवा काम करण्याचा संदेश समाजाला दिला. 'कामातच राम आहे' असे सांगितले. गोरा कुंभार हा बहुजनांचा संत म्हणून ओळखला जातो. ते जातीने कुंभार होते. त्यांनी मुखाने हरिनाम आणि हातात चिपळया, पायाने माती तुडवीत विठ्ठलाचे नामस्मरण केले. त्यांनी कामाबरोबर लोकांना आध्यात्मिक विचारही दिला. निर्गुण रुपातली माती सगुणरुप धारण करते, उदा. गाडगं, मडक, डेरा, ही तिची रुपे आहेत पण एक दिवस ते फुटते आणि मातीला मिळते, तसेच मनुष्याचे जीवन आहे. जन्माआधी निर्गुण रुप, जन्मानंतर मनुष्याला सगुणरुप किंवा आकार मिळातो, म्हणून जो पर्यंत त्याला हे मनुष्य जीवन लाभले आहे तो पर्यंत त्याला भक्तिचा अधिकार आहे. अहंकार हा सगुण रुपाला शोभत नाही. त्याकरिता कामात रमत गमत भक्तीत रत व्हावे असा संदेश संत गोरोबा कुंभार यांनी दिला त्यांचा एक अभंग–

निर्गुणाच्या भेटी आलो, सगुणासंगे !
तव प्रसंगी झालो, गुणातीत,
मजरुप नाही, नाव सांगो कांही
झाला बाई कांही, बोलू नये.!

समाजाला असा अध्यात्मिक विचार दिला.

संत नामदेव. संत परंपरेतील एक श्रेष्ठ विठ्ठल भक्त, त्यांचा घरी कापड व्यवसायाचा धंदा त्यात नामदेवाना रस नव्हता. विठ्ठलभक्तीत त्यांना अधिक रस होता. त्यांनी भागवत संप्रदायाची पताका संपूर्ण भारतभर मिरवली. हे एकमेव संत आहेत की यांनी भारतभर तीर्थयात्रा केली. पंजाब या प्रांतात जाउन ते

O.A.C. CSNC SOLAPUR

109

तिथली भाषा शिकले व त्या समाजाशी एकरुप झाले. दिशाहीन झालेला समाज भागवत धर्माच्या झेडयांखाली आणून त्यांना दिशा दिली. साहित्यातून लोकांचे दैन्य, दु:ख प्रकट केले. धनप्राप्त झाले तर ते गरीबांना वाटून देत. सुयोग्य विचारातून विकास साधायचे हे तंत्र लोकांना सांगितले.वासनेतून नैराश्य येते. संगाची वासना होते. भजनाचा नाश होतो.

लावण्यसुंदर रुपाने बरवी, पापीण जाणावी ते कामिनी !
देखता होतसे संगाची वासना, भक्ताच्या भजना नाश होये,
ऐसी जे घातकी जन्म कासयासी, चांडाळीण तिसी नरकप्राप्त,
नामाम्हणे तिचे पाहू नये तोंड,पापीण ते रांड बुडवी नरा !

समाजातील अनिष्ट गोष्टीला आळा बसावा, यासाठी नामदेवानी किर्तनाच्या माध्यमातून लोकांचे प्रबोधन केले.

संत चोखामेळा,जातीव्यवस्थेने निर्माण केलेली अगतिकता ज्यांच्या वाटयाला आली असा संत म्हणजे चोखामेळा. जन्माने अंत्यज असूनही विठ्ठलावर निस्सिम भक्ती, साहित्यातून उतुंग प्रतिभेचं दर्शन, दोरखंड वळून किवा झाडू तयार करुन विकावे तेंव्हा पोट भरावे, अशी प्रतिकूलतेत चाललेली उपजिवीका, असा संत समाजाच्या उध्दारासाठी व विठ्ठल डोळे भरुन पाहाता यावा याकरिता आपल्या समाजाचे दु:ख व्यक्त करतात.

'उस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा
काय भूललाशी वरलिया रंगा
चोखा डोंगा परी भाव नव्हे डोंगा!'

मानवता हाच खरा माणसाचा धर्म आहे, म्हणून अस्पृश्यतेमुळे आम्हाला अमानवी जीवन जगावे लागते. असे ते निवेदन करतात.

संत तुकाराम, सोळाव्या शतकात कांतीकारी विचार मांडणारा, भागवत सांप्रदायाचा कळस झालेला संतश्रेष्ठ जगतगुरु संत तुकाराम, यांनी समाजाच्या विकासाकरिता आहोरात्र चिंतन केले. घरी महाजनकी म्हणजे सावकारी होती. अनेक शेतकरांना त्यांच्या वडील बंधुने शेती गहाण ठेवून व्याजाने पैसे दिले होते. परंतु मधेच मोठा दुष्काळ पडला, शेतकरी हतबल झाला, ही त्यांची अवस्था तुकारांमाना पाहावेना, त्यांनी आपल्या वाटयास आलेल्या सर्व शेतकरी बंधुंची, कर्जासाठी गहाण ठेवलेली शेतीची कागदपत्रे भर चौकात जाळून टाकली.त्याचे कर्ज माफ केले. समाजाचे दु:ख, कष्ट जाणणारा संत तुकाराम समाजाच्या आदर्शाचे प्रतिक होय.

'पिकवावे धन ! ज्याची आस करी जन !
पुरोनिउरे खाता देता ! नव्हे खंडन मविता !!'

उत्तम व्यवहारे हे केवळ व्यावहारिक बुध्दिवादाचे प्रतिक नसून नैतिकतेचे प्रतिक आहे. नैतिकतेच्या दृष्टिने उत्तम व्यवहार म्हणजे उचित व्यवहार होय. असा मौलिक विचार त्यांनी समाजाला दिला. संत तुकारामांनी सर्व जातीधर्माच्या भक्तांना अध्यात्मिक शिकवण दिली.

संत रामदास यांनी सभोवती घडणारे वाईट प्रसंग उघडया डोळयानी पाहिले असल्याने त्यांना जगाची चिंता वाटत होती. त्याकाळात महाराष्ट्रात मुस्लिम राज्ये होती. त्यांचा त्रास सर्वसामान्य लोकांना होत होता. परंतु त्यांच्या विरोधात कोण बोलणार ? लोकांना चांगले विचार मिळावेत म्हणून, त्यांनी राम उपासना, मनाचे श्लोक असे साहित्य निर्माण केले. चांगला माणूस घडला जावा, यासाठी त्यांनी संदेश दिला, आणि उत्तम पुरुषाची लक्षणेही सांगितली आहेत.

निंदा द्वेष करु नये! असत्संग धरु नये!
द्रव्यदारा हरु नये! बलत्कारे !
परपीडा करु नये! विश्वासघात
अपकिर्ती ते सांडावी ! सदकिर्ती वाढवावी!
विवेके दृढ धरावी ! वाट सत्याची !!

संत रामदासांनी लोकमानस ओळखले होते त्या पध्दतीने त्यांनी लोकांना उपदेश केला असे वाटते. संताचे कार्य हे केवळ लोकोपयोगी असेच होते, म्हणून अशा संत वचनाला समाज आजही विसरत नाही. संत साहित्याचे अभ्यासक सदानंद मोरे संताबद्यल असे म्हणतात.'संत हा मुळातच बहिर्मुख किंवा समाजाभिमुख असतो. भक्त हा अंतर्मुख असतो.त्याला संताप्रमाणे देव हवा असतो.'संत ही संकल्पना संत ज्ञानेश्वरांनी व्यापक अर्थाने प्रथम उपयोगात आणली. 'भगवतगीतेला आदर्श असलेला पुरुष हा संत असतो' असे ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे. संत हे लोकशिक्षकांचे काम करतात. आचरण कसे असावे ? याचा पाठ ते लोकांच्या समोर ठेवतात. कितीही त्रास झाला तरी, जे विचारापासून ढळत नाहित तेच खरे संत

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

असतात. 'तुका म्हणे तोचि संत ! सोशी जगाचे आघात' चातुर्वर्ण्याची चौकट ठेवून बहुजन समाजाचे आध्यात्मिक विमोचन कसे करता येईल ही संत ज्ञानेश्वरांच्या काळात असलेली अडचण होती. परकीय आक्रमनापासून स्वकीयांचे संरक्षण कसे करावे ? ही समस्या एकनाथांच्या काळात होती. त्यामुळे याकाळात अशीच साहित्य निर्मिती झाली. अर्थातच संताच्या साहित्याला वैचारिकतेचे अधिष्ठान असल्यामुळे ते साहित्य कोणत्याही काळात टिकून राहते. मध्ययुगातील सामाजिक समस्यांवरुन भविष्यातील समस्यांचे यथार्थ आकलन व त्यावरील उपाययोजना ही संताच्या साहित्य निर्मितीचे महत्त्वाचे वैशिष्टये आहे.

निष्कर्ष :

अध्यात्मज्ञान या संबंधी संतांनी सांगितले की जीवात्मा आणि परमात्मा यांचे परस्परातील अद्वैत नाते जाणूण घेण्याची लालसा म्हणजे अध्यात्मज्ञान होय. संतानी जीव आणि जगत यांची वास्तविक स्थिती जाणलेली असते. म्हणूनच समाजाला हा विषय संत पटवून देतात. संतांच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार हा पिढयानंपिढया मार्गदर्शक ठरणार आहे. ज्ञानेश्वरांना ज्या समाजाने वाळीत टाकले, चांडाळ म्हणून त्यांना अपमानित करुन त्यांचा आतोनात छळ केला, अशा समाजालाही यांनी मोक्षाकडे घेउन जाणारा, जीवनोपयोगी असलेला, उचित अध्यात्मिक मार्ग सांगितला. यावरुन संतांचे समाजाप्रती असलेली निष्ठाच प्रत्ययास येते. संत तुकाराम यांनाही समाजांनी दुःख दिले. तरी पण समाजाची दैना,दारिद्र पाहून त्याचे मन हेलावून जाते. 'बुडती हे जन न देखे डोळा ! म्हणूनी कळवळा येत असे' असे तुकाराम म्हणतात.संत सावता माळी समाजाला निष्काम कर्माची शिकवण देतात. पंढरपूरक्षेत्री विठठलाला भेटायला जाण्याची आवश्यता नाही. तो परमात्मा तुमच्या समीप आहे. तुम्ही जे काम करता त्यात तो सावळा परब्रम्ह आहे. असे ते म्हणतात. म्हणून महाराष्ट्रातील संतांनी समाजाला जे विचार दिले. मानव जातीसाठी त्या विचारांची उपयोगिता कधीही संपणारी नाही. उलटपक्षी प्रत्येक पिढीला दिशादर्शक ठरावी अशी शिदोरी संतांनी समाजाला बहाल केली आहे. मनुष्यातील वैगुण्य अथवा अवगुण हे संताच्या सहवासाने संपणारे असतात. चांगला माणूस निर्माण झाला की चांगला समाजही आपोआप निर्माण होईल. अशी संतांची धारणा होती. याकरिता संतांचे साहित्यविचार समाजाचा उत्कर्ष करणारे ठरतात. हे महत्त्वाचे आहे. आणि आजही संतांच्या विचारातूनच आधुनिक समाज घडतो आहे असे वाटते.

संदर्भ :

1. डॉ. देगलूरकर शरदचंद्र – संत साहित्याचा सामाजिक अन्वयार्थ.
2. कुलकर्णी सुमेधा – संतांच्या श्रेष्ठ कथा.
3. डॉ. गोसावी कुमुद – संत एकनाथ
4. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ – संपादक, साहित्य आणि समाज
5. सोलापूर विद्यापीठ – संपादित, प्रतिभारंग

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514
VOLUME - 7 | ISSUE - 10 | JULY - 2018

समाजातील लोकदैवत : रूढी, परंपरा आणि समजूती

डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार
(मराठी विभाग प्रमुख)
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय,सोलापूर.

प्रास्ताविक :-

लोकदैवतांच्या संबंधीत येणारी प्रत्येक गोष्ट ही लोकसंस्कृतीच्या व नागर संस्कृतीच्या परिकक्षेत येणारी गोष्ट आहे. संस्कृतीचे स्वरुप अतिशय ामिश्र व गुंतागुंतीचे आहे. संस्कृतीच्या व्याख्या अनेकांनी केल्या आहेत. इरावती कर्वे संस्कृतीची व्याख्या करताना म्हणतात.'संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती' या देशाच्या जडणघडणीत त्या त्या प्रदेशामधील वेगवेगळ्या छोट्या-मोठ्या संस्काराच्या पाऊलखुणा ठळक दिसतात.निरनिराळ्या जाती-जमाती, विविध भाषा, धर्म, पंथ, वंश असताना ही या देशाची संस्कृती टीकून आहे.

प्राचीन काळापासून मानवी समाजाचा विकास होत असताना अनेक चांगल्या-वाईट गोष्टी घडत होत्या.मानव जेव्हा शेती करू लागला तेव्हा, त्याला जननी आणि जमिन यांच्यातील अन्वयभाव दिसून आला. उत्पादन क्षमता असलेली जमिन आणि जनन क्षमता असलेली जननी यात आश्चर्यकारक साम्य आहे. त्यामुळे याविषया संबंधीची कुतूहलता अधिक वाढू लागली, मानवी जीवनात आदिदेवता या मातृदेवता आहेत, म्हणून यांचे स्थान वेगळ्या अर्थाने निर्माण झाले. रेणूका, भूमाता या देवींचे स्वरूप असेच आहे.रेणू-मातीचे कण यापासून रेणूका शब्दाची उत्पत्ती झाली. भू-म्हणजेच जमीन,माती यातून भूमाता ही आदिमाता आहे.अशा लोकदेवता मानवीमनात रूढ झाल्या.

लग्न प्रसंगी अनेक विधी या स्त्रीच्या प्रजोत्पादनाशी निगडीत आहेत.अक्षता डोक्यावर टाकणे म्हणजे जमिनीत धान्य पेरणे या दोन्ही गोष्टी प्रतिकात्मक आहेत.भाद्रपद महिन्यात देवीची,महालक्ष्मीची पूजा केली जाऊ लागली. याला अनुसरुन कांही सण,वार,उत्सव पाहिल्यास स्त्रीला देवता माणून केल्या जाणाऱ्या विधी पुढे रूढ झाल्या असाव्यात असे वाटते. कालीमातापूजा, दुर्गामातापूजा यांचेच परिणत रूप आहे. या देवतांना सर्वथा समर्पणाची चाल हळूहळू दृढ होऊ लागली, लोकदैवतांचा किंवा कुलदैवतांचा कोप झाला तर देवी, कॉलरा, पटकी, साथीचे रोग सुरू होतात. असा लोकसमजातून रुढी, परंपरा, आणि समजूती निर्माण झाल्या. त्यावर उपाय शोधण्यासाठी म्हसोबा, मुंजोबा, सात आसरा, मरिआई, जाखाई, जोखाई, सटवाई यांना नैवध्य करणे त्यांची पूजा करणे अशी लोकरुढी निर्माण झाली.

लोकरुढी

समाजातील लोकांचे लोकजीवन त्यांच्या अभिव्यक्त जीवनाशी, आचार-विचाराशी निगडीतअसते. म्हणूनच लोकांचे आचार-विचार, प्रचलितरुढी, समजुती, परंपरा, विधी या सर्व बाबींचा समावेश यात होतो. समाजात परंपरागत चालत आलेल्या सर्वच कृती-उक्तीचा अभ्यास केला जातो. लोकरुढी आणि लोकसमजूती आजही लोकाचरणातून दृष्टीस पडतात. एखाद्या नव्या विचाराने प्रभावित झालेल्या गोष्टीचा लोक मानसावर परिणाम होतो आणि लोक त्यानुसार वागायला लागतात. या मुळे कांही लोकरुढी मनोरंजकही ठरतात. उदा.रामरक्षा म्हणून भिंतीची माती अथवा चुलीची राख अंगारा म्हणून लावली जाते. रुईच्या झाडाच्या फुलांची अथवा पानांची माळ शनिवारी मारुतीला घालण्याची लोकरुढी आजही आहे. मंदिरातील जळत्या समईचे तेल कपाळाला लावतात. अशा चमत्कारीक गोष्टी लोक करताना दिसतात.

आदिवासी निसर्गपूजक,देवतापूजकआणि प्राण्यांची पूजा करणारे आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासींची दैवते पर्यावरणाशी निगडीत आहेत. त्यांच्या देवता मूर्तीरूपात नाहीत, हजारो वर्षांपासून हा समाज अशा देवतांची पूजा करीत

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
104

VOLUME - 7 | ISSUE - 10 | JULY - 2018

आला आहे, त्यांच्या पूजा-अर्चा, विधी लोकरूढी याच्याशी निगडीत आहेत.सर्वांची जीवन पध्दती जवळपास सगळीकडे सारखीच आहे. लोकदेवताविषयी आदिवासी लोकांची अशी समजूत आहे. ही लोकदैवते आपल्या गावाचे, पिकांचे, शेती, जनावरे व पोरे-बाळे यांच्या संरक्षणासाठी आणि ईडा-पिडा टाळण्यासाठी आहेत. या विषयी त्यांची खात्री असते आणि म्हणूनच त्यांच्या शक्तिविषयी लोकमानसात एक विशिष्ट प्रकारचे भय, भीती असते

मॅकडूगल या मानसशास्त्रज्ञाने रूढी आणि रीतिरिवाज या संबंधी काही विचार मांडले आहेत. अनेक रूढी एकत्र येतात, त्यांची आपापसात तडजोड होणे आणि नवीन रूढी अस्तित्वात येते. कांही रूढी मानवी विकृत अनुकरणातून निर्माण होते तर कांही रूढी मानवी सहज प्रवृत्तीतून निर्माण होतात. या विषयी प्रभाकर मांडे म्हणतात, 'परंपरेने समाज जीवनात चालत आलेल्या रूढी आणि रीतिरिवाजांची उत्पत्ती अनेकाविध प्रकारे व निरनिराळ्या प्रेरणांतून झाली आहे. लोकसाहित्यात या सर्व पारंपरिक रूढीचा अंतर्भाव असतो व रूढी लोकसाहित्याच्या इतर प्रकारांशी जोडलेल्या असतात. समजुतींशी निगडीत असतात, परंपरेनें चालत आलेल्या श्रध्दा, विश्वासांवर आधारित असतात'

लोक जीवनात अस्तित्वात असलेल्या लोकरूढीचे स्वरूप पाहताना लक्षात घ्यावे लागते की, कोणतीही लोकरूढी अचानकपणे रूढ होत नसते, तसे घडतही नसते. कारण रूढी निर्माण होण्यापूर्वी तत्कालीन परिस्थितीत तसे वागण्यामागे अथवा कृत्यामागे कांही प्रयोजने, हेतु, उद्विष्टये असतात, त्यामुळे तसे वागले जाते किंवा तसे केले जाते. उदा. मंदिरात निरंतर नंदादीप तेवत ठेवावा ही लोकरूढी आहे. पण प्राचिन काळातले ते एक प्रयोजन असावे कारण प्राचिन काळात देवाच्या मंदिराच्या गाभाऱ्यात अंधार असल्यामुळे कांही दिसत नसायचे, एवढेच काय दिवसासूध्दा कांही दिसत नव्हते, म्हणून नंदादीप अहोरात्र असावा, या प्रयोजनातून ही रूढी निर्माण झाली.

लोकपरंपरा-

लोकसाहित्यातून अभिव्यक्त होणारे लोकजीवन धार्मिक विचाराने आणि दैवतांच्या प्रभावाने उत्साहित झालेले असते. देवतां विषयाच्या श्रध्दा,निष्ठा,लोकपरंपरेतून पहायला मिळतात.अशा परंपरा अनादी काळापासून चालत आल्या आहेत. परंपरा जपण्यात लोकांना विशेष आनंद वाटतो.

कांही परंपरा पापवाहक प्रथेचे गावातील लोकांनी सामूदायिक करावयाच्या विधी गावच्या रक्षणासाठी केल्या जातात.उदा.धोंडामारी महाराष्ट्रात इतर कांही गावात हा विधी केला जातो (ठरलेल्या दिवशी संध्याकाळी कार्तिक महिन्यात एका तिथीला) गावातील स्त्री-पुरूष एकत्र जमा होतात, त्याचे दोन गट तयार होऊन गावच्या नदीकाठावर किंवा ओढ्याच्या दोन्ही काठावर उभे राहून एकमेकांवर दगडफेक केली जात असे. या विधीत कधी कोणी गंभीर जखमी होत नाही, अशी लोकांची समजूत आहे.

लक्ष्मीआई किंवा मरिआईचे वारे पोतराजाच्या अंगात वारे शिरते, त्याच्या अंगात देवीचा संचार झाल्यावर तो भगत चमत्कार करून दाखवितो किंवा त्याच्या अंगात येते.अशा मुलाला दुसऱ्या पोतराजाच्या मांडीवर बसून पोतराजाची दीक्षा दिली जाते. अशा दीक्षा विधीला 'बढण' असे म्हणतात. हा विधी आषाढ श्रावण महिन्याच्या शुक्रवार किंवा मंगळवारी होत असतो. विधी परंपरेप्रमाणे होऊन हा मुलगा पोतराज होतो तो लक्ष्मीआईला नैवेद्य दाखवतो.

लोकसमजूती

लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या लोकसमजूती, लोकभ्रम, लोकधारणा याचाही अंतर्भाव लोकसाहित्यात करावा लागतो.प्रत्येक समाजात चालत आलेल्या भ्रामक समजूती,नवस, मंत्र-तंत्र,शकुन-अपशकुन यावर लोकांचा विश्वास असल्यामुळेच अनेक वेगवेगळ्या चमत्कारिक गोष्टी पाहायला मिळतात. अशा घटना खऱ्या की खोट्या याचा पुरावा उपलब्ध झालेला नाही. परंतु लोकसमजुती मात्र प्रचलित आहेत.

लोकजीवनात देवीच्या उपासनेत कवडीला महत्त्व आहे. अंबाबाई, जगदंबा, भवानी माता, यल्लम्मा या देवींच्या भक्तांच्या गळ्यात कवड्याची माळ, हातात परडी असते. त्याच्या मागे लोक संकेत आहेत असे दिसते. 'कवडी ही योनिप्रतिक म्हणून स्वीकारलेली आहे. सर्जनाच्या देवांनी कवडीला महत्त्व दिले, विवाहाप्रसंगी कवडीला विशेष महत्त्व आहे. भारतात अनेक राज्यातील सर्वसामान्य जाती, उपजाती आदिवासी समाजात दहेज देताना कवडी देण्याची परंपरा आहे.कवडी ही जीवनदायी, संतानदायी आणि सौभाग्यदायी अशी मानली गेली आहे. विवाह प्रसंगी वधूला कवडी भेट देणे, ही संतानदायक मानले जाते. कवडीच्या ठायी मातृदेवतांचा निवास असतो. अशी लोक समजूत आहे.

या लोकभूमित अनेक शतकानुशतकापासून देवनिष्ठा पूजा पध्दती यांच्या आधाराने ज्या त्या लोक समजूती यातून दृढ झालेल्या आहेत. त्यांचेच लोकरूढीत रूपांतर झाले आहे. आणि आजही त्या रूढी प्राणपणाने जतन केल्या जातात. आज

105

नौकिकात असा एकही विधी नाही की, जेथे लोकसंकेतांचा आधार घेतला जात नाही. म्हणून घरात लहान-मोठे कार्य असल्यास मग ते धार्मिक असो आणि अन्य कुठलेही कार्य असो देवतांचा किंवा नैसर्गिक घटकांचा कौल घेतल्याशिवाय आमचा विधी पुढे सरकत नाही, ही आपल्या पूर्वजांनी घालून दिलेला परिपाक होता.

प्राचीन कालखंडात मनुष्यांच्या जीवनात निसर्गाला प्रचंड महत्त्व होते. त्यामुळे जर का निसर्गाचा कोप झाला तर आपले जीवन नष्ट होईल, अशी भीतीही मनात होती. माणसाचा विकास होत असताना निसर्ग, सृष्टी ज्या गतीने बदलत आहे, त्या गतीने माणूस बदलत आला. उदा. लोकांच्या मनात निसर्ग हेच आपले दैवत आहे. शेतकरी शेतीला आपली आई समजून तो तिची पूजा करीत असतो. शेतकऱ्यांच्या बायका श्रावण महिन्यात हिरवळीची पूजा करतात. सृष्टीदेवता आपल्या आरोग्याची काळजी करणारी आहे. असा विचार करणारी ती मानवाची पिढी होती. पूर्वजांकडून चालत आलेला वारसा

निष्कर्ष :-

लोकरुढी, परंपरा आणि समजूती यावरुन तत्कालीन समाजमन,त्यांच्या नैतिक संकल्पना धार्मिक विचार ही स्पष्ट होतात. आज आत्याधुनिक उपकरणामुळे माणुस एकमेकापासून दुर जात आहे. त्यांच्यात विसंवाद निर्माण होत आहे. अशी ही सर्वच घटकामधून व्यक्त केली जात आहे. तरीही यावर एक उपाय म्हणून .लोकदैवतांच्या संदर्भात आजही ज्या रुढी, समजूती प्रचलित आहेत. त्यातून ज्या जत्रा-यात्रा,उरुस भरवण्यात येतात.उदा.चैत्र महिन्यात गावोगावच्या यात्रा सुरु होतात.शेकडो वर्षापासून लहान-मोठ्या गावातून स्थानिक देवदैवतांच्या नावाने जत्रा भरते.या निमित्ताने का होईना लोक एकत्र येतात विचारांची देवाण-घेवाण होते. व्यापार,शिक्षण इतर कारणासाठी बाहेर प्रांतात गेलेले लोकांना, प्रथेप्रमाणे गावच्या दैवतांसाठी एकवेळ तरी गावाकडे यावे लागते. पारंपरिक लोककलांच्या माध्यामातूनही समाज प्रबोधन करता येते. ही जमेची बाजू आहे.आज जरी आधुनिकीकरणाचा वेग वाढत आहे असे वाटत असले, तरी पारंपरिक लोकजीवन संपुष्टात आलेले नाही. ही वस्तुनिष्टता आहे. उलट असे म्हणता येईल की नवीन तंत्रज्ञानाच्या साह्याने पारंपरिक लोकजीवन, त्यांच्या रुढी, प्रथा, संकेंत, समजूती यांचे संकलन करुन व्यवस्थित त्यांची नव्यांने मांडनी करता येईल.

संदर्भ-टीपा

१. कर्वे इरावती, मराठी लोकांची संस्कृती,
२. मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह,
३. भामरे सर्जेराव लोकदैवते आणि रथोत्सव
४. शिंदे विश्वनाथ, लोकधाटी अवलोकन आणि विचार,

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

(B) 106

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages Organizer:- Deparitment of Political Science,Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur	22nd Sept. 2018

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Dr. Advait Dhondiram Joshi	Stephen King's *The Running Man*: An Apocalyptic Horror Novel	1 To 4
2.	Mr.Amit Maruti Bamane	Reflection of Socio-political corruption in Chinua Achebe's Short Story 'The Voter'	5 To 7
3.	Dr. Bharat Arvind Tupere	A Brief Comparative Study of 'My Feudal Lord' by Tehmina Durrani and 'The Prison We Broke' by Baby Kamble	8 To 10
4	Madhukar Vikram Bhise	*A Vindication of the Rights of Woman*: A Feminist Prose in Colonial England	11 To 13
5	Dr.D.G.Ghodake	Efficient Role of ICT in Strengthening Under Graduate Education and Language	14 To 15
6.	Dr. Dinesh D. Satpute	Issues in English Language Teaching and Learning ((ELT& ELL) in Maharashtra (India)	16 To 18
7.	J.K. Patil	Comparative Study in Languages	19 To 20
8.	Jyoti Nagnath Waghmare	Demystification of Menstrual Taboos: A Study of Happy to Bleed Haikus	21 To 23
9.	S. R.Kamble	Language and Language Isolation	24 To 25
10	Dr. Kranti Vithalrao More	A Comparative Study of select Dalit and African American Autobiography	26 To 27
11	Dr. Laxman Babasaheb Patil	Postmodern Issues of Language in Joyce Carol Oates's *I am No One You Know*	28 To 31
12.	Manish Surendrarao Gomase	Gendered Nature of English Language: Its Solutions	32 To 35
13	Dr. Manisha M. Mujumdar	Margaret Forster's *The Battle for Christabelin the Light of Humanism*	36 To 38
14	Manoj Shivraj Bhujbal	Contemporary Language Issues In The World	39 To 40
15	Nagesh S. Gaikwad	Identity Crisis In The Novels Of Chitra Banerjee Divukaruni	41 To 42
16	Dr. Namdev D. Patil	Man- Woman Relationship in Bharati Mukharjee's 'Wife' and Margaret Laurence's 'The Stone Angel' – A Comparative Study.	43 To 45
17	Dr. Namdev Shamrao Jadhav	Elizabeth Jolley's *Mr.Scobie's Riddle*: a Satire on Human Degeneration and Degradation	46 To 47
18	Nazia Kamali	Blurring of Timeline in Amitav Ghosh"s *The Hungry Tides*	48 To 50
19	Dr. Naziya Nisar Modak	Implementation of Language For Advertising In Mass Media	51 To 52

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Identity Crisis In The Novels Of Chitra Banerjee Divukaruni

Prof. Nagesh S. Gaikwad
Assistant Professor
Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur

Abstract:

This paper designs to show the existential crisis explored in the novels of Chitra Banerjee Divyakaruna. It highlights on the various postcolonial issues like identity crisis, marginalization, alienation, isolation, exile, dislocation, mental trauma, expatriation at the level of diasporic consciousness particularly. Chitra Banerjee Divakaruni is one of the leading writers of the modern era. She wrote novels, short stories and poems. Most of her novels deal with the really different experiences, especially of women in general. Most of their novels and shorts stories themes like- women, immigration, the South Asian experience, history, myth, magical realism and diversity. She writes for adults and children.

Her novels very famous among the novels The Mistress of Spices and Sister of My Heart. Her short story, Arranged Marriage, won an American Book Award. Issues related to gender find primary representation in the novels and short stories of Divakaruni. Her novels deals with women who is dithered between conventional and modern values. Some women characters change their identities again and again to reach at the final destination of the self. So women evolve diverse strategies to claim their individuality and cultural identity.

***Key Words**: Diasporic, Immigrant, Alienation, hybridity, ambivalence, transcultural, centrality etc.*

Introduction:

Chitra Banerjee Divukaruni is an award winning author and novelists. Her work is widely known as she has been published in the Magazines. Some of the Selected fiction like- *Arranged Marriage: Stories (1995), The Mistress of Spices(1997), Sister of My Heart (1999),* and *The Palace of Illusions (2008).*

The first Chitra Banerjee Divakaruni's Collection of short stories Arranged Marriage (1995) is a collection of short stories about women from India caught between two worlds. In the works Female protagonists nameless women in Arrange Marriage are delicately portrayed, credible characters.Divukaruni narrates the concerns of migrant women, depicting the harsh realities they face in leaving conventional India for a supposedly better life in the "liberal" West. In the *Arranged Marriage* contains detailed references to Indian clothing, food, festivals and religious practices. Some of the her characters bring these customs to the united States, asking American Society recognize the traditions of diasporic communities and so enrich itself. In this Works establishes the theme of female itinerancy that Mistress of Spices collects the issues of the racism and assimilation into new societies. The main theorists of Diaspora are Edward Said, Gayatri Spivak and Homi Bhabha. These theorists are also the exponents of 'Colonialism and 'Post colonialism'. But while colonialism refer to the political and historical aspects of country. The diasporic theory is more preoccupied with the question of centrality, hybridity, ambience, transculturation of the people. Diasporic writings are concerned with what Edward Said calls "not only of basic geographical distinction but also a whole sense of interests".

Some of her novels she has explored the physical and psychological tensions and the tortures to which the immigrant women are subjected. She has described women as actively upholding and shaping class, cultural and gender structures within the society, home and marriage life. Quest for identity is a major element in their novels we find in the delineation of her female characters.in their plays. She deals with the lives of women both at home and abroad. So, when they visit abroad they come across some of the issues of gender issues. Some of their novels foreign land has not yet changed their status much.

Most of the people protest against their drawback and shape their identity and carve their identity and escape the hardship. Divakaruni's Arranged Marriage (1995) is an anthology of short stories. Some of the novels come across with conflicts arising out of love, chronicles the assimilation and rebellion that Indian born girls and women in America undergo as they balance old treasured beliefs and surprising new desires& all the things mentioned among in these novels. Most of their collection has eleven short stories, and majority of the stories deal with the immigrant experience &alienation along with the socio- cultural encounter that an Most of Indian experiences when he moves towards the west, which is an important theme in the mosaic of American Indian culture in their novels and short stories that are depicted in this novels. The writer expertly narrates stories about immigrant Indians who are both modern as well as trapped by ethnic alteration, who are fighting to form out an distinctiveness of their own in an unfamiliar property. Some of the book addresses many Social burning issues such as racism, interracial relationships, economic disparity, abortion, and divorce in their novels of their works of literature. The female characters in the short stories are depicted as the sufferers in the hands of men and culture. They are suppressed in

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय
सोलापूर.

various ways. Some of the woman in the short story reflected. The Bats appears as a victim of a man who frequently comes home drunk & physically assaulted to the women. It is common practice we come cross in these novels. When he batters his wife so that she has marks and scars on her face as described by her daughter, in this writer represented truly issues among the writer. In this fiction come across "A couple of days later mother had another mark on her face, even bigger and reddish-blue. These things available everywhere in the middle class family. It was on the side of forehead and made her face look lopsided" (The Mistress of Spices). In the story, mother and daughters are victims of male dominated society. It is truly reflected among male dominated society. These are silent sufferers in this drama of male oppression. They are physically and mentally suppressed. The women are physically weak and financially insecure this truly significant around the globe. It is a very common practice among society. They did not dare fight for liberty and also they do not know how to survive without the support of the man. Most of the women are frighten their husbands and fathers. They do not desire to go away from their homes because people will be spreading false propaganda on them. The novelist pointed some of them incidents very meaningful among the society. In this play, characters portrayed among the middle class man Silver pavements, Golden Roof which is set in Chicago, depict situation the life of an Indian man who comes to become millionare in America rather he finishes his life as a garage mechanic. He shows his disparity on his wife whose name is Pratima. She tolerates her husband's abusive words and physical torture, without protest and without saying a word as a traditional Indian wife. Most of time their narrator Jayanti visited to their relative near When her relative Jayanti has come to the United States, she stays with her aunt Pratima and uncle. Unluckily boys follow them inappropriately and throw slush on their faces. There are many characters who are women in Mistress of Spices. Divkaruni exposes her suppressed identity of woman through Ahuja's wife. Ahuja's wife comes to Tilo's store. She is young and pretty who is expatriate woman. She is called as Lalita. Tillo wants changes her as Lalita such type of Lalita available in the society. She is portrayed very pointing way. She is silent with tears, as she can't enlighten her desires to her parents. She finally accepts him as her husband. Lalita's life after her marriage is not fruitful & meaningful one. When Lalitha confesses to Tilo about her matrimonial life. She also tells that her husband is exceptionally possessive and harasses her physically and watches her always. Lalita is an appropriate example of western cultures. In the culture she hides her own identity Lalita knows sewing. "Aren't I man enough man enough man enough" (The Mistress of Spices, 16). She remained Ahuja's wife. At the outset, it tells us that women in general care for their family and they are restricted by the patriarchal society. She desires for the child and says, "Child- longing, deepest desire, deeper than for wealth or lover or even death" (The Mistress of Spices, 16). When She goes for bodily check up and comes to know that the problem is not with her but with her husband. She darly tells this to her husband he gets enraged and assaults her physically. Tilo realizes that Ahuja's wife is a victim of cultural apathy and male domination.

. The theme of the arranged marriage and its impact on women who usually have very little say in their matrimonial destiny. In the stories carefully explain the concept of arranged marriages can victimize women. Sometime happy unions too is revealed by the relationship between Sumita and Somesh in the story "Clothes". In the arranged Marriage depicts theme like –richness, freshness and nuance. Indian contextual point of view Indian weddings are so different from Western ones. In this story clearly indicate the theme of the Indian women and their often-difficult lives as immigrants. The portrayal of males in *Arranged Marriage* is almost consistently negative. Some of novels highlight how complex is the problem of identity crisis that Indians try to cope with in a foreign land.

Most of the characters are alienated in their places and in America they find the difficulty to adapt American culture. They become alienated with the same culture and it becomes the question of survival and suffering. They finally come to the conclusion that adjustment is a quintessential part of women.

References:

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post- Colonial Literatures*. London: Routledge, 1989.
2. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin (eds.). *The Post-Colonial Studies Reader*. London: Routledge, 1995.
3. Bhabha, Homi. *The Location of Culture*, London : 1994.
4. Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
5. Divakaruni, Chitra Banerjee. *Arranged Marriage*. Great Britain: Black Swan, 1997.
6. Divakaruni, Chitra Banerjee.*The Mistress of Spices*. London: Black Swan, 1997.
7. Sumida, S. H. The More Things Change: Paradigm Shifts In Asian American Studies. *American Studies International*, 2000.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

IQAC CSNC Solapur
2018 - 2019

Ajanta
Prakashan

Chh.Shivaji Night College of Arts and Commerce,Solapur

Mr.Nagesh S.Gaikwad

Department of English

2018-2019	Published Paper in Total No.05			
Sr.No	Title of the Paper	Name of the Journal . Issue(volume),Year(Month, if the information is available) Page numbers	Details of Publishers with Name,Postal address&Internet home Page	Sr.No. in the UGC List of Journals(if any), Peer Reviewed *and /or Impact Factor(If any, as per Thomson Retuters)
1	A Marxist Perspectives Ideology in the novels of George Orwell's Animal Farm:A Critical Study	AJANTA Peer Reviewed Journal Volume:VII Issue:- IV Year: Oct.Dec.2018 ISSN:2277-5730 Page No.55 to 58	Ajanta Publication, Aurangabad	UGC Listeed Journal No.40446 IF-5.5
2	Identity Crisis in the novels of Chitra Banerjee Divukaruni	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal Special Issue Vol. ISSN:2349-638x Page No.41 to 42	Aayushi Peer Reviewed Journal, Kolhappur	Peer Reviewed Journal IF:4.574
3	Globalization effect on Literature :Overview	Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal Vol.VIII Special Issue –V ISSN:2278-5655 Page No. 141 to144	Aarhat Journal Aurangabad	Peer Reviewed Journal IF-6.236
4	Cultural Hybridity in the Kiran Desai's Novel Inheitance of Loss: A Critical Study	Review of Research Special Issue ISSN:2249-894X Page No.174 to 176	Review of Research Journal , Solapur	Peer Reviewed Journal UGC Listed Journal No.48514 IF:-5.7631(UIF)
5	The Impact of Globalization on Literature:A Critical Study	Aayushi interntional Interdisciplinary Research Journal Specual IssueNo.45 ISSN:2349-638x Page No.86 to 87	Aayshi Peer-reviewed Journal	Reviewed Journal IF:-5.707

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

6	State Level Seven Days Faculty Development Programme For IQAC Coordinators and Members Dated: 24th June to 30th June 2018	D.A.V.Velankar College of Commerce,Solapur	Participation	
7	Two Days Training Program on Research For Resurgence Dated:19th &20th July 2018	RUSA &Solapur University,Solapur	Participation	
8	Two Days State Level Workshop on Educational Video Making" Dated :13th &14th Oct.2018	D.P.F. Dayanand College of Arts and Science,Solapur	Participation	
9	One Day National Seminar on " intellectual Property Rights- the knowledge Captial" Dated: 15th Dec.2018	Sangameshwar College,Solapur & IQAC.	Participation	
10	One Day State Level Workshop on the Revised Syllabus at B.A III (English) Dated:11th Feb.2019	K.N.Bhise Arts.Commerce & Vinayakrao Patil Science College, Bhosare	Participation	
11	One Day National Seminar on Path Towards Organizational Culture and values Dated 7th March.2019	D.A.V. Velankar College,Solapur Department of Commerce	Participation	

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER -DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
11	Muslim Women in Maps for Lost Lovers, The Wasted Vigil and the Blind Man's Garden by Nadeem Aslam **Dr. Manas Kumar Gupta**	49-54
12	A Marxist Perspectives Ideology in the Novels of George Orwell's Animal Farm: A Critical Study **Prof. Nagesh S. Gaikwad**	55-58
13	Borders and Social Spaces of Women in Arundhati Roy's The God of Small Things **Babita B. Chandanshiv**	59-63
14	Displacement and Exile: A Painful Experience **Dr. Vijay Baburao Pande**	64-68
15	Society and Individuals in the Selected Novels of R.K.Narayan **Dr. Swapnil R. Dahat**	69-71
16	Social and Economical Conditions of Dalit in Laxman Mane's Upara **Dr. Sanjay S. Tamgadge**	72-75
17	Anita Nair's Ladies Coupe: Women on the Margins **Shital P. Mendhe**	76-79
18	The Indian Women Writers and their Contribution in the World Literature - A Critical Study **Dr. Shweta S. Bajpai**	80-86
19	Reflection of Indianness in R. K. Narayan's The Bachelor of Arts: A Critical Study **Dr. S. T. Haibatpure**	87-90
20	Existence of Woman in Socio-Cultural Context in Anita Nair's 'Mistress' **Asst. Prof. Prashant S. Jawade**	91-94
21	Psychological Suffering of Women in the Novel of Anita Nair and Manju Kapur **Asst. Prof. Smita P. Mohod**	95-97

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

12. A Marxist Perspectives Ideology in the Novels of George Orwell's Animal Farm: A Critical Study

Prof. Nagesh S. Gaikwad
Chh. Shivaji Night College of Arts &Commerce, Solapur.

Abstract

Marxist perspectives describe our awareness to the matter of political and economic interests in the literary work and highlight social inequality in literary representation. Marxism helps to locate literary text inside the larger social development. It focuses on the nature of ideology helps us to deconstruct taken for granted values. Based on the theories of Karl Marx, Marxist criticism point of view of literary works as reflection of the social institution out of which they are born .According to Marxist , even literature as social institution and has a specific ideological function , based on the background and ideology of the author. In essence, Marxists believe that a work of literature is not a result of divine inspiration or pure artistic endeavour, but that it arises out of the economic and ideological circumstances surrounding its creation and the creator's own place in the society. Marxist criticism interprets texts in relation to their relevance regarding issues of class struggle as depicted in a work of fiction. This paper attempts to explore the Marxists viewpoint existed in George Orwell's Animal Farm.

Key Words:- Base, Superstructure, Ideology, Political Economy, False-consciousness.

Introduction

Marxist literary theories tend to focus on the representation of class conflict as well as the reinforcement of class distinctions through the medium of literature. Marxist theorists use traditional techniques of literary analysis but subordinate aesthetic concerns to the final social and political meanings of literature. Marx investigated the role of ideology and how we as humans make false-conscious decisions. For example, Marxists believe that cultural, religious and ethical decisions are all products of false –consciousness and influenced by ideological pressures. Marx believed that ideologies explain the distribution of wealth and power in society and lead people to accept the status-qua and the subordinate people end up believing in their subordination.

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

George Orwell explores the idea of Marxism in the novel "Animal Farm" in many different ways. Firstly, Marxists claim that laws are created by a superior ruling class as a way to keep themselves from getting in trouble with the law. Similarly, in "Animal Farm" there is a clear power divide amongst the animals the pigs being the ruling class. All laws on the farm were not only created by the pigs but they were also changed by the pigs to fit their liking to avoid conflict with the other animals which is a clear injustice. for example, it is repeated throughout the book that all animals are equal, then in the final chapter of the book, "All animals are equal, but some are more equal than others" is written on the wall of the barn. This is a major point in the novel because the pigs have established to the other animals that they believe themselves to be of a superior race after making it obvious to the reader that there is a disproportionate spread of power over the farm.

Another element of Marxism that "Animal Farm" conveys is the false sense of freedom given to the lower class. Marxists believe that although people are told they are free to do what they want; most people never get the opportunities or the money to do as they wish entirely. The animals in "Animal Farm" that are not lucky enough to be pigs are constantly reminded (by the pigs) of the freedom they have been granted upon driving the humans away. They are told that because no one is controlling them they are free to eat to do a lot more than they could before, for instance, eating what they like and having Sundays free from farm work. However in actual fact the pigs give the animals a smaller ration than they got while the farm was run by humans and the work they are assigned is far more laborious. The animals are unaware of the injustice upon them and have been manipulated into thinking they have been granted freedom.

Orwell's Animal Farm" is based on the indictment of the communist betrayal of the ideals the Soviet Union was founded on. He tells the story in the form of fairy tale. Clearly depicting the different animal's positions and power over one another. "Animal Farm" is based on a social movement and Marx's view on consciousness and political consciousness can be used to help describe this. For example we can look at Marx's classless society theory and how the working class through a revolution would unite and share in the "Wealth of labour". Class consciousness is strong in Orwell's story and much of Marxism is based on that, but mainly it's necessary to discuss political consciousness, ideology and social class all important factors to Marxists.

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Animal Farm completely fails to reflect these key causes of the revolution's degeneration. It is highlights on the tendency of human point of view. In this story, the rising of the animals leaves them with a stuff profusion of food. In this story depicted there is milk in abundance and a kind harvest of windfall apples mutually of which are simply purloin by the scheming and self-centred pigs led by Napoleon. Soon to bestowed snowball (Leon Trotsky). As well, only one animal –a sheep- dies consequently of the civil war an endeavour by the deposed farmer Mr. Jones and his human friends to retake the farm.

Therefore, in this Gerorge Orwell's story the mutiny disintegrates despite conditions of material profusion and an animal class left largely intact by human aggression. Orwell felt to be saying that unless ruled by humans, the mass of animals will predictably surrender to the totalitarian rule of the scheming and self-centred among themselves. Transposed to the human domain, the moral of Orwell's story is clear: without the capitalist class to govern them; the mass of workers will inevitably find themselves subject to the tyranny of the "brainworkers" among them.

Of course, the animals in the tale are far from the high level of political, cultural and technical development required for the success of a socialist revolution. But there's the rub: Orwell's animals with the exception of the pigs are, though hard working, loyal and trustworthy, devoid of all intelligence and completely unable to learn anything from experience. This extremely low estimate of the potentialities of the working class is part of Orwell's conception of the possibilities open to socialists. The options are exhausted by Stalinist totalitarianism and the social democratic struggle for reforms within the confines of "Western parliamentary democracy".

The flipside of Orwell's elitist and patronizing attitude working people is the highly distorted picture of the nature of British Capitalism. In the first preface to Animal Farm, he writes of the intellectual liberty which without a doubt has been one of the distinguishing marks of western civilisation and states that "tolerance" and decency are deeply rooted in England ". That would be the intellectual liberty afforded not so long before Orwell's time. To puddle Martyrs and other ordinary workers, imprisoned , banished or simply murdered by the British state for daring to organise trade unions , or the tolerance and decency that callously sent millions of young people to the slaughterhouse of world war I – not to mention the horrors of imperial rule within the British Isles and overseas.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

The intellectual liberty, tolerance and decency of British imperialism are the real Orwellian fantasy, insofar as those qualities have roots in Britain. They are the product of generations of struggle by the working people that Orwell snobbishly portrays as bovine dunces. It's not hard to see why Orwell is the darling of the ruling –class newspapers mentioned above. He may genuinely have attempted to provide a critique of Stalin's USSR from the left but all that he actually produced in animal farm at least was a banal piece of ruling class proproganda.

Orwell and Marx differed in their views on socialism and its effects on religion and nationalism as well as socialism effects on society and its leaders. Orwell shared many of Marx's viewpoints but he did not share with Marx the same vision of a utopian future, only the prospects of a worldwide revolution.

In conclusion the general aim of animal Farm is to offer itself as an example of temperate, responsible criticism. It is a generally sympathetic criticism of Marxism that offers to ease many of Marx statements about man. Revolution. Religion and society. It is a moderate Marxism whose definitive ideas are not really stated but whose ideology surely exists throughout the novel.

Works Cited

- Said, Edward. Culture and Imperialism. New York: Vintage Books, 1994.
- Said, Edward, Orientalism, Harmondsworth: penguin, 1991.
- Boehmer, Elleke Colonial and Post Colonial Literature ,Oxford: oxford University Press ,1995.
- WilliamsR. Culture and Society, 1780-1950, Harmondsworth,New York 1963.

2018-19

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

(UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year-VIII, Issue -XVI, Vol.- IV Impact Factor 5.167 (GRIFI) Dec. 2018 To May 2019

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2 (6

0-169X

Subjects

Issue : XVI, Vol. IV
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 5.67
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Customer Attitude, Preference and Satisfaction Towards Investment in ICICI Prudential Life Insurance Co. Ltd. **Deepak Kumar Gupta, Dr. Vinod Khapne**	1
2	Cost Effectiveness of Human Resource Management in Small and Medium Industries **Manali R. Patil**	7
3	Food security and public distribution system in Maharashtra **Kiran Gangadhar Bhise**	17
4	Indian Women and Poverty : Its causes, Effect & Control **Pravinkumar K. Sawant**	24
5	Higher Education in India **Dr. Gautam Bhong**	31
6	Critical Interpretation of Michel Foucault's essay "What is an Author **Dr. Rani Ramraja Mote**	41
7	सूचना की डिजिटल दुनिया : डिजिटल पुस्तकालय का अवलोकन **रत्नाबाई देवराव पालकर**	46
8	भारताच्या आर्थिक विकास आणि मेक इन इंडिया **डॉ. बालाजी ग्यानोबा कांबळे**	52
9	चंदेल मंदिर शैली **डॉ. आत्माराम शिंदे**	58
10	मराठी ग्रामीण कांदवरी "राहूकेतू " **उध्दव गोविंदराव थोरवे**	61

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2 67

6

Critical Interpretation of Michel Foucault's essay "What is an Author

Dr. Rani Ramraja Mote
Dept. of English,
Chh. Shivaji Night College,
Solapur, Dist. Solapur

Research Paper - English

ABSTRACT

Michel Foucault (1926-84), is a poststructuralist thinker, with affinities to all the other theorists; Freudian, Marxist, Structuralist, Phenomenologist, Sociologist, or Historian. He is well known for his critical studies of social institutions, such as psychiatry, medicine, the human sciences, and the prison system. He is known as well for his work on the history of human sexuality. In 1969, Foucault gave a lecture titled "What is an Author?" in which he put forward his theory on the definition of the relationship of "author" and text. Foucault shows that the idea of the author, which we tend to take for granted, as a timeless, irreducible category, is rather a 'function' of discourse which has changed in the course of history.

Key Words: poststructuralist, critical studies, author, text, function, discourse.

The New critics, Wimsatt and Beardsley while rejecting the notion of 'intention' of the author traceable in a text, recognized the author as an individual existence, prior to the birth of the text. Roland Barthes goes to the extent of declaring the death of the author, the moment the text is born or comes into existence. Barthes' declaration of 'the death of the author' is plainly, in line with Eliot's statement of necessary impersonality of the author who does not have 'a personality to express but a particular medium'. In his essay "What is an Author?" Foucault suggests that a text always points to a 'figure' (the

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

author) who is outside it (the text) and precedes it. Foucault's contentions rests on the following postulates :

1) Writing or a text is basically an interplay of signs arranged more according to the nature of the 'signifier' (i.e. the words or marks on the paper), and less according to its 'signified' (i.e. the meaning).

2) The task of the critic is not to bring out the relationship of the work (i.e. text) with the author, but to analyze the work through its structure, its architecture, its intrinsic form and the play of its internal relationship

3) Even if we accept that an 'individual' wrote the text, we cannot say with certainly that everything that he said (or wanted to say) is part of his work.

Focault's view of the 'author' in relation to the text, both continues and modifies Barthes's notion of the 'death' of the author. Barthes refutes the conventional notion that the author is present in his work like God in the Universe controlling and directing its various components to a certain end. There is no central meaning, no core of the text (which Barthes distinguishes from work) with which the implied author can be identified. What Focault says is that when a text comes into existence we efface the more visible marks of the author, and render him into a "transcendental anonymity. He accords primal status to writing (ecriture) or the written product (i.e, the text). At the same time, he recognizes, affirms the 'creative character' behind the text, which is the 'author'. In this respect, Foucault's notion of the author is a modification of Barthes's.

Secondly, Foucault recognizes the author's disappearance from the text, but also locates the space left empty by the author's disappearance. That means, Foucault accepts the disappearance of the author and at the same time, accept the 'nameless' presence of the author, as "transcendental anonymity. He says, "we must locate the space left empty by the author's disappearance, follow the distribution of gaps and breaches, and watch for the openings that this disappearance uncovers". (177)

Thirdly, every discourse must have an author's name attached to it, though anonymously and hence transcendentally, in order to show that this discourse is not everyday ordinary speech that merely comes and goes. The author's name (though anonymous) indicates the status of this discourse within a society and a culture. According

to Foucault, the author's name, characterizes a particular manner of existence of discourse. The texts credited to an author are given more status, more attention, and more cultural value than texts which have no author. The discourse is endowed with the "author function". The author function plays an important role in our view of literary work. The author is a particular source of expression. Moreover, the text contains a certain number of signs referring to the author.

Fourthly, the author is not an individual with a proper name; he is a certain functional principle in a culture. He is, in a sense, an ideological product. The author as a person may be absent from his work but he is present in it as a certain functional principle. Like the name of the author the author function is characteristic of the mode of existence, circulation. The texts or books which have authors have four features or, in Foucault's terms, texts which create the author function.

1. Discourses are objects of appropriation, forms of property. Foucault argues, Speeches and books were assigned to real authors, only when the authors became subjected to punishments for what the speech or book said. When the discourse said something transgressive, something that broke rules, then systems of authority punish the people who "author" those words or ideas. Thus we locate authorship in someone held responsible for writing or speech, so also we locate the ownership of works, and the copyright rules associated with ownership.
2. The "author function" is not a continuous feature of every text. It is not the same historically; over time, different types of texts have and have not required attribution to an author. Myths, fairy tales, folk stories, legends, jokes, etc. don't require, or create, an "author". It used to be that anonymous literary texts were accepted and valorized, whereas scientific texts were accepted only when attached to a name, to an "author function," Foucault says, this situation was reversed after the 17th century, scientific texts began to speak for themselves, became objective, and judged on the basis of the arguments presented, and not according to its author's name. Literary works, began to be evaluated on the basis of the notion of the author. In contemporary society, anonymous literary work is not tolerable, and if we come across the one the task is to find out who REALLY wrote it—to

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

be able to associate the text with an "author function."

3. The author function does not develop spontaneously, as the attribution of a discourse to an individual. It results from various cultural constructions, in which we choose certain attributes of an individual as "authorial" attributes, and abandon others. Foucault says that, there are some transhistorical constants in how authors are culturally constructed. He sites Saint Jerome's four criteria of authenticity that define the four modalities according to which modern criticism brings the author function into play. Jerome's criteria highlights that : 1)the "author function" is a label of a certain standard level of quality. 2) the "author function" designates a field of conceptual or theoretical coherence. 3) the "author function" requires a stylistic uniformity.4) the "author function" means a definite historical figure in which a series of events converge. Foucault reiterates these ideas and modifies them only slightly. The author's biography reveals the presence of certain events in the text. The author is a principle of unity who make up for contradictions. The author is a particular source of expression visible equally well in texts, letters, fragments, grocery lists, etc.

4. The text always creates the "author function" as it bears signs that refer to the author. The most easily recognizable of these signs is a pronoun, "I," though we know better than to assume that the "I" of a narrator is identical to the "I" of an author. Foucault advocated that the author function emerges out of the difference, and separation, between the "author function" and the writer signified in the text. This is easily seen in narrative fiction, but is true of any form of discourse, according to Foucault.

He sums up the four author function in the following words: (1) the author - function is linked to the juridical and institutional that encompasses, determines, and articulates the universe of discourses; (2) it does not affect all discourses in the same way and at all times in all types of civilization; (3) it is not defined by the spontaneous attribution of a discourse to its producer, but rather by a specific and complex operations; (4) it does not refer purely and simply to a real individual, as it can give rise simultaneously to several selves, to several subjects – positions that can be occupied by different classes of

269

individuals. (p.182)

At the end, Foucault talks about the initiators of discursive practices, who produced their own work as well as the possibilities and the rules for the formation of other texts. Initiators are the authors to whom the discourse alludes to and often returns for further insight. In the texts of initiators of discursive practices, we find spaces, omissions, which can provide either clear explication or implicit intertextual enlightenment.

Ultimately, Foucault's work provided some new insight on the significance of the "author" in a literary context. The basic premise of his essay runs counter to, Barthes' essay 'The Death of the Author', for it categorically states that the author cannot be denied. Even if the critics banish the real author whose name is associated with a set of works, the author functions as function which is accepted even by those who deny the author. Though, Barthes has abolished authorship in his essay 'The Death of the Author', in his another essay 'From Work to Text' he accepts the entry of the author into the text by the backdoor.

Foucault delegates the author as a function of discourse itself. He says that, the author-function is characteristic of the mode of existence, circulation, and functioning of certain discourses within a society. (p.179) Author-function is bound to change as an evolving authorial body. Foucault expresses his doubt about the survival of "author-function" in the years ahead and warns at the same breath that it would give rise to the 'anonymity of a murmur' as in today's technocratic age the significance, definition, and the purpose of authorship increasingly becomes complex through the digital and e-resources.

References :-

1. Barthes Roland, "From Work to Text". Literary Criticism : A Reading, ed. B. Das and J. M. Mohanty, Calcutta : Oxford University Press, 1985.
2. Foucault Michel, "What is an Author?" *Modern Criticism and Theory, A Reader.* Ed. David Lodge and Nigel Wood. New Delhi : Pearson Education (Singapore) Pvt. Ltd., 2004.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Indian Streams Research Journal ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625(UIF)

NEW TRENDS IN THE INFORMATION TECHNOLOGIES

ISRJ

[1]Dr. Anil N. Barbole , [2]Mr. Prashant B. Kadam and [3]Mr. N. S. Shaikh
[1]Professor &Head,Dept. Of Commerce and Management,
Chhatrapati Shivaji Night College, Solapur.
[2]Dept. Of M.B.A, SVERI's College of Engineering, Pandharpur.
Affiliated with Solapur University,Solapur.
[3]Dept. Of Computer Science, VidnyanMahavidyalaya, Sangola.
Affiliated with Solapur University,Solapur.

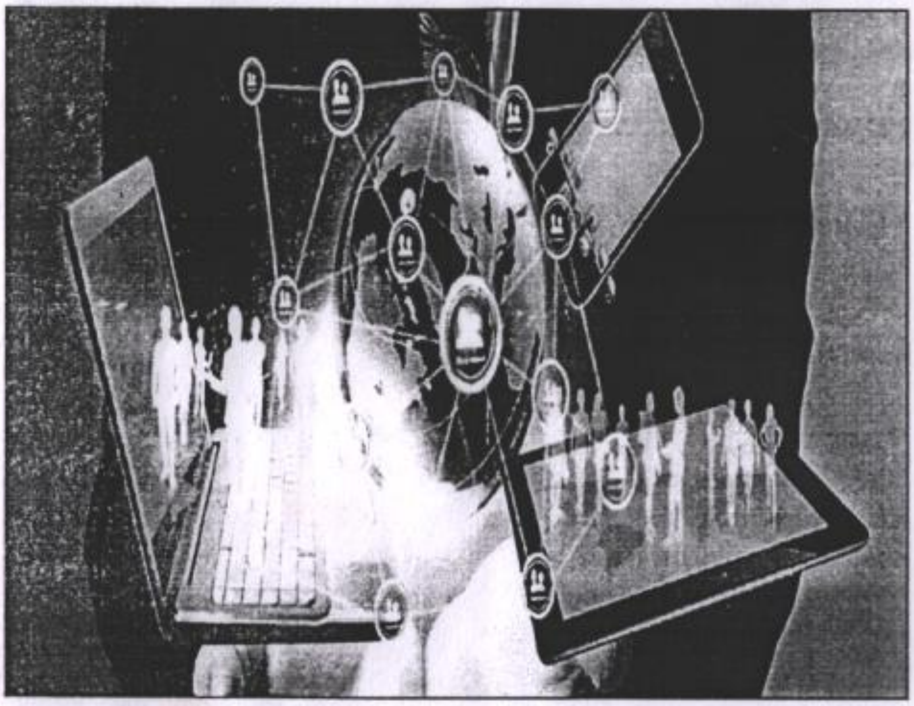

ABSTRACT

The paper describes the new trends in Information Technologies and also describes the comparative study of new technology. It begins with the current status of IT market and continues with the trends discussion of Software technologies.

KEYWORDS: *Information Technology, QR Code, Tagging, Silent sound technology, Electromyography, 4G, 5G, CELL-ALL.*

INTRODUCTION :

Information and information technology have always been at the center of human growth and development. From the earliest times, humans have had to deal with the problem of gathering information, processing information, storing information, and using information. These activities have remained a central part of human society up to the current time and will continue to do so as information spread throughout the world and advances were made to information technology that reduced the cost of information and its distribution, several things became obvious. First, almost all people were capable of learning and incorporating new information into their lives. Second, people compared different versions of information or data and made their own judgments about the validity of arguments or presentations. Third, networks of people grew to communicate and discuss information and the interpretations given to information. Fourth, people sought additional information in order to try and resolve discrepancies in arguments or measurements. Fifth, people grew and developed through their use of information. In fact, individual growth and development seemed to accelerate within a society as more and more information became accessible. And, it was seen that individual growth and development was conducive to the advancement of the society itself. That is, there were macro effects, externalities that resulted from the micro impact of individual learning. To build a powerful social tech strategy in your organization, you need to be in command of techniques and technologies.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Indian Streams Research Journal ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625(UIF)

"A STUDY ON WORK LIFE BALANCE OF FACULTIES AT SINHGAD COLLEGE OF SCIENCE, PUNE"

Prof. Dr. A.N. Barbole[1] and Ms. Sheetal Gaur[2]
[1]Professor & Head, Department of Commerce and Management,
Chhatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.
[2]Asst. Professor Sinhgad College of Science, Pune.

ABSTRACT

Work Life Balance is considered to be one of the crucial issues in the organisation. Employees from almost all the sectors are trying hard to have a balanced Work Life Balance. Expectations from the organisation and expectations from the family members is truly creating problem for the employee as he cannot ignore the expectations of the organisation nor he can ignore the expectations of the family. In such a situation if appropriate efforts are taken by the organisation as well the employees, a win win situation can be created as there is a direct relationship between the Work Life Balance and productivity of the employees.

This paper is based on the study of Work Life Balance of the employees in Education Industry. The data for the research is collected from the faculties of Sinhgad College Of Science, Pune. The sample size for the study is 44 faculties. After the research it has been found that faculties in the college have problems of Work Life Balance and organisations need to take this issue seriously and come up with some WLB strategies so as to help their faculties to maintain a Balanced Work Life Balance.

KEYWORDS: *Work-Life Balance, Expectations, Productivity, Relationships.*

INTRODUCTION TO THE STUDY:

The Work Foundation1 has defined Work Life Balance as: "Work-life balance is about people having a measure of control over when, where and how they work. It is achieved when an individual's right to a fulfilled life inside and outside paid work is accepted and respected as the norm, to the mutual benefit of the individual, business and society."

Jeffrey H. Greenhaus, Karen M. Collins and Jason D. Shaw 2 have proposed three components of Work Family Balance which are as follows:

• Time balance: an equal amount of time devoted to work and family roles.

• Involvement balance: an equal level of psychological involvement in work and family roles.

• Satisfaction balance: an equal level of satisfaction with work and family roles.

Each component of work–family balance can represent positive balance or

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Indian Streams Research Journal ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625

NEW WAY TO PAY IN INDIA : REVIEW ON ON-LINE PAYMENT AND SECURITY

[1]Dr. Anil N. Barbole , [2]Mr.Prashant B.Kadam and [3]Mr. Pradip A. Jadhav
[1]Dept. Of Commerce and Management, Chhatrapati Shivaji Night College, Solapur, Affiliated with Solapur University, Solapur.
[2]Dept. Of M.B.A, SVERI's College of Engineering, Pandharpur. Affiliated with Solapur University,Solapur .
[3]Dept. Of Training and Placement, Karmayogi Polytechnic, Shelve. Affiliated with Solapur University,Solapur.

ABSTRACT

With the development in information technology, and the availability of 4G and high speedInternet, electronic commerce in India has caused the current distribution and significant transformation gradually. In the area of e-commerce practice, the online payment is the essential link and also is the foundation on which electronic commerce can smoothly develop. The on-line electronic payment it is the core of development of e-commerce. It completes on the net the transaction that is essential step.At present less developed infrastructure is the bottleneck for the immediate implementation of e-payment in rural part of India.

KEYWORDS: *information technology , development of e-commerce , Electronic payment System.*

INTRODUCTION :

Electronic payment System:

The online electronic payments are not equivalent to electronic payments. In the development of e-commerce, credit cards have long been represented by electronic means of payment, credit cards in shopping malls, theaters food court, railway, bus station, grocery store, many hotels and other places and items could swipe of the card,POS terminals, and ATMs. In Online electronic payments, online payments also known as electronic currency, broadly speaking, refer to a transaction in the online exchange of funds; It is a network-based electronic financial, a business card transactions for all types of electronic tools and media, the electronic computer and communications technologies as a means Electronic data stored in the bank's computer system. And through the computer network system in the form of the flow of electronic information transfer and payment. Electronic Payment System is the basis for online payments, and online payments system development is a higher form of electronic payment. It makes electronic payment may, at any time, through the Internet directly to the transfer, settlement and form e-business environment.

Structure of Online Electronic Payment System:

In the online shopping online electronic payment function is the vitalconcern to ensure

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTI DISCIPLINARY STUDIES

Approved by : University Grant Commission (UGC)

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499

Impact Factor : 1.3599(GIF), 0.679 (IIFS)

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

IRJMS

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे नाव	लेखकांचे नाव
1)	Globalization and Social Collapse in Mahesh Elkunchwar's Play Old Stone Mansion	Dr. Sachin Gadekar
2)	Farmers Suicides in Maharashtra	Dr. Vilas Awari, Suresh Devare
3)	RPI-BM AND AIMIM ALLIANCE- DISCOURSE IN MAHARASHTRA POLITICS	Dr D. S. Shambharkar
4)	Issues in Maharashtra politics	Dr.Bhong Shriniwas Ashok
5)	Maharashtra-A Global Economy	Dr.Wahida Shaikh
6)	Politics of Infrastructure Regulation in Maharashtra	Kalpana Dixit
7)	The Role of Various Social Issues in Maharashtra Politics	Jadhav Babasaheb Kailas
8)	"Women in the democratic framework of electoral politics"	Dr. Meenal.K.Kshirsagar
9)	SABARIMALA JUDGEMENT AND RIGHT TO RELIGION OF WOMEN	Pradhnya P. Sawarkar
10)	The Gender Socialization (Special reference to the Women empowerment in India	Kasturi Dharashivkar
11)	Indian Federation and Internal Security	Dr. A.R. Kadu
12)	Challenges to India's Internal Security (An illegal immigration to India Special reference to The Rohingyas crisis)	Dr.Vidya Raut
13)	INDIA'S INTERNAL SECURITY MANAGEMENT : TRANSFORMING PHASES	Prof.P.P.Dolas
14)	Challenges to India's to Internal Security	Prof. Boyewar Yadav Baburao
15)	What is the importance of Education in Indian Politics?	Dr.Dudhkawade S.R.
16)	Education : New Role of Information Technology	Prof. Dr. Deelipsing Nikumbh
17)	Role of Print-Electronic- Social Mediaand Political World : A review	Dr. Vaibhav Suryawanshi.
18)	THE ROLE OF EDUCATION IN ECONOMIC DEVELOPMENT	Dr.Rahul Nivruttirao Dhumal.
१९)	महाराष्ट्राची जडणघडण आणि महाराष्ट्रातील लोकदैवत –	प्रा.डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार
२०)	अकराव्या महाराष्ट्र विधान सभेतील महिला सदस्यांना सभागृहातील कामकाजा दरम्यान येणाऱ्या समस्यांचे चिकित्सक अध्ययना	डॉ. मनिषा यादव, डॉ. ममता पाथीकर
२१)	महाराष्ट्राचे राजकारण आणि आव्हानात्मक सामाजिक मुद्यांचा राजकिय अभ्यास	डॉ.गोंदकर दत्तात्रय
२२)	बहूजन आणि वंचीताचे प्रश्न : महाराष्ट्र शासना समोरील आव्हान	डॉ. जे. टी. कांबळे
२३)	महाराष्टाचे राजकारण आणि प्रादेशिक वाद : एक अभ्यास	डॉ. रमाकांत तिडके

२४)	महाराष्ट्राच्या राजकारणात राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची भूमिका : एक अभ्यास	डॉ.तळेकर चंद्रशेखर
२५)	महाराष्ट्राच्या राजकाराणातील बदलते नेतृत्व	डॉ. सुनिल पिंपळे
२६)	महाराष्ट्रातील मानवी स्थलांतर आणि विकासाचा प्रश्न	प्रा. डॉ.मोहन चौगुले
२७)	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील बदलती समीकरणे	डॉ. रामकिशन लोमटे
२८)	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार : मा. शरद पवार	डॉ. बाळ कांबळे, प्रा. प्रदीप जगताप
२९)	महाराष्ट्राचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकास : वास्तवता	डॉ. संजय भोळे, डॉ. के. जी. पोकळे
३०)	भाषावार प्रांतरचना आणि महाराष्ट्र : संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा विशेष संदर्भ	स्वप्निल बोधने
३१)	महाराष्ट्रातील राजकीय संस्कृतीचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजकुमार सुरवसे
३२)	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील समस्या	प्रा. जे. जी. गायकवाड
३३)	महाराष्ट्राचे राजकारण आणि जात	डॉ संभाजी वारुंगळे पाटील
३४)	महाराष्ट्राचे राजकारण : काँग्रेस वर्चस्व ते बहुपक्षीय स्पर्धा	प्रा. ऋतुराज बुवा
३५)	महाराष्ट्रातील प्रमुख पक्ष व जातींचा राजकारणातील प्रभाव	प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
३६)	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाचा राजकीय व्यवहार	प्रा. कीर्तीकर भीमराव
३७)	महाराष्ट्र राज्याच्या राजकारणातील बदलते नेतृत्व	शेख जब्बार खलील
३८)	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार : यशवंतराव चव्हाण	प्रा. कांतीलाल सोनवणे
३९)	महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकीय प्रक्रिया	डॉ. संतोष कायंदे
४०)	आधुनिक महाराष्ट्राच्या सहकार क्षेत्राच्या विकासात यशवंतराव चव्हाणांची भूमिका	डॉ. कलिदास फड
४१)	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रभावी घटक	प्रा.जयश्री शेंडे
४२)	महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळ	डॉ. आर.के. काळे
४३)	शरद जोशी प्रणित शेतकरी संघटनेचे स्त्री-स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ
४४)	महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळ : एक अवलोकन	प्रा. किरण गायकवाड
४५)	रोहिंग्या मुस्लिमांचा प्रश्न आणि भारताची भूमिका	दत्तात्रय जाधव
४६)	मराठा आरक्षण	डॉ. मंजिरी कारेकर
४७)	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ	डॉ. हनुमंत फाटक, प्रा.अविनाश सावळकर
४८)	महाराष्ट्रातील विडी कामगार चळवळी समोरील पेचप्रसंग	प्रा. राजू पांडे
४९)	महिलांच्या समस्या आणि वाद	डॉ. दिनकर कळंबे
५०)	महिलांचे मानवी हक्क : एक ऋजुतापूर्वक न्याय	डॉ. सुवर्णा गुडगे-बेनके
५१)	भारतीय राजकारणात स्त्रीयांची भूमिका व योगदान विशेष संदर्भ :- महाराष्ट्र राज्य	डॉ.कदम हरिभाऊ
५२)	पंचायतराज व्यवस्थेत महिला नेतृत्वाचा सहभाग	डॉ. विलास आघाव
५३)	मंदिर प्रवेश - स्त्री हक्क	प्रा.डॉ.मनिषा कचवे
५४)	महिला सबलीकरणात महाराष्ट्राची भूमिका	डॉ. प्रभाकर जगताप
५५)	मानवी जीवनातील शिक्षणाचे महत्त्व	डॉ. संजय लांडगे

112

५६)	महात्मा ज्योतिराव फुले : आधुनिक भारतीय विचारवंत	प्रा. नांगरे एन. व्ही.
५७)	भारतीय मुस्लिमांची स्थिती आणि सच्चर समिती	प्रा. नारायण राजुरवार
५८)	बहुसंस्कृतीवाद आणि समानता	प्रा. पाटील पांडुरंग विष्णू
५९)	महाराष्ट्रातील राजकीय विचारवंत : महात्मा फुले	प्रा. शेंद्रे मनिषा शिवाजी
६०)	सामाजिक विकासात शिक्षणाची भूमिका	डॉ. उमाकांत राठोड
६१)	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमता आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील शेत मजुरांचे स्थलांतर	मदन जहाँगीर पाडवी
६२)	दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर एक दृष्टीक्षेप	डॉ.हेमलता राठोड
६३)	१९७० नंतरच्या महाराष्ट्रातील जात-वर्ग आणि लिंगभाव विचार विश्लेषण	प्रा. संजयकुमार कांबळे
६४)	महाराष्ट्रातील विचारवंतांचा राजकीय विकासाचा दृष्टिकोन	डॉ.राजू परभत निकम
६५)	मुद्रित, इलेक्ट्रॉनिक आणि नव इलेक्टॉनिक माध्यमांची राजकारणातील भूमिका	प्रा. महेंद्र विठ्ठल पाटील
६६)	सहमतीच्या राजकारणाचे पुरस्कर्ते : पी.डी.पाटील	डॉ. हनुमंत फाटक
६७)	'सामाजिक न्याय निर्मितीमध्ये अण्णाभाऊ साठे महामंडळाचे योगदान'	डॉ. माणिक सोनावणे
६८)	जाहीरनामा : वास्तव की,..... भ्रम ?	प्रा. जोतिराम विलास माने
६९)	लक्षवेधी सूचना व आ.गणपतराव देशमुख : २००५-२००६	श्री.योगेश महादेव माळी
७०)	भारतीय राजकीय प्रक्रियेच्या चौकटीमध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सार्वजनिक धोरण	वैशाली प्रकाश पवार
७१)	अव्वल इंग्रजी कालखंडातील मराठी साहित्य	डॉ.संदीप रंगनाथ तापकीर
७२)	''नक्षलवाद : भारतीय अंतर्गत सुरक्षेसमोरील एक आव्हान''	डॉ. बी. जी. जोगदंड
७३)	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसंबंधी आव्हाने आणि उपाय	डॉ. दिगंबर बिरादार
७४)	भारताच्या अंतर्गतसुरक्षे पुढील आव्हाने	डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
७५)	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितते समोरील प्रमुख आव्हाने	डॉ. पंडित शेषराव नलावडे
७६)	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील आव्हाने	डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे
७७)	भारताची अंतर्गत सुरक्षा व दहशतवाद एक आव्हान	प्रा.नासीर कासम शेख
७८)	भारताच्या सूरक्षेसमोरील अंतर्गत आव्हाने	प्रा.मिलिंद खांदवे
७९)	भारत - श्रीलंका संबंधातील वाद	रामकिशन आवाड
८०)	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्थेसमोरील आव्हाने	डॉ. मंचक रंगनाथराव मोरे
८१)	'ओबोर' जागतिक राजकारणाचे नवे सत्ता केंद्र	डॉ. पी.एच. रघुवंशी
८२)	समकालीन राजकारणामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर निर्माण झालेली आव्हाने-एक अभ्यास	भालचंद्र नागनाथ बिचितकर
८३)	''भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेची आव्हाने : स्वरूप व परिणाम''	डॉ. रतन व्ही. राठोड
८४)	दहशतवाद आणि भारत पाक संबंध	डॉ. नरेंद्र कृ. राईकवार
८५)	महाराष्ट्राच्या युवक चळवळीची चिकित्सा	डॉ. हनुमंत कुरकुटे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499 Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

36

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाचा राजकीय व्यवहार

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपती शिवाजी कला, वाणिज्य व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर. मोबाईल : ८२७५७३५०५८

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशातील जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समस्यांना मुर्त रूप देण्यासाठी राजकीय सत्तेची आवश्यकता असते. लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केलेल्या देशामध्ये पक्षपध्दती अनिवार्य मानली जाते. किंबहुना अशा प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्ष नेतृत्व या दोन संकल्पनांना फार महत्त्व आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. स्वतंत्र भारताची राज्यघटना लिहिण्याची जबाबदारी राज्यघटना मसुदा समितीचे प्रमुख या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक अर्थतज्ञ, समाजचिंतक, शिक्षकतज्ज्ञ मुरब्बी राजकारणी होते. त्यांच्या चिंतनाचा परिणाम राज्यघटनेच्या निर्मितीवर निश्चितच झालेला दिसून येतो.

हजारो वर्षापासून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित असलेल्या बहुजन दलित समाजाला न्याय कशा पध्दतीने मिळू शकेल यासाठी डॉ. आंबेडकरांची संपूर्ण आयुष्यभर अविरत प्रयत्न केले होते. ते एक राजकीय चिंतकसुध्दा होते. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून कोसो दूर असणाऱ्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेगवेगळ्या संस्था, संघटना, राजकीय पक्ष इत्यादीच्या माध्यमातून प्रयत्न केले. इंग्लंडमध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्याचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी मोठी कामगिरी फार पाडली. डॉ. आंबेडकरांची जागतिक स्तरावर ओळख ही गोलमेज परिषदेतील कामगीरीमुळेच झाली. त्यांना आपल्या बहुजन, दलित समाजाच्या उत्कर्षासाठी अनेकवेळा प्रस्थापित राजकीय पक्षाशी तडजोडी कराव्या लागल्या. परंतु त्यांच्या राजकीय व्यवहाराचा मुख्य बिंदू हा दलितांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक कल्याण हाच होता. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाचा राजकीय व्यवहार डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन याविषयीचे संक्षिप्त विवेचने प्रस्तुत संशोधनलेखाच्या माध्यमातून केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन या विषयाची व्याप्ती अतिशय मोठी आहे. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी त्यांचा अधिकचा काळ पाश्चात्य देशात गेल्याने त्यांच्यावर तेथील उदारमतवादी लोकशाही शासन प्रणालीचा प्रभाव राहीला. त्यामुळे पुढील काळात ते लोकशाहीचे समर्थक बनले. परंतु भारतासारख्या देशात केवळ राजकीय लोकशाहीच्याद्वारे समता निर्माण होऊ शकत नाही. अशी त्यांची धारणा होती. त्यांच्यामते, सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाहीला अर्थ उरत नाही. कारण सामाजिक लोकशाहीमुळेच सर्व समाज घटकातील व्यक्तिंना विकासाची समान संधी मिळते.

डॉ. आंबेडकरांनी राष्ट्रीय प्रवाहात धर्माला महत्त्व दिले नाही. ते नेहमी म्हणत राष्ट्रातील लोकांमध्ये धर्माभिमान निर्माण होण्याऐवजी त्यांच्यात राष्ट्राभिमान निर्माण होते गरजेचे आहे. याशिवाय देशातील सर्व नागरीक समान आहे. कोणीही उच्च व नीच नाही. भारतीय समाज हा परंपराप्रिय असून, जाती व्यवस्था आणि धर्मव्यवस्था यांचा प्रभाव अधिक आहे. शिवाय अनेक जाती पोटजातीमध्ये हा समाज विभाजीत आहे. वर्ण व्यवस्थेमुळे उच्च नीचतेची दरी रूंदावलेली आहे. समाजातील केवळ उच्च जातीनाच प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. निम्न जाती व वर्ग त्यांच्या सर्वांगीण विकास आणि हक्क अधिकारापासून वंचीत आहे. त्या वंचीत घटकांना न्याय व दिशा देण्यासाठी वेगवेगळ्या संस्था (बहिष्कृत हितकारीणी सभा, स्वतंत्र मजूर पक्ष, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन रिपब्लीकन पार्टी ऑफ इंडीया, बहिष्कृत भारत, मुकनायक जनता, प्रबुध्द भारत) च्या माध्यमातून प्रयत्न करणे हेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनाचे मुख्य सूत्र आहे.

राजकीय सत्तेचे महत्त्व :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, राजकीय सत्तेचा अभाव हा बहुजन समाज, दलितांची, कष्टकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट करण्यातील मोठा अडथळा आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकर दलितांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक मुक्तीसाठी

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499 Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

राजकीय सत्ता विधायक मार्गाने मिळविण्याला महत्त्व देतात. प्रौढ मताधिकारामुळे व संस्था सामर्थ्यामुळे स्वातंत्र भारतातील राजकीय सत्ता बहुसंख्य हिंदूच्याच हातात जाईल व हा बहुसंख्य हिंदू समाज कदापीही दलितांच्या हितासाठी सत्तेचा वापर करणार नाही. सत्तेचे असमान वाटप होईल. या बहुसंख्य हिंदूच्या सत्तेवर कुणाचेही नियंत्रण, अंकुश राहणार नाही. या सत्तेच्या चौकटीतून दलित बाहेर फेकले जातील. हे सर्व टाळण्यासाठी सत्तेच्या वाटपात समतोल राखण्यासाठी व दलितांमध्ये आपल्या हिताच्या रक्षणाच्या दृष्टीने करार पात्रता येण्यासाठी त्यांना समान वाटा मिळण्यासाठी त्यांनी राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा मिळविल्या पाहिजेत.

डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय सत्तेच्या संकल्पनेतून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, राजकीय सत्तेचे स्वरूप विकेंद्रीत असणार, सत्ता मिळविण्याच्या मार्ग स्पर्धेचा असणार व या स्पर्धेत दलित राखीव जागामुळे इतरांच्या बरोबरीने स्पर्धा करणार व सत्ता मिळविणार आणि अशा तऱ्हेच्या सत्तेच्या राजकारणात एक अंकुश ठेवणारा गट म्हणून या गटाकडे निर्णायक स्वरुपाची करार पात्रता असले. डॉ. आंबेडकरांचा सत्ता संपादनाचा मार्ग संसदीय स्वरूपाचा आहे. आणि तो मुख्यत: दलितांच्या राजकीय क्षेत्रातील राखीव जागांशी संबंधीत आहे.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राजकीय सत्ता ही देशातील विषमतावादी समान रचना व अर्थरचना बदलून टाकण्यासाठी आवश्यक वाटत होती व दलितांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांना राजकीय सत्तेची आवश्यकता वाटत होती.

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्व : राजकीय व्यवहार :

साधारणत: १९२६ पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली कामे करणारे दादासाहेब गायकवाड यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निधनानंतरही भारतात, महाराष्ट्रात दलित चळवळीचे नेतृत्व केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या संकल्पनेतील 'रिपब्लिकन पक्ष' या दुसऱ्या फळीतील नेतृत्वांनी स्थापन केला (१९५७) यानंतरच्या काळात दादासाहेबांनी भूमिहीनांचे आंदोलन महाराष्ट्रभर सुरू केले. त्यामध्ये त्यांना बहुतांश प्रमाणात यशही आले. याच दरम्यान रिपब्लिकन पक्षाच्या नेतृत्वावरून गटबाजीने राजकारण सुरू झाले. परिणामी पक्षाचे अनेक गटात रुपांतर झाले. १९६९ ला दादासाहेब गायकवाडांचे निधन झाले. दलित नेतृत्वात पोकळी निर्माण झाली. समाजातील मुख्य प्रश्नाला वाचा फोडणारा सक्षम राजकीय पर्यायच उरला नाही. अशातच सत्तरीच्या दशकात मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नांव देण्यात यावे, अशी मागणी होवू लागली आणि त्यासाठी दलित पँथर या आक्रमण संघटनेची स्थापना झाली. या चळवळीचे नेतृत्व प्रसिध्द साहित्यिक नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, ज.वी. पवार यांनी केले. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने सर्वांकडून दलितांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला पँथरने आक्रमकपणे 'जशास तसे' उत्तर दिले. महाराष्ट्रभर या मागणीसाठी आंदोलने होवू लागली. त्यातून अनेक नवीन नेतृत्व पुढे आहे. त्यात प्रामुख्याने रामदास आठवले, जोगेंद्र कवाडे, रा.सु.गवई, गंगाधर गाढे इत्यादी. अखेर शरद पवार मुख्यमंत्री असताना १९९४ ला हि मागणी मान्य झाली. मराठवाडा विद्यापीठाचा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा नामविस्तार करण्यात आला.

नामांतर चळवळीच्या माध्यमातून पुढे आलेले नेतृत्व दलितांचे मुख्य प्रश्न सोडवू शकले नाही. हे नेतृत्व नंतरच्या काळात वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांच्या वळचणीला पडलेले दिसून येते. दलितांचे मुख्य प्रश्न त्यामध्ये भूमिहीनांचा प्रश्न, बेरोजगारीचा प्रश्न, उच्च शिक्षणातील आरक्षणाचा प्रश्न, शिष्यवृत्ती वाढीचा प्रश्न हे सर्व प्रश्न मागे पडले. थोडक्यात, दलितांचे आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक प्रश्न सोडविण्यामध्ये या नेतृत्वांना अपयश आले. अलिकडच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्मारकासाठी आंदोलने होतांना दिसतात म्हणजेच दलितांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय प्रश्नांऐवजी भावनिक मुद्यांवरच दलित नेतृत्वांचा राजकीय व्यवहार स्वातंन्त्र्योत्तर काळात चाललेला दिसतो. आणि त्याचबरोबर एकच शिस्तबध्द मजबूत पक्षसंघटन स्थापन करून दलितांचे समग्र भौतिक प्रश्न सोडविण्याऐवजी व्यक्तिगत आर्थिक लाभासाठी प्रस्थापित राजकीय पक्षासोबत युती, आघाडी करण्यातच सद्य:स्थितीतील नेतृत्व धन्यता मानत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : रायटिंग्ज अॅन्ड स्पीचेस, खंड १ ते १३

२. संपा. गंगाधर पानतावने, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन ग्रंथ मधील डॉ. अशोक चौसाळकर यांचा लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची व्युहनिती २ व ७

३. गजभिये शेषराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय तत्त्वज्ञान ४. गांजरे मा. फ. (संपादक) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गाजलेली भाषणे.

५. ले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलितांचे राजकीय अस्तित्व.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 5 | ISSUE - 5 | JANUARY - 2019

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

लोकगीतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्ताविक:

समाजजीवनात लोकसंस्कृतीतील लोकसाहित्याचा म्हणजेच लोकगीत, लोकनाटय, लोकनृत्य या लोकपरंपरांना विशेष महत्व आहे. समाजाचा हा एक महत्त्वा चा भाग आहे. लहानपणी आपण ऐकलेल्या चिऊकाऊच्या गोष्टी, विविध देवदेवतांच्या कथा-गीते, प्रथा-परंपरा या याचाच एक भाग होय. या परंपरा पिढयानपिपढया एका-पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक परंपरेन चालत आल्या. लोकगीत हा त्याचाच एक भाग. विविण सण समारंभात म्हटली जाणारी गाणी, जात्यावरच्या ओव्या, दैवतगीते, लग्नात म्हटली जाणारी गीते अशी कितीतरी त्यांची रूपे आपणास सांगता येतात. यात मौखिक, परंपरेने हस्तांतरण करताना व्यक्तिपरत्वे बदलही होत असे. तर काही नविन घटना प्रसंगांना अनुसरुन नव्याने रचली जात. समग्र दलितांचे श्रध्दास्थान म्हणजे दीन दलितांच्या मुक्तीदाता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे होत. त्यांचे संपूर्ण जीवन म्हणजे धगधगता अंगार होता. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन दलितांच्या, शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी झिजवले. त्यामुळे त्यांचे हे जीवन जोकगीताचा विषय कसा होणार नाही. त्यांच्या जीवनगाथेला आपल्याला जसं जमेल असं अनेक मायमाऊलींनी ओवीबध्द केल. अनेक लोकगीतकारांनी आपल्या लेखनीतून प्रयत्न केला. हीच त्यांची लोकगीतांची संपत्ती माझ्या शोधनिबंधातून मांडण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे.

स्त्री लोकगीतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:

बाबासाहेबांची समग्र दीनदलितांना शोषितांना अज्ञान अंधकाराच्या, जातीपातीच्या गर्तेतून बाहेर काढले. आपले जीवन त्यांच्या न्यायहक्कासाठी समर्पित केले अशा महामानवाचे जीवन समग्र दलित समाजाला प्राणप्रिय आहे. त्यामूळे त्यांचा जीवनप्रवास त्यांनी समाजासाठी केलेले लढे, आंदोलन, सत्याग्रह या सर्वांना मायमाऊलींनी आपल्या कवणांचा, ओव्यांचा विषय केला तर त्यात काय नवल. या माऊलींनी विविध गीतातून, ओव्यांतून बाबासाहेबांप्रती असणारा आदर मांडला आहे. अशा काही ओव्या पुढीलप्रमाणे-

बाबासाहेबांनी मनुष्याची प्रगती व्हायची असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखले होते. त्यामुळेच त्यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र दिला. सामाजिक विषमता घालवण्यासाठी जीवनाला अर्थ प्राप्त करून देण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे हा बाबांचा संदेश सांगताना माता भगिनी म्हणतात.

'आरं आरं पोरा घे लिहून शिकून!
बाबासाहेब सांगती विद्या हेच धन!'

बाबासाहेबांनना दीनदलितांनी आपले सर्वस्व मानले होते. ते त्यांच्यात आई आणि बाप अशी दोन्ही रूपे पाहतात. ते पुढीलप्रमाणे

'भीम आमुचा भीमाई, आम्हा माणुसकी देई

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

VOLUME - 5 | ISSUE - 5 | JANUARY - 2019

त्याच्या नावाचा उस्कारा, तिन्ही लोकांमधी जाई
भीम आमचा भीमाई, आम्हा लाभलेली आई
त्याच्या कुशीत मावेना, आभाळभर मायाबाई'

बाबासाहेबांना सर्वांनी बाप मानले. तसेच ते सर्वांची आईही होते. आई हीच बालपणापासून शिकवण देत असते, योग्य बोलण्याची, योग्य वागण्याची, राहण्याची उपदेश करीत असते तसाच उपदेश बाबासाहेबांनी दीनदलितांना केला होता. कसे रहावे, कसे वागावे, भाषा, राहणीमान, पोशाख कसा असावा या सर्वांचा उपदेश बाबासाहेब आपल्या भाषणांमधून माता माऊलींना देत असत. याची प्रचिती यातून येते. बाबासाहेबांनी १९३५सालीच येवले मुक्कामी धर्मांतराची घोषणा केली होती आणि त्याची पार्श्वभूमी अनेक परिषदा घेऊन सभा, संमेलने घेऊन केली व शेवटी १९५६ साली सर्वांना बौध्द धम्माची दिक्षा देऊन बौध्द बनवले. सर्व जुन्या रूढीचा, देवदेवतांचा त्याग करून धम्माप्रमाणे आचरण करण्यास सांगितले होते. याचे वर्णन करताना एक माऊली म्हणते,

"अंबाबाईच्या देवळात बंदी होती महाराला
आमचा देव आमच्यामदी, पहा आंबेडकर बाबाला"

देवदेवतांच्या नादाला लागून आजवर तोटाच झाला. देवाने आजवर कोणाचेही भले केले नाही. हे पुढील ओवीतून दिसते,

"दगडाधोंडयांची अंबाई, बेगडाची भुलाई
तुझ्या नावाच गजर पायी तुडविन बाई
माय माय म्हणता, तू कोणाची अंबामाय
झाली कोणाची भलाई, तु सांग केल काय
वाण्याबामणाच्या नवसा पावली
दिनदुबळयांला माराया धावली"

संत गाडगेबाबा आपल्या किर्तनातून सांगायचे की देव दगडाधोंडयात नाही तर माणसामाणसांत आहे. देवळात फक्त भटाचे पोट भरते बाकी काही नाही. बाबासाहेबांनीही हेच सांगितले होते. हेच वरील ओवीतून स्पष्ट होते. आणखी पुढे याच माऊली म्हणतात,
"देव देव करता, देवान काय दिलं

देवान काय दिल सारं जीन वाया गेलं
आता घालु नका जोहार लागु नका पाया
भीमरावानं लावला बुध्दाचा हा दिवा"

बाबासाहेबांनी बुध्दाचा धम्म दिला आणि सर्व दलितांचे जीवनच बदलून गेले. देव, बुवाबाजी, आत्मा, चमत्कार, अंधश्रध्दा, नवस-सायास या सर्वांना दलित समाजाने आपल्या जीवनातून हद्दपार केले. महाडच्या चवदार तळयाचा सत्याग्रह बाबासाहेबांच्या क्रांतीकार्याला महत्त्वाचा प्रसंग चवदर तळयाचे पाणी पिल्यामुळे दलितांच्या जीवनात काही फरक पडणार नव्हता. परंतु तो एक सवर्ण समाजाला देणे हेच महत्त्वाचे कार्य होते. हा संघर्ष दलितांच्या मनावर का यिमचा कोरला आहे. हा संघर्ष या ओवीतून आला आहे.

"चवदार तळयाच पाणी झालं कशानं लाल
माझ्या भीमानं इथ रगत सांडलं
महाडच पानी मोट चवदार पानी
त्यावर तेच भीमाचं चंद्राच्या ज्योतीवानी
तळयाच्या पान्यात पेटली भीमज्योत
मानुस पाहती तळयाच्या पाण्यात
चला आयाबायांनो घ्या हातात मशाल
जाऊ आपुन तिथ जिथ पाणी झाल लाल"

बाबासाहेबांच्या या आठवणी दलितांच्या माय माऊलींच्या मनात कायम कोरल्या आहेत. त्या त्यांनी सर्वस्व म्हणून मानल्या आहेत.

बाबासाहेबांबरोबरच माता रमाई ही सवंध दीनदलितांच्य जिव्हाळयाचा, आदराचा विषय. त्यांनी केलेला त्याग हाच बाबासाहेबांच्या कार्यासाठी प्रेरणा होती. हा माता रमाईचा त्याग ओवीतून आला आहे तो पुढीलप्रमाणे-

"माय रमाई गेली, डोळयांच्या आड गेली
गेला उजेड दिव्याचा, बाबा पाहताती खाली
माय रमाई गेली, आता दिसणार नाही
बाबा म्हणे, 'रमा, मी तुझ्यासाठी काही कस केलं नाही
गेला उजेड दिव्यांचा, बाबा पाहतात खाली
माय रमाई माऊली जसं सागराच पानी
दानाचं तेज बाबाच्या मुखावरी, बाब झुरतात मनी
चांदाच चांदन व्हती आभाळाची निळाई
व्हती माता रमाई, माझ्या बाबाची सावली"

माता रमाईने अनेक हालअपेष्टा सहन करून उपाशी तापाशी राहून बाबासाहेबांच्या शिक्षणासाठी मदत केली. दागिन्यांचा सोस केला नाही. गोवऱ्या थापून बाबासाहेबांच्या संसारास हातभार लावला. स्वत:च्या आरोग्यापेक्षाही बाबांचे शिक्षाण महत्त्वाचे मानले. म्हणूनच बाबांचे शिक्षण, समाजकार्य पूर्ण होऊ शकले. बाबासाहेबांच्या अथांग कर्तृत्वासाठी रमाईचा त्याग तितकाच महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामूळेच माता रमाई हा नेहमीच सर्वांच्या आदराचा विषय राहिला आहे.

समारोप:

लोकगीत ही मौखिक रूपाने परंपरेने चालत आलेली परंपरा यातून मानवी जीवनाची स्त्री-जीवनाची सुख-दु:खाचा कहानी मांडली जायची. काळानुरुप त्यात काही प्रमाणात बदल केले जायचे आपले आप्त, भाऊ-बंद, आई-बाप, मामा-काका इतर नातेवाईक यांच्या विषयीच्या गीतांचा प्रामुख्याने उल्लेख यायचा. बाबासाहेबांचे जीवन, कार्य, धर्मांतर या सर्व घटना माता माऊलींनी आपल्या ओवीतून ओवीबध्द केला. अशा कितीतरी माय-माऊलींचे काव्यभांडार त्यांच्याबरोबर संपेल की काय अशी भीती आहे. हे संकलित होऊन त्यावर संशोधन होणे महत्त्वाचे आहे.

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTI DISCIPLINARY STUDIES

Approved by : University Grant Commission (UGC)

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499

Impact Factor : 1.3599(GIF), 0.679 (IIFS)

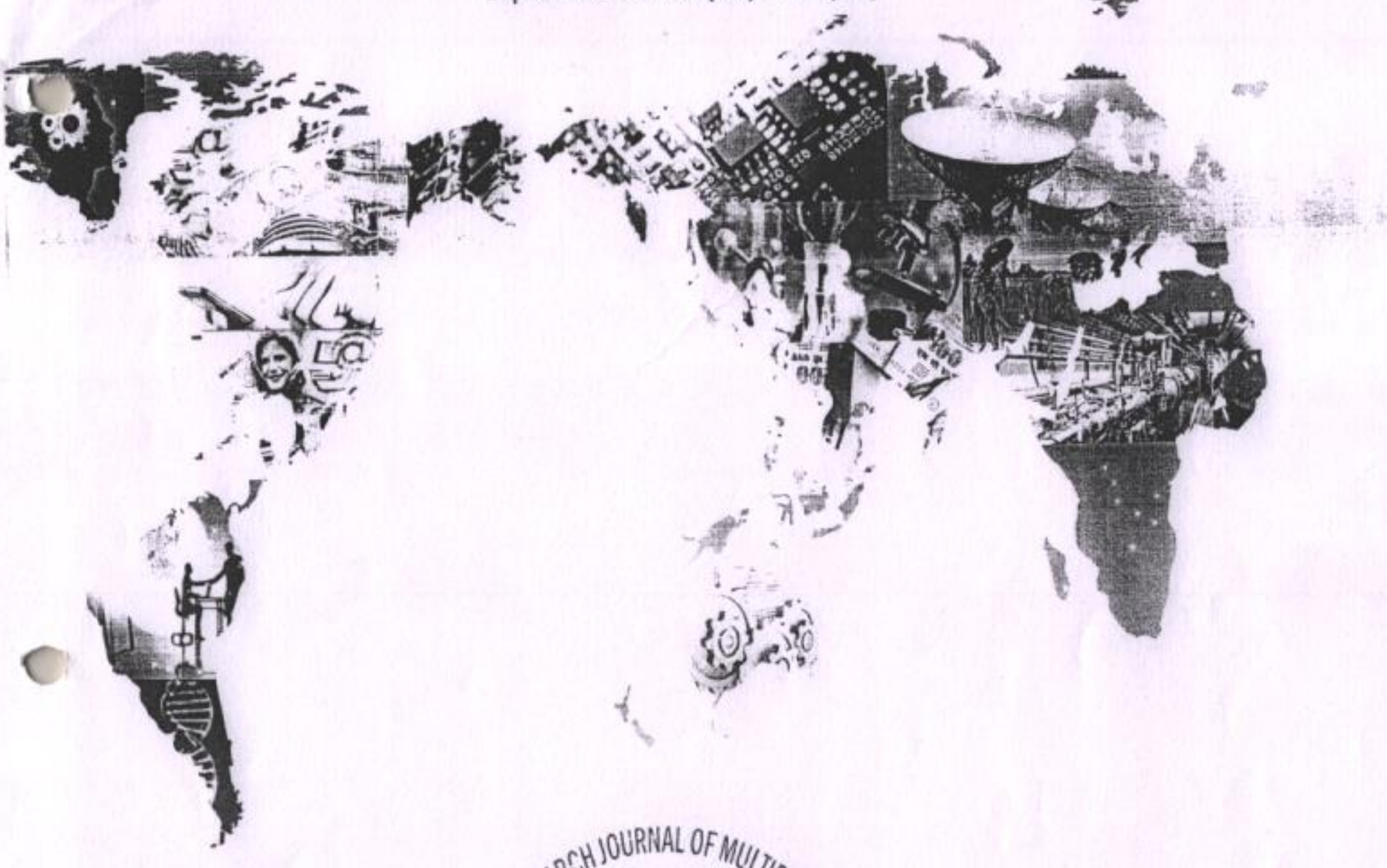

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

IRJMS

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे नाव	लेखकांचे नाव
1)	Globalization and Social Collapse in Mahesh Elkunchwar's Play Old Stone Mansion	Dr. Sachin Gadekar
2)	Farmers Suicides in Maharashtra	Dr. Vilas Awari, Suresh Devare
3)	RPI-BM AND AIMIM ALLIANCE- DISCOURSE IN MAHARASHTRA POLITICS	Dr D. S. Shambharkar
4)	Issues in Maharashtra politics	Dr.Bhong Shriniwas Ashok
5)	Maharashtra-A Global Economy	Dr.Wahida Shaikh
6)	Politics of Infrastructure Regulation in Maharashtra	Kalpana Dixit
7)	The Role of Various Social Issues in Maharashtra Politics	Jadhav Babasaheb Kailas
8)	"Women in the democratic framework of electoral politics"	Dr. Meenal.K.Kshirsagar
9)	SABARIMALA JUDGEMENT AND RIGHT TO RELIGION OF WOMEN	Pradhnya P. Sawarkar
10)	The Gender Socialization (Special reference to the Women empowerment in India	Kasturi Dharashivkar
11)	Indian Federation and Internal Security	Dr. A.R. Kadu
12)	Challenges to India's Internal Security (An illegal immigration to India Special reference to The Rohingyas crisis)	Dr.Vidya Raut
13)	INDIA'S INTERNAL SECURITY MANAGEMENT : TRANSFORMING PHASES	Prof.P.P.Dolas
14)	Challenges to India's to Internal Security	Prof. Boyewar Yadav Baburao
15)	What is the importance of Education in Indian Politics?	Dr.Dudhkawade S.R.
16)	Education : New Role of Information Technology	Prof. Dr. Deelipsing Nikumbh
17)	Role of Print-Electronic- Social Mediaand Political World : A review	Dr. Vaibhav Suryawanshi.
18)	THE ROLE OF EDUCATION IN ECONOMIC DEVELOPMENT	Dr.Rahul Nivruttirao Dhumal.
१९)	महाराष्ट्राची जडणघडण आणि महाराष्ट्रातील लोकदैवत -	प्रा.डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार
२०)	अकराव्या महाराष्ट्र विधान सभेतील महिला सदस्यांना सभागृहातील कामकाजा दरम्यान येणाऱ्या समस्यांचे चिकित्सक अध्ययना	डॉ. मनिषा यादव, डॉ. ममता पाथ्रीकर
२१)	महाराष्ट्राचे राजकारण आणि आव्हानात्मक सामाजिक मुद्यांचा राजकिय अभ्यास	डॉ.गोंदकर दत्तात्रय
२२)	बहूजन आणि वंचीताचे प्रश्न : महाराष्ट्र शासना समोरील आव्हान	डॉ. जे. टी. कांबळे
२३)	महाराष्टाचे राजकारण आणि प्रादेशिक वाद : एक अभ्यास	डॉ. रमाकांत तिडके

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

114 7

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499 Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

19

महाराष्ट्राची जडणघडण आणि महाराष्ट्रातील लोकदैवत

डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी
रात्र महाविद्यालय,सोलापूर

प्रस्तावना : महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत अनेक आधारभूत घटकांचा फार मोठा वाटा अभ्यासायला व पाहायला मिळतो. परिवर्तन हा काळाचा अथवा निसर्गाचा महिमा आहे. हे अनादी काळापासून चालत आले आहे. परंतु महाराष्ट्राच्या संदर्भात विचार करीत असताना असे प्रत्ययास येते की महाराष्ट्राच्या भूमीत वाढलेली जीवनप्रणाली ही इतरप्रदेशापेक्षा निश्चीत निराळी आहे. कारण भारतीय भूप्रदेशात महाराष्ट्राची भूमी भारतदेशाच्या मध्यवर्ती भागात असून ती सुपीक व जीवनदायी आहे. ही भूमी परकीयांच्या वैचारिक संक्रमणापासून थोडी दूरच आहे. म्हणून तिचे देशी गुणतत्त्वही अबाधित असावीत असे वाटते. त्यामुळे महाराष्ट्राचा इतिहास वैभवशाली असून मानवीमूल्यांची जोपासना करणारा ठरतो आहे, त्यामुळेच महाराष्ट्रात अध्यात्म भक्तीचा सूर गेली कित्येक शतकापासून, लोकांच्या कानी पडतो आहे.

भाषिकवार प्रांत रचनेनंतर मुंबईसह महाराष्ट्राचा भूभाग हा मराठी भाशिकांचा प्रदेश म्हणून ओळखला गेला. या महाराष्ट्राची जडण घडण होत असताना सर्वांगीण बाजूने विकास होत गेला. त्याला प्रमाणभूत कारण म्हणजे या प्रदेशाला लाभलेला संताच्या विचाराचा वारसा होय, तोच विचार संपूर्ण लोकजीवनाला मिळाला. त्यामुळे या प्रदेशातील लोकांची विचारधारा सातत्याने संताच्या विचाराला बिलगुन राहिली. त्याचा परिणाम एकंदरीत महाराष्ट्राच्या समाज जीवनावर झाला असे म्हणावे लागते. ही भूमी वीरांची आहे. शूरांची आहे, आणि साधूसंतांचीही आहे. म्हणजेच वीरता आणि वैराग्य हीच महाराष्ट्राची खरी ओळख आहे.

प्राचीन मराठी साहित्याचा अभ्यास हा संस्कृत साहित्याच्या अनुरोधाने करावा लागत होता. परंतु पुढे मराठी साहित्य विपूल प्रमाणात निर्माण झाले याचे संपूर्ण श्रेय महानुभाव पंताचे साहित्य, संताचे साहित्य, पंडितांचे साहित्य आणि शाहीरांचे साहित्य या सर्वांना द्यावे लागते. महाराष्ट्रातील प्रतिभावंत, कलावंत आणि बुध्दीवंत यांनी महाराष्ट्राची अस्मिता जपण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. या प्रदेशातील शेतकरी, मजूर व कामगार हा आपल्या ऐहिक जीवनात क्षणोक्षणी येणाऱ्या संघर्षाला धीराने तोंड देतो, त्याला कारण संतांची शिकवण होय, या संतसंप्रदायातील भक्ताला भक्तीभावामुळे अध्यात्माच्या वाटे वरुन जाताजाता आपल्यालाही कधीतरी मोक्ष मिळेलच की! अशा विचाराने तो भारावूनही जात असे, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे महाराष्ट्रात अनेक भक्ती सांप्रदाय, पंथ उदयाला आले. आणि यातून काही आध्यात्मिक चळवळीही निर्माण झाल्या. याचा परिणाम महाराष्ट्राच्या जडणघडणीवर झाला. चांगल्या संस्काराची परंपरा महाराष्ट्राच्या मातीत निर्माण झाली. याचेच परिणत म्हणजे जी पंढरी आज संपूर्ण महाराष्ट्राची आध्यात्म नगरी आहे. याच तिर्थक्षेत्री म्हणजे पंढरीत दरवर्षी आषाढी वारीला, एकाच दिवशी नऊ ते दहा लाख सांप्रदायिक लोक भक्तीभावाने हजेरी लावतात, ही जगाच्या पाठीवर घडणारी अद्‌भूत आणि अद्वीतीय अशी घटना असावी असे वाटते. सर्व जाती, धर्मातील लोक या सांप्रदायिक घटनेकडे कुतुहलाने आकर्षित होऊन पाहतात, आणि या सांप्रदायिक विचाराला आंगिकारण्यासाठी व हे आध्यात्मिक विचार पुढच्या पीढीला संक्रमीत करण्यासाठी प्रयत्न करु करतात. यामुळेच महाराष्ट्राची विचारधारा निरंतर प्रवाहित राहते आहे.

आधुनिक काळात वेगाने विकसीत होणारे नवे तंत्रज्ञान, हे मराठी लोकांना म्हणावे तेवढे लवकर उमगले नाही. कारण १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्राची रचना झाली, त्या काळात बहुतांश मराठी समाज हा अशिक्षित, अडाणी असाच होता, त्यानंतर दोन दशक संपली आणि शिक्षित झालेला मराठी माणूस हळूहळू या क्षेत्रात पारंगत होऊ लागला. त्यामुळे पारंपरिक जीवन, रुढी, परंपरा व चालीरिती यांचा प्रभाव महाराष्ट्राच्या जडणघडणीवर झाला असल्याचे दिसून येते.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर जगात वेगाने बदल घडत गेल्याचे जाणकार सांगतात. त्यात यांत्रिकीकरण, औद्योगिकरण, कारखानदारी, त्रेतीसी निगडीत असलेली हरितक्रांती, शैक्षणिक जाणिव या गोष्टींचा मूलगामी परिणाम महाराष्ट्राच्या जडण घडणीवर झाला यात दुमत नसावे असे वाटते. तरीही महाराष्ट्राच्या जडण घडणीवर याबरोबरच इतरही काही बाबींचा प्रभाव होता, हे विसरुन चालत नाही. कारण मराठी मूलखात राहणाऱ्या मराठी माणसाचे मानस हे अनेक श्रध्दा-अंधश्रध्दांनी व्यापून टाकलेले होते. हे आपण मान्य केले पाहिजे. त्याचे कारण एकूणच मानवजातीच्या

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
Vol. IV, Special Issue -II, January, 2019 ISSN (Online): 2454-8499 Impact Factor: 1.3599(GIF), 0.679(IIFS)

आदिम काळात जोपर्यंत सृष्टीज्ञानाचा उदय झालेला नव्हता, तोपर्यंत या लोकांना विश्वात घडणाऱ्या घटनांचे कोडे उमगत नव्हते. खरे म्हणजे तेव्हाच नियती अथवा देव ही संकल्पना आकारास येत असावी असे वाटते. डॉ. सरोजनी बाबर यांनी संपादित केलेल्या 'नंदादीप' या ग्रंथात श्री. भा. बाबर यांनी लिहिले आहे. 'आकाशात ढग जमून एकाएकी धो ऽ धो ऽ पाऊस पडू लागला आणि नद्या, ओढे, नाले तुडुंब भरुन वाहू लागले, त्यांना पूर येऊन माणसे आणि गुरेढोरे वाहून जाऊ लागली, आकाशात विजांचा मोठा कडकडाट व्हायला लागला आणि कोठे तरी वीज पडून झाडाझुडपांचा विध्वंस होऊ लागला, म्हणजे त्या काळातल्या लोकांना वाटे आकाशात कोणी लपून बसले असावे' अशावेळीच देवदेवतांचे अस्तित्व निर्माण होऊ लागले, आणि पर्जन्यदेवतेचा उदय झाला. देवतांच्या कृपेने सर्व सृष्टीचा विकास होत असून, आणि त्याच्या कृपेनेच जीवजगत सुखाने राहात असावेत, अशा काही वेगवेगळ्या अनुभूतितून वेगवेगळ्या देवता अवतरल्या आसाव्यात असे म्हणावे वाटते. उदा. सुर्यदेवता, अग्निदेवता, भूदेवता अशा आणखी काही चित्रविचित्र देवता तयार झाल्या, देवदेवतांची संख्या वाढत गेली आणि आज महाराष्ट्रात जिकडे तिकडे दैवतांची विपूलता पाहायला मिळते. महाराष्ट्राच्या जडण घडणीवर अशा दैवतांचाही फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. हे आजच्या देवदेवतांच्या भक्तीवरुन अंदाज लावता येतो. महाराष्ट्राच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात जा! अशी दैवते आपली स्थाने पक्के करुन बसली आहेत. महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत लोकदैवतांचे स्थान कुठे आणि कसे आहे? हे व्यक्त करण्यासाठी असा विषय घेण्याचे निष्चित केले. मानवाचा सर्वांगिण विकास होत असताना ज्या काही घटना घडत गेल्या असतील, त्यात प्रामुख्याने धर्म ही गोष्ट विचारात घ्यावी लागते. मानवी धर्ममुळे विविध दैवतांना बळ मिळाले. आणि रुढी, परंपरा, चालीरीती निर्माण झाल्या या सर्वांच्या पाठीमागे ही लोकदैवतेच असावीत असे वाटते.

लोकदैवताच्या संदर्भात विचार केल्यास असे दिसून येते की, मानवाच्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रचंड बदल घडून आले. तरी पण अशा लोकदैवतांचे स्थान अढळ राहिले. बुध्दीच्या कसोटीवर उतरणाऱ्या नवीन तंत्रज्ञानाने समाजात बदल घडत गेले असले तरी, लोकदैवतांच्या रुपात मात्र फारसा बदल न करता त्यांना आहे त्याच ठिकाणी ठेऊन उलट त्यांचा नव्या स्वरुपात अंगिकार केला. त्यामुळे कोणत्याही परस्थितीत अशी लोकदैवते चिरंतन काळ टिकून राहातील असे वाटते. महाराष्ट्राच्या बहुतांश भागात निरनिराळी लोकदैवते त्या त्या जातीधर्मातील लोकांच्या मनात घर करुन आहेत. बहुतांश गावात दरवर्षी लोकदैवतांची यात्रा भरते. यात्रेच्या निमित्ताने का असेना लोक वर्षातून किमान एकवेळा तरी आपल्या गावी असलेल्या लोकदैवतांच्या दर्शनाला येतात. त्यामुळे त्यांना आपोआपच ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन घडते. आणि गावाच्या विकासाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी मदत होते. राज्य प्रशासनालाही एखादी जाहिरात करावयाची असल्यास या गर्दीचा लाभ घेता येईल. म्हणून लोक परंपरेने चालत आलेल्या यात्रा सर्वांना उपयुक्त ठरणाऱ्या आहेत असे वाटते. शासन दरबारी अनेक कायदे, नियम करुन जेवढी झाडे जगली नसतील तेवढी झाडे लोकश्रध्देमुळे जिवंत राहिली आहेत. महाराष्ट्र आणि संपूर्ण देशातच आज स्वच्छतेचा जागर केला जातो, गजानन महाराजांचे शेगांव या ठिकाणी लोकांच्या श्रध्देतून अतिशय सुदंर आणि नेटकी अशी स्वच्छता पाहायला मिळते.

समाजव्यवस्था विविध अंगानी जरी बदलत गेली असली तरी, अगदी प्राचीन काळापासून चालत आलेली देव, दैवतावरील अपार श्रध्दा आणि उपासनावृत्ती यात फार मोठा बदल दिसत नाही. अशा भक्तीचे स्वरुप त्याही काळात होते. आजही आहे आणि पुढील काळात सुध्दा याच पध्दतीने चालत राहिल यात निसंदिग्धता आहे. आजही महाराष्ट्राच्या पवित्र भूप्रदेशात अनेक ठिकाणी अशा लोकदैवतांचा जागर घातला जात आहे. त्यांच्यातील लोकश्रध्देतून आजच्या नव्या पिढीला लोकोपयुक्त जीवनदृष्टी मिळाली आहे. त्यानुसार आजही समाजात फार मोठ्य प्रमाणात लोकाचरण केले जाते. म्हणून महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत व विकासात लोकदैवतांचाही मोलाचा वाटा आहे. हे सांगावे लागते. शेवटी समाजजीवनाचे मूलतत्व यात सामावले आहे. हे निश्चित.

निष्कर्ष – महाराष्ट्राच्या जडण घडणीत अनेक संतमहंताचा, समाज सुधारकांचा, विचारवंताचा जसा बहुमोल वाटा आहे, तसाच लोकश्रध्देतून निर्माण झालेल्या लोकदैवतांचाही तितकाच महत्त्वाचा वाटा असावा असे वाटते, म्हणून बदलत्या परिवर्तनवादी विचाराच्या आवर्तातही अविरत, अविचलपणे व खंबीरपणाणे लोकांच्या श्रध्दाभावनेमुळे अशी लोकदैवत आजही टिकून आहेत. आणि भविष्यात अशाच अवस्थेत चिरंतन राहातील असे वाटते.

संदर्भ : १. नंदादीप– डॉ.सरोजनी बाबर.
२. मराठी विश्वकोष – तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी.
३. महाराष्ट्राची चार दैवते –ग. ह. खरे.
४. लोकदैवताचे विष्व – डॉ. रा. चिं. ढेरे.
५. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोकदैवते – डॉ. नवनाथ शिंदे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

२. निबांळकर वामन – दलित साहित्य प्रेरणा व प्रवृत्ती
३. सुर्वे नारायण - माझे विद्यापीठ
४. मेश्राम केशव - उत्थानन

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

122

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCItPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतीय लोकशाहीत जात आणि राजकारण **डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे**	६६-७१
१५	प्रादेशिक पक्षांचा उदय **श्री. दत्तात्रय विश्वंभर जाधव** **प्रा. डॉ. महेश मोटे**	७२-७५
१६	भारतीय राजकारण : धर्म आणि जातीय अस्मितांच्या विळख्यात **डॉ. मल्हारी गुरूनाथ शिंदे**	७६-८१
१७	भारतीय राजकारणात जातीची भूमिका **मयुरी रमेश जोगदंड**	८२-८४
१८	निवडणुकीतील राजकारणामध्ये समाजमाध्यमांची भूमिका **प्रा. डॉ. मोहन चौगुले**	८५-९०
१९	प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा उदय **श्री. नागनाथ शशिकांत कबाडे**	९१-९६
२०	आरक्षणाची तरतुद : वाटचाल व राजकारण **डॉ. नवनाथ आघाव** **बनसोडे गणेश बालासाहेब**	९७-१०१
२१	महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व **शेख नीशाद शफीक**	१०२-१०७
२२	धर्म व जातींचे राजकीयीकरण **प्रा. नितीन लगड**	१०८-११२
२३	निवडणुकीचे राजकारण आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका **प्रा. ओंकार नरेंद्र केने**	११३-११६
२४	लोकशाही आणि स्वायत्त संस्था **डॉ. प्रभाकर रघुनाथ जगताप**	११७-१२०
२५	आरक्षणाचे राजकारण आणि मतपेढ्या **राजरत्न शंकरराव गवई**	१२१-१२५

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१८. निवडणुकीतील राजकारणामध्ये समाजमाध्यमांची भूमिका

प्रा. डॉ. मोहन चौगुले
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्ताविक

लोकशाही संकल्पना राजकीय सिध्दांताच्या केंद्रस्थानी असलेली संकल्पना आहे. म्हणूनच जगातील निम्म्याहून अधिक देशांनी लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. भारतानेही संसदीय लोकशाही व्यवस्थेचा पुरस्कार केला. भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाही रूजवावयाची असेल तर निवडणुका खुल्या व स्वच्छ वातावरणात नियमितपणे होणे गरजेचे आहे. कारण या निवडणुकीच्या माध्यमातूनच राज्यकर्ते सत्तेवर येत असतात. लोकशाही तत्त्वाप्रमाणे जनतेची सत्ता ही सर्वश्रेष्ठ सत्ता असत. जनतेच्या इच्छेप्रमाणे राज्यकारभार चालावा अशी लोकशाहीत अपेक्षा असते.

सामूहिक निर्णय जास्तीतजास्त योग्य आणि न्यायोचित असणे हे लोकशाहीचे खरे मर्म आहे. यासाठी निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्याचा सर्वांना समान हक्क असावा आणि तो त्यांना योग्य तऱ्हेने बजावता यावा हे आदर्श लोकशाहीचे लक्षण मानले जाते. सामूहिक निर्णय प्रक्रियेवर लोकमताचे नियंत्रण आणि सर्वांना समान हक्क हे लोकशाहीचे निकष पाळले जात असतील तर ती लोकशाहीच्या मार्गाने जाणारी संस्था आहे असे म्हटले जाते. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक पक्षाला स्वतःच्या धोरणाला लोकांचा पाठींबा मिळविण्यासाठी लोकांपर्यंत जावेच लागते.जास्तीतजास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रसारमाध्यमे हा उत्तम पर्याय ठरतो म्हणूनच वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी,टीव्ही यांचे लोकशाहीत मोठे महत्त्व आहे. कारण ते विभिन्न पक्षांना मंच पुरवित असतात.शिवाय सरकारचे काही चुकत असेल तर किंवा माहिती लपविली जात असेल तर ते उघडकीला आणणे आणि लोकांना मत व्यक्त करण्याची संधी देऊन त्यातून सरकारवर दबाव आणणे हे कामही प्रसारमाध्यमे पार पाडू शकतात. प्रसारमाध्यमे स्वायत्त असतात तेव्हा ती पहाऱ्याचे काम उत्कृष्टपणे करू शकतात. पण सरकारी मालकीची किंवा धनिकांचे हितसंबंध जपण्यासाठी चालवली जाणारी माध्यमे ही लोकशाहीला दुर्बल करू शकतात. म्हणूनच ही माध्यमे स्वायत्त व निपक्षपाती असणे आवश्यक आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

प्रपोगंडा

व्यक्तीचे मन वळविणे किंवा आपणास हवी तशी तिची सहमती तयार करणे हे प्रपोगंडाच्या (प्रचाराच्या) विविध तंत्रानी करता येते. हे सध्याच्या समाजमाध्यमांच्या मधून दिसून येते. त्यासाठी आजवर पत्रकांपासून वृत्तपत्रापर्यंत आणि भित्तीचित्रांपासून चित्रपटांपर्यंत विविध प्रकारची साधने प्रभावीपणे वापरली गेली.एकविसाव्या शतकात त्याला माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीची जोड मिळाली. आजपर्यंत प्रपोगंडा हा राजकीय असो की उत्पादनवाढीचा तो प्रामुख्याने समूहलक्षी होता. केंब्रिज ॲनालिटीकाने व्यक्तीलक्षी प्रपोगंडा करण्यास सुरूवात केली. त्याचे पहिले मोठे यश ब्रेग्झिटमध्ये आणि

त्यानंतर अमेरिकेचे अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प विजयामधून दिसून आले.आज अनेक देशांमधून ही कंपनी आणि तिच्या उपकंपन्या प्रपोगंडाचा उद्योग करीत आहेत. भारतातही त्यांना वेळोवेळी येथिल राजकीय पक्षासाठी काम केलेले आहे.

व्यक्तीला निवडून त्याच्या नकळत त्याच्यावर प्रपोगंडाच्या तंत्राचा मारा करणे हे एकंदर समाजासाठी किती घातक ठरू शकते यांची कल्पना जॉर्ज आर्वेलच्या 'नाईन्टीन एटी फोर' या कादंबरीतून दिसून येते. आपण वैचारिक गुलाम आहोत आणि त्याचा आपल्याला पत्ताही नाही त्यामुळे आपले सत्ताधारी मग ते कोणत्याही क्षेत्रातील असोत अगदी सहजपणे आपल्या सहमतीची निर्मिती करू शकतात. ही स्थिती फारच भयानक आहे.मात्र त्याकडे हळूहळू सर्वांचाच प्रवास त्या दिशेने चालू आहे.त्यासाठी कवडीमोल दराने 'इंटरनेट डेटा' दिला जातो.लोकांनी जास्तीत जास्त ऑन लाईन राहून व मोफत असलेल्या समाजमाध्यमातून माहिती देत राहावे आणि त्या माहितीचा वापर करून लोकांना आवडतील अशा जाहिराती दाखविल्या जात आहेत तसेच प्रचारी संदेश पाठविले जात आहेत. या साठीच कार्पोरेट कंपन्या आणि सरकार यांना लोकांच्या माहितीचा 'आधार' हवा आहे. म्हणून या समाजमाध्यमांची आवश्यकता त्यांचे फायदे आणि तोटे तपासून पाहाण्याची गरज आहे.

अदृश्य सरकार

एडवर्ड बर्नेज हे प्रपोगंडा या शाखेचे जनक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी १९२८ मध्ये 'प्रपोगंडा' नावाचे एक पुस्तक लिहीले आहे. आजही हे पुस्तक जाहिरात क्षेत्रातील एक महत्त्वाचे पुस्तक म्हणून अभ्यासले जाते. या पुस्तकात त्यांनी हितसंबंधीचा परिचय करून दिला आहे.त्यांच्या मते लोकशाही समाजातील महत्त्वाचा घटक कोणता असेल तर लोक समूहाच्या संघटीत सवयी आणि मते यांचा जाणिवपूर्वक आणि अत्यंत हुशारीने केलेली हेराफेरी होय. समाजाच्या अदृश्य यंत्रणेत जे हेराफेरी करतात त्याला त्यांनी 'अदृश्य सरकार' असे म्हटले आहे. "हे 'अदृश्य सरकार'च खऱ्या अर्थाने सत्ताधारी असते. आपल्यावर कोणीतरी सत्ता चालवत असते, आपल्या मनोभूमिका, आवडी निवडी तयार करीत असते हे करणारे जे लोक असतात ते आपल्याला माहितही नसतात. हे संख्येने मोजकेच असतात परंतु नैसर्गिक नेतृत्वगुण, समाजास आवश्यक असलेल्या कल्पनांचा पुरवठा करण्याची क्षमता आणि सामाजिक व्यवस्थेतील त्यांची महत्त्वाची जागा याव्दारे ते समाजावर राज्य करीत असतात लोकमानसास कठपुतळीप्रमाणे नाचवित असतात". या सरकारचे कार्यकारी अंग म्हणजे प्रपोगंडा होय माध्यमे ही या अदृश्य सरकारसाठी केवळ माध्यम म्हणून काम करीत असते. थोडक्यात या सर्व तंत्रज्ञान आणि माध्यमातील बदलांचा परिणाम समाजावर व पर्यायाने समाजाने निवडून दिलेल्या नेत्यांवर होताना दिसतो. एकेकाळी प्रचाराच्या निमित्ताने केवळ निवडणूक काळात नेत्यांच्या भेटी होत असत, आपले नाव मतदार यादीत असेल तर व आपला मतदार संघ माहित असेल तर मतदार आपले मत नोंदवत असे, जे बाद ठरेल की गणले जाईल याची शाश्वती नसे. आता प्रत्येकाच्या दिवाणखान्यातच नव्हे तर मोबाईलव्दारे प्रत्येक नागरिकांशी अप्रत्यक्षपणे का होईना वैयक्तिक पातळीवर प्रचार होतो आहे. संकेतस्थळे, संपर्क क्रमांक, ईमेलच्या माध्यमातून नेत्यांना लोकांशी आणि लोकांना नेत्यांशी

संपर्क साधणे अधिक सोपे झाले आहे. मतदार यादीत नाव असण्याची खात्री वाढली आहेच पण एक बटन दाबून अचूक मतदानही होते आहे.

भारतातील डिजिटल क्रांती

भारतामध्ये १९८९ साली पहिल्यांदा ई.व्ही.एम. (Electronic Voting Machine)चा वापर झाला आणि हळूहळू १९९९ मध्ये मतपत्रिका पूर्णपणे अस्तंगत झाली. त्याप्रमाण निवडणूक आयोगाने मतदार याद्यापासून मतदानापर्यंत सर्वच बाबींचे डिजिटलायझेशन केल्यामुळे राजकीय पक्ष आणि सामान्य माणूस यांच्यासाठी खूप सोयीचे झाले आहे. पूर्वी कार्यकर्ते मतदार याद्यांची भेंडोळे किंवा मोठे गठ्ठे घेऊन फिरताना दिसत होते. आता मोबाईल पुरेसा आहे. त्यातच सर्व सामावलेले आहे. ई.व्ही.एम.ने जसा लोकशाही व्यवस्थेत चमत्कार घडविला तसे डिजिटल तंत्रज्ञान वेगाने स्वीकारल्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेचे संपूर्ण चित्रच बदलले आहे. इंटरनेट आणि डिजिटल तंत्रज्ञानावर स्वार झालेली समाजमाध्यमे आणि व्हॉटस्‌ॲप सारख्या क्षणात संदेश चोहिकडे पसरविणाऱ्या ॲपमुळे तर सार्वत्रिक निवडणुकांचा रंग बदलून गेला आहे. निवडणुकांचे निकाल बदलण्याची क्षमता या माध्यमांमध्ये आहे. हे लक्षात आल्यानंतर सर्व राजकीय पक्ष मोठ्या ताकदीने याकडे वळले आहेत. आपल्या देशात व्हॉटस्‌ॲप या संदेश वाहकाने प्रचंड पाय पसरले आहेत.आज जगात दीड अब्ज व्हॉटस्‌ॲप युजर आहेत.तर रोज सुमारे ६० अब्ज संदेशांची देवाण-घेवाण होत असते.भारतात सुमारे २० कोटी नियमित व्हॉटस्‌ॲप वापरकर्ते आहेत.यंदा नव्या वर्षाच्या स्वागताला १४ अब्ज संदेश भारतीयांनी एकमेकांना पाठविले होते.यावरून निवडणुकीसाठी व्हॉटस्‌ॲप किती फायदेशीर आहे याची कल्पना येते. व्हॉटस्‌ॲप पाठोपाठ फेसबुक,ट्विटर आणि इंस्टाग्रामचा वापर अभिव्यक्तीसाठी किंवा माहिती पसरविण्यासाठी होतो. भाजपाने २०१४ ला इतर राजकीय पक्षांच्या तुलनेत या माध्यमांचा वापर खूप प्रभावीपणे केल्याने सर्वांचे लक्ष त्याकडे वेधले गेले होते. यंदा सर्वच राजकीय पक्षांनी आपआपल्या डिजिटल वॉररूम सज्ज ठेवल्या आहेत.

या समाजमाध्यमामुळे महत्त्वाच्या मुद्यांचे महत्त्व कमी होणे आणि नको त्या मुद्यांचे महत्त्व वाढण्याचे काम चोखपणे पार पाडले जाते.राजकीय पक्षांना आणि नेत्यांना काही महत्त्वाच्या गोष्टींवरचे लक्ष विचलित करण्याचे जे राजकारण करावयाचे असते ते काम समाजमाध्यमाच्या मदतीने नेमकेपणाने पार पाडले जाते. समकालीन राजकारणामध्ये गाईचे प्रेम हे राष्ट्रीय कार्य झाले आणि गाय पोसणारा शेतकरी मात्र दुय्यम झालेला दिसतो. भारतातील राजकारण सकारात्मक पर्यायापेक्षा विरोधकांच्या नकारात्मक मुद्यांचा वापर करण्यासाठी अधिक सोईचे होऊ लागले आहे.

समाजामध्ये घडलेल्या विविध घटना मांडताना त्यांचा समाज मनावर विपरित परिणाम होणार नाही याची दक्षता प्रसारमाध्यमांनी घेण्याची आवश्यकता आहे. समाजकारण आणि राजकारण यातील चुका जनतेच्या लक्षात आणून देताना माध्यमांवर निर्बंध नाहीत . यातील कोणती गोष्ट समाजासमोर मांडावयाची याचे तारतम्य ठेवणे आवश्यक आहे. माध्यमांमुळे समाजामध्ये तेढ निर्माण होणार नाही याची जाण ठेवणे आवश्यक आहे. सध्या मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमामध्ये स्पर्धा वाढत आहे.केवळ टीआरपी वाढविण्यासाठी बातमी प्रसारित करण्याची चढाओढ लागलेली दिसते.

जाहिरातीच्या स्वरूपात निरनिराळ्या राजकीय बातम्या, व्हिडीओ आणि इमेजेस दाखवून प्रत्येक माणसाचा कल कोणत्या उमेदवाराकडे, पक्षाकडे आहे ते तपासून आपल्याला अनुकूल नसणाऱ्या मतदारांचे मत बदलवण्यासाठी त्याच्या भावनांना हात घालण्यात येतो.

मागील पाच-सहा वर्षापासून भारतासारख्या देशात निवडणुका या टी-ट्वेंटी क्रिकेटपेक्षाही जास्त लोकप्रिय झाल्या आहेत. देशातल्या कोणत्याही प्रदेशातील कोणत्याही निवडणुकीबद्दल सर्वच लोकांना कमालीचा रस असतो. यामध्ये समाजमाध्यमांचा आधार घेतला जातो. निवडणुका नसतानाही आपआपल्या पक्षाच्या प्रचारात लोक गुंतलेले असतातच. लोकांचे लक्ष दुसरीकडे राहावे म्हणून सरकार प्रायोजित यंत्रणाही रोज नवीन नवीन शक्कल लढवते.

केंब्रिज अॅनालिटीकाने अमेरिकेत वारलेले हे तंत्र भारताच्या निवडणूकांतही वापरले जाऊ शकते का? असा प्रश्न काही लोकांना पडू शकतो.अमेरिकेतल्या लोकांचा वैयक्तिक डेटा चोरून केंब्रिज अॅनालिटीका त्या लोकांचा कल डावीकडे की उजवीकडे आहे हे तपासण्यासाठी उच्च दर्जाचे तंत्र विकसित करीत होती भारतीय लोकांसाठी मात्र असे तंत्र विकसित करण्याची अजिबात आवश्यकता नाही याचे कारण भारतात फेसबुकचा वापर लोक आपली राजकीय भूमिका स्पष्टपणे मांडण्यासाठी करतात.खोट्या बातम्या हिरीरीने शेअर करतात.त्यामुळे भारतात एखाद्या माणसाचा कल कोणत्या राजकीय पक्षाकडे आहे हे तपासण्यासाठी कोणतेही आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्याची गरज नाही.

२०१४ च्या निवडणुका आणि समाजमाध्यम

१९८५ साली राजीव गांधी यांनी 'रेडिफ्युजन' या पाश्चात्य जाहिरात कंपनीला भारतामध्ये पाचारण करून कॉंग्रेस पक्षाच्या एक-एक पानाच्या मोठ्या जाहिराती दिल्या. तेंव्हापासून भारतामध्ये राजकीय पक्षाच्या जाहिरातींची सुरूवात झाली.२०१४ च्या निवडणुकीमध्ये हे जाहिरात तंत्र पूर्णपणे विकसित झाले. माध्यमांच्या जोरावर आपणास राजकीय नेत्यांच्या प्रतिमा घडविता किंवा बिघडविता येतात हे सध्याच्या समाजमाध्यमांच्या वापरातून दिसून येत आहे. काळाबरोबर राजकीय पक्षाचे उमेदवार आणि राजकीय पक्ष यांनी समाजमाध्यमांचा वापर सुरू केला. थोडक्यात भारतीय राजकारणाचे अमेरिकीकरण होऊ लागल्याचे दिसून येते. अलिकडच्या काळामध्ये भारतीय लोकशाही ही जाहिरात संस्थांकडे-तंत्राकडे ओलिस राहिल्याचे दिसून येत आहे. हा भारतीय लोकशाहीला फार मोठा धोका समजला पाहिजे.यापुढील काळात सर्वच राजकीय पक्ष हे या तंत्रज्ञानाचा वापर करणार यामुळे भारतीय नागरिकांचे स्वातंत्र्यही धोक्यात येणार असे सध्याच्या परिस्थितीवरून दिसून येत आहे.स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये १९८०च्या दशकापर्यंत या देशात समाज प्रबोधन,लोकजागृतीचे काम या माध्यमांनी केले. अलिकडच्या काळामध्ये मात्र भारतीय लोकशाही ही माध्यम मार्केटींगच्या विळख्यात अडकत चालल्यामुळे लोकांचे स्वातंत्र्य आणि देशातील लोकशाही अडचणीत येऊ लागली आहे. या मार्केटींग मुळे सत्ताधारी पक्ष(सरकार) आणि विरोधी पक्ष यांच्या विरोधात बातम्या देण्याचे किंवा वस्तुस्थिती मांडण्याचे धाडस या माध्यमांमध्ये राहात नाही.

२००९ च्या अखेरीला मोदी फेसबुक आणि ट्विटरवर आले. २०१४ मध्ये त्यांचे फेसबुकचे १५ लाख फॉलोअर्स होते.जगामध्ये बराक ओबामा यांच्या नंतर मोदींचा दुसरा नंबर होता. नंतरच्या काळात मोदींचे फॉलोअर्स झपाट्याने वाढत गेले. २०१८ मध्ये ४३.४ दशलक्ष ट्विटर, २३.३ दशलक्ष फेसबुक आणि १७.९ दशलक्ष इंस्टाग्रामचे फॉलोअर्स होते. फेसबुक आणि ट्विटर फॉलोअर्स यांच्यामध्ये मोदींचा प्रथम क्रमांक लागतो.याउलट राहूल गांधींच्या बाबतीत दिसून येते.२०१४ च्या काळात तरूणांशी संवाद साधण्यासाठी ते सोशल मिडीयावर नव्हते. त्यामुळे २०१४ च्या निवडणुकीमध्ये सोशल मिडीयावर भाजपाचा एकतर्फी प्रचार झाला. ट्विटर इंडियाच्या म्हणण्यानुसार या निवडणूकीच्या काळात निवडणूकीसंबंधी ५ कोटी ६० लाख ट्विट्स केल्या गेल्या. त्यापैकी १ कोटी ११ लाख(सुमारे २० टक्के) ट्विट्समध्ये मोदींचा उल्लेख होता. त्याखालोखाल केजरीवाल यांच्या नावाच्या ५० लाख(९ टक्के) तर खूपच मागे राहूल गांधींच्या नावे १२ लाख (२ टक्के) ट्विट्स केल्या गेल्या. ट्विट्रवरच्या बेनामी ट्रोल्सच्या बाबतीत सर्वच राजकीय पक्षांची एक यंत्रणा काम करीत असते. आपल्या पक्षाच्या विरोधात टिका करणाऱ्यांना धडा शिकविण्यासाठी पक्षातल्या कार्यकर्त्यांचा असा एक मिडीया वॉच ग्रुप तयार केलेला असतो. दि सेंटर फॉर मिडीया स्टडीज या संस्थेने २०१४ च्या निवडणूकींच्या कव्हरेजची एक पाहणी केली होती त्यानुसार १/३ पेक्षा जास्ती वेळ मोदींनी व्यापला होता तर केजरीवाल १० टक्के आणि राहूल गांधी यांचे ४.३३ टक्के कव्हरेज होते.

२०११ च्या सुरूवातीलाच भाजपाने अद्यावत तंत्रज्ञानात पारंगत असलेल्या तज्ज्ञ लोकांना पक्षाच्या या सोशल मिडीयाच्या प्रचार कामाला लावले होते. एसएमएस, मिसकॉल संकल्पना, मोदींचे लाईव भाषण, युवा टीव्ही चॅनेल सुरू करून ऑफलाईन यशासाठी ऑनलाईन संघटन हे घोषवाक्य अंमलात आणले. भाजपाने २०११ पासूनच २०१४ च्या निवडणुकांची तयारी सुरू केलेली दिसून येते.त्याचा फायदा भाजपाला झालेला दिसून येतो. २०१४ च्या निवडणुकीत एकूण ६६.४ टक्के मतदान झाले त्यापैकी भाजपाने२८२ जागा पटकावित ३१ टक्के मते मिळविली तर भाजपाच्या मित्र पक्षांनी ५४ जागा आणि ७.४ टक्के मते मिळविली.तुलनेने सलग १० वर्षे सत्तेत असलेल्या कॉंग्रेसला ४४ जागा आणि १९.३ टक्के मते तर कॉंग्रेसच्या मित्र पक्षांना १५ जागा आणि ३.७ टक्के मतदानावर समाधान मानावे लागले. पहिल्यांदाच राष्ट्रीय पातळीवरील भाजपाला मिळालेली मतांची टक्केवारी ही कॉंग्रेसपेक्षा जास्ती होती.मोदींची लोकप्रियता ही सोनिया गांधी, राहूल गांधी आणि मनमोहन सिंग यांच्या एकत्रित लोकप्रियतेपेक्षा जवळजवळ दुप्पट होती. ३६ टक्के मोदींना पसंती तर सोनिया गांधी, राहूल गांधी आणि मनमोहन सिंग यांना एकत्रितपणे १९ टक्के मतदारांची पसंती होती. मतदार आणि राजकारणी यांच्यातील अंतर सोशल मिडीयामुळे कमी झाले. सोशल मिडीया हे एक स्वस्त आणि प्रभावी माध्यम आहे असे केजरीवाल यांना वाटते. तंत्रज्ञानाचा वापर निवडणुकांमधील हत्यार म्हणून केले जात असतानाच त्याला सोशल मिडीयाच्या ताकदीची साथ लाभली. २०१४ च्या निवडणूक संघर्षाचा केंद्रबिंदू हा प्रत्यक्ष मैदानातून मल्टिमिडीयांच्या वातानुकूलीत जगाकडे सरकलेला दिसून येतो. त्यामुळे आता मैदानावरच्या प्रचंड सभा घेणे पुरेसे नाही तर तर ती सभा सोशल मिडीया, इंटरनेट, मोबाईल ॲप्लिकेशन्स, टेलिव्हिजन अशा माध्यमातून दाखविणेही तितकेच गरजेचे झालेले आहे.

टेलिव्हिजनप्रमाणेच जाहिरातींमुळे निवडणूकांचे निकाल बदलत नाहीत मात्र निवडणुकीचा माहोल तयार करायला मदत करू शकतात.

निष्कर्ष

लोकशाहीत निवडणूक ही प्रक्रिया आहे मात्र आता ह्या निवडणुका इव्हेंट मॅनेजमेंट झाल्या आहेत. निवडणूक प्रचार हा एक करमणूकीचा कार्यक्रम होत असून राजकारण प्रणालीन पक्ष केंद्रीत निवडणुकांऐवजी व्यक्ती केंद्रीत निवडणुका ह्या लोकशाहीला मारक ठरत आहेत. राजकारण हरवले असून फक्त स्पर्धा उरली आहे. सोशल मिडीयावर असणे आत्ताच्या काळाची अनिवार्य गरज झाली आहे. तिथे काळाबरोबर हे माध्यम समाजाने आपलेसे करणे स्वाभाविक आहे. बदलत्या राजकारणाला समजून घेताना या समाजमाध्यमांना वगळून पुढे जाता येत नाही. सध्याच्या काळात एकूणच राजकारण आणि समाजकारण अधिक समकालीन होत चालले आहे असे एका बाजूला वातावरण आहे तर दुसऱ्या बाजूला या समाजमाध्यमांचे लोकशाहीतील स्थान व महत्त्व, राजकारणाशी आपले असलेले संबंध घट्ट करून ठेवण्यात हे माध्यम यशस्वी झाले आहे. लोकशाही असलेल्या देशात ही बाब संयुक्तिक मानायला हरकत नाही. राजकारण हे परिवर्तनशील असते तसेच समाजमाध्यमे देखील सतत बदलत असतात. सगळ्यात महत्त्वाची बाब म्हणजे माध्यमे राजकारणातील परिवर्तनात कळीची भूमिका बजावतात. भारतातील सध्याचे राजकारण सकारात्मक पर्यायापेक्षा विरोधकांच्या नकारात्मक मुद्यांचा वापर करण्यासाठी अधिक सोयीचे होऊ लागले आहे. त्याचे प्रमाण अधिकाधिक वाढत जाईल. हे नकारात्मक राजकारण फक्त येणाऱ्या २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकांपुरता मर्यादीत राहील असे नाही . त्यामुळे सोशल मिडीयावाही वापर अधिकाधिक प्रमाणात नकारात्मकच होताना दिसेल. या सगळ्या दिव्यातून गेल्यानंतर राजकारणाचा स्तर सुधारेल अशी अपेक्षा करण्यास हरकत नाही.

संदर्भ

१) वागळे निखील,(अनु)(२०१५)२०१४*देशाचा चेहरा बदलणारी निवडणूक*, अक्षर प्रकाशन,पुणे.

२) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक २७ मार्च २०१७

३) दैनिक लोकसत्ता, दिनांक २४ मार्च २०१८

४) दैनिक लोकमत, दिनांक २५ मार्च २०१८

५) https://statista.com/ statistics

६) https://www.csds.in/

७) https://www.eciresults.nic.in

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur

219

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730 AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

220

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
...aji Night College
Solapur.

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
५१	मद्यपान एक सामाजिक समस्या प्रा. रामराव चव्हाण	२३८-२४१
५२	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील समस्या प्रा. सचिन सहादु घायतडके	२४२-२४५
५३	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल संध्या आत्माराम इंगळे	२४६-२५१
५४	प्राचीन काळातील पाणी व्यवस्थापन प्रा. संगशेट्टी आर. एम.	२५२-२५८
५५	आधुनिक युगातील यशस्वी ग्रंथपाल प्रा. संजय महादेव देवकर अमर रं. दीक्षित	२५९-२६४
५६	कनिष्ठ महाविद्यालय स्तरावरील सामाजिकशास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासक्रमातील प्रकल्प कार्याचे महत्व व वास्तव - एक अभ्यास डॉ. शशिकांत चंद्रकांत आंडगे	२६५-२७८
५७	नवसामाजिक समस्यांच्या उदयात सामाजिक माध्यमांची भूमिका डॉ. विकास वि. शेवाळे	२७९-२८३
५८	स्त्रियांवरील अत्याचार : एक अभ्यास डॉ. शीला महादेव रामपुरे	२८४-२८८
५९	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्यावाढीचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स. २००१ ते २०११) प्रा. शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ डॉ. वाघमारे नामदेव केशवराव	२८९-२९३
६०	भारतातील अलीकडील सामाजिक समस्या प्रा. बोडके शितल सद्दू	२९४-३००
६१	महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान एक दृष्टीक्षेप प्रा. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे	३०१-३०३
६२	महिला शेतकरी आणि शेतजमीनीचा अधिकार: समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून अभ्यास प्रा. स्वाती हरिभाऊ काटे	३०४-३०७

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

222

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

६१. महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान एक दृष्टीक्षेप

प्रा. अरुण विठ्ठल सोनकांबळे
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर.

सारांश

गांधीजींचे जीवन हेच आदर्श तत्वज्ञान होते. गांधीजींच्या व्यक्तिमत्वावर कोणत्याही विशिष्ठ धर्म, पंथाचा, संप्रदायाचा प्रभाव पडलेला दिसत नाही. तर ज्या ज्या चांगल्या गोष्टी त्या गोष्टीचा स्विकार गांधीजींनी आपल्या जीवनात केला. गांधीजींच्या जीवनावर भगवद्‌गीता, जैन धर्मातील तत्वांचा, हिंदू धर्मातील अध्यात्मवाद, बौध्दांचा अहिंसा शिवाय रस्कीन, टॉलस्टॉय, थॉमसपेन सारख्या पाश्चात्य विचारवंतांच्या गांधींच्या विचार प्रभाव पडल्याचे दिसते. गांधीजीने आपल्या जीवनात सत्य, अहिंसा सत्याग्रह, चरित्र, त्याग, स्वदेशी यांसारख्या तत्वाचा प्रत्यक्ष अंगीकार गांधीजीने करुन संपूर्ण भारतीय समाजावर आपल्या तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून देश स्वातंत्र्याचे कार्य पुर्णत्वास नेणे हेच अंतिम कार्य जीवनाचा भाग बनवून टाकले.

गांधीजींच्या स्वप्नातील समाजाची कल्पना ही सत्य अहिंसा या बरोबरच ते स्वातंत्र्याचे तर समर्थक होतेच शिवाय हिंसा लोभ, आक्रमण, वासना या गोष्टीपासून समाजाला स्वातंत्र्य असे विचार मांडले.

प्रस्तावना

महात्मा गांधीजींच्या जडण घडणीत त्यांच्या कुटुंबातील धार्मिक वातावरण आणि शिक्षणासाठी इंग्लंडमध्ये असताना हिंदू धर्म भगवतगीता आणि अरनॉल्ड सारख्या विचारवंताच्या विचारांने त्यांच्यावर प्रभाव पडलेला होता. गांधीजीच्या जीवनाची जडणघडण ही दक्षिण अफ्रिकेतील जीवन प्रवासात झाल्याचे मोठया प्रमाणावर झाले आणि तेथील भारतीय जनतेच्या दारिद्रय, दुःख, अज्ञान, मागासलेपणाच्या गोष्टीचा प्रभाव त्यांच्यावर पडलेला होता. गांधीजींचे संपूर्ण आयुष्य म्हणजेच एक आदर्श तत्वज्ञान होते. आई वडिलांच्या शुध्द चारित्र्य, सचोटी प्रामाणिकपणा आणि स्वाभिमान या गुणांचा वारसा मिळालेला होता. गांधीजींचे दररोज जीवन, त्यांचे लेखन, पत्रव्यवहार, भाषणे आणि सत्याचे प्रयोग हिंद स्वराज्यासारख्या ग्रंथातून गांधीजींचे तत्वज्ञानाची आपणाला माहिती मिळते.

गांधीजीच्या स्वप्नातील भारत या विषयी आपल्या कल्पना हिंद स्वराज्य या ग्रंथात मांडलेल्या आहेत. रामराज्याची संकल्पना त्यांना अभिप्रेत आपल्या देशातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगाचा विचार करणारे महान तत्वज्ञानी म्हणून महात्मा गांधीजी कडे पाहिले जाते.

उद्देश

- गांधीजींचे तत्वज्ञान अभ्यासणे.
- गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचा विकास आणि त्यांच्यातील प्रभावाची माहिती घेणे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

- गांधीजींचे तत्वज्ञानातून भारतीय स्वातंत्र्यविषयक विचार अभ्यासणे.
- गांधीजींचे तत्वज्ञान सत्यावर म्हणजे ईश्वरावरची श्रध्दा जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती

संशोधन लेखासाठी ग्रंथालयीन पध्दतीचा वापर करणे. त्यासाठी गांधीजींच्या साहित्याच्या साहाय्याने संशोधन लेखाची मांडणी करणे.

महात्मा गांधींचे तत्वज्ञान

महात्मा गांधीजींच्या जडण घडणीमध्ये कुटुंबातील वातावरणाचा मोठया प्रमाणावर प्रभाव असल्याचे दिसते. कुटुंबाबरोबर महात्माजींनी प्रत्येक धर्मातून जे जे चांगले आणि मानव विकासासाठी त्याचा प्रथम स्विकार करुन इतरांना कसे उपयुक्त होईल असे समाजाला समजेल अशा साध्या पध्दतीने आपल्या तत्वज्ञानाची मांडणी केलेली आहे. सत्य संकल्पनेला आपल्या जीवनात महत्वाचे स्थान दिल्याचे दिसते. सत्य म्हणजे परमेश्वर मानून जर प्रत्येकानी सत्य मार्गाचे आचरण आपल्या जीवनात करुन प्रत्यक्ष ईश्वराशी समरुप होण्याचे साधे सोपे तत्वज्ञान व्यक्त केले. वैयक्तिक जीवनात शुध्द चारित्र्याबरोबर आपले जीवनात सत्य मार्गाचा अवलंब केल्याने जीवन शुध्द आणि नैतिक जीवन उंचविण्यासाठी सत्याची कास धरल्याचे दिसते. सत्य बरोबर त्यांच्या जीवनावर सर्वात मोठा प्रभाव पाहायचा झाला तर अहिंसा तत्वज्ञानाने त्यांचे जीवन या तत्वज्ञानाने व्यापले आहे. अहिंसा प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी जर रुजली तर प्रत्यक्ष जीवनात संघर्षच निर्माण होणार नाहीत याचा अर्थ समाजात सुख, शांती आणि समाधानाची भावना दिसून येईल. गांधीजींच्या अहिंसा तत्वज्ञानाने भारतीय समाजावरच नव्हे तर आज आधुनिक जगात या तत्वज्ञानाची संपूर्ण जगाला भुरळ पडल्याचे दिसते आणि संपूर्ण जग या तत्वज्ञानाचा अवलंब करीत असल्याचे दिसून येत आहे. सत्याग्रहाच्या त्याच्या तत्वज्ञानाचा विकास हा सत्य ईश्वराप्रति असणारी निष्ठा आणि म्हणून सेनानी प्रति जसे अहिंसेचे मार्ग अवलंबणारे गांधीजी सत्याग्रह मार्गाचा अवलंब करुन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला आपल्या तत्वज्ञानाचा ठसा उभारल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश सारख्या बलाढय सत्तेचा विचार करिता गांधीजींना हिंसक माजीऐवजी सत्य अहिंसा या दोन्हीच्या समन्वयातून सत्याग्रहाची निर्मिती होय. वैयक्तिक जीवनात ज्या प्रमाणे सत्य अहिंसेला महत्त्व दिले त्याप्रमाणे राजकीय जीवनात सत्यग्रहाला महत्त्वाचे स्थान दिले आणि प्रभावी मार्गाची सर्व प्रथम देश वासियांना या तत्वज्ञानाची पचनी पडेल याप्रमाणे तत्वज्ञान समाजात रुजविले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत या सत्याग्रहाचा मोठया प्रमाणावर अवलंब केले. असहकार, सविनय कायदेभंग चळवळ, हरताळ, स्वदेशी बहिष्कार, उपोषण हे सत्याग्रहाचे विविध मार्ग आहेत. सत्याग्रही व्यक्तीने प्रथम आपले जीवन शुध्द, नैतिक अधिष्ठान, चरित्र्य शुध्द, ईश्वरावर निष्ठ आणि त्यागाची भावना असल्याशिवाय या मार्गाचा अवलंब सत्याग्रही करु शकणार नाही म्हणून गांधीजींनी या समाजात सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहाबरोबर वैयक्तिक शुध्द चारित्र्य आणि नैतिकतेला प्रधान देऊन समाजाची पचनी हे तत्व पडल्यानंतरच त्यांनी या मार्गाचा आपल्या राजकीय जीवनात उपयोग करुन घेतला.

224

गांधीजींच्या तत्वज्ञानामुळे समाजातील लोकांच्या मनात ब्रिटिश्यांची अन्यायी, दहशतीकारी, दमनकारी अन्यायी राजवटीचे जे भितीचे समाजावर पगडा होता. तो या गांधीजींच्या या तत्वज्ञानाने भारतीयांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करुन ब्रिटिशांच्या अन्यायाविरोधात संपूर्ण समाज स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्यासाठी सज्ज होण्यामागे महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान सहाय्य कारी ठरल्याचे दिसते.

निष्कर्ष

गांधीजींचे तत्वज्ञान साधे सोपे आणि प्रभावी असे होते. गांधीजींचे संपूर्ण जीवन म्हणजेच एक आदर्श रुपी तत्वज्ञान तर होते. शिवाय गांधीजींनी आपल्या तत्वज्ञानाच्या विकासासाठी इतर धर्मातील चांगल्या मूल्यांचा स्विकार ही केल्याचे दिसते. पाश्चात्य विचारवंताच्या या साध्या सोप्या तत्वज्ञानाने भारतीय समाजातील सर्व सामान्यांना आकर्षित केले शिवाय आज संपूर्ण जगात या तत्वज्ञानाचा स्विकार करताना आणि गांधीजीच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास घेताना दिसतोय. देश स्वातंत्र्याच्या चळवळीला या तत्वज्ञानाने फार मोठी क्रांति केली ब्रिटिशाप्रति जनतेच्या मनातील भय काढून टाकले. म्हणून सर्व सामान्य समाज या आंदोलनात सहभागी झाले. म्हणून ब्रिटिशांच्या अन्यायी, दमकारी सत्ता भारत सोडून जाण्यास भाग पडली.

संदर्भसूची

१) डॉ. बी. एल. ग्रोवर, डॉ. एन. के. बेल्हेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस चंद आणि कंपनी, दिल्ली तृतीय आवृत्ती २०१०.

२) प्रा. लक्ष्मी रेड्डी, प्रा. सोनाली गिरी, आधुनिकरण, थिंक टँक पब्लिकेशन्स अँड डिस्ट्रीब्युशन सोलापूर.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

104

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
६३	कामगारांचे भाग्यविधाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **श्री शशिकांत शत्रुघ्न तिकुटे**	३०८-३१०
६४	महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्ये संस्थांच्या राजकारणात स्त्रीयांची स्थिती आणि वास्तव **प्रा. डॉ. विक्रमाराव नारायणराव पाटील**	३११-३१४
६५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण व स्त्रीविषयक वैचारिक दृष्टीकोन **प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे**	३१५-३१७
६६	श्री पांडुरंग सहकारी साखर कारखाना मर्या. श्रीपूर यांचे सह-विज निर्मिती (उपारंपारिक) उर्जा प्रकल्प अभ्यास **प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे** **प्रा. बी. एल. सांळुखे**	३१८-३२५
६७	माळशिरस तालुक्यातील साखर कामगारांमध्ये पर्यावरणीय प्रदुषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे चिकित्सात्मक मनोवैज्ञानिक परिक्षण **प्राचार्य डॉ. बी. एम. भांजे** **प्रा. बी. एल. साळुंखे**	३२६-३३१
६८	आंबेडकरवाद : दलित साहित्य चळवळ **डॉ. चौडप्पा दौलप्पा कांबळे**	३३२-३३४
६९	ग्रंथालयात सीसीटीव्ही सुरक्षा प्रणाली **श्री. कारंडे सोमनाथ मारुती**	३३५-३३८
७०	शेतकरी आत्महत्या एक ज्वलंत समस्या **प्रा. किसन नथ्थुजी खाडे** **डॉ. विशाखा जगन्नाथराव डेरे**	३३९-३४३
७१	सोलापूर जिल्ह्यातील डाव्या चळवळीची वृत्तपत्रे: एक ऐतिहासिक अध्ययन **Dr. Kishor Nagnath Jogdand**	३४४-३५०
७२	नक्षलवादी चळवळ : कारणे व उपाय **प्रा. एम. एस. धोकटे**	३५१-३५४
७३	इतिहास लेखनातील नविन प्रवाह : स्त्रीवादी इतिहासलेखन **प्रा. किशोर धोंडीबा थोरे**	३५५-३५९

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

६५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण व स्त्रीविषयक वैचारिक दृष्टीकोन

प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारावर आणि सिध्दांन्तावर आधारलेले विचार म्हणजे आंबेडकरांचे तत्वज्ञान. मानवतावादी व वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचे स्विकार करणारे आणि भारतातील नव्हे तर संपूर्ण जगभरातील शोषित समाजाची आंबेडकरांच्या विचाराकडे आकर्षित झालेल्या समाजाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय, लोकशाही मूल्ये अहिंसा मार्गाचा, मानवता, विज्ञानवादाचा स्विकार हाच आंबेडकरांच्या विचारातील महत्त्वपूर्ण पैलू आहेत.

आंबेडकरांनी आपल्या वैचारिक दृष्टीकोनातून जो शोषित समाज, जुनी विचारसरणी या बद्दल आंबेडकरांनी नव विचारांचा स्विकार, शोषित समाजाची बाजू घेऊन त्याविरोधात कार्य करणारे आंबेडकरांचे विचार देशभरातील शोषित पीडीत, गरीब, परिस्थितीने पिचकेले लोकांच्या कल्याणासाठी आंबेडकरांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध स्वरुपांचे व्यापक विचार सर्वच क्षेत्रात मांडलेले आहेत. तत्कालीन परिस्थितीत राजकीय, सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रात मांडलेले विचार महत्त्वपूर्ण आहेतच भविष्यकालीन परिस्थितीला देखील मार्गदर्शक असे आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक परिस्थितीचे, धार्मिक परिस्थितीचे विचार करीता समाज अत्यंत पिचलेल्या स्थितीत होता तेव्हा त्या समाजाला यातून मार्गदर्शनाबरोबर या स्थितीतून बाहेर काढणा-या नेतृत्वाची गरज होती. ती गरज डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना समाजाला देण्याचे मोठे काम केले. भारतील समाजात जे मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न अनेक समाजसुधारक, विचारवंतांनी केले त्यातील आंबेडकरांच्या विचारांनी तळागाळातील समाज आकर्षित झाला.

समाजातील शोषित घटक हा त्याच्या समोरील होता त्यासाठी शोषित समाजाला या पासून सुटका कशी होईल यासाठी विचार मांडलेले होते. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान विकसीत होण्यामागील सगळयात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सत्य परिस्थितीत अनुभव हे फार महत्त्वाचे होते. हे अनुभव आंबेडकरांनी प्रत्यक्ष अनुभवले आणि त्यातून त्यांच्या विचारांची बैठक प्राप्त झालेले होते. त्यांचे विचार नुसते बोळ घेवडया स्वरुपाचे नव्हते तर कृतीशील विचारांचे होते. त्यामुळे तत्कालीन परिस्थिती तर स्विकारल्याशिवाय भविष्यकालीन येणा-या पिढीसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

उद्देश

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार जाणून घेणे.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रियांच्या उन्नत्ती विषयक वैचारिक दृष्टीकोन अभ्यासणे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान समजून घेण्याचे प्रयत्न करणे.

संशोधन पध्दती

संशोधन लेखासाठी ग्रंथालयीन पध्दतीचा वापर करुन डॉ. आंबेडकरांच्या वैचारिक दृष्टीकोनाबद्दल माहिती घेण्यात आली. शिवाय वत्तपत्र, वैचारिक लेखांचा वापर या संशोधन लेखाच्या साठी साहित्य घेण्यात आले.

शिक्षणविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हेच महत्त्वपूर्ण आहे हे फुले चे विचार शाहू महाराजांनी आणि डॉ. आंबेडकरांनी ओळखून त्यांच्यात जागृतीसाठी शिक्षणाची कास धरण्याची वैचारिक मांडणी केल्याचे दिसते. शिक्षणाची संधी प्रत्येकांनी घ्यावी असा विचार मांडताना आई वडिल हे केवळ जन्म देतात परंतु पुढील प्रगती हे आपल्या शिक्षणांनी होणार आहे त्याचा अडचणीवर मात करुन घेतले पाहिजे हे विचार मांडले. समाजाच्या प्रगतीसाठी शिक्षणाचे महत्त्व बिंबवून मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्या शिक्षणाची आग्रही ही भूमिका मांडली होती.

१९४६ ला डॉ. आंबेडकरांनी पिपल्स् एज्युकेशन सोसायटी तर्फे मुबईला सिध्दार्थ महाविद्यालय स्थापन केले. या शिक्षण संस्था काढण्यामागे सत्य आणि मानवता शिकवण समाजाला आपल्या जीवनात अंगिकारणे यासाठी त्यांनी सिध्दार्थ महाविद्यालय, मिलिंद महाविद्यालयाच्या निर्मितीमागे त्यांचे विचार दिसून येतात. स्वयं प्रगती आणि आत्मोन्नतीचा मार्ग यासाठी विद्येची उपासना करणे शिक्षणातून, आत्मसन्मान, आत्मवृध्दी, आत्मचिंतन, आत्मशक्तीचा विकास शिक्षणाशिवाय होणार नाही त्याशिवाय निर्माण होणार नाही त्यासाठी स्वत:ला ओळखून स्वत:मधील सत्व ओळखले पाहिजे, आपल्यातील माणूस जागा होणार नाही. म्हणून त्यासाठी म्हणजे शिक्षण महत्त्वाचे आहे. उच्च शिक्षण हे समाजाचे आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे महत्त्वाचे माध्यम असल्यामुळे अस्पृश्यांना/ दलित बांधवांना शिक्षण घेण्यामागील त्यांच्या विचारांची माहिती समजते.

स्त्रीयाच्या उन्नतीचे विचार

भारतीय समाजातील शोषक घटकात ज्याप्रमाणे अस्पृश्य बांधव त्याप्रमाणे समाजातील स्त्री घटक संपूर्ण समाजाच्या दृष्टीने स्त्रीला भोग वस्तू समजले जाणारे विचार त्या काळात होते. तेव्हा या समाजाला दास्यातून मुक्त करणे हेच विचार मांडलेले होते. भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीत क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्याचे महान कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. या समाजात परिवर्तनावादी चळवळीच्या साठी मांडलेले विचार व कार्य समाज विसरु शकत नाही.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांचे स्वतंत्र नष्ट करुन तिला दुय्यम स्थान समाजात दिले. स्त्रियांना मनुष्यत्वाच्या अधिश्वर नसून एक गुलामाप्रमाणे आणि इतकेच काय तर भोग वस्तू म्हणून तिला पाहिले. तिचे सर्वच क्षेत्रातील स्वतंत्र्यावर गदा झालेला होता. स्त्रीयांना मनुष्य म्हणून प्रतिष्ठा देण्यासाठी समाजातील पाश्चात्य विचारसरणीच्या नवविचाराने प्रभावित झालेल्या सुधारकांनी असा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

डॉ. आंबेडकरांनी ब्रिटीश भारताच्या मंत्रीमंडळात मंत्री असताना १९४२ च्या दरम्यान ऑफ इंडिया डिप्रेस्ट क्लासेस वुमन्स कॉन्फरन्स वेळी डॉ. आंबेडकरांनी परिषदेत काही परस्त्रियांच्या वर अन्याय कारक जुलमी आहेत त्या बंद करण्याचे

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

प्रयत्न केल्याचे दिसते. हिंदू कोडबिलने तर स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा नव्हे तर स्त्री ही एक मनुष्य म्हणून पाहिणे त्या स्त्रियांच्या सन्मानासाठी बाबासाहेबांनी प्रयत्न केल्याचे दिसते.

मूल्यमापन

डॉ. बाबासाहेबांचे शैक्षणिक स्त्रियांच्या प्रगती करिता केलेल्या कार्याचा विचार करता त्याचे विचार सामान्य समाजाच्या, तळागाळातील समाजाच्या विकासासाठी होते. त्यामुळेच समाजाच्या उन्नतीसाठी आंबेडकरांनी मांडलेले विचार महत्त्वाचे होते. अस्पृश्य म्हणून गणलेल्या समाजाच्या प्रश्नांची आणि समाजाच्या अधोगतीसाठी अज्ञान हेच असल्याने त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी मिलिंद कॉलेज व सिध्दार्थ कॉलेजची उभारणी करुन त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली. आंबेडकरांनी मांडलेले राजकीय विचार, भारत त्याकाळी गुलामगिरीत असलेला देश तेव्हा भारतीयांच्या स्वराज्यसंबंधीचे विचार, लोकशाही संबंधीचे विचार, समाजवादासंबंधीचे विचार, सामाजिक विचार, आर्थिक विचारांचा पगडा फक्त तत्कालीन परिस्थितीलाच नव्हे तर भविष्यकालीन समाजाच्या उन्नतीसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण विचार मांडलेले दिसून येतात.

संदर्भसूची

१) कोर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर " पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६६.

२) फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे - १९९१.

३) खैरमोडे चां. भ., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi | January - March - 2019

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2018-19

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	सामाजिक शास्त्रातील नव प्रवाह प्रा. डॉ. घायाळ एस. पी.	१-६
२	विवाह संस्थेतील नुतन प्रवाह : सहजीवन प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड	७-११
३	शबरीमला मंदिर प्रवेश चळवळीचा अभ्यास डॉ. सुनंदा विश्वनाथ भद्रशेटे	१२-१४
४	विदर्भाची चर्चा का ? अमोल मल्लिनाथ गुरव	१५-१८
५	अल्पसंख्याक निर्मितीची कारणे आणि समस्या प्रा. अनभुले प्रविण	१९-२३
६	भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व प्रा. पाटील अंगद नरसगोंडा	२४-२७
७	भारताच्या आर्थिक विचाराच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान डॉ. अनिल पंढरीनाथ कांबळे	२८-३०
८	समलैंगिकता : समाजापुढील आव्हान प्रा. डॉ. एस. जी. अन्सारी	३१-३३
९	मराठी कादंबरीतील गांधीविचार डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	३४-४२
१०	लिंग विषमता आणि ग्रामीण समाजातील स्त्रीयांची स्थिती प्रा. बळीराम पवार	४३-४५
११	सद्य स्थितीतील भारतातील सामाजिक समस्या प्रा. बाराते बापू तुकाराम	४६-४९
१२	मालोजी राजे भोसले एक योद्धा डॉ. उषा जयसिंग भोईटे	५०-५४
१३	वंचित घटकाचा इतिहास : एक इतिहास लेखन प्रवाह प्रा. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव	५५-५७

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
७४	ग्रंथालय संगणीकरण **प्रा. सुधीर रामचंद्र माळी** **प्रा. महादेव नागनाथ चव्हाण** **प्रा. श्रीमती ज्योती रमेश यादव**	३६०-३६६
७५	भारतातील सामाजिक - आर्थिक संरचना : सद्य स्थिती व आव्हाने **बसवराज फत्तेसिंह भुसे**	३६७-३७१
७६	मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य **डॉ. कविता मरूमकर**	३७२-३७६
७७	कुटुंब संस्थेचे बदलते स्वरुप **प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. णोरे**	३७७-९८१
७८	भारतीय विवाह संस्थेतील नवप्रवाह **प्रा. डॉ. दामावले डी. एन.**	३८२-३९०
७९	जमिनीची सुपिकता व शाश्वत शेती **डॉ. एस. डी. काळे**	३९१-३९४
८०	भारतातील निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक आयोगाची भूमिका आणि घटनात्मक तरतुदी **प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव**	३९५-४०२
८१	शिवकालीन शेती विषयक धोरणाची उपयुक्तता **प्रा. डॉ. संतोष एन. कदम** **प्रा. डॉ. विजय भोपाळे**	४०३-४०९
८२	समकालीन भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्या : एक अभ्यास **प्रा. गायकवाड पी. के.**	४१०-४१४
८३	भूमिहीनांच्या सत्याग्रहातील स्त्रियांचे योगदान **प्रा. बालाजी गंगावणे**	४१५-४१९
८४	सामाजिक विषमता **प्रा. गीता सा. गिरबलकर (शर्मा)**	४२०-४२५
८५	लायब्ररियन ते सायब्ररियन : ग्रंथालयातील ग्रंथपालाची भूमिका व जबाबदारी **श्री घुले दुर्योधन गुलाब**	४२६-४३०

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

८०. भारतातील निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक आयोगाची भूमिका आणि घटनात्मक तरतुदी

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपती शिवाजी रात्र कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर भारतात निवडणूका ह्या आता जनतेच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचा एक अविभाज्य भाग झाल्या आहेत. कोणत्याही संस्थेचा कारभार त्या संस्थेचे सर्वच्या सर्व प्राथमिक सभासद पाहणे शक्य नसते . त्यासाठी सभासदामधून त्यांच्या काही प्रतिनिधींनी त्यांच्यावर ही जबाबदारी टाकली जाते.

निवडणूकांची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी

निवडणूकांना तसा फार जुना इतिहास आहे. ग्रीस आणि भारत या देशात प्राचीन काळी प्राथमिक अवस्थेतही लोकशाही अस्तित्वात होती. सुमारे अडीच हजार वर्षापूर्वी अथेन्स आणि स्पार्टासारख्या ग्रीकांच्या नगरराज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. स्पार्टामध्ये २८ लोकांची **सिनेट** आणि पाच लोकांची **एफोर** निवडली जाई. अथेन्समध्ये चाळीस हजार नागरीकांना मताधिकार होता व त्यांच्या सर्वसाधारण सभा महिन्यातून तीनदा भरत असत. त्यांना कामकाजात भाग घेता येई. हे मतदार आपले प्रतिनिधी निवडून कार्यकारी मंडळावर पाठवित. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ या तिन्हीवरील प्रतिनिधी निवडणूकीने निवडले जाई.

भारतातही **'सभा'** आणि **'समिती'** या दोन लोकशाही संस्था प्राचीनकाळी अस्तित्वात होत्या. ग्रीकांच्या प्रमाणेच भारतातही नगरराज्ये अस्तित्वात होती.

भारतातील निवडणूक प्रक्रिया व निवडणूक आयोगाची भूमिका

राष्ट्रपती , उपराष्ट्रपती, भारताची संसद व राज्याची विधिमंडळे यांच्या निवडणूकांचे संचलन देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी व त्यासाठी आवश्यक ते निर्देश देण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या ३२४ व्या कलमानुसार निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. या आयोगात एक मुख्य निवडणूक आयुक्त व राष्ट्रपती ठरवतील तेव्हढे इतर निवडणूक आयुक्त असतात.

निवडणूकीकरीता कायम स्वरूपी यंत्रणा

लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा या निवडणूका घेण्याकरीता केंद्रिय निवडणूक आयोग आहे. याशिवाय राज्याच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या निवडणूका घेण्याकरीता प्रत्येक राज्याला एक 'राज्य निवडणूक आयोग' असतो. जो केंद्रिय निवडणूक आयोगाचा राज्याचा प्रतिनिधी म्हणून काम पाहतो.District Electrol Officer (निवडणूक अधिकारी) हे पदसिध्द्

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

जिल्हाधिकारीच असतात व Deputy Electrol Officer यांची नियुक्ती राज्यशासन करीत असले तरी त्याला आयोगाची परवानगी घ्यावी लागते.

याशिवाय प्रत्येक जिल्ह्याला एक जिल्हा निवडणूक अधिकारी असतात व त्यांच्या मदतीसाठी (Deputy District Electrol Officer) जिल्हा उपनिवडणूक अधिकारी असतात.

निवडणूकी करीता तत्कालीन यंत्रणा

जेव्हा - जेव्हा निवडणूका जाहीर होतात तेव्हा - तेव्हा एक Returning Officer व त्यांना मदत करण्यासाठी Assistant Returning Officer असतात. निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर प्रत्यक्ष मतदानाच्यावेळी मतदानाच्या दिवशी मतदान प्रक्रिया निर्भय वातावरणात पार पाडण्यासाठी Presiding Officer असतात व त्यांना मदत करण्यासाठी Polling Officer असतात.

Returning Officer

जेंव्हा निवडणूका जाहीर होतात तेंव्हा Returning Officer ची नियुक्ती केली जाते. जो प्रत्यक्षात निवडणूकीचे संचलन करतो व त्याला मदत करण्यासाठी Assistant Electrol Officer मदत करतो

Refurning Officer चे महत्वाचे काम

निवडणूकीतील उमेदवाराचे अर्ज स्विकारने व निवडणूकीचा निकाल जाहीर होण्यापर्यंतची सर्व कार्ये करणे यांना करावी लागतात. Returning Officer ला निवडणूकीसाठी लागणारे सर्व साहित्य, मनुष्यबळ उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी District Electrol Officer ची म्हणजेच जिल्हाधिकारी यांची असते.

लोकसभा , विधानसभेच्या निवडणूकाकरीता Returning Officer ची नियुक्ती केली जाते.

Returning Officer ची Grade - लोकसभेच्या निवडणूकीसाठी - जिल्हाधिकारी, त्यांना साहाय्य करण्यासाठी उपविभागिय अधिकारी, विधानसभेच्या निवडणूकीसाठी - उपविभागिय अधिकारी त्यांना साहाय्य करण्यासाठी तहसिलदार असतात . वरिल सर्व अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या निर्वाचन आयोग करते.

Presiding Officer

साधारणत: एका मतदार केंद्रावर १००० ते १५०० मतदान होते. त्या मतदान केंद्राची संपूर्ण जबाबदारी Presiding Officer वर असते. त्यांच्याच नियंत्रणाखाली एका मतदान केंद्रावर मतदान प्रक्रिया पार पडते.

Polling Officer

Presiding Officer ला मदत करणारे शाळेतील मुख्याध्यापक, शिक्षक, विस्तार अधिकारी इ. असू शकतात.

अनुच्छेद २३ (६)

लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणूकासाठी आयोगाने विनंती केल्यास राष्ट्रपती व राज्यपाल त्यांना मनुष्यबळ उपलब्ध करून देतील अशी तरतुद अनुच्छेद २३(६) नुसार करण्यात आली आहे. याशिवाय

Election Observer (निवडणूक निरीक्षक)

१९९६ च्या घटनादूरूस्तीनुसार निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता पाहण्यासाठी Election Observer ची (निवडणूक निरीक्षक) तरतुद करण्यात आली आहे. १९९६ च्या घटनादुरूस्तीनुसार त्यांना वैधानिक दर्जा देण्यात आला आहे.

विशेषतः लोकसभेच्या निवडणूकीसाठी इतर राज्यातील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती (निवडणूक निरीक्षक म्हणून) केली जाते. निवडणूक प्रक्रिया कायद्यानुसारच पार पाडली जात आहे की नाही हे पाहणे व दररोज त्याचा अहवाल केंद्रिय निवडणूक आयोगाला सादर करणे.हे महत्वाचे काम निवडणूक निरीक्षकाला पार पाडावे लागते.

Observer

Expenditure observer	General observer
उमेदवाराने केलेल्या खर्चाची तपासणी Audit करण्याकरीता हा अधिकारी असतो. तो सामान्यतः Indian Excise and custom services चा अधिकारी असतो.	निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकतेवर नजर ठेवण्यासाठी हा अधिकारी असतो. तो सामान्यतः भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी असतो.

असे दोन Observer प्रत्येक जिल्हात (लोकसभा मतदार संघ) येतात.

उमेदवारी अर्ज

विधिमंडळाच्या निवडणूकीकरीता उमेदवारी अर्ज सादर करतांना पुढील बाबीची पुर्तता करावी लागते.

१) राजकीय पक्षांचे नाहरकत प्रमाणपत्र

२) Affidiviate (प्रतिज्ञापत्र)

a. शिक्षा झालेली आहे का ? कोणत्या स्वरूपाचे गुन्हे दाखल झाले आहेत.

b. स्वतःची , कुटुंबाची मालमत्ता किती आहे.

c. शिक्षण किती झाले आहे

सर्वोच्च न्यायालयाने २००३ ला एक आदेश दिला त्यानुसार,

d. उमेदवारी अर्ज भरतांना उमेदवाराला शपथ घ्यावी लागते.

कोणत्याही उमेदवाराला पोस्टाने उमेदवारी अर्ज भरता येत नाही. प्रत्यक्ष उपस्थित राहूनच उमेदवारी अर्ज भरावा लागतो आणि तोही आयोगाने दिलेल्या वेळेतच भरावा लागतो.

सर्व उमेदवारी अर्ज Affidivide सह Notice Board वर प्रसिध्द् केले जातात. याशिवाय प्रत्येक उमेदवाराला मतदानाच्या दिवशी Election Agent नेमता येता तो उमेदवाराच्या वतीने काम पाहत असतो.

जो उमेदवार निवडणूकीसाठी अर्ज करतो तो उमेदवार जर पक्षाचा नसेल तर १० लोकांच्या (मतदारांच्या) सूचक म्हणून सह्या लागतात. पक्षाचा उमेदवार असेल तर त्याच्या अर्जावर १ मतदाराचीच सही लागते.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

अनामत रक्कम

लोकसभेसाठी	खुला प्रवर्ग	२५,०००रू.
	राखीव	१२,००० रू.
विधानसभा	खुला प्रवर्ग	१०,००० रू
	राखीव	०५,००० रू

अनामत रक्कम परत मिळते ?

जर,

१) उमेदवार विजयी झाला

२) उमेदवाराचा निवडणूकी दरम्यान मृत्यु झाला.

३) दिलेल्या वेळेत उमेदवारी अर्ज मागे घेतला(कार्यालयीन वेळेत)

४) १/६ पेक्षा जास्त मते मिळाली.

निवडणूक खर्चावरील मर्यादा

लोकसभा सदस्यत्वासाठी	२०१२ पूर्वी	२०१२ नंतर
	४०,००० रू.	७०,००० रू
विधानसभा सदस्यत्वासाठी	२५,००० रू	५०,००० रू.

निवडणूक प्रचारा दरम्यानच्या काळात दररोजचा हिशोब राजकीय पक्षांनी आयोगाला सादर करणे बंधनकारक आहे. अंतीम हिशेब निवडणूक संपल्यावर १५ दिवसाच्या आत अंतीम आकडेवारी सादर करावी लागते जर हिशेब सादर केला नाही तर सदस्यत्व धोक्यात येवू शकते. या खर्चात पक्षाने केलेल्या खर्चाचा समावेश नाही पण पक्षाने केलेल्या खर्चाची माहिती ही Returning Officer ला कळवावी लागते.

इंद्रजीत गुप्ता समिती १९९९

ज्येष्ठ लोकसभा सदस्य इंद्रजीत गुप्ता यांची सरकारने नेमलेली ही समिती आहे.

उद्देश : उमेदवाराचा निवडणूकीतील खर्च सरकारने का करू नये ?

महत्वाची शिफारस : या समितीने शिफारस केली की उमेदवाराचा निवडणूकीसाठीचा खर्च शासनानेच करावा यामागचा तर्क असा आहे की, भारतातील गरीबांनाही निवडणूक लढविता यावी. या खर्चाचे विभाजन - ६०० कोटी केंद्रशासन, तर ६०० कोटी सर्व घटकराज्ये असे केले. परंतु या शिफारसी शासनाने सरकारने स्विकारल्या नाहीत.

Model Code Of Conduct १९९४ (आदर्श निवडणूक आचार संहिता) :

हा एक प्रशासकीय दस्तावेज आहे (वैधानिक स्वरूप नाही)

अनुच्छेद ३२७ नुसार

विधीमंडळाच्या निवडणूकीच्या संदर्भात कायदा करण्याचा अधिकार फक्त संसदेला आहे. निवडणूक आयोगाला नाही. Model Conduct of Code हे आयोगाने सर्व राजकीय पक्षांना विश्वासात घेऊन तयार केले आहे.

उद्देश : भयमुक्त वातावरणात, कुठल्याही प्रकारचा दबाव न येता भीती न बाळगता न्यायोचीत पध्दतीने निवडणूका पार पाडणे थोडक्यात, राजकीय पक्ष आणि उमेदवार यांनी कोणत्या गोष्टी कराव्यात आणि कोणत्या गोष्टी करू नये. याची सूची म्हणजे Model Code of Cunduct होय. विशेषत: सत्ताधारी पक्षाने असे आमिष दाखवू नये.

निवडणूकीचे टप्पे

उमेदवारी अर्ज सादर करण्याच्या दिवसापासून निवडणूकीचा निकाल जाहीर होण्यापर्यंतचे सर्व टप्पे निवडणूक या शब्दात येतात.

निवडणूकीचे दोन टप्पे

१) निवडणूकीचा कार्यक्रम जाहीर करणे

२) निवडणूकीचा जाहीरनामा प्रसिध्द् करणे

ज्या दिवशी निवडणूकीचा कार्यक्रम जाहीर होतो त्या दिवपासून आदर्श आचारसंहिता लागू होते. (निवडणूकीचा कार्यक्रम जाहीर करणे ही प्रशासकीय बाब आहे.) आदर्श आचारसंहितेचा कालावधी ४५ दिवसांचा असतो.

निवडणूकीचा कार्यक्रम आयोगाकडून प्रसिध्द् झाल्यानंतर निवडणूकीच्या दिवसापासून आधी ३ आठवडे म्हणजे (साधारणत: २१ दिवस आधी) राजकीय पक्ष आपला जाहीरनामा प्रसिध्द करतात. ०७ दिवस उमेदवारी अर्ज सादर करण्यासाठी, ०३ दिवस उमेदवारी अर्ज मागे घेण्यासाठी, १४ दिवस प्रचारासाठी अश्याप्रकारे २४ दिवस + ३ आठवडे = ४५ दिवस आचार संहितेचा कालावधी असतो.

EVM Electronic Voteing Machine

१९९९ मध्ये गोवा राज्यातील विधानसभेची पहिली निवडणूक EVM व्दारे घेण्यात आली.. १४ वी लोकसभेची निवडणूक (२००४) १०० % EVM व्दारे घेण्यात आली.

EVM चा फायदा

१) तातडीने निकाल लागतो.

२) मतदाराची ओळख समजत नाही.

EVM चा दोष

१) Polling Station Wise कोणाला किती मते मिळाली हे समजते.

२) एका मतदार संघात जास्तीतजास्त ६४ उमेदवाराची काळजी घेता येते. ६४ पेक्षा अधिक उमेदवार असेल तर EVM चालणार नाही.अशावेळी मतपत्रिका मतपेटीचाच वापर करावा लागतो.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

एका EVM मध्ये ३८४० मते जमा (Collect) करता येतात. सर्व मतपेट्या सिल असतात. प्रत्येक उमेदवार Booth Wise आपला एक Polling Agent ठेऊ शकतो. मतदान करण्यासाठी आलेला प्रत्येक मतदाराची ओळख पटण्याकरीता Agent असतो.

Polling Booth

१००० ते १५०० मतदाराकरीता १ Polling Booth (मतदान केंद्र) असते. सरकारी इमारतीतच सहसा Polling Booth असते.२०१२ च्या घटनादूरूस्तीनुसार (सुधारीत आदेशानुसार) सर्व सरकारी व खाजगी कंपन्यानाही मतदानाच्या दिवशी सुट्टी राहील कारण तो मतदाराचा घटनात्मक अधिकार आहे.

मतदारविषयक तरतुदी

अनुच्छेद ३२६ नुसार - Univarsal Adult suffarage म्हणजेच १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या कोणत्याही भारतीय नागरीक मतदार असेल. मतदार कोन नाही ?

१) भारतातील निवास नसणे

२) वेडा

३) भ्रष्टाचारी

४) गुन्हेगार इ.

५) Illegal Practices

या पाच कारणास्तव पार्लमेंट कायदा करून नागरीकांना मतदानापासून वंचित करू शकते.

- **अनिवासी भारतीय मतदार :** २०१० मध्ये कायद्यात दूरूस्ती करून (Non Residential Indian) NRI अनिवासी भारतीयांना मतदान करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. अनिवासी भारतीयांना त्यांच्या Passport वरील पत्यावर मतदान करता येईल.
- **सुरक्षा दलातील मतदार :** (Security Force) यांच्याकरीता Refurning Officer हे Postal Ballet Paper पाठवितो. त्यावर ते मतदान करतात.
- E.D.C - Election Duty Certificate च्या आधारे मतदान प्रक्रियेत काम करणारे कर्मचारी हे (जेथे त्यांची Duty आहे तेथेच त्यांना मतदान करता येते.

मतदाराची रचना

मतदाराची रचना करण्याची तरतुद राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ८२ मध्ये आहे. मतदाराची रचना करतांना 'मतदारसंघ पुनर्रचना आयोग' स्थापन केला जातो. त्यासाठी 'मतदारसंघ पुनर्रचना कायदा १९४९ प्रमाणे रचना केली जाते. आतापर्यंत १९५२, १९६३, १९७३ आणि २००३ यावर्षी मतदारसंघाची पुनर्रचना करण्यात आली आहे.

१९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरूस्तीनुसार सन २००० पर्यंत मतदारसंघाची रचना (विधानसभा, लोकसभा) वाढविता येणार नाही आणि पुनर्रचनाही करता येणार नाही-अशी तरतुद करण्यात आली.

उद्देश : लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे.

२००१ च्या ८४ व्या घटनादूरूस्तीनुसार दोन महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या .

- संख्येचा वाढ २०२६ पर्यंत वाढविता येणार नाही परंतु १९९१ च्या जनगणनेनुसार पुनर्रचना केली जाईल असे ठरले.
- पुन्हा ८८ वी घटनादूरूस्ती करून (१९९१ ऐवजी २००१) च्या जनगणनेचा विचार करून पुनर्रचना करण्यात आली असे ठरले. व त्यानुसार २००३ मध्ये मतदारसंघ पुनर्रचना आयोग'स्थापन करण्यात आला. कुलदिपसिंग हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते. २००७ मध्ये या आयोगाने केंद्रसरकारला अहवाल सादर केला महत्त्वाची शिफारस करण्यात आली. संसदेने कायदा करून मतदारसंघाची पुनर्रचना आणि आरक्षणास मंजुरी द्यावी त्यानुसार २००८ ला मंजुरी देण्यात आली. त्यानुसार २००९ च्या लोकसभा निवडणूका मतदारसंघ पुनर्रचनेनुसार झाल्या.

१९७६ च्या ४२ व्या घटनादूरूस्ती तरतुदीनुसार संख्या वाढविता येता येणार नाही अशी महत्त्वाची अट होती. परंतु अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती साठी ही अट नाही असे स्पष्ट करण्यात आले होते.

म्हणून अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती च्या लोकसभेतील राखीव जागामध्ये वाढ झाली ती पुढीलप्रमाणे

वर्ष	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती
२००४	७९	४३
२००९	८४	४७

त्यामुळे २०२६ पर्यंत एकूण संख्या (खुल्या आणि राखीव) निर्बंध आहे परंतु आरक्षणावर निर्बंध नाही.

राजकीय पक्षाची नोंदनी आणि मान्यता :

पक्षाची नोंदनी करण्यासाठी आयोगाला आपल्या पक्षाची नियमावली, ध्येयधोरणे सादर करून पक्षाची स्थापना करता येते.

आयोगाकडे कोणत्याही पक्षाच्या नोंदणीचा प्रस्ताव आल्यास आयोग बघते की,

- या पक्षाचा लोकशाहीवर विश्वास आहे की नाही
- धर्मनिरपेक्षतेवर विश्वास आहे की नाही.
- समाजवादावर विश्वास आहे की नाही.

तसेच प्रस्तावित राजकीय पक्षाची . . . .

- देशाचे सार्वभौमत्व

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

- एकता
- एकात्मता

या मूल्यांशी बांधिलकी आहे की नाही हे बघुनच मान्यता दिली जाते.

Exit Poll	Opinion Poll
लोक मतदान करून जेव्हा बाहेर पडतात तेव्हा त्या लोकांना विविध News Channesl चे प्रतिनिधी प्रश्न विचारून जनमत संग्रहीत करून अंदाज दाखवितात.	हे Poll मतदानाच्या बऱ्याच अगोदर रॅन्डमली लोकांना विचारले जाते की तुम्ही कोणाला मतदान करणार आहात, कोणता पक्ष , उमेदवार निवडून येणार त्यानुसार अंदाज वर्तविले जाते.

या दोन्ही प्रकारे फक्त अंदाज वर्तविले जातात. बऱ्याचदा मतदार खोटाही बोलू शकतो. त्यामुळे हे अंदाज १००% अचुक असूच शकत नाही कारण

१) Sample व्द्रारे संशोधन केले जाते

२) निष्कर्ष शास्त्रीय असू शकत नाही.

२००९ मध्ये कायद्यात दुरुस्ती करून स्पष्ट करण्यात आले आहे की. निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर संपूर्ण मतदान प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत Exit Poll चे निकाल जाहीर करता येणार नाही.

तसेच.....

निवडणूक कार्यक्रम जाहीर झाल्यापासून सर्व टप्प्या पर्यंतची निवडणूक प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत चाचण्याचे निकाल करता येणार नाही.

निवडणूक कार्यक्रमातंर्गत उमेदवाराचे निधन झाल्यास

निवडणूक कार्यक्रमातंर्गत एखाद्या नोंदणीकृत / मान्यताप्राप्त पक्षाच्या उमेदवाराचे निधन झाल्यास त्या राजकीय पक्षाला ७ दिवसाचा अवधी दिला जातो व त्यामुळे ७ दिवसानी निवडणूक प्रक्रिया लांबते परंतु उमेदवार जर अपक्ष असेल आणि त्याचा मृत्यू झाला असेल तर निवडणूक कार्यक्रमात कोणताही बदल होत नाही.

संदर्भसूची

१) मा.बी.बी.पाटील - लोकशाही निवडणूका व सुशासन

२) के. लक्ष्मीकांत - भारतीय राज्यघटना

३) कृष्णा भोगे - भारतीय राज्यघटना, राज्यपध्दती

४) नरेंद्र चपळगावकर - निवडणूकीचा कायदा

५) डॉ.सत्यरंजन साठे - भारताच्या राज्यघटनेची ५० वर्षे

६) दैनिक - लोकसत्ता, सकाळ, तरूण भारत इ.

22 sept - 2019

238
281

GLOBALIZATION EFFECT ON LITERATURE: OVERVIEW

Prof. Gaikwad Nagesh Sambhaji

Assistant Professor

Department of English

Chh.Shivaji Night College of Arts&Commerce, Solapur

I] Abstract:

This research paper attempts to show the globalization effect on literature. Globalization can be viewed as the process of metamorphosis of local or regional phenomena into global ones. It is an ongoing process for the integrity of regional economies, societies and cultures through worldwide networks of exchange. The term globalization has been used in both popular and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age.

II] Key Words: Globlization, Impact, hyberdity, culture etc.

III] Objectives:

1. To understand the Concept of Globalization& Scope
2. To know the change scenario after globalization
3. To interpret relevance of globalization in the study of Literature and political issues.

IV] Introduction:

Globalization is a concept very difficult to define, especially because the term or concept has come to refer to a gamut of variables interlocking and trends so much so that once the term 'Globalization' is mentioned it evokes a lot of passion and emotion. Whereas the perception of globalization dominant in Western Europe and North America is the existence of extensive opportunities for economic development of the world and significant contribution to make better the people's condition of existence. The Third World perception of globalization is that of a harmful process that maximizes inequality within and among states. We can say that globalization, Integrating and fragmenting the world, uniformity and localization, increased material prosperity and deepening misery and homogenization and hegemony, is a complex process and phenomenon of antinomies and dialectics.

The term 'globalization has come into wider acceptance . Since the middle of the, consumption and distribution within capitalist societies. The first impact of globalization was felt in the car manufacturing industry's collaboration 1980's as a broader all –comprenensive one than the erstwhile words like international and Internationalism. While the word"international" was used to denote relations between nations in the political sphere, the word'Globlisation' is drawn from

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

economics to refer to the dominant model of contemporary manufacture between a capitalist developed country and developing under capitalized country like India.

Many scientific and technological innovations which have touched most progressive countries in science and knowledge fall within the sphere of gobalisation . Mass communication media such as satellite, television and Internet have facilited 'Globalisation in other sphere as well. The 'Cyberspace' revolution has made gobalisation attainabvle. Globalisation connots the non-existence of the boundries of time, space and culturfe. Information and knowledge , travel and cross international boundries; money can also disseminated globally. In Science , countries are entering into crucial pacts/treaties to produce , distribute and conserve even atomic energy. Globalisation has other aspects too.

In Post-colonial parlance(language) globalization is seen as a revivals of dominations of the 'Third World' countries by the 'First World' countries. This means that individual distinctions of culture and Society are forcibly erased by a homogenous global culture. In a sense globalization has recolonised the decolonized independent nations through the economic dominance of the former colonial powers. This view can be seen as a narrow outlook on globalizations.

As in the fields of Science, industry and Politics, so also in the field of Culture the traces of globalisations can be discovered. In Chaucer's Prologue it is recorded that the knight had returned from battles that took him beyond his own country to fight wars/battles for other countries. This was global warfare; Ulysses fought such wars whenever he was called. Ironically, war was globalised. Marlowe's Faustus vows to bring all economically and commercially profitable goods to enrich his country, through his power of necromancy. Shakespeare spendthrift Bassanio has his "doublet" from France and every article of his dress on his body from different parts of the globe. Andrew Marvel's carpe diem poem' To His Coy Mistress' wants ,lovers to squeeze the globe and hold it in the palms. The concept of globalization had found expression in literature.

In the 18th century the books like Rousseau's's'Social Contract' had revolutionized the minds of people all over the world about freedom. Global knowledge and thought revolution had began. The concept of American dream crossed national borders to affect Indians, too to harbour such a dream.

In the 19th Century fiction of Dickens, Thackeray, George Eliot and others. We have protagonist who have travelled across the globe/world to acquire knowledge to sharpen their wits. In the 20th century, side by side with global knowledge and global trade. Global terrorism gripped countries.Conrads'Under Western Eyes' treats global terror as a cowardly act against which people

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

203
240

power resistance stands to test. Similarly cybercrimes have increased-Wikipedia has become global. But since 1960's linguistics as scientific ordered system of language has achieved global significance brining all language under one phonological system.

Cultural and critical contemporary theories have brought literature of world under one preview. Barthes, Saussure, Derrida and other theorist are familiar to all scholars' irrespective of national affinities. Writers have become global and reading books, selling books are global Modern Knowledge has crossed 'bounded space', both national and personal.

The second approach posits that "cultural globalization, characterized by massive acculturation, worldwide homogenization, and ethnic annihilation, is an inevitable, though deplorable, side effect of the otherwise good economic globalization and its spin-offs – political modernization and global integration." 46 Accordingly two opposite positions are found within this approach: "that of neo-liberals and neo-imperial warmongers who believe that economic progress and modern institutions are worth the price of disposing of traditional and local cultures; and that of the liberals and third-positionists that see in local cultures and in ethnic diversity the alternative for globalization with a human face."

Another dignified authority on the subject of cultural aspects of globalization is undoubtedly Homi K. Bhabha, who is also best known for his central contribution to the development of post-colonial theory. Moreover, he has written extensively on literature in English, human rights, and globalization. As one of the most disputed terms in postcolonial studies, "hybridity" commonly refers to "the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization."72 In fact, to put it more accurately the much contested term hybridity is recently seen as a cultural effect of globalization. M. M. Kraidy presents hybridity as the "cultural logic" of globalization as it "entails that traces of other cultures exist in every culture, thus offering foreign media and marketers transcultural wedges for forging affective links between their commodities and local communities." Also Nederveen Pieterse,who labels hybridity as the rhizome of culture, argues that globalization as hybridization opposes views which see the process as homogenizing, modernizing, and westernizing, and that it broadens the empirical history of the concept.

Paul Jay demonstrates a logical awareness that "literature"s relation to the processes of globalization as they manifest themselves in a variety of historical periods – indeed, literature's facilitation of economic and cultural globalization – is becoming a potentially important field of study that might get short-circuited if we think of globalization only as a postmodern eruption." Quite expectedly there have been various attempts to relate discussions of literature, and literary texts in

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

specific, with readings of the social and cultural corollaries of globalization. James Annesley's work Fictions of Globalization (2006) for instance can be interpreted in the same trend where he claims that "globalization must be read in relation to the ordinary transactions of ordinary people."

V] **Conclusion:** The term globalization term has been in increasing use since the mid-1980s. Many researchers explore works of literature so as to find reflections of diverse globalization themes within the texts and contexts and also to verify the realities of globalization through literary forms. Other literature / literary studies are developed into a platform for evoking, supporting and interpreting different social, political, literary, and cultural concepts within the realm of globalization.

REFERENCES:

1. **Croucher, Shela.** ***Globalization and Belonging: The Politics of Identity a Changing World***, Maryland: Rowman and Littlefield, 2004

2 **Freidman, Thomas.** ***The Lexus and The Olive Tree.*** New York: Farrar Straus Giroux, 1999.

3.**Radhakrishnan**. R. ***An Globalization, Desire, and the Politics of Representation, Theory in Uneven World***, London: Blackwell Publishing Ltd. 2003.

4.**Robertson, Roland**. ***Globalization: Social Theory and Global Culture***, London: Sage, 1992.

5. **Sklair, Leslie. "Globalization", Sociology: Issues and Debates**. Ed., Steve Taylor, New York: Palgrave, 2000.

6.**Chakravorty Spivak, Gayatri**. "*Globalicities Terror and its Consequences*", *Globlicities Conference*, Michigan State University, 2001.

7.**Gupta, Suman**. ***Globalization and Literature***, Cambridge: Polity Press, 2009.

8.**Jameson, Fredric**. ***Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham***: Duke University Press, 1919.

9. **Doner, Henrike.** ***Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle Class- Identity in Contemporary India.*** Hampshire and Burlington: Ashgate, 2008.print.

11. **M. Habib**, ***Globalization and Literature***,2015

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 45

Executive Editor
Dr. S.M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmaṇabad (M. S.)

Co-Editor
Maj. Dr. Y. A. Doke
Head, Dept. of English
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

CSNC
SOLAPUR

Impact Factor-5.707 ISSN-2349-638x

Aayushi

International Interdisciplinary

Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February- 2019

Executive Editor

Dr. S. M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,

Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Prof. V. H. Chavan **Maj. Dr. Y. A. Doke**

Dept. of Hindi **Head, Dept. of English**

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.) India

Impact Factor

SJIF 5.707

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

For details Visit to:

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, induding photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.45

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
1.	Dr. N. B. Pawar	Globalization and Indian Society	1
2.	Dr. Uttam Ambhore Ratnamala R. Pagare	Struggles of Minority: A Study of Carlos Bulosan"s America Is In The Heart: A Personal History	4
3.	Dr. Uttam Ambhore Priyanka R. Nikam	Maxine Hong Kingston's the Woman Warrior: An Attempt of Constructing Ethnic Identity	8
4.	Dr. Umakanth S. Patil Shashikant U. Patil	Issues & Concerns of Farmers In Indian Politics	11
5.	Dr. Kalpana Girish Gangatirkar	The Reflections of Patriarchal Predomination in Shashi Deshpande"s *The Dark Holds No Terrors*	13
6.	Dr. Swaleha M. Attar	Mother-Daughter Relationship in Select Novels of Young Adult Fiction	17
7.	Dr. Anupama Prakash Pol	Effects Of Globalization On Indian Women And Indian Literature	20
8.	Dr.F.A.Siddiqui Mr. Ibrahim Abdu Mohammed Maslamani	Problem of Minority in Mulk Raj Anand`s Untouchable	22
9.	Dr. Sunil V. Pawar	The Shepherd"s Hut: A Teenager"s Tale	24
10.	Dr. Yashwant A. Doke Arun Govindrao Mitrgotri	Parent-Children Relationship in the Present Scenario	26
11.	Dr. Anita Mudkanna	Complexity of Human Relationship in Anita Desai"s Novel "Cry*the Peacock*"	28
12.	Deepak G. Todkari	A Tragic Trauma: Reflection of Womanhood as a Minority in the work of Kamala Das	30
13.	Dr. Urmila. G. Dharashive	The Frontier In American Literature And Culture	32
14.	Mr. Madhav D. Shrimangale	Chitra Banerjee Divakaruni"s Arranged Marriage: A Global Perspective	35
15.	Dr. Prashant Subhash Mothe	Communication Gap And Cultural Crash In Jhumpa Lahiri's Interpreter Of Maladies	38
16.	Dr. Abul Hasib Siddiqui	Struggle for Identity in Githa Hariharan"s The Thousand Faces of Night	42
17.	Dr.Panchappa Ramchandra Waghmare	Impact Of Globalisation In Arvind Adiga"s *The White Tiger*	44
18.	Dr. Vaibhav Ramdas Zakde	Dalit Autobiographies: Quest for Identity	47
19.	Miss. VidyaVasant Bhosale	Rise of Transgender and Gender Discrimination Hijras :One of India"s Most Misunderstood Community	50
20.	Dr. Prashant Janardhanrao Gaikwad	Impact of Freudian Psychology on D. H. Lawrence"s Sons and Lovers	53

Parent-Children Relationship in the Present Scenario

Dr. Yashwant A. Doke M.A. Ph. D.
Head, Dept of Eng. Tuljabhavani Mahavidyalay, Tuljapur

Arun Govindrao Mitrgotri Co-Presenter
A Ph. D. Candidate

Introduction:

Since time immemorial parents have been attributed a place just next to Godliness. Parents especially a Mother is the first teacher of a child. This place has never been replaced by anyone. The writers of the present research paper know it well that the relationship between parents and children is not easy to define in a single phrase or a sentence. The psychologists may have classified types of parents and children in their own way. But there is not scale in the world that would measure the total amount of love, affection amongst children and parents.

India is a land of glorious tradition. The history of parent-children Relationship cannot be traced back to any remote ancient time. There never was nor be in the coming future any mercantile relationship between the two.

Life on earth is full of excitement and many uncertainties. When a child is born, it then, has to pass through many stages of life. A childhood, boyhood, manhood, and old age are the natural stages through which each all of us have to pass. There is a physical journey of the human body through many stages. He grows physically and psychologically into a wise and matured one.

Everyone has to discharge certain duties in life. The Theory of *Karma* (action) as propounded by Lord Shri Krishna in the 'Geeta' is known to the world. Here a mother or father has prime duties such as to rear children with tender love. A mother is a nurse, mentor and lifelong well- wisher of them. A father is always a protective figure for children. Both father and mother are the two sides of the same coin. Their object is to ensure a bright future for their children. The relationship between parents and children is always holy. It cannot be expressed even by any research article. It is complex and beyond the limits of human science.

Whatever love, knowledge, experience, affection children get from their parents, has a considerable value in the making of their personality. Children cannot pay back the amount of love and affection received from parents. It is nothing but an invisible foundation for their future course of life.

There are uncountable examples of ideal parents and children in the history all over the world. If literature is a reflection of society, then the first image to appear is that of a mother and her child. The story of *Shravan Bal* in the Ramayana is often cited in the Children's Literature. Mother is a symbol of love and sacrifice. 'The Harry Potter' series of novels by J. K Rowling clearly throw a vast flood light on the importance of love of mother for her child Harry. Parents of Harry Potter are mercilessly killed by the Dark Lord Voldemort. Actually, he wanted to kill Harry but his father John Potter and mother Lily protected and saved from the brutal attack but sacrificed their own .[1] The love and sacrifice are the two most precious gems parents have for their wards.

(Image 2)

What pains and efforts parents take to rear up their children can only be experienced after they become a mother or a father.

Parents do all that is best possible for their children. When their children become doctors, engineers or officers of high rank, parents become very happy. Behind the success, there is that long served affection of parents. It has been observed that if parents are responsible, they can gift responsible wards for the nation. When parents grow old naturally, they become physically weak. They need love, compassion and love from their grown up children. Because sunset is beautiful than the sunrise.

Despite this golden picture, there is a shocking and negative tension between parents and children in the present scenario. Modern life is full of stress and strain. Stress is a gift of 21st Century to mankind.

The values taught by parents , it seems, diminishing now these days. Modern life presents challenges and the younger generation has to run behind the dreams. The rise of job opportunities in IT Industries have opened new vistas for the IT-ians.

The glazing world of IT,-industry, employment all changed the scenario. The Industrial revolution is still spurting. A large number of migration from the rural to urban area affected the entire family structure in town and country.

Now material prosperity is more important for youths. Most educated engineers, IT ians found a lucrative offer in abroad. They earned a good salary as compared to in India. So they settled there only. When their parents were old and wanted their emotional support, they were far away- beyond the seven seas.

(Image 3)

In modern times, single family concept is very popular. After job and marriage, every young couple wanted to live as single family. Slowly parents and kinsmen in villages became an unwanted responsibility.

The negligence of duties to their parents is all on the rise. The rising numbers of charitable old age homes clearly indicate the present scenario of the relationship between parents and children. Now a mother or father is 'highly useful' till they are settled in life. The young and beautiful wife make them forget their duties towards old parents. [4]

It is has been commonly noticed by the writers of this research paper that due to the generation gap, there is tension and willful negligence towards their old parents.

So this research paper tries to show some measures to establish that emotional relationship between parents and children.

1) Modern parents should live together with their children.
2) They should not be any discrimination for children.
3) Parents must include Grandfather and Grandmother of children as a valued member of family.
4) Parents must not smoke, drink, chew before children.
5) Parents must use polite words for all, especially in the presence of growing children.
6) We must inculcate the value of respect for each other amongst children. We must respect each otherwise. This will be a lesson for children.
7) Values are very important.
8) Parents should remember the birthdays of children and *vice versa.*
9) The family must eat, dine together.
   If parents are role models, their children will also follow it. If grandfather and grandmother are seen in old age home, then perhaps, children in perhaps send us to the same home.

Although we are living in the age of machines, we must not forget that we get what we sow.

A proverb says:

AS YOU SOW, SO SHALL REAP [5] (The Bible)

Conclusion:

Modern life is very complex. There is a throat-catching competition in market. The problem of unemployment is very serious. The rising prices of fuels, ups and downs in commodity market, less job opportunities have made the life very difficult.

Now our ideals and models are changed. For us Western Culture is more important. We have even changed our food habits. We have ignored nutritious values of home foods. Our children like *vada-pav*, pizza, er, hot-dog and there is a frantic craze for street food. The entire family members sit round the Idiot Box. There is often a quarrel over the control of remote. Our children are lost in the virtual world of T.V, al Media.[6] Parents must not be discouraged. We must inculcate Indian values. We should show more and affection.

The picture is still bright in India. The writers of this research paper hope an everlasting good onship between parents and children. In the present scenario, parents must remember that a family ute is the base of any strong and unified nation. Definitely the picture is not so pessimistic.

rences :

1) J. K. Rowling, Harry Potter, The Philosopher's Stone , Bloomsberry,2000.
2) data:image/jpeg;base64,
3) https://www.google.co.in/url Fold_age_home.html&usg=AOvVaw0PcKC7t0PID
4) The Hindu: 'Free Home For Neglected Senior Citizens, 2016
5) The Bible

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor 5.7631 (UIF)

Historiography and Trends in History

Special Issue

February, 2019

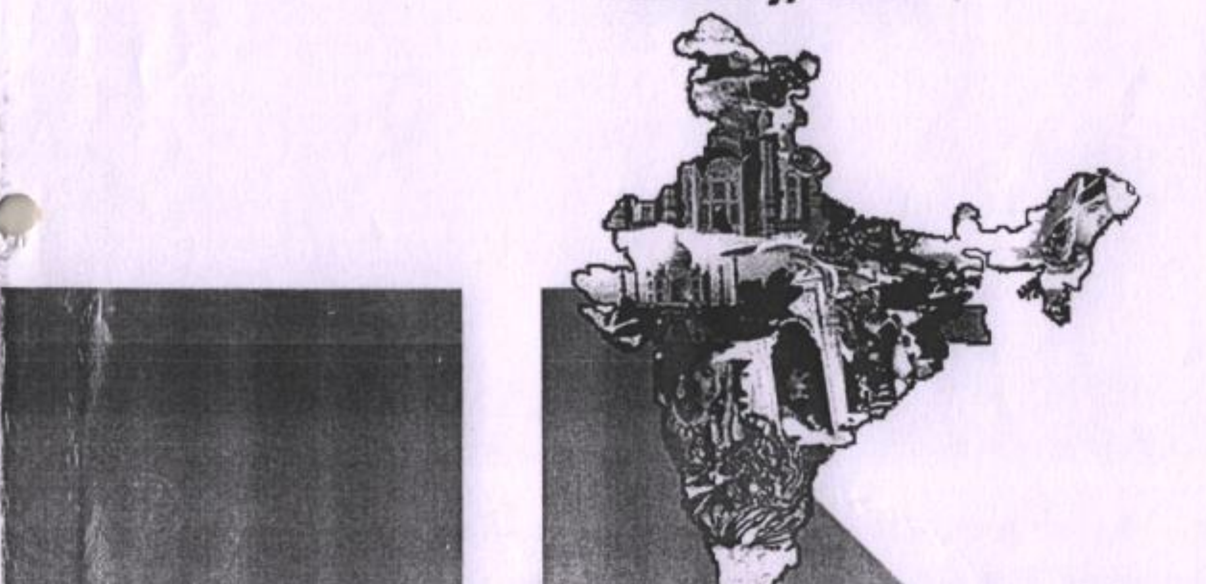

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2018-19

100

Historiography and Trends in History

Special Issue

8 February 2019

Chief Editor

Principal Dr. Mahendra Kadam

Editor

Dr. Rajendra Gaikwad

Mr. Digambar Waghmare

Organized by

Vitthalrao Shinde Arts College, Tembhurni

IQAC & Dept. of History

Solapur University, Solapur.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

13	डॉ. आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसमाजवाद प्रा. आशिष आनंद रजपूत	55
14	इतिहास लेखनातील नवविचार प्रवाह – वंचितांचा इतिहास Dr. Sunil S. Rajput	58
15	महाराष्ट्रातील इतिहास लेखनावर स्त्रीवादी विचारांचा प्रभाव Shejul Bappasaheb Ramling	61
16	स्थानिक इतिहासलेखन : श्री क्षेत्र धुळदेव प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	65
17	मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा भारतीय इतिहास लेखनावरील प्रभाव Thorat Mahadeo Shamrao	68
18	छत्रपती संभाजी महाराज इंग्रज यांच्यातील राजकीय खलबते प्रा.डॉ.भारत जाधव	72
19	सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाह प्रा. सौ. कापशीकर धनश्री रामचंद्र	75
20	Aptitude Of A Research: Qualities Of A Research Student Dr. Mane Vivekanand Pandurang	78
21	वंचितांचा इतिहास प्रा. घाडगे आर. व्हि.	80
22	कार्ल मार्क्स आणि समाजवाद विचारसरणी प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे	83
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महिला सबलीकरण प्रा. मिलिंद व्यंकटी घाडगे,	85
24	Micro Level Planning For Primary Health Care Centers In Osmanabad District (MS) Dr. Kale Vijay. Prakash	88
25	आधुनिक महाराष्ट्रातील स्त्री जागृती आणि दलित जागृतीचे सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर : प्रा. सुमन केंद्रे	95
26	गांधी तत्त्वज्ञानाचे अनुयायी : स्वातंत्र्यसैनिक रघुनाथ रामचंद्र माने गुरुजी यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य प्रा.डॉ. दत्तात्रय गोरख मगर	99

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

कार्ल मार्क्स आणि समाजवाद विचारसरणी

प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे

छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना :-

समाजवादाचा प्रणेता म्हणून रचनात्मक असलेला व आधुनिक राजकीय विचारवंत कार्ल मार्क्स व इतिहास वेत्ता होता. मार्क्स हा भौतिक जगाचा अर्थ लावण्याचा मोठा प्रयोग केला. त्यामुळेच त्याचे तत्वज्ञान विकसित झाले. त्यांच्या तत्वज्ञानावर सर्वात जास्त साम्यवादी विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. मार्क्सने युरोपातील प्रबोधन चळवळी वेळीस राजकीय विचार मांडलेले दिसते. या प्रबोधन काळात बुध्दिप्रामान्यवाद्यांची परंपरा निर्माण झाल्याचे ही दिसते.

मानवजातीच्या कल्याणाची तळमळ त्याच्या विचारात आणि कृतीत दिसून येते. मानवी जीवनाच्या अनेक शतकाच्या प्रवाहाचा अभ्यास करुन जे मूलभूत तत्वज्ञान मांडले तोच जगाला नवा दृष्टीकोन देणारा आहे. आज ही मार्क्स मृत्यूनंतर अनेक शतक उलटून गेले असले तरी त्यांच्या तत्वज्ञानाची आज ही समाज पारायण करीत असल्याचे दिसते. मार्क्सने केवळ गतकालीन मानवी जीवनाचा केवळ अभ्यास करुन थांबला नाही तर वर्तमानाचा अर्थ लावला आणि भविष्यातील सर्व सामान्य मानवांचे जीवन सुखी करण्यासाठी मार्गदर्शन केले.

उद्देश :-

१) कार्ल मार्क्सचे तत्वज्ञानातील वर्ग कलह संघर्ष अभ्यासणे.

२) कार्ल मार्क्सचे धर्माबाबत मांडलेले विचार जाणून घेणे.

३) कार्ल मार्क्सच्या समाजवादी समाजाची माहिती घेणे.

संशोधन पध्दती :-

संशोधन लेखासाठी ग्रंथालयीन पध्दतीचा वापर करुन संशोधन लेखन करणार आहेत.

कार्ल मार्क्स :-

कार्ल हेन्रीच मार्क्सचा जन्म ५ मे १८१८ रोजी जर्मनीतल्या ट्रेवेस या गावी मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण बॉन या शहरी तर विद्यापीठीय शिक्षण बर्लीन विद्यापीठात झाले. मार्क्स हुशार विद्यार्थी म्हणून त्या काळात नावाजलेला होता इतिहास व तत्वज्ञानात विशेष रुची होती व विद्यार्थी दशेत अनेक वैचारिक लिखाण अत्यंत प्रभावी पणे केल्याचे दिसून येते. काही काळ त्यांनी 'व्हेनिस टाईम्स' या वृत्तपत्राचे संपादक म्हणून कार्य केले होते. परंतु वैचारिक मत भेदातून त्याला जर्मनीचा त्याग करावा लागले. पुढे तो फ्रान्स मधील पॅरिस शहरी त्याने वास्तव केले. तेथे जेना नावाच्या स्त्रीशी विवाह केला. पुढे त्यांच्या जीवनात फ्रेडरिक एंजल्स सारख्या विचारवंत मित्र भेटला त्यांच्या लिखाणावर एंजल्सच्या विचारांचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

मार्क्सचा वर्ग कलह संघर्ष :-

कार्ल मार्क्स मांडलेला वर्ग कलहाचा संघर्ष बद्दल विचार मांडताना इतिहासाकडे पाहण्याची वेगळी दृष्टीच विकसित केली. गतकालीन मानवाची वाटचाल म्हणजे केवळ संघर्षाचाच एक आलेख आहे. संघर्ष हे वर्ग कलहाचे उत्तम उदाहरण आहे. प्रत्येक वेळी दोन वर्ग

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

असतातच. एक वर्ग हा धनिकांचा तर दुसरा काष्टक-यांचा किंवा श्रम करणा-यांचा याच धनिक वर्गाला Haves आणि कष्टक-यांना Have not असे म्हणतो. धनिक वर्गाच्या हातीच ही उत्पादनाची साधने, संपत्ती असते आणि काष्टक-यांच्या हाती फक्त कष्ट यागधूनच प्राचीन काळापासून दोन गटातील संघर्ष हा चालत आलेला आहे. आणि संघर्षाचे मूळ कारण 'अर्थकरण' आणि संघर्ष जरी धर्म, जात, पात, वर्णात जरी आज आपणांस या रुपात दिरात असला तरी तो त्याचे खरे स्वरुप नसून खरा संघर्ष अर्थकरण म्हणजेच भाकरीसाठीचा असल्याचे विचार मार्क्स मांडतो. हा विचार मांडताना सिध्दांताचा आधार देतो.

आर्थिक प्रश्नच समाजाचा मूळ पाया :-

वर्ग कलहाच्या संघर्षाचा बद्दल विचार मांडताना मार्क्स या विचारापर्यंत येऊन म्हणतो उत्पादक शक्ती व उत्पादन संबंध यांच्यात एक प्रकारचे संबंध राहिलेले आहेत उत्पादक शक्तीचे रुप बदलले, उत्पादन पध्दती बदलली की उत्पादनावर अधारित आर्थिक उत्पादनाची साधने व विनिमयाची पध्दत गामधील संबंधावर आधारितच नव्या समाजरचना आकार घेतात. उत्पादनाची साधने ही परिवर्तनशील असल्याने ती साधने बदलली की विनिमयाची पध्दत ही बदलते. यामुळे नवे संबंध निर्माण होतात व त्यावर आधारित नवा समाज निर्माण होत असतो.

मार्क्सने हा विचार मांडताना मानवी समाजाच्या वाटचालीतील पाच अवस्था मांडलेले दिसते.

- प्राचीन सम्यवाद -
- गुलामगिरीचा कालखंड -
- सरंजामशाहीचा कालखंड -
- भांडवलशाहीचा कालखंड -
- समाजवादी समाजरचनेचा कालखंड :-

वरील कालखंडाचे विवेचन करताना मार्क्स म्हणतात अगदी सुरुवातीस मानव समूहाने राहत म्हणजे टोळया टोळयाने राहत असत तेव्हा उत्पादनाची साधने ही वैयक्तिक स्वरुपात कुणा जवळ नव्हते. जी साधने होती ती सर्वांच्या मालकीची येथे मार्क्स प्राचीन साम्यवादी रचना मांडतात. पुढे उत्पादनाची साधने बदलली आणि शेतीचा शोध यामुळे मनुष्याचे जीवन स्थिर आणि शेतीसाठी अवजारे मनुष्य बळाची आवश्यकता यातून भटके जीवन संपून जीवन स्थिरता झाल्याचे दिसते. त्यातून मालकीची कल्पना आणि त्यातूनच मालक आणि गुलाम अशी ही विभागणी येथे दिसून येते. पुढील तिस-या कालखंडात सरंजामशाहीचा कालखंड आणि त्यातून जमिनीचे व उत्पादन साधनांचे केंद्रिकरण होऊन ती साधने जमीनदार सरंजामदाराच्या हाती ती केंद्रित झाली व श्रम हे भूदासांच्या भोवती केंद्रित झाले जमिनदाराकडून सरंजामदाराकडून भूदारासांच्या श्रमाचे शोषण होऊ लागले. चौथ्या टप्प्यात पाश्चात्य जगात औद्योगिक क्रांती नंतर संपत्तीचे रुपांतर भांडवलदारी पध्दती निर्माण होऊन कृषी क्षेत्रा पेक्षा मोठ मोठे करखाने, आत्याधुनिक यंत्रसामग्री याला मोठया प्रमाणावर महत्त्व आले. कारखान्याच्या निर्मितीमुळे शेतमजूर असलेला पुढे कारखान्यात मजूर आपले श्रम विकू लागला. मजूरांचे आर्थिक शोषण करुन भांडवलदार वर्ग श्रीमंत बनला. यातून मालक व मजूर यांच्यात संघर्ष निर्माण झाले. परंतु मानवाला अभिप्रेत असणारी समाज रचना ही समाजवादी त्यामध्ये सर्व समाज एक जिवनी होऊन त्यातील वर्ग नष्ट होतील आणि भांडवलदार वर्गच नष्ट होऊन संपत्तीचा वैयक्तिक अधिकार असणार नाही. आणि उत्पादनाची सर्व साधने समाजाच्या मालकीची राहतील. त्यामुळे समाजात संघर्षाचे कारणच नसेल.

कार्ल मार्क्सने पक्ष, प्रतिपक्ष, समन्वय ही हेगेलची संकल्पना मान्य केली होती. मानवी समाज जीवनातल्या संघर्षाचे, अन्यायी, आत्याचाराचे विवेचन करुन त्याचे तत्वज्ञान मांडलेले दिसते. मानवाची पिळवणूकीच्यामागे धर्म आणि अर्थ या दोन घटकांना त्यांनी अन्यन्य साधारण महत्त्व देताना दिसतो. अंधश्रध्देतून धर्म मानवी समाजाला आपल्या अधीन करण्याचा प्रयत्न करतो आणि म्हणून कार्ल मार्क्स धर्माला अफूची गोळी मानतात. माणसांवर वर्चस्व गाजवण्याच्या प्रवृत्तीमुळे राजकीय संस्था सर्व आर्थिक उत्पादनाची साधने आपल्या हाती घेऊन त्या आधारे आपले वर्चस्व गाजविण्याचे प्रयत्न होतात आणि त्यातून संघर्ष हेच धर्म व अर्थ या घटकांनी नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न करतात.

संदर्भ साधने :-

१) डॉ. शांता कोठेकर, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००५.
२) सदाशिव आठवले, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, १९६७.
३) वा. सी. बेंद्रे, साधनचिकित्सा, १९७८

278-19

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

D.P. Bhosale College, Koregaon

Tal. Koregaon, Dist. Satara (MS), INDIA
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Re-accredited 'A' Grade (CGPA 3.12)
ISO 9001:2015 Certified

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March -2019 Special Issue – 171 (B)

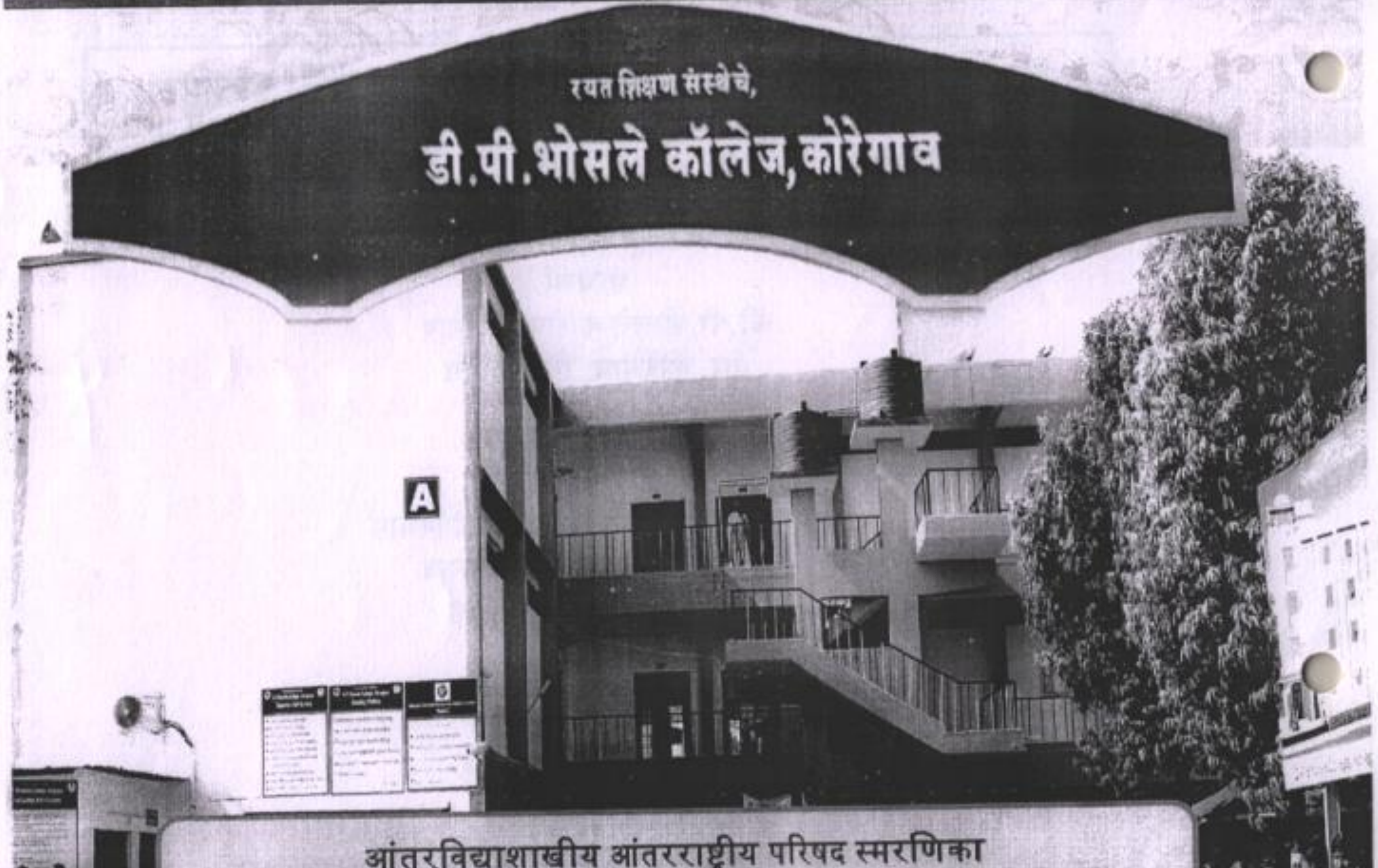

आंतरविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय परिषद स्मरणिका
भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब

अतिथी संपादक
डॉ.व्ही. एस. सावंत
प्राचार्य
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

कार्यकारी संपादक
डॉ. बी. एस. चव्हाण
प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

सहयोगी संपादक
श्रीमती एम. एम. देठे
डॉ. व्ही. व्ही. नावडकर

I.Q.A.C. CSNC

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019 Special Issue – 171 (B)

भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब

अतिथी संपादक
डॉ.व्ही. एस. सावंत
प्राचार्य
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

कार्यकारी संपादक
डॉ. बी. एस. चव्हाण
प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
ता. कोरेगाव, जि. सातारा

सहयोगी संपादक
श्रीमती एम. एम. देठे
डॉ. व्ही. व्ही. नावडकर

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 171 (B)- भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	भटके आणि विमुक्त समाज : सर्वांगीण आयामांचे विचारमंथन	डॉ.सुवर्णा रावळ	09
2	'बिराड' आत्मकथनातून आलेले बेलदारेत्तर भटक्या समाजाचे चित्रण	डॉ.प्रमोद गारोडे	13
3	नंदीवाले समाजातील जातपंचायत व महाजात पंचायत	डॉ.दत्ता पाटील	25
4	देशीवाद आणि दलित कविता	डॉ.पांडुरंग गायकवाड	28
5	भटक्या – विमुक्त गोंधळी समाजाचा अभ्यास	श्री.विलास देऊलकर	35
6	आदिवासी भटके यांची आत्मकथने	डॉ. शोभा रोकडे	40
7	भुजंग मेश्राम यांच्या काव्यातील वंचितांचे जीवनदर्शन	प्रा. संजय मेस्त्री	45
8	विमुक्त भटक्या जमाती : स्त्रियांच्या समस्या	प्रा. प्रदिप होडावडेकर	51
9	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातून प्रकट झालेले स्त्रीजीवनाचे चित्रण	डॉ. अलका मटकर	55
10	'गोठण'मधील गोर बंजारा संस्कृती	डॉ.गिरीश मोरे	59
11	भटक्या-विमुक्तांची ऐतिहासिक सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी	प्रा.वामन गावडे	63
12	भटक्या विमुक्तांच्यातील विवाह पद्धती (निवडक जातींच्या अनुषंगाने -गोसावी, नंदीवाले, फासेपारधी)	डॉ. नितीश सावंत	67
13	भटक्या विमुक्तांच्या कलाप्रकारांचे स्वरूप	डॉ. एन. डी. कार्वेकर	72
14	भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. सौ. वंदना नढे	76
15	कैकाडी समाज आणि संस्कृती	डॉ. मिलिंद वाव्हळे	80
16	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सामाजिक दु:ख	पूजा कदम व आण्णासाहेब सोनवणे	89
17	भटक्या विमुक्त जमातींचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये	प्रा.अभिमन्यू ओहळ	92
18	वंजारी समाजाचे अंतरंग	डॉ. अनिल बांगर	96
19	'चिनी मातीतील दिवस' या प्रवासवर्णनातील सामाजिकता	प्रा.धनाजी उर्फ धनंजय भिसे	101
20	भटक्या समाजाचे साहित्यातील चित्रण	प्रा. आर. डी. शिंदे	109
21	भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व स्वरूप	डॉ. सुधाकर बोथीकर	113
22	राजर्षी शाहू महाराज यांनी भटक्या-विमुक्त जमातीच्या उद्धारासाठी केलेले सामाजिक कार्य	प्रा. अजितकुमार पाटील	120
23	'फेसाटी'तील वंचिताच्या शिक्षण प्रवासाचा शोध	डॉ. आनंद वारके	127
24	पशुपालक भटक्या जमाती : समाज आणि संस्कृती	डॉ. हिराचंद्र मोरे	133
25	भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. मीनाक्षी देव	137
26	कोल्हाट्याचे पोर-स्वरूप व विशेष	डॉ. नंदिनी रणखांबे	141
27	फँड्री : एक समाज वास्तवदर्शी चित्रण	अरुणा गायकवाड	144
28	भटक्या विमुक्तांच्या कादंबरीतील स्त्री जीवन	आशा घोडके	148
29	भटक्या जमातीची व्यथा मांडणारी आत्मकथने	ज्ञानेश्वर कदम	153
30	बंजारा समाज : साहित्य आणि संस्कृती	डॉ. राजेश धनजकर	156
31	भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व स्वरूप	डॉ. राजेंद्र बावळे	161
32	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती	डॉ.बाळासाहेब चव्हाण	165
33	भटक्या -विमुक्तांच्या आत्मकथनातील समाज व अंधश्रद्धा	प्रा. बाळकृष्ण भोसले	169
34	'बहादूर थापा आणि इतर कविता' : वंचित समूहाचे चित्रण	डॉ. उमेश सिरसट	173
35	'भटके –विमुक्त' – संकल्पना स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. विद्या नावडकर	177

CSNC SOLAPUR

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013) | March-2019
Special Issue 171 (B)- भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब
UGC Approved Journal

भटक्या विमुक्त जमातींचे स्वरुप व वैशिष्टये

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक
श्री शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर
मो. नं ९५२७४८५५७५
Email abhimanyuohal@gmail.com

प्रास्ताविक

भारतीय समाज आणि संस्कृती ही जागातील ज्ञात संस्कृतीपैकी अतिप्राचिन संस्कृती आहे. इतिहास व पुरातत्व शास्त्रांच्या मते या संस्कृतीला सुमारे ६००० वर्षाचा इतिहास लाभला आहे. त्यागाची आणि कर्माची शिकवण देणाऱ्या या देशातील धर्माची जातीयता ही दुसरी बाजू आहे. आणि ही जातीयता भारतीय जन मानसात इतकी भिनली आहे की या जातीयतेमुळे माणसाने माणसाला हिनत्वाची वागणूक देऊन पशु पेक्षाही खालचा दर्जा दिल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच भारतीय समाजरचनेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र या चातुर्वण्य रचनेबरोबरच गावगाडया बाहेर राहणार अस्पृश्य समाज,गावगाडयापासून दुर अंतरावर जंगलात आणि डोंगरात दऱ्याखोऱ्यात राहणारा आदिवासी समाज आणि चरितार्थसाठी घरदार नसलेला व सतत भटकत राहणारा भटका विमुक्त समाज अशी भारतीय समाजाची रचना करता येते. सतत भटकंती या कारणामुळे आजतागायत भटका विमुक्त समाज हा अतिमागास राहिलेला असून आज ही या समाजाला उपेक्षेचे जीवन जगावे लागलेले दिसून येते. हिंदू संस्कृतीचीच अपत्ये असणाऱ्या या जमातींना या संस्कृतीत कोणतेही मुल्य नाही. म्हणूनच या जमाती लाचारीचे, भटके जीवन जगताना आढळून येतात.

भटक्या जाती व विमुक्त जमाती.

भटक्या विमुक्त जमाती या सतत एका गावातून दुसऱ्या गावी व एका ठिकाणाहुन दुसऱ्या ठिकाणी सतत भटकंती करताना दिसतात. या जमाती भारतात सर्वत्र आढळतात. पशुपालन, अन्न संकलन, शिकार इत्यादि कारणास्तव सतत भटकंती करण्याच्या सवयीमुळे या समाजाला कायमस्वरुपी गाव व वस्ती नसल्याचे दिसते. उदरनिर्वाहाचे कोणतेच साधन नसल्यामुळे अन्नाची गरज भागवण्यासाठी काही जमातींनी चोऱ्या करण्याचा अवलंब केला तर इंग्रज रजवटीत काही जमातींनी या राजवटी विरुध्द बंड पुकारले होते. म्हणूनच इंग्रज सरकारने या जमातींना गुन्हेगार जमाती ठरवून त्यांच्या विरुध्द कारवाई करण्यासाठी महाराष्ट्रातील १४ जमातींसह भारतातील ९२ जातींची यादी जाहिर केले. व १८७१ मध्ये त्यांना तीन तारेच्या कुंपणात बंदिस्त केले नंतर वेळोवेळी या कायद्यात बदल करुन या जमातींवर अनेक बंधने लादून त्यांचे जीवन पशुवत केले. या जमातींना जन्मजात गुन्हेगार जमाती मानण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदामंत्री असताना ८१ वर्षे बंदिस्त असणाऱ्या या समाजाला मुक्त करणारा कायदा केला आणि १९५२ साली तात्कालिक पंतप्रधान पंडीत नेहरु यांनी सोलापूर मधील या जमातींचा कुंपणाची तार कापून यांना विशेष मुक्त म्हणून स्वातंत्र्य ब हाल केले गेले. यांनाच विमुक्त जाती म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच या विमुक्त जाती आणि सतत भटकंती करणाऱ्या भटक्या जमाती असे त्यांचे एकुण स्वरुप आहे.

महाराष्ट्र शासनाने वेळोवेळी काढलेल्या परिपत्रकान्वये आज महाराष्ट्रात १४ विमुक्त जमाती व २८ भटक्या जमाती आहेत. त्यामध्ये गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारुडी, घिसाडी, गोल्ला, गोंधळी, गोपाळ, हेळवे, जोशी, काशीकापडी, कोल्हाटी, मैराळ, मसनजोगी, नंदिवाले, पांगूळ, रावळ, शिकलगार, ठाकर, वैदु, वासुदेव, भोई, बहुरुपी, ठेलारी, ओतारी इत्यादि जमातींचा भटक्या जमातीमध्ये समावेश होतो. तर बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, पारधी, बंजारा, रामोशी, वडार, वाघुरी, छप्परबंद यांचा विमुक्त जातीमध्ये समावेश होतो. याशिवाय महाराष्ट्र शासनाने अलिकडे वंजारी, मरीआईवाले (कडक लक्ष्मीवाले, मरगम्मा वाले), गिहरा, गुसाई, मुस्लीम मदारी, गारुडी, भारतीय इराणी, गवळी, मुस्लीम गवळी यांचाही समावेश भटक्या जमातीमध्ये केला आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 171 (B)- भटक्या विमुक्तांच्या श्रमसंस्कृतीचे कला व साहित्यातील प्रतिबिंब
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

भटक्या विमुक्त जमातींचे वेगळेपण

अन्न संकलन, पशुपालन, कला, व्यवसाय इत्यादिसाठी या जमाती वर्षानुवर्षे गावगाडयापासून दूर राहिल्या. उपजिविका करीत असताना या जमातींनी गावगाडयापासून दुर राहून आपली संस्कृती, रुढी परंपरा स्वतंत्रपणे आणि तितक्याच तटस्थपणे जपलेल्या दिसतात. त्यामुळेच आज ही इतर समाज घटकांपेक्षा या जाती जमातींचे वेगळे अस्तित्व आजही पहायला मिळते. या जमातींना निवाऱ्यासाठी स्वत:चे घर नाही, गाव नाही, गावगाडा नाही, धर्म नाही, वर्ण नाही, वर्णव्यवस्थेत इतर जाती जमातींप्रमाणे स्थानही नाही. गावगाडयात असणाऱ्या आलुतेदार बलुतेदारांप्रमाणे मान ही नाही. त्यामुळेच जमेल त्या मार्गाने उपजिविका करण्यासाठी या जमाती पोट भरण्यासाठी सतत गावोगावी, रानोमाळ भटकंती करीत राहिल्या. या जमातींमध्ये एक जमात दुसऱ्या जमातीसारखी आढळत नाही. प्रत्येक जमातीचे तांडे वेगळे, त्यांचे लोकजीवन वेगळे, जगण्याचा तऱ्हा वेगळया, भाषा वेगळया, चालीरिती रुढी-परंपरा वेगळया, त्यांची बोलीभाषा, दागदागिने, देवदेवता, विवाहाच्या पध्दती, व्यवसाय मयताचे विधी, व्यवसाय, कला व सर्वच बाबतीत या सर्व बाबतीत या जमातींनी आपापले वेगळेपण टिकवून ठेवले आहे. या सर्व वेगळेपणामुळेच या सर्व जमातीमध्येही समता, समानता प्रस्थापित होऊ शकली नाही. आणि त्यामुळेच या सर्व जाती-जमातीत श्रेष्ठ कनिष्ठतेचा भाव उत्पन्न होऊन प्रत्येक जात इतर जातींना कनिष्ठ मानताना दिसते. प्रत्येक जातीत श्रेष्ठत्वाची भावना निर्माण झाल्यामुळे या जमातीमध्ये उच्च निचतेच्या भावना निर्माण झाल्या आणि त्यातुन भटक्या विमुक्त जाती-जातींमध्ये असंख्य पोटजाती निर्माण झाल्याचे दिसते. या जमाती जात परंपरेच्या कुंपणातही बंदिस्त झाल्याने यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहारही होताना दिसत नाहीत.

भटक्या विमुक्त जमातींचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

भटक्या जमातींनी स्वत:च्या रुढी-परंपरांचे स्वत:भोवतीच कुंपण घातले तसे त्यांनी गाव गाडयाशीही गरजेपुरतेच संबंध ठेवलेले दिसून येतात. केवळ जगण्याच्या निमित्ताने या जमातींनी गावगाडयाशी संबंध ठेवल्याने गावगाडयानेही पूर्वीपासूनच यांना भटके, उपरे, परके, परदेशी, चोर, भामटे या दृष्टीनेच पाहून तशीच वागणूक दिली. परंतु प्रत्येक जमात ही आपला व्यवसाय कला जोपासून गावगाडयाची सेवा करुन गावगाडयाच्या गरजेसाठी लागणाऱ्या वस्तुंचा पुरवठा करुन, आपापल्या कला, कसरतीचे खेळ गावगाडयापुढे सादर करुन आपली उपजिविका करताना दिसून येतो. म्हणूनच भटक्या विमुक्तांवर प्रदिर्घ अभ्यास करणारे डॉ. रामनाथ चव्हाण आपल्या भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत या ग्रंथात म्हणतात की, ज्या भटक्या जमातींना स्वत:चा असा पारंपरिक व्यवसाय होता अशा जमाती व्यवसायाच्या निमित्ताने गावगाडयाशी संपर्क ठेवून राहिल्या. त्यांच्या उत्पादनाचा किंवा श्रमाचा उपयोग गावगाडयाने करुन घेतला. उदा.फोकापासून व बांबुपासून पाटया, टोपल्या, हारे, कणग्या तयार करणारे कैकाडी व बुरुड शेतीसाठीर लागणाऱ्या कुदळ, फावडे, घमेली, खुरपे अशा वस्तू तयार करणारे घिसाडी किंवा लोहार तसेच गाढवावरुन दगड-माती वाहणारे किंवा कष्टाची कामे करणारे बेलदार किंवा वडारी, मणीपोत, वाळे, कंगवे, दोरे विकणारे किंवा झाडपाल्याचे औषधे देणारे अथवा नाडी परीक्षा करुन तुंबडी लावून रोगावर इलाज करणारे वैदू राशीभविष्य सांगणारे कुडमुडे जोशी, सरोदे, ठोके किंवा मेंढगी अशी काही जमाती गावगाडयाच्या आधारावर जगत राहिल्या. तर डोंबारी, कोल्हाटी, बहुरुपी, मदारी इत्यादि जमाती गावगाडयाची करमणूक करुन पोट भरत जगत राहिल्या. या जमातींचे स्वत:चे व्यवसाय, कला असल्यामुळे गावगाडयाच्या सहाय्याने यांचा उदरनिर्वाह कसा तरी चाले. परंतु ज्या जमातींना स्वत:चा व्यवसाय अथवा कला नव्हत्या त्यांनी पोट भरण्यासाठी चोरीचा अवलंब केल्याचे दिसते. डॉ. रामनाथ चव्हाण यांनी भटक्या विमुक्त समाजाच्या व्यवसायानुसार, कला-कसरतीच्या खेळानुसार, उपजिविका करण्याच्या पध्दतीनुसार पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

१) देवाच्या नावाने मागणारे :-

गोंधळी, वाघ्यामुरळी, रावळ, आराधी, जोगती, जोगतीनी, मरीआईवाले, भोपे, गोसावी, बैरागी.

२) पशुपालक जमाती :-

गोपाळ, दांगट, मैराळ, गोल्ला, डवरी, गोसावी

३) कलावंत जमाती -

डोंबारी, कोल्हाटी, मदारी, गारुडी, नंदि बैलवाले, दरवेशी, रायरंद, बहुरुपी, कठपुतळीवाला, माकडवाला, मारवाडी भाटी.

४) भविष्य सांगणाऱ्या :-

मेंढगी, तिरमाळी, कुडमुडे जोशी, ठोके जोशी, वासुदेव, मनकवडे, पिंगळा जोशी डमरुवाले जोशी,सरोदे.

५) शिकार करण्याच्या जमाती :-

पारधी, भिल्ल, फासे पारधी, चित्तरपारधी, हरणपारधी, वैदू

६) व्यवसाय करणाऱ्या जमाती :-

छप्परबंद, शिकलगार, कैकाडी, वडारी, कुंचीकोखा, ध्यारे कंजार, बाघरी, बेलदार, घिसाडी, काशीकापडी, ओतारी, गाडी लोहार, रमय्या, वैदु, राजगोंड (आदिवासी) स्मशान जोगी

७) जातींच्या मागत्या जमाती :-

डक्कलवार (मातंगांचे मागते),रायरंद (महारांचे मागते)

८) शारीरिक कष्टाची कामे करणाऱ्या जमाती :-

वडार, लमाण, बेलदार, गाडीवडार, मातीवडार

९) अन्य मार्गाने उपजिविका करणारे :-

कंजारभाट, पारधी, रजपूत भामटा

व्यवसाय आणि काम करण्याच्या पध्दतीनुसार रामनाथ चव्हाण यांनी केलेले उपरोक्त वर्गीकरण हे रास्त वाटते. स्वत:चा व्यवसाय किंवा उपजिविकेचे साधन असणाऱ्या जमाती या निमित्ता मात्र का होईना परंतु ज्या जमातींना उपजिविकेचे कोणतेच साधन उपलब्ध झाले नाही त्यांनी मिळेल त्या मार्गाने प्रसंगी चोऱ्या करुन आपले पोट भरत राहिलेल्या दिसतात.

भटक्या विमुक्तांचे गावगाडयातील स्थान :-

भटका विमुक्त समाज हा गावगाडयाच्या आधाराने, गावगाडयाच्या मेहरबानीवर, दिलेल्या अन्न-धान्यावर आपली गुजरान करीत असला तरी या समाजाला गावगाडयाने आपल्या सोईसाठी, गरजेपोटी वापरून कायम गावगाडयाच्या परीघाबाहेर ठेवले. त्यांना सतत परके, परदेशी, उपरे, भटके चोरटे म्हणूनच मानले. ज्या गुन्हेगार जाती होत्या त्यांना शासनाने तीन तारेच्या कुंपणातील वसाहतीत ठेवले होते. परंतु आपपल्या व्यवसायावर पोट भरणाऱ्या जमातीवरील गावपाटलाची हुकुमत होती. त्यांना गाव सोडण्यापूर्वी गावपाटलाकडून दाखला घ्यावा लागे. मागच्या गावच्या गाव पाटलाचा दाखला पाहिल्याशिवाय पुढच्या गावचा पाटील या जमातींना प्रवेश देत नसे. एकूणच माणसांनाही पशुवत जीणं इथल्या संस्कृतीकडून मिळालेले दिसते. गावपाटलाच्या दाखल्यावर माणसाची, समाजाची, प्राण्याची नोंद घेऊन दाखला दिला जात असे. म्हणजेच गावपाटलाच्या दाखल्याशिवाय गावाशेजारी परवानगी मिळत नसे.

भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत :-

या जमातीमध्ये जातीअंतर्गत वागण्यासाठी, एका जातीने दुसऱ्या जातीशी, पोटजातीशी, त्यातील व्यक्तींशी कसे संबंध ठेवावेत. यासाठी प्रत्येक जमातीने अलिखित नियम किंवा संकेत निर्माण केलेले आहेत. याचे काटेकोर पालन या जातीकडून होताना दिसते. जमातीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा जमातीचे स्वतंत्र व वेगळे अस्तित्व ठेवण्यासाठी प्रत्येक जातीची जात [illegible] स्वतंत्र [illegible] आजही आपले अस्तित्व

ISSN : 2348-7143
March-2019

टिकवून आहे. या जात पंचायतीमध्ये समाजातील परंपरेने चालत आलेले पंच नेमलेले असतात. पंचायतीच्या प्रमुखास पाटील म्हणतात. जात पंचायतसमोर समाजातील तंटे, चोरी-मारी, गवशी, शिंदळकी(अनैतिक संबंध), सोयरेसंबंध, काडीमोड अशा प्रकरणांचा छडा लावून संबंधितांना न्याय देऊन शिक्षेची अंमलबजावणी केली जाते. मढी येथील जात पंचायत ही महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्तांचे सुप्रिम कोर्ट मानले जाते. याशिवाय जेजूरीच्या खंडोबा यात्रेतही भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत भरते. आजही काही जमातीमध्ये जात पंचायतीचा जबरदस्त पगडा असला तरी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे व जात पंचायतीच्या मनमानीला कंटाळून आज काही जमातींनी जात पंचायत बरखास्त केल्या आहेत.

भटक्या विमुक्तांची सद्यस्थिती :-

भटक्या विमुक्त समाजातील तरुण पिढीमध्ये आज बदल झालेले दिसून येता. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांना प्रेरणास्थान मानून त्यांच्या विचाराला अनुसरुन, त्यांच्या शिका: संघटीत व्हा संघर्ष करा. या मुलमंत्रानुसार भटका विमुक्त समाज शिक्षण घेऊन सरकारी, खाजगी क्षेत्रात नोकरी करताना दिसतो आहे. पूर्वीचे भटकेपणा सोडून देऊन आज गावोगावी हा समाज स्थिरस्थावर झाला आहे. पूर्वीचे जुने परंपरागत व्यवसाय सोडून सुखी जीवन जगण्यासाठी नवे व्यवसाय करताना हा समाज दिसतो आहे. पूर्वीसारखा जात पंचायतीचा पगडा आज कमी होताना दिसतो आहे. तर काही जमातींनी जात पंचायतीला त्यातील अनिष्ट रुढींना छेद दिला आहे. पूर्वीचा अंधश्रध्दा, समाज आज विज्ञानाचा पुरस्कार करुन समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येतो आहे. स्थिरावतो आहे.

समारोप :-

भटका विमुक्त समाज हा भारतीय समाज रचनेचा भाग असून त्यांची संस्कृती ही अतिप्राचीन आहे. यातील प्रत्येक जमातींना स्वतंत्र व्यवसाय आहे. काही जमाती आपल्या कला सादर करुन, कसरतीचे खेळ करुन आपली उपजिविका करतात. या जमातींचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण करता देवाच्या नावाने जगणारे, पशुपालक,कलावंत, भविष्य सांगणारे, शिकार करणारे, व्यवसाय करणारे, जातीचे मागते ,शारीरिक कष्टाची कामे करणारे, अन्य मार्गाने उपजिविका करणारे असे प्रकार पडतात. गावगाडयाने यांचा उपयोग करुन घेतला असला तरी गावगाडयाने यांना कधीही आपले मानले नाही. उलट नेहमी संशयानेच पाहिलेले दिसते. पूर्वी गावपाटलाच्या दाखल्याशिवाय परवानगी शिवाय यांना गांव सोडता येत नव्हते. अथवा दुसऱ्या गावात प्रवेश नव्हता. भटक्या विमुक्त समाजात जात पंचायतीचा प्रचंड पगडा आहे. आज शिक्षणामुळे या जमातीमध्ये प्रगती होऊन या स्थिरावत आहेत. यातील तरुण नोकरी करताहेत. पूर्वीच्या जुन्या, बुरसट, रुढी-परंपरांना, अंधश्रध्दांना छेद देऊन हा समाज आज प्रगतीच्या वाटेवर असलेले दिसून येतात.

संदर्भ :-

१. रामनाथ चव्हाण, भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत
२. महाराष्ट्र शासन परिपत्रक क्रमांक-सीबीसी १०/२००६/२ प्र. क्र. ९६/जावक५/सा. न्याय व सांस्कृतिक विभाग
३. बाबासाहेब आंबेडकर : शुद्र पूर्वी कोण होते ?

2. Paper Presented @ 2018-19

Issues and Concerns Of Farmers In Indian Politics

Prof. Devendra Vitthal Madane M.A. M.Phil .
Head, Dept of Sociology. Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur

*The present research paper entitled as '**Issues and Concerns Of Farmers In Indian Politics** It aims at exploring the problems of Indian farmers. It tries to throw light on the attitude of politicians.*
***Key Words**: farmers, famine, farm-loan weavers- monsoon-low yield-chemical farming*

Bio – Data: Prof Devendra Vitthal Madane has been working as an Associate Professor in Sociology in Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur affiliated to Solapur University, Solapur.. He has worked as BOS member of Solapur and Shivaji university.Kolhapur . He has presented many research articles and papers at national seminars and workshops.

Issues and Concerns Of Farmers In Indian Politics

Since Independence, agriculture is known as the backbone of India. The major economy is based of agriculture. Nearly 70% people are directly or indirectly related to agriculture. The term itself denotes a 'culture' and not a business.

The Oxford Advanced Dictionary defines the term 'agriculture' as: *'the science or practice of farming'.*[1]

It is true that agriculture is also a science and science means a systematic study of any subject or topic. The researcher has sincere attitude towards the wretched condition of Indian farmers in the present scenario.

In Sociology, problems of farming community is a matter of grave concern. According to a most celebrated proverb:

"Indian farmer is born in debt, lives in debt and dies in debt" [2]

The researcher thinks that the proverb is true to some extent. Who is responsible for the wretched condition of farmers?

After Independence, the then Late Union Minister of Agriculture Hon. Punjabrao Deshmukh. (1952 to 1962) initiated good schemes. But the national policy was all comprehensive. No specific policy was adopted for Indian farming. The first PM Hon. Late P. J. Nehru supported industry. He supported socialism too. The centre had Union Budge Policy since Independence. There was a provision for Rly. Budget in 1947 too. But no Indian governments ever thought of establishing Union Agriculture Budget.

Though now India has a multi party system, there was only one single ruling party: The National Congress Party. For more than 60 years the Congress Party was a ruling party either in full majority or in co-alliance. Different PMs of India followed the policy as adopted by Late PM P. J. Nehru. There were changes in ruling parties. In the course of Indian Socio-Political History, many union budgets were presented in the parliament. The researcher is sad to state that no constructive provisions were made for farmers.

In 19th Century, there was a wave of Industrialization all over the world. Naturally the Central Government boosted trade, commerce and industry. Many lucrative schemes for automotive industries were announced from to time to time. Growing urbanization, sugar factories, cotton mills became pressure groups for the governments. Great tycoons like Tata, Godrej, Birla, and Ambani were most influential.

The political parties had double standards since Independence. Our leaders boasted of the glorious tradition of agriculture. When general elections were due, all the 'netas' (political leaders) expressed deep concern over the wretched condition of farmers and labours. All parties such as Congress, BJP and regional parties succeeded in bring the issue of farmers and agriculture to the political mainstream.

The Reserve Bank Of India (RBI) also sailed in the boat of political parties. It had had no special provisions for farm sector. The National Banks and Co-operative banks financed only to Industry. Businessmen, traders, companies were given prominence. An individual farmer as such was discarded by banks too.

The rate of term-loans for agriculture sector was very high. It was 15 to 15.05 % p.a. The subsidy given to cash crops was also very less. There was a great famine in 1972. People in Maharashtra and Bihar state had no enough food to eat. There was a drastic scarcity of water. Lakhs of cattle died for want of fodder and water. Farmers set all their cattle free. People migrated on large scale to urban areas. The Real Estate Construction Line wanted labors. So farmers, labors were best options for them. The then Bombay was a dream city for all. It incorporated all the needy from the rest of Maharashtra. Naturally there was labor problem in the agro sector.

The research in the field of agriculture was not a serious matter for politicians. They never thought of the problems in farming, The Central Government introduced the Green Revolution II . The main

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

problem was supply of food for a vast country. In order to supply food grains and ensure stability in commodity market, the Green Revolution was very effective. The Chemical Fertilizer Companies were given subsidies to produce fertilizers to grow more per crop. The chemical fertilizers were very popular amongst farming community from 1989.

The problem of small and fragmented holdings is more serious in densely populated and intensively cultivated states like Kerala, West Bengal, Bihar and eastern part of Uttar Pradesh where the average size of land holdings is less than one hectare and in certain parts it is less than even 0.5 hectare.3

Indian agriculture is being plagued by various problems. These problems directly and indirectly affect the life of a farmer. Farming practices and other activities of agriculture consume time as well as the efforts of a farmer.

We stock grains and use food throughout the year. However, we hardly give a thought to the hard-work and dedication of farmers involved in the production of the crops. These food crops are cultivated to contribute to the overall growth in the sector of agriculture. Nevertheless, the problems faced by farmers go unnoticed in the entire process of extracting food and harvesting crops. 4

There was a tremendous growth in crops. The rise of sugar industry promoted the cultivation of sugarcane. It all changed the entire scenario in water belt. The Cooperative Movement was very ideal. But politicians had a strong control and many influential politicians became chairmen of sugar factories. This sugar industry showed a dream to farmers: A Sustainable Farming. Now people had a wholesome income. Excessive water was being given to cane fields. Consequently the fertile land changed to alkaline . The same land started giving poor performance. Farmers then realized the side effects of chemical fertilizers. The companies had already took over the market. BT seeds of cotton played havoc in the life of cotton growers.

Naturally there was low yield in farm sediment. The prices of farm equipments, chemical fertilizers, insecticides, pesticides and labor cost was rising per year. Now farmer was helpless. He was debt ridden. So farmers started committing suicides all over the country.

The politicians and society as well were least worried about this. Moreover, agriculture is based on uncertain monsoon. If it rains well, there is good harvest. The cycle of famine repeated every four or five years. So agriculture was no more a profitable occupation. Farmers could not afford to look after cattle for want of fodder and water. The introduction of tractor in farming sector effected the dependence of farmers on bulls. Tractors were useful for tilting and transport of agriculture goods. As a result there was and is a growing number of agrarian suicides. The government gave some compensation to the bereaved family. This gave a wrong message.

Now there is a growing awareness in farmers all over the country. They are very large in number, but scattered. There is no zone system for cropping pattern. Nobody can advise crop patterns in different parts of India. So there is often bumper production , say like onion, often brings tears to farmer's eyes. If prices shoot up in market regarding agro production, the government intervenes and places import order from other countries.

So there are often ups and downs in crop prices. So farmers do not get the exact profit . The Minimum Support Price (MSP) is fixed by the IAS officers in an air-condition office. They are least aware of the problems of farmers.

In the last six month, state elections held in Madhya Pradesh, Rajasthan and Chhattisgarh were shocking. The contesting political parties promised farmers a great bonanza quite ahead of the polls. The Nationalist Congress Party declared loan waiver scheme for farmers. This political strategy worked well. It became a successful electoral weapon for parties. 5 The ruling BJP party was defeated in 2018.

It is often observed that politicians are not sincerely concerned with genuine problems of farmers. So the researcher thinks that farmers should adopt modern technologies. They should be self-reliant. They should go for organic farming. It is cost effective. The veteran Zero Budget Natural Farming Pioneer Padmashree Subhash Palekar has shown new light to farmers. It propagates zero expenses in farm and ensure assured income.

The researcher makes it clear that he has no any prejudice against any political parties. He is only deeply concerned with the problems of Indian farmers.

References:

1. The Oxford Advanced Learner's Dictionary.
2. WWW.googlecom
3. your articlelibrary.com
4. www.youthkiawaz.com
5. www.hindusthanbusinessline.com

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 5 | ISSUE - 7 | MARCH - 2019

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

रॉकगार्डन: मानवी मूल्यांची जपणूक करणारे काव्य

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्ताविक:

जागतिक स्तरावर नव्वदोत्तरी कालखंड हा जागतिकीकरणाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. जगात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण अशा अनेक संकल्पनांना स्विकारले गेलें आणि सवंध विश्वात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, व्यापारी स्तरावर अनेक बदल झाले. जग जवळ आले. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा प्रचार-प्रसार झाला. मानवी जीवनातत विज्ञानाने सुसहयता आणली. परंतु माणूस माणसापासून मात्र दूर होऊ लागला. याचा परिणाम भारतीय समाजावरही झाला. जागतिकीकरणाचे जेवढे सामाजिक फायदे होते तेवढेच तोटे ही होते. गरिब-श्रीमंतामधील दरी वाढतच गेली. भाडवलशाहीचा उदय झाला. अनेक सरकारी आस्थापना या खाजगी झाल्या आणि याचा परिणाम गरीबांचे गरीबपण वाढण्यात झाला. साहित्यिक स्तरावरही याचे परिणाम झाले. आणि हाच धागा पकडून समग्र मराठी साहित्यात, दलित साहित्यात याची वाच्यता होऊ लागली. यातुनच अरूण काळे यासारखे साहित्यमूल्य, वैश्विकमूल्य जपणारे व्यक्तिमत्त्व तयार झाले आणि समग्र मराठी साहित्यविश्वात अरूण काळे यांच्या नावाची चर्चा सुरु झाली. त्यांच्याच 'रॉकगार्डन' या कवितासंग्रहातील मानवी मुल्यांचे आणि वैश्विकतेचे होणारे चित्रण पाहणे हाच या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

अरूण काळे यांचे जीवन व साहित्य परिचय:

नव्वदोत्तरी दलित कवितेचा अभ्यास करीत असताताना अरूण काळे यांचे नाव आवर्जून घ्यावे लागते. अरूण काळे यांचा जन्म २५ एप्रिल १९५२ रोजी नाशिक येथे झाला. दलित चळवळीशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. दलित पँथर या संघटनेचे ते सक्रिय सदस्य होते. फुले-आंबेडकरी विचारांचे त्यांच्यावर फार मोठा प्रभाव होता. त्यांच्या कवितांमधुन शहरीजीवन डोलावताना दिसते. नामदेव ढसाळ यांच्या कार्याचा व त्यांच्या साहित्याचा अरूण काळे यांच्यावर प्रभाव असल्याचे जाणवते. त्यांच्या कवितांमध्ये नव्वदीपुर्वीच्या कवितांची मर्यादा स्पष्ट झाल्या. त्यांच्या कवितेने पहिल्यांदा जागतिकीकरणामुळे तळागाळातल्या सामान्य माणसांवर झालेल्या परिणामांचा वेध घेतला आहे. त्यांच्या कवितांमधुन शहरी जीवन डोलावताना दिसते. नामदेव ढसाळ यांच्या कार्याचा व त्यांच्या साहित्याचा अरुण काळे यांच्यावर प्रभाव असल्याचे जाणवते. त्यांच्या कवितांमुळे नव्वदीपूर्वीच्या कवितांची मर्यादा स्पष्ट झाल्या. त्यांच्या कवितेंने पहिल्यांदा जागतिकीकरणामुळं तळागाळातल्या सामान्य माणसांवर झालेल्या परिणामांचा वेध घेतला आहे. त्यांचा 'रॉकगार्डन' हा पहिला कवितासंग्रह १९९३ साली प्रसिध्द झाला. त्यानंतर त्यांचे 'सायरनचे शहर', 'नंतर आलेले लोक' आणि 'ग्लोबलच गावकुस' हे कवितासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांना 'महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस्कार' पहिला 'बालकवी काव्य पुरस्कार' यासह अनेक पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांच्या कवितेला ढसाळांच्यानंतर जागतिक स्तरावर पोहोचल्याची क्षमता काळे यांच्या कवितांमध्ये आहे. त्यांचा मृत्यु २० फेब्रुवारी २००८ रोजी झाला.

अरुण काळे यांच्या कवितेतील मानवी मुल्ये आणि वैश्विकता:

साटोत्तरी कालखंडामध्ये मराठी साहित्य विश्वात ज्या अनेक साहित्य चळवळी निर्माण झाल्या त्यापैकी दलित साहित्य ही एक महत्त्वाची साहित्य चळवळ. दलित साहित्य हे दलित चळवळीला पूरक असे होते. साहित्य हे साधन होता कामा नये अशी कलावादयांची भूमिका होती. कारण साहित्य हे प्रचार की असू नये असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु दलित लेखकांनी हे म्हणणे धुडकावून लावले. आपल्या समाजावर होणारे अन्याय-अत्याचार, समाजाचा अवहेलना, हाल-अपेक्षा यांनी मांडण्यासाठी, समाजाच्या वेशीवर टांगण्यासाठी, आपल्या चळवळीला ताकद देण्यासाठी दलित लेखकांनी दलित साहित्याची निर्मिती केली. दलित साहित्याच्या स्वरुपामध्ये वेदना, विद्रोह, नकार या

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

मुल्यांना स्थान होते. त्यामूळे दलित साहित्यिकांची नव्वद पर्यंतची पिढी ही याच सुत्रानुसार साहित्य निर्माण करीत राहिली. त्यांचा बराचसा वेळ हा हिंदू धर्म, त्यांच्या देवदेवता, यांना हेटाळण्यात गेला. हे सत्य नाकारता येत नाही. परंतु नव्वद नंतरच्या कालखंडात हे समीकरण बदलु लागले. जागतिक स्तरावर जागतिकीकरणाचे वारे वाहु लागले. भारत देश तरी याला कसा अपवाद असेल? त्यामूळे भांडवलशाहीचा उदय झाला. खाजगीकरण आले, सरकारने उदारीकरणाचा निर्णय घेतला आणि जगण्याचे नवे प्रश्न निर्माण झाले आणि हेच प्रश्न नवसाहित्यकांनी आपल्या साहित्यातून मांडायला सुरुवात केली. यात अरूण काळे यांचे नाव अग्रक्रमी घ्यावे लागते.

अरुण काळे यांनी साहित्याची समीकरणेच बदलून टाकली. आपल्या साहित्यातून त्यांनी समाजाचा भूतकाळ न मांडता ज्वलंत प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा काम केले. धर्मांतरानंतर दलित बौध्द बनले. आणि संदेश आचरणात आणला. हे सांगताना कवी अरूण काळे आपल्या 'रॉकगार्डन' या कवितेत लिहितात,

"प्रेमाला आणलयं आम्ही-
मुक्त आभाळात
आंड न रंगवता
आता आम्ही प्रेमाच्या पाशात पडतोय
आता आम्ही सदिच्छा घेऊन बुडतोय."
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.२९)

बुध्दाची प्रेमाची शिकवण जगाला तारू शकेल. जगात शांती नांदायची असेल तर बुध्द हाच एकमेव पर्याय आहे हेच कविने इथे अधोरेखित केले आहे, पुढे याच कवितेत कवी म्हणतो की,

"शब्दाचा व्यापार उदिम करताना-
प्रेमाची विसरलात तुम्ही व्याख्या
शब्दांचा विनिमय करताना
प्रेमाला तुम्ही कुंपण घातलत"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.२९)

कवीने माणूस हाच केंद्रस्थानी मानून काव्यरचना केली आहे. आणि बुध्दानेही माणूस केंद्रस्थानी माणूनच आपल्या धर्माची निर्मिती केली होती. परंतु इथल्या सनातनी धर्मव्यवस्थेने बुध्दपरंपरा मोडीत काढून कर्मकांडावर आधारित जाती-पातीला बळ देणारा धर्म रूजवला व माणसांचे माणूसपणच हिरावून घेतले. त्यामूळे माणसाला कुंपण घालण्याची ही प्रक्रिया प्रेमालाच कुंपण घालण्यासारखी आहे, माणसाला माणसापासून तोडणारी आहे. माणसातील सामाजिकता नष्ट करणारी आहे. म्हणूनच कवींचा प्रेमाच्या पाशात पडण्याचा विचार मानवतावादी मुल्यांची जपणूक करणारा आहे.

१९५६ साली बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला बौध्द धम्माची दीक्षा दिली आणि सारा समाज बदलून गेला. जुन्या चालीरीती सोडून, देव-देव्हारे सोडून सारा समाज बौध्द धर्माचे आचरण करू लागला. परंतु कालांतराने काही समाज पुन्हा देव-देव्हाऱ्यात अडकू लागला आहे. हे पाहून कवीचे मन व्यथित होत आहे. ते पाहून कवी म्हणतो,

"बंधो,
कुठवर जपणारहेस हे
रंजले गांजलेपण
मेजवान्या अवसेपुनवेच्या
भिकारचोट देवस्कीचे देव्हारे
बहुचकांचे नवरंगी खेळ"
(बंधो, रॉकगार्डन, पृ.क्र.६४)

धर्मांतरानंतर आजही देव-देव्हारे सुटत नाहीत देव-देवस्कीचा प्रभाव कमी होत नाही, आमावस्या-पौर्णिमेचे देवापुढचे भिकारचोट, अंधश्रध्देचे पायंडे अजूनही थांबलेले नाहीत. धर्म जाऊन धम्म आला तरीही गंडे-दोरे चालुच आहेत. एकीकडे धम्माचे आचरण करायचे आणि दुसरीकडे देव-धर्माच्या नादी लागायचे असा समाजाचा दुटप्पीपणा कवीला सतावतो आहे. त्यामुळेच कवी 'माझ्या गावावरून जाणारी वरात' या कवितेत म्हणतो की,

"नवरदेव पुतळयाला हार घालतोय

इरकलीतील वरमाई कटयार सांभाळते
लहान मुलं टाळया वाजवतात
कुणी तरी घोषणा देतं
बोलो भीम भगवान की जय"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.७२)

शरीराने आपण धम्मात असलो तरी मनाने मात्र आपण हिंदूच आहोत हे अधोरेखित करणारी ही कविता आहे. आजही बाहेर क्रांतीची भाषणे देणाऱ्यांच्या घरात देव्हाऱ्याला जागा असते. चोरून तो देव-देवतांच्या स्थळांना जाऊन नवस-सायास करीत असतो. बौध्द पध्दतीने लग्न लावण्याआधी तो हिंदुंच्या देव-देवतांना नमन करण्यास जात असतो, हातात कटयार घेत असतो. आजही बौध्द समाज हिंदुंच्या कर्मकांडातून सुटलेला नाही. हेच सुचित करणारी ही प्रातिनिधीक स्वरूपातील कविता आहे.

कवी अरूण काळे यांनी बाबासाहेबांच्या क्रांतीकारी तत्त्वज्ञानाचे सखोल अभ्यास करून आचरण केले आहे. त्यामुळेच त्यांनी बाबासाहेबांचे वर्णन 'सूर्यानेही स्वतःला भीमराव म्हणून घ्यावे, एवढे तुझे मोठेपण आहे' असे केले आहे. माता रमाईच्या त्यागाला वंदन करताना 'पृथ्वीने रमाईचा पदर घेऊन ठेवावे तुझ्या उबेत मानवतेला' असे म्हटले आहे. कवी काळे यांची सर्वच महापुरुषांपोटी आदराची भावना असलेली दिसून येते. त्यामुळेच ते म्हणतात,

"सावित्री, रमा, जेनी, विनी, सर्वच बहिणी
गुलामाच्या मुक्ती लढयातील प्रशांतसंगीनी"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.७६)

कृष्णवर्णियांना गुलामीतून मुक्त करणाऱ्या नेल्सन मंडेला यांच्यावरील कवितेतील या ओळी आहेत. महात्मा फुले यांच्या कार्यात हिरीरीने भाग घेऊन दिन-दलित आणि स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी आयुष्य वेचलेल्या सावित्रीबाई फुले, अत्यंत हालअपेष्टा सोसून बाबासाहेबांच्या कार्याला साथ देणाऱ्या माता रमाई, कार्ल मार्क्सच्या सहधर्मचारिणी जेनी आणि कृष्णवर्णियांच्या लढयासाठी नेल्सन मंडेला दोन तपे काळोखाच्या तुरुंगात शिक्षा भोगत असतानाही त्यांचा लढा चालू ठेवणाऱ्या त्यांच्या पत्नी विनी मंडेला या साऱ्या रत्नांचा गौरव अतिशय समर्पक भाषेत कवी अरूण काळे यांनी केला आहे. नेल्सन मंडेला यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

"केप ऑफ गुड होपला
वळसा घालून जाताना
कुठलाही विचार तुला
ओलांडून जाऊ शकत नाही
माणसांच्या मुक्तीचे गाणे
तुझ्याशिवाय पूर्णच होऊ शकत नाही"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.४६)

नेल्सन मंडेला यांचे कार्य इतके थोर आहे की मानवमुक्तीच्या लढयाची गाथा लिहिताना त्यांना अव्हेरून पुढे जाताच येत नाही. हा कवीचा विचार रास्तच वाटतो. कवी अरुण काळे यांची बाबासाहेबांच्या विचाराप्रती अतिशय सखोल अशी तत्त्वज्ञानाची बैठक आहे. त्यांनी बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान आंधळेपणाने स्विकारले नाही. तर त्यांचे सखोल चिंतन केले आहे. त्यामूळेच ते त्यांच्या कवितेतून बाबासाहेबांचा बुध्दिप्रामाण्यवाद मांडतात. ते म्हणतात,

"आमच्या डोळयात बसविला त्याने महासंगणक
बुध्दिप्रपामाण्याचा, वैज्ञानिक पध्दतीचा
माणसाची सर्वांगीण वाढ करणाऱ्या पोषक तत्त्वांचा...
आता आम्ही विकृत संदर्भ धुडकावतो क्षणार्धात
आता न्युनगंडाची करतो आम्ही वाताहात
आता पोपटांना बोलू देत नाही बातबात
आता उजेड पसरवतो आम्ही हातोहात"
(रॉकगार्डन, पृ.क्र.५२)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

बाबासाहेबांच्या कार्याप्रती कविच्या मनात अपार श्रध्दा आहे. केवळ बाबासाहेब होते म्हणूनच आम्ही माणूस झालो, आमचा मेंदू वापरू लागलो, भल्याबुऱ्यांचा विचार करू लागलो. बाबासाहेबांमूळेच आमच्या विचारांना बळ मिळाले. कर्मकांडाची विकृती आम्ही धुडकावू शकलो, आमच्यातील न्युनगंड गळून पडला. आता आम्ही कुणाचेही बोलणे आमचा मेंदू गहाण टेवून स्विकारत नाही, तर आम्ही ज्ञानाची कास धरून साऱ्या विश्वाला सुधारण्यासाठी सज्ज झालो आहोत हीच कवीची भावना या कवितेतून स्पष्ट होते.

आजवर अनेक कवींनी आपल्या आईवर कविता लिहून तिचा सन्मान केला आहे. अरूण काळेही याला अपवाद कसे ठरतील. जसजसा काळ पुढे सरकतो आहे तसे समाजाचे संदर्भही बदलत आहेत. आई आपल्या पिलांना जन्म देते, त्यांना लहानाचे मोठे करते, हालअपेष्टा सहन करून ती त्यांनी यशस्वी व्हावे यासाठी धडपडते. परंतु मोठे झालेली तिची लेकरे तिच्या उपकाराला विसरतात. आज मध्यमवर्गीय जाणिवा समाजात रूजताहेत. विभक्त कुटुंब पध्दतीमूळे आई-वडिलांची हेळसांड होते आहे. नेमका हाच धागा पकडून कवी अरूण काळे आपल्या आईविषयी लिहितात,

"आई! आज ही आर्गातिक होतो
तारेवरची कसरत करतो
जनरेशन गॅपबद्दल बोलतो
स्वत:चे वेगळे घरटे बांधतो
स्वत:ची फसवणूक करतो
कधी मधी तुला चोळी बांगडी घेतो
किंवा देतो दोन चार रूपये दवादारूला
व सांगत बसतो आल्या गेल्याला"
(आई, रॉकगार्डन)

मुलं जेवढी मोटे, सुशिक्षित होतात, तेवढी ती आईबापापासून दुरावतात हे चित्र समाजात आजज पहायला मिळते आहे. आई-वडिलांच्या उपकाराची फेड मुलं आज अपकाराने करताना दिसताहेत. हेच जनरेशन गॅप कवीने 'आई' या कवितेतून मांडले आ हे.

भारतीय समाजरचनेमध्यं विषमता ही भरून राहिली आहे. मानवा-मानवामध्ये जाती-पातीच्या आधारावर भेद निर्माण केल्याने माणूस माणसाला दूर लोटतो. माणूस माणूसकीशून्य वागतो. याची खंत कवीला सतत वाटते आहे हीच खंत 'रक्तात रूजलेल्या बोरीबाभळी' या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

"जल स्थल काष्ट पाषाण
हे चका इथले स्थाईभाव
का होत नाही या विभागणीचा शेवट!
का होत नाही नवीन सत्त्वाचा उदय एखाद्या सकाळी"

जगात, मानवामानवात समानतेची मानवतेची मूल्ये रूजावी, विषमता नष्ट व्हावी यासाठी कवी प्रयत्नशील आहे. समता, न्याय, बंधुता याचा जगात वावर असावा, सर्वत्र प्रेमभाव रूजावा या बुध्दाच्या शिकवणूकीचा प्रचार, प्रसार कवी आपल्या कवितेतून करतो आहे. हा विचार बुध्दानेही समाजात रूजवला होता. पण नंतर बुध्द विचारांना तिलांजली देवून हिंदू धर्मांचे, कर्मकांडाचे प्रस्थ वाढवले गेले. बुध्दाला अवतारात गुंडाळले गेले. तत्त्वज्ञान संपवण्याचे प्रयत्न केले. परंतु, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मांच्या दलदलीत फसलेल्या, समाजाला बाहेर काढले व ज्ञानाचा, विज्ञानाचा, अंधारातून उजेडाकडे नेणारा धम्म दिला व बौध्द धम्माचे पुन:रूज्जीवन केले. याचे वर्णन कवी अरूण काळे यांनी 'त्यांच्या हाकेला ओ देऊन' या कवितेतून केले आहे.

"त्यांच्या हाकेला ओ देऊन
पिंपळाने बाहेर काढली कापाय वस्त्रे
मनात ठेवलेले
झटकले अंग आणि
पळून गेला मुंज्या
उडून गेली वटवाघूळ
गळून पडली वडाची साल
पिंपळाला लावलेली"
(त्यांच्या हाकेला ओ देऊन)

इथला परंपरा मानणारा, विषमता जोपासणारा, अंधश्रध्दंला पोसणारा धर्म समाजात कधीही समानता आणणार नाही. माणसाला माणूस म्हणून जगू देणार नाही हे बाबासाहेबांनी जाणले होते. म्हणूनच लोकशाहीला पूरक असणारा, बुध्दिप्रामाण्यावर आधारित, विज्ञाननिष्ठ असणरा, विवेकवादाची जपणूक करणारा बौध्द धम्म बाबासाहेबांनी समाजाला दिला. ही एक फार मोठी सामाजिक क्रांती त्यांनी केली होती. माणसाला माणसात आणणारी ही महत्त्वपूर्ण घटना होती. म्हणूनच या घटनेची महती गाणारी ही कविता तितकीच उच्च कोटीची ठरते.

समारोप:

साठोत्तरी कालखंडात निर्माण झालेले दलित साहित्य हे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराला प्रमाण मानून आणि दलितांच्या चळवळीला शीर्षस्थानी मानून वृध्दींगत होत राहिले. या साहित्याने समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता या मुल्यांचा स्विकार करून वेदना, विद्रोह, नकार या विचारत्रयीला आपले मानले हे साहित्य मानवतेच्या प्रचारासाठी दलितांच्या हक्कासाठी प्रयत्नशील राहिले. परंतु पुढे-पुढे त्यात एकसुरीपणा येत राहिला. ही स्थिती नव्वदीपूर्व काळापर्यंत राहिली. परंतु नव्वदोत्तर कालखंडात जागतिकीकरणाने सर्वच स्तरावर बदल झाले. त्याचा परिणाम दलित साहित्यावरही झाला. आणि जागतिकीकरणाचा । परिणाम साधून काव्यलेखन करणारे अरूण काळे हे पहिले दलित कवी ठरले. पुर्वीच्या दलित कविंनी समाजोध्दाराबरोबरच हिंदु धर्मातील प्रथा, परंपरांना विरोध करण्यातच आपला वेळ वाया घालवला. परंतु अरुण काळेंनी ही जळमटे फेकून आपल्या कवितेची नवी पायवाट निर्माण केली. बाबासाहेबांच्या कार्याला व बुध्दांच्या विचाराला प्रमाण मानून त्यांनी आपले काव्यलेखन केले आहे. समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्यायाची पेरणी व्हावी, प्रेमाची बरसात व्हावी, सारे विश्व शांतीने नांदावे हीच शिकवण त्यांनी आपल्या कवितेतून दिली आहे. त्यांची कविता ही मानवी मूल्ये जपणारी आहे. तसेच ती केवळ क्षणिक वा तात्पुरता विचार न करता माणसाला दिर्घकालीन शांती मिळावी, प्रेम मिळावे असा वैश्विक विचार मांडणारी आहे.

संदर्भ:

१.अरुण काळे: रॉकगार्डन""

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly
Issue X VolIV, May 2019

UGC Approved
Sr. No. 64310

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor :7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research
Refereed Multidiciplanary Journal

Editor In Chief
Mr. Arun B. Godam

Published on May. 2019

Editorial Office Address :
Khadgaon Road, Kapil Nagar, Latur, Dist. Latur 413512 (M.S.) India

Contact- 8149668999
Email-
hitechresearch11@gmail.com

Publisher
Shaury Publication
Kapil Nagar, Latur
Contact- 8149668999

Rs. 400/-

EXECUTIVE EDITORS

Dr. ChittaRanjan Panda P.G. Deptt. Of Odia Shailabala Women's Autonomous College , Cuttack – (Orissa)	**B.J. Hirve** Dept. of botany VasantMahavidyalaya, Kaij, Dist. Beed. (M.S.)
Dr. U.T. Gaikwad Dept. of Geography, Smt. S. D. M. College Latur, Dist. Latur (M.S.)	**Dr. PravinDiddeshwarShete** Dept. of Zoology, Maharashtra UdaygiriMahavidyalaya, Udgir, Dist. Latur
MaimanatJahanAra Head, Dept of Political Science, Sir Sayyed College, Aurangabad, Dist. Aurangabad	**DrU.V.Panchal** H.O.D, Dept of Commerce, Deogiri College, Aurangabad, Dist. Aurangabad
Dr M.U. Yusuf Dept of Commerce, Sir Sayyed College, Auranbadad, Dist. Aurangabad	**Pro. S.B. Karande** Dept. of Economics, ShriBhausahebVartak College, Borivali (W), Dist. Mumbai.
Dr. Hanumant Mane R.Guide& Head, Dept. of Marathi, Shivchatrapati College, Kalam, Dist. Osmanabad(M.S.)	**Dr. SachinKadam** Dept. of Hindi Nagarpalika Art D.J. Malpani Comm. & B.N. Sarda Sci. College, Sangmner, Dist. Ahmadnagar (M.S.)

www.rjournals.co.in

I.Q.A.C. SSNC SOLAPUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly
Issue X VolIV, May 2019 | **UGC Approved Sr. No. 64310** | **ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor :7.139**

Editoral Board Member

Dr. N.J. Waghmare
Research Guide & Head,
Dept. of Pali,
Govt. Sanatketar College,
Shivani, (M.P.)

Dr. Bharat Handibag
Dean, Fculty of Arts,
Dr.B.A.M.UniversityAurangabd.(M.S.)

Dr. U.T. Gaikwad
Dept. of Geography,
Smt. S. D. M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Pro. S.B. Karande
Dept. of Economics,
ShriBhausahebVartak College,
Borivali (W), Dist. Mumbai.

B.J. Hirve
Dept. of botany
VasantMahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Dr. Gopal S. Bhosale
Head, Dept. of Hindi,
Janvikas College,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. B.T. Lahane
Principal, Head, Dept. of English,
SambhajiraoKendre College,
Jalkot, Dist. Latur (M.S.)

DrU.V.Panchal
H.O.D ,Dept of Commerce,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr M.U. Yusuf
Assistant Professor,
Dept of Commerce,
Sir Sayyed College,
Auranbadad, Dist. Aurangabad

S. R. Uchale
Librarian,
ShriBhausahebVartak College,
Borivali (W), Mumbai

S.R. Kadam
Head, Dept. of History,
Janvikas College,
Bansorala, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Gopal S. Bhosale
Head, Dept. of Hindi,
Janvikas College,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Hanumant Mane
Research Guide & Head, Dept. of Marathi,
Shivchatrapati College,
Kalam, Dist. Osmanabad(M.S.)

Prof. Mohan S. Kamble
Dept. of Marathi,
JanvikasMahavidyalay,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Prof.ChitadeNandkishor
Dept. of Economics,
JanvikasMahavidyalay,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr.KoshidgewarBhasker
H.O.D (Computer Science)
Vai. D.M.Deglurkar College,
Degloor, Dt. Nanded (M.S)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly
Issue X VolIV, May 2019 | **UGC Approved Sr. No. 64310** | **ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor :7.139**

Index

Sr. No.	Article Title	Author	Page No.
1	Performance Appraisal Policy In Urban Co-Operative Banks In Solapur District	Prin. Dr.A.N. Barbole Indumati S. Cholle	1
2	खरगोन जिलेमें लाल मिर्चव्यवसाय में कार्यशील पूँजी काविश्लेषणात्मक अध्ययन	विष्णुप्रसादबैसवार डॉ दिनेषअग्रवाल	6
3	स्त्री सबलीकरण काळाची गरज	डॉ.एस.पी. गायकवाड	10
4	पेशवेकालीनन्यायमुर्तीरामशास्त्री प्रभुने	डॉ. एन. जी. भद्रे	14
5	आयसीटी साधनसामुग्री आर्टस् ,कॉमर्स आणिसायन्स कॉलेज-कराड आणि पाटण तालुका: एक अभ्यास	प्रा. अनिल शिवाजीपाटील	17
6	स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा : केसमुत्तिसुत्त	डॉ. बालाजी मा. गव्हाळे	29
7	साहित्यरत्न अण्णाभाऊसाठे यांचेकादंबरीलेखन	प्रा.डॉ.नारायण शिवशेट्टे	33
8	लातूर जिल्ह्यातील औद्योगिक वाढीचा भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. यु. टी. गायकवाड	37

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly
Issue X VolIV, May 2019 | UGC Approved Sr. No. 64310 | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor :7.139

Present Preface Message

Honourable Prof.,

Here's a great pleasure to hand over this + research Journal title **'Current Global Reviewer'** At Present different papers are published through various branches of knowledge.But they are concerned to specific subject or thought. We are very glad in publishing this paper to get the more information about research to new learner about research in all the spheres. This is the age of supersonic. That is why we must concentrate at present at a large scale in higher education. It's very important in this modern phase for researchers and to encourage for the effort put by us. In the long run it will very useful for us as guide lines and directions.

'Current Global Reviewer' has been started to publish the research paper by great thinkers, intelligentia, scholars, lectures. Those who have contributed in the field of higher education and research for advanced knowledge. We are publishing research paper written in Marathi,Hindi& English, Languages. It has been included research papers in language and literature, Social Science, Social work , commerce, Management, Law, Computer Science etc.

Hope you will remain in

Co- Operation in future

Thank You.

Editor In Chief

Mr. Arun B. Godam

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | **UGC Approved** | **ISSN : 2319 - 8648**

Issue X Vol IV , May. 2019 | **Sr. No. 64310** | **Impact Factor : 2.143**

Performance Appraisal Policy In Urban Co-Operative Banks In Solapur District

Prin. Dr.A.N. Barbole
Principal, Chha. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.

Indumati S. Cholle
Research scholar

ABSTRACT

Performance appraisal is essential to understand and improve the employee's performance through Human Resource Development. Performance appraisal indicates the level of desired performance level, level of actual performance and the gap between these two. Performance appraisal is periodic and systematic assessment of the employees in terms of performance, aptitude, capabilities, and other qualities which are necessary for successful carrying out their jobs. It is systematic efforts on the part of management and has a direct linkages with induction, selection and training etc. of the employees. It identifies areas where employees needs training and provides data to determine promotions, transfers etc.

KEYWARDS: Performance appraisal, Promotions, performance.

INTRDUCTION:

The Success of an organization basically depends upon the quality and performance of its human resources. An organization is always interested in utilizing various available resources effectively and the human resources is a very important and valuable resources among these resources. After an employee is selected and trained to do a job and after he has worked on the job for some time, it is necessary to evaluate his performance to ensure optimum productivity. Performance is measured in the terms of results. Performance reflects how well an employee is fulfilling the job requirements. To appraise means to fix the value. In performance appraisal, the work performance of the employees working in an organization is evaluated by the management in a systematic and orderly manner.

OBJECTIVES OF PERFORMANCE APPRAISAL

Objective of performance appraisal can be broadly of two type viz., administrative and developmental.

ADMINISTRATIVE

1. Document human resource decisions with regard to performance and its related issues.
2. Determine promotion of employee.
3. Determine transfer and change in job assignment.
4. Identify poor performance of area employees.
5. Decide retention or termination.
6. Decide in salary and reward issues.
7. Plan for changes in human resource requirements.

DEVELPMENTAL

1. Provide performance feedback to all concerned.
2. Recognize individual performance level.
3. Evaluate goal achievement of employees.
4. Identify individual skills, core competencies, strength and weaknesses.
5. Identify individual training needs.

PURPOSE OF PERFORMANCE APPRAISAL

A cross-examination of organization practices reveal that performance appraisal is undertaken for variety of purposes. Performance appraisal is broadly use for meeting the following purposes

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

1. To identify employees for salary increases, promotion, transfer and lay-off or termination of services.
2. To determine training and development needs of the employees.
3. To motivate employees by providing feedback on their performance levels.
4. To establish a bases for research and reference for personal decision in future.

THE IMPORTANCE OF PERFORMANCE APPRAILSAL

1. Performance appraisal assists the employees in their self improvement and development. It gives and motivates employees for self improvement and self development.
2. Performance appraisal acts as an incentive t employee to improve their performance, develop new qualities and secure higher positions in the organizations.
3. Performance appraisal is useful for suitable modifications in the training programs and their by raising their utility.
4. Performance appraisal is beneficial for the introduction f sound personal policies.
5. Scientific and systematic Performance appraisal does not create problems or opposition from the employees.

PROFILE OF URBAN CO-OPERATIVE BANKS

There are 34 Urban Co-operative Banks are located in all the 11 talukas of Solapur district(Maharashtra). Urban Co-operative banks serve an important role in Indian economy, especially in rural and urban areas. They are registered under the Cooperative Societies Act, 1912. They are regulated by the Reserve bank of India under the banking regulation Act, 1949 and Banking Act1965. The 34 Urban Co-operative Bank in Solapur district having 280 branches. There are 2168 employees are working all over these branches.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To understand the concept of performance appraisal policy.
2. To understand the satisfaction level of the employees relating to performance appraisal policy for betterment of qualitative work life.

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

All the employees of Urban Co-operative Banks of Solapur district are satisfied with the present performance appraisal system.

RESEARCH METHODOLOGY:

For this study primary and secondary data is used. For this study purpose, Simple Random Sampling method is used.

SAMPLE SIZE:

A sample size of 96 employees of Urban Co-operative banks in Solapur district has been taken.

Performance Appraisal Questionnaire:

1. Is the performance appraisal system identifies the placement needs?

Table 1: Frequency Distribution of "The Performance Appraisal System Identify the Placement Need"

THE PERFORMANCE APPRAISAL SYSTEM IDENTIFY THE PLACEMENT NEED									
STRONGLY AGREE		AGREE		CANT SAY		DISAGREE		STRONGLY DISAGREE	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
31	32.29%	51	53.13%	12	12.50%	1	1.04%	1	1.04%
Chi-Square = 55.12 P-Value = 0.00									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here it is conclude that "There is significant difference in proportions in level of Performance Appraisal System Identify the Placement Need of Managerial Staff.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Graph 1: Percentages Distribution of "The Performance Appraisal System Identify the Placement Need"

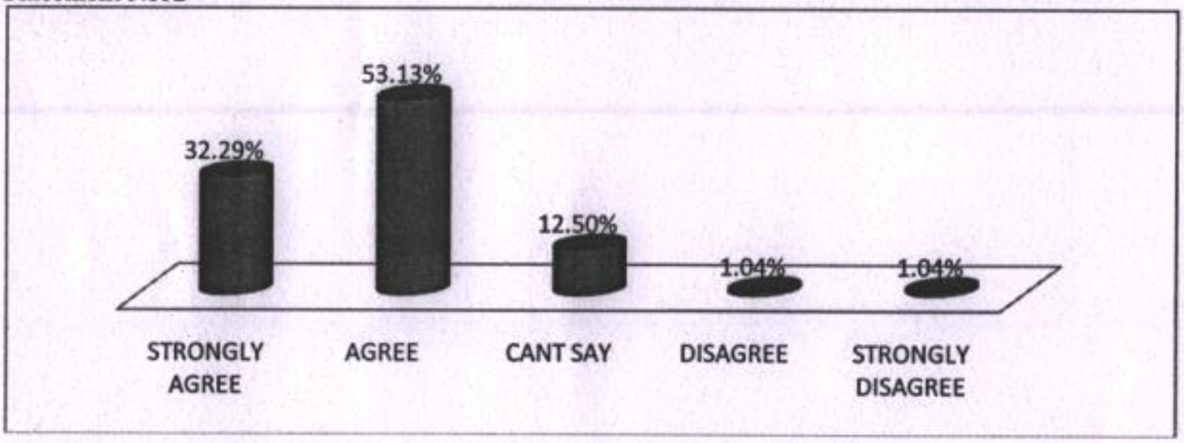

The above table 1: it is seen that all most 53.13% of co-operative banks employees are strongly agrees that The Performance Appraisal System Identify the Placement Need while table 12.50% don't knows or are do not have any knowledge about Performance Appraisal System.

2. Are employees receiving regular feeds from superior about performance appraisal?

Table 2: Frequency Distribution of "Employees receives regular feeds from superior about your performance"

EMPLOYEES RECEIVES REGULAR FEEDS FROM SUPERIOR ABOUT YOUR PERFORMANCE									
STRONGLY AGREE		AGREE		CANT SAY		DISAGREE		STRONGLY DISAGREE	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
34	35.42%	53	55.21%	9	9.38%	0	0.00%	0	0.00%
Chi-Square = 66.12 P-Value = 0.00									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here it is conclude that There is significant difference in proportions in level of Employees receives regular feeds from superior about your performance of Managerial Staff.

Graph 2: Percentages Distribution of "Employees receives regular feeds from superior about your performance"

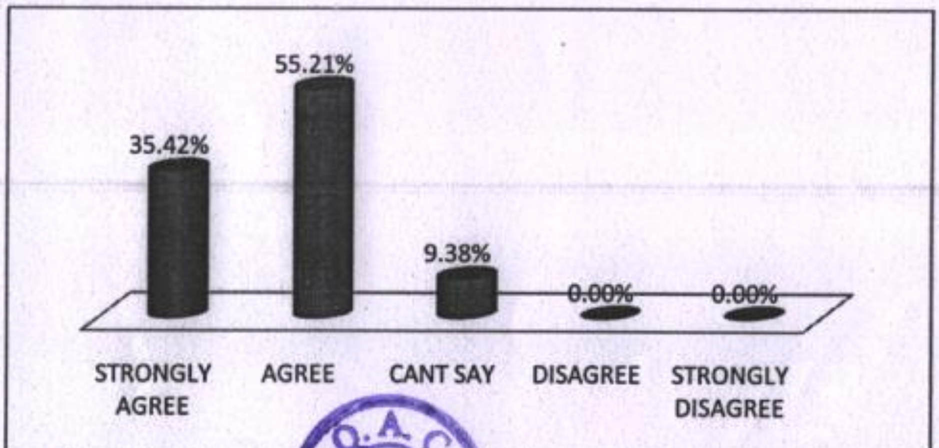

Table 2: shows that 90.63% of co-operative banks employees are agree that Employees receives regular feeds from superior about your performance.

3. Are the Performance review discussion taken seriously and sufficient time is spent on them?

Table 3: Frequency Distribution of "Performance review discussion are taken seriously and sufficient time is spent on them"

PERFORMANCE REVIEW DISCUSSION ARE TAKEN SERIOUSLY AND SUFFICIENT TIME IS SPENT ON THEM									
STRONGLY AGREE		AGREE		CANT SAY		DISAGREE		STRONGLY DISAGREE	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
34	35.42%	53	55.21%	9	9.38%	0	0.00%	0	0.00%
Chi-Square = 55.23 P-Value = 0.00									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence it is conclude that "There is significant difference in proportions in level of Performance review discussion are taken seriously and sufficient time is spent on them of Managerial Staff.

Graph 3: Percentages Distribution of "Performance review discussion is taken seriously and sufficient time is spent on them"

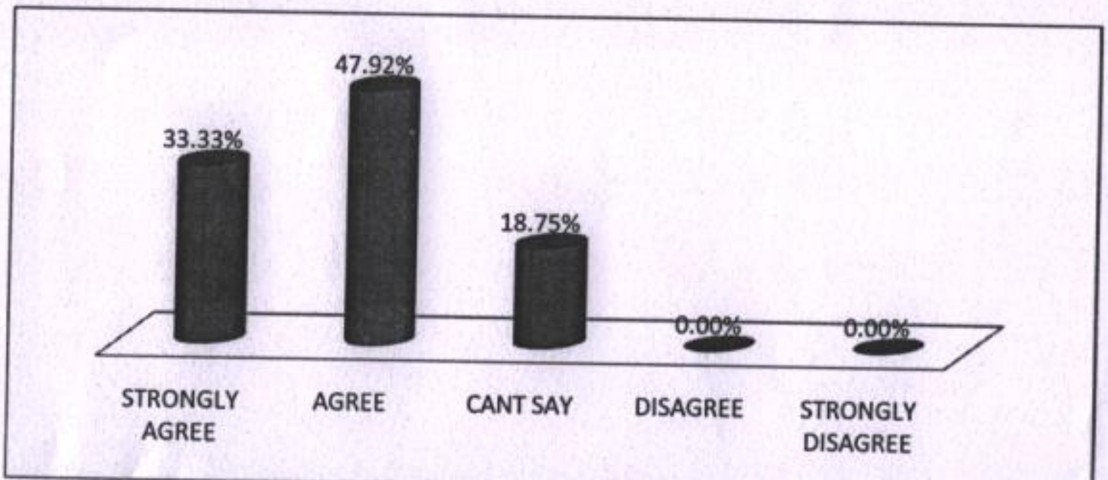

Table 3: Shows that 81% of co-operative banks employees are agree that Performance review discussions are taken seriously and sufficient time is spent on them.

4. Are Employees Satisfied With the Present Performance Appraisal System?

Table 4: Frequency Distribution of "Employees Are Satisfied With the Present Performance Appraisal System"

EMPLOYESS ARE SATISFIED WITH THE PRESENT PERFORMANCE APPRAISAL SYSTEM									
STRONGLY AGREE		AGREE		CANT SAY		DISAGREE		STRONGLY DISAGREE	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
33	34.4%	54	56.3%	9	9.4%	0	.0%	0	.0%
Chi-Square = 43.43 P-Value = 0.00									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here it is conclude that "There is significant difference in proportions in level of Employees Are Satisfied with the Present Performance Appraisal System of Managerial Staff.

I.Q.A.C CSNC SOLAPUR

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue X Vol IV , May. 2019 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 2.143

Graph 4: Percentages Distribution of "Employees Are Satisfied With the Present Performance Appraisal System"

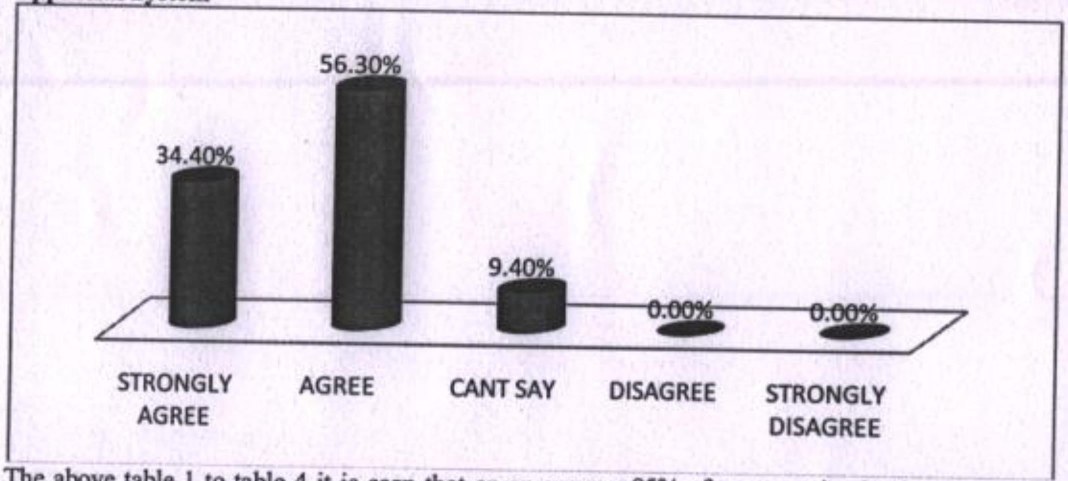

The above table 1 to table 4 it is seen that on an average 95% of co-operative banks employees are agrees that proper the performance appraisal system appraisal system is implemented which is motivates the employees towards accomplishing the organizational the goal And also superior involves you in planning of your appraisal program.

FINDINGS:

Following are the findings of Performance Appraisal Practices in Banks

1. Majority of staff agree that the performance appraisal system identify the placement needs.
2. Maximum Staff agrees that they receive regular feeds from superior about their performance.
3. Majority of managerial staff are satisfied with present performance appraisal system.

SUGGESTIONS:

As per changing environment in the field of banking sectors it is very essential to revise the performance appraisal system.

CONCLUSIONS

A performance appraisal system it is a continue process. A strong performance appraisal system in the organization it is beneficial not only to employees but also to the organization, society and nation. It gives well trained and qualitative human resources.

REFERENCES:

1. Human Recourses Management: Jaico Publishing House (Delhi)
2. Human Recourses Management: S. Chand and Company Ltd. (New Delhi)
3. Human Recourses Management and Organizational Behavior: Nirali Prakashan (Latur)
4. Google secrch.com

Vol. 5 | Special Issue -2 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought:
Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by
Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor
Dr. Shailaja Barure
Director, Gandhian Studies Center

Associate Editor
Mr. Dhanaji Arya
Director, IQAC

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

127

93

128

4

7.

वर्तमान भारतमें गांधी विचार कि प्रासंगिकता

Dr.Hasmukh Panchal,
Assistant Professor,
Dep. of Sociology & Social Anthropology,
Gujarat Vidyapith, M.D.Gramseva Sankul, Randheja-382620
.Di. Gandhinagar, Gujarat.

15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र हो गया और विश्व में एक नवीन राष्ट्र के रूपमें अस्तित्व में आया। वर्तमान 21 वीं शताब्दी में महात्मा गांधी दुनिया के सबसे बड़े राजनीतिक और आध्यात्मिक नेताओं में से एक माने जाते हैं। गांधीजी पूरी दुनिया में सत्य, अहिंसा, प्रेम, करुणा ,शांति और ईमानदारी तथा इन के सफल प्रयोगकर्ता के रूप में याद किये जाते हैं, जिसके बल पर उन्होंने उपनिवेशवादी सरकार के खिलाफ पूरे देश को एकजुट कर आज़ादी की अलख जगाई। गांधीजी ने अपने जीवन के समस्त अनुभवों का प्रयोग भारत को आज़ाद कराने में किया। वर्तमानमें गांधी विचार को जानना जरूरी होगा, क्योंकि विचार दर्शन से प्रवाह हुआ करता है और गांधी विचार के मूल में आपको सत्य, अहिंसा, सादगी अपरिग्रह, श्रम ,अस्तेय, और नैतिकता मिलेगी। जहां से स्थानीय स्वशासन, स्वावलम्बन, सहअस्तित्व, शोषणमुक्त व्यवस्था, समानता, स्वदेशी विकेन्द्रीकरण, ट्रस्टीशिप ,परस्परावलम्बन और सहयोग पर आधारित जागृति ढांचे का अभ्युदय होगा। वर्तमान भारतमें कई समस्याये जैसे की गरीबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, भ्रष्टाचार, आतंकवाद, प्रदुषण जैसी कई हैं। जीसका उपचार गांधी के विचारोमे मिलेगा। ईसीलिए गांधी ने कहा था कि भारत की हर चीज़ मुझे आकर्षित करती है। सर्वोच्च आकांक्षाएँ रखने वाले किसी व्यक्ति को अपने विकास के लिये जो कुछ चाहिये, वह सब उसे भारत में मिल सकता है। गांधी विचार, जीवन के विभिन्न पहलुओं के लिए प्रेरणा का निरंतर बहने वाला एक ऐसा स्रोत है, जो शताब्दियों तक प्रकाश स्तंभ के रूप में बना रहेगा। प्रस्तुत अध्ययन वर्तमान भारतमें गांधी विचार कि प्रासंगिकता का हैं।

कूंची शब्द - वर्तमान भारत, गांधीजी, गांधी विचार, सत्य, अहिंसा

□□□

8.

गांधीवादाचा मराठी साहित्यावर पडलेला प्रभाव

डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर

प्रस्तावना :- महात्मा गांधींच्या श्रध्दांजली आणि शब्दचित्रे या ग्रंथात महात्मा गांधीनी लॉर्ड मेटकाफ यांच्या विषयी एक विधान केले आहे. 'राजा जेव्हा प्रजेच्या सुखासाठी राज्य करतो तेव्हाच त्याला राज्य करण्याचा अधिकार असतो.' हे जसे सत्य वाटते तसे ज्या काळात एखाद्या महात्म्यांच्या प्रभाव सर्वसामान्य माणसांवर पडलेला असतो, त्याचे दूरगामी परिणाम समाज व्यवस्थेवर झालेले असतात. महात्मा गांधीचा कालखंड हा टिळकांच्या नंतर म्हणजे साधारण १९२० नंतर सुरु झाला असे प्रथमदर्शनी आपल्याला लक्षात येते. या काळात भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ जोमाने सुरु झाली होती पण या चळवळीला नियोजनात्मक योग्य दिशा देण्याचे काम महात्मा गांधीं यांनी केले. त्यांच्या कार्यकालात त्यांनी चळवळीची तर्कशुध्द अशी मांडणी केली. यात प्रामुख्याने सत्याग्रह उपोषण, परदेशी मालावर बहिष्कार, राष्ट्रप्रेमाची आस, असहकार, सत्य, अहिंसा, आणि भारतीय समाजाला स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्याचे केलेले आवाहन, यामुळे त्यांच्या कार्याचा प्रभाव भारतीयांच्या मनावर खोलवर रुजले. याचाच परिपाक म्हणजे त्यांच्या समकालीन निर्माण झालेल्या सर्वच भाषेतील साहित्यावर त्यांच्या विचाराचा प्रभाव असल्याचे निदर्शनास येते त्याला मराठी साहित्यही अपवाद नाही !

महात्मा गांधींजीना त्यांच्या आईकडून कांही विचाराचे बाळ कडू मिळाले होते. बालपणी त्यांना आईने राजा हरिश्चंद्र आणि श्रावणबाळ यांच्या कथा भावार्थाने ऐकविल्या होत्या त्याचा परिणाम महात्मा गांधींजीवर झाला होता. राजा हरिश्चंद्रने आपल्या स्वप्नांत महर्षि विश्वामित्राला आपले संपूर्ण राज्य दानाच्या स्वरुपात दिले होते. ते स्वप्नात दिलेले दान या राजाने साक्षात सत्यपणे देऊन टाकले. यातूनच सत्य हे मूल्य त्यांचे जीवनमूल्य झाले. आणि श्रावणबाळाने अहर्निश मातापित्यांची केलेली सेवा यातून अहिंसेचा विचार दृढ झाला, कारण निरपेक्ष प्रेमाचे अथवा सेवेचे विकसनशील रुप म्हणजे अहिंसा होय. या दोन जीवनमूल्यांचा प्रभाव त्यांच्या संपूर्ण आचराविचारावर पडला असावा असे म्हणणे योग्य होईल.

मराठी साहित्यात सुरुवातीच्या काळात सर्वच साहित्य प्रकारात विशिष्ट साचेबंधपणा आला होता. परंतु महात्मा गांधींच्या विचारानंतर मराठी साहित्यात बदल दिसून येऊ लागला. कारण महात्मा गांधींच्या सर्वव्यापक विचारात एक महत्त्वाचा एक विचार होता. तो म्हणजे त्यांनी भारतीय समाजाला खेड्याचे महत्त्व

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

विशद करताना 'खेड्याकडे चला' असा संदेश दिला होता. त्याचा परिणाम मराठी कवितेवर झाला, आणि मराठी कविता आशयाच्या अंगाने बदलत गेली. १९२७ साली पुण्यामध्ये काही ठराविक कवी एकत्रित आले आणि त्यांनी रविकिरण मंडळाची स्थापना केली. उद्देश हाच होता की कवितेतून कधीही न आलेला विषय यातून यावा. त्याच काळात महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रभावीत झालेला मराठी माणूस सुध्दा अशाच साहित्याची वाट पाहात असावा असे वाटते. आणि मग रविकिरण मंडळाची कविता ग्रामिण भागातील सामान्य माणसाचे अथवा शेतकऱ्यांचे सुख-दुःख रुढी, परंपरा, सणवार यांची माहिती देऊ लागली. समकालीन मराठी साहित्यात वाचकमनावर राज्य करणारे वि.स.खांडेकर, यांच्या स्वप्नरंजन कथा, कादंबरीतून गांधीवादीविचार डोकाऊ लागले. तसेच बा.सी.मर्ढेकर यांच्या साहित्यातून यंत्र युगाला विरोध केला आहे. याचे कारणच असे म्हणता येईल गांधीच्या विचारात समृध्द खेड्याचे स्वप्न होते. याचा प्रभाव मर्ढेकरांच्या लेखनीवर होता. तसेच साने गुरुजी गांधींजींच्या विचाराने एवढे भारावून गेले होते की, त्यांनी गांधीजींच्या प्ररणेने 'राष्ट्रसेवा दलाची स्थापना केली.' समाजातील दीन-दलित वर्गाला सहभावाने आपुलकीने प्रेमाने वागवावे, असा संदेश साने गुरुजींनी दिला. साने गुरुजींनी महाराष्ट्राचे अध्यात्मपीठ म्हणून ओळखले जाणारे पंढरपूरचे विठ्ठल मंदिर अपृश्य समाजाला दर्शनासाठी खुले करावे यासाठी प्राणांतिक उपोषण केले. त्यावेळी महात्मा गांधींनी साने गुरुजींची भेट घेतली होती. 'दिवस असे होते' या नवाने आत्मचरित्र लिहणारे वि.द.घाटे यांच्या साहित्यातून गांधीवादी विचार प्रकट होतात. 'डुंगळी चोर' ही कथा वि.द.घाटे यांनी लिहली त्यात गुजरात राज्यातील मोहनलाल पंड्या यांच्या सारखा क्रांतीकारी विचाराचा कार्यकर्ता आपली हयात स्वातंत्र्य चळवळीसाठी खर्च करतो याला महात्मा गांधींजींच्या विचाराचा वारसा लाभला होता. महात्मा गांधीजींनी मोहनलाल पंड्या याना डुंगळी चोर अशी पदवी दिली होती. ज्यांच्या मराठी कवितेला साहित्यासाठी दिला जाणारा सर्वोच्च असा भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त झाला त्या तात्यासाहेब शिरवाडकर यांनी महात्मा गांधींच्या विषयी उपहासात्मक कविता केली. त्या कवितेचे नाव 'अखेरची कमाई' यात महात्मा गांधी इतर थोर महात्म्यांना म्हणतात, 'तरी तुम्ही नशीबवान आहात एकएक जात जमात तरी तुमच्या पाठीशी उभी राहिली, पण माझ्या पाठीशी फक्त सरकारी कचेऱ्यांच्या भिंती'गांधींजीनी भारतातल्या अध्यात्मिक संप्रदायाला सुध्दा प्रेरणा दिल्याचे दिसते आहे. वारकरी संप्रदाय श्रध्दा भवनेने गांधीटोपी डोक्यावर परीधान करतो. गांधीजीसारखा महात्मा समाज बदलण्याचे स्वप्न पाहतो. अशी प्रतिभावंत व्यक्ती समाजातील सर्व लहान-मोठे घटक यांच्यात समतोल व समन्वय निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

आफ्रिकेत आलेल्या अनुभूतीच्या आधारे गांधीनी भारतीय वर्णव्यवस्थाला बळी पडलेल्या अतिशूद्र समाजाचे दुःख आत्मोपम्य बुध्दीने ओळखले आणि भारतात आल्यानंतर या समाजाचा उध्दार करण्यासाठी त्यांनी सामाजिक चळवळ उभी केली. दलित अस्पृश्य समाजातील लोकांना त्यांनी हरिजन असा शब्द योजना करण्याचा सल्ला दिला. परंतु हा हरिजन हा शब्द उपयोगात आणला जात असताना त्यांचा विपर्यास केला जात होता. त्यामुळे हळूहळू हा हरिजन हा शब्द अस्पृश्यांनाच प्रतिकात्मपणे वापरला जाऊ लागला. याचा परिणाम या समाजाला या शब्दाने हिनविले जाऊ लागले. आधुनिक मराठी साहित्यात नव्याने प्रवाहित झालेल्या दलित साहित्याने या शब्दाला प्रतिकार केला. परंतु गांधीजीची भूमिका मात्र अशी होती की हरिजन याचा अर्थ परमेश्वरांची लेकरे पण त्यांच्या या उद्देशाला सार्थ ठरविता आले नाही. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विचाराला संपूर्ण पाठिंबा देणाऱ्या गांधींजीना कधी कधी मतभेदाला सामोरे जावे लागले. आफ्रिकेत गांधीजींना काळावंशाचा म्हणून जी वागणूक मिळाली होती तशी वागणूक अनेक शतकापासून भारतातील दलितांनी मिळत होती. वर्णव्यवस्थेच्या विषमतेच्या गर्तेत सापडलेला समाज आणि आफ्रिकेतील वंशवादाच्या गुलामगीत खितपत पडलेला समाज ही दोन्ही परमेश्वरांचीच लेकरे आहेत त्यांची या दास्यातून सुटका व्हावी यासाठी मानवीमूल्ये स्थापित केली यात मतभेद नाहीत. यांचे संदर्भ दलित साहित्यात येताना विद्रोहाच्य अथवा वेदनेच्या अंगाने येतात. यशवंत मनोहर, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, प्रेमानंद गज्वी दत्ता भगत अशा प्रमिभावंतांनी गांधीजींच्या विचाराला हरकत घेतली आणि नव्या युगाची संकल्पना मांडली. जी अवस्था दलित साहित्याची झाली त्यापेक्षा ग्रामीण साहित्याची स्थिती निराळी होती. गांधीजींच्या विचाराने भारावलेला ग्रामीण भागातील समाज यांच्या कृतीशिलतेला प्रमाण माणूनच जीवन जगत होता.

निष्कर्ष : गांधीवादाच्या प्रभावामुळेच मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह सर्वसामान्य वाचकांच्या पसंतीस उतरले आणि महात्मा गांधींजींच्या स्वातंत्र्य लढ्याची चळवळ खेड्यातील लोकांपर्यंत पोहचली. दलित साहित्याने हरिजन हा शब्द जरी नाकारला असला तरी अस्पृश्योध्दार सबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारात आणि महात्मा गांधींच्या विचारात समतोल होता असे दिसून येते.

संदर्भ :-

१ श्रध्दांजली आणि शब्दचित्रे - गांधीजी अनुवादः प्रकाश केजकर
२ साहित्य आणि समाज नागनाथ कोत्तापल्ले.
३ पांढरे केस हिरवी मने - वि. द. घाटे
४ विशाखा - कुसुमाग्रज

□□□

Vol. 5 | Special Issue -2 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought:
Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by
Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya
Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor
Dr. Shailaja Barure
Director, Gandhian Studies Center

Associate Editor
Mr. Dhanaji Arya
Director, IQAC

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
93

IMPACT FACTOR:4.197(IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE
OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL 5 SPECIAL ISSUE OCTOBER 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue On the Occasion of UGC Sponsored
Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

Organized by
Shri Yogeshwari Education Society, Ambajogai
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya
UGC Sponsored Gandhian Studies Center,
Deparments of English and Social Sciences

Date: 1st October, 2019

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor
Dr. Shaailaja Barure
Director, Gandhian Studies Center, Ambajogai

Associate Editor
Mr. Dhanaji Arya
Director, IQAC

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's
CENTRE FOR HUMANITIES AND
CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)
www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

अनुक्रमणिका

१. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ.शैलजा भा. बरूरे | १३

२. गांधी विषयी इतके गैरसमज यामुळे / प्रा.डॉ.विठ्ठल दहिफळे | १९

३. महात्मा गांधीच्या अहिंसा तत्वांची प्रासंगिकता : एक ऐतिहासिक अवलोकन / डॉ. बी.जी.कुलकर्णी | २४

४. महात्मा गांधींच्या सर्वोदय विचारांची प्रासंगिकता / सविता सो. बुरांड | २९

५. महात्मा गांधी और खिलाफत तहरिक / डॉ. शेख अब्दुल रउफ | ३५

६. गांधी विचारांची समर्पकता /व्दारकाप्रसाद वि.वायाळ | ३८

७. वर्तमान भारतमें गांधी विचार कि प्रासंगिकता / Dr.Hasmukh Panchal | ४६

८. गांधीवादाचा मराठी साहित्यावर पडलेला प्रभाव / डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार | ४७

९. महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार / प्रा.महेंद्र पी. देशपांडे | ५०

१०. महात्मा गांधी आणि राष्ट्रवाद / प्रा. एम. के. मगरे | ५६

११. महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता ! / डॉ. अशोक मोटे | ५९

१२. गांधीजीचे तत्वज्ञान आणि ग्रामीण विकास / ईश्वर ल. राठोड | ६३

१३. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह : एक नैतिक शस्त्र / मीरा वि. फड | ६९

१४. महात्मा गांधीजींची अपरिग्रह संकल्पना / डॉ. मोहन चौगुले | ७३

१५. महात्मा गांधीजींचे वैद्यकीय विचार / जयदेव उ. मोहिते | ७९

१६. अहिंसा : स्वरुप व सामर्थ्य / वितेश भारत निकते | ८४

१७. सत्याग्रही युगपुरुष : महात्मा गांधी / डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी | ८७

१८. महात्मा गांधी और मानवीय मूल्य / डॉ. चित्रा धामणे | ९३

१९. महात्मा गांधीचे सत्य आणि अहिंसा तत्वः काळाची गरज / डॉ. जे.एस. ढवळे | ९७

२०. महात्मा गांधी के विचारां की प्रासंगिकता / चौधरी रेशमा इस्माईल | १०१

२१. महात्मा गांधी और पर्यावरण / डॉ शेख रशिदा बेगम रहेमतुल्ला | १०४

२२. मूलोद्योगी शिक्षण योजना / श्री वृंदावन नि.नामवाडे | १०९

२३. महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार / सुनीता तु.चव्हाण | ११३

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

२४. महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर / बोरकर सुरेंद्र ज.| ११६
२५. महात्मा गांधीजीचे स्त्री विषयक उदात व मानतावादी विचार /
डॉ. वळवी यशवंत आर. | १२०
२६. महात्मा गांधीचीचे शैक्षणिक विचार / व्ही बी गाने | १२४
२७. वर्धा शिक्षा योजना सिध्दांत जो बताता है कि ज्ञान और कार्य अलग नही है / शेख ईशरत शेख इंकबाल | १२७
२८. महात्मा गांधीजींचे समग्र विचार / प्रितम मच्छिंद्र गलांडे | १३३
२९. नारी उत्थान में महात्मा गांधीजी का योगदान / डॉ.नाईक एन.डी. | १३७
३०. महात्मा गांधीयांचे विचार / चाटे नारायण, गायकवाड राहुल | १४१
३१. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्र उभारणीतील आर्थिक विचार /
डॉ. पलमंटे माधव पां. | १४४
३२. गांधीजी : काल आज आणि उद्या / डॉ. प्रशांत भा. सोळंके | १४८
३३. महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार /डॉ.शिवाजी गो. दिवाण | १५१
३४. महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार /डॉ.ओमशिवा लिगाडे| १५६
३५. गांधीजी का समकालीन महत्त्व / डॉ.रमेश वि. मोरे | १६०
३६. महात्मा गांधीजी आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य अंदोलनातील योगदान / प्रा.डॉ. जि.व्ही.गट्टी | १६५
३७. महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता /
अमोल अ. पगार | १६८
३८. महात्मा गांधी आणि महिला सक्षमीकरणाचे आणि त्यासंबंधी सद्यस्थितीचा
अभ्यास विकासात्मक कार्य / डॉ.पांढरे विद्युलता ज्ञा. | १७१
३९. ग्रामीण विकासासंदर्भात महात्मा गांधीजींचे विचार /
पवार राधिका विजयकुमार | १७५
४०. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेसंबंधी विचार /
चौधरी प्रदीप वि. | १८०
४१. महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता / प्रकाश रे. वाणी | १८४
४२. महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य / डॉ. भारत भो.राठोड | १८८
४३. महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य / श्रद्धा मो.पवार | १९२
४४. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार / सुलभा व. सोळंके | १९६

४५. महात्मा गांधी : शाश्वत विकासाबाबत चे विचार /
डॉ. पी.आर. थारकर | २०१
४६. ग्रामविकासा सबंधी महात्मा गांधीजींचे विचार / डॉ. विजय तांबारे | २०९
४७. महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य व पंचायतराज /
डॉ. विठ्ठल सांडूर | २१२
४८. म.गांधी आणि धर्मनिरपेक्षता / वाघमारे के.एच. | २१७
४९. महात्मा गांधीजींचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान /
डॉ.वानखेडे उमाकांत ज्ञा. | २२४
५०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार व आर्थिक समस्या /
डॉ. चव्हाण यशवंत बा. | २२९
५१. ग्रामविकासाबाबत म. गांधीजीचे विचार / यशोदा सां. पाटील | २३३
५२. महात्मा गांधी वर्णित सप्त पापांचे सामाजिक संदर्भ /
डॉ. शैलजा बरूरे | २३७
५३. महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार / सुभाष पोळे | २४१
५४. गांधी-आंबेडकर संघर्ष :विरोध विकासवादातून सामाजिक परिवर्तन /
डॉ.नारायण तु.कांबळे | २४७
५५. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक / गायकवाड पं. निवृत्ती | २५७
५६. गांधीजींचे राजकीय विचार / प्रा.जाधव बी.बी., पाटील रतिकांत | २६१
५७. महात्मा गांधींचे सत्य आणि अहिंसा तत्त्व : काळाची गरज /
डॉ.कुलकर्णी उमाकांत ज. | २६५
५८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स आणि म. गांधी यांची सामाजिकन्यायाची संकल्पना : भारताच्या विशेष संदर्भात /
प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव | २६९
५९. राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी / प्रा. महेश भ. चौरे | २६१
६०. महात्मा गांधीजीच्या मुलोद्योग शिक्षणाची सद्यस्थितीत परिणामकारकतेचा अभ्यास | सुनिता जोगदनकर | २७७
६१. महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य | प्रा. किरणकुमार मो. धिमधिमे | २८२
६२. गांधीजी आणि ग्राम स्वराज्याची संकल्पना | प्रा. येडे गौतम ना. | २८५

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

सृष्टीच्या सुख, शांती व समृध्दीसाठी म.गांधीचा सत्य आणि अहिंसा हा एकमेव मार्ग उपयुक्त आहे.

संदर्भ सुची:

1. डॉ.विलास आघाव, भारतीय राजकीय विचारवंत, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद जुलै २०१४
2. डॉ.डी.आर.तांदळे, भारतीय विचारवंत, चिन्मय प्रकाशन , औरंगाबाद
3. डॉ.भा.ल.भोळे , भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे अँन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, प्र.आ.१९९५
4. डॉ.रमेश ढोबळे, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्र.आ.२०१०
5. डॉ.ज.रा.शिंदे, भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद, द्वि.आ.जुन-१९९९

□□□

58.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स आणि म. गांधी यांची सामाजिकन्यायाची संकल्पना : भारताच्या विशेष संदर्भात

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव

सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपती शिवाजी कला, वाणिज्य रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :- इतिहासाच्या अगदी प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत, सामाजिक व्यवस्थेचे अवलोकन केल्यास असे लक्षात येते की, जगाच्या वेगवेगळ्या देशातील सामाजिक व्यवस्थेच्या तुलनेत भारतातील सामाजिक व्यवस्था अधिकच विषमतेवर आधारीत आहे.

भारतातील सामाजिक व्यवस्थेने संधी नाकारलेल्या वंचीत समुहांना विशेषतः अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक समुदायाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात समाजसुधारकांनी महत्वाचे काम केले. अगदी राजाराममोहन रायापासून सुरू झालेली समाजसुधारणा चळवळ महात्मा जोतीराव फुले पर्यंत चालू होती.

सामाजिक विषमतेमुळे भारतात सामाजिक अन्याय मोठ्या प्रमाणात होतात, कारण भारतातील पुरूशसत्ता व्यवस्थेच्या रोमारोमात जातीव्यवस्था मुरलेली आहे, म्हणून ही विषमता नष्ट होणे गरजेचे आहे व त्यासाठी स्वातंत्र्य मिळालेल्या भारताच्या राज्यघटनेत घटनात्मक उपायायोजना करण्यात आल्या. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी उपयोजीलेले घटनात्मक प्रयत्न एवढे विस्तृत व स्पष्ट आहेत की जे जगाच्या कोणत्याही राज्यघटनेत आढळून येत नाही. आणि त्यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाबाबतचे विचार स्पष्ट होतात.

भारतीय राज्यघटनेतील सामाजिक न्यायविषयक तरतुदी :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असणाऱ्या सर्वच बाबी राज्यघटनेत (सामाजिक न्यायासाठीच्या समाविष्ट करता आल्या नाही कारण डॉ. आंबेडकर जरी मसुदा समितीचे अध्यक्ष असले तरी घटना समितीने **"सहमतीच्या तत्वाचा"** स्विकार केलेला होता, उदा- कलम ४० (ग्रामपंचायतीची स्थापना) च्या तरतुदीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इच्छुक नसतांना केवळ म. गांधीजींच्या आग्रहा खातर या तरतुदींचा समावेश राज्यघटनेत करण्यात आला. असे असतांनाही एकूणच राज्य घटनेच्या मसुद्यात सामाजिक न्यायाच्या अनुषंगाने अनेक तरतुदी करण्यात आल्या.

भारतीय राज्य घटनेच्या भाग-३ : **मूलभूत अधिकार** आणि भाग-४ : **मार्गदर्शक तत्त्वे** यातील तरतुदींनुसार, राज्याची समानतेच्या तत्वाशी बांधीलकी

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

आणि समाजातील वंचीत घटकांचा विकास, जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तिला आत्मसन्मानाने (प्रतिष्ठा) जीवन जगण्याचा अधिकार, महत्वाच्या बाबी प्रतिबिंबित झालेल्या आणि तीच गोष्ट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सामाजिक न्यायाच्या बाबतीत अपेक्षित आहे.

सामाजिक न्यायाच्या अनुषंगाने भारतीय राज्य घटनेत मुलभूत अधिकाराची विभागणी ६ गटात करण्यात आली आहे. पहिला गट **समानतेचा अधिकार,** अनुच्छेद १४, १५, १६, १८ दुसरा गट- **स्वातंत्र्याचा अधिकार,** अनुच्छेद १९,२०,२१(ए), २२ तिसरा गट- **शोषणाविरुध्दाचा अधिकार,** अनुच्छेद २८, २४ चौथा गट- **धार्मिक अधिकार,** अनुच्छेद २५, २६, २७, २८ पाचवा गट- **भाषा, लिपी, संस्कृती संवर्धन, संरक्षणाचा अधिकार,** अनुच्छेद २९, ३० सहावा गट- **घटनात्मक उपयांचा अधिकार,** अनुच्छेद ३२ इत्यादी.

राज्य धोरणानांची मार्गदर्शक तत्वे ही न्यायालयीन कार्यकक्षेच्या बाहेर असली तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. "राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वाचा अंमलबजावणीबाबत जनता दर ५ वर्षांने होणाऱ्या निवडणुकांच्यावेळी राज्यकर्त्यांना जाब विचारू शकते." म्हणून घटणाकारांनी मार्गदर्शक तत्त्वांचा राज्यघटनेत समावेश करून सामाजिक न्यायाची भूमिका घेतलेली दिसते. उदा- लोककल्याणकारी राज्याची स्थापना करणे, समान न्याय व विधिविषयक मोफत सल्ला व मदत, ग्रामपंचायतीची स्थापना, कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवक्षीत बाबतीत सरकारी सहायाचा अधिकार इ.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स महात्मा गांधी - सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेबाबत साम्य / भेद :- भारताच्या बाबतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान वैज्ञानिक पध्दतीवर आधारलेले आहे. त्यांनी सामाजिक न्यायाची संकल्पना स्पष्ट करतांना **अनुभवजन्य व वास्तववादी** दृष्टिकोनाचा वापर केला आहे. रॉल्सच्या आधीच म्हणजे १९५० ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेतील नागरीकांच्या मुलभूत अधिकाराद्वारे सामाजिक न्यायाचा सिध्दांत मांडला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विश्वास घटनात्मक तरतुदी आणि त्याद्वारे कायदेशीर अधिकार मिळवून देण्यावर आहे. तर रॉल्स राजकीय व्यवस्थेच्या रास्तपनावर भर देतो.

State and Minority या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नमूद करतात की, राज्यातील लोकामध्ये बंधुभावाची भावना असेल तर जमीनीचे वाटप समन्वयाने होईल. **Anheliation of Caste** आणि **Caste Machanism in Indai (M.A.** चा प्रबंध) या दोन्ही पुस्तकामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समन्वयाची बंधुभावाची त्याचबरोबर नैतीकतेची संकल्पना मांडली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, सवर्णांनी तसेच दलितांनीही आपापल्या कोषातून बाहेर

पडावे. यातून Co-operation निर्माण होईल व सामाजिक न्याय प्रस्थापित होईल त्यांनी ही सहकार्याची कल्पना तथागत बुध्दाच्या तत्वज्ञानानुसार घेतली आहे.

कारण तथागत बुध्द "मैत्री" मानतात आणि मैत्री म्हणजेच एकमेकांना सहकार्य करणे व एकमेकांच्या सहकार्यातूनच सामाजिक न्याय अस्तित्वात येईलच.

जॉन राल्सच्या मते, सामाजिक न्यायाकरिताच सामाजिक करार झाला आहे. राजकीय व्यवस्थेचे संचलन त्या-त्या देशाच्या राज्यघटनेद्वारे होत असते. म्हणून समाजातील जनतेला 'रास्तपणे' न्याय मिळण्यासाठी राज्यकर्त्यांची भूमिका रास्त असणे गरजेचे आहे. राज्यकर्त्यांची रास्त भूमिका म्हणजे 'राजकीय व्यवस्थेद्वारे साधनांचे' (संधी, सत्ता, आय, संपत्ती, स्वातंत्र्य, जमीन) वाटप रास्तपणे होणे गरजेचे आहे. असे झाल्यास सामाजिक न्याय प्रस्थापित होईल.

याशिवाय जॉन रॉल्स आपल्या सामाजिक न्यायाच्या सिध्दांतात, 'Morality and Ethic' महत्वाचे मानतो. कारण गरीबांना न्याय देतांना काही लोकांना (श्रीमंताना) काही गोष्टीचा (अतिरिक्त साधनांचा) त्याग करावा लागतो. यालाच तो Mutual Co-operation म्हणतो. आणि ही बुध्दी व्यक्तिला निसर्गतच मिळते त्याला Morality असे म्हणतात.

रॉल्सच्या या तत्वज्ञानाचा फायदा अमेरिकन निग्रोंना झालेला दिसतो. भारताच्या बाबतीत महात्मा गांधीच्या तत्वाज्ञानावर आधारित असलेली 'भूदान चळवळ' याच विचारांशी मिळती जुळती आहे परंतु येथे राजकीय व्यवस्था तटस्थतेची भूमिका घेते.

थोडक्यात, जॉन रॉल्सच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत भांडवलशाही व उदारमतवाद यांचे मिश्रण दिसून येते. रॉल्सचे तत्वज्ञान आदर्शवादी तसेच काही प्रमाणात वास्तववादी दिसून येते.

दुसरीकडे महात्मा गांधी न्यायाची संकल्पना मांडताना सत्य आणि अहिंसेवर भर देतात. गांधीजींच्या सामाजिक न्याय सिध्दांताचा आधार भारतीय परंपरा आहे. सत्याग्रहाच्या मार्गाने व्यक्तिच्या मतपरिवर्तनावर ते जोर देतात. म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि म.गांधी यांच्यामध्ये सामाजिक न्यायाच्या बाबतीत वैचारिक मतभेद होते परंतु ध्येय एकच होते. गरीबांचा उध्दार, सामाजिक समता प्रस्थापित करणे आणि सर्वांना साधनाचे वाटप योग्य पध्दतीने करणे यासाठीच दोघेही प्रयत्नशील होते. परंतु दोघांचे मार्ग मात्र भिन्न होते.

म.गांधीजी मतपरिवर्तनद्वारे न्यायाव आधारीत समाज निर्माण करू इच्छितात तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटनात्मक तरतुदी व कायदेशीर मार्गाने सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यावर विश्वास ठेवतात.

परंतु दोघांच्या तत्वज्ञानात एक (Common) साम्य असणारी एक बाब दिसून येते आणि ती म्हणजे दोघेही 'अहिंसा व नैतिकता' या तत्वाला आधारभूत मानतात.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

भारतीय राज्य घटनेच्या प्रस्तावनेच सामाजिक न्यायाचा सारांश सामावलेला दिसतो. फ्रेंच राज्यक्रांतीने संपूर्ण जगाला दिलेले सामाजिक न्यायाचे तीन तत्व स्वातंत्र्य, समता, बंधुता भारतानेही स्वीकारलेच परंतु त्यासोबत आणखी एक संकल्पना समाविष्ट केली आणि ती म्हणजे न्यायाची संकल्पना.

म्हणून राज्यघटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य घटनेच्या माध्यमातून भारतात सामाजिक न्याय वंचीत घटकांना विशेषतः हजारो वर्षापासून अन्याय अत्याचाराचे बळी ठरलेल्या अनु. जाती, जामातीतील लोकांना मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी झाल्यापासून जागतिकीकरणाचा स्विकार करेपर्यंत सामाजिक न्यायाची वाटचाल प्रभावीपणे सुरू होती परंतु भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यापासून न्यायामध्ये अनेक अडथळे निर्माण झाले आहे,

संदर्भग्रंथ सूची

१. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches, Govt. of Maharashtra - Vol. I to X.

२. Raw's, John (19710. Theory of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press.)

३. सत्याचे प्रयोग - महात्मा गांधी

४. सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण - डॉ. आनंद तेलतुबडे

५. भारतीय राज्यपध्दती, राज्यघटना - डॉ. कृष्णा भोगे

□□□

20	Preservation of Heritage: Role and Development of Libraries in India.	Dr. Pradip Barad	81
21	Haunted by India's Holy River: India and Bangladesh dispute over the waters of the Ganga- Padma.	Manisha Shrimali	87
22	Human Resource: Role Of Management As On Industry"	Dr. Suresh K. Pulate	92
23	Contribution Of Women To The Mahanubhav Sect	Sandhya Rustam Yevle	95
24	Gender Issues and Gender Inequality in Select Novels of Anita Desai, Shashi Deshpande, Ngugi Wa Thiong'o And Sudha Murthy	Esak Sayyad Shaikh	98
25	The Role Of Digital Technologies And Virtual New Media In The Preservation Of Cultural Heritage	Dr. Rajendra N. Raskar	102
26	Features Of Communication Through Social Media	Dr. Mangesh M. Gore	106
27	The Heritage of Indian Sculpture	Dr. Prabhakar G. Gawand	110
28	Handling Barriers To Communication In Modern Age	Dr. Shantilal Ghegade	114
29	Solubility of Salicylamide in pure and binary solvent mixtures of water and methanol	Ramesh R. Pawar, Atul S. Kale & Sachin S. Kale	118
30	Christianity And Its Linkages To Ancient Indian Past With Special Reference To Pehlavi Cross From Agasaim, Goa.	Deepak Suryawanshi & Dr. Swapna Samel	122
31	Sati Narratives- Jain And Hindu Perspectives	Dr.Hemali Sanghavi	127
32	Status Of Women In The Warkari Sect	Dr. Swarali C. Kulkarni	130
33	WHAT IS IN NAME? Story of Nomenclature of Mumbai.	Ashwini Patange	134
34	China- India's Relations in the context of looming Water Wars.	Manisha Shrimali	138
35	Study Of Matlab Implementation In Solving Ordinary Differential Equations	A. S. Shinde	144
36	Rock Cut Art: South Indian Heritage	Ms. Ashwini Shirsath & Mr. Sachin Bande	149
37	A Study On Performance Of Lead Bank Scheme With Reference To Palghar District	Poonam M. Khadke	158
38	Effect Of Social Media Presence On Marriage Rituals W.R.T. Marathi Community	Mrs. Kshamata Sachin Lad	163
39	Inscriptions From St. Augustine Tower Having Human Skull And Bones Representing Connection Of Pirates?	Deepak Suryawanshi& Dr. Swapna Samel	167
40	Globalization And Literature: An Overview	Mr.Nagesh S.Gaikwad	173

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

GLOBALIZATION AND LITERATURE: AN OVERVIEW

Mr. Gaikwad Nagesh Sambhaji
Assistant Professor, Department of English
Chh.Shivaji Night College of Arts&Commerce, Solapur

Abstract:

This research paper attempts to show the globalization effect on literature. Globalization can be viewed as the process of metamorphosis of local or regional phenomena into global ones. It is an ongoing process for the integrity of regional economies, societies and cultures through worldwide networks of exchange. The term globalization has been used in both popular and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age.

***Key Words**: Globlization, Impact, hyberdity, culture etc.*

Objectives:

1. To understand the Concept of Globalization& Scope
2. To know the change scenario after globalization
3. To interpret relevance of globalization in the study of Literature and political issues.

Introduction:

Globalization is a concept very difficult to define, especially because the term or concept has come to refer to a gamut of variables interlocking and trends so much so that once the term 'Globalization' is mentioned it evokes a lot of passion and emotion. Whereas the perception of globalization dominant in Western Europe and North America is the existence of extensive opportunities for economic development of the world and significant contribution to make better the people's condition of existence. The Third World perception of globalization is that of a harmful process that maximizes inequality within and among states. We can say that globalization, Integrating and fragmenting the world, uniformity and localization, increased material prosperity and deepening misery and homogenization and hegemony, is a complex process and phenomenon of antinomies and dialectics. The term 'globalization has come into wider acceptance. Since the middle of the, consumption and distribution within capitalist societies. The first impact of globalization was felt in the car manufacturing industry's collaboration 1980's as a broader all –comprehensives one than the erstwhile words like international and Internationalism. While the word" international" was used to denote relations between nations in the political sphere, the word'Globlisation' is drawn from economics to refer to the dominant model of contemporary manufacture between a capitalist developed country and developing undercapitalized country like India.

Many scientific and technological innovations which have touched most progressive countries in science and knowledge fall within the sphere of globalisation. Mass communication media such as satellite, television and Internet have facilities 'Globalisation in other sphere as well. The 'Cyberspace' revolution has made globalisation attainable. Globalisation connotes the non-existence of the boundaries of time, space and culture. Information and knowledge travel and cross international boundaries; money can also disseminate globally. In Science, countries are entering into crucial pacts/treaties to produce, distribute and conserve even atomic energy. Globalisation has other aspects too.

In Post-colonial parlance (language) globalization is seen as revivals of dominations of the 'Third World' countries by the 'First World' countries. This means that individual distinctions of culture and Society are forcibly erased by a homogenous global culture. In a sense globalization has decolonised the decolonized

CSNC SOLAPUR

independent nations through the economic dominance of the former colonial powers. This view can be seen as a narrow outlook on globalizations.

As in the fields of Science, industry and Politics, so also in the field of Culture the traces of globalisations can be discovered. In Chaucer's Prologue it is recorded that the knight had returned from battles that took him beyond his own country to fight wars/battles for other countries. This was global warfare; Ulysses fought such wars whenever he was called. Ironically, war was globalised. Marlowe's Faustus vows to bring all economically and commercially profitable goods to enrich his country, through his power of necromancy. Shakespeare spendthrift Bassanio has his "doublet" from France and every article of his dress on his body from different parts of the globe. Andrew Marvel's carpe diem poem' To His Coy Mistress' wants lovers to squeeze the globe and hold it in the palms. The concept of globalization had found expression in literature.

In the 18th century the books like Rousseau's'Social Contract' had revolutionized the minds of people all over the world about freedom. Global knowledge and thought revolution had begun. The concept of American dream crossed national borders to affect Indians, too to harbour such a dream.

In the 19th Century fiction of Dickens, Thackeray, George Eliot and others. We have protagonist who have travelled across the globe/world to acquire knowledge to sharpen their wits. In the 20th century, side by side with global knowledge and global trade. Global terrorism gripped countries.Conrads'Under Western Eyes' treats global terror as a cowardly act against which people power resistance stands to test. Similarly cybercrimes have increased-Wikipedia has become global. But since 1960's linguistics as scientific ordered system of language has achieved global significance brining all language under one phonological system.

Cultural and critical contemporary theories have brought literature of world under one preview. Barthes, Saussure, Derrida and other theorist are familiar to all scholars' irrespective of national affinities. Writers have become global and reading books, selling books are global Modern Knowledge has crossed 'bounded space', both national and personal.

The second approach posits that "cultural globalization, characterized by massive acculturation, worldwide homogenization, and ethnic annihilation, is an inevitable, though deplorable, side effect of the otherwise good economic globalization and its spin-offs – political modernization and global integration." 46 Accordingly two opposite positions are found within this approach: "that of neo-liberals and neo-imperial warmongers who believe that economic progress and modern institutions are worth the price of disposing of traditional and local cultures; and that of the liberals and third-positionists that see in local cultures and in ethnic diversity the alternative for globalization with a human face."

Another dignified authority on the subject of cultural aspects of globalization is undoubtedly Homi K. Bhabha, who is also best known for his central contribution to the development of post-colonial theory. Moreover, he has written extensively on literature in English, human rights, and globalization. As one of the most disputed terms in postcolonial studies, "hybridity" commonly refers to "the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization."72 In fact, to put it more accurately the much contested term hybridity is recently seen as a cultural effect of globalization. M. M. Kraidy presents hybridity as the "cultural logic" of globalization as it "entails that traces of other cultures exist in every culture, thus offering foreign media and marketers transcultural wedges for forging affective links between their commodities and local communities." Also Nederveen Pieterse, who labels hybridity as the rhizome of culture, argues that globalization as hybridization opposes views which see the process as homogenizing, modernizing, and westernizing, and that it broadens the empirical history of the concept.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Paul Jay demonstrates a logical awareness that "literature"s relation to the processes of globalization as they manifest themselves in a variety of historical periods – indeed, literature's facilitation of economic and cultural globalization – is becoming a potentially important field of study that might get short-circuited if we think of globalization only as a postmodern eruption." Quite expectedly there have been various attempts to relate discussions of literature, and literary texts in specific, with readings of the social and cultural corollaries of globalization. James Annesley's work Fictions of Globalization (2006) for instance can be interpreted in the same trend where he claims that "globalization must be read in relation to the ordinary transactions of ordinary people."

Conclusion: The term globalization term has been in increasing use since the mid-1980s. Many researchers explore works of literature so as to find reflections of diverse globalization themes within the texts and contexts and also to verify the realities of globalization through literary forms. Other literature / literary studies are developed into a platform for evoking, supporting and interpreting different social, political, literary, and cultural concepts within the realm of globalization.

REFERENCES:

1) Croucher, Shela. *Globalization and Belonging: The Politics of Identity a Changing World*, Maryland: and Littlefield, 2004

2) Freidman, Thomas. *The Lexus and The Olive Tree.* New York: Farrar Straus Giroux, 1999.

3) Radhakrishnan. R. *An Globalization, Desire, and the Politics of Representation, Theory in Uneven World*, London: Blackwell Publishing Ltd. 2003.

4) Robertson, Roland. *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London: Sage, 1992.

5) Sklair, Leslie. "Globalization", Sociology: Issues and Debates. Ed., Steve Taylor, New York: Palgrave, 2000.

6) Chakravorty Spivak, Gayatri. "*Global cities Terror and its Consequences", Globlicities Conference*, Michigan State University, 2001.

7).Gupta, Suman. *Globalization and Literature*, Cambridge: Polity Press, 2009.

8).Jameson, Fredric. Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham: Duke University Press, 1919.

9). Doner, Henrike. Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle Class- Identity in Contemporary India. Hampshire and Burlington: Ashgate, 2008.print.

10). M. Habib, *Globalization and Literature*,2015

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

225

Review of Research

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 9 | Issue - 2 | November - 2019

Impact Factor : 5.7631(UIF) ISSN:-2249-894X

महात्मा गांधीजी : पर्यावरण विषयक विचारांची प्रासंगिकता

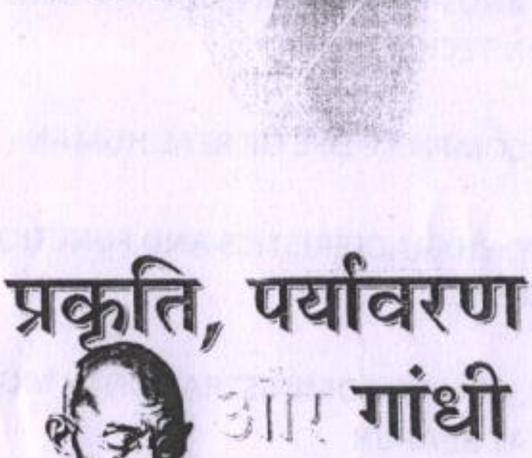

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल

इतिहास विभाग प्रमुख , छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर.

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधीजी म्हटले की एक आदर्श राजकारणी अशी त्यांची प्रतिमा मनामध्ये निर्माण होते. वास्तविक गांधीजींचे व्यक्तिमत्व एवढ्यापुरते मर्यादित ठेवता येत नाही. ......

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree, Save Paper, Save World

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 9, Issue -2, November -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	महात्मा गांधीजी : पर्यावरण विषयक विचारांची प्रासंगिकता सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल	1
2	MUJAHID URDU PUNDIT ANAND NARAYAN MULLA Dr. B. S. Khan	6
3	ROLE OF PUBLIC AND PRIVATE SERVICE PROVIDERS IN RESPECT OF INFORMATION TECHNOLOGY Lavanya Channa	12
4	RAMAYAN AS A COMPLETE LIFE OF REAL HUMAN Mr. Bhosale S. N.	15
5	MASKS: HISTORY, CHARACTERISTICS AND FUNCTIONS – GLOBAL PERSPECTIVE Shri Bhanje S. B.	20
6	IMPACT OF ADIL SHAHI'S ADMINISTRATION IN MONUMENTS DEVELOPMENT AT BIJAPUR Smt. Hema L. Jainapur[1] and Dr. Suma S. Nirni[2]	25

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 9 | ISSUE - 2 | NOVEMBER - 2019

महात्मा गांधीजी : पर्यावरण विषयक विचारांची प्रासंगिकता

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग प्रमुख , छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर.

प्रस्तावना :

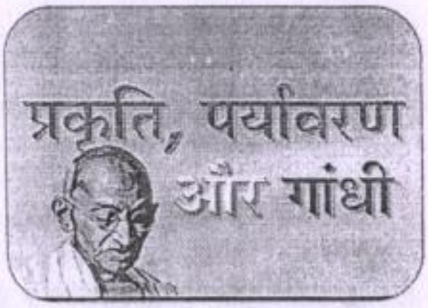

महात्मा गांधीजी म्हटले की एक आदर्श राजकारणी अशी त्यांची प्रतिमा मनामध्ये निर्माण होते. वास्तवात गांधीजींचे व्यक्तिमत्व एवढ्यापूरते मर्यादित ठेवता येत नाही. सत्य-अहिंसा, सत्याग्रह आणि सर्वोदय सारखी कल्याणकारी राज्याची सकंल्पना त्यांनी मांडली. मार्ग योग्य निवडला तर परिणाम पण योग्यच होणार हा विचार त्यांनी मांडला. ही विचारसरणी मानवाच्या जीवनाच्या जवळपास सर्वच पैलूंना व्यापून टाकते. गांधीजींच्या मते माणूस हा मुळात विवेकवादी जीव आहे. त्यामुळे निसर्गाशी समतोल राखत विकास साधून सर्व जिवांच्या कल्याणाची जबाबदारी आपोआपच त्यावर येऊन पडते गांधीजींच्या या विचारांमुळे त्यांना पर्यायवरणवादी म्हणता येते. सध्य काळात आहेत तसे ते पर्यावरणवादी नव्हते. गांधीजींनी कधीही पर्यावरणाची चळवळ उभी केली नाही, हरित सिद्धांत मांडला नाही की साहित्य निर्माण केले नाही. त्यांनी अनुसरलेल्या व्यक्तिगत जीवन प्रणातीलतून, लिखाणातुन मांडलेल्या विचारांच्या आधारे गांधीजींच्या पर्यावरणवादी विचारांचा मागोवा घेण्याचा सदर लेखाच्या माध्यमातून प्रयत्न केला गेला आहे. हे करत असतांना स्वातंत्र्योत्तर भारतात राबवण्यात आलेल्या दोन विकासाच्या नमुन्यांचा चिकित्सक अभ्यास करून, सध्यकाळातील त्याची प्रासंगिकता मांडण्याचा प्रयत्न सदर लेखामध्ये केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासाचा दृष्टिकोन :

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या नेतृत्त्वासमोर देशातील तत्कालीन अस्तित्वात असलेले मागासलेपण, दारिद्य, भूक, बेरोजगारी, रोगराई आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील मागासलेपण इत्यादी समस्येतून मार्ग काढण्यासाठी विकासाचे दोन पर्याय उपलब्ध होते. पंडित नेहरूनी पुरस्कारलेला शहरीकरणावर आधारित औद्योगिकरण केंद्रित विकास. यामध्ये जड-अवजड अशा भांडवलआधारित उद्योगांचा पुरस्कार केला होता. दुसरा पर्याय गांधीजींनी पुरस्कृत केला होता. यामध्ये स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आधारित, कुटीर व लघु औद्योगिकरण केंद्रित विकासावर भर होता. तात्वीकदृष्ट्या या दोन्ही प्रकारच्या नमुन्यांचा भारतात स्वीकार करण्यात आला. प्रत्यक्षात मात्र पहिल्या नमुन्यावर अधिक भिस्त व लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष जवळ येत आहे, त्यानिमित्त् गांधीजींच्या पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून या दोन्ही नमुन्यांचा चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत लेखामध्ये करण्यात आलेला आहे.

गांधीजींचे शहरीकरण, औद्योगिकरण आणि यंत्रासंबंधीचे विचार :

गांधीजींनी जीवनाच्या सर्व पैलूंना

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

एकात्मिक पद्धतीने पाहण्याचा दृष्टिकोन मांडला. म्हणून जो व्यक्ति आपल्या दैनंदिन गरजांचा गुणाकार करतो तो साधी राहणी उच्च विचार चे उदीष्ट साध्य करू शकत नाही. म्हणजे मानव, निसर्ग आणि इतर जीवजंतु हे एकच व्यवस्थेचे भाग आहेत. या विरूद्ध आधुनिक सभ्यता आहे.

गांधीजींच्या मते आधुनिक सभ्यतेचा मानव आणि निसर्गावर प्रचंड परिणाम झालेला आहे. आधुनिक सभ्यतेने जगातील नैसर्गिक साधनांचा अमाप गैरवापर करून एका छोट्या मानव समुहास श्रीमंत बनविले. त्यांच्या मते अशी सभ्यता, संपत्तीची भूक आणि ऐहिक-भौतिक सुखाची लालसा या खेरीज दुसऱ्या कशाचा प्रचार आणि प्रसार करू शकत नाही.[1]

गांधीजी हिंद स्वराज (1909) या त्यांच्या ग्रंथात आधुनिक सभ्यतेला 'सैतानी' (Satanic) असे संबोधतात त्यांच्या मते यंत्र हे आधुनिक सभ्यतेचे प्रमुख बोधचिन्ह आहे. यंत्रे एका महापापाचे प्रतिनिधित्त्व करतात. त्यांच्या मते भारताला दरिद्री बनविण्यामध्ये यंत्रे कारणीभूत आहेत.[2] आधुनिक सभ्यतेमध्ये निसर्गाप्रति हिंसेचा समावेश अंगभूत आहे. या कारणाने मानवाची सहमानवाशी आणि निसर्गाशी एकरूपता साधता येत नाही. यामुळे दिर्घकाळापश्चात निर्माण झालेली स्थिरता नष्ट होते. आधुनिक सभ्यतेचे सर्वाधिक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अमर्याद गरजा आणि प्राचीन सभ्यता ही मर्यादा आणि गरजांवर निर्बंधांनी ओळखली जाते.[3]

गांधीजी तंत्रज्ञानाच्या विरोधात नव्हते पण ते मानव-मानव आणि मानव-निसर्ग यांच्यामध्ये उतरंडी नातेसंबंध प्रस्थापित करणाऱ्या तंत्रज्ञानवादाच्या विरोधात होते. गांधीजींनी औद्योगिकरणाच्या विरोधात इशारा दिलेला आहे. त्यांच्या मते दैवच भारताला पाश्चिमात्य औद्योगिकरणापासून वाचवेल. त्यांच्या मते, एक छोट्याशा बेटवजा देशाच्या (इंग्लंड) आर्थिक-साम्राज्यवादाने संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. तर, 30 कोटी लोकसंख्येच्या देशाने असेच आर्थिक पिळवणूकीचे धोरण अवलंबले तर यामुळे संपूर्ण जग टोळधाडाच्या हमल्यामुळे होते तसे भकास होईल.[4]

गांधीजींनी शहरीकरणास गावांमधून होणारा दुहेरी निचरा असे म्हटले आहे. त्यांच्यामते भारतामध्ये शहरीकरण म्हणजे गाव-खेड्यांसाठी हळूवार पण हमखास मरण आहे. शहरीकरणामुळे भारताच्या 90% इतक्या लोकसंख्येस कधीही पोसता येणार नाही. भारतीय लोक 70 लाख खेड्यांमध्ये राहतात (आकडा 1934).

वर उल्लेखित गांधीजींच्या विचारांच्या दृष्टिने शहरीकरण-औद्योगिकरण केंद्रित विकासाच्या धोरणाची चिकित्सा दिल्ली शहर आणि यमूना नदी तसेच साबरमती नदी यांच्या प्रदुषण स्थितीच्या माध्यमातून करता येईल. दिल्लीतील यमूनेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील राजघाट येथे 'हे राम' कोरलेली गांधीजींची समाधी आहे. याच ठिकाणी 31 जानेवारी 1948 च्या संध्याकाळी गांधीजींवर अंत्यसंस्कार करण्यात आले. दिल्ली ही देशाची राजधानी आहे. हिंदू धर्म साहित्यामध्ये गंगेप्रमाणे यमूना ही पवित्र नदी मानली जाते. तर दुसरीकडे जगातील एक सर्वाधिक प्रदुषित नदी म्हणून ही तिची नव्याने ओळख निर्माण झाली आहे.

कार्तिक महिन्यात साजरा होणाऱ्या छट पूजेवेळी यमूना नदीवर अलीकडील काळात राहणाऱ्या पांढऱ्या रासायनिक फेसामुळे ती संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेत आहे. एकुण 1376 कि.मी. लांबी असणाऱ्या या नदीचे फक्त 2% पात्र दिल्ली शहरालगत वाहते. पण नदीतील एकुण प्रदुषणाच्या 75% प्रदुषण एकट्या दिल्ली शहरातून होते. दिल्ली प्रदुषण नियामक समिती आणि केंद्रिय प्रदुषण नियामक बोर्ड यांच्या मते यमूनेतील 90% प्रदुषण हे दिल्ली शहरातील प्रक्रियाविरहित सांडपाण्यामुळे होते.[5] यामध्ये नागरी वसाहतीतील सांडपाणी आणि औद्योगिक सांडपाणी यांचा समावेश आहे. यमूनेमध्ये दररोज साधारण 800 दशलक्ष लिटर प्रक्रियाविरहीत सांडपाणी सोडले जाते. या व्यतिरिक्त सण आणि उत्सवातील पूजा साहित्य, मुर्ती विसर्जन इत्यादी आहेतच.

अलीकडील एका अभ्यासानुसार दिल्लीतील यमूना नदीचे पात्र व्यवहारिकदृष्ट्या मृत पाणी आहे असे म्हटले आहे. हे पाणी पिण्यासाठी आणि शेतीसाठी वापरासाठी अयोग्य आहे. या पाण्यातील मिश्रित प्राणवायुचे प्रमाण शुन्य आहे.[6]

अलिकडील काळात थंडीच्या ऋतुमध्ये दिल्ली शहर आणखी एका कारणामुळे जगभरामध्ये लक्ष वेधून घेत आहे. दिल्ली शहराला थंडीच्या धुक्या व्यतिरिक्त प्रदुषित आणि विषारी धुर युक्त हवेच्या मिश्रणाने चादरीप्रमाणे पांघरले जाते. यामुळे दृष्टीस अडथळा निर्माण होतो आणि विषारी हवेमुळे अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. हवा प्रदुषणास उद्योग, वाहतुकीचा धुर, धुळकण आणि शेती जाळणे ही कारणे जबाबदार आहेत. ही समस्या इतकी गंभीर बनत आहे की, सर्वोच्च न्यायालयाला सरकारला निर्देश द्यावे लागत आहेत. भविष्यात कदाचित या समस्येवर उपाय म्हणून दिल्ली शहरामध्ये कर्फ्यु लागू करावा लागेल.

गांधीजींनी साबरमती नदीच्या काठी अहमदाबाद येथे साध्या राहणीमानाचा आदर्श घालून देण्याच्या दृष्टीने साबरमती आश्रमाची स्थापना केली. गांधीजींना साबरमतीचे संत असेही संबोधले जाते. अहमदाबादेतील प्रक्रिया विरहित अवैध सांडपाण्यामुळे साबरमती नदीसुद्धा अहमदाबाद येथे मृत व अप्रवाहित घोषित करण्यात आली. या नदीशी गांधीजींचे खास नाते राहिलेले आहे. ते स्वतःच्या गरजेपुरतेच नदीचे पाणी वापरत. याच आश्रमामध्ये ते लिफाफे उलटे करून वापरण्याचा स्वकृतीतून धडा देत. ही नदी गुजरातमधील चार मोठ्या औद्योगिक जिल्ह्यातून वाहते. अहमदाबाद येथे साबरमती आश्रम आहे. राजकोट या संस्थानात गांधीजींचे वडील दिवाण होते. त्यांचे बालपण येथे गेले. खेडा येथे शेतकऱ्यांच्या वतीने गाधीजींचे शिष्य वल्लभभाई पटेल यांनी नेतृत्त्व केलेल्या सत्याग्रहामुळे त्यांना सरदार ही पदवी मिळाली. चौथे शहर बडोदा होय.

गुजरात प्रदुषण नियंत्रण बोर्ड आणि पर्यावरण सुरक्षा समिति यांच्या संयुक्त अहवालानुसार औद्योगिक आणि शहरी सांडपाणी नदीच्या प्रदुषणास प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत.[7] भविष्यात साबरमती नदी ही एक मृतजल साठा म्हणून घोषित होईल.

देशात प्रतिदिन उत्पन्न होणारा मलसाठा आणि देशातील मलनिस्सारण केंद्रांची एकुण क्षमता मधील तफावतीमुळे अतिरिक्त मलसाठा हा विनाप्रक्रिया अवैधरित्या देशातील नद्यांमध्ये सोडून दिला जातो. यामध्ये ठराविक उद्योजकांना संपूर्ण सुट देऊन निसर्गाचा ऱ्हास करून अमाप संपत्ती मिळविण्याची सरकारनेच परवानगी दिली आहे. असा विकासाचा नमुना अनाधिकृतपणे पण उघड-उघड राबविला जात आहे.

दिल्ली शहर, यमूना आणि साबरमती नदी हे केवळ प्रतिनिधिक स्वरूपातील उदाहरणे आहेत. देशातील इतर शहरांची स्थिती फारशी आशादायी नाही. बकाल वस्त्या, दारिद्र, प्रदुषित हवा, पाणी, जमीन थोड्या फार फरकाने सर्वत्र आहेत. यात मानवीय उन्मादात दिवसेंदिवस भर पडून माणसाचे जीवन अधिकाधिक चंगळवादी व भौतिकसुखासाठी हावरटपणे जगणाऱ्या प्राण्यांमध्ये रूपांतरीत होत आहे.

वरील उदाहरणांखेरीज एक उदाहरण आहे मुंबईतील आरे कॉलनीतील. मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन लि. च्या कार शेडसाठी येथील मीठी नदीच्या खोऱ्यातील वृक्षांची तोड करण्यासाठी लोकांनी विरोध दर्शविला. मुंबईचे फुफ्फुस समजले जाणारे आरे कॉलनीतील जंगल स्थानिक जैवविविधतेने भरपूर आहे. येथे बिबट्यांसहित जैवविविधता संरक्षित आहे. केवळ येथील जमीन सरकारी असल्याने अधिग्रहणास सोपे आहे आणि सिप्ज (SEEPZ) पासून ही जागा जवळ आहे म्हणून मेट्रोचे कार शेड उभे करण्याचा घाट खुद्द सरकारनेच घातला. हा प्रकल्प आणि विकास पर्यावरणाप्रती सध्या सरकारचीच किती असंवेदनशिलता आहे याचे ताजे उदाहरण आहे.[8]

पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबविण्याचे उपाय :

गांधीजींचे अहिंसेचे विचार व्यक्ति, निसर्ग, प्राणीमात्रा या सगळ्यांवर सकारात्मक प्रभाव पाडू शकतात. सत्याचा आग्रह हा निसर्ग नियमांची पायमल्ली करण्यापासून मानवास परावृत्त करू शकतात. सर्वोदय संकल्पनेत सर्वांचे कल्याण समाविष्ट आहे. सद्य परिस्थितीत यंत्र आणि उद्योगांना संपूर्णतः हद्दपार करणे अव्यवहार्य व अशक्य बाब आहे. या परिस्थितीत पण केंद्रिकरणावर आधारित औद्योगिकरणाऐवजी गांधीजींनी सुचविल्याप्रमाणे विकेंद्रिकरणावर आधारित कुटीर व लघु उद्योगांची श्रृंखला मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केल्यास मास प्रोडक्शन (मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती) ऐवजी प्रोडक्शन बाय मास (लोकांकडून निर्मिती) चे धोरण प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.

गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे ग्राम-गणतंत्राची निर्मिती करून त्यामध्ये सद्य काळानुसार ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी मांडलेले PURA (Providing Urban Amenities in Rural Areas)[9] चे ग्रामिण भागांमध्ये शहरी सुविधा पुरविण्याचे मॉडेल राबवणे शक्य आहे. यामुळे सद्या आवाक्याच्या बाहेर चाललेल्या शहरी समस्यांवर उपाय म्हणून व्यवस्थापनास सोयस्कर आणि पर्यावरणपूरक अशा छोट्या विकास केंद्रांची निर्मिती करणे व्यवहार्य ठरते. याचा अर्थ, आहे ती शहरे नष्ट करणे असा होत नाही. सध्या काही ठराविक शहरांभोवतीच विकास केंद्रित आहे. तेच फक्त खेड्या-पाड्यांपर्यंत पोहोचवायचे आहे. जेणेकरून नैसर्गिक साधनांवरील ताण कमी होईल. यंत्र आवश्यक आहेत पण कामगार केंद्रित रोजगाराभिमुख औद्योगिक धोरण हे भारतासारख्या वाढत्या लोकसंख्येकरीता आणि निसर्गाचा समतोल राखण्याच्या दृष्टीनेही अधिक शाश्वत आहे.

व्यक्तिच्या गरजा मर्यादित ठेवून पर्यावरण पुरक राहणीमान शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. अपारंपारिक उर्जा स्त्रोतातून निर्माण होणाऱ्या विजेवर चालणारे वाहन यांचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी नफेखोरी बाजुला ठेवून लोक-उद्योग

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

230

समूह आणि सरकार या सर्वांचे प्रयत्न एका दिशेने होणे गरजेचे आहे. सार्वजनिक वाहतुक सक्षम करणे व ती स्वस्त ठेवणे जरूरी आहे. आज दिल्ली मध्ये मेट्रोचे जाळे वाढत आहे तरीसुद्धा रस्त्यांवरील वाहनांची गर्दी कमी होत नाही. एका सामान्य कामगाराच्या एकुण उत्पन्नाच्या 8% सर्वसाधारण विन वातानुकुलीत प्रवासाकरीता खर्च होतात. तर वातानुकुलीत करीता 14% आणि दिल्ली मेट्रो करीता 22% खर्च होतात. ही झाली दिल्लीची स्थिती. भारतातील बऱ्याच शहरांमध्ये सार्वजनिक वाहतुक सेवाच उपलब्ध नाहीत. ह्या उणिवा दूर करणे गरजेचे आहे.

महात्मा गांधीजींचा चष्मा सध्या स्वच्छ भारत अभियानाचे प्रतिक बनले आहे. त्यांची दृष्टी त्यांच्याच नावे सुरू असणारी रोजगार हमी योजना मनरेगा अंतर्गत वापरता येऊ शकते. सद्या राष्ट्रीय हरित मिशन या वृक्षारोपण योजनेस मनरेगा मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. याच पद्धतीने शहर आणि गावांमध्ये मनरेगा अंतर्गत मोठ्या प्रमाणावर हरित प्रकल्पांची कामे सुरू करता येऊ शकतात. यामध्ये हायवे, रेल्वे मार्गांच्या बाजूच्या जमीनीवर वृक्षारोपण, सौरउर्जा प्रकल्पांचा विचार केला जाऊ शकतो.

एकीकडे भारतातील शहरांमधील हवा प्रदुषित होत असतांना दुसरीकडे कोळसा आणि इतर जीवाश्म इंधनावर आधारीत ऊर्जा प्रकल्पांची संख्या वाढत आहे. सरकारने अर्थकरण स्थिर करण्यासाठी हा मार्ग अवलंबला असावा. अल्प कालावधीपुरता विचार केला तर हा निर्णय बरोबर वाटतो. पण वास्तवात हा शाश्वत नक्कीच नाही. जरूरी नाही की भारताने सुद्धा पाश्चिमात्यांप्रमाणे ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वाधिक कार्बन उत्सर्जन करणाऱ्या औद्योगिकरणाचेच अनुकरण केले पाहिजे. पुढच्याला ठेच मागचा शहाणा या म्हणीचा बोध घेणे गरजेचे आहे. अमेरिका आणि चीन पाठोपाठ भारत कार्बन उत्सर्जन करणारा जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि साधनांचा विचार करता पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधणे म्हणजे स्वत:साठी कबर खोदण्यासारखे आहे. भारताने कडक पर्यावरण निर्बंध देशांतर्गत लागू करून त्याची अंमलबजावणी त्याहून अधिक कडकपणे करून जगातील एक शुन्य कार्बन उत्सर्जन देश बनन्याच्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त् अवजड उद्योग प्रणित विकासाचे नमुन्यामधील उणीवा, त्रुटी दुर करून यंत्रांना पुर्णपणे हद्पार न करता, शहरे नष्ट न करता, गांधीजींचे ग्राम सक्षमीकरणाचे धोरण राबविण्याची प्रासंगिकता ही प्रत्यक्ष गांधीजींच्या काळापेक्षाही अधिक महत्त्वाची बनलेली आहे चंगळवादामुळे निसर्गावर होत असलेल्या अविरत हिंसेपासून गांधीजींचे साधी राहणी मर्यादीत गरजा, सत्य-अहिंसावादी विचारच मनुष्यास परावृत्त करू शकतात. गांधीजींच्या पर्यावरणवादी विचारांची प्रासंगिकता त्यांच्या एका वाक्यात समावलेली आहे. पृथ्वीमध्ये प्रत्येक मानवाच्या गरजेनुसार पुरवठा करण्याची क्षमता आहे, पण प्रत्येक माणसाच्या लालसेची भूक भागवण्य ची नाही.

संदर्भ :

1. Roy Ramashray, Self and Society : A study in Gandhian thought, New Delhi : Sage, 1985 Pg. 36-38.
2. Gandhi M.K., Hind Swaraj or Indian Home Rule, Ahmedabad, Navajivan Trust 1938, Pg. 81.
3. Young India, June 2, 1927.
4. terrin.org, Moolakattu John's, Article, Mahatma Gandhi and Environment 1/10/2019.
5. earth5r.org, Article - Yamuna river pollution sustainable solution future. July 22, 2020.
6. Sulabhenvis.nic.in/Database/Water quality Statud - 6984-aspx.
7. Down to earth.org.in, बातमी, The dark side of Sabarmati river development by Rajeev Khanna 17/3/19.
8. http://www.indiatoday.in/news-analysis/story/aarey-forest-story-of-a-milk-colony-that-has-film-city-may-have-metro-car-shed-.
9. rural.nic.in/sifes/default/files/07PURA%28F%29.pdf.

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Photos

AARHAT PUBLICATION & AARHAT JOURNAL'S
108, Gokuldham Park, Dr. Ambedkar Chowk, Near T.V. Tower, Badlapur (E)-421503.
Email ID: aarhatpublication@gmail.com • Phone: 9822307164
Website: www.aarhat.com

AMIERJ

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL
A Peer Reviewed Multidisciplinary Journal ISSN: 2278-5655
SJIF Impact Factor 6.236 Vol VIII Special Issues XVII

Excelssior Education Society's

K. B. COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE FOR WOMEN, THANE

One Day International
Multidisciplinary
Conference
ON

HERITAGE AND ONGOING INNOVATIONS: THE MAGIC OF ACHIEVING UNREALISTIC HEIGHTS

Saturday, 23th November 2019

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Chief Editor
Dr.Deepak B. Bansod

259 250

INDEX

Sr. No	Title Name	Name of the Author	Page No.
1	Social Impact Of Globalisation On Various Sectors In India	Dr. Gyanandre Tripathi Anudita Dixit	1
2	Social Reformer Bhaskarao Vithojirao Jadhav	Dr. B. K. Bhosale	5
3	Compensation Management Practice: A Comparative Study Of Public And Private Sector Banks	Anita Yakkali Laveleen Kaur Narang	10
4	Resurrection Of Article 15 Of Indian Constitution	Mr. Pranav Thomre Aniket V. Sarode	15
5	Heritage As Soft Power: What India Can Learn From The World	Gayatri Karnik & Khushboo Jain	17
6	Human Resource Industry trends challenges and opportunities in 21st century	Mr Sanjay Jagannath Kasabe	20
7	India China Border Trade from Past to Future Potentials in the 21st Century	Sumedh Lokhande	25
8	The impact of conversion of Heritage sites into hospitality Industry in Maharashtra State	Ashok V. Poojari	29
9	Critical Study Of Lgbtq+ Representation In Indian Mainstream Cinema	Ms. Jui Kadvekar	32
10	The Gender Issue -Marginalisation Of Women: An Everlasting Tale In Literature And Society	Sharmila Jajodia	36
11	Visibility of Conflicts through the narrative of History and Present in "Chankya's Chant"	Mr. Kalekar Sanjay S.	40
12	Financial Performance Analysis of Maruti Suzuki India Limited: A Case Study	Nitin Ramchandra Wadhvinde	44
13	Mathematics , A Magic Tool to Connect With Society	Dr. Seema Agarwal	51
14	Heritage of Mithi River and its significance (2005-2017)	Miss Pranali Laxman Musale	57
15	Seasonal variation of *Moniezia (B) hircusae* in *Capra hircus* at Sangamner region, Ahmednagar District.	Dr. V. R. Pawade	60
16	Theme Of Disaffection And Dislocation In The Select Novels Of V.S. Nailpaul: An Overview	Mr.Nagesh S.Gaikwad	64
17	Gurukula Vs Google	Dr. Alka Mohan Kadam	67
18	Heritage And Ongoing Innovations: The Magic Of Achieving Unrealistic Heights	Ms. Amrin Jamadar	72
19	History of Economic Thoughts	Dawane Sudarshan Kishanrao	76

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

THEME OF DISAFFECTION AND DISLOCATION IN THE SELECT NOVELS OF V.S. NAILPAUL: AN OVERVIEW

Mr.Nagesh S.Gaikwad
Chh.Shivaji Night College of Art and Commerce Solapur

Abstracts:
The present paper focuses on the V.S.Naipaul, Indo-Trinidadian author conferred Nobel Prize for Literature. The diasporic writing is the records of the experiences of the diasporic communities living in varied socio-cultural settings. He shows how the western oriented Creole culture of Trinidad corroded Hindu traditional Customs and beliefs. He has a split sensibility guided by his western outlook. He remained homeless without any brand of identity.

Key words: *- Diasporic, Identity, expatriate, alienation, displacement, exile and rootlessness*

Introduction: Diaspora is often caused by major historical and political changes, carries with it the collective cultural memory and capital of the past, overseas or across border religion, customs and folklore. Diaspora writing today connects the past and present and forges new notions of transnational and fluid identity. It also challenges the centre periphery positioning central to traditional post-colonial studies. The contemporary diasporic authors have increasingly come to be seen as transcultural and transnational authors...People today are migrating to different parts of the world for one reason or the other. From Indian too, millions of people have migrated to various alien lands under forced exiles or self-imposed exiles. . Some of them have made a mark in the field of writing. These immigrant writers reflect, on the one hand, their attachment to the motherland and on the other, their feeling of alienation and rootlessness. They suffer from psychic trauma and haunting presence of their lost homeland-the land of their birth-and also suffer from the anguish of reinventing home in the land of their choice.

Objectives:

1. To understand the meaning and nature of disaffection &dislocation .
2. To focus on the main portents of disaporic writing.
3. To interpret the major concerns of disporic writing.

Methods and Materials:

This is the secondary research based on the major concepts of the main proponents who have been contributing to the study of diasporic Writing.So. It is basically interpretative and analytical.

The Diasporic writings which are also known as 'expatriate writing ' or 'immigrant writing' largely give voice to the traumatic experience of the writers when they are on the rack owing to the clash of two cultures or the racial discrimination they undergo. Immigration proves a pleasant experience only to a few immigrants who succeed in assimilating themselves with new geographical, cultural, social and psychological environment.

The present study deals of V.S.Naipaul. V.S. Naipaul is well known Diasporic Writer. He is considered one of the promising writers of Trinidad. He is known for his works that reflects identity crisis, Diaspora, migration, intertextuality, space, place, alienation, and displacement and writing differences. His novels often incorporate historical events. His novels frequently employ the diasporic themes.

A way in the world and *A bend in the River these* two novels western cultural representation. Indara gives Salim, the hero of *A bend in the River.* Anyway what Naipaul seems to imply by using the word construct in the both cases is the conditionality of a particular experience; the experience that generates a set of mixed choices,

the overall fluidity of one's given character. Finally, the kind of freedom one achieves through the fluidity, the multiplicity of more than one set of place, culture, language, association. I wish to clarify the three stages in which I intend to discuss Diaspora, writing and experience in this context. The idea or the principal of understanding behind a body of diasporic writing or diasporic discourse primarily relates to the historical stages through which the populaces of a country have undergone due to economic, political, sociological, military and other pressures or compulsions. Naipaul has written about the writer's exile in London, its neutrality and nonattachment in the 'The Regional Barrier' which is a well-known piece. And as it were, he made an almost prophetic remark in it. "I feel living here will eventually lead to my own sterility". There is indeed an ever-lasting feeling that Naipaul seems to have got stuck-up in his older themes, at least in his fictional works. The failure on the part of the exile to reconnect with his homeland is something which is itself a controversial area of discussion and debate, particularly in the case of writers like Naipaul who have reached a terminal stage in their complicated umbilical relation with Trinidad. His first visit to Trinindad in 1962 has been returning to dig out new possibilities of recapitulating the older link he has with the place. As is clear, he has been moving closer to his childhood and the impressionstic years in Trinidad to refocus through a mental prism the events of European intervention in the Caribbean by viewing monuments, buildings, roads, squares and the old plantaion areas. This becomes evident after through reading of A *Way in the World.*

The themes and issues of exile, identity, alienation, acculturation, rootlessness, Caribbean history, Naipaul's Indian ancestry and its complexities have dominated it. However, I mainly wish to concentrate on two important aspects of Naipaul's representing a 'diaspora'.Firstly Naipaul's involvement with the issues of cultural and literary identity in multiple ways, and secondly, his intellectual and personal obsession with India as a country and metaphor that he evokes in a mood of anger and despair, at other times signifying a desperate need to approach the new reality of India with a dramatic shift in stance. Naipaul belongs to the East Indian Caribbean historical journey. His migration and exile though, as is explicitly clear, is identifiable with similar migrations of other Caribbean writers. The difference lies in Naipaul's distancing and excluding himself from that literary phenomenon in highly personal terms. The extended family, the relations, the rituals could hardly yield any rewarding meanings about the outside world in Trinidad with all its entanglements of race and history. But now Naipaul, the aspiring writer recalls that fantasy from memory during a dull and dreary English afternoon within the vicorian-edwaridarian gloom of the BBC freelancer's room. This was Naipaul's earliest restating into words the aimlessness, the rootless isolation of the Indians in the West Indies. Clearly, Naipaul has more than once expressed his disclination to include race as a subject or force in his writing... *A House for mr.Biswas* in this novel Universalist, paradigm reincorporates their difference .the intention of placing an uncanonized literary body of an insignificant man's experience on an epic proportion, to produce a kind of fiction that would transcend the peripheral domain of the regional foreign. *A house for Mr. Biswas* does illustrate the technique and realism patent to the19th century English literature. Naipaul early work based a good deal on calypso and the local dialect, hence the dependence on West Indian Cultural components sounds correct. The racial issues he touches upon in *Guerrillas* and *a Bend in the River* are relevant, more to the contemporary national issues and racist posturing than to culture or history. Naipaul's migration and exile , his life in England , his near-static literary career at the present point of time indicate an exhaustion of his earlier regional, disporic subject-matter that creatively engaged him, albeit in negative aesthetics and colonial world view.

Naipaul has often written about his dislike of life in a big city; the impersonality, the isolation, the lack of communal life. The writer's life at *The Enigma of Arrival* illustrates is one of continuous wrestling with one's location and it's relation with the past. The Enigma is a text that indirectly underlines some of the most

remarkable features of diasproic writing, especially the way Naipaul, through a subtle technique and style attempts , what he calls a' A synthesis of the worlds and cultures that made me'.

References:

1. Dewani, Richa. Indian Diaspora. Jaipaur: Book enclave, 2013.
2. Manjit Inder Singh. V.S.Naipaul. jaipaur: Rawat pulbications, 2002.
3. Chaubey, Ajay Kumar, (2015) ed. *V. S. Naipaul: An Anthology of 21st Century Criticism*. New Delhi Atlantic Publishers & Distributors.
4. *Dooley, Gillian (2006), V.S. Naipaul, Man and Writer, University of South Carolina Press, ISBN 978-1-57003-587-6, retrieved 30 September 2013*
5. *French, Patrick (2008), The World Is What It Is: The Authorized Biography of V. S. Naipaul, New York: Alfred Knopf, ISBN 978-0-307-27035-1, retrieved 19 September 2013*

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Gmail

Anil Barbole <dranilbarbole@gmail.com>

Fwd: Paper Accepted: Volume IX, Issue XII, DECEMBER 2019 IJMTE JOURNAL

1 message

Mayura Mali <mayuralmali@gmail.com>
To: dranilbarbole@gmail.com, "Dr. Anil Barbole" <dranilbarbole@yahoo.in>

26 December 2019 at 18:55

---------- Forwarded message ---------
From: UGC JOURNAL IJMTE <submitijamtes@gmail.com>
Date: Thu, 26 Dec 2019, 11:05 a.m.
Subject: Paper Accepted: Volume IX, Issue XII, DECEMBER 2019 IJMTE JOURNAL
To: <mayuralmali@gmail.com>

Dear Author/Research Scholar,

This is to inform you that your paper has been accepted for publication in **IJMTE,** which will be published in our **Volume IX, Issue XII, DECEMBER 2019.**

Paper Title : Job Satisfaction of Employees: Review of Literature

Paper ID : IJMTE/3171

You are advised to complete the process for the publication of your research paper.

1. Submit Registration form and Copyright form to submitijamtes@gmail.com

2. Pay your Publication Fee Online or Offline.

3. Paper will be published within 24 Hours **(Guaranteed Publication within given time)** after the completion of step 1 & 2.

4. Soft Copy of the certificates will be provided **immediately (within 04 hours) after paying the fee for accepted papers.** You can download your certificates.

Please find attachments Acceptance letter along with Registration form and copyright form. Processing charges for your manuscript, hard copy of certificates and Hard Copy of journal copy and online publication.

The registration fee is 2000 INR Per paper **(up to 06 Authors)**

Phone Contact : +91-6301762612

For any queries Please mail us to : Submitijamtes@gmail.com

www.ijamtes.org

Please intimate after submitting your processing charges.

You can proceed to make payment through Google Pay

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

E

Esd Journals

esdjournals@gmail.com

+91 76739 38467

esdjournals@okhdfcbank

Scanned copy of bank receipt is required.

See below Account details for Internet Banking/Cash Deposit:

A/c Holder	**ENGINEERING SKILL DEVELOPMENT**
A/c. No	**918020114358484**
Bank Name	**AXIS BANK**
Branch	**CHIRALA**
Account Type	**CURRENT**
IFSC Code	**UTIB0001017**

For Online Payment Click for Instant Payment Pay Now

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

3 attachments

- **ACCEPTANCE LETTER - 3171.docx**
  163K
- **IJMTE COPYRIGHT FORM.docx**
  31K
- **IJMTE REGISTRATION FORM.docx**
  31K

I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

International Journal of Management Technology and Engineering
An ISO : 7021 - 2008 Certified Journal
ISSN NO: 2249-7455 / web : www.ijamtes.org / e-mail : submit@ijamtes.org
Address : A14/7- UA, Armament, Pune, India - 411021

CERTIFICATE OF PUBLICATION

Certificate ID : IJMTE/3171

This is to certify that the paper entitled

"Job Satisfaction of Employees: Review of Literature"

Authored by

Professor (Dr.) A. N. Barbole, Principal

From

Chatrapati Shivaji Night College of Art's & Commerce Solapur

Has been published in

IJMTE JOURNAL, VOLUME IX, ISSUE XII, DECEMBER - 2019

UGC APPROVED

6.3 IMPACT FACTOR

M. ASHITOSH MEHATA
Editor-In-Chief
IJMTE
www.ijamtes.org

International Organization for Standardization 7021-2008

DOI:16.10089/IJMTE

crossref member
CROSSREF.ORG THE CITATION LINKING BACKBONE

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Job Satisfaction of Employees: Review of Literature

Professor (Dr.) A. N. Barbole[1]
*[1]Miss. Mayura Laxman Mali[2]

[1.] *Principal, Chatrapati Shivaji Night College of Art's & Commerce Solapur*
[2.] *Research Scholar, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur*
[1] dranilbarbole@gmail.com
[2] mayuralmali@gmail.com

Abstract

Job Satisfaction denotes workers contentedness about the job. It is employee's feeling concerning the work. The aim of this paper is to review the research which already carried out in the broad area of Job Satisfaction. The authors have reviewed books, research journals, theses, and literature available on the internet for this purpose. This literature review shows there are large number of factors like pay, befits, supervision, work environment, welfare policies that effect on employees job satisfaction. This paper reviewed different literatures from various research papers and thesis that is having relation to job satisfaction in different types of organizations and conclude that further study is required to be aware of relative importance of many recognized factors to job satisfaction.

Keywords: Job Satisfaction, Job Satisfaction Factors

Introduction

Job satisfaction refers to positive attitude or emotional disposition employees may gain from work or any aspect of work. Now a day's employee's job satisfaction becomes central attention in organization also for researcher because it is believed that job satisfaction having relation with performance of employees. There are mainly two types of job satisfaction first global job satisfaction which is related to job as whole, second is job facet satisfaction which refers to any particular facet of the job.

As job satisfaction is highly researched variable in workplace psychological, so different authors have different definitions.

E. A. Locke: - "Job satisfaction is pleasurable or positive emotional state resulting from appraisal of one's job or job experience".

Hop Pock: - "Job satisfaction is defined as the combination of psychological and environment circumstance that cause a person truthfully say I am satisfied with my job".

Importance of Job Satisfaction to Organization:-

- When employees in organization are satisfied then it reduces employee's turnover, recruitment cost, and training cost.
- Satisfied employees reduces employee retention.
- High productivity, high quality of product and services with increased teamwork are the result of highly satisfied employees.

[1] Corresponding Author

➢ When employees are highly satisfied they always deliver better services and it result in increased customer satisfaction and loyalty.

Importance of Job Satisfaction to Employee:-

- ➢ Satisfied employees will always believe that organization can satisfy him longer period of time.
- ➢ Improved quality of work will be done when employee is satisfied.
- ➢ Satisfaction will always result in better productivity.
- ➢ When employees are satisfied, they create and deliver superior service to customer and organization.
- ➢ If employees are satisfied then they are more committed to organization.

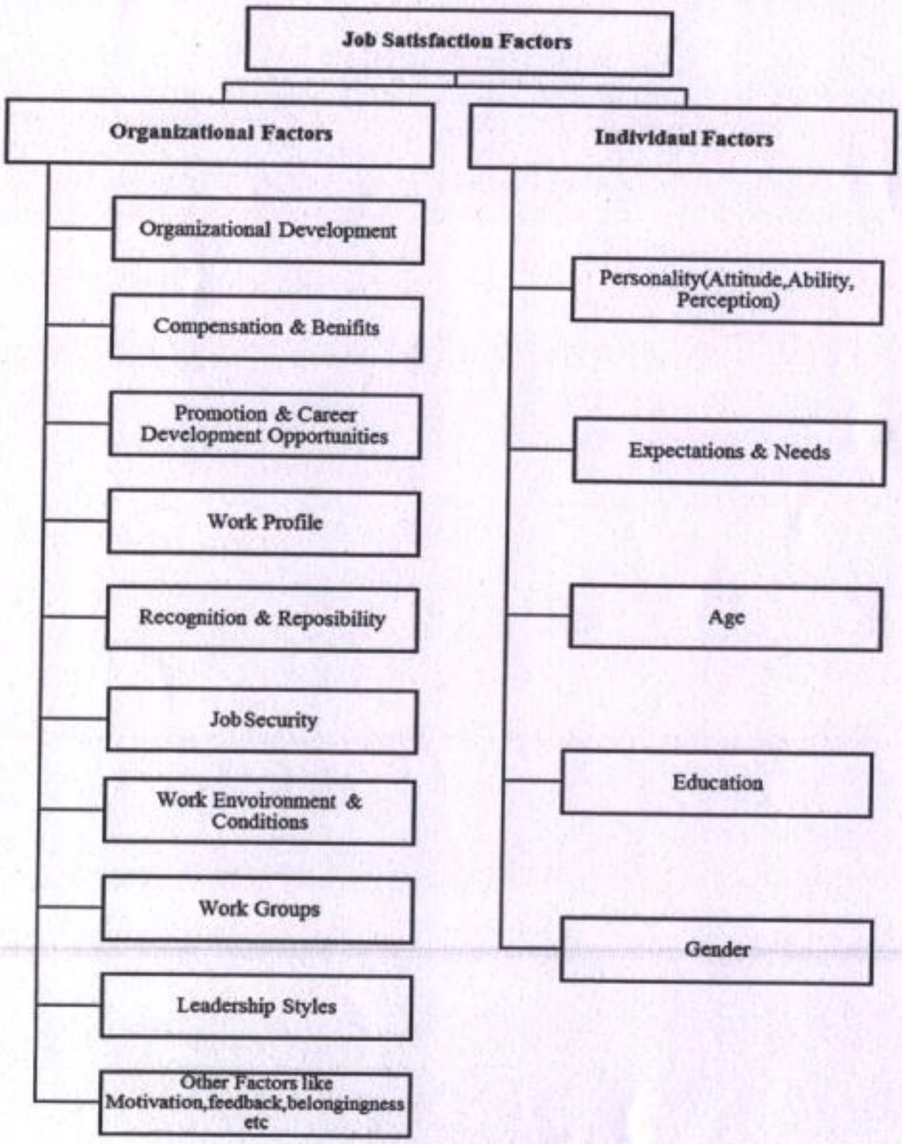

Figure 1. Factors of Job Satisfaction

There are various factors that will impact on satisfaction of workers at the job. Most of the factors are shown in the Figure 1. All these factors can be divided in to two types Organizational factors and Individual factors. The satisfaction of employees is not always depend on organization but it is also depend on employee himself. The satisfaction is affected by individual factors such as personality, age, educational qualification and gender. The organizational factors always make more effect on satisfaction of employees which includes organization development, work culture, compensation and benefits, work profile, leadership styles, job security, promotion and career development opportunities etc.

Literature Review

(Dr. S. Nirmala, 2015) conducted study on A Study on employees Job Satisfaction at Amarjothi textiles LTD., Samalapuram,Tirupur . Researcher has conducted a study on employee job satisfaction at Amarjothi Textile Ltd Samalapura, Tirupur to find out the level of job satisfaction. Employees are an integral part of any organization, without employee satisfaction organization place their survival at risk. Job satisfaction is one of the important aspects which affect the efficiency and effectiveness of the organization. Employees are satisfied when their expectations from work and reward are fulfilled.75 samples were selected using a random sampling method. For analysis purpose percentage tool was used. For investigating the level of job satisfaction of employees researcher considers factors like training and development, promotional policy, health and welfare policies, approach to a supervisor, relationships among colleagues, communication system, leave facilities, working conditions, and fringe benefits. After analysis, it was found that a small percentage of employees were not satisfied with factors like working conditions, superior and subordinate relationships, health policies, welfare policies. It was also found that overall employees at Amarjothi Textile Ltd Samalapura, Tirupur were satisfied.

(Ami Boyad, January 2012) did a study of employee satisfaction in Textile industries with objectives to determine the level of satisfaction of employees at their job,to identify various factors that influences job satisfaction and to find out employee engagement level in an organization.This survey is mainly focuses on employee satisfaction and dissatisfaction.The emloyee's job satisfaction has major influence on performace and motivation. A job satisafaction is not only importatnt to employees but also to the organization. It is always challenging to organization that emloyees of organization derive good amount of satisfaction.The survey was conducted using structured questionnaire which was designed in such a way that the answers reflect ideas and thoughts of respondents.The size of sample was 80 selescted using simple random sampling technique. The factors considered for study were work profile, relationship with immediate supervisor, provide the tools and training an employee needs to succeed, offer a competitive compensation/pay packages, management recognition of employee job performance, supportive management style, offers career development opportunities, honest communication, and organization culture. The analysis was done using SPSS software by using Cluster analysis and T-test. By analysis of the collected data researcher concluded that there was no significant difference of employee satisfaction levels between male and female. Also found that there was no significant difference of employee satisfaction between single and married. The total performance management and total corporate culture is significant.

(Dr. U Vani, January 2016) conducted research on "Job satisfaction of garment workers in Textile unit with special reference to Dhikkksha Exports, Tirupur". The study focus on level of job satisfaction of workers & factors influencing job satisfaction.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

For the purpose of study researcher divides factors into three groups named as organizational factors, group factors & individual factors. Organizational factors consists of wages or pays, Promotional opportunities, nature of work, policies & procedures of organization & work conditions. Factors like group size, supervision are included in group factors. The individual factors contains self-respect, status. The researcher found that workers are significantly satisfied with salary, training opportunities also concluded that there is relationship between years of experience & salary of respondent.

(Roy Mathew, April 2016) conducted a study to elaborate various factors of job satisfaction and to understand association between job satisfaction and performance of teachers in management institutes in Begaluru. Academic peroformance of teacher is related to achieving excellance and contribution of person in the field of leaning and academics which he belongs. The higher education institutes always play important role in the progress of the country. As quality of education mainly depend on teachers in university and colleges. For the research purpose researcher has taken sample of size 112 out of which 72 are male and 240 are female using quota sampling method.The data collection is done by using structured questionnaire.The analysis is done using multivariate regression, correlation, mean and standard deviation.After analysis researcher found that the job satisfaction is making significant impact on job performance of teachers also interprit that the appriciation made by colleagues has positive contribution on performace of teachers.

(Mrs.Archana Pandey) conducted research on Job Satisfaction of SBI employees in Jabalpur district. Research conducted study with the objective that satisfaction level of SBI bank employees in Jabalpur district and to identify factors which improve satisfaction level of employees. For the study researcher considered factors like sex, age, and experience leave facilities provided by SBI. For the purpose of researcher has selected 150 samples using simple random sampling from the same district. The data was collected using questionnaire followed by personal interview. The findings are presented by using descriptive statistics. According to study conducted by researcher it is found that as per sex male workers whose age is between 40 to 50,workers having experience more than 15 years are more satisfied and workers are satisfied with casual leave facilities than other leave facilities.

(Mudor H., 2011) conducted a study on the topic of **Conceptual framework on the relationship between human resource management practices, job satisfaction, and turnover.** This paper suggest that the certain human resource management practices create favorable approach on job satisfaction which will explicated reversely on the turnover. The main three variables of HRM practices namely supervision, job training and pay has playing a major role in job satisfaction. There is strong positive relationship between HRM practices and job satisfaction provide way to motivate employee to work efficiently. But there is negative relationship between HRM practices and job satisfaction will increase turnover rates.

(Khanam, February 2015) conducted research on Organizational commitment of employees in relation to Job involvement & job satisfaction. The main purpose of this is to examine the relationship among organizational commitment. The job involvement and job satisfaction among employees at higher educational institute in India. This research defines organizational commitment as employee's strong belief in and acceptance of organizational goal and values, effort on behalf of organization to reach their goals, objectives and strong desire to maintain membership in organization. The term job satisfaction refers to the attitude and feeling that people have about their work. Job involvement is the degree to which job meets the need for prestige and self-respect or level of importance to one's self-esteem. A moderate significant positive relationship is

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

found among organization commitment, job satisfaction and job involvement. Organizational commitment is independent variable where job satisfaction & job involvement are dependent variables.

(Sulthana, September 2014) conducted research on "Job satisfaction of employees in Beetle Textile Export Industry, Coimbatore". In this paper researcher studied satisfaction level of employees, effect of wages and incentives and effect of relationship with co-workers & supervisor on satisfaction of employees. The data was collected using questionnaire and direct interview. The sample of size 50 was taken randomly for the study. The analysis was done using three different techniques. To find job satisfaction related to company sponsored training and seminar, management support to manage workload, different incentives based on performance, and overall job satisfaction. The Chi-square test was used for data analysis. The relation between nature of job and working condition among genders, relations between scope for advancement and grievance & redressal were find using ANOVA test. The correlation was technique used to find relation between flexibility and job security among gender. After analysis of selected samples researcher concluded that there is no significant relationship between employees and training given to them, between employees and support given by management, and increment or incentive based on performance. But there is significant relationship between natures of job and working conditions, between relations between scope for advancement and grievance & redressal among gender, also flexibility to balance work between personal life and job security among gender are significantly related.

(Abdul Raziq, 2014) conducted study on impact of working environment on Job Satisfaction with aim to study relationship between working environment for that purpose researcher conducted survey in city of Quetta, Pakistan from employees of banks, telecommunication sector and universities. The result of study have shown there is positive relationship between working environment and job satisfaction. The employees considered for study from different sectors agreed that working environment plays major role in attaining job satisfaction. The working environment includes working hours, job safety & security, relationship with co-workers, esteem needs and management of top level in organization. The positive working environment has positive impact on job satisfaction of employees and negative working environment will restrict employees to portray their capabilities.

(Mosammad Mahanuda Parvin, 2011) This study was done with the purpose to evaluate job satisfaction of employees in different Pharmaceutical Sector or companies. This study mainly focus on importance of job satisfaction factors and their impact on overall job satisfaction employees. For investigation of study author considered factors as working condition, pay & promotion, fairness, job security, relations with co-workers, relations with supervisor. After analysis researcher found that working conditions, pay and promotion, fairness, job security, relations with co-workers and supervisor such factors affects job satisfaction of employees. Also concluded that money is good motivator, actually every employee works for money so good pay or salary and compensations are key factors for satisfying employees. A physical work conditions have certain impacts on job satisfaction. A good work environment and good working conditions can increase employee job satisfaction. If companies create fair competitive environment, like fair treatment, fair compensation and fair working hours these will help to improve employees job satisfaction, Fairness is good motivator to work hard .Further more researcher found that job security as an aspect of job satisfaction is more important to male employees than female employees.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

(Rai, May 2016) has conducted comparative study of Job satisfaction of employees working in Public Sector and Private Sector, She went ahead in her research collected both primary and secondary data. Researcher consider parameters for study are working hours, work load, salary night shift, job security stress ,leaves, security of dependent, social recognition and age of retirement. After analysis of data researcher found that public sector employees are more satisfied. Further she concluded that employee job satisfaction in public sector is much higher as compared to private sector. Problems like long working hours, over work load, work stress & leaves in private sector effect on satisfaction of employees.

(Pinak Deb, October 2015) has conducted research on **Job Satisfaction of Bank Employees: A Study with reference to United Bank of India,** with special reference to South Assam. The objectives of the research are to measure degree of satisfaction of employees of UBI, to measure factor wise degree of satisfaction and to study the relation between selected organizational factors and overall job satisfaction of bank employees. The eight factors considered for the study are pay and allowances, welfare facilities, promotion and transfer, working Condition, nature of the job, inter-personal relation supervision and leave facilities. The survey method is used for data collection and number of sample taken for study are 240 from four different district. After analysis result found that more than 50% employees are moderately satisfied. In case of factor wise degree of satisfaction inter-personal relations is at top rank then it is followed by supervision and leave. After that welfare facilities, working conditions, promotion and transfer, pay and allowances are ranked sequentially. Researcher reveals that there is positive co-relation between job satisfaction and selected eight factors. Among all the eight factors nature of work has highest degree of positive correlation with job satisfaction. The study conclude that employees of UBI working in South Assam were large satisfied with their job but degree of satisfaction is not pleasing.

(Panchanatham, April 2015) investigated relationships of demographic factors such as gender, age, job position, educational level, monthly income with the affective commitment of industrial workers at Tamilnadu Newsprint and Papers Ltd at Kagdapuram, Karur district. Demographic factors those are associated with every member of population. For research purpose researcher used a sample of 330 employees using a stratified sampling method, a Chi-square test, F-test, paired t-test factor analysis and multiple regression were used for analysis purposes. According to researchers, in today's world every organization facing the problem of an increasingly competitive and rapidly changing environment which may be characterized by the diverse labour market, advanced information technologies, globalization, deregulation, etc. For facing such situations many organizations have to change their business strategies, make improvements in product and process, creating a new product, increase in the speed of the market, etc. According to Harter, Schmidt & Hayes (2002) effective management of human resources in any organization would able to generate an increase in knowledge, motivation, synergy, and commitment. Organization commitment is the key factor in employee relationships. To utilize the intelligence and productivity of personnel, the employee must feel a sense of belongingness to their organization. Employee always plays an important role in achieving targets therefore affective commitment is a major field of study. The result of the study shows that demographic factors like gender, age, job position, monthly income have a significant association with affective commitment whereas job changes have not significant association with affective commitment. Researcher shows that job satisfaction has a significant association with affective commitment and also it is the best predictor of affective commitment.

(Pandey, June 2011) did a comparative study of job satisfaction in the public and private sectors. These both the sectors are very popular for comparisons but both of them have

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

different scopes. In this paper, the researcher enlight on different relationships like the relationship between job satisfaction and job ambivalence, the relationship between job satisfaction and job performance. Also studied superior-subordinate communication, communication overload & under load, different factors that impact on job satisfaction. Job Satisfaction is an indicator of job quality. It has been found that if individuals do not hold on ambivalent attitude then job performance is strongly related to job satisfaction. Job ambivalence is negatively correlated with job satisfaction. Individuals with lower job satisfaction were found to be more ambivalent. In the workplace environment, superior-subordinate relationship influence on job satisfaction. It is an important aspect of the workplace. The researcher also notices that communication overload and communication under load also affect employees' level of job satisfaction. If employees do not receive enough input or they may receive too many inputs then they may unable to process in both the cases. It will lead to dissatisfaction. The factors like individual wellbeing, working hours, work orientation, financial variables, employment contract, and market and job mobility make their impact on job satisfaction. While comparing the public and private sectors it has been found that there is positive and negative aspects of both the sectors. Each one is having their own advantages and disadvantages but both are equally important for a nation's development.

(Ros Intan Safinas Munir, 2015) conducted study on **Determining Dimensions of Job Satisfaction Using Factor Analysis.** Employee's dissatisfaction is commonly related to employee turnover. Dissatisfaction of employee's will lead to lower productivity, stress and conflict at workplace as result of all this employee may decide to quite the organization, neglect issues or voice out emotions. So that it is important to develop or ensure about employee satisfaction about job. For determining factors researcher used factor analysis using principle component varimax. For data collection the researcher used questionnaire, take sample of size 179 using simple random sampling method to nurses employed at private healthcare hospitals in Malaysia. After the analysis researcher conclude that benefits and salary, organizations social support including co-workers and managerial support and working conditions which support employees career development, enhance job satisfaction of nurses in private health care hospitals in Malaysia. From his findings researcher recommend that management of private healthcare companies should focus on developing a convenient and valuable reward and benefits, improvisation in companies policies, effective communication between employees and also with supervisory levels also advised to employer to participate in employees work such as knowledge sharing, mentoring and always discuss with employee to solve problems and innovate new ideas. In minimizing employees turnover cost it is always important to retain and sustain satisfied human resources in the organization.

Conclusion

Job Satisfaction is employee's positive emotional view about their own job. The present study is about studying various literatures on job satisfaction of employees in any organization. It shows that there are different factors that makes impact on the satisfaction of employees at the job such as pay & packages, fringe benefits, working environment, training and development, promotion policies, welfare facilities, future career opportunities, motivation, job security, relations with co-workers and supervisor, and many more. On the basis of reviewing various literatures, it can be concluded that there are various factors but we cannot classify as these are satisfying and dissatisfying factors, because impact of any factor always on organization also on employees. So, it is suggested that organization has to be careful about their policies, practices and work culture to satisfy their employees.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

References

Journal Articles

[1] Abdul Raziq, R. M. (2014). Impact of working Enviroment on Job satisfaction. Prague,Czech Republic.

[2] Ami Boyad, S. L. (January 2012). An Empirical Study of employee satisfaction in Textile Industries. *Journal of Strategic Human Resource Management*, 38-48.

[3] Dr. S. Nirmala, A. S. (2015). A Study on emloyees Job satisfaction at Amarjothi Textiles LTD,Samalapuram,Tirupur. *International Journal of Human Resource & Industrial Research*.

[4] Dr. U Vani, M. P. (January 2016). Job satisfaction of Garment workers in Textile unit with special reference to Dhikksha Exports,Tirupur. *International Journal of Research in IT and Management*, 122-130.

[5] Khanam, A. (February 2015). Organizational commitment of Employees in relation to Job involvement and job satisfaction. *International Journal in Management and Social Science*.

[6] Mosammad Mahanuda Parvin, M. M. (2011). Factors affecting employee job satisfaction of Pharmaceutical Secto. *Australian Journal of Business and Management Reseach*, 113-123.

[7] Mrs.Archana Pandey, D. R. (2018). Job Satisfaction of SBI Employees. *International Journal in Management and Social Science*, 32-36.

[8] Mudor H., &. T. (2011). Conceptual Framework on relationship between human resource management practices,job satisfaction and turnover. *Journal of Econimics and Behavioural Studies*.

[9] Panchanatham, D. P. (April 2015). Imapct of affective commitment on job satisfaction. *International Journal in Management and Social Sciences*.

[10] Pandey, G. K. (June 2011). Job satisfaction in Public and Private Sector:A comparison. *International Journal of Innovation Management & Technology*.

[11] Pinak Deb, P. K. (October 2015). Job Satisfaction of Bank Employees: A Study with reference to United Bank of India. *International Journal in Management and social Sciences*, 1-10.

[12] Rai, A. (May 2016). A comparative study of job satisfaction of Employees working in Public sector and Private sector. *International Journal in Management and Social Sciences*, Page no-334-335.

[13] Roy Mathew, D. S. (April 2016). An Empirical Study of association between Job Satisfaction and Performance of teachers among unaided management institute in Bengaluru. *International Journal in Management and Social Science*, 354-362.

[14] Ros Intan Safinas Munir, R. A. (2015). Determining dimensions of job satisfaction using Factor Anlysis. *5th International Conference on Marketing & Retailing 5th INCORaR*.

Conference Proceedings

[15] Sulthana, D. M. (September 2014). Job Satisfaction of Employees in BEETLE Textile Export Industry, Coimbatore. *EPRA International Journal of Economic and Business Review*, 34-41.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 7 | ISSUE - 4 | DEC - 2020

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

THEME OF IDENTITY CRISIS IN THE SELECT NOVELS OF CHITRA BANERJEE DIVUKARUNI

Arun Govinidrao Mitragotri
Head Department of English, Chh. Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur.

ABSTRACT:

Chitra Banerjee Divakaruni is one of the leading writers of the diasporic literature. She has written seven novels, numerous stories, Anthologies and poems. Many of her works deal with the immigrant experiences, especially of women in general. She highlights disporic women protagonists, living in two cultures, their delineation, isolation, exile, mental trauma, dispersion, dislocation at the level of diasporic consciousness particularly. Her themes inclŭde women, immigration, the South Asian experience, history, myth, magical realism and diversity. She writes for adults and children. Two novels, The Mistress of Spices and Sister of My Heart, have been made into films. Her short stories, Arranged Marriage, won an American Book Award. Gender issues find primary representation in the novels and short stories of Divakaruni. Her novels feature Indian- born women torn between old and new world values. These women characters change identities many times to arrive at a final definition of their self-hood. These women evolve different strategies to assert their individuality and act independently with a sense of freedom and conviction. She gives more importance to women characters.

KEY WORDS: Disporic, Immigrant, Alienation, hybridty, ambivalence, transcultural, centrality

INTRODUCTION:

Chitra Banerjee Divukaruni is an award wining author and novelists.Her work is widely known as she has been published in the Magazines. Some of the Selected fiction like- *Arranged Marriage:Stories.(1995), The Mistress of Spices(1997), Sister of My Heart(1999), and The Palace of Illusions(2008*). The first Chitra Banerjee Divakaruni's Collection of short stories Arranged Marriage (1995) is a collection of short stories about women from India caught between two worlds. In the works Female protagonists nameless women in Arrange Marriage are delicately portrayed, credible characters.Divukaruni narrates the concerns of migrant women, depicting the harsh realities they face in leaving traditional India for a supposedly better life in the "liberal" West. In the Arranged Marriage contains detailed references to Indian clothing, food, festivals and religious practices. Some of the her characters bring these customs to the united States, asking American Society recognize the traditions of diasporic communities and so enrich itself.In this Works establishes the theme of female itinerancy that Mistress of Spices collects the issues of the racism and assimilation into new socitiesThe main theorists of Diaspora are Edward Said, Gayatri Spiivak and Homi Bhabha. These theorists are also the exponents of 'Colonialsim and 'Postcolonialism'. But while colonialism refer to the political and historical aspects of country.The diasporic theory is more preoccupied with the question of centerality,hybridity,ambience,transculturation of the people.Diasporic writings is concerned with what Edward Said calls "not only of basic geographical distinction but also a whole sense of interests"(12).

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

In her novels she has explored the physical and psychological tensions and the tortures to which the immigrant women are subjected. She has represented women as actively upholding and shaping class, cultural and gender structures within the community, home and marriage. The search for identity is a major element we find in the delineation of her female characters. She deals with the lives of women both at home and abroad. Even when they visit abroad they face the same gender issues. For them a foreign land has not yet changed their status much. Some people fight against this drawback and carve their identity and escape the drudgery. Divakaruni's Arranged Marriage (1995), is a collection of short stories. It deals with conflicts arising out of love, chronicles the assimilation and rebellion that Indian born girls and women in America undergo as they balance old treasured beliefs and surprising new desires. The collection has eleven short stories, and majority of the stories deal with the immigrant experience along with the socio- cultural encounter that an Indian experiences when he moves towards the west, which is an important theme in the mosaic of American Indian culture. The author skillfully tells stories about immigrant Indians who are both modern as well as trapped by cultural transformation, who are struggling to shape out an identity of their own in an unknown land. The book addresses issues such as racism, interracial relationships, economic disparity, abortion, and divorce. The book is awarded the PEN Oakland Josephine Miles Prize for Fiction, the Bay Area Book Reviewers Award for Fiction, and an American Book Award from the Before Columbus Foundation. The women characters in the short stories are portrayed as the victims in the hands of men and society. They are suppressed in various ways. The woman in the short story The Bats appears as a victim of a man who frequently comes home drunk. He batters his wife so that she has marks and scars on her face as described by her daughter, "A couple of day's later mother had another mark on her face, even bigger and reddish-blue. It was on the side of her forehead and made her face look lopsided" (AM 3). In this story both the mother and daughter are the victims of men. They are silent sufferers in this drama of male oppression. The women are physically weak and financially insecure. They dare not fight for freedom and also they don't know how to survive without the support of the man. The women are either afraid of their father or husband. They do not want to go away from their homes because people will be spreading false propaganda on them.

The story, Silver pavements, Golden Roof which is set in Chicago, depicts the life of an Indian man who comes to America dreaming of becoming a millionaire but he ends up his life as a garage mechanic. He shows his frustration on his wife Pratima who tolerates her husband's abuses and frustration patiently, without protest and without saying a word as a traditional Indian wife. When her relative Jayanti has come to the United States, she stays with her aunt Pratima and uncle. One day she persuades her aunt Pratima to go for a walk with her. Unfortunately some boys follow them and throw slush on their faces. When they escape from the boy andThere are many women characters in Mistress of spices. Divakaruni demonstrates the suppressed identity of women through the character of Ahuja's wife. The first character Ahuja's wife comes into Tilo's store. She is young and beautiful immigrant woman. Her name is Lalita. Tilo wants to call her by her name but Lalita prefers to be called Ahuja's wife. Lalita's story is the same story of many of the women in India. She does not want to get married. It is only before three days to the wedding, she has seen her husband. He is totally different from the photo shown to her, which has taken years back. He has come from America. She does not like him but the wedding has been arranged to an old man. She agrees to marry him for the sake of her parents. She has to be silent with tears, as she can't explain her desires to her parents. She accepts him as her husband. Lalita's life after her marriage is not a happy one. Lalitha confesses to Tilo about her married life. She also tells that her husband is extremely possessive and harasses her physically and watches her always. Lalita is an apt example of the oriental culture, where a woman hides her own identity willingly in order to pacify the male dominance of the husband, by referring to her husband's wife. Lalita knows sewing. She has been to a sewing school in Kanpur. Lalita wants to continue to do sewing in America, after her marriage to Ahuja. But she has been denied of her desire, because of her husband's dominance. He has a firm view that his woman should not take up any profession. "Aren't I man enough man enough man enough" (16). She remained Ahuja's wife. This shows how women in general care for their family and how they are restricted by the society. She longs for a child but she does not conceive, "Child-

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

longing, deepest desire, deeper than for wealth or lover or even death" (The Mistress of Spices, 16). She goes for a check up and comes to know that the problem is not with her but with her husband. When she tells this to her husband he gets furious and assaults her physically. Tilo realises that Ahuja's wife is a victim of cultural apathy and male domination.

CONCLUSION:

The theme of the arranged marriage and its impact on women who usually have very little say in their matrimonial destiny.In the stories carefully explain the concept of arranged marriages can victimize women .Sometime happy unions too is revealed by the relationship between Sumita and Somesh in the story"Clothes".In the arranged Marriage depicts theme like –richness, freshness and nuance.Indian contextual point of view Indian weddings are so different from Western ones.In this story clearly indicate the theme of the Indian women and their often-difficult lives as immigrants . The portrayal of males in Arranged Marriage is almost consistently negative. It shows how complex is the problem of identity crisis that Indians try to cope with in a foreign land. Majority of the characters are new settlers in the alien land and at the beginning of their life in America, they find it extremely difficult to adapt to the American way of life, American culture and personal morals. In fact, it is a cultural shock to them but slowly they understand the realities of life and it becomes a question of survival for them. Women are still undergoing sufferings because of male chauvinism. To lead a comfortable life, adjustment is an indispensable way to everyone. When there is no adjustment there will be problems in the married lives of the people

REFERENCES:

1. Divakaruni, Chitra Banerjee, Arranged Marriage. Great Britain: Black Swan, 1997.
2. Divakaruni, Chitra Banerjee, the Mistress of Spices. London: Black Swan, 1997.
3. Sumida, S. H. (2000). The more things change: Paradigm shifts in Asian American studies. *American Studies International*, 38, 2: 97-

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

DEMOCRACY, ELECTIONS
and
GOOD GOVERNANCE

Editor

Dr. Mohan S. Kashikar
Dr. Vikas K. Jambhulkar
Dr. Jitendra Wasnik
Dr. Keshav Walke

Librarian
Chh, Shivaji Night College
Solapur

CSNC
SOLAPUR

CONTENTS

SESSION -1

Subthemes- a) National, State and Local Elections: Challenges of Democratic Participation.

b) The Democratic Process & Politics in India.

1	Democratic Governance and the Role of Judiciary	Dr. Manoj N. Bendle	1
2	भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने आणि सुशासन	डॉ. प्रशांत विघे	4
3	Issues and Challenges in Indian Democracy	Shabir Ahmad Malik, Mudasir Mubarik	7
4	भारतीय लोकतंत्र में एक देश एक चुनाव की आवश्यकता : विधिक एवं प्रशासनिक अध्ययन	सुनील कुमार तिवारी भूपेन्द्र करवंदे	11
5	नागपूर जिल्हा परिषदेतील विविध समाजघटकांचे प्रतिनिधित्व व राजकीय पक्षांचे सामाजिक जनाधार : १९९२-२०१२	राहुल बावगे	15
6	स्थानीय शासन में हरियाणा पंचायत चुनाव, २०१६ से उभरी प्रवृति : एक विश्लेषण	डॉ. राजेश कुण्डू अजीत व दिनेश	21
7	लोकशाही पध्दती व भारतीय राजनिती	डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर	24
8	भारत में लोकतांत्रिक प्रक्रिया और राजनीति	Dr. Anuja Singh Dr. Bipin Dubey	28
9	भारतातील लोकशाही प्रक्रिया आणि राजकारण	प्रा. सुनिता शरद इंगळे	31
10	The Democratic Process and Politics in India	Kuldeep Giridhar Sonkusare	33
11	Contextualising Ambedkar's Conception of Democracy	Harshwardhan V. Shende	36
12	Socialization of Electoral Politicsin Indian Democracy : Welfare Perspective	Dr. Nagaraju Vadapalli	39
13	India's Democracy Today	Deepika Gupta	40
14	The Problems Of Democratic Process And Politics In India	Antra Saxena	43
15	भारतातील लोकशाही प्रक्रिया आणि राजकारण	संतोष वांदुरकर	46
16	भारतीय लोकशाहीच्या स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या मूल्यांवर तथागत भगवान बुद्धांच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव	तरंग ढोके	50
17	Necessity of Social Responsibility, Morals and Social Justice in the	Dr.Akash Gedam	54

SESSION -II

Subthemes - c) Participation of Youth, Women, Scheduled Caste, Scheduled Tribes & other Minorities in the Democratic Process

d) Democratic Participation in Tribal Designated Areas (PESA)

18	Democracy or Dummycracy? - A Critical Analysis of Women's Political Participation in India	Ashish Jha	57
19	पंचायत राज व्यवस्थेतील महिलांचा सहभाग आणि प्रतिनिधीत्व	प्रा. डॉ. मोहन चौगुले	60
20	The Role of 21st Century's Democracy and Civil Society to Empower the Women in South Asian Countries	Birendri	65
21	The Perceptibility of Political Empowerment of Women in Local Bodies in India	Dr. Nandita Kaushal	66
22	Changing Face of Women Leadership in Panchayati Raj	Dr. Jyoti D. Thakare	69
23	Youth Participation in Democratic Processes of Village: Profile of Youth Clubs Members in Latur District of Maharashtra	Sawankumar Somwanshi	72

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISBN : 978-81-934270-2-6

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिलांचा सहभाग आणि प्रतिनिधीत्व

डॉ. मोहन चौगुले
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर (महाराष्ट्र राज्य)

प्रास्ताविक:

गावातील जनतेने आपल्या गावाचा कारभार स्वतः चालविणे ही कल्पना भारतात वेदकालापासून आढळते. ग्रामपंचायत ही संस्था फार पुरातन काळापासून चालत आली आहे. भारताच्या सामजिक व राष्ट्रीय जीवनाचा एक अविभाज्य घटक म्हणून ग्रामपंचायतींची ओळख आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तिनंतर भारतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या उद्देशाने पंचायती राज संस्थांची स्थापना करण्यात आली. जेणेकरून स्थानिक लोक स्वतःसाठी योजना आणि कार्यक्रमांचे नियोजन करतील आणि प्रत्यक्ष अंमलात आणतील. म्हणून विविध घटक राज्यांनी पंचायत राज संस्था स्थापन केल्या. मात्र सर्वसामान्य लोकांचा अपेक्षित सहभाग नसल्यामुळे 'सामुदायिक विकास कार्यक्रमाला' म्हणावे तसे यश मिळू शकले नाही. म्हणून बलवंत राय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार नव्याने स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

आजपर्यंत पंचायत राज्याच्या या विकेंद्रीकरणाकडे सत्ताप्राप्तीचे एक साधन या दृष्टीने जेवढे पाहीले गेले, तेवढे सेवा करण्याची एक संधी या दृष्टीने मुळीच पाहीले गेले नाही.या निवडणूकांतून नवे ग्रामीण नेतृत्व उदयास आले मात्र हे नेतृत्व आपल्या जबाबदार्या उचलण्याच्या मनस्थितीत नाही. जनतेत साक्षरतेचे-सुशिक्षीतांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. जाती-धर्म याबद्दलच्या कमालीच्या तीव्र संकुचीत निष्ठा आणि राजकीय जागृतीची वानवा यामुळे पंचायत राज म्हणावे तितके यशस्वी होऊ शकले नाही.

७३वी घटनादुरुस्ती व महिला आरक्षण :

१९६० ते १९९० या काळात भारत सरकारने पंचायत राज्याच्या रचनेत व कामात कोणताही बदल केला नाही. १९९० नंतर त्याला गती मिळाली कारण या काळात भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. ७३ वी घटनादुरुस्ती ही त्याचीच तार्किक सहकृती आहे. या धोरणानुसार राज्यसंस्थेने सामाजिक आणि आर्थिक जबाबदार्यांततून काढता पाय घेतल्याचे दिसून येते. म्हणूनच ७३ व्या घटनादुरुस्तीने सरकारने आपल्या अनेक जबाबदार्याय पंचायत राज संस्थांकडे वर्ग केल्या आहेत. असे डॉ. राजेंद्र व्होरा यांचे मत आहे. (भोळे ; २००३: ३६५)

भारतीय संसदेने ७३ वी घटनादुरुस्तीला मंजूरी दिली आणि २४ एप्रिल १९९३ रोजी पंचायत राजचा नवीन कायदा लागू करण्यात आला. पंचायत राज व्यवस्थेत अभूतपूर्व बदल घडविणारा हा कायदा आहे. यामुळे सर्वात खालच्या पातळीवर असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये मूलभूत बदल होऊ शकतात. (चौगुले, नीला, शिरापूरकर; २०१०:१७०) ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि महिला आरक्षणाच्या क्रांतिकारी निर्णयाची काटेकोर अंमलबजावणी सुरू झाली. यामुळे सामाजिक बांधिलकी तसेच तिथले राजकारण, सत्ताकारण इतकेच नाहीतर समाज ढवळून काढणारा हा कायदा आहे असे म्हटले जाते. स्थानिक स्वराज्य संस्था ताकदवान बनण्याच्या दृष्टीने विकेंद्रीकरण, लोकसहभाग, आजवरच्या संधीवंचित गटांना निर्णय प्रक्रियेत सामील करून घेणे, त्यांच्या आवाजाला स्थान देणे अशा अनेक शक्यता निर्माण करण्याची ताकद या नव्या पंचायत राज व्यवस्थेत आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या २४३ ड कलमातील तरतूदीनुसार पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांसाठी किमान ३३ % राखीव जागा ठेवणे बंधनकारक आहे. २००९ मध्ये पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांसाठी किमान ५०% राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद करणारे ११० वे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत चर्चेला आले परंतु ते मंजूर होऊ शकले नाही. मात्र भारतातील एकंदर १६ घटकराज्यांनी महिलांसाठी ५०% राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद आपल्या राज्यांसाठी केली आहे . (खपवळरपशर्ष्शिी.लो) २००६ मध्ये भारतातील सर्व घटकराज्ये व केंद्र शासित प्रदेशातून खालीलप्रमाणे त्रिस्तरीय पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांचे प्रतिनिधी निवडण्यात आले होते.

त्रिस्तरीय पंचायत राज संस्थामध्ये महिलांचे प्रतिनिधी (२००६)

पंचायती व्यवस्था	एकूण पं.राज संस्था	निवडलेले प्रतिनिधी	महिला प्रतिनिधी	महिला प्रतिनिधी %
जिल्हा परिषद	५३४	१५१३८	५७८५	३८.२०
पंचायत समिती	६०८५	१५५९६०	५८३४७	३७.४
ग्राम पंचायत	२३३६६९	२६०८८०८	९७७२९८	३७.४
एकूण	२४०२८८	२७७९९०६	१०४१४३०	३७.४६

Source: The State of the Panchayats, Mid Term Review and Appraisal, Ministry of Panchayati Raj, GOI, Dated 22/11/2006.

२००६ च्या पंचायत मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार एकूण ३७.४६% महिला या त्रिस्तरीय पंचायत राज संस्थामध्ये प्रतिनिधित्व करीत होत्या. या आरक्षणामुळे भारतीय संसदेच्या तुलनेने भारतातील पंचायती राज संस्थामधील महिलांना अधिक चांगले प्रतिनिधित्व प्राप्त

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISBN : 978-81-934270-2-6

झाले आहे. महिलांसाठी ५० % आरक्षणाची तरतूद केल्यास सध्याच्या सुमारे २८ लाख प्रतिनिधीपैकी किमान १४ लाख महिला प्रतिनिधींची निवड होईल. सध्या त्यांची संख्या सुमारे दहा लाख इतकी आहे.

या कायद्यामुळे लाखो महिला, दलित, आदिवासी यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्थान मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा तोंडवळा यामुळे बदलला यात शंका नाही. अतिशय पुरोगामी असेच हे बदल आहेत असे म्हणता येईल. म्हणूनच खरी मेख येथेच आहे. हा कायदा पुरोगामी आहे. मात्र तो जिथे राबवावयाचा ती भूमी, तो समाज जातीय, वर्गीय आणि स्त्री-पुरुष भेदांनी पोखरलेला आहे. त्यामुळेच या कायद्यातील तत्त्वे प्रत्यक्षात उतरण्यात अडचणी व अडथळे येत आहेत. कारण गावपातळीवर या सगळ्यांचा पगडा अधिक घट्ट असतो हे वास्तव आहे. म्हणून एकीकडे जातींची उतरंड आहे. तर दुसरीकडे उच्च समजल्या जाणार्यो जातींकडे गावाचे घोषित अघोषित पुढारीपण आणि तेही अर्थातच पुरुषांच्या हातात आहे. गावाच्या आर्थिक , सामाजिक , राजकीय नाड्या ह्याच पुढार्योकडे आहेत . त्यामुळे घटनेने दिलेले अधिकार हस्तांतरित करण्याच्या प्रक्रियेलाही अनेक प्रकारे विरोध होताना दिसतो. (कुलकर्णी विद्या;२००४:१७) त्यात अडथळे निर्माण केले जातात. स्थानिक पातळीवरील राजकारणामुळे गावामध्ये तणाव, खून, मारामारी, जाळपोळ, हिंसाचार झाल्याचीही उदाहरणे आहेत.

साक्षरता आणि पंचायत राज संस्था :

स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भारतीय समाज विविध सुविधांपासून वंचित होता. तसेच गरीबी, कुपोषण निकृष्ट आरोग्य या समस्यांनी ग्रस्त होता. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये योजनाबद्ध आर्थिक विकासाच्या माध्यमातून शिक्षणाबरोबरच इतर अनेक सामाजिक क्षेत्रामध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. तरीही अजून बर्याश्चशा सामाजिक क्षेत्रामध्ये म्हणावे तसे लक्ष्य प्राप्त केलेले नाही.

साक्षरता टक्केवारी दर्शविणारा तक्ता

वर्ष	एकूण साक्षरता	साक्षर पुरुष	साक्षर महिला
१९५१	१८.३३	२७.१६	८.८६
१९९१	५२.२१	६४.१३	३९.२९
२००१	६५.३८	७५.८५	५४.१६
२०११	७४.०४	८२.१४	६५.४६
	२०११ ची जनगणना		
केरळ	९४.००	९६.११	९७.०७
बिहार	६१.८०	७१.२०	५१.५०

Source: www.censusofindia/census2011.co.in/literacy,php

१९५१ ते १९९१ या ४० वर्षांच्या काळामध्ये एकूण साक्षरतेत ३८.८८ वाढ झाली . यामध्ये ३६.९७ % पुरुष तर ३१.१३ % महिला साक्षर झाल्या. याकाळात सरासरी १० वर्षांच्या काळात महिला साक्षरतेचे प्रमाण हे ७.७८ % इतके होते.

भारत सरकारने १९९१ साली नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. त्याचप्रमाणे १९९३ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती झाली. १९९१ ते २००१ या १० वर्षांमध्ये १३.१७ % साक्षरतेत वाढ झाली. यात ११.७२ % पुरुष आणि १४.८७ % महिला साक्षरतेत वाढ झाली. २००१ ते २०११ या काळात ८.६६ % साक्षरतेत वाढ झाली. यामध्ये ६.२९ % पुरुष तर ११.३० % महिला साक्षर झाल्या. १९९१ ते २००१ या काळामध्ये साक्षरतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असल्याचे दिसून येते. महिला साक्षरतेत पूर्वीच्या तुलनेने सुमारे दुप्पट वाढ झाली आहे. याचा पंचायत राज संस्थामधील महिलांचा राजकीय सहभागावर निश्चीतच परिणाम झालेला दिसून येतो.

गेल्या ७० वर्षांमध्ये सुमारे ५५% पुरुष आणि ५७ % महिला साक्षरतेत वाढ झाल्याचे दिसून येते. जरी आकडेवारी समाधानकारक असली तरी स्वातंत्र्योत्तर सत्तर वर्षांनंतर आजही सुमारे २६ % पुरुष आणि ३५ % महिला निरक्षर आहेत. विशेषत:बिहार, राजस्थान, उत्तरप्रदेश या राज्यांमध्ये ४० ते ५० % महिला निरक्षर आहेत. ही बाब अत्यंत गंभीर आहे. केरळ राज्यामध्ये सर्वाधिक साक्षरता असून अनुक्रमे ९६.११% पुरुष आणि ९७.०७% महिला साक्षर आहेत. (लशपीींषळपवळर/२०११) महिला साक्षरतेचे सर्वाधिक प्रमाण असल्यामुळे केरळमधील पंचायत राज संस्थामधील महिलांचा सहभाग व प्रतिनिधीत्व इतर राज्यांच्या तुलनेने अधिक सक्रीय व प्रयोगशील असल्याचे दिसून येते.

साक्षरता आणि पंचायती राज संस्था ह्या सर्वसामान्य माणसांच्या आशा, आकांक्षा तसेच आवश्यकता पूर्ण करण्याचे एक माध्यम आहे. संपूर्ण साक्षरता ही आमची सामाजिक व राजकीय गरज आहे. एकीकडे साक्षरतेचे उद्दिष्ट केवळ पंचायती राज संस्थांच्या माध्यमातून पूर्ण केले जाऊ शकते. तर दुसरीकडे पंचायत राज्याची यशस्वीता ही साक्षर जनतेवर अवलंबून आहे. अशाप्रकारे पंचायत राज आणि साक्षरता परस्परांवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

महिलांचा राजकीय सहभाग :

सामुदायिक विकास कार्यक्रमाला गतिमान व यशस्वी करण्यासाठी स्थानिक लोकांचा सहभाग अत्यंत आवश्यक असतो. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून आजपर्यंतच्या सर्व कार्यक्रमांमध्ये लोकांचा सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे. मात्र वस्तुस्थिती अशी आहे की शासनाच्या योजनेमध्ये लोकांचा सहभाग हा नगण्य दिसतो. त्यामुळे असे कार्यक्रम यशस्वी होण्यात अडचण येते.

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क दिले आहेत. यामध्ये राजकीय हक्क आहेतच पण हे हक्क वापरण्यासाठीची

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

परिस्थिती मात्र अनुकूल नाही. आर्थिक विषमता, स्त्री-पुरुष भेद, सर्वच क्षेत्रातील पुरुषी वर्चस्व आणि सर्वस्वी असलेली कौटुंबिक जबाबदारी यामुळे महिलांना हे हक्क बजावणे शक्य होत नाही ही वस्तुस्थिती स्त्रियांना राजकारणापासून दूर ठेवते आहे. त्यामुळे महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा नगण्य दिसतो. राजकीय पक्षही महिलांना फारसे प्रोत्साहन देत नाहीत.

७३ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांच्या राजकीय सहभागाला अधिकृत मान्यता मिळाली. देशाच्या इतिहासात प्रथमच एवढ्या मोठ्या संख्येने महिला राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. ही घटना अभूतपूर्व असून क्रांतीकारक म्हणावी लागेल. महिला राजकारणात येऊन काय करणार आहेत? या प्रश्नाला सकारात्मक उत्तर देणारी अनेक उदाहरणे घडलेली आहेत. उच्चवर्णीय, उच्चवर्गीय महिलाच राजकारणात पुढे येतील आणि त्याही पुरुषांच्या हातातील बाहुल्या बनून राहतील असे वारंवार म्हटले जाते तसे प्रयत्नही झाले परंतु या समजुतीला छेद देणारीही कितीतरी उदाहरणे आहेत. राजस्थानातील गरीब, कष्टकरी, दलित, घुंगटधारी महिलांनी घुंगटाच्या आडून आपल्या अधिकाराचा आवाज उठवल्याची उदाहरणे प्रेरणादाई आहेत.आता सुशिक्षीत महिला तर आत्मविश्वासाने राजकारणात वावरू लागल्या आहेत. निरक्षर महिलाही भीड चेपून पुढे येत आहेत. अनुभवाने त्यांचे अज्ञान, अनास्था व औदासिन्य दूर होत असल्याचे दिसून येते.

पंचायत राज आणि नव्या सुधारणाः

खर्याण अर्थाने ग्रामपंचायतींना आर्थिक स्वावलंबन हे तेराव्या वित्त आयोगानंतर मिळाले. त्यात पन्नास टक्के निधी हा ग्रामपंचायतींना, तीस टक्के निधी पंचायत समित्यांना आणि वीस टक्के निधी जिल्हा परिषदांना मिळायला लागला. चौदाव्या वित्त आयोगामुळे ग्रामपंचायतींना थेट शंभर टक्के विकासनिधी मिळणार आहे. (पवार पोपट, दैनिक सकाळ) अशा परिस्थितीमध्ये सरपंचांची थेट निवड करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे . ग्रामपंचायती आर्थिकदृष्ट्या सशक्त होत असताना खर्चाचे अधिकार एकट्या सरपंचाकडे ठेवणे हे लोकशाही मार्गांनी निवडून येणार्याध इतर ग्रामपंचायत सदस्यांवर अन्याय करणारी आहे असे वाटते. (मिस्कीन संजय, दैनिक सकाळ)

गावातल्या बहुतांश मूलभूत समस्यांचा महिलांनाच सामना करावा लागतो. त्यामुळे ग्रामविकासाच्या निर्णयामध्ये महिलांचा समावेश करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेण्यात आला.त्यातून महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेला या पंचायत राजमुळे हक्क आणि अधिकार लाभले. थेट सरपंच निवडीचा महिलांवर परिणाम होणार नाही. मात्र शिक्षणाच्या अटींमुळे महिला सक्षमीकरणाच्या गतीला चाप लागेल असे वाटते. कारण ग्रामीण भागात आजही १००% साक्षरता नाही. त्यात महिला साक्षरतेचा सरासरी दर ७० ते ७५ % च्या दरम्यान आहे. बिहार, राजस्थान सारख्या राज्यांमध्ये तसेच अत्यंत दुर्गम आणि मागास भागातल्या महिलांमध्ये आजही निरक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीय आहे. त्यामुळे थेट सरपंचासाठी शिक्षणाची अट ही आदिवासी, दलित आणि मागास प्रवर्गातल्या महिलांवर अन्यायकारक ठरू शकते असे अभ्यासकांना वाटते.

केंद्र सरकारने 'आमचा गाव आमचा विकास' ही नवी योजना जाहीर केली आहे. चौदाव्या वित्त आयोगातील तरतूदीनुसार २०१५ ते २०२० या पाच वर्षाच्या च्या कालावधीसाठी एकूण रुपये २००,२९२.२ कोटींचा निधी मंजूर केला. (www fincomindia.nic.in) ग्रामपंचायतीना प्रत्यक्ष निधी हस्तांतरणाचा निर्णय घेतल्यामुळे ग्रामविकासातील ग्रामपंचायतीची भूमिका आणखीनच महत्त्वाची ठरणार आहे. या योजनेतील तरतूदीनुसार सर्व ग्रामपंचायतीना स्वतःचा विकास आराखडा तयार करण्याचे व त्यानुसार गावामध्ये विकासकामे करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. निधीचे वाटप करण्यासाठी वित्त आयोगाने ग्रामपंचायतीची कामगिरी लक्षात घेतली असून त्यानुसार अनुदान वाटप करण्याची सूचना केली आहे. यादृष्टीने देशातील ग्रामपंचायतींना आता निधी हवा असल्यास आपल्या कामगीरीमध्ये सुधारणा करावी लागणार आहे. या संदर्भात उत्तम कामगिरी करणार्याम ग्रामपंचायतींना मोठ्या प्रमाणात विकास निधी उपलब्ध होऊ शकतो. थोडक्यात ग्रामविकासाचे नियोजन करण्यासाठी, विविध योजनांचा निधी मिळविण्यासाठी आणि मिळालेल्या निधीच्या खर्चाचे योग्य नियोजन करण्यासाठी ग्रामपंचायतीच्या पदाधिकार्यांयनी लक्ष दिल्यास ग्रामविकासाला निश्चितच चालना मिळेल असे वाटते. मोठ्या प्रमाणात गावात निधी आल्याने आणि ग्रामसभेला अधिकार मिळाल्याने सरपंच पदाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. त्यातूनच विकासाभिमुख विरुद्ध प्रतिष्ठेचा सरपंच असा एक संघर्षही तयार झालेला दिसून येतो आहे. ग्रामसभेच्या अधिकारात वाढ झाल्यामुळे काही ठिकाणी ग्रामपंचायत विरुद्ध ग्रामसभा अशी स्पर्धा लागलेली दिसून येते. ग्रामपंचायतीचे सर्व निर्णय ग्रामसभा मंजूर करीलच असे नाही. त्यामुळे गावात सरकारी निधी येऊनही हा निधी खर्चाविना तसाच पडून राहतो. ही वस्तुस्थिती आहे. महाराष्ट्र सरकारच्या नव्या निर्णयानुसार सरपंच हा ग्रामसभेचा पदसिद्ध अध्यक्ष असणार आहे. त्यामुळे सध्याची ही अस्थिरता यापुढे राहील असे वाटत नाही. (पवार पोपट, दैनिक सकाळ)

नवीन दुरुस्तीनुसार ठेवण्यात आलेली शिक्षणाची अट आवश्यकच आहे. मात्र सरपंच पदासाठी शैक्षणिक पात्रता ही आदिवासी भागासाठी किमान दहावी व इतर भागासाठी किमान बारावी एवढी अट असावी. यापुढे स"ांच होण्यासाठी शिक्षणाची गरजच आहे. कारण केंद्र आणि राज्य शासनाच्या सर्व योजना थेट गावात येणार आहेत त्यामुळे आता सरपंच हे पद फक्त प्रतिष्ठेचेच राहिलेले नाही त्यासाठी तर सरपंचाची कृतिशीलताही महत्त्वाची असणार आहे. (पवार पोपट ,दैनिक सकाळ)

प्रशिक्षणः

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISBN : 978-81-934270-2-6

पंचायत राज संस्थामध्ये ३३% महिला निवडल्या जातात. त्यातील सुमारे ५०% महिला या मागास व आदिवासी, निरक्षर, शोषित आणि पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेतून आलेल्या असतात. त्यामुळे पंचायती राज आणि ग्रामीण विकासासाठी या नवनिर्वाचित महिला प्रतिनिधींना प्रशिक्षण देणे त्यांच्यासाठी अभ्यास शिबिरे आयोजित करणे अत्यंत गरजेचे असते. शिक्षणाचा प्रसार आणि पंचायत संस्थांच्या कार्यकुशलतेसाठी सरपंच आणि पंच उच्चशिक्षीत नसले तरी किमान साक्षर तरी असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून ते शासकीय आदेश, योजना, नियम वगैरे स्वतः वाचून समजू शकतात व त्यावर कार्यवाही करू शकतात.

आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात स्मार्ट ग्रामपंचायतीची संकल्पना पुढे येत आहे. या SM-RT स्मार्ट ग्रामपंचायतीचा सरपंचसुद्धा स्मार्ट असला पाहिजे. हे केरळ राज्यातल्या ग्रामपंचायतीनी दाखवून दिले आहे. घखङ– किला (Kerala Institute of Local -dministration) यांच्यामार्फत पंचायत राज प्रतिनिधींसाठी व पदाधिकार्योसाठी दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात परिषदा, चर्चासत्रे भरवून स्थानिक स्वराज्य संस्थावर संशोधन प्रकल्प , योजना तयार केल्या जातात. (www.kila.ac.in) ज्या ग्रामपंचायती प्रयोगशील आहेत. तिथे सरपंच हे डॉक्टर, वकील, इंजिनिअर, शिक्षक असे उच्च विद्याविभूषित असल्याचे दिसून येते. राजस्थानातील सोडा ग्रामपंचायतीच्या उच्च शिक्षीत महिला सरपंच छवी राजावत यांनी केलेल्या ग्रामविकासाची दखल भारत सरकारने आणि जगातील इतर देशांनी घेतली आहे. (www.villagesoda.org) सर्जनशील प्रयोग करण्यात हे लोक आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या नव्या बदलाने उच्च शिक्षितांना पद व अधिकार मिळाले तर ग्रामविकास बळकट होईल आणि गाव स्वावलंबी होतील असे वाटते.

ग्रामीण भागातल्या महिलांमध्ये राजकीय साक्षरता निर्माण व्हावी, गावाच्या व परिसराच्या विकासात त्यांचा धोरणात्मक पातळीवरचा सहभाग वाढवा, नेतृत्त्वक्षमता व निर्णयक्षमता निर्माण व्हावी यासाठी नव्याने सरपंच म्हणून निवडून आलेल्या महिलांसाठी 'महिला राजसत्ता आंदोलनाच्या' वतीने बॉस इजडड (Budget, Orders, Service, Schemes) प्रशिक्षण कार्यक्रम घेतला जातो. ग्रामपंचायतीच्या कारभारात या चार घटकांचे महत्त्व खूपच आहे म्हणून या चार घटकावर आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. योग्य मार्गदर्शन आणि एक संधी मिळाली की महिलाही राजकारणाची जबाबदारी समर्थपणे पेलू शकतात. हे या प्रशिक्षण कार्यक्रमाने दाखवून दिले आहे. (धनेस्वर वंदना, दैनिक दिव्य मराठी, २५ जुलै २०१७)

मात्र यासाठी गावस्तरावर लोकांचा सहभाग महत्त्वाचा असणार आहे.गावाच्या गरजा आणि आजपर्यंत झालेली कामे यांचा लेखाजोखा तयार करण्यात येऊन त्याद्वारे ग्रामविकास आराखडा ग्रामसभेमध्ये मांडून त्यावर साधक–बाधक चर्चा घडवून आणता येईल व शेवटी ग्रामसभेची त्याला मंजूरी घेता येईल. या विकास कामासाठी मिळणारा निधी वापरण्याचे पूर्ण अधिकार. ग्रामपंचायतींना देण्यात आले आहेत .ग्रामपंचायती अधिक सक्षम करणे आणि विकासकामामध्ये लोकांचा सहभाग वाढविणे हा प्रमुख हेतू या योजनेचा आहे. केंद्र शासनाच्या या महत्वाकांक्षी कार्यक्रमाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळेल असे वाटते.

निष्कर्ष :

भारतीय सामाजातील अनिष्ट रूढी–परंपरा, स्त्रियांमधील आर्थिकदृष्ट्या परावलंबन, कौटुंबिक जबाबदारी, नेतृत्वगुणाचा अभाव, अज्ञान, अशिक्षितपणा, राजकारणाबद्दलचे अज्ञान, अनास्था इत्यादि कारणामुळे पंचायत राज मध्ये महिलांचा म्हणावा तसा सहभाग दिसत नाही. भारत सरकार विविध राजकीय धोरणांच्या आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्नशील आहे. तरीसुद्धा अजूनही स्त्री–पुरुष यांच्यातील दरी अस्तित्वात आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी राखीव जागांची तरतूद केल्याने महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळत आहे. परंतु निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी पंचायत राजच्या कारभारात सहभागी होतीलच याची खात्री देता येत नाही. हा सहभाग वाढविण्यासाठी निरनिराळ्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. यासाठी वेळ लागेल मात्र हे आवश्यक आहे.

उपाययोजना:

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिलांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे, त्यांचे हक्क–अधिकार–कर्तव्ये–जबाबदारी याची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. महिलांना योग्य प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास, नेतृत्वविकास निर्माण केला पाहीजे. महिला बचतगट स्थापन करून महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले पाहिजे. तसेच भारतीय राज्यघटनेच्या २४३ ड कलमामध्ये दुरुस्ती करून महिलांसाठी ५० % राखीव जागांची तरतूद करणे इ.

महिला आरक्षणामुळे सर्वसामान्य महिला व मागास, आदिवासी महिलांमध्ये राजकीय जाणीव वाढत चाललेली आहे. या सर्व महिला प्रत्यक्ष सत्तेच्या प्रवाहात सामील होऊ शकल्या. आता महिला सरपंच पंचायतीच्या कार्यक्रम पत्रिकेवर विकासाचे प्रश्न आणू लागल्या आहेत. महिला प्रतिनिधी चारा, इंधन, आरोग्य, शिक्षण, साक्षरता, शुध्द पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, दारूबंदी, जुगारबंदी या मुद्द्यांना महत्त्व देताना दिसून येतात. तर पुरुष प्रतिनिधी जमिनीचे वाद, रस्ता दुरुस्ती अशा मुद्द्यांना प्राथमिकता देतात. पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण मिळून २५ वर्षे झाली. सुरुवातीच्या काळात महिलांच्या या पदाचा वापर पुरुषांनी बाहेर राहून केला. त्याप्रमाणामध्ये आता बराच फरक पडलेला दिसून येतो. तरीसुद्धा पूर्णपणे हा हस्तक्षेप थांबला आहे असे मात्र आजही म्हणता येणार नाही. कागदावरच्या सुधारणांनी समाजजीवनात

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

फार मोठा बदल कधीच घडून येत नसतो. महिलांचा राजकारणातला सहभागही याला अपवाद नाही. परंतु पुरुष प्रधान राजकारणाची वर्षानुवर्षाची पारंपरिक मक्तेदारी मोडून महिलांचा राजकारण प्रवेश घडवून आणण्याचे काम या पंचायत राज व्यवस्थेने केले आहे.

संदर्भ:

१. भोळे भा. ल. (२००३) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे आणि कंपनी पब्लीशर, नागपूर.

२. चौगुले मोहन, नीला संगमेश्वर, शिरापूरकर महेश (२०१०), महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण , अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर.

३. धनेश्वर वंदना, 'बॉस कारभारणी' , दैनिक दिव्य मराठी, मधुरिमा, (मंगळवार २५ जुलै २०१७)

४. कुलकर्णी विद्या (अनु.) (२००४) मग भाकर्याद कोण करणार?, ग्रंथाली प्रकाशन, जळगाव.

५. मिस्कीन संजय , 'लोकशाही की एकशाही' ,दैनिक सकाळ, सप्तरंग,(रविवार ९ जुलै २०१७)

६. पवार पोपट, 'स्थिरतेच्या दृष्टीने पुढच पाऊल', दैनिक सकाळ, सप्तरंग,(रविवार ९ जुलै २०१७)

७. www.censusofindia/census2011.co.in/literacy,php

८. 14th Finance Commission Report (24th February 2015), www.fincomindia.nic.in

९. http://indianexpress.com/article/india-news-india/soon-law for 50-womens-quota-in localbodies/2811593

१०. www.villagesoda.org

११ www.kila.ac.in

■■■■

Librarian
Chh, Shivaji Night College
Solapur

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA MANGALWEDHA.

Seminar conducted at : SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA MANGALWEDHA

Principal : Prin. Prof.Dr. N.B. Pawar

Seminar Topic : Importance of Historical Tourism

Chief Organizer : Prin. Prof.Dr. N.B. Pawar

Convenor : Dr. Ashok Mane

Seminar Conducted Year : 2019

Article Topic	Summary	Authors	View Article
CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA- CHALLENGES AND PROSPECTS.	Amongst the Sunrise Sector Industries tourism tends to be the most dynamic and promising Sector for a developing country Like India with a tremendous demographic dividend.	*Prof. Sonkamble Arun Vitthal	View Link
महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासामध्ये] सज्जनगड]किल्याचे महत्व	पर्यटन हा अत्याधुनिक व झपाटयानं विकसित होणारा मानवाचा आर्थिक व्यवसाय आहे. जगातील विकसित व विकसनशील अशा दोन्ही देशांमध्ये त्याचा विकास होत आहे.	*प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	View Link
माणदेशातील ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन व संवर्धन	माणदेश म्हणजे भीमा नदीला उजवीकडून मिळणारया माण नदीच्या खोरयातील प्रदेश होय. सर्वसाधारण माण नदीला जिथून पाणी येऊन मिळते तो पाणलोट क्षेत्राचा भाग म्हणजे माणदेश होय.	*श्री. सतिश सावता फुले	View Link
संत समाधी दर्शन: एक पर्यटन	महाराष्ट्राला थोर संतांची परंपरा लाभली आहे. गेल्या 900 ते 1000 शतकापासून ही परंपरा प्रभावीपणे चालत आलेली दिसते. संत ज्ञानेश्वरापासून ते संत गाडगे महाराजापर्यंत संतांनी आपल्या साहित्यातुन, विचारातून कृतीतून, प्रबोधनातून जनजागृतीचा मानवीमूल्याचा जो जयघोष केलेला आहे त्याला तोड नाही.	*दत्ता सरगर	View Link

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

REVIEW OF RESEARCH

Content

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Sr. No	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	Discrete Use Of Ethnography In Architectural Conservation Ar. Samruddhi Giri	1
2	A HISTORICAL STUDY FOR KOKAN PLACE - JAITAPUR (Thermal Power Project Movement) Dr. Anil Khatal Jambhale	6
3	RURAL TOURISM DEVELOPMENT SCHEME IN SOLAPUR DISTRICT. Special Reference Mangalwedha Taluka Dr. Javed Tamboli	12
4	Tourist Places From Southern Kolhapur Dr. M.V. Jadhav	15
5	Local History And Tourism Session Documenting Oral Tradition – Folk Songs Of Karnataka Dr. Nalini Avinash Waghmare	18
6	Pre-Portuguese Architecture Of Goa- A Historic Perspective Dr. Rohit R. Phalgaonkar	23
7	Historical Tourism And Economical Development In Maharashtra- A Historical Study Dr. Salunkhe Umesh Ashok	26
8	Khuldabad: A Sufi Heritage & Tourist Centre Of Deccan History Dr. Shaikh Musak Rajjak	31
9	A Study On Pilgrimage Tourism Management Issues And Challenges In Tamil Nadu I. M. Karthikeyan	40
10	The Roll Of Govt. Departments In The Field Of Tourism In India Mr. Mahesh J. Sakhare	52
11	A Role Of Shri Swami Samarth Festival, Akkalkot In Development Of Tourism In Solapur District Mr. Yuvraj Gundu Surwase	55
12	The Study Of Shakespeare's The Tempest From New Historicism Approach Prof. Archana Kadam	59

I.Q.A.C. CSNC APUR

13	Maurya Period Architechture : Sanchi Stupa Prof. Shinde Rohini Navnath	61
14	Cultural Heritage Tourism In Maharashtra- Challenges And Prospects. Prof. Sonkamble Arun Vitthal	64
15	Tourism Potential Of Nagpur-A Historical Perspective Shilpa Puri	68
16	Pandharpur - Tourist Destination Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	75
17	English Language Plays An Important Role In Development Of Tourism Miss Jawale Reshma Manohar and Dr. N.B. Pawar	79
18	सोलापूर गड्डा यात्रा पर्यटकांसाठी एक पर्वणी श्री. अर्जुन बाबुराव राठोड	82
19	प्राचीन ऐतिहासिक तिर्थक्षेत्र पर्यटनः माचणूर डॉ. अशोक माने	84
20	मुघलकालीन संगीत कलेतील विकास एक अभ्यास प्रा. नारायण दत्तात्रय बनसोडे	86
21	पर्यटन विकासात नियोजन व बाजारपेठेचे महत्त्व प्रा. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव	89
22	ऐतिहासिकता आणि पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून सिंधुदुर्ग डॉ. चंद्रकांत चव्हाण , डॉ. भागवत गजधाने	93
23	भारतीय पर्यटनात आदिवासी लोककलांचे योगदान चौधरी पी. जे. , डॉ. स्वाती काळभोर	100
24	संत समधी दर्शन : एक पर्यटन प्रा. दत्ता सरगर	105
25	सोलापूर जिल्ह्यातील मंदिर वास्तूकला व शिल्पकला सजावटीसाठी वापरलेली रुपके प्रा.डॉ.सदाशिव देवकर	108
26	पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून सोलापूर शहराचे महत्त्व Dr. Amita N. Nagane (Jawale)	116
27	सोलापूर जिल्ह्याचे पर्यटकांच्या दृष्टीतून पर्यटन Dr. Ghatule Swati Shivaji	121
28	स्थानिक ऐतिहासिक पर्यटनाचे महत्त्व आणि संवर्धन Dr. Suresh Maruti Chavan	125
29	स्थानिक इतिहास आणि पर्यटनाचे महत्व Dr. Usha Jaising Bhoite	129

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5. 7631(UIF)

CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA- CHALLENGES AND PROSPECTS.

Prof. Sonkamble Arun Vitthal
Head, Department of History ,
Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.

INTRODUCTION :

Amongst the Sunrise Sector Industries tourism tends to be the most dynamic and promising Sector for a developing country Like India with a tremendous demographic dividend. It has potential to provided inclusive and sustainable development in the country's economy, through it's inherent characteristics of providing diverse employment from unskilled to highly skilled persons. Keeping this in mind the Maharashtra government has accorded priority Sector Status to tourism industry in its new tourism policy 2016.

The other side is, India is the 7th largest country in the world in terms of land area and 2nd largest in terms of population. It is not only endowed with very rich and diverse geographical landscape but also has a unique tradition of very long and dynamic civilization history dating back Since 6000 BC, Inspite of all this Strengths It ranks 24th in UNTO's Barometer for march 2017 and the Share of India in International Tourist Arrivals is 1.12% for the year 2015. India ranks 40th in the Travels and Tourism Competitiveness India (TTCI) 2017. Though there is Steady improvement, India has much potential when compared to Numero Uno France.

In this context the present paper discusses the challenges and prospects before tourism sector with Special emphasis on Maharashtra region.

OBJECTIVES:

To understand the challenges and prospects in cultural heritage Tourist Sector in Maharashtra.
To understand the present trend in Domestic and foreign Tourism arrivals in Maharashtra with special emphasis on Sites of Historical Importance.
To take view and analyse government initiatives taken to promote tourism.
To explore new ways and means to boost tourism in Maharashtra.

Method:

The Study is primarily based upon data and information provided by min. of Tourism Gov. of India, Department of Tourism and culture Affairs. Gov. of Maharashtra, UNWTO, Min of Statistics and programme Implementation.

Personal Site Specific observations during actual visit.
Experience sharing Discussion with Tourists, colleagues and Students.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Maharashtra ranks 6th and 2nd in terms of Percentage Share among different State /UT'S in Domestic and Foreign Tourist visits respectively during 20162, while Tamilnadu ranked top in both again Maharashtra ranked 5th and 1st is Domestic and Foreign Tourists visits respectively during 2017. Thus improving its rank by one position with 18.9% share of Maharashtra in Foreign Tourist visits3 Tajmahal ranks 1st among the top 10 most popular centrally protected ticketed monuments 4 visited by domestic as well as Foreign Tourists. Among these top 10 Bibi ka makbara, Ellora and Shaniwarwada ranks 8th 9th 10th respectively most visited monuments by domestic tourists. But in term of foreign visitors no. monument from Maharashtra is listed in 10 most popular centrally protected ticketed monument s in India. These Top 10 monuments accounts for 46.38 % of Domestic visitors and 24.36 % of foreign visitors. Thus are considered as drivers of growth.

As per the 2015 and 20165 data for number of visitors to centrally protected Ticketed monuments, the monuments in Maharashtra which recorded growth in 2016 in terms of foreign visitors are Lenyadricaves (37.09%), Bibi Ka Maqbara (33.71), Elephant caves (24.15) Shaniwarwada (13.04), Bhaja (20.61) etc.

And the places which recorded growth during same period in terms of domestic visitors are Shaniwarwada (39.34%), Aga Khan Palace (26.76), Kanheri Caves (21.45) etc.

The Places which recorded decline in growth rate in terms of Domestic visitors are Karla caves (-61.53), Kolaba Fort (-16.90), Pandulena caves (-16.21), Aurangabad (-13.62) etc.

The places which recorded decline in growth rate in terms of foreign visitors are Karla Caves (-23.44), Elephanta caves (-43.27) etc.

From the above information following observations can be made about the trend in Tourist visitors.

(1) Some sites show rise in domestic visitors and decline in foreign, visitors, example Kanheri Caves.

(2) Some sites show rise in Foreign visitors and decline in Domestic visitors, example Elephanta caves.

(3) some sites show rise in both domestic and Foreign visitors, example Shaniwarwada.

(4) Some sites show decline in both domestic and Foreign vistors examples pondulena.

(5) There is never equality in number of Domestic and Foreign visitors to a particular site.

(1) Case of Aurangabad the other observations are made taking the same data cluster : The Number of Foreign Visitors to the monumental sites of Ellora (26,184), Bibi-ka-Maqbara (19,291) and Ajanta Caves (22,469) while the number of Domestic visitors are Ellora caves (12,79,272) Bibi-ka-Maqbara (13,01,278) and Ajanta (3,99,854).

All the sites though situated in same cluster the proportion of visitors differ significantly especially in case of Ellora and Ajanta. Both enjoy UNESCO'S World Heritage site status but the difference in visitors is quite significant although both have good access, Both sites have good amenities.

Arranging discussions with all the stakeholders can help to reveal the reasons in difference, and will also help to take corrective measures to remove the imbalance.

Maharashtra has the maximum number of world heritage sites in India. Hence sites like Ajanta and Ellora needs effective steps to ensure maximum number of visitors to the place.

2) The case of Shaniwarwada and Agakhan Place in Pune: This seems to be a good example of very easy accessibility shaniwardwada is located in heart of Pune City. The population of Pune City is 31,24,458 (Census 2011)7 Also Pune City is IT hub of Maharashtra. This can be the reason for Position growth recorded by both these monuments.

3) The case of Elephanta caves and kanheri caves : The logic of Pune doesn't apply to this case through both are in the vicinity of metropolitan City like Mumbai which experience very high visitor population both foreign and domestic, the two monuments especially kanheri recorded the highest decline in number of

foreign tourist visitor (-61%) in 2016 and Elephanta showed decline in domestic visitors (-43.27) the highest in the domestic segment.

4) The case of Bhaja and Karla caves : Though both are located in vicinity to each other the number of visitors to Karla were 1,84,406 while that of Bhaja were 47,454 which is a very significant difference.

5) Comparing Raigad Fort and Solapur Fort : Solapur is a ground Fort (Bhuikot) While Raigad is situated in Sahyadri Mountain ranges. It lies in Konkan region and was capital of Shivaji's Kingdom. Solapur though have a substantial population the number of domestic visitors to the fort is just 26,520 which is very low as compared to Raigad 1,88,225.

The reason for such kind of differences in the visitors trend can be different some of which can be listed as follows :

(1) Accessibility.
(2) Visitors wishes to avoid repetition of theme or may.
(3) Be visitors emphasis to cover maximum number of sites in minimum time.
(4) Due to management of tour operators or their trick to cost cutting.
(5) Lack of awareness amoung the visitors or weak promotion of the site.
(6) Non Inclusive nature of site example Karla. Senior Citizens and heart patient cannot climb the steps to rich the monument either human carriers like elephant caves or a rope way like Raigarh can do away with the issue. A ropeway in Modern lines will suite more to the site.
(7) Less integration with local life, example Solapur fort. Solapur is accorded a smart city status and is the only district in India with a university for single district. It has a long tradition of performing art presently a performing art school is proposed to be established in Solapur University. The university administration with a Mou with the Municipal Corporation can create an open air state of art auditorium, art gallery for different art exhibitions, A museum of archaeology etc. This will not only promote tourism but can bring cultural dynamism in the city.
(8) Social apathy and prejudices example Kanhari caves. The mischievous and antisocial elements in and around Mumbai city and suburb have converted the 2nd century BC Budhist cave site into a picnic spot with free consumption of alcohol and misbehavior of Romeo couples. Thus polluting the serene environment, which discourages other visitors especially during rainy season. Awareness program along with fine and good Tourist policing can help a lot to resolve the issue.
(9) Lack of political will to offer quality infrastructure and provide incentives for interested stakeholders. The Maharashtra governments tourism policy8 aim to achieve 10% growth per annum of share of 15% of GDP and generate investment of 30,000 crores by 2025, create 1 million Jobs by 2025. This ambitious target is sought to be achieved by bringing in and incentivizing private players. Public Private Partnership (PPP) mode is to be promoted central governments schemes such as (i) 'Adopt A Heritage' where in private and public companies, corporate individuals are invited to adopt and develop and conserve the sites for Sustainable development

(ii) The PRASHAD Scheme – Pilgrimage Rejuvenation and spiritual Heritage Augmentation Drive is for development of Tourism infrastructure in the country including historical places and heritage cities.

All this to be realized need strong political backing with transparency and accountability in governance.

(10)The Role of Archeology : India is a diverse country one of the Role of ASI is to preserve, protect and conserve this diversity. It is the duty of ASI to see the Historical sites originality is not distorted and the sites are not politicised we have example of Karla Caves where a later period temple exists at the very entrance of the caves. The rooms in the caves are used for performing rituals and also animal sacrifices and alcohols are consumed as part of the ritual's conducted in vicinity of the caves This contradicts the original historical importance of the place. Thus the ASI can undertake a major history awareness drive for the people to give away contradictory practices.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

(11)Quality Infrastructure : the site of Bhaja, Karla, Bedsa is situated between the mega cities of Mumbai and Pune but still there are no special buses offered to this place. Such kind of Transport can be made available one such experiment is started in the form of 'Vithai Bus' for Pandharpur.

Many of the tourist site especially the non ticketed ones lack basic amenities of toilet. This is clearly visible on State Transport bus terminals where toilets are in very poor conditions. A massive Swachata drive can resolve the issue. Lack of Quality and Reasonable Stay places especially overnight stay places discourage many from extending their tours. The issue is of true concern when it comes to stay places for women. Increase in such places will encourage woman visitors and make tourism sector gender sensitive and gender responsive

(12)Integration of different themes example development of Lohagarh, introduction of visual light shows at Bhaja may help increase the number of tourists.

Integrating cruise voyages with elephant caves and Kolaba fort (Murud Janjira) with Agro Tourism on the coast of Alibang can be explored and developed.

CONCLUSION :

Cultural heritage tourism is an opportunity to know and understand the achievements and failures of our past generations. Those who do not know history they cannot crate history. Thus this quest to know our past brings people from for flung areas together. Thus it is the duty of all to preserve, protect, conserve our cultural heritage. To see the heritage is to be promoted and is supposed to contribute to our economy. If the heritage is lost a very fundamental reason of economy involved around it is lost. So preserving cultural diversity for our integrity must be our priority for sustainable cultural heritage tourism.

REFERENCES :

Sanjay Kumar / Tourism- 1/18-05-2017/Pib.nic.in/10.00pm -4/1/2019

India Tourism Statistics 2016 Pg 112 www.tourism.gov.in /11.59.pm 04/01/2019.

India Tourism Statistics 2016 Pg 19 www.tourism.gov.in /11.59.pm 04/01/2019.

India Tourism Statistics 2016 Pg 19 www.tourism.gov.in /11.59.pm 04/01/2019.

India Tourism Statistics-2016 Pg 114 www.tourism.gov.in / 11.59.pm 04/01/2019.

India Tourism Statistics-2016 Pg 114, 117, 118 www.tourism.gov.in / 11.59.pm

http://www.census 2011.co.in>375-Pune/1.55pm-05/01/2019/Copyright census population 2015 data. Pg 114,117,118

wrath Tourism a Maharashtra Pg 23 https://www.maharashtra,gov.in/2:39am/05/ 01/2019

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Review of Research

UGC APPROVED

Journal No. 48514

ISSN: 2249-894X

Impact Factor: 5.7631(UIF)

Vasundhara Kala Mahavidyalaya, Jule Solapur

Solapur University, Solapur

Organizes one day Multidisciplinary National Seminar

Recent Trends in Education and Physical Education

243 206

REVIEW OF RESEARCH

Content

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Sr. No	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	उच्च शिक्षण- आजचे प्रवाह डॉ. मीना देविदास गायकवाड	1
2	आधुनिक युगामध्ये योगाची अवश्यकता डॉ पाटील अशोक	4
3	पाक पुरस्कृत दहशतवादी संघटनांच्या भस्मासुराला चिनी ड्रॅगनचे पाठबळ डॉ. मारोती घंटेवाड	7
4	**Computer Application In Sport** **Asso. Prof. Arvind Waghmode and Dr Atul Lakde**	12
5	**Internet Of Things Or Iot Is The Newest Trend Technology In The Entire It Industry** **Asst. Prof. Arvind Dhareppa Bagale**	14
6	**Recent Trends And Challenges In Physical Education** **B. D. Patil**	20
7	आधुनिक आयसीटी तंत्रज्ञानाचा वापर हा शारीरिक शिक्षणातील अध्यापन, अध्ययनासाठी दिशा दर्शक : एक अभ्यास प्रा. बाबासाहेब म्हाळू सरगर	23
8	ग्रंथालय संगणकीकरण डॉ. भगवान शामराव पडवळ	27
9	महात्मा फुलेंचे सत्यशोधकीय शिक्षणाचे सामाजिक अधिष्ठान प्रा.डॉ.चंद्रकांत कांबळे	32
10	१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावातील भारतीय स्त्रियांचे सहभाग प्रा.डॉ.धनंजय नागोराव मोगले	36
11	A Study Of Socio-Economic Status And Its Impact On Wrestling Player's Performance In Solapur University (MS) India Dr. A. M Kamble , A. P. Waghmode and S. P. Mane	41
12	A Comparative Studies On Status Of Education Amongst The Scheduled Tribes In India & Maharashtra Dr. Anil Trimbak Gholap	49
13	'The Unsung Songs Of Bravery : Struggle Of Indian Women Farmers'Theme- Women Empowerment Dr. Ashlesha Kulkarni	55

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

CULTURAL HYBRIDITY IN THE KIRAN DESAI'S NOVEL INHERITANCE OF LOSS: A CRITICAL STUDY

Prof. Gaikwad Nagesh Sambhaji
Assistant Professor , Department of English ,
Chh.Shivaji Night College of Arts&Commerce, Solapur.
Mobile- 9420636468
Email: profnagesh2017@gmail.com

I] ABSTRACT:

This research paper attempts to show the impact of Globalization on literature. Hybridity has been said to be a political and unable to account for global inequalities. This paper highlights on identity formation of four characters in Kiran Desai's The Inheritance of Loss. Hybridity relating to hegemony& power asymmetries. The influence of hegemony is crucial, internalised racism and social inequalities effectively turn hybridity. Hence, it also becomes clear that for hybridity to be place of liberation. It is restricted by factors related to social, economical and historical conditions.

II] KEY WORDS: *Globalization, Impact, hyberdity, culture, hegemony &identity formation etc.*

III] OBJECTIVES:

1. To understand the Concept of Globalization& Scope
2. To know the change scenario after globalization
3. To interpret relevance of globalization in identity formation

IV] INTRODUCTION:

Kiran Desai's award winning novel "The inheritance of loss"(2006) deals with theme of identity formation and self-perception . In this novel characters cross the borders of both space and time. The story stretches across three continents and three generations. Kiran Desai express her view of the very different roles travelling has for different people.

The term 'globalization has come into wider acceptance. Since the middle of the, consumption and distribution within capitalist societies. The first impact of globalization was felt in the car manufacturing industry's collaboration 1980's as a broader all –comprehensive one than the erstwhile words like international and Internationalism. While the word "international" was used to denote relations between nations in the political sphere, the word'Globlisation' is drawn from economics to refer to the dominant model of contemporary manufacture between a capitalist developed country and developing undercapitalized country like India

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ne hardship related to journeying is well caught in the phrase "travel and as travail". The travelling er crossing affect the characters very differently. It is possible to argue that it has start effects on ntity formation. I n Kiran desai's The inheritance of loss living in between seemingly different affects the characters self-perception. Their response to their own hybridity prompts different ranging from calm self-acceptance ,violent self-loathing . Post –colonial theory identity formation is ncern.

o define hybridity by Homi K.Bhabha an enthusiastic advocate of the concept for Bhabha what lies nem are important places for identity formation.

The beyond is neither a new horizon, nor a leaving behind of the part[...] we find ourselves in the of transits where space and time across to produce complex figures of difference and identity , present, inside and outside, inclusion and exclusion (Bhabha)"

n the crossing, hybridization takes place and established thoughts and values can be challenged, g something new that disturbs there binary notion. The hybrid – a related concept is the third space this in between state beyond binaries. Hybridity is one of the most widely employed terms within; onialism .It is also one of the most disputed. This essay holds that to understand the self-perceptions ara s in-The Inheritance of loss" theoretical concept as long the impact of power structure is also ed.

Definitions of identity are always made in relation to something else someone else. The colonized is he possibility of self-identification and made into an embodiment of everything that the colonizer is ivilized , irrational and inferior. In Bhabha's words the mimic will be almost the same but quite , he same but not white(127-128).

The other is constructed is both arbitrary and contradictory in the sense that otherness is cted in such a way that to presence control over the other Ashcroft, Griggiths & Tiffen Write. " the n of course only be constructed out of the archive of the self yet the self must articulate the other apably different and instigates an ambivalence at the very sit of imperial authority and control." y and mimicry break down the boundaries between what is considered for example-English and leaving the colonizer powerless to control it; thus , the limitation of authority are revealed ft,Griffiths&Tiffen key Concepts .115)

Paul Jay demonstrates a logical awareness that "literature□s relation to the processes of ation as they manifest themselves in a variety of historical periods – indeed, literature's facilitation of nic and cultural globalization – is becoming a potentially important field of study that might get short-d if we think of globalization only as a postmodern eruption." Quite expectedly there have been att pts to relate discussions of literature, and literary texts in specific, with readings of the social tura orollaries of globalization. James Annesley's work Fictions of Globalization (2006) for instance interpreted in the same trend where he claims that "globalization must be read in relation to the y transactions of ordinary people."

In the 19th Century fiction of Dickens, Thackeray, George Eliot and others. We have protagonist who avelled across the globe/world to acquire knowledge to sharpen their wits. In the 20th century, side with global knowledge and global trade. Global terrorism gripped countries.Conrads'Under Western eats global terror as a cowardly act against which people power resistance stands to test. Similarly imes have increased-Wikipedia has become global. But since 1960's linguistics as scientific ordered of language has achieved global significance brining all language under one phonological system.

Cultural and critical contemporary theories have brought literature of world under one preview. s, Saussure, Derrida and other theorist are familiar to all scholars' irrespective of national affinities. s have become global and reading books, selling books are global Modern Knowledge has crossed led space', both national and personal.

46 Accordingly two opposite positions are found within this approach: "that of neo-liberals and neo-al warmongers who believe that economic progress and modern institutions are worth the price of

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

disposing of traditional and local cultures; and that of the liberals and third-positionists that see in local cultures and in ethnic diversity the alternative for globalization with a human face."

V] CONCLUSION:

The term globalization term has been in increasing use since the mid-1980s. Many researchers explore works of literature so as to find reflections of diverse globalization themes within the texts and contexts and also to verify the realities of globalization through literary forms. Other literature / literary studies are developed into a platform for evoking, supporting and interpreting different social, political, literary, and cultural concepts within the realm of globalization.

REFERENCES:

1. **Croucher, Shela.** ***Globalization and Belonging: The Politics of Identity a Changing World***, Maryland: Rowman and Littlefield, 2004

2 **Freidman, Thomas.** ***The Lexus and The Olive Tree.*** New York: Farrar Straus Giroux, 1999. 3.**Radhakrishnan,** R. ***An Globalization, Desire, and the Politics of Representation, Theory in Uneven World,*** London: Blackwell Publishing Ltd. 2003.

4.**Robertson, Roland.** ***Globalization: Social Theory and Global Culture***, London: Sage, 1992.

5. **Sklair, Leslie. "Globalization", Sociology: Issues and Debates**. Ed., Steve Taylor, New York: Palgrave, 2003.

6.**Chakravorty Spivak, Gayatri**. *"Globalicities Terror and its Consequences", Globlicities Conference*, **Michigan** State University, 2001.

7.**Gupta, Suman.** ***Globalization and Literature,*** Cambridge: Polity Press, 2009.

8.**Jameson, Fredric.** ***Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham***: Duke University Press, 1919.

9. **Doner, Henrike**. ***Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle Class- Identity in Contemporary India.*** Hampshire and Burlington: Ashgate, 2008.print.

11. **M. Habib, *Globalization and Literature***,2015

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

247

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 45

Executive Editor
Dr. S.M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor
Maj. Dr. Y. A. Doke
Head, Dept. of English
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

SOLAPUR

21.	Mr. Arvind D. Patil	Gender Discrimination in Maya Angelou"s Selected Autobiographical Work: A Feminist Persective	56
22.	Dr. Pranjali Pandurang Bharate	Meaning And Explanation of Gender Discrimination	59
23.	Dr. Manohar D. Dugaje	Oppression of Women in Vijay Tendulkar"s *Kamala* and *Kanyadaan*	61
24.	Dr. Farjana Motilal Tamboli	Parenting in Modern World	64
25.	Dr. Rameshwar Rathod	Psychological Conflict In Sadanand Deshmukh"s Baromaas	66
26.	Dr. D. S. Choudhari Ms. M. B. Ghogare	The 21st Century Relevance of the Assimilatory View in Anna Bhau Sathe"s Short Story *Sapla* or *The Trap*	68
27.	Dr. Vaibhav Popatrao Agale	Exploitation and Supression of Women In Bapsi Sidhwa"s *Ice-Candy- Man*	70
28.	Adel Saleh Naji Muthanna Maj.Dr.Yashwant A. Doke	An Analysis of Fading Parent-Child Relationship in the Essay *TV as Babysitter* by Jerzy kosinski	72
29.	Dr. Anuradha Jagdale	Commercialization of Education : Of Globalization	74
30.	Ajit S. Pachore	Depiction of Protest in Marathi Dalit Literature	76
31.	Mrs. Prof. K. L.Shinde	Emergence of Voices: A Study of Dalit Literature	78
32.	Gokul Hanumantrao Surwase	A critical discourse on Dalit Literature and Literary Theory	82
33.	Prof. Devendra Vitthal Madane	Issues and Concerns Of Farmers In Indian Politics	84
34.	Prof. Nagesh Sambhaji Gaikwad	The Impact of Globalization on Literature: A Critical Study	86
35.	Dr. Sagar Sadashiv Waghmare Dr. Ani John	Gricean Approach to Beckett"s Waiting for Godot	88
36.	Dhanaji Vithalrao Thore Dr Yashwant A. Doke	A Study Political Mission of Dalit Literature in Indian Civilisation	91
37.	Dr. Amar Uttam Sontakke	Exploitation of the Farmers in Nectar in the Sieve of Kamala Markandaya	94
38.	Mr. S. D. Chavan	Problems of Minorities in India	98
39.	Dr. Chhaya R. Dapke	Dalit Literature: The Agony of Discrimination	101
40.	Dr. Suresh Shrirang Patil	Representation of Woman as a Fighter in the Select Novels of Tara Moss	102
41.	Kranti V. More	Constitutional Provisions of Minority Rights: A Survey	106

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

212 (249) S.

The Impact of Globalization on Literature: A Critical Study

Prof. Nagesh Sambhaji Gaikwad
Assistant Professor Department of English Chh.Shivaji Night College of Arts&Commerce, Solapur

Abstract:
This research paper attempts to show the globalization impact on literature. Globalization can be viewed as the process of metamorphosis of local or regional phenomena into global ones. It is an ongoing process for the integrity of regional economies, societies and cultures through worldwide networks of exchange. The term globalization has been used in both popular and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age.
Key Words: Globlization, Impact, hyberdity, culture etc.

Objectives:

1. To understand the Concept of Globalization& Scope
2. To know the change scenario after globalization
3. To interpret relevance of globalization in the study of Literature and political issues.

Introduction:

Globalization is a concept very difficult to define, especially because the term or concept has come to refer to a gamut of variables interlocking and trends so much so that once the term 'Globalization' is mentioned it evokes a lot of passion and emotion. Whereas the perception of globalization dominant in Western Europe and North America is the existence of extensive opportunities for economic development of the world and significant contribution to make better the people's condition of existence. The Third World perception of globalization is that of a harmful process that maximizes inequality within and among states. We can say that globalization, Integrating and fragmenting the world, uniformity and localization, increased material prosperity and deepening misery and homogenization and hegemony, is a complex process and phenomenon of antinomies and dialectics.

The term 'globalization has come into wider acceptance. Since the middle of the, consumption and distribution within capitalist societies. The first impact of globalization was felt in the car manufacturing industry's collaboration 1980's as a broader all -comprehensive one than the erstwhile words like international and Internationalism. While the word "international" was used to denote relations between nations in the political sphere, the word'Globlisation' is drawn from economics to refer to the dominant model of contemporary manufacture between a capitalist developed country and developing undercapitalized country like India.

Many scientific and technological innovations which have touched most progressive countries in science and knowledge fall within the sphere of globalisation. Mass communication media such as satellite, television and Internet have facilited 'Globalisation in other sphere as well. The 'Cyberspace' revolution has made globalisation attainable. Globalisation connotes the non-existence of the boundaries of time, space and culture. Information and knowledge travel and cross international boundaries; money can also disseminate globally. In Science, countries are entering into crucial pacts/treaties to produce , distribute and conserve even atomic energy. Globalisation has other aspects too.

In Post-colonial parlance (language) globalization is seen as a revivals of dominations of the 'Third World' countries by the 'First World' countries. This means that individual distinctions of culture and Society are forcibly erased by a homogenous global culture. In a sense globalization has recolonised the decolonized independent nations through the economic dominance of the former colonial powers. This view can be seen as a narrow outlook on globalizations.

As in the fields of Science, industry and Politics, so also in the field of Culture the traces of globalisations can be discovered. In Chaucer's Prologue it is recorded that the knight had returned from battles that took him beyond his own country to fight wars/battles for other countries. This was global warfare; Ulysses fought such wars whenever he was called. Ironically, war was globalised. Marlowe's Faustus vows to bring all economically and commercially profitable goods to enrich his country, through his power of necromancy. Shakespeare spendthrift Bassanio has his "doublet" from France and every article of his dress on his body from different parts of the globe. Andrew Marvel's carpe diem poem' To His Coy Mistress' wants ,lovers to squeeze the globe and hold it in the palms. The concept of globalization had found expression in literature.

In the 18th century the books like Rousseau's'Social Contract' had revolutionized the minds of people all over the world about freedom. Global knowledge and thought revolution had began. The concept of American dream crossed national borders to affect Indians, too to harbour such a dream.

In the 19th Century fiction of Dickens, Thackeray, George Eliot and others. We have protagonist who have travelled across the globe/world to acquire knowledge to sharpen their wits. In the 20th century, side by

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur
CSNC SOLAPUR

side with global knowledge and global trade. Global terrorism gripped countries.Conrads'Under Western Eyes' treats global terror as a cowardly act against which people power resistance stands to test. Similarly cybercrimes have increased-Wikipedia has become global. But since 1960's linguistics as scientific ordered system of language has achieved global significance brining all language under one phonological system.

Cultural and critical contemporary theories have brought literature of world under one preview. Barthes, Saussure, Derrida and other theorist are familiar to all scholars' irrespective of national affinities. Writers have become global and reading books, selling books are global Modern Knowledge has crossed 'bounded space', both national and personal.

The second approach posits that "cultural globalization, characterized by massive acculturation, worldwide homogenization, and ethnic annihilation, is an inevitable, though deplorable, side effect of the otherwise good economic globalization and its spin-offs – political modernization and global integration." 46 Accordingly two opposite positions are found within this approach: "that of neo-liberals and neo-imperial warmongers who believe that economic progress and modern institutions are worth the price of disposing of traditional and local cultures; and that of the liberals and third-positionists that see in local cultures and in ethnic diversity the alternative for globalization with a human face."

Another dignified authority on the subject of cultural aspects of globalization is undoubtedly Homi K. Bhabha, who is also best known for his central contribution to the development of post-colonial theory. Moreover, he has written extensively on literature in English, human rights, and globalization. As one of the most disputed terms in postcolonial studies, "hybridity" commonly refers to "the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization."72 In fact, to put it more accurately the much contested term hybridity is recently seen as a cultural effect of globalization. M. M. Kraidy presents hybridity as the "cultural logic" of globalization as it "entails that traces of other cultures exist in every culture, thus offering foreign media and marketers transcultural wedges for forging affective links between their commodities and local communities." Also Nederveen Pieterse,who labels hybridity as the rhizome of culture, argues that globalization as hybridization opposes views which see the process as homogenizing, modernizing, and westernizing, and that it broadens the empirical history of the concept.

Paul Jay demonstrates a logical awareness that "literature"s relation to the processes of globalization as they manifest themselves in a variety of historical periods – indeed, literature's facilitation of economic and cultural globalization – is becoming a potentially important field of study that might get short-circuited if we think of globalization only as a postmodern eruption." Quite expectedly there have been various attempts to relate discussions of literature, and literary texts in specific, with readings of the social and cultural corollaries of globalization. James Annesley's work Fictions of Globalization (2006) for instance can be interpreted in the same trend where he claims that "globalization must be read in relation to the ordinary transactions of ordinary people."

Conclusion:

The term globalization term has been in increasing use since the mid-1980s. Many researchers explore works of literature so as to find reflections of diverse globalization themes within the texts and contexts and also to verify the realities of globalization through literary forms. Other literature / literary studies are developed into a platform for evoking, supporting and interpreting different social, political, literary, and cultural concepts within the realm of globalization.

References:

1. Croucher, Shela. *Globalization and Belonging: The Politics of Identity a Changing World*, Maryland: Rowman and Littlefield, 2004
2. Freidman, Thomas. *The Lexus and The Olive Tree.* New York: Farrar Straus Giroux, 1999. 3.Radhakrishnan. R. *An Globalization, Desire, and the Politics of Representation, Theory in Uneven World*, London: Blackwell Publishing Ltd. 2003.
3. Robertson, Roland. *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London: Sage, 1992.
4. Sklair, Leslie. "Globalization", Sociology: Issues and Debates. Ed., Steve Taylor, New York: Palgrave, 2000.
5. Chakravorty Spivak, Gayatri. "*Globalicities Terror and its Consequences*", *Globlicities Conference*, Michigan State University, 2001.
6. Gupta, Suman. *Globalization and Literature*, Cambridge: Polity Press, 2009.
7. Jameson, Fredric. *Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham*: Duke University Press, 1919.
8. Doner, Henrike. *Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle Class- Identity in Contemporary India.* Hampshire and Burlington: Ashgate, 2008.print
9. M. Habib, *Globalization and Literature*,2015

Seminar Conference

Home For Readers Published Seminar Register Here Contact Us

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA MANGALWEDHA.

Seminar conducted at : SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA MANGALWEDHA.

Principal : Prin. Prof.Dr. N.B. Pawar

Seminar Topic : Importance of Historical Tourism

Chief Organizer : Prin. Prof.Dr. N.B. Pawar

Convenor : Dr. Ashok Mane

Seminar Conducted Year : 2019

Article Topic	Summary	Authors	View Article
"THE ROLL OF GOVT. DEPARTMENTS IN THE FIELD OF TOURISM IN INDIA"	Tourism plays a vital role in the economic development of a country. It is a second largest foreign exchange earner in country. The tourism industry employs a large number of people both skilled and unskilled.	*Mr. Mahesh J. Sakhare	View Link
A ROLE OF SHRI SWAMI SAMARTH FESTIVAL, AKKALKOT IN DEVELOPMENT OF TOURISM IN SOLAPUR DISTRICT	The role of any type of festival is a socio-economic transformation of that region. They focus on the broad spectrum of the state's culture. It is also important in development of the region. Festival has direct and indirect impacts on communities.	*Mr. Yuvraj Gundu Surwase	View Link
पर्यटन उद्योग विकासातील वाहतूक व निवास व्यवस्थेचे महत्त्व	मानवाची प्रवृती मुलत: जिज्ञासू असल्याने तिच्या पुर्ततेसाठी तो निसर्गावस्थेपासूनच एका ठिकाणाहून दुसरया ठिकाणी प्रवास करतो.	*प्रा. रणदिवे डी. एम.	View Link
KHULDABAD: A SUFI HERITAGE & TOURIST CENTRE OF DECCAN HISTORY	The spread of Sufism began in Deccan region around eleventh century and the Sufi Orders or Silsila of Qadiriya, Chishtiya, Suharawardiya, and Naqshbandiya became popular in this region during Sultanate, Bahamani, Nizamshahi, Mughal and the Asaf Jahin Nizam state of Hyderabad period.	*Dr. Shaikh Musak Rajjak	View Link

1 2 3 4 ... Last

Copyright@2014 Seminar Conference. All Rights Reserved.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

150

REVIEW OF RESEARCH

Content

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Sr. No	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	Discrete Use Of Ethnography In Architectural Conservation Ar. Samruddhi Giri	1
2	A HISTORICAL STUDY FOR KOKAN PLACE - JAITAPUR (Thermal Power Project Movement) Dr. Anil Khatal Jambhale	6
3	RURAL TOURISM DEVELOPMENT SCHEME IN SOLAPUR DISTRICT. Special Reference Mangalwedha Taluka Dr. Javed Tamboli	12
4	Tourist Places From Southern Kolhapur Dr. M.V. Jadhav	15
5	Local History And Tourism Session Documenting Oral Tradition – Folk Songs Of Karnataka Dr. Nalini Avinash Waghmare	18
6	Pre-Portuguese Architecture Of Goa- A Historic Perspective Dr. Rohit R. Phalgaonkar	23
7	Historical Tourism And Economical Development In Maharashtra- A Historical Study Dr. Salunkhe Umesh Ashok	26
8	Khuldabad: A Sufi Heritage & Tourist Centre Of Deccan History Dr. Shaikh Musak Rajjak	31
9	A Study On Pilgrimage Tourism Management Issues And Challenges In Tamil Nadu I. M. Karthikeyan	40
10	The Roll Of Govt. Departments In The Field Of Tourism In India Mr. Mahesh J. Sakhare	52
11	A Role Of Shri Swami Samarth Festival, Akkalkot In Development Of Tourism In Solapur District Mr. Yuvraj Gundu Surwase	55
12	The Study Of Shakespeare's The Tempest From New Historicism Approach Prof. Archana Kadam	59

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

15/157

13	**Maurya Period Architechture : Sanchi Stupa** **Prof. Shinde Rohini Navnath**	61
14	**Cultural Heritage Tourism In Maharashtra- Challenges And Prospects.** **Prof. Sonkamble Arun Vitthal**	64
15	**Tourism Potential Of Nagpur-A Historical Perspective** **Shilpa Puri**	68
16	**Pandharpur - Tourist Destination** **Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni**	75
17	**English Language Plays An Important Role In Development Of Tourism** **Miss Jawale Reshma Manohar and Dr. N.B. Pawar**	79
18	**सोलापूर गड्डा यात्रा पर्यटकांसाठी एक पर्वणी** **श्री. अर्जुन बाबुराव राठोड**	82
19	**प्राचीन ऐतिहासिक तिर्थक्षेत्र पर्यटन: माचणूर** **डॉ. अशोक माने**	84
20	**मुघलकालीन संगीत कलेतील विकास एक अभ्यास** **प्रा. नारायण दत्तात्रय बनसोडे**	86
21	**पर्यटन विकासात नियोजन व बाजारपेठेचे महत्व** **प्रा. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव**	89
22	**ऐतिहासिकता आणि पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून सिंधुदुर्ग** **डॉ. चंद्रकांत चव्हाण , डॉ. भागवत गजधाने**	93
23	**भारतीय पर्यटनात आदिवासी लोककलांचे योगदान** **चौधरी पी. जे. , डॉ. स्वाती काळभोर**	100
24	**संत समधी दर्शन : एक पर्यटन** **प्रा. दत्ता सरगर**	105
25	**सोलापूर जिल्ह्यातील मंदिर वास्तूकला व शिल्पकला सजावटीसाठी वापरलेली रुपके** **प्रा.डॉ.सदाशिव देवकर**	108
26	**पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून सोलापूर शहराचे महत्त्व** **Dr. Amita N. Nagane (Jawale)**	116
27	**सोलापूर जिल्ह्याचे पर्यटकांच्या दृष्टीतून पर्यटन** **Dr. Ghatule Swati Shivaji**	121
28	**स्थानिक ऐतिहासिक पर्यटनाचे महत्त्व आणि संवर्धन** **Dr. Suresh Maruti Chavan**	125
29	**स्थानिक इतिहास आणि पर्यटनाचे महत्व** **Dr. Usha Jaising Bhoite**	129

15

30	महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक आणि धार्मिक पर्यटन स्थळाचा अभ्यास प्रा.डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल	133
31	स्थानिक इतिहासामधून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळाचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. प्रेमचंद गायकवाड	138
32	पितळखोरा लेणीतील चित्रकलेचे महत्व Kambale Vikas Yeshwanta	141
33	पर्यावरण तज्ज्ञ - छत्रपती शिवराय प्रा. सौ. कापशीकर धनश्री रामचंद्र	143
34	सोलापूर शहरातील पर्यटन स्थळे प्रा.लक्ष्मी रेडडी	146
35	खानदेशचा स्थानिक इतिहास व पर्यटन डॉ. किशन केंद्रे , इंदिरा अशोक लोखंडे	149
36	दक्षिण भारतातील पर्यटन स्थळ : मदुराईचे मीनाक्षी मंदिर प्रा.डॉ.हणमंत महादेव लोंढे	153
37	ऐतिहासिक पर्यटनाचे महत्त्व प्रा.महेश वसंत कुलकर्णी,	156
38	भारतीय पर्यटन व्यवसायातील विविध संधी महेशकुमार घाडगे	159
39	ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटनाच्या उद्देशाने बसवधर्म- एक दृष्टिक्षेप प्रा. शैलेंद्र मंगळवेढेकर	162
40	बालाघाट डोंगररांगातील धार्मिक व ऐतिहासीक पर्यटन स्थळे व त्यांचे महत्त्वःविशेष संदर्भ उस्मानाबाद जिल्हा Mr. Kondhare J. V.	164
41	मेणवलीचा नाना फडणीसांचा वाडा प्रा. राजेंद्र कृष्णा देशमुख	168
42	किल्ले पुरंदर : एक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ प्रा.डॉ. राजेंद्र गायकवाड	173
43	पर्यटन उद्योग विकासातील वाहतूक व निवास व्यवस्थेचे महत्त्व प्रा. रणदिवे डी. एम.	176
44	सोलापूर पर्यटन एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ रविकिरण जाधव	180
45	ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून कासेगांव परगणा : एक अभ्यास प्रा.डॉ.रविराज नामदेव कांबळे	183
46	सोलापूर जिल्हातील पर्यटन आणि समस्या व उपाय प्रा. रेवणसिध्द बेरुनगीकर	186

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

153

47	गड—कोट संवर्धन काळाची गरज प्रा.ओवाळ सचिन शंकर	189
48	पर्यटनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम Sandhya Atmaram Ingle	193
49	कोकणातील 'मुरुड-जंजिरा' किल्ल्याचे पर्यटनाच्या दृष्टिने महत्त्व प्रा. डॉ. संजय उत्तम बेंद्रे	198
50	महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासामध्ये 'सज्जनगड' किल्याचे महत्व प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम	201
51	करमाळा तालुका : एक पर्यटनक्षेत्र प्रा. सरला ब्रम्हदेव चव्हाण	206
52	माणदेशातील ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन व संवर्धन श्री. सतिश सावता फुले	209
53	अंदमान निकोबार बेटांचे पर्यटन प्रा. डॉ. सतीश कदम	211
54	पर्यटनाच्या दृष्टिने दुर्लक्षीत लातूर जिल्ह्यातील खरोसा लेणी प्रा. डॉ. शहाजहान शेख	215
55	पर्यटनाचे प्रकार (Types of Tourism) डॉ. शारदा बंडे	218
56	मल्लिकार्जुन मंदिर डॉ.एस.पी.शिंदे	222
57	धार्मिक आणि आध्यात्मिक पर्यटन स्थळ – वाराणसी प्रा. सुमन केंद्रे	225
58	ता. मोहोळ (जि. सोलापूर) येथील देशमुख गायकवाड यांची गढी- एक ऐतिहासिक वास्तू प्रा.डॉ. सौ. सुनिता दत्तात्रय गाजरे	228
59	लावणी : पेशवेकालीन इतिहासाचे एक साधन डॉ.तुकाराम नारायण शिंदे	233
60	सोलापूर जिल्हयातील धार्मिक स्थळे व पर्यटन डॉ. शीला स्वामी	236
61	आर्ची - परशाची प्रेमकथा आणि सैराट पर्यटन प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे	239
62	वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन प्रा. डॉ. अनिल भिमराव कुंभार	245
63	सोलापूर जिल्हातील बंकलगी येथील दुर्मिळ मातृमूर्ती डॉ. धम्मपाल रेवण माशाळकर	252

154

64	मंगळवेढे (जिल्हा सोलापूर) येथील ब्रह्मदेवाचे उपेक्षित मूर्तीशिल्प डॉ. नभा काकडे	254
65	भारतातील पर्यटन क्षेत्रातील रोजगारांच्या संधी सौ. देशमुख सुजाता सचिन	257
66	ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटनाचा सुरेख संगमः अक्कलकोट प्रा.किशोर धोंडीबा थोरे	260
67	Biodiversity In Solapur District:A Geographical Analysis. Dr. Advitot S. C. and Mr.Shaikh N.I .	265
68	सोलापूर जिल्हयातील निवडक भुईकोट किल्ले : एक ऐतिहासिक पर्यटन Prof. Shahane Pranjali Atmaling	271
69	हिंदवी स्वराज्याचा साक्षीदार किल्ले राजगड प्रा. राजकुमार श्रीधर पवार	275
70	महाराष्ट्रातील मंदिरे : कला आणि स्थापत्य डॉ. माया ज. पाटील (शहापूरकर)	280
71	अहमदनगरच्या निजामशाही काळातील पाणी व्यवस्थापन प्रा. संगशेट्टी आर. एम.	283

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5. 7631(UIF)

A ROLE OF SHRI SWAMI SAMARTH FESTIVAL, AKKALKOT IN DEVELOPMENT OF TOURISM IN SOLAPUR DISTRICT

Mr. Yuvraj Gundu Surwase
Assi. Professor Chatrapatti Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.

ABSTRACT:

The role of any type of festival is a socio-economic transformation of that region. They focus on the broad spectrum of the state's culture. It is also important in development of the region. Festival has direct and indirect impacts on communities. They provide opportunities for participation, skills development, volunteering and social, cultural, economic and environmental developments. Community fairs and festivals can attract tourists and visitors at regional, national and international level. They help to capture attention and promote attractions and infrastructures. They make it possible to maximize and rationalize the use of certain spaces. Preservation of these spaces may result in financial benefits.

Present research paper is analyzed importance of Shri Swami Samarth festival in Solapur district tourism development.

INTRODUCTION:

Festivals empower communities to attract new visitors while capitalizing on local commercial and cultural value. The impact of these events created through the positive presentation of the community and the social interactions that fairs and festivals engender. When a community has sufficient funds, it helps to improve their facilities and help in development of the community itself. Increase in revenue adds to sales tax base, which the host city is able to provide more and better services. Many fairs and festivals are also brings new or increasing recreational opportunities to the festivals or fair more interesting. Development of the local population also favors the development of nearby communities with increase in trade. Public facilities as electricity, water supply, toilets, transport infrastructure etc. undergo a face change which are signs of development not only for an individual but for families and communities also. A.K.Bhatia, (2010) Fairs and festivals are important part of social activities of man.

They are arranged all over world in a variety of ways. Some celebrations are specific to certain areas and some are celebrated by different group, communities in certain villages, cities or even state or country. This gives raise to fairs and festivals their own local flavors. Agarawal, S.K. and Raina, A.K. (2004.Fairs and festivals are important parts of the Indian cultural life. The life of Indian people revolves round the fairs and festivals. In other words we can say that fairs and festivals are heart of the Indian socio-cultural life.In India traditional fairs and festivals are connected with religious beliefs, changing season's harvests etc. Theyare varied in origin. Many of them are performed in a particular manner in different parts of the country.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Theyattract large number of people from distant places. Hence fairs and festivals have tremendous tourism potentialboth domestic as well as foreign.Solapur district of the Maharashtra state is one of the famous fairs and festivals tourist place in India.

Solapur district is unique in religious activities. In Solapur district there is a festival for every season. Many fairsand festivals celebrate on the various reasons such as birth or death anniversary of historical religious people indifferent religions, worship of different gods etc. There are number of places which have religious importanceout of some places like Pandharpur, Akkalkot etc. are not only national but world famous. So these places aredeclared as tourist's centers by government. India is a religious country, so here many religious places andpeoples are mostly visited to such places than the others. Bharadwaj, S.M. (1973)Shri Swami Samartha festival, Akkalkot is important festival in Solapur district of Maharashtra state.

The day Sri Swami Samarth manifested is taken as ChaitraShuddhaDwitiya, year 1072 as per Hinducalendar and the month March or April of year 1150 as per English Calendar. Haribhau alias Swamisut the beloved disciple of Sri Swami Samarth had perceived by his divine sight that Sri Swami Samarth had manifested in the form of a Balayogi129 from a pillar on this day of ChaitraShuddhaDwitiya, in a village Chhedikhedha near Hastinapur. On this day of ChaitraShuddhaDwitiyaHaribhau would come from Mumbai to Akkalkot and celebrate the anniversary festival of the birthday of Sri Swami Samarth in the presence of Sri Samarth. Based on this lunar day well known astrologer Nana Rekhi had prepared the horoscope of Sri Swami Samarth. Sri Swami Samarth had approved this and then blessed Nana Rekhi with initiation. When ShriRekhi went to Akkalkot for the first time along with his wife to take Sri Swami Samarth's 'Darshan', his wife Sakhubai's past life got awakened and she was blessed by the 'Darshan' of Shree Swami Samarth in the form of Balayogi. That is why the anniversary festival of the birthday of Sri Swami Samarth is being celebrated on ChaitraShuddhaDwitiya day.

In the month of Chaitra (April–May) in 1878, the thirteenth day of the dark-half of the lunar month, ShriSwami died. His body was taken on a procession all around Akkalkot. The Swami Maharaj lived mainly at theresidence of his disciple Cholappa, where his samadhi and shrine are now located. The present temple is built around famous banyan tree. This is the same banyan tree sitting under which Shri.SwamiMaharaj used to meditate and preach the followers. The temple consists of main temple, sabhamandap and accommodation. Annacchatra (free meals to devotees) is organized daily (two times in day) by temple authorities. The Swami Samarth Maharaj came to Akkalkot at the beginning of Shake 1779. Swamiji is loacated in the house of shri. Cholappa in the place already reserved for it before his bodily demise. This is known as Samadhimath. The spiritual fearless slogan in marathi 'BHIU NAKOS MI TUJHYA PATHISHI AAHE' (Don't fear, I am with you) is given by Shri. Samarth Swami Maharaj himself.

Presentresearch paper is analyzed importance of Shri Swami Samarth festival in Solapur district tourism development.

STUDY REGION:

AkkalkotTaluka in Solapur District of Maharashtra State, India lies between 17º15'47" to 17º 40' 00"North latitude and 75º 55 '29" to 76 º 15' 54" East longitudes. It belongs to Pune Division. It is located 38 KMtowards East from District head quartersSolapur. It is a Taluka head quarter. Akkalkot is surrounded by SouthSolapurTaluka towards west, Solapur North Taluka towards west, Aland Taluka towards East ,AfzalpurTalukatowards South Solapur , Tuljapur , Umarga , Osmanabad are the nearby Cities to Akkalkot.. Hasapur, Safale,Kurnur, Hattikanbas, Chapalgaonwadi are the nearby Villages to Akkalkot.As of 2011 India census, Akkalkot had a population of 40,103 out of which 20051 were male and 20052was female. Akkalkot has an average literacy rate of 63%, higher than the national average of 59.5%; with 59% ofthe males and 41% of females literate. 14% of the population is under 6 years of age. Along with Marathi, Kannada is widely spoken in Akkalkot.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

157

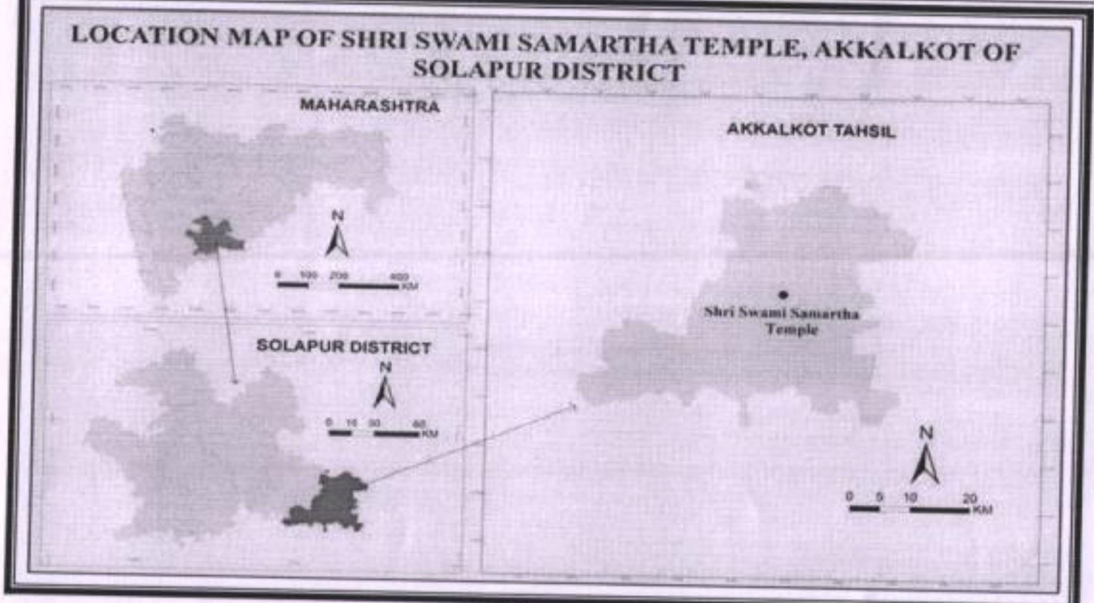

Fig. 1

OBJECTIVES:

1. To study festivalś importance in tourism development in Solapur district.
2. To study Akkalkot festivals impacts Solapur district tourism development.

Data collection and Methodology:

The proposed research paper based on secondary data. The secondary data is collectedfrom District Gazetteers, Socio-Economic Review of Solapur district, and census. The data processed andanalyzed by using different cartographic techniques, statistical and quantitative techniques, etc.

Interpretation:

The tourists who are coming from different places to the Akkalkot many have different behaviors, ideas,views and expectations, but if required facilities are practiced to them at reasonable rates they will be satisfied and it will be helpful to increase the reputation of tourist destination.

Following table shows the 10 years data who visited the AkkalkotShri Swami Samartha temple in hole year.

Table 1 Numbers of tourist visited to Shri Swami Samartha temple.

Sr.No.	Years	No. of Tourist visited
1	2005	580000
2	2006	625000
3	2007	695000
4	2008	760000
5	2009	770000
6	2010	850000
7	2011	942000
8	2012	985000
9	2013	1030000
10	2014	1050000

Source: Srhi Swami Samarthadevasthan committee report 2005 to 2015.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

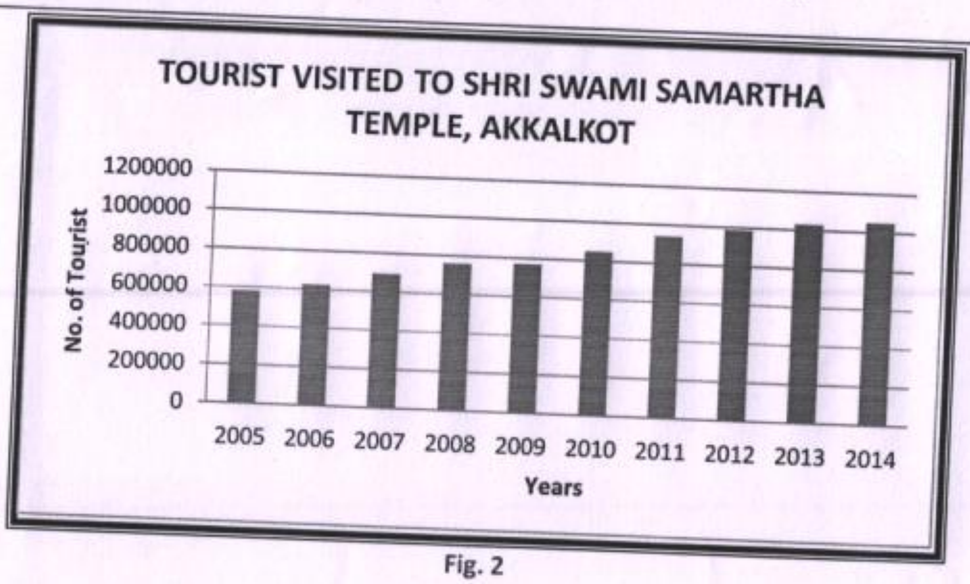

Fig. 2

The table 1 shows that number of tourist visited to Shri Swami Samartha temple in hole year from 2005 to 2015. The numbers of tourist visited to temple shows that numbers are increases every year. From the 2005 year to 2015 the number of tourist visited is doubled. i. e. in the year 2005 it is 580000 and in 2015 year 1050000 tourist visits to Akkalkot. The increases number shows that Akkalkot tourism center is developed rapidly and which contribute development of Solapur district. Because all type of tourist services are developed in Akkalkot like accommodation, hotels and lodges, transportation, religious objects etc.

CONCLUSION:

Many fairs and festivals are also brings new or increasing recreational opportunities to the festivals or fair more interesting. Development of the local population also favors the development of nearby communities with increase in trade.The increases number shows that Akkalkot tourism center is developed rapidly and which contribute development of Solapur district. Because all type of tourist services are developed in Akkalkot like accommodation, hotels and lodges, transportation, religious objects etc. The research paper conclude that the role of Shri Swami Samartha temple plays important role in tourism development of Solapur district.

REFERENCES:

1. A.K.Bhatia, (2010): International tourism management IIIrd.ed.. Sterling publication.Pp- 123-125.
2. Agarawal, S.K. and Raina, A.K. (2004): "The essence of Tourism Development" Sarup and sons, New Delhi. Pp-201.
3. Bharadwaj, S.M. (1973): "Hindu places of pilgrimage in India – A study in cultural Geography" University ofCalifornia press, Brekely, Loss Angels, Landoan. Pp- 88-89
4. Gazetteer of India, Maharashtra states (1961): Fairs and Festivals in Maharashtra. Pp- 245.
5. www.shreeswami.org/swami-samarth-of-akkalkot

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

बावीसावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग २

संपादक

डॉ.स्नेहल तावरे

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सविता पाटील

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

ശ **स्नेहवर्धन प्रकाशन :** क्र. १३०१

ശ देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान
भाग - २
(समीक्षा - संदर्भ)

ശ **प्रकाशक आणि मुद्रक**
डॉ. एल.व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,
महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०
स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ /२४४ ३६ ९६१
भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८
ई मेल : snehaltawre@gmail.com

ശ **मुखपृष्ठ :** संतोष धोंगडे

ശ © S.R.I.

ശ **प्रथमावृत्ती :** १५ डिसेंबर २०१९
२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

ശ **अक्षरजुळणी :** सुनीता पारनेरकर, पुणे

ശ **मुद्रणस्थळ :** स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे

ശ **ISBN** 978-93-87628-75-5

ശ **पृष्ठसंख्या :** १७८

ശ **मूल्य : ₹ २५०**
-$ 3

अनुक्रमणिका

भाग - २

- संपादकीय - डॉ.स्नेहल तावरे
  - डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
  - डॉ. संजय नगरकर
  - डॉ. सविता पाटील .. ९

१. महान समाजसेविका : मदर तेरेसा - डॉ. नागोबाराव भुरके ..११

२. आनंदवनातील अनाथांची आई : साधनाताई आमटे - डॉ. मधुकर पवार ..१४

३. स्वातंत्र्य चळवळीतील भारतीय महिलांचे योगदान - डॉ. अंबादास मंजुळकर ..१८

४. स्थानिक शासनातील महिलांची भूमिका - डॉ . राहुल पंडित ..२२

५. काव्यप्रांतातील मोहरांचा हंडा : बहिणाबाई चौधरी - डॉ. पांडुरंग भोसले ..२६

६. श्रीमती ॲनी बेझंट : राजकीय व सामाजिक विचारातील योगदान - डॉ . अशोक चोथे ..३०

७. नजूबाई गावित (साहित्य क्षेत्र) - डॉ. माहेश्वरी गावित ..३३

८. थोर महिला मार्गारेट थॅचर (१९२५-२०१३) - डॉ.मालिनी वडतकर ..३७

९. बंडखोर लेखिका : ताराबाई शिंदे - डॉ. सीमा नाईक-गोसावी ..४१

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

१०. भारतीय स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान - डॉ. रंजना पाटील ..४५
११. सरोजनी बाबर यांचे लोकसाहित्य क्षेत्रातील योगदान - डॉ. वैभवी देहूकर ..४९
१२. पंडिता रमाबाईंचे स्त्रियांविषयी लोकजागृतीचे कार्य - डॉ. एस.एल. म्हात्रे ..५३
१३. एक संघर्षमयी सरिता - मेधा पाटकर - डॉ. विजया पवार ..५७
१४. सिमोन द बोव्हुआर : द सेकंड सेक्स - डॉ. भारती रेवडकर ..६१
१५. सिंधुताई सपकाळ यांचे सामाजिक योगदान - डॉ.पोपट सिनारे ..६५
१६. अहिल्याबाईंचा इतिहास : वास्तव आणि विपर्यास - डॉ. काशिनाथ सोलनकर..६९
१७. जानकीबाई आपटे यांचे अहमदनगरमधील सामाजिक कार्य - डॉ. मीना साळे ..७२
१८. व्यासंगी विदुषी : दुर्गा भागवत - डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी ..७६
१९. पहिल्या धर्मचिकित्सक : मुक्ता साळवे - डॉ. संगीता पैकेकरी ..८०
२०. बहिणाबाईंची गाणी : बहिणाबाई चौधरी - डॉ. चंद्रसेन आवारे ..८४
२१. अखंड सेवाव्रती : मदर तेरेसा - डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे ..८९
२२. ताराबाई शिंदे यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन - डॉ. वैशाली भालसिंग ..९३
२३. कल्पना चावला : आकाशाला गवसणी घालणारी स्त्री - डॉ. प्रतिमा कदम ..९७

आनंदवनातील अनाथांची आई : साधनाताई आमटे

- डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार

एका लग्नप्रसंगात बाबा आमटे यांचा आणि इंदू घुले यांचा परिचय झाला आणि दोघांनाही आंतरिक सुख स्वप्नांची ओढ लागली. यातूनच साधनाताई आणि बाबा यांच्यात जवळीकता निर्माण झाली आणि त्यांच्या लग्नासंबंधी बोलले जाऊ लागले. अनेकांचा या लग्नाला उघड अथवा छुपा विरोध होता. परंतु शेवटी अनेक अडथळे पार करून यांचे वैदिक पद्धतीने लग्न पार पडले. लग्नानंतर साधनाताईंना कष्टाची कामे करावी लागली. त्यांची अवस्था म्हणजे; नव्या नवरीची छटा त्यांच्या शरीरावर नव्हती; उलट संन्यासिनीसारखी स्थिती झाली होती. वरोरा येथे या उभयतांचे स्वागत करण्यासाठी अस्पृश्य मंडळी तयारीत होते. हे पाहून ताईंना आश्चर्य वाटले. पुढे रोजच ताई आणि बाबा या अस्पृश्यांच्या वस्तीत जाऊन त्यांना देशभक्तीची गाणी शिकवत त्यामुळे बाबांना लोकाकडून टीका सहन करावी लागली होती.

बाबांच्या समाजकार्यात त्यांच्या पावलावर पाऊल देऊन ताई काम करू लागल्या. बाबा ज्यावेळी भंगी समाजाबरोबर डोक्यावर मैला वाहण्याचे काम करू लागले तेव्हा ताईला मेहतरीणी म्हणून स्वकीय लोक हिणवू लागले त्यांची चिंता ताईने कधीही केली नाही. उलट आपले काम समाजाला भूषण वाटावे असेच होते. यावर त्यांची श्रद्धा होती.

२७ ऑक्टोबर १९४७ या दिवशी विकास यांचा जन्म झाला. येथे जातिभेदाला स्थान नव्हते. त्यामुळे नातलगांनी यांच्याकडे पाठ फिरविली होती. परंतु वरोरा गावातील सर्वसामान्य लोकांना याचा खूप आनंद झाला. थाटामाटात बाळाचे स्वागत झाले. सर्वसामान्य लोकातच ताईंना ईश्वर पाहायला मिळत असावा, असे वाटते. पंढरपूरच्या एका वडाराच्या घरी त्यांचा चांगला पाहुणचार झाला. तसेच वरोऱ्यातच वयाने जास्त असलेल्या एका मुसलमान स्त्रीची सेवा बाबांच्या बरोबरीने ताईने केली; तिला रोज सकाळ संध्याकाळचे जेवण तयार करून द्यायच्या. याबरोबरच आनंदवनात निरंजन कांबळे याला शिक्षणासाठी ठेवले होते; शिवा परचाके आणि त्याची पत्नी हे दलित जोडप्यांना ताईने भरभरून मदत केली. एवढेच नाही तर सृष्टीतल्या प्रत्येक जीवाकडे मातृत्वाने, ममतेने

पाहणे ही साधनाताईची उपजत वृत्ती होती, यामुळे अनेक अनाथांचे संगोपन आणि संवर्धन ताईने केले. यात नारायण, रेणुका, बिजली, चिन्नी, माया अशा अनेकांचा संदर्भ देता येईल.

बाबांनी श्रमाश्रमांचा प्रयोग केला होता. या विषयी साधनाताई म्हणतात, 'या प्रयोगात आम्ही दारिद्र्याचे चटके सहन केले. कोणापुढे हात पसरायची वृत्ती नसल्यामुळे मिळेल त्याच्यात आनंदाने दिवस काढले. सतीचे वाण घेणाऱ्याने चितेच्या चटक्यांची तमा बाळगू नये.' तनमनात सेवाभाव असलेल्या बाबांनी रस्त्याच्या कडेला किळसवाणा एक कुष्ठरोगी जीव पाहिला आणि त्यांची समाजसेवेची दिशा बदलून गेली. याच दरम्यान म्हणजे २६ डिसेंबर १९४८ या दिवशी वरोड्यातच प्रकाश या दुसऱ्या मुलाचा जन्म झाला. या दरम्यानच्या काळात बाबांनी कुष्ठरोगी यांच्यासाठी उर्वरित आयुष्य जगावे असा विचार केला असावा. आनंदवनाच्या झोपडीत विनोबा भावे यांनी पहिल्या सहा कुष्ठरोगी यांना आत प्रवेश दिला आणि कुष्ठरोगी सेवेला प्रारंभ झाला. या कार्यामुळे बाबा आमटे सर्वत्र परिचित होऊ लागले. यात साधनाताईंची साथ मोलाची ठरली. आनंदवन हे कुष्ठरोगी यांचे निवासस्थान बनले. येथेच दोन्ही मुलांचे शिक्षण ताईंनी सुरू केले. त्यांना आपल्या मुलांचे कोडकौतुक करता येत नाही. साधे बिस्किटचा पुडासुद्धा घेऊन देता येत नाही यांचे मनस्वी दु:ख होई. ताईला वाटे आपले लहानपण मजेत गेले, बाबांचे तर खूपच चांगले दिवस होते. ते एका श्रीमंत घरात वाढले होते. आपल्या मुलांना चांगले कपडे, चांगले खायला मिळत नाही याचे अपार दु:ख तिला होई, ही आनंदवनाची जागा म्हणजे ओसाड पडीक जमीन होती या ठिकाणी राहणे तेही लहान मुलांना घेऊन राहणे ताईला भीती वाटायची; परंतु हा सेवेचा वसा घेतला. त्यात सोबतीला कुष्ठरोगी असल्याने नातेवाईकांनी यांच्यावर बहिष्कारच टाकलेला असल्याने जवळपास सर्वांचे संबंध दुरावले होते. येथे भोवताली जंगल असल्याने प्राण्यांची भीती होती. साप, विंचू, इंगळी यांचा वावर सातत्याने अनुभवयाला मिळत होता. या विषयी डॉ प्रकाश आमटे त्यांच्या 'प्रकाशवाटा' या आत्मचरित्रात लिहितात, मी अडीच वर्षांचा असताना अशा दोन इंगळ्या दोन हातात धरून आणल्या. ताईला म्हणजे आईला दाखवायला बऱ्याच अंतरावरून आणल्या होत्या. मला तसं आलेलं पाहून ताईचा थरकापच उडाला. मी लहान असल्याने मला त्यातलं गांभीर्य जाणवलं नव्हतं' ताईचा स्वभाव खरेपणात वाढलेला असल्याने तिला खोटेपणा रुचत नव्हता. एकदा प्रकाशचे वय बारा वर्षांचे असूनही तो शरीराने लहान दिसतो. म्हणून त्याचे तिकिट अर्ध का? असा प्रश्न तिने तिकिट कलेक्टरला बजावले. तिकिटाचे पूर्ण पैसे दिले.

साधनाताई संस्कारक्षम असलेल्या घराण्यात वाढलेली असल्याने तिच्यावर विधीवत धार्मिक संस्कार झाले होते. तरी सुद्धा ती मनापासून बाबांच्या

समाजसेवेत समरस झाली. याचे कौतुक बाबांना वाटे. बाबांचा देवावर विश्वास नव्हता त्यांचा विश्वास कर्मावर व मानवतेवर होता. त्यांनी ताईंना त्यांना जे आवडेल ते करण्याची परवानगी दिली होती. आनंदवनात विनोबा भावे, यदुनाथ थत्ते, भाऊसाहेब रानडे, आर. के. पाटील अशी काही मोठी माणसे वगळता बाकी सर्वांनी वाळीत टाकले होते. पण कुष्ठरोग्यांची सेवा ताईने सोडली नाही.

साधना आमटे यांचे नाव महाराष्ट्रातील नावलौकिक असलेल्या महिला समाजसेविकेपैकी एक होते. त्यांचे संपूर्ण आयुष्यच अनाथांची आदिवासी, कुष्टरोगी, कामगार, खचलेल्या, मागासलेल्या माणसांची निरपेक्षपणे मनोभावी सेवा करण्यात गेले. वैराग्यजीवन कसे आणि काय असते याचे दर्शन म्हणजे साधनाताई आमटे होय! त्यांनी ठरविले असते तर त्यांना सुखासीन जीवन वाट्याला अनुभवता आले असते; पण त्यांनी समाजसेवक बाबा आमटे यांच्या बरोबरीने आपले जीवन समाजसेवेसाठी वाहून घेतले. त्या संवेदनशील लेखिका असून त्यांनी साहित्याची मांडणी करून आपली वैचारिक भूमिका स्पष्ट केली आहे. बाबा आमटे यांच्या जीवनकार्याला व त्यांच्या प्रत्येक विचारधारेला नवीन उपक्रमांना निरपेक्ष भावनेने खंबीरपणे साथ दिली आहे. हेमलकशासारख्या दुर्गम भागात राहणाऱ्या माडिया, गोंड, आदिवासी समाजाला नव्या जगाची ओळख करून देण्यात मोठी जबाबदारी पार पाडली होती. आनंदवन आश्रमांची उभारणी करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. महाराष्ट्रात बाबा आमटे यांचे जगभर नाव झाले ते कुष्ठरोग्यांचा सेवक म्हणून; त्यांना उर्जा देणारी समिधा साधनाताईंनी पुरविली. या कार्यामुळे बाबांना अनेक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले असले तरी बाबांनी याचे सर्वस्वी श्रेय साधनाताईंना देण्यात, त्यांना कधी विसर पडला नाही. ताईंच्या आपल्या कार्याच्या समर्पणात साधनाचा तेवढाच वाटा आहे. म्हणून बाबा आमटे प्रत्येक भाषणापूर्वी मग ते 'भारत जोडो अभियान' असो, एखादा पुरस्कार स्वीकारताना असो 'सौभाग्यवती साधना' हेच नाव प्रथम घेऊन भाषणाला सुरुवात करीत. बाबा आमटे यांच्या जीवनावर आधारित एका लेखात पु.ल. देशपांडे लिहितात 'बाबांच्या निर्भयपणाचे आता चोहीकडे कौतुक आहे. पण आपल्या तान्ह्या पोरांना घेऊन गावाबाहेर बहिष्कृत अशा अवस्थेत दोन दोनशे, चार चारशे महारोग्यांच्या संगतीत राहणाऱ्या साधनाताईपेक्षा दक्षप्रजापतीचा महाल सोडून स्मशानवासी, नररूंडधारी, बंभोलानाथाशी संसार करणारी गौरी आणखी काय निराळी होती?' साधनाताईंचे व्यक्तिमत्त्व केवळ ममत्वाचेच दयाघन नव्हते. तर प्रसंगानुरूप अवघड प्रसंगी कुशल प्रशासकाच्या रूपात कणखरपणे बाबांच्या पाठीशी उभे राहत होते. उदा. कुष्ठरोग्यांना मानवी भावजीवन आहे. त्यांनाही शरीरसुखाची आस आहे. अशा अनुरूप असलेल्या कुष्ठरोग्यांना विवाह करण्याची परवानगी द्यावी असा आग्रह साधनाताईंनी धरला. अनेक कुष्ठरोग्यांच्या विवाहसंबंधीचे महारोगी सेवा समितीचे धोरण बदलण्यास भाग

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

पाडले. दुसऱ्याच्या जीवनात आनंद कसा निर्माण होईल? यावर ताईंची नजर होती. थोर मराठी लेखक, समाजचिंतक नरहर कुरुंदकर साधनाताईंविषयी म्हणायचे 'आनंदवनाच्या कार्याचे श्रेय साधनाताईंचे आहे, या कृतज्ञ जाणिवेपोटीच मी त्यांचे चरण वंदितो'

१९८० सालची एक घटना, कडक उन्हाळ्याचे दिवस होते. साधनाताईंची आई वृद्धापकाळाने निधन पावली होती. तितक्यात पाच-सहा दिवसांपूर्वी जन्मलेली चार अर्भके अकोल्याच्या दवाखान्यातून आनंदवनात येऊन पोहोचली. त्यावेळी ताईने आपल्या आईचा अंत्यविधी बाजूला ठेवला. प्रथम त्या कोवळ्या जीवाला अंघोळ घातली. त्या प्रत्येकाला हरवलेली मायेची ऊब मिळाली मगच त्यांनी आईचा अंत्यविधी उरकला अशी ही साधनाताई अनाथांना ममतेची सावली देणारी आनंदवनाची आई होती.

वैराग्य जीवनाचे स्वप्न पाहणाऱ्या बाबा आमटे, यांना व्रतस्थपणे प्रपंच जीवन जगत जगतसुद्धा वैराग्याचे सुख भोगायला मिळते, ही नवी दिशा साधनाताईंनी बाबांना दाखविली असे म्हणावे वाटते. श्रीविठ्ठलपंत कुलकर्णी आणि रुक्मिणी यांच्या समर्पण जीवनातूनच वैराग्यविभूती ज्ञानेश्वरादी भावंडांचा परिसस्पर्श या मराठी मातीला लाभला आणि मराठी माती भाग्यशाली, वैभवशाली आणि अध्यात्मप्रवण झाली. अगदी याच प्रमाणे साधना आमटे आणि बाबा आमटे यांच्या कार्यसिद्धीतूनच कुष्ठरोग्यांना मान, सन्मान आणि माणूस म्हणून जगण्याचे बळ मिळाले. त्यांच्या आयुष्याला नवी दिशा मिळाली. बहिष्कृत जीवन जगणाऱ्या कुष्ठरोग्यांना आत्मविश्वास मिळवून दिला. यात ताईंच्या मातृत्वाचा फार मोठा वाटा होता. साधनाताई सर्वांची विचारपूस करीत यामुळे कुष्ठरोग्यांना मिळालेल्या प्रेमावरच आनंदवनाची उभारणी झाली.

ശശ

संदर्भ ग्रंथ -

१. हिंदू संस्कृती आणि स्त्री - आ. ह. साळुंखे.
२. प्रकाशवाटा - डॉ. प्रकाश आमटे.
३. समिधा - साधना आमटे.
४. बहिणाबाईंची गाणी - नरेन्द्र मारवाडे.

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग ३

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
डॉ. संजय नगरकर
डॉ. सविता पाटील

बावीसावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग ३

संपादक

डॉ.स्नेहल तावरे

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सविता पाटील

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

अनुक्रमणिका

भाग – ३

- संपादकीय – डॉ.स्नेहल तावरे
  – डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
  – डॉ. संजय नगरकर
  – डॉ. सविता पाटील .. ९

१. प्रभावी आणि पुरोगामी व्यक्तिमत्त्व इरावती कर्वे – डॉ.वृंदा केळकर ..११

२. व्रतस्थ कर्मयोगिनी : राजमाता अहिल्याबाई होळकर – डॉ.अरुण कोळेकर ..१५

३. कर्मयोगिनी जानकीबाई तथा आक्का शेटये – डॉ. विकास पाटील ..१९

४. मातोश्री विमलाबाई पंजाबराव देशमुख: एक समर्पित जीवन – डॉ मंदा नांदुरकर ..२३

५. अहिल्याबाई होळकरांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान – प्रा.सुवर्णा खोडदे ..२७

६. रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील – प्रा. संग्राम गोसावी ..३१

७. मराठी साहित्यातील बंडखोर लेखिका : गौरी देशपांडे – प्रा. बाळासो सुतार ..३५

८. रयत माउली लक्ष्मीबाई पाटील यांचे जीवन आणि कार्य – प्रा. नम्रता मेस्त्री ..३९

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

९. सेवाव्रती मदर तेरेसा यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान	- प्रा. नलिनी पाचर्णे	..४२
१०. अपंगांचे मानवी हक्क आणि नसीमा हुरजूक यांचे कार्य	- प्रा. वैशाली सुपेकर	..४६
११. सेवाव्रती : साधनाताई आमटे	- प्रा. तानसेन रणदिवे	..४९
१२. महिला सबलीकरण व सक्षमीकरणातील नीलिमा मिश्रा यांचे योगदान	- प्रा.निलेश वाकचौरे	..५२
१३. मेरी कोम	- प्रा.विद्या गाडे	..५६
१४. अहिल्याबाई होळकर यांचे योगदान	- प्रा. कल्पना रोकडे	..५८
१५. कर्तृत्ववान महिला : सावित्रीबाई फुले	- प्रा. नंदकुमार उदार	..६२
१६. रझिया सुलतान	- प्रा. सुनीता भोसले	..६५
१७. महाभारतकालीन शकुंतलेचा आदर्श	- प्रा. दिलीप कोने	..६९
१८. भारतीय स्त्री इतिहासकार : रोमिला थापर	- प्रा. सविता वीर	..७३
१९. जागतिक आयटी क्षेत्रातील सामाजिक महिलांचे जीवनातील योगदान	- प्रा.मयूर माळी	..७७
२०. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले : सामाजिक दृष्टिकोनातून अवलोकन	- प्रा. विलास नाबदे	..८१
२१. इंदिरा गांधींचे भारतीय शेतीसाठीचे योगदान	- प्रा.रमेश थोरात	..८५
२२. भारतीय आयटी क्षेत्रातील महिलांचे सामाजिक जीवनातील योगदान	- प्रा.गौरी पवार	..८९
२३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान	- प्रा.संदीप नन्नावरे	..९२
२४. सुनीता अरळीकर यांचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन योगदान	- प्रा. महादेवी धारक	..९६

२५. विज्ञान जगतातील आदर्श स्त्री - डॉ. रोझलिंड फ्रँकलिन - प्रा. योगेश्री कोकरे ..१००

२६. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई रोडे यांचे शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास - प्रा.विकास टकले ..१०४

२७. मिसेस फरार यांचे स्त्री सुधारणा विषयक कार्य - प्रा. अमोल बोत्रे ..१०८

२८. शास्त्रीय संगीत क्षेत्रातील गोमंतकीय स्त्रियांचे योगदान - प्रा. विनायक बापट ..१११

२९. गोवा मुक्तिसंग्रामात शारदाताई सावईकर व सिंधुताई देशपांडे यांचे योगदान - प्रा.स्नेहा जांबोटकर ..११५

३०. शीला नाईक कोळंबकर आणि डॉ.जयंती नाईक यांचे कोंकणी साहित्य क्षेत्रातील योगदान - प्रा.विदिता महाले ..११९

३१. स्त्री समाजसुधारक ताराबाई शिंदे - प्रा. रघुनाथ घाडगे ..१२३

३२. भारतीय महिला क्रिकेट मधील चमकता तारा : मिताली राज - प्रा. एकनाथ झावरे ..१२६

३३. समाजसुधारक : रमाबाई रानडे यांचे महिलांच्या हक्कांसाठीचे योगदान - प्रा.आसावरी शेवाळे ..१३०

३४. स्त्री शिक्षणाची क्रांतिज्योती : सावित्रीबाई ज्योतिराव फुले - प्रा.प्रदीप एडके ..१३४

३५. बहिणाबाईंची कविता - प्रा. विलास सुर्वे ..१३८

३६. बहिणाबाईंचे मराठी साहित्यातील योगदान - प्रा. लक्ष्मी पवार ..१४१

३७. नजुबाई गावित यांचे आदिवासी क्षेत्रातील योगदान - प्रा.निलेश लंगोटे ..१४५

३८. आदिवासींची सेवा करणाऱ्या सेवाव्रती : डॉ. राणी बंग - प्रा.विशाखा हेंद्रे ..१४९

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

३९. राजमाता अहिल्याबाई होळकरांचे सामाजिक-धार्मिक योगदान - प्रा.पोपट झोंबाडे ..१५३

४०. समाजाभिमुख कार्यकर्ती : निरूपमाताई - प्रा. श्रेया चौधरी ..१५७

४१. संत वाटिकेतील जाईची वेल : संत जनाबाई - प्रा.दादा साठे ..१६१

४२. महाराष्ट्रातील कृषिक्षेत्रात महिलांचे योगदान : एक अभ्यास - प्रा. तुकाराम आघाव ..१६५

४३. आद्य क्रांतिकारी चळवळीच्या पहिल्या महिला 'मादाम भिकाजी रुस्तम कामा' - प्रा.चारुशीला लोखंडे ..१६९

४४. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका - प्रा.अनिल कांबळे ..१७३

४५. पंडिता रमाबाई यांचे स्त्रियांच्या उद्धारासाठी कार्य - प्रा. मिलिंद घाडगे ..१७७

४६. महाराष्ट्रातील दिव्यांग सक्षमीकरणासाठी नसीमा हुरजुक यांचे योगदान - प्रा. वाल्मिक कीर्तीकर ..१८०

४७. स्त्री कर्तृत्वाचे नियतकालिकातील योगदान - शिवाजी कर्ले ..१८४

४८. वेगवती पंडिता रमाबाई - नीलिमा फाटक ..१८८

४९. घे जन्म तू फिरोनी... - वर्षा जोशी ..१९२

५०. शिक्षण आणि राजकीय क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्व - प्रा. नम्रता बागडे ..१९६

५१. कल्याणकारी उषाताई - प्रा. शांताराम पोखरकर ..२००

महाराष्ट्रातील दिव्यांग सक्षमीकरणासाठी नसीमा हुरजुक यांचे योगदान

- प्रा. वाल्मिक कीर्तीकर

अपंगत्वाचे जागतीक संदर्भ लक्षात घेता असे दिसून येते की, साधारणत: दुसऱ्या महायुद्धानंतर अपंगत्व या संकल्पनेला मान्यता मिळाली. एखाद्या समस्येचे निदान झाल्यानंतर ती समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. त्यानुसार १९८३ ते १९९२ हे दशक संयुक्त राष्ट्र संघटनेमार्फत अपंग दशक म्हणून साजरे करण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे जागतिक स्तरावर या विषयावर जनजागृती होण्यास सुरुवात झाली. जागतिक पातळीवरील मानवी हक्कासाठी काम करणाऱ्या संस्था, संघटना इ. नी या विषयावर. ती कार्यक्रम आखून अपंग सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न सुरू केले.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार जगभरातील वेगवेगळ्या देशांनी आपल्या देशातील अपंग व्यक्तींच्या सक्षमीकरणासाठी कायदे करायला सुरुवात केली. त्यानुसार भारत सरकारने १९९५ मध्ये अपंगासाठी कायदा केला. याशिवाय, आर.सी.आय. नॅशनल ट्रस्ट आणि इतर अपंगत्व प्रकारानुसार भारत सरकारने व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यासाठी संस्था स्थापन करून अपंग सक्षमी करणासाठी प्रयत्न सुरू केले.

अलीकडील काळात म्हणजे २०१६ साली भारत सरकारने कायदा पारीत केला. या कायद्यामध्ये अपंग सक्षमीकरणाची व्याप्ती वाढविण्यात आली. व या कायद्यानुसारच अपंग व्यक्तीला 'दिव्यांग' असे संबोधण्यात यावे असे स्पष्ट करण्यात आले.

अपंग सक्षमीकरणात एनजीओची भूमिका -

आजघडीला भारतात सामाजिक समस्यांच्या खोलपर्यंत जावून त्या सोडविण्यात भारतातील, महाराष्ट्रातील एनजीओची भूमिका अंत्यत महत्त्वाची ठरलेली आहे. कारण अपंगाच्या खऱ्या समस्या काय आहेत. आणि त्यावर योग्य उपाययोजना काय असू शकतात हे प्रत्यक्ष अनुभवल्याशिवाय समजत नाही. या भावनेतून काम करणाऱ्या काही संस्था भारतात. महाराष्ट्रात काम करीत आहे. त्यापैकी एक संस्था अशी आहे की, ज्या संस्थेचे व्यवस्थापन, नियोजन,

I.Q.A.C. SSNC SOLAPUR

नियमन आणि नेतृत्व ज्येष्ठ समाजसेविका नसीमा हुरजुक करतात ती संस्था म्हणजे हेल्पर्स ऑफ दि हँडिकॅप्ड.

हेल्पर्स ऑफ दि हँडिकॅप्ड -

अपंग सक्षमीकरणासाठी खरोखरच सेवाभावी वृत्तीने काम करणारी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची संस्था आहे. १९५० साली सोलापूर येथे जन्मलेल्या नसीमा हुरजुक यांनी या संस्थेची स्थापना केली आहे. स्वत: अपंगत्व येऊनही न खचलेल्या आपल्यासारख्या लाखो अपंग व्यक्तींच्या जीवनात प्रकाश आणण्यासाठी नसीमाजी यांनी या संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी 'सेंट्रल एक्साईज' या सरकारी खात्यात काही वर्षे नोकरी केली व अपंग सक्षमीकरणासाठी स्थापन केलेल्या या संस्थेच्या विकासासाठी स्वेच्छानिवृत्ती घेतली.

संस्थेची उद्दिष्टे -

अपंगाचे शारिरिक, मानसिक, शैक्षणिक, आर्थिक, वैवाहिक आदी सर्व प्रकारचे पुनर्वसन करणे, त्यासाठी आवश्यक सोयी, सुविधा उपलब्ध करून देणे, जनजागृती करणे, अपंगांना स्वावलंबी व समाजासाठी उपयुक्त घटक बनवून सक्षम बनविणे हे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून नसीमा हुरजुक स्वत: या संस्थेचे कामकाज बघतात.

हेल्पर्स ऑफ दि हँडिकॅप्ड : कार्यविस्तार -

महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण इतर राज्यापेक्षा तसे सरासरीच आहे. त्यातल्या त्यात दिव्यांग मुला-मुलीमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमीच आहे. अनेक अडथळ्यामुळे त्यांना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. आणि त्याचा परिणाम त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर होतो. हे ओळखून संस्थेने सुरुवातीला कोल्हापूरात कार्यालय सुरू केले.

महाराष्ट्रभरातून संस्थेत येणाऱ्या दिव्यांगांच्या सर्व प्रकारच्या अडचणी समजून घेवून त्यांना शिक्षणविषयक, वैद्यकीय मदत तसेच कृत्रिम साधने मिळवून देणे अशा स्वरूपाचे काम केले. जेणेकरून दिव्यांग व्यक्तींना दैनंदिन जीवन जगताना दुसऱ्यावर अवलंबून राहता येणार नाही.

संस्थेच्या शेजारीच 'समर्थ विद्यामंदिर' (बालवाडी ते ८ वी) व समर्थ विद्यालय अशा दोन (इ. ९ वी व १० वी) शाळा सुरू केलेल्या आहेत. या शाळांमधून अपंग-सुदृढ यांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

शालेय शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांना 'व्यावसायिक प्रशिक्षण' देण्याची सोय केलेली आहे. याठिकाणी सर्व प्रकारची कृत्रिम साधने आणि शाळा व ऑफिससाठी लागणारे फर्निचर बनविले जाते.

तसेच अध्ययन अक्षमता (बौद्धिक अक्षमता) असणारी व शिक्षणापासून वंचित राहिलेली मुले यांच्यासाठी दिव्यांग पुनर्वसन केंद्र सुरू केलेले आहे. ज्यामुळे दिव्यांग मुलांच्या रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्याचा फार चांगला प्रयत्न

Dec.- 2019

केला आहे.

महाराष्ट्रातील कर्तृत्ववान स्त्री - नसीमा हुरजुक -

३५ वर्षांहून अधिक वर्षे नसीमा हुरजुक महाराष्ट्रातील दिव्यांग सक्षमीकरणाचे काम करीत आहे. त्यांनी स्वत:च्या अपंगत्वावर मात करीत हजारो मुलांना त्यांच्या पायावर उभे केले. त्यांना शारीरिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवले. महाराष्ट्रातील हजारो रांगत किंवा घसटत जाणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना स्वत:च्या पायावर शस्त्रक्रिया व उपचार करणे गरजेचे होते. कारण फक्त दया करून, कीव करून त्यांचे जीवन सुसह्य होणार नव्हते, त्याचबरोबर दिव्यांग मुले हीसुद्धा माणसेच असतात. त्यांनाही भावभावना असते. आत्मसन्मान असतो ते जपण्याचे काम नसीमा हुरजुक यांनी तर केलेच; परंतु या रांगणाऱ्या, घसटत चालणाऱ्या दिव्यागांना संस्थेने कर्ज काढून ४८ कॅलिपर विकत घेवून दिल्या. व त्यांच्या आयुष्यात एक सोनेरी पहाट आणण्याचे महत्त्वाचे काम नसीमा हुरजुक यांनी केले.

दिव्यांगाना सार्वजनिक जीवनात वावरताना अडथळा विरहित वातावरण निर्मितीसाठी सर्व शासकीय अशासकीय इमारतीत रॅम्प तयार करण्यासाठी शासनाकडून मान्यता मिळविणे. अनेक विद्यार्थ्यांना दिव्यांग असल्या कारणाने शाळा महाविद्यालयात प्रवेश नाकारला जात होता, अशांना प्रवेश मिळवून दिला. तसेच दर्जेदार उत्पादने दिव्यांग मुलांकडून तयार करून घेतले व बाजारपेठेत दिव्यांगाप्रती समाजात विश्वास निर्माण केला. समावेशीत शिक्षणच दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणू शकते यावर त्यांचा फार विश्वास आहे. म्हणून त्यांनी अपंग-सुदृढ शिक्षणाचा पाया घट्ट केला.

सारांश -

नसीमा हुरजुक यांच्या दिव्यांग सक्षमीकरणाच्या कार्याची व्याप्ती इतकी मोठी आहे की, याठिकाणी सर्वच बाबीचा उहापोह करणे शक्य होणार नाही. परंतु एकमात्र निश्चित आहे की, महाराष्ट्रात दिव्यांग सक्षमीकरणाचा विषय नसीमाजी शिवाय पूर्णच होवू शकत नाही. हजारो दिव्यांग विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवून त्यांच्यात आत्मसन्मान निर्माण करण्याचे काम त्यांनी केली आहे. अनेक दिव्यांग विद्यार्थी, डॉक्टर, इंजिनिअर, प्रोफेसर, चार्टड अकाऊंट, उद्योजक, बँक अधिकारी, शिक्षक निर्माण करण्याचे काम त्यांनी केले आहे.

त्यांच्या या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या कार्याचा अनेक संस्था संघटनांची गौरव केला आहे. त्यांना दिल्लीच्या अपंग कल्याण फेडरेशनचा राष्ट्रीय पुरस्कार (१९८६), कोल्हापुरातील सर्वोत्कृष्ट स्त्री उद्योजक (१९८९-९०), बाया कर्वे पुरस्कार (१९९८-९९), सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण या हेतूने दिला जाणारा (भारत सरकारचा राष्ट्रीय स्तरावरील) आदर्श व्यक्ती पुरस्कार (२००१), उंच माझा झोका पुरस्कार (२०१६) आदि पुरस्कार देवून त्यांचा

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

गौरव करण्यात आला आहे.

थोडक्यात नसीमा हुरजुक यांनी आपल्या कार्यातून दिव्यांगाना सोयी सुविधा, साधने पुरविली मात्र त्याच सोबत मानसिक बळ व स्वाभिमानाने जगण्याचे धैर्य दिले. त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची सकारात्मकता आता त्यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसते आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१. 'चाकाची खुर्ची' (आत्मचरित्र), नसीमा हुरजुक
२. 'डॉक्टर्स ऑफ महाराष्ट्र (इंग्रजी लेखसंग्रह), प्रकाशक कालनिर्णय, १९९७. संपा. विद्या बाळ व अभिजित गर्दे
३. 'खरेखुरे आयडॉल्स' (लेखसंग्रह), प्रकाशक युनिक फिचर्स, २०१६.
४. विकीपिडिया.

Jan.020

ISSN 2349-638X
Impact Factor 6.293

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 64

Executive Editor
Dr. S.M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor
Maj. Dr. Y. A. Doke
Head, Dept. of English
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

CSNC SOLAPUR

Impact Factor - 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Maj. Dr. Y. A. Doke

Head, Dept. of English

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.64

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Impact Factor – 6.293

Special Issue 64 Editorial Board

Advisory Board

Prin. Dr. Milind Hujare, Vasantrao Dada Patil Mahavidyalaya, Tasgon

Prin. Dr. Anil Patil, A. K. M. M. Ichalkaranji

Prin. Dr. Babasaheb Dudhale, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Pen

Prin. Dr. Samad Shaikh, Ex Principal, Vasantrao Naik College, Aurangabad

Prin. Dr. S. Y. Hongekar, Vivekanand College, Kolhapur

Prin. Dr. R. R. Kumbhar, Dattajrao Kadam Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Prin. Dr. S. B. Kurane, Samajbhushan Ganpatrao Kalbhore Mahavidyalaya, Lonikalbhore

Review Committee

Dept. of English

Ex Prin. Dr. F. A. Siddikui, Bidkin

Dr. S. S. Kanade, Murum

Dr. C. R. Dapke, Tuljapur

Dr. Farjana M. Tamboli, Tuljapur

Dept. of Hindi

Dr. Arjun Chavan, Kolhapur

Dr. D. Y. Ingale, Osmanabad

Dr. Ashok Marde, Tuljapur

Dr. M. R. Ade, Tuljapur

Dept. of Marathi

Prin. Dr. Haridas Phere, Dhoki

Dr. Shirish Landage Patil,Newasa

Dr. D. R. Gaikwad, Solapur

Dr.Nanasaheb Suryawanshi, Loha

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
21.	Ajit Pachore	Use of Radio, Television and Newspaper Advertising in Business Sector	56
22.	Ms. Medha Sarjerao Sagare Dr. Sudhir P. Mathpati	Language And Advertisement: An Exploration From The Application Of English Language	58
23.	Dr. Rameshwar Rathod	Language Use in Advertising: Creativity and Its Dimensions	61
24.	Prof. Sunil Vishnu Magar	Importance of Language and Advertising in Rural Marketing	63
25.	Dr. Farjana. M. Tamboli	History and Evolution of Advertising	65
26.	Miss. Kalyani B. Tembhare	The Impact of English Language in Indian Advertisement world	67
27.	Dr.Umakant S. Patil Prashant Pandurang Bhagwat	Employment Opportunities Regarding Anchoring	72
28.	Dr. A. B. Indalkar	Facing An Interview : Techniques	74
29.	Dr. Leena V. Phate	Significance of Interview Skills for Job Aspirants	77
30.	Dr. Yashwant A. Doke Arun Govindrao Mitrgotri	Modern Day Interview Techniques	82
31.	Mr. K.D. Gund	Understanding Types Of Interviews And What Interviewers Look For	84
32.	J.G. More	Interview Techniques	86
33.	Mr. D. M. Bhise	Interview Techniques	88
34.	Dr. Suhas Maruti Raut	Interview Techniques: A Need of the Time	91
35.	Miss. Jyoti Ramchandra Lekule	Guidelines For A Successful Interview	94
36.	Dr. Sachin Dete	Techniques of Interview: Employer and Employee	99
37.	Mr.Kazi Zaki Abdulhai	Knowing Interview Techniques: A Step Towards Success	102
38.	Mr. Rajesh Mahesh Kale	The Importance of Interview In The Selection of an Employee	104
39.	Mr. R.B. Palke	Preparation Before An Interview And The Interview	106
40.	Dr. Amar Uttam Sontakke	Literary Festivals: A Survival Of Literature	109
41.	Dr. Jyoti Waghmare	Anchoring:- The Golden Path Of Carrier	112

I.Q.A.C. CSNC KOLHAPUR

Modern Day Interview Techniques

Dr. Yashwant A. Doke,
M.A. Ph. D.
(Head, Dept of Eng. Tuljabhavani Mahavidyalay, Tuljapur)
Co-Presenter
Arun Govindrao Mitrgotri
(A Ph. D. Candidate)

The present research paper entitled as Modern Day Interview Techniques. It aims at exploring the rising tension between parents and children in modern times.

Key Words: Interview, preparation, techniques, preparation.

Introduction:

Facing interview is a technique. One must learn interview techniques. If one is desirous to seek a good job, he must prepare for interview. The age old concept of interview is outdated. New techniques are useful to face modern times Interview. Facing interview is an art. It is a skill one must succeed. Lack of modern ways in interviews fails in the interview. This research paper tries to throw light on the modern day interview techniques.

Interview means a formal meeting at which somebody is asked questions to see if they are suitable for a particular job , or for a course of study at a college or university. [1] In other words interview is a mutual exchange of information between an employer and a prospective candidate for a position that the employer advertises for.

The purpose of interview is twofold. It shows the prospective employer what you can do for the organization. It also helps to assess right candidates for the post. A personal interview reveals the facts pertaining to Resume submitted by the candidate or candidates. In an interview candidates can tell their strength and weakness. It also helps to assess and evaluate the personality of candidates. In modern times multinational companies and organizations do not give importance to the statement of marks. They want result oriented candidates. Now 'success' is the watch-word in the industry. The real objective behind conducting interviews is to study the '*inner persona*' of a candidate. There is mutual exchanges thoughts and ideas. The interviewers are keen to know the potentiality of a candidate. If they make wrong choice, they may incur heavy losses in future.

Types of Interviews:

There are many types of interviews in modern times. Major types can be :

a) Screening Interviews:

Many employees have screening interviews. They are normally held in a campus. They are often short in nature. The main purpose behind this Interview is which candidate will be invited for a second round of interview. The interviewers use open questions to hunt right candidates.

b) Panel Interview:

It is a type of interview; a panel of interviewers takes turns to ask questions. If a candidate is facing such an interview, he or she should focus on the person who asks each particular question.

c) Sequential Interviews:

These are conducted consecutively by different individuals in the organization. Interviewers compare impressions and notes after the interview.

d) Videoconferencing:

Interstate or overseas companies use this type of interviewing. They can learn and study the behavior of a candidate or candidates, how they can interact with a camera.

e) Stress Interviews:

Such interviews consist of questions and situations designed to place you under stress. The objective is to see how you react. You should be able to identify this kind of method and thwart attempts by staying "cool ". Take deep breaths and check questions before answering.

d) Individual Interviewing:

Sometimes the interview is conducted by just one person. Spend time to ensure you build up a rapport with this person before you start answering questions.

e) Assessment centre:

Many organization are now using assessment centers, where a group of,say,eight students at a time operate in a space for a number of hours.During this time, they could be asked to form teams and complete, move into pairs and do role plays, give spontaneous or planned presentations,take tests,conduct interviews.

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

have discussions, solve problems in groups,etc.There can be up to four observers together with the facilitator. 2

How to prepare for an interview?

Preparation for an interview is a matter of a grave concern. The unemployment problem is burning. Youths are now educated but jobless. Job opportunities are not satisfactory. Moreover, there is a lack of skilled, hard working and genius candidates in all walks of life. Our young graduates are really hard working but they have no proper guidance training, counseling regarding preparation for competitive exams and interviews. Most candidates think that facing interview means preparing for the best possible questions asked by interviewers. They also think that interview means *Que- Ans.* exercise.

Modern day interview is an all round testing of personality. Interviewers can peep into the inner persona of candidates. Mere bookish knowledge is not the prime qualification of a candidate. Candidates with best soft skills are wanted. So the writers of this paper try to give some useful tips:

- **Knowing Yourself:**
  To impress an employer, candidates should be well prepared and understand the value of what you have to offer. So we should first know ourselves. They should spend time for self-assessment. We should determine our level of proficiency. Many organizers/interviewers are interested how candidates are grown over the time.
- **Knowing the Organization/Company :**
  Candidates must know about the organization they are going to seek job. They should visit the website of the establishment and know the objectives, products, policy etc. It will help to face interviews.
- **Dressing and Hair Style:**
  Most candidates think that hair style and clothes will impress the interviewers. We should decide carefully on dress material. We should put on those clothes which suits our external personality. We should be aware of the dignity of post we are going to apply. Party dress should be avoided.
- **Anticipating Possible Questions:**
  Before walking into the interview, rehearse in our mind the possible questions that are likely to be asked during interview. While in the interview cabin, each and every candidate must be upfront and honest about the situation. If we do not answer of a question, we should say sorry, I don't know" It will bring grace to one's personality. 3
- **Salary Expectation:**
  This is the most trickiest part of the interview. We should be clear about our expectations. We should be aware about current market demands. While it comes to a discussion of salary, we should be flexible, and not rigid. We should not be rude and aggressive.

Conclusion:

Facing interview is not so difficult. It is an art one can learn. We should always be positive. Negative thoughts bring bad results. We should be optimistic. If we are appointed, we should not be upset. We should prepare for another interview. By learning the basics of interview, we can secure a good job.

References:

1) Oxford Advanced Learner's Dictionary, 9th ed.
2) "Interviewing ." *Golden Petals* , Macmillan Publishers India Pvt. Ltd, 2017, pp. 191–192
3) "Interviewing ." *Golden Petals* , Macmillan Publishers India Pvt. Ltd, 2017, pp. 193–194.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 64

Executive Editor
Dr. S.M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor
Dr. S.M.Deshmukh
Head, Dept. of Marathi
Tuljabhavani Mahavidyalaya,
Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

Impact Factor - 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Dr. S. M. Deshmukh

Head, Dept. Marathi

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
Impact Factor – 6.293

Special Issue 64 Editorial Board

Advisory Board

Prin. Dr. Milind Hujare, Vasantrao Dada Patil Mahavidyalaya, Tasgon

Prin. Dr. Anil Patil, A. K. M. M. Ichalkaranji

Prin. Dr. Babasaheb Dudhale, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Pen

Prin. Dr. Samad Shaikh, Ex Principal, Vasantrao Naik College, Aurangabad

Prin. Dr. S. Y. Hongekar, Vivekanand College, Kolhapur

Prin. Dr. R. R. Kumbhar, Dattajrao Kadam Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Prin. Dr. S. B. Kurane, Samajbhushan Ganpatrao Kalbhore Mahavidyalaya, Lonikalbhore

Review Committee

Dept. of Marathi

Prin. Dr. Haridas Phere, Dhoki
Dr. Shirish Landage Patil,Newasa
Dr. D. R. Gaikwad, Solapur
Dr.Nanasaheb Suryawanshi, Loha

Dept. of Hindi

Dr. Arjun Chavan, Kolhapur
Dr. D. Y. Ingale, Osmanabad
Dr. Ashok Marde, Tuljapur
Dr. M. R. Ade, Tuljapur

Dept. of English

Ex Prin. Dr. F. A. Siddikui, Bidkin.
Dr. S. S. Kanade, Murum
Dr. C. R. Dapke, Tuljapur
Dr. Farjana M. Tamboli, Tuljapur

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Sr No	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
167	प्रा. डॉ. राम रौनेकर	प्रसारमाध्यमे आणि जाहिरात लेखन	465
168	डॉ. हिराचंद्र रोहिदास मोरे प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ	जाहिरातलेखन : रोजगाराच्या विपुल संधी असणारे क्षेत्र	468
169	डॉ. अविनाश ताटे	दृक - श्राव्य माध्यम : दूरदर्शन वरील जाहिरात - एक शोध	472
170	प्रा.डॉ. ललित अधाने	दूरचित्रवाणीसाठी लेखन कौशल्य	475
171	श्री.लक्ष्मण किसन माळी	यशस्वी मुलाखत : स्पर्धेतील नोकरीची एक सुसंधी	478
172	प्रा. राजु नागनाथ नवले	जाहिरात एक कला	482
173	प्रा. डॉ. राजेन्द्र मुढे	स्तंभ किंवा सदरलेखन	484
174	प्रा. शशिकांत श्रीरंग जाधवर	मराठी भाषा आणि प्रसार माध्यमे	486
175	प्रा. सुवर्णा गुंड चव्हाण	प्रसार माध्यमातील मराठी भाषेचा प्रयोग बातमी	489
176	डॉ. सुनिता सांगोले	मराठी भाषा आणि प्रसारमाध्यमे	491
177	विवेक विलासराव कोरे	भाषा अभ्यासाच्या रोजगाराभिमुख संधी- सूत्रसंचालन	497
178	प्रा. डॉ. प्रवीण ताटे देशमुख	पटकथा लेखनाचे स्वरूप व रोजगार संधी	500

जाहिरातलेखन : रोजगाराच्या विपुल संधी असणारे क्षेत्र

डॉ. हिराचंद्र रोहिदास मोरे
मु. पो. पोखरापूर
ता. मोहोळ जि. सोलापूर

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक , मराठी विभाग
छ.शिवाजी रात्र महाविद्यालय,सोलापूर

प्रास्ताविक :

आजचे जग हे जसे तंत्रज्ञानाचे जग मानले जाते तसेच ते स्पर्धेचेही जग मानले जाते. मानवाच्या दैनंदिन जीवनात प्रत्येक क्षेत्रात पावलोपावली ही स्पर्धा आज पहायला मिळते. मानवी जीवन सुखकर होण्यसाठी, आपला संसार, आपले आयुष्य सुखासमाधानाने राहण्यासाठी, एकूणच उपजिविकेचे एक प्रमुख साधन म्हणून मानवी जीवनात नोकरी, उद्योग-व्यवसायाला फार मोलाचे स्थान आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या कुवतीनुसार नोकरी शोधून अपला प्रपंच चालवण्याचा प्रयत्न करीत असतो यासाठी तो हरप्रकारे कोणती ना कोणती नोकरी शोधण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आणि नोकरी मिळवण्यासाठी योग्य ते शिक्षण घेण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. ज्ञान मिळवण्याबरोबर नोकरी मिळवणे हेच आजच्या तरुणांचे ध्येय राहिले आहे. परंतु आजच्या स्पर्धेच्या युगात सरकारी नोकऱ्यांचे प्रमाण फार घटलेले आहे यामुळे तरुणांचा कल हा खाजगी नोकऱ्या मिळवून आपला चरितार्थ चालवण्याकडे असला तरी, जागतिकीकरण, सरकारची बदलती धोरणे, उद्योगांना लागलेली घरघर, जागतिक मंदी या सर्वांचा परिणाम हा नोकरभरतीवरती होऊन पारंपारिक शिक्षणपधतीपेक्षा व्यवसायिक शिक्षण देण्याकडे शासनाचा विशेष भर असल्याचे दिसून येत आहे. सध्याचा शासनाचा 'मेक इन इंडिया हा प्रकल्पही त्याचेच द्योतक आहे. तरुणांनी व्यवसाय शिक्षण घेऊन स्वतःचे व्यवसाय सुरू करावेत व नोकरीची वाट पाहण्यापेक्षा स्वतःच व्यवसायिक व्हावे या दृष्टिने शासनाचे प्रयत्न सुरू आहेत. अशा परिस्थितीमध्ये 'अमृता ते ही पैजा जिंके अशी असणारी माय मराठी तिचे अध्ययन करणाऱ्या नवतरुणांना नोकरीच्या संधी मिळवून देईल काय? असा प्रश्न मराठी प्रेमी आणि अभ्यासकांपुढे उभा राहतो व्यवसाय शिक्षण घेणाऱ्या पिढीसोबत मराठीचे अध्ययन करणारी पिढी टिकाव धरेल काय? मराठीमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे काय? अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे 'हो' असेच द्यावे लागेल.

मराठी भाषेच्या अध्ययनातून रोजगाराच्या संधी मिळतील काय?

आजच्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या युगात व्यवसाय शिक्षणाकडे सर्वांचा कल असलेला दिसून येतो वाढती बेरोजगारी, नोकऱ्यांचे घटलेले प्रमाण यामुळे पारंपारिक शिक्षण पध्दती ऐवजी व्यवसाय व कौशल्यावर आधारित शिक्षण ही आज काळाची गरज बनली आहे. भाषेच्या अभ्यासातूनही आज रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध होताना दिसत आहेत भाषाभ्यास हा विषय आता ऐच्छिक न राहता तो रोजगाराच्या विविध संधी देणारा विषय ठरला आहे त्यामुळे मराठी अथवा इतरही भाषांच्या अभ्यासकांना रोजगारासाठी या अध्ययनातून वेगवेगळया संधी उपलब्ध होताना दिसत आहेत शालेय आणि विद्यापिठीय स्तरावरून आज रोजगाराभिमुख संधी देणारे अभ्यासक्रम निश्चित केले जात आहेत. त्यामुळे आज भाषाभ्यासाच्या विद्यार्थ्यांना विविध क्षेत्रात नोकरी करण्याची संधी मिळताना दिसते आहे.

यामुळे मुद्रित अथवा दृष्य स्वरुपाची प्रसारमाध्यमे वेगवेगळे प्रकाश व्यवसाय, अनुवाद क्षेत्र, दृक, श्राव्य व दृक-श्राव्य या तिन्ही प्रकारातील जाहिरातीचे मसुदालेखन, पटकथालेखन, विविध समाजमाध्यमांमधील लेखन, स्तंभलेखन, पटकथालेखन, सुत्रसंचालन, मुद्रित शोधन चित्रपटामधील संवाद लेखन अशा अनेक व्यवसायामधून भाष्याभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना असंख्य स्वरूपाचे रोजगार मिळताना दिसत आहेत. भाष्याभ्यास म्हणजे करमणूक हे पुर्वीचे स्वरूप न राहता भाष्याभ्यास म्हणजे रोजगाराच्या संधी असे आजचे भाष्याभ्यासाचे स्वरूप पहायला मिळते आहे. आज इतर क्षेत्रातून, इतर शाखांमधून भाषेच्या अध्ययनाकडे येणारांची संख्या वाढते आहे मराठी भाषेचा अभ्यास करणारांची, मराठी भाषेमधून पदवी घेणारांची संख्या आज वाढते आहे त्यामूळे भाष्याभ्यास आज बेरोजगार तरुणांचा रोजगार देणारे एकसमृध्द माध्यम बनले आहे.

जाहिरात : रोजगराच्या भरपूर संधी देणारे क्षेत्र -

आजचे युग हे 'जाहिरातीचे युग' आहे असे म्हटले जाते कारण आपण राज वर्तमानपत्र, रेडिओ, दुरदर्शन आपल्या दैनंदिन व्यवहारामध्येही किती तरी प्रकारच्या जाहिराती वाचित असतो, पहात असतो. वर्तमानपत्र उघडले कि त्यातील जाहिराती आपले लक्ष वेधून घेत असतात. आकाशवाणीचे कार्यक्रम [illegible] जाहिराती आपण ऐकत असतो. दुरदर्शनवरील विविध च्ॉनल्सचे कार्यक्रम पाहत असताना त्यातून अनेक प्रकारच्या अनेक उत्पादनांच्या जाहिराती आपणाला पहायला मिळतात या

जाहिरातीचे मसूदालेखन करणे हे फार कौशल्याचे काम असते करण ही जाहिरात आकर्षक, परिणामकारक रितीने कमीत कमी शब्दात, कमीत कमी जागेत उठावदार पध्दतीने वाचकांसमोर, प्रेक्षकांसमोर गेली पाहिजे. त्यामुळेच जाहिरातीला आज 'पासष्ठावी कला' असे तिचे वर्णन केले जाते. जाहिरात ही दृक, श्राव्य व दृकश्राव्य या तिन्ही माध्यमांतून पहायला मिळते त्यामूळे या तिन्ही माध्यमांतील जाहिरातींचे स्वरूप वेगवेगळे असल्याकारणाने जाहिरातीचे मसूदालेखन करणाऱ्यांना या तिन्ही प्रकारातील जाहिरातींची कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात. आजच्या स्पर्धेच्या युगात जाहिराततलेखन करणो हे रोजगाराचे एक प्रभावी व भरवश्याचे व तितकेच महत्वाचे साधन बनले आहे. यामधून करिअर करणारांना आज प्रचंड संधी आहेत जाहिरात लेखन करणारांना नोकरी मिळण्याचे एक खात्रीशीर माध्यम आज जाहिरातीच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेले पहायला मिळते त्यामूळे ही महत्वपूर्ण अशी कला आत्मसात करण्याचे कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी जाहिरात म्हणजे काय? जहिरातीचे घटक कोणते, तिचे स्वरूप कशा प्रकारचे असते, त्यातील महत्वपूर्ण बाबी कोणत्या यांचा उहापोह करणे गरजेचे आहे

जाहिरात :

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात ग्राहक आणि विक्रेता यांच्यातील कक्षा रुदावल्या गेल्या आहेत कारण प्रत्येकजण आपली उत्पादने, आपल्या वस्तू अथवा माहिती सर्व लोकांपर्यंत सर्वात जलद पोहोचवण्यासाठी जाहिरातीचा आधार घेताना पहायला मिळतो. आज जाहिरातीच्या माध्यमातून गरजा निर्माण करण्याचे मानसशास्त्र विकसित होत आहे. त्यामूळे जाहिरातीचे स्वरूप, प्रकार व प्रभाव सर्वच माध्यमांमध्ये वाढला आहे. व्यापार आणि उद्योग यांचे सामान्य माणसांशी नाते जोडणारा दुवा या हेतूने जाहिरातीला फार महत्व आहे

वृत्तपत्रांच्या इतिहासात 18 व्या शतकांपासून जाहिराती सूरू झाल्याची नोंद आहे. जाहिरात हा शब्द इंग्रली भाषेतील 'अॅडव्हर्टाईजमेंट' (Advertisement) या शब्दाचे मराठी रूप आहे. अॅडव्हर्टाईजमेंट हा शब्द ...Advedrdatte या लॅटीन शब्दापासून तयार झाला आहे त्याचा अर्थ 'च्याकडे वळणे ' असा आहे. आपली वस्तू अथवा पदार्थ विकण्यसाठी लोकांपर्यंत माहिती, विचार अथवा संदेश पोहोचविण्यासाठी जे माध्यम पैसे देऊन वापरले जाते, त्याला जाहिरात असे म्हणता येईल.

जाहिरातीची कला ही आजची नाही तर ती तशी जूनीच आहे खेडेगावात पिटली जाणारी दवंडी, आपली भाजी व इतर वस्तू भरून दारोदार हाक घालत फिरणारे विक्रेते, 'कोई भी उठाव' असे ओरडून ग्राहकांना आकर्षित करणारे फेरीवाले अशा माध्यमातून पूर्वी जाहिरात केली जायची आज तिचे स्वरूप जरासे बदलले आहे. या जाहिराती भिंतीवरचे पोस्टर्स, वर्तमानपत्रे, सिनेमांच्या स्लाईडस, निऑन माईन्सच्यसा रंगाच्या माध्यमातून अवतरू लागल्याआहेत. ग्राहक गृहित धरून उत्पादन सूरू झाल्याने उत्पादित वस्तू खपविण्यासाठी नवनविन तंत्रे आणि माध्यमे शोधली जाऊ लागली. विज्ञानाचे नवनवे शोध आणि सुविधा यामुळे जाहिरातीचे स्वरूप पालटू लागले आहे. जाहिरात हा आजच्या जीवनाचा एक महत्वाचा भाग बनला आहे,

आपल्या उत्पादित वस्तूची, तिच्यसा वौशिष्टयांची लोकांना माहिती करून देणे, लोकांच्या मनात तिच्याविषयी अभिलाशा निर्मान करणे, ती विकत घेण्यास प्रोत्साहित करणे हा जाहिरातीचा मूळ हेतू होय वेगवेगळया जाहिरातीद्वारे नकळत त्या वस्तूबद्दलची ओढ जाहिरात पाहणाऱ्या, वाचणाऱ्यांच्या मनात निर्माण होते 'आपल्या मालाचा परिचय करून देऊन, मालाची मागणी वाढविण्यासाठी त्याची जनतेपूढे स्वखर्चाने केलेली प्रसिध्दी म्हणजे जाहिरात अशी जाहिरा◌ा◌ीची व्याख्या करता येईल. आपला माल विकत घेण्याची ईच्छा लोकांच्या मनात निर्माण करण्याबरोबरच उत्पादित वस्तूंची ओळख करून देणे, तिचे उपयोग सांगणे, तिच्यापासून होणाऱ्या फायद्यांची माहिती करून देणे, तिच्या दर्जाविषयी विश्वास निर्माण करणे असा जाहिरात देण्यापाठीमागचा मुख्य उद्देश्य असतो. लोकांच्या मनावर एक प्रकारचा संस्कार करण्याचे काम जाहिरात करीत असते जीवनात जाहिरातीचे महत्व अनन्यसासधारण असे आहे. व्यापारउदिम यांचे प्रभावक्षेत्र वाढविण्याबरोबरच अत्यावश्यक सेवा देणाऱ्या यंत्रणा अथवा शासकीय योजनांच्या जाहिरातीमध्येही या कलेचा वापर होताना दिसतो.

साधारणत: जाहिराती दृक, श्राव्य व दृक-श्राव्य अशा तिन्ही प्रकारामधून पहायला मिळतात त्याचे मुद्रित माध्यम, अमुद्रित माध्यमे व इतर असे ढोबळ प्रकार आपणाला पाडता येतील. जाहिरात लेखनासाठी कल्पकता, भाषाप्रभूत्व, ग्राहकांच्या मानसशात्र्साची जाणींव, मांडणींचे ज्ञान, विषयज्ञान, निरीक्षणशक्ती हे गूण अराणे आवश्यक आहे

मुद्रित माध्यमे :

नियतकालिक (दैनिक, साप्ताहिके, मासिके, पाक्षिक, वार्षिक इत्यादी) हस्तपत्रिके, माहितीपुस्तिका, भित्तीपत्रके, फलक, दिनदर्शिका, दैनंदिनी, विविध प्रकारची तिकिटे, पोस्टकार्ड, आंतरदेशीय पत्रे, नाणी इत्यादी

अमुद्रित माध्यमे: [illegible] चित्रपट किंवा जाहिरातपट चित्रपटटीका, संगणपटटीका, भिंतीवरील रंगविलेल्या जाहिराती, लोककला, विशिष्ट ध्वनी, गीत, क्रीडांगणावरील जाहिराती इत्यादी.

इतर :

विक्रेत्यांमार्फत ग्राहकांशी प्रत्यक्ष संबंध साधणे प्रदर्शनाच्या माध्यमातून बक्षीस योजना, कूपन्स योजना, स्वस्त दरात विक्री योजना, कूळ किंमतीवर सूट देणे सेलची योजना, फिरती जाहिरात योजना, ध्वनिक्षेपक, समूहरचना, शोभायात्रा इत्यादीद्वारे जाहिरात केली जाते.

जाहिरातीचे घटक :

जाहिरातीचे स्वरूप पाहता आकाराला मर्यादा नसते. वर्तमानपत्रातील छोटया जागेपासून ते मोठया पानावरील जाहीरातपर्यंत, भित्ती पत्रकावरील पोस्टर्सपासून ते इलेक्टॉनिक मिडीयावरील दृक-श्राव्य जाहिराती पाहता याचा पुरेपूर प्रत्यय येतो नियतकालिकातील जाहिराती आकर्षक व दर्जेदार स्वरूपाच्या असतात. जाहिरात तयार करताना जाहिरातीचा मथळा , त्याचे स्पष्टीकरण देणारा उपमथळा. आशय अथवा जाहिरातीचा तपशील, कंपनीची मुद्रा आणि शेवटी कंपनीचे नाव व पत्ता या गोष्टी महत्वाच्या असतात. पण जाहिरातीचा आकृतीबंध हा ठराविक साच्याचा कधीच नसतो. जाहिरात करण्याची वस्तू, तिच्या गरजेचे स्वरूप (दैनंदिन गरजेची, चौनीची इ.), ग्राहक (स्त्री-पूरूष, शिक्षित-अशिक्षित, श्रीमंत-गरीब, व्यावसायिक-नोकरदार इ.), ज्या भागात ग्राहक राहतो तो परिसर (शहरी-ग्रामीण, औद्योगिक, शैक्षणिक, शेतीप्रधान इ.)या सर्व गोष्टींवर शब्दांपासून रचनेपर्यंत जाहिरातीचे स्वरूप अवलंबून असते ग्राहकांचे लक्ष वेधूनघेण्यासाठी अनेक क्लृप्त्या लढविल्या जातात. आर्थिक, पौराणिक, प्रचलित राजकीय घटना, व्यक्ती यांचे संदर्भ आधाराला घेतले जातात एकूणच विवक्षित ग्राहकवर्ग, यांची क्रयशक्ती, ग्राहकांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणाची माहिती, बाजारपेठेतील नव्या प्रवाहांचे भान या सगळया गोष्टींबरोबरच अचूक, अनुरूप आणि मार्मिक शब्दरचना करण्याचे कौशल्य हे घटक जाहिरात करताना महत्वाचे ठरतात.

जाहिरातीचा मथळा :

जाहिरातीकडे वाचकाचे मन खेचले जाते, ते तिच्या मथळयामूळे. आकर्षक मथळा हा 75 टक्के जाहिरात यशस्वी करतो. कमीतकमी शब्दांत अधिक आशय व्यक्त करणारा मथळा जाहिरातील केवळ उपयुक्तच ठरत नाही, तर तिला लोकप्रियही करतो, जाहिरात वाचकांच्या मनात रुजवतो; इतकी, की त्याचे स्मरणही अगरी सहज होते. उदा. कपडे स्वच्छ धुण्याच्या पावडरची 'आधी वापरून पहा मग विश्वास ठेवा.' ही जाहिरात. मथळा हा एकच कल्पना प्रकट करणारा , काही आश्वासन देणारा असावा. अल्पाक्षरयूक्त मथळा अधिक रमणीय आणि लोकप्रिय होतो. अर्थात तो अर्थपूर्ण असे तर त्यातले शब्द ग्रांथिक नकोत वाचताक्षणी समजण्याइतके ते सोपे आणि साधे असावेत. शीर्षक प्रभावी असेल तर जाहिरातीला तपशीलाचीही गरज राहत नाही. चटकन समजणारा संदेश हे प्रभावी मथळयाचे रहस्य होय.

मसुदा :

बऱ्याच वेळा जाहिरात-वस्तूबद्दल, विषयाबद्दल माहिती द्यावी लागते. इतर कंपन्यांच्या वस्तुपेक्षा आपली वस्तू कशी वेगळी, भक्कम, सुरक्षित, स्वस्त आणि सोयीची आहे, तिच्या खरेदीत पौशाची कशा तऱ्हेने बचत होते, हे मोजक्या आणि मार्मिक शब्दांत स्पष्ट करावयास हवे.

पण काही जाहिरात-विषय असे असतात, की तेथे केवळ मोजक्या आणि मार्मिक शब्दांनी काम भागत नाही. त्यांना असावा लागतो जिव्हाळयाचा रंग, भावनेच्या ओलाव्याने भिजलेले शब्द मनाशी संवाद साधतात, आणि अभिव्यक्त होणारा आशय थेट आत जाऊन भिडतो. ग्राहकाला ती वस्तू घेण्याबद्दलची, त्या विचारानूसार कृतीची प्रेरणा मिळते.

अर्थपूर्ण चित्र आणि लहानात लहान पण तितकाच अर्थपूर्ण मसूदा यामधूनही प्रत्ययकारी आणि कलात्मक जाहिरात निर्माण् होऊ शकते. विक्रयकला आणि भावना यांचे सुंदर मिश्रण जाहिरातीला कलात्मकता प्राप्त करून देते.

जाहिरातीची मुद्रा व घोषवाक्ये :

जाहिरातदाराच्या मुद्रेलाही जाहिरातीत महत्वाचे स्थन असते. जाहिरातदारांचे बोधचिन्ह म्हणजेच ही मुद्रा बोधचिन्ह उत्पादकाचे, जाहिरातदाराचे प्रतिनिधित्वच करत असते. ते पाहूनच कुणालाही उत्पादक कंपनीची, संस्थेची आठवण व्हावी. जाहिरातीत मांडणी करणाऱ्या कलावंताला योग्य दिसेल त्या आकारात ही मुद्रा प्रकट झालेली असते काही कंपन्यांची, संस्थांची घोषवाक्ये तयार केलेली असतात. आपले वौशिष्टये ध्येय त्या छोटयाश्या वाक्यखंडात साररुपाने कंपनीने प्रकट केलेले असते. हे घोषवाक्य कायमचे राहते. त्यात बदल करीत नसतात. मुद्रा किंवा बोधचिन्हाइतकेच हे घोषवाक्यही कंपनीचे, संस्थेचे प्रतिनिधित्व करीत असते. उदा. 'योगक्षेमम् वहाम्यहम् (आयर्विमा महामंडळ), 'पत्र नव्हे मित्र (महाराष्ट टाइम्स), 'आपुलकीनं वागणारी माणसं' (यनायटेड वेस्टर्न बँक). 'स विनियोगात (यनिट टस्ट ऑफ इंडिया)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

मांडणी :

जाहिरातीच्या मसुद्यात मजकूर तसा थोडाच असतो, पण त्याची मांडणी महत्वाची असते. जाहिरात वस्तूच्या वैशिष्ट्यांनुसार मसुद्यातील शब्दांचे लहाणमोठे आकार निश्चित करावे लागतात जाहिरातीच्या आशयानुसार अक्षरांची वळणे व रंग कलावंत निश्चित करतो. जाहिरातदाराची मुद्रा, घोषवाक्य यांच्या जाहिरातीतील जागाही तोच निश्चित करतो. मसुदा लेखक आणि कलावंत यांच्या सामंजस्यातून चांगली जाहिरात निर्माण होते छायाचित्रे आणि मजकूराची मांडणी यामुळेजाहिरातीचे बाहय रूप आकर्षक बनते. पण अंतरंग समृध्द करणे हे अखेर कलात्मक मसुद्यावरच अवलंबून असते आकर्षक, वेधक मथळा आणि व्यवहार व भावना यांचा समन्वय साधून वाचकाला विश्वासात घेणारा व विश्वास देणारा तपशील जाहिरातीचे अंतरंग समृध्दकरतो. या गुणवैशिष्ट्यांमुळे जाहिरात अविस्मरणीय ठरते.

वृत्तपत्र आणि नियतकालिकातील जाहिरातीबरोबरच आकाशवाणी आणि दूरदर्शनवरील जाहिरातीही तितक्याच उठावदार आकर्षक असतात. परंतु वृत्तपत्रातील जाहिराती आणि आकाशवाणी वा दूरदर्शनवरील जाहिरातीमध्ये फारच फरक असतो आकाशवाणीवरील जाहिरातीतून एकदा बाहेर पडलेला शब्द तेथे पून्हा ऐकता येत नाही त्यासाठी श्रोत्याला आकाशवाणीकडे लक्ष केंद्रित करावे लागते. आणि श्रोत्यांचे लक्ष केंद्रित करण्याची, खिळवून ठेवण्याची जबाबदारी आकाशवाणीवरील जाहिरात सांगणाऱ्याकडे येते. त्यासाठी प्रथम वाचकांचे लक्ष वेधून घेणे आणि शक्य तेवढयास कमी वेळेतआपला आशय त्यांच्यापर्यंत पोहोचविणे, हे कौशल्य येथे पणास लावावे लागते. त्यामुळे आकाशवाणीवरील जाहिरातीचा मसूदा करणाऱ्याची जबाबदारी वाढते श्रोत्याने आपली जाहिरात संपूर्ण ऐकावी यासाठी त्याला काही पथ्ये पाळावी लागतात आणि काही क्लृप्त्याही येजाव्या लागतात. या तथ्यांतून आकाशवाणीवरील जाहिरातीचे मसुदालेखन आकार घेते या दोहोंपेक्षा चित्रवाणीवरील जाहिरातील एक मिती अधिक असते.ते श्राव्य तर आहेच पण दृश्यही आहे. त्यामुळे चित्रवाणीची परिणामकारकता इतर सर्व माध्यमांपेक्षा अधिक आहे शिवाय एकाचा वेळी कुटुंबातील सर्व लोक दूरदर्शनवरील कार्यक्रम पाहत असल्यामूळे त्याच्या प्रसाराचे क्षेत्र व्यापक बनते वृत्तपत्रातील लिखित जाहिरात आणि आकाशवाणीवरील केवळ श्राव्य जाहिरात यापेक्षा चित्रवाणीवरील जाहिरातीच्या मिती अधिक असतात. ज्या गोष्टी किंवा जाहिरातीवस्तूची जी वैशिष्टये शब्दाद्वारे किंवा ध्वनीद्वारे स्पष्ट करता येत नाहीत ती चलत् चित्रातून अधिक चांगल्या रीतीने प्रकट करता येतात. जाहिरात वस्तूचे विविध आकार, विविध उपयोग, किंमती इ. गोष्टीही चलत् चित्रातल्या बदलत्या प्रतिमांद्वारे स्पष्ट करून जाहिरात वस्तूचीसर्व अंगांनी ओळख करून देता येते

समारोप :

सध्याच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये आज कौशल्यावर आधारित व्यवसाय शिक्षण-प्रशिक्षणाला महत्व आले आहे. वाढती बेरोजगारी, नोकरीच्या अपूज्या संधी शासनाची नोकरी विषयीची उदासिन धोरणे या सर्वांमुळे व्यवसाय शिक्षणाकडे विद्यार्थ्यांचा कल अधिक असलेला दिसून येतो त्यामूळे भाषा आणि तत्सम सामाजिक शास्त्रामधून नोकरीच्या संधी नाहीत असा गैरसमज विद्यार्थ्यांमध्ये असलेला दिसून येतो आहे परंतु, आज बदलत्या शैक्षणिक धोरणानुसार भाष्याभ्यासातूनही राजगाराच्या भरपूर संधी उपलब्ध होत आहेत. प्रकाशन व्यवसाय, वृत्तपत्र विभाग समाजमाध्यमे, चित्रपट क्षेत्रामधील संवाद लेखन, पटकथा लेखन, वेगवेगळया कार्यक्रमातील सुत्रसंचालन लिखित साहित्यातील चुका शोधण्यासाठी मुद्रित शोधन अशा अनेक क्षेत्रात भाषाभ्यास करणाऱ्यांना नोकरीच्या संधी विपूल प्रमाणात आहेत. त्यातील जाहिरातीचे क्षेत्र हे तर राजगारानिर्मितीचे प्रमुख क्षेत्रच मानावे लागेल. जाहिरातीची कौशल्ये आत्मसात करून राजगाराच्या संधी मिळवणे आज सहजसाध्य झाले आहे. आणि ते मराठी भाषा आणि भाषाभ्यासक यांच्यासाठी तितकेच महत्वाने ठरले आहे.

संदर्भ :

1.उपयोजित मराठी - प्रा.डॉ. संजय लांडगे
2.व्यवहारिक मराठी - ल.रा. नसिराबादकर
3.उपयोजित मराठी - प्रा. कल्पना जाधव

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, | January-2020
Special Issue 236 [C] : Introspection, Prognosis and Strategy for Global Water Resources
Peer Reviewed-Referred Journal

Theme of Identity Crisis in The Select Novels of Manju Kapur

Prof. Nagesh S. Gaikwad
Assistant Professor
Department of English
Chh. Shivaji Night College, Solapur
Email: nagesh6855@yahoo.com

Abstract:

Manju Kapur is an Indian novelist. Her first novel, Difficult Daughters, won the 1999 Commonwealth Writers' Prize.She is a well known post-colonial woman novelist writing in English. She has written five full length novels. Her following novels Difficult Daughters, A Married Woman, Home, The Immigrant and Custody.

This research paper is an attempt to search the nature of postcolonial era with burning issues like Predicament of women. Manju Kapur's five novels with images of women reflecting on them. Her female protagonists are fighting hard for their rights in a patriarchal society. Her women protagonists are struck between tradition and modernity the novel Difficult Daughters sensibly shows the position of women and her longing struggle to establish an identity.

Key Words: Quest, distinctiveness, matrimony, Education, Male Dominance, Struggle for Identity,

Introduction:

Manju Kapur, a world renowned writer is well-known for her feministic vision. The women in her novels seem to be the embodiment of new women who have been carrying the burden of discretion since ages and want to break that tradition of silence now. In the traditional social environment of her novels she shows the existence of mothers and daughters, it is the same society where marriage is regarded as the ultimate goal and destiny from which these women cannot escape. Manju Kapur"s female protagonists are the representatives of that female folk who long to be free from the stale social customs and traditions but are never allowed. Her female protagonists are mostly educated. Their education leads them to independent thinking, for which their family and society becomes intolerant towards them. They struggle between tradition and modernity. It is their individual struggle with family and society through which they plunge into a dedicated effort to carve an identity for themselves as qualified women with faultless backgrounds. The title of the novel Difficult Daughters is an indication to the message that a woman, who strives in search of an identity, is branded as the difficult daughter by the family as well as society. Difficult Daughters presents the women who try to establish their own identity

In this novel Kapur projects the problem of women's education. Virmati's mother Kasturi never bothered about her education. Virmati's grandfather thinks that basic education is necessary for girls. But he too agrees with the societal norms that higher education should be prohibited for girls. So Virmati rebels against her mother to do higher education, which reveals her rebellious character. The novel focuses on the struggle of an educated young woman against the norms of a family that cherishes old values of arranged marriage.

The novel begins with the death of the protagonist, Virmati. Ida explains the story of her dead mother. Manju Kapur, in order to know about the story, unfolds the tale of Virmati.

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 236 [C] : Introspection, Prognosis and Strategy for Global Water Resources | January-2020
Peer Reviewed-Referred Journal

own lives, having freedom of love, caste system, infertility as a curse,divorce, extra marital affair in want of love, economy independently

The title of the novel Difficult Daughters is an indication to the message that a woman, who strives in search of an identity, is branded as the difficult daughter by the family as well as society. Difficult Daughters presents the women who try to establish their own identity. According to Sunita Sinha, "Kapur speaks of the idea of independence- independence aspired to and obtained by a nation and also independence yearned after by a woman." Manju Kapur's novels focus on female protagonists struggling to break the shackles of patriarchy and are in quest of identity against the dogmas of social and cultural critical thinking. A Major preoccupation in recent Indian women's preoccupation writing has been portrayal of inner life and subtle interpersonal relationship. They have to exist subjected to patriarchy. Manju Kapur is a post-colonial writer who intuitively perceives the situation of women in male dominated society. Her novels present the struggle of women to establish an identity. She has attempted to make a space that women have to occupy in domestic relationships .Difficult Daughters is written against the background of the Indian Freedom Movement. Manju Kapur's protagonist Virmati is portrayed not only as are evolutionary writer who fights her right to educate herself but as one who manages her situations in moments of crisis. The struggle for freedom from the British, the quest for identity and the sense of oppression has become a shared experience both for the nation and for women in India. The central theme is the futile attempts Virmati makes to succeed. Because of the incredulousness of her family and of the man whom she loves and marries later, she is condemned whenever she tries to liberate her and aspires to live a free life. After meeting Shankuntala whom she adopts as her role model, her protest grows stronger and it starts with her wish to continue her education.

Refences:

1. Kapur, Manju. *Difficult Daughters*. England: Faber and Faber Ltd, 1998.
2. Rollason, Christopher. "*Women on the margins: Reflection on Manju Kapur's Difficult Daughters*'. Novels of Manju Kapur. Ed. Ashok kumar. New Delhi: Sarup, 2011.
3. Kothari, Reena "*Difficult Daughters in Manju Kapur's Difficult Daughters.*" Indo-English Fiction:The Last Decade.Ed. Indira Nityanandam and Reena Kothari. New Delhi: Creative Books, 2002.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Special Issue
Part-02
January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

"साहित्य, समाज आणि संस्कृती"

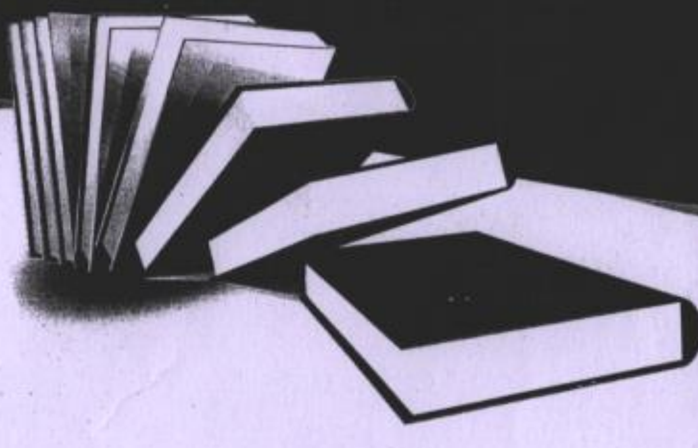

231

संपादक
प्रा.डॉ.औदुंबर जाधव

सहसंपादक
प्रा.पवार राजकुमार
प्रा.दत्ता सरगर

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

32

13) अज्ञानसिध्दांच्या साहित्यातील समाज आणि संस्कृती
डॉ. हिराचंद्र रोहिदास मोरे, सोलापूर ||60

14) वर्मावर घाव घालणारा साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे
प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ, सोलापूर ||63

15) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य आणि विचार
प्रा.डॉ. सी. डी. कांबळे, सोलापूर ||66

16) कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील म्हणींचे सामर्थ्य
डॉ. डिसले महादेव सदाशिव, बार्शी ||70

17) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ
डॉ. प्रताप मारूती गायकवाड, पुणे ||72

18) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ उपेक्षित संतांची अभंगवाणी
प्रा. विनायक सूर्यवंशी, सोलापूर ||75

19) एकनाथांच्या भारुडातील समाजदर्शन
मेघा मधुकर जोशी, उमरगा, प्रा. डॉ. प्रभाकर कांबळे, उस्मानाबाद ||79

20) साहित्य समाज आणि संस्कृती
प्रा. पसरकल्ले समाधान, उस्मानाबाद ||83

21) साठोत्तरी दलित कवयित्रींची कविता आणि समाजजिवन
प्रा. डॉ. रामदास नाईकनवरे, प्रा. शहाजी पारसे ||86

22) मंगळवेढयाची सांस्कृतिक, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व संत परंपरा
प्रा.डॉ. अशोक माने, मंगळवेढा ||90

23) 'संधिप्रकाश' या मुस्लीम मराठी आत्मकथनातील समाजदर्शन
प्रा.डॉ. शकील शेख, सोलापूर ||96

24) ज्ञानदेवांची अलौकिक काव्यप्रतिभा : विशेष संदर्भ हरिपाठ
प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे, औरंगाबाद ||99

25) दलित साहित्यातील समाजदर्शन
डॉ. प्रभाकर कांबळे, उस्मानाबाद ||103

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | January 2020 Special Issue-02 | 063

14

वर्मावर घाव घालणारा साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ
मराठी विभाग,
छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

****

प्रास्ताविक —

साहित्य हे समाजाचा आरसा असतो. असे साहित्याबद्दल बोलले जाते, ते बव्हंशी खरेही आहे. कारण आरशात दिसणारे प्रतिबिंब आणि साहित्यातून येणारे समाजाचे प्रतिबिंब या बाबी शब्दश: जरी भिन्न असल्या तरी व्यापकतेने विचार करता समाजात घडणाऱ्या विविधा घटना—प्रसंगानाच साहित्यिक आपल्या साहित्यातून मांडत असतो. लेखक भंलेही कल्पनेचे पंख घेऊन, प्रतिभेच्या सहाय्याने साहित्यनिर्मिती करीत असला तरी, त्यातून येणारे सर्व चित्रण समाजात घडणाऱ्या घटनांशी मिळतेजुळते असते. व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती असतात आणि या प्रवृत्ती संस्कृतीशी बांधिल असतात. म्हणजेच साहित्य. समाज आणि संस्कृती यांचा संबंध हा एकमेकांत सरमिसळ असणारा, परस्परपूरक असाच असतो. साहित्य, समाज आणि संस्कृती या गोष्टी वेगवेगळया मानताच येत नाहीत. इतक्या त्या एकमेकांत गुंतलेल्या असतात. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचा विचार करता याचा पुरेपुर प्रत्यय येतो. अणाभाऊंच्या साहित्यावर आजवर म्हणावी तेवढी समीक्षा झालेली नाही. परंतु ज्यांनी समीक्षा केली, त्यांनी त्यांच्या साहित्यावर मार्क्सवादी साहित्य, प्रचारकी साहित्य असे शिक्के मारले. परंतु त्यांचे साहित्य हे कष्टकऱ्यांच्या, शोषित—पिडितांच्या, कामगारांच्या, दलितांच्या प्रश्नांवर तुटून पडणारा ज्वालामुखी होते. त्यांच्या साहित्याचे एकूण स्वरूप पाहता अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून झालेले पहायला मिळते. ततत्कालिन समाजस्थितीचे, आजूबाजूच्या झोपडपटटीतील लोकांचे, तेथिल व्यामिश्र स्वरुपाच्या संस्कृतीचे हुबेहूब वर्णन करण्यात अणाभाऊ यशस्वी झालेले दिसून येतात. समोर घडणाऱ्या घटनांना नेमकेपणाने टिपून ते मांडणारा, थेट वर्मावर घाव घालणारा साहित्यिक असेच अण्णाभाऊ यांच्याबददल म्हणावे लागेल.

अण्णा भाऊ साठे यांचा जीवनप्रवास

अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन, तत्वज्ञान आणि साहित्य यांना वेगवेगळया स्वरुपात पाहताच येत नाही. इतके ते एकरुप आहे. वाडमयाचे सारेच प्रकार सारख्याच कुशलतेने हाताळणाऱ्या तुकाराम तथा अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्हयातील वाळवे तालुक्यातील वाटेगाव येथे निवडुंगाच्या फडाने वेढलेल्या मांगवाडयातील एका मजूर मातंग कुटूंबात झाला. त्यावेळेस असणाज्या रोगराई, दुष्काळ, ब्रिटीशांची व सावकाराची मनमानी अशा धकाधकीच्या वातावरणात अण्णा भाऊंची शाळा दीड दिवसातच आटोपली. आणि पुढचे सारे शिक्षण त्यांनी जीवनाच्या शाळेतच पुर्ण केले. भूक, उपासमारी, दारिद्रय, दुष्काळ यांचा सामना करत त्यांनी १९३२ साली वाटेगाव ते मुंबई असा २०० मैलांचा प्रवास अनवाणी पावलांनी केला. मुंबईला गेल्यावर त्यांनी वडीलांबरोबर कोळये भरले. फेरीवाल्यापाठोपाठ हेलकरी होऊन ते गाठोडे घेऊन फिरले. बापू साठेच्या तमाशात ते लुगडे नेसून नाचले. घरगडी, कुत्री सांभाळणारा नोकर, रंगारी, डोअर किपर, गिरणीतील झाडुवाला, पुढे गिरणीतील प्रासन विभागातील कसबी कारागीर अशी कितीतरी वेगवेगळी कामे त्यांनी केली. पुढे ते शाहीर अमर शेख आणि शाहिर द.ना. गव्हाणकर यांच्या कलापथकात सामील झाले. आणि तुकाराम साठेचा लोकशाहीर, एक कलावंत, प्रतिभाशाली लेखक, कम्युनिष्ठ कार्यकर्ता, आंबेडकरी विचाराने भारलेला साहित्यिक अशी नानाविध बिरुद मिळविणारा हरहुन्नरी कलावंत अण्णा भाऊ साठे एक महत्वाचे साहित्यिक म्हणून नावारुपाला आले.

अण्णा भाऊंची ग्रंथसंपदा :

दिड दिवस शाळेत गेलेल्या अण्णाभाऊंनी जीवनाच्या शाळेत माणसे वाचली आणि त्यांना आपल्या

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

234

साहित्यातून मांडले. साहित्यातील सर्व प्रकार हाताळून त्यांनी प्रचंड अशी ग्रंथ संपदा निर्माण केली. यामध्ये कथा — बरबाद्या कंजारी, चिरागनगरची भुतं, निखारा, नवती, पिसाळलेला माणूस, आबी, फरारी, भानामती, लाडी, कृष्णाकाठच्या कथा, खुळवाडी, गजाआड आणि गुऱ्हाळ असे १३ कथासंग्रह आहेत.

कादंबरी — आग, आघात, अग्निदिव्य, अहंकार, कुरूप, चित्रा, फुलपाखरू, वारणेच्या खोऱ्यात, रत्ना, रानबोका, रुपा, संघर्ष, तारा, गुलाम, डोळे मोडीत राधा चाले, ठासलेल्या बंदुका, जिवंत काडतुस, नंदन, मुर्ती, मंगला, मथुरा, मास्तर, चिखलातील कमळ, अलगूज, रानगंगा, माकडीचा माळ, केवडयाचे कणीस, वैजयंता, धुंद रानफुलांचा , आवडी, वारणेचा वाघ, फकिरा, वैर, पाझर, सरनोबत अशा ३५ कादंबऱ्या आहेत.

तमाशा — अकलेची गोष्ट, खापऱ्या चोर, कलंत्री, बिलंदर बुडवे, बेकायदेशीर, शेटजीच इलेक्शन, पुढारी मिळाला, मुक मिरवणूक, माझी मुंबई, देशभक्त घोटाळे, दुष्काळात तेरावा, निवडणूकीतील घोटाळे, लोकमंत्र्यांचा दौरा, पेंदयाच लगीन इत्यादी १४ तमाशे प्रसिध्द आहेत.

पोवाडे — नानकिन नगरापूढे, स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा, बर्लिनचा पोवाडा, बंगालची हाक, पंजाब—दिल्लीचा दंगा, तेलंगनाचा संग्राम, महाराष्ट्राची परंपरा, अमळनेरचे अमर हुतात्मे, मुंबईचा कामगार, काळया बाजाराचा पोवाडा हे १० पोवाडे आहेत.

नाटके — इनामदार, पेंदयाचं लगीन, सुलतान ही ३ नाटके, शाहिर ही शाहिरी आणि माझा रशियचा प्रवास हे प्रवासवर्णन आहे.

त्याच्या अनेक लावण्या लोकनाटयाच्या कथानकांची गरज म्हणून आलेल्या ओात. त्यापैकी सुगी, मुंबईची लावणी, माझी मैना गावावर राहिली, कथा मुंबईची, साताऱ्याची तऱ्हा या ५ स्वतंत्र लावण्या आढळतात. अण्णाभाऊंनी काही स्फूट रचनाही केल्या आहेत. त्यापैकी जग बदल घालूनी घाव हे आंबेडकरांवरील गीत प्रसिध्द आहे.

अणाभाऊंचा क्रांतीकारी दृष्टिकोन :

अणाभाऊंनी हि विपूल ग्रंथसंपदा निर्माण केली आहे. ते जीवन जगत असताना जे जगले, जे भोगले त्या अनुभवातूनच, समाजात वेगवेगळया कामानिमित्त फिरत असताना त्यांना जे अनुभव आले, जी माणसं भेटली, त्यांच्या वृत्ती—प्रवृत्ती अण्णा मांडत गेले आणि त्यातूनच ही ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. आपला साहित्यविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट करताना ते म्हणतात की, मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी घेता येत नाही, मी जे जगलो, जे भोगलं ते मी माझ्या साहित्यातून मांडत गेलो. अण्णांचे संपूर्ण साहित्य पाहता त्यांचे हे मत संपूर्णतः सत्य ठरते.

अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, शोषित, पिडित, दलित यांना मांडले. 'पृथ्वी ही शेषनागाच्या मस्तकावर तरलेली नसून ती दलित श्रमिकांच्या तळहातावर तरलेली आहे.' असे अण्णाभाऊंनी सांगून हे जग दलित श्रमिकांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणजेच एका अर्थाने ते प्रस्थापित संकल्पना झिडकारुन कष्ट करणारे हातच पृथ्वीचे व विश्वाचे निर्माते असल्याचा प्रतिदावा करतात. सर्व महापुरुषांनी आधुनिक मानवमुक्तीची लढाई आरंभली. आणि या विषमतेविरुध्दच्या लढयाचे एका महायुध्दात रुपांतर केले. या वादळात लोकशाहिर अण्णाभाउ साठे आपल्या शाहिर अमर शेख आणि शाहिर द.ना. गव्हाणकर या सहकाऱ्यासोबत भारतीय प्रतिगामितेला सर्वांगीन रुपाने घेरुन घायाळ करुन विषमतेच्या, शोषणाच्या, अस्पृश्यतेच्या, जातियवादाच्या विषवृक्षाच्या मुळांना तळातून हलवत राहिले, समाजाला आतडी पिळवटून सांगत राहिले की,

'तुम्ही चळू नका, मागे पळू नका,
कुणी पळू नका,
बिनी मारायची अजून राहिली,
माझ्या जीवाची होतीया काहिली'

अण्णाभाऊंची जात व वर्गाबददलची तीव्र जाणीव त्यांच्या साहित्यातून अनेकदा सापडते. महाराष्ट्राची परंपरा या पोवाडयात ते महात्मा फुले यांचे बददल लिहितात की,

महात्मा फुले लाभले महाराष्ट्राला।
अन्याय निवारुनी न्याय द्याया दलिताला।।

'जग बदल घालूनी घाव' या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कर्तृत्वाला गौरवार्थ लिहिलेल्या कवणात ते म्हणतात,

SHIVAJI
UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063
International Interdisciplinary research Journal
(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

SHIVAJI
UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Editor
Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage
Head of Department,
Political Science, Shivaji University,Kolhapur

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063
International Interdisciplinary research Journal
(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Index

Sr. no	Title	Author	P. No.
1	अध्यक्षीय भाषण — गोषवारा राज्यशास्त्र : बदलते प्रवाह व भूमिका	डॉ.विलास दौलतराव आवारी	1-8
CONTEMPORARY ISSUES IN INDIAN POLITICAL PROCESS			
2	Metamorphosis Of The Idea Of 'Good Governance' In Indian Democratic System	Dr.P.H. Suryavanshi,	9-11
3	The Decline Of Political Institutions : With Special Reference To The 'Unmaking' Of Parliament	Saideepti Haribabu Koppolu	12-14
4	Social Media And Violence – The Dark Side Of The Internet	Shubharaj P. Buwa	15-21
5	Decline Of Political Institutions	Shri. D.S.Shambharkar	22-25
6	Electororal Politics In East Khandesh From 1990	Prof. Dr. Manish B. Sonawane,	26-29
7	Issues In Indian Political Process	Prof.Eknath Sitaram Nirmal	30-32
8	Political Thought In Post Independent Maharashtra – Legacy & Relevance	Harshvardhan S. Kolhapure	33-36
9	Relevance Of Gandhian Thought: And Today's World Politics	Vilas. V. Nabde	37-39
10	Political Parties Sine Ideologies: A Study Of Maharashtra Assembly Polls 2019	Dr. Anil D. Patil,	40-43
11	Digital Technology & Urban Governance In India	Dr. Vaibhav R Suryawanshi	44-48
12	Pros And Cons Of Indian Nationalism: Is India A Nation?	Shri. Virendra Shankar Dhanashet	49-55
13	Indian Economic Slowdown And Its Political Ramifications	Mr. Vishwjeet Sunil Patil	56-60
14	भारतातील धार्मिक संघर्ष आणि अमेरिकन आयोगाची भूमिका	डॉ.व्ही.के.गायकवाड,	61-63
15	भारतीय संघराज्यीय व्यवस्थेची पुर्नरचना व समकालीन समस्या	प्रा. सी. डी. राजपूत	64-65
16	घटक राज्यातील घटनात्मक प्रमुखाची दशा	पडोळे कोंडिबा रमेश	66-70
17	भारतीय संघराज्यासमोरील नवीन राज्य मागणी एक आव्हान	प्रा.डॉ.रमाकांत तिडके	71-72
18	राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी	प्रा.डॉ.विक्रमराव ना. पाटील.	73-76
19	भारतातील स्थलांतर नागरिकत्व आणि अस्मिता	प्रिया गणपत पोवार	77-80
20	काश्मीर बाबतच्या कलम ३७० ची वास्तविकता	पियुषा पाटील	81-83

I. Q. A. C. CSNC SOLAPUR

67	Democratic Socialism ; In Perspective Of Nehru	Capt. Dr. Sunil S. Ingale	274-275
68	New Trends In Political Philosophies	Dr. Rajkumar Rikame	276-279
69	Dayanand Bandodkar's Views On Peasant	Vaishali Prakash Pawar	280-284
70	Contemporary Issues In Political Science	Dr. B. M. Narwade , Prof. Mr. Shriniwas Sayanna Bhandare	285-288
71	वर्तमान काळात महात्मा गांधींच्या पर्यावरणासंबंधी विचारांची उपयुक्तता	डॉ. आशिष दि. काळे	289-290
72	२० व्या शतकातील मानवतेचे उध्दारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'	प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	291-294
73	पं नेहरुचे लोकशाही विषयक विचार	प्रा.निता पाठक	295-298
74	गांधी आणि उत्तर गांधी विचारांची प्रांसगिकता	प्रा. डॉ. प्रमोद सुर्यभान शंभरकर	299-302
75	महात्मा गांधीच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेची प्रासंगिकता	डॉ. अनुराधा कदम	303-304
76	स्वामी विवेकानंद यांच्या धार्मीक चिंतनाची प्रासंगिकता	प्रा.किर्तीकर वाल्मीक भीमराव	305-307
77	नवभांडवली व्यवस्थेत गांधी विचाराची प्रासंगिकता	प्रा. गोकुळ मुंढे	308-310
78	महात्मा गांधीजींच्या विचाराची आधुनिक काळातील वास्तवता व उपयुक्तता	प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे	311-314
79	भारतातील स्त्रीवादाचा उदय व विकास	प्रा. डॉ. कांतिलाल दाजभाऊ सोनवणे	315-317
80	गांधी विचाराची सद्यस्थितीतील प्रस्तुतता — एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. ढाले एस.यु.	318-320
81	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	321-323
82	२१ व्या शतकात महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. रमेश शेवाळे	324-326
83	महात्मा गांधी आणि ग्रामिण भारत	प्रा. सचिन जयस्वाल	327-328
84	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेची प्रासंगिकता	प्रा.डॉ. अविनाश पांचाळ	329-330
85	महिलांच्या मानवी हक्कांचे रक्षण आणि राज्यसंस्थेच्या भूमिकेपुढील मर्यादा'	प्रा.एस.एस.कावळे प्रा.डॉ.व्ही.डी.कापडी	331-334
86	यशवंतराव चव्हाणयांच्या राजकीय नेतृत्वाचे पैलू	प्रा. डॉ. एस. डी. पवार प्रा. डॉ. डी. एस. सावंत	335-341
87	यशवंतराव चव्हाणप्रणित विकासाची संकल्पणा	प्रा. व्ही. एस. पानस्कर	342-348
88	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादाचा उदय व विकास एक अध्ययन.	भूपेंद्र किशोर बाणाईत अक्षय विजय सपकाळे	349-352
89	महिला हक्क संरक्षणासाठी समान नागरी कायद्याची आवश्यकता	लक्ष्मीकांत कुरंगळ,	353-356

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

स्वामी विवेकानंद यांच्या धार्मीक चिंतनाची प्रासंगिकता

प्रा.किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहायक प्राध्यापक छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आटर्स ॲण्ड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :

उदात्त अशा भारतीय संस्कृतीचा संपूर्ण जगाला आपल्या वाणीने परिचय करुन दिल्यानंतर स्वामी विवेकानंद १८५७ ला भारतात परतले आणि त्यानंतर भारताच्या वेगवेगळया भागात जाऊन त्यांनी भारतीय युवकांना राष्ट्रबांधणीसाठी, भारताच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी आपण कोणते कार्य केले पाहिजे याविषयी धर्म, राजकारण, समाजकारण, तत्वज्ञान इ. अनेक विषयावर व्याख्याने दिली, त्यातून देशाच्या सर्वांगिण विकासासाठी, प्रगतीसाठी आणि राष्ट्राच्या पुर्नबांधणीसाठी विवेकानंदानी सुचवलेले बहुतांश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक विचार व्यवहारी असल्याचे दिसून येते.

तत्वज्ञानाचा मुळ पिंड असणारे स्वामीजी हिंदू धर्माला एक नवा सामाजिक आशय प्राप्त करुन देतात. रुढ अर्थाने स्वामी विवेकानंद राजकारणी नव्हतेच किंबहूना त्यांना तत्कालीन राजकारणीही पसंत नव्हते, त्यांनी राजकीय विचारवंत या नात्याने स्वतंत्रपणे कोणता संदेशही दिला नाही, परंतु संपूर्ण जगभर फिरल्यानंतर भारतीय समाजव्यवस्थेचा विविध अंगातून केलेल्या अभ्यासाच्या चिंतनातून त्यांनी विविध व्याख्याने, लेख, इ. च्या माध्यमातून आपल्या नव्या पिढित आपल्या भूतकाळाबद्दल आत्मसन्मानाची भावना निर्माण केली. भारतीय संस्कृतीबद्दल एक नवीन विश्वास निर्माण केला म्हणूनच ते खरे देशभक्त ठरतात.स्वामीजीबद्दल सुभाषचंद्र बोस म्हणतात, "जोपर्यंत बंगालचा संबंध आहे, आम्ही विवेकानंदाना आधुनिक राष्ट्रीय चळवळीचे" "आध्यात्मीक पिता" म्हणू शकतो."

स्वामी विवेकानंद यांचे धर्मविषयक चिंतन :

स्वामीजींना हिंदू धर्माचा मोठा अभिमान होता व भारतीय संस्कृतीच्या उच्च मूल्याविषयी प्रेम होते. त्यांनी लाहोर येथे दिलेल्या एका व्याख्यानात "हिंदू" शब्दाविषयी आपले मत मांडलेले आहेत्र "मी रुढ अर्थाने कोणत्याही पक्षाचा, धर्माचा किंवा संदायाचा नाही. सर्वच धर्म, पंथ, संप्रदाय थोर आहे व गौरवास्पद आहेत मला ते आवडतात". परंतु त्यांच्यात काय सत्य आहे व चांगले आहे हे पाहण्याचा मी जीवनभर प्रयत्न करीत आलो आहे व सर्वच धर्मातील एकतेच्या भूमिका शोधण्याचा प्रयत्न करणे आपले काम आहे.

स्वामी विवेकानंद यांच्यामते " हिंदू या शब्दाचा अर्थ " सिंधूपार राहणारे लोक" असा होतो. परंतु स्वामीजींनी असे वाटते की, हिंदू धर्माचा व्देष करणाऱ्या काही लोकांनी या शब्दाला आज कुत्सित अर्थ चिकटविला आहे. म्हणून हिंदू धर्माच्या अनुयायांना स्वामी विवेकानंद असा संदेश देतात की, हिंदू हे नाव सर्वांगीण वैभव व पूर्ण आध्यात्मीकता याचे प्रतिक राहावयाचे की कुचकामाच्या पददलित धर्मभ्रष्ट लोकांना लावण्यात येणारे तिरस्कारदर्शक नाव राहावयाचे हे आपल्यावर अवलंबून आहे. परंतु तुम्ही तुमच्या कृतीने दाखवून द्या की कोणत्याही भाषेतील कोणत्याही शब्दापेक्षा अधिक श्रेष्ठ असा हा शब्द आहे".

भारताच्या इतिहासात अनेक राजकीय आवर्तने झाली, स्थित्यंतरे झाली. शेकडो वर्ष या देशावर परकीयांनी राज्य केले व जगातल्या इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारताने सर्वाधिक दु:ख व परकीय शासनाचे अत्याचार सोसले. असे असूनही भारतातील धर्म, त्यातील जाती, संप्रदाय पूर्वी होती तशीच अस्तित्वात आहे. म्हणजेच भारतीय संस्कृतीमधील मूल्यांची केली जाणारी जपवणूक व त्याव्दारे भारतीयांमध्ये येणारी आध्यात्मीकता हा हिंदू धर्माचा मूलाधार आहे असे स्वामीजींना वाटते.

धर्म व तत्वज्ञान :

स्वामी विवेकानंद यांचे धर्म व तत्वज्ञान यांच्या अनुषंगाने असणारे चिंतन अतिशय मौलिक स्वरुपाचे आहे. भारतात अगदी प्राचीन काळापासून चालत आलेला अध्यात्मवादी तत्वज्ञानाचा वारसा आज २१ व्या शतकात जगाने सुध्दा स्विकारला आहे. किंबहुना असेही

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

बंदीस्त झाली. मुळात देशाच्या अवनतीला कारणीभूत ठरनारी हीच घटना होती. अस्पृश्य, जातीयता उच्च–निच्च भेद याचकाळात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. स्वामीजी म्हणतात," जातीभेद ही समाजाला लागलेली मोठी कीड आहे व ती कायमस्वरुपी नष्ट करण्याचे काम केले तरच देशात समता प्रस्थापीत होईल व देशाचा विकास साधता येईल. यासाठी समाजाला शिक्षित करुन यासारख्या खुळसट समस्यातून बाहेर काढुन व त्यांना समतेची शिकवण द्यावी म्हणजे देशात समता, एकता व बंधुता या मूल्यांची जोपासना होईल व समाज प्रगत होऊन एका वैभवशाली, सामर्थ्यशाली राष्ट्राची उभारणी करण्यास मदत होईल".

स्वामी विवेकानंद यांचा समन्वयवादी दृष्टिकोन:

विश्वबंधुत्त्व आणि आंतरराष्ट्रवादाचाा पुरस्कार करणारे स्वामीजी यांच्या मनाला संकुचित धर्मवाद, राष्ट्रवाद कधी स्पर्शही करीत नाही. त्यांना भारत देश आणि हिंदू धर्म यांच्याबद्दल प्रेम,श्रध्द असली तरी ते इतर कोणत्याही जातीबद्दल, धर्माबद्दल, देशाबद्दल तीरस्काराची भावना बाळगत नाही तर भारताकडे असलेला समृध्द असा आध्यात्मिक वारसा आणि पाश्चात्य राष्ट्रांनी आपल्या ज्ञानाच्या जोरावर केलेली विज्ञानाची प्रगती या दोन्हीमध्ये समन्वय निर्माण होणे स्वामी विवेकानंद यांना गरजेचे वाटते. असे झाल्यास खऱ्या अर्थाने विश्वबंधुता, विश्वशांतता अस्तित्वात येईल जी आज काळाची गरज आहे.

सारांश :

आज २१ व्या शतकातदेशील स्वामी विवेकानंद यांचे विचार प्रासंगीक आहे. त्यांनी आपल्या समग्र तत्वज्ञानात धर्म व विज्ञान यांचा मेळ घालण्याचे अत्युच्च काम केले आहे. तसेच भारताची खरी ओळख म्हणून अहिंसा, शांतता व सहचर्य या तत्वासाठी त्यांनी आयुष्यभर केलेले चिंतन आजच्या परिस्थितीत खुपच महत्त्वाचे आहे त्यांचे विचार आजच्या नव्या भारतासाठी स्फुर्तीदायी आहेत व संपूर्ण भारतीयांसाठी ते प्रेरणादायी सुध्दा आहे. त्यांची धर्मकल्पना रुढीवादी नसुन प्रत्येक मानवाला आपल्या सर्वांगींण विकासाकडे घेऊन जानारी आहे. संकुचीत धर्माची कल्पना त्यांना अजिबात मान्य नाही. म्हणुन आजच्या तथाकथीत धर्मप्रसारकांनी स्वामी विवेकानंदाच्या धार्मीक विचारांची प्रेरणा घेऊन काम करने आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१.कुलकर्णी व्ही.जी, स्वामी विवेकानंद राजकीय चिंतन, संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. वर्मा व्ही. पी, क्रिटीक ऑफ मार्क्सियन सोशियॉलॉजी.
३. स्वामी विवेकानंद, तरुणांना आवाहन, रामकृष्ण मठ, नागपूर.
४. स्वामी विवेकानंद, शिकागो येथील व्याख्यान.
५. स्वामी विवेकानंद, भारतीय भाषणे.
६. भा.ल.भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे प्रकाधान, नागपूर,२००३
७. ग्रोवर अॅण्ड ग्रोवर , आधुनिक भारताचा इतिहास.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

SPECIAL ISSUE-2020 05

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

याच्या संयुक्त विद्यमाने

"राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान" या विषयावर
एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

प्राचार्य
डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद

२७/०२/२०२०

राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

समन्वयक

प्रा. तानाजी बोराडे

डॉ. दयानंद शिंदे

डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे

प्राचार्य

डॉ. श्रीकृष्ण चंदनशिव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) Dr. Babasaheb Ambedkar And Women's Rights
Dr. Ardale S. D., Kaij ||17

02) Shahuji and Dr. Ambedkar Thoughts on Reservations in India
Dr. Shaikh Anisur Rahaman, Beed, MS ||20

03) Educational Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar and it's Relevance to ...
Mr. Anil Raosaheb Jagtap, Dist. Osmanabad ||24

04) Mahatma Phule's Contribution to the Upliftment of Backward Classes
Dr. D. R. Khanderao, Akola ||27

05) The annihilation of Caste: The Past & Present
Mr. D. M. Randive, Ta. & Dist. Latur ||30

06) Mahatma Phule's Thoughts on Education
Mr. M. B. Gaikwad, Ta. & Dist. Latur ||32

07) Shahu, Phule, Ambedkar View on Womens
Dr. Pramod Pandharinath Waghmare, Beed (Maharashtra) ||34

08) Contribution of Rajarshi Shahu Maharaj , Rastrapita Jyotirao Phule ...
Dr. Shinde Prakash Tukaram, Jalna ||38

09) Mahatma Phule: The Mainstay of 19th Century Indian Women
Prof. Vishal Laxman Jarad, Dist – Pune ||42

10) Dr. B.R. Ambedkar's Contribution in English Prose Writing
Gautam Chandrabhan Satdive, Dist. Amravati ||46

11) Important Contribution and ideal thoughts on Social Justice of Indian Society
Kokane J. P., Dist.- Beed ||49

12) Contribution of RajarshiShahu Maharaj To the Education
Dr. M. L. Somwanshi, Lohara ||52

13) Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought
Asst.Prof. Mr. Mote Bhairavnath Babruwan, Lohara ||55

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

14) The Economic Thoughts of Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R. Ambedkar
Dr. B. S. Rajole, Dist- Osmanabad ||58

15) Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Women Empowerment in India
Savita Prabhakar Sadawarte, Aurangabad ||61

16) Views of Mahatma Phule on Education
Mr. Tulshiram Laxman Dabde, Dist. Osmanabad ||65

17) Phule, Shahu, Ambedkar's Views on Emancipation of Women
Dr. Nalini Avinash Waghmare, Pune ||69

18) Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar for Modern India
Shri Shinde Amol Sitaram, Dist. Osmanabad ||73

19) Mahatma Jyotiba Phule: Global Social Philosopher and Maker of Modern ...
Balaji Vaijanath Pidge, Dist: Osmanabad ||78

20) Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution Women's Emancipation ...
Nagesh S. Gaikwad, Dist: Solapur, State: Maharshtra ||84

21) Education And Economics Ideas of Mahatma Phule
Prof. Garule Ganesh Laxman, Dist. Ahmednagar ||87

22) Dr.Babasaheb Ambedkar's Economical thoughts
Mr. Landage Krishna Dagadu ||89

23) DR. B.R. AMBEDKAR'S VIEWS ON SOCIAL JUSTICE
Soham Arunrao Gaikwad, Solapur ||94

24) The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to ...
Dr. Milind Suryawanshi, Dist Osmanabad ||97

25) Contributory Ideas of Mahatma Jyotiba Phule on the Agricultural ...
Shinde S. Y., Dist. Beed ||99

26) Educational Philosophy of Mahatma Jyotiba Phule
Prof. Shirsath Sandip Haribhau, Dist-Ahmednagar ||103

27) CONTRIBUTION AND VIEWS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR ON POPULATION ...
Mrs. Urmila Subhash Shendage & Dr. D. B. More, Osmanabad ||107

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

28) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी आणि कार्ल मार्क्स
प्रा.डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने, जि. जालना ||109

29) राजर्षी शाहू महाराज आरक्षण विषयक विचार
प्रा. डी. सी. जी. कडेकर, जी. उस्मानाबाद ||113

30) डॉ. भीमराव अम्बेडकर दलितों के मसीहा
प्रा. बालिका रामराव कांबळे, जि.लातूर ||116

31) फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
श्रीमती रंजना जनार्दन गवळी (कांजुणे), दौलताबाद ||117

32) दलितोद्धार आंदोलन में महात्मा फुले जी का योगदान
डॉ.सौ. कठारे मंगला श्रीराम, जि.लातूर ||120

33) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनाची प्रासंगीकता
प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव, सोलापूर ||122

34) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राज्य-समाजावादाबाबतचे विचार
प्रा. लावंड पंडित महादेव, बार्शी ||124

35) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास
प्रा. माळगे सविता शंकरराव, जि.उस्मानाबाद ||127

36) महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार आणि कार्य
प्रा. मनोज ब. देवकर, ता.जि.औरंगाबाद ||130

37) शाहू महाराजांच्या आर्थिक धोरणांची सर्वसमावेशकता
प्रा. शेळके सी. एस., ता.जि. बीड ||132

38) महात्मा फुले : भाषा आणि साहित्य
डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक, जि. जालना ||135

39) महात्मा जोतिराव फुले यांचे आर्थिक विचार
डॉ. मुळे पी. एम., जि. बीड ||138

40) राजर्षी शाहु महाराज, म.फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
पांढरकर श्रीधर मुरलीधरराव, परभणी ||141

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

41) शाहु महाराज यांचे "जलव्यवस्थापन" विषयक विचार
प्रो. मधुकर तुकाराम क्षीरसागर, ता. जि. लातूर ||145

42) राजर्षी शाहू महाराजांचे महिला विषयक विचार आणि कार्य
प्रा.भोसले एस. ई., जि.बीड ||149

43) छत्रपती शाहू महाराजांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार व कार्य
प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ, धुळे ||152

44) राजर्षी शाहु, म.फुले, डॉ.आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. डॉ. दादासाहेब गिऱ्हे, जालना ||155

45) छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य
डॉ. शेख हुसैन इमाम, बीड ||157

46) शाहू, फुले, आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
प्रा. शितोळे जे. एन., उ'बाद ||161

47) फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
प्रा. सुनिता शरद इंगळे & प्रा. कमलाकर शरद इंगळे, जि. जळगाव (महाराष्ट्र) ||164

48) राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार
डॉ. बी. पी. ठाकुर, अहमदनगर ||165

49) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. विनायक नथुराम तंत्रे, नांदेड ||168

50) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण
प्रा.डॉ. विवेक अ. चौधरी, जि. अमरावती ||171

51) म. जोतिबा फुले यांचे कृषी विषयक विचार
प्रा. डॉ. यादव घोडके, जि. बीड ||174

52) फुले, शाहू, आंबेडकर के सामाजिक विचार
प्रा. डॉ. नितीन सुरेश माने, जि. जालना ||179

53) फुले, शाहू, आंबेडकर के सामाजिक विचार
प्रा. पवार एस. पी., जि. बीड ||182

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | February 2020 Special Issue-05 | 0122

दशा इस समाज की देन है जो समाज में अपनी वर्चस्वता कायम रखना चाहता हैं। न कि उन धर्मग्रंथो की तथा पोथी, पुजारी के कहने की यह परिणीत हैं।

निम्नवर्गीय लोगोने यह भी जात लिया कि शिक्षा तथा संघर्ष से और कडी मेहनत से हमारी स्थिति और वर्ग में सुधार लाया जा सकता हैं। सामुहिक संकल्प और प्रयत्नोसे इसे सफल किया जा सकता हैं।

वस्तुत: समाज के आमुल तथा मोलिक बदलाव के सत्यशोधक की स्थापना कार्फी महत्वपूर्ण रही इसलिए तो भारतीय समाज के शोषित पीडित व दलित वर्गोंद्वारा अपनी मुक्ति हेतु प्रयास जोतिबाके नेतृत्वमें और प्रयत्नों से ही किये गये।

यह कहा जा सकता है कि महिला दलित तथा शोषित को परंपरासे, दासतासे मुक्ति दिलाने के काम जोतिबाने आजीवन किया अपनी बुध्दी, चातुरी तथा क्षमता के बलपर वे बहुत कुछ अर्जित कर सकते थे मगर उन्होंने अपना जीवन समर्पित कर दिया मानवता के उद्धार में उनके महान कार्य को देखकर ही उन्हे महात्मा उपाधि से नवाजा गया इसलिए वह महाराष्ट्र के ही नहीं वरंन उन सभी केलिए मासिहा थे जो हीन दीन और दुर्बल तथा शोषक थे। उनका कार्य उपलब्धि सम्पूर्ण भारत के लिए दलित वर्ग के लिए एक मौलिक संदेश है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१) समकालीन हिन्दी कविता में - दलित चेतना डॉ.सुमन सिंह

□□□

33

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनाची प्रासंगीकता

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक,
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड कामर्स
सोलापूर

****

प्रस्तावना

१९ आणि २० वे शतक राष्ट्रीय तसेच वैश्विक पातळीवर प्रबोधनाचे म्हणून ओळखले जाते. अनेक ठिकाणी सामाजिक, राजकीय गुलामगिरीच्या विरोधात प्रबोधनाच्या चळवळी सूरू झाल्या. त्याचा परिणाम म्हणून भारतात तसेच महाराष्ट्रात देखील सामाजिक सुधारणावादी चळवळींची वेग घेतला.

महाराष्ट्रात प्रस्थापित पुरोहित वर्गाकडून जे सामाजिक शोषन होत होते त्यास विरोध म्हणून गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम ज्ञानबा कांबळे, किशन फागू बनसोडे यांनी अशपृश्यता मुक्तीची चळवळ सुरू केली. १८७३ ला सत्यशोधक समाजाची चळवळ सुरू करून महात्मा फुले यांनी सामाजीक सुधारनेला प्राधान्य दिले.

डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर राहील्याचे दिसून येते. तसेच पाश्चिमात्य राष्ट्रात उच्च शिक्षण घेतांना त्यांच्यावर उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव पडला होता. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी सामाजिक, राजकीय चळवळींचा अभ्यास केला. समाजात पूर्वापार चालत आलेली जातीव्यवस्था, पुरोहितशाही, त्यातून धर्मव्यवस्थांचा अस्पृश्य समाजावर नकारात्मक प्रभाव राहिल्याने अस्पृश्य समाजाचे व वर्गाचे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक शोषण होत असल्यामुळे अस्पृश्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात खालावली गेली. त्यामुळे अस्पृश्यांना न्याय मिळवून देणे ही काळाची गरज आहे. हे ओळखून डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य मुक्ती लढ्याची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली. यातुनच त्यांच्या सामाजिक, राजकीय लढ्याच्या

पार्श्वभूमीतूनच त्यांचे राजकीय चिंतन निर्माण झालेले आहे.

राजकीय चिंतन राज्यशास्त्रीय संकल्पना आहे. तत्वज्ञानात्मक चिंतनातून राज्याचा सामाजिक, राजकीय विकास होतो. त्यातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक, राजकीय कार्यास सुरूवात करून अस्पृश्य समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी राजकीय सत्ता अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. असे प्रतिपादित केले. त्यांनी आपल्या वर्तमानपत्र, ग्रंथ आणि भाषणातून अस्पृश्यांनी शिक्षित होऊन राजकीय सत्ता प्राप्त केली पाहिजे. यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी केलेल्या अनेक भाषणे आणि लेखानातून त्यांचे राजकीय चिंतन दिसून येते. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "शिक्षण व विद्या या गोष्टींशिवाय आपला उध्दार होणार नाही. राजकारणाच्या दोऱ्या उच्चवर्णीयांच्या हातात आहेत. त्या आपण संघटनेच्या आणि शिक्षणाच्या जोरावर हातात घेतल्या पाहिजेत."

डॉ. आंबेडकर शिक्षणाचा संबंध संघटनेशी जोडून होते. शिक्षित समाज संघटनेचे महत्त्व ओळखून एकत्र येतो आणि राजकीय, सामाजिक हितसंबंध संरक्षित, वृध्दिंगत करण्यासाठी प्रयत्न करतो. म्हणून दलित समाजाने शिक्षण घेतले पाहिजे. यातच त्यांना उध्दार आहे असे आंबेडकर म्हणत त्यामुळेच बाबासाहेबांनी घटना समितीचे काम करतांना अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे दोन मुद्दे मांडले. (१) राजकीय संरक्षण- अर्थात अस्पृश्यांना राखीव जागा असाव्यात. (२) सरकारी नोकरीची कायद्याने तरतूद केली जावी.

लोकशाहीत कोणत्याही पक्षाच्या हाती अनियंत्रित सत्ता असू नये. त्यासाठी विरोधी पक्षाची फार आवश्यकता आहे. म्हणून त्यांनी शे.का.फे. बरखास्त करून राष्ट्रीय स्तरावर 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. दलित समाजाची उन्नतीचे बाबासाहेबांनी कार्य केले. त्यासाठी शील आणि प्रामाणिकपणा या दोन गोष्टींची कार्यकर्त्यांमध्ये विशेष गरज आहे.

म्हणून ते म्हणतात, "संघटनेची ताकद ही केवळ सभासदांच्या संख्येच्या बळावर अवलंबून नसून सभासदांच्या प्रामाणिकपणावर संघटनेशी एकनिष्ठता आणि शिस्त पालनावर अवलंबून असते."

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय चिंतनाचा आशय समाजातील उपेक्षित, अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास हा होता. सामाजिक-राजकीय कार्य करतांना आपल्या कार्याचा केंद्र बिंदू सामान्य मानून त्यास हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी परिश्रम घेतले. त्यांनी दलित समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर प्रथमतः शिक्षित झाले पाहिजे. तद्नंतर 'राजकीय सत्ता' मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

डॉ. आंबेडकरांचा राजकीय सत्तेविषयीचा दृष्टिकोन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजकीय सत्तेला समाज परिवर्तनाचे साधन मानत होते. परंतु भारतासारख्या जातीव्यवस्था असलेल्या देशात ती कुठल्याही अडथळ्याशिवाय शेवटच्या घटकापर्यंत जाणार नाही. याची त्यांना जाणीव होती. यांच्या मते, भारतातील मुख्य राजकीय समस्या म्हणजे सत्तेचं न्याय व समान वाटप करणे ही आहे. कारण भारतात वेगवेगळ्या प्रकारच्या सामाजिक आणि राजकीय ताकद असणा-या शक्ती आहेत व जास्त सत्ता संपादण्यासाठी इतरांवर अन्याय करण्यात त्यातील काही शक्ती मागेपुढे पाहणार नाहीत. आधुनिक काळात राजकीय सत्ता हे सामाजिक विकासात महत्त्वाचे साधन आहे.

म्हणून त्यांना त्या काळात अशा प्रकारची राजकीय व्यवस्था हवी होती. त्यामुळे शुद्रांसाठी कांही जागा राखीव ठेवल्या जातील व त्यांच्या काही न्याय हक्कांना कायदेशीर संरक्षण दिले जाईल. म्हणूनच त्यांनी शासकीय नोक-यांत व विधिमंडळात राखीव जागांची मागणी केली. "दारिद्रयग्रस्त लोकांच्या स्थितीमध्ये सुनिश्चित सुधारणा करण्याची योग्यता म्हणजे सत्ता होय." असे त्यांचे ठाम मत होते.

सर्व प्रकारच्या सामाजिक उन्नतीची गुरूकिल्ली राजकीय शक्ती आहे. अनुसूचित जातीने जर संघटित होऊन भारतात एक तिसऱ्या राजकीय शक्ती उभारली आणि कॉंग्रेस व समाजवादी यांच्यामध्ये एका तिसऱ्या शक्तीच्या समान ते उभे टाकले तर आपल्या मुक्तीचा दरवाजा ते स्वतःच उघडू शकतात. शासनात आणि प्रशासनात आपण अधिकाराच्या जागा (मोक्याच्या) प्राप्त केल्या पाहिजेत असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यासाठी त्यांनी 'शिका... संघटित व्हा... आणि संघर्ष करा...' ही त्रिसूत्री दिली होती.

डॉ. आंबेडकर आणि लोकशाही

२२ डिसेंबर १९५२ रोजी त्यांनी पुण्याच्या वकील मंडळींसमोर "Conditions Precedent for the Successful working of Democracy" या विषयावर भाषण देतांना म्हटले की, "Democracy is a form and a method of government whereby revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed." "लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात कुठल्याही रक्तपाताशिवाय क्रांतीकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही" अशी व्याख्या केली आहे. बाबासाहेबांनी ही व्याख्या भारतीय समाजात सर्वांगीण बदल करण्यासाठी जो नीतिमूल्ये हवी असतात. या शासन प्रकारात त्यांना

दिसली. म्हणून सर्व समाज घटकांना एका सूत्रात बांधून सर्वांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करुन घेण्यासाठी या पध्दतीकडे त्यांनी कटाक्ष टाकला. सोषण मुक्त समाजाची हमी केवळ लोकशाहीतच मिळू शकते, यावर त्यांचा विश्वास होता. लोकशाहीत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही चिरंतन मूल्य आदर्श समाजाची निर्मिती करु शकतात असे त्यांचे मत होते ती स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वांवर आधारल्याने व लोकप्रतिनीधीच्या मार्फत चालवली जात असल्याने याच व्यवस्थेत अस्पृश्यांच्या विकासाची बीजे असल्याचे बाबासाहेब प्रतिपादन करतात. बाबासाहेबांच्या लोकशाही संदर्भातील विवेचनाबाबत असे दिसून येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतातील अस्पृश्य, दलित, आदिवासी, जे सर्व दृष्टींनी उपेक्षित आहेत अशा समाज-घटकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विचारपूर्वक कार्य करतांना दिसतात. कारण त्यांना ज्ञात होते की, समाजातील उच्च-वर्णीय, उच्च-जातीय सवर्ण समाजाकडून आर्थिक आणि सामाजिक शोषण झालेले आहे. त्यांच्यावर अंकुश ठेवन समतायुक्त समाजाची उभारणी लोकशाही रुपी शासनातच शक्य आहे. ती राज्यघटनेतून आणू शकतो याविषयी त्यांना खात्री होती. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "केवळ राजकीय लोकशाहीने समाजात आमूलाग्र बदल होणार नाही तर तिचे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीत रूपांतर झाले पाहिजे."

बाबासाहेबांनी लोकशाहीविषयी मत व्यक्त करतांना प्रगल्भ लोकशाहीची संकल्पना विशद केली. त्यासाठी राजकीय लोकशाही बरोबरच सामाजिक लोकशाही निर्माण होणे गरजेचे आहे. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात आल्यास शोषणमुक्त समाज आणि भयमुक्त वातावरण निर्मिती होऊन प्रत्येकाला स्वतःचा विकास करण्याची संधी मिळते.

संदर्भ

१. खैरमोडे चा.भ.- डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, चरित्र, खंड- १ ते १२.

२. क्षिरसागर आर.के.- भारतीय रिपब्लिकन पक्ष.

३. गायकवाड दत्तात्रय- डॉ. आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान, आशय व विश्लेषण.

४. पवार ज. वि.- आंबेडकरोत्तर आंबेडकरी चळवळ.

□□□

34

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राज्य-समाजावादाबाबतचे विचार

प्रा. लावंड पंडित महादेव

राज्यशास्त्र विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय बार्शी

****

राज्य-समाजवाद ही पाश्चात्य संकल्पना आहे. उत्पादन साधनाच्या मालकीमध्ये व वापरामध्ये आणि अर्थव्यवस्थेवरील नियंत्रणामध्ये राज्यसंस्थेचा मोठया प्रमाणावरील सहभाग. राज्याचा समाजवादात राज्याच्या भांडवलशाही प्रमाणेच अर्थव्यवस्थेत राज्यसंस्थेचा मोठया प्रमाणातील हस्तक्षेप असतो. या प्रकारच्या व्यवस्थेत खाजगी मालकीच्या तत्वाऐवजी सामाजिक मालकीच्या तत्वाचा पुरस्कार केलेला असतो. एकोणिसाव्या शतकातील फेबीयन समाजवादी व इतर समाजवादी हा शब्दप्रयोग करतात. त्याचबरोबर साम्यवादी राज्य हे प्रमूख नियंत्रण असणारी भांडवलशाही अर्थव्यवस्था व राज्य सर्वोच्च असणारी समाजवादी व्यवस्था यांच्यात [illegible]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला होता. संसदीय लोकशाहीच्या पुरस्काराबरोबरच डॉ. आंबेडकर यांनी समाजवादाचा पुरस्कार केलेला आढळून येतो. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर यांना समाजवादाचे पुरस्कर्ते होते असे म्हटले जाते. डॉ. आंबेडकराची समाजवादी विचारसरणी राज्यसमाजवादी विचारसरणीशी जूळणारी आहे असे दिसून येते. राज्यसमाजवादी विचारसरणी नविन समाजव्यवस्था आणि नविन अर्थव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी क्रांतिकारक अगर अत्याचारी उपाय योजनांची आवश्यकता नसते असे मानते. राज्यसमाजवाद्यांच्या मते असा बदल शांततापुर्व आणि घटणात्मक मार्गाने हळूहळू आणि क्रमाक्रमाने घडवून आणला पाहिजे असे राज्यसमाजवादी विचारप्रणाली सुचविते. राज्यसमाजवाद्यांच्या मते समाजामध्ये या प्रकारच्या तत्वज्ञानाबद्दल व सुधारणांबद्दल आवड व श्रध्दा निर्माण करण्यासाठी शिक्षण व प्रचार या मार्गाचा वापर केला पाहिजे. राज्यसमाजवादी विचारप्रणाली मान्य असणारे प्रतिनिधी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

SPECIAL ISSUE-2020 05

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

"राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान" या विषयावर एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

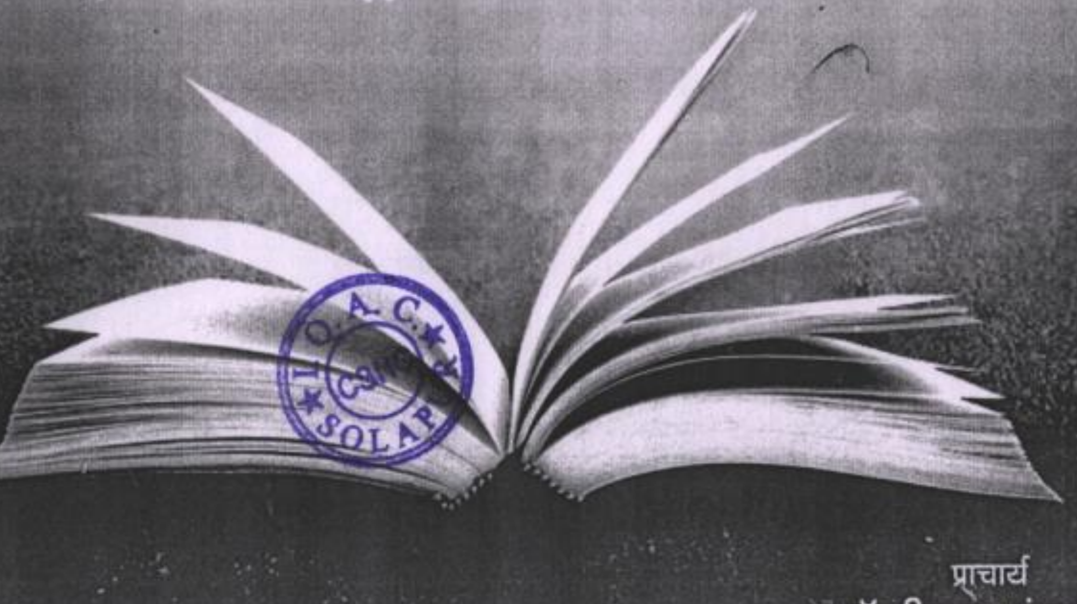

प्राचार्य
डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

260
69

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद

२७/०२/२०२०

राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

समन्वयक

प्रा. तानाजी बोराडे

डॉ. दयानंद शिंदे

डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे

प्राचार्य

डॉ. श्रीकृष्ण चंदनशिव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

270 261 २६१

14) The Economic Thoughts of Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R. Ambedkar
Dr. B. S. Rajole, Dist- Osmanabad ||58

15) Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Women Empowerment in India
Savita Prabhakar Sadawarte, Aurangabad ||61

16) Views of Mahatma Phule on Education
Mr. Tulshiram Laxman Dabde, Dist. Osmanabad ||65

17) Phule, Shahu, Ambedkar's Views on Emancipation of Women
Dr. Nalini Avinash Waghmare, Pune ||69

18) Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar for Modern India
Shri Shinde Amol Sitaram, Dist. Osmanabad ||73

19) Mahatma Jyotiba Phule: Global Social Philosopher and Maker of Modern ...
Balaji Vaijanath Pidge, Dist: Osmanabad ||78

20) Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution Women's Emancipation ...
Nagesh S. Gaikwad, Dist: Solapur, State: Maharshtra ||84

21) Education And Economics Ideas of Mahatma Phule
Prof. Garule Ganesh Laxman, Dist. Ahmednagar ||87

22) Dr.Babasaheb Ambedkar's Economical thoughts
Mr. Landage Krishna Dagadu ||89

23) DR. B.R. AMBEDKAR'S VIEWS ON SOCIAL JUSTICE
Soham Arunrao Gaikwad, Solapur ||94

24) The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to...
Dr. Milind Suryawanshi, Dist Osmanabad ||97

25) Contributory Ideas of Mahatma Jyotiba Phule on the Agricultural ...
Shinde S. Y., Dist. Beed ||99

26) Educational Philosophy of Mahatma Jyotiba Phule
Prof. Shirsath Sandip Haribhau, Dist-Ahmednagar ||103

27) CONTRIBUTION AND VIEWS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR ON POPULATION ...
Mrs. Urmila Subhash Shendage & Dr. D. B. More, Osmanabad ||107

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

262 125
(271)

20

Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution Women's Emancipation and Empowerment

Nagesh S. Gaikwad
Assistant Professor,
Chh.Shivaji Night College of Arts and Commerce Solpaur, Dist: Solapur, State: Maharshtra

****

Abstracts: Dr.Ambedkar is one of the greatest Personalities of 21st centurary India. His life was a great saga of suffering. Sacrifice and struggle. He suffered bitter experience in their life. So he was a great thinker of woman and their education. He always worked for the women emancipation. The basic principle of their society builds upon social justice. He started work for the upliftment of women.

Keywords: Women Education, Emancipation, Social justice, Empowerment.

Introduction: The present paper explore on Dr.B.R.Ambedkar significant contribution on women's Emancipation and Empowerment. Dr.Ambedkar, the great philanthropic, kind and generous social reformer, Architect of the Indian constitution, emancipator of Dalit's Multifaceted personality. He was great nationalist, social reformer, political thinker, revolutionary and profile writer. He was a torch bearer in direction of social upliftment of women generally and Hindu women specially. He was the first Indian to break down the barriers in the way of advancement of women in India. He spent his life for the betterment of women even involved in bad practice and professions. The reforms introduced by Dr.Ambedkar through "Hindu Code Bill" have been adhered to and have been accepted by the largely. He sacrificed his whole life for the amelioration of women. Dr.Ambedkar the emancipator of the millions including Indian women.

Indian is a country of contradiction. Dr.Ambedkar liberated women from old bondages and bestowed upon them equal rights and opportunity. Dr, Ambedkar was of the opinion that the Hindu women are tied up with the bandage of superstitions which they can till their death. They are also responsible for inculcating these wrong notions learnt by them through baseless traditions and preaching of the shastras in the budding mind of their off spring. Otherwise also the women in India have remained a matter of joy and a source of amusement at such she was used and misused by men guest to serve their evil ends. She has been used just like a machine for procreation. It has also been mentioned in Hindu Shastras that women is the bond slave of her father when she is young to her husband when she is middle aged and to her son when she is mother.

The reforms introduced by Dr. Ambedkar through "Hindu Code Bill" have been adhered to and have been accepted. Law in respect of marriage, divorce and succession, rationalized and restored the dignity of women. It is needless to say the bill was a part of social engineering via law, sharp criticism of this bill and outside parliament led many to belief that it might inflict heavy damages on the Hindu society. Dr.Ambedkar defence for women as the law minister of free India appeared in the form of the Hindu Code Bill in parliament on 11th April 1947, the bill could not with stand the opposition from the Hindu orthodoxy. The major argument was that the bill was an attempt at the demolition of the entire structure and fabric of Hindu society. In reality, the bill was a threat to patriarchy on which traditional family structure was bounded and that was the major reason behind the opposition. The bill sought to abolish polygamy among the Hindus. It proposed the right to property and the right to

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर.

divorce for opposition by many conservative. In protest against the failure of bill Dr.Ambedkar resigned his seat in the cabinet. Although, his efforts did not entirely go waste later, the original bill was split into four different bills with slight changes. Those were passed as the Hindu marriage Act,1955. The Hindu succession Act,1956, the Hindu minority and Guardianship act,1956. As the lord Casey said Ambedkar stands as the Fountain Head of Wisdom and knowledge in Modern India.

The whole story of Hindu code bill presents the determination of Dr.Ambedkar to bring about the changes in the society. He was the one who just talk don things. But really worked on them. His concern for women is unquestionable. It is not wrong to say he was a great feminist of his day. Because women's rights from a part of human rights and Baba Sahib can rightly be termed as the champion of it. He stated that women should be given all round development importantly social education, their well being and socio- cultural right. He also suggests strategies for emancipation from oppression. He found their emancipation in Buddhist vales, which promotes equality, self-respect and education. Ambedkar believes that Buddha treated women with respect and love and never tried to degrade them like Manu did. Therefore by considering women's equality both in formal and substantial senses he included special provision for women while all other general provisions are applicable to them, as to men.

The empowerment refers to increasing the spiritual, political, social or economic strength of individuals and communities. Empowerment and autonomy of women and the improvement of their political, social, economic and health status is both a highly important end itself and necessary for the depicted in Indian constitution. Equality of sexes is strongly backed by the constitution through articles 14, 15 and 16. The principle of gender equality is enshrined in the Indian constitution in its preamble, fundamental rights, fundamental duties and directive principles. He laid down the foundation of social justice and there can be no social justice without gender equality.

Gender equality, gender main streaming, networking, leaderships, financial freedom is the essential aspects of women empowerment. Dr.Ambedkar realized this at his time and included in the process of social reforms. He started involving women in the struggle, for eradication of caste systems and upliftment of the underprivileged sections. He realized that this could not be achieved without liberating the women themselves. He motivated women and addressed them to participate in struggle against caste prejudices. During the Mahad Tank struggle, women marched in the procession along with men. He encourages women to organize themselves. Impressed by the large gathering of women at the women's conference held at Nagpur on 20th July, 1942, he told women to be progressive and abolish traditionalism, ritualism and customary habits, which were detrimental to their progress.

Empowerment envelops developing and building capacities of individuals, communities to make them part of the main stream society. Education is the only mean by which societies grow out of oppression to democratic participation and involvement. It is a powerful tool for empowerment of individual. Over the generation marginalized sections and women in Indian society were denied the opportunity to education. Dr.Ambedkar put all his efforts to guarantee the educational opportunities without any discrimination to all the citizens of India. He is an architect of India constitution .He provided strong constitutional safeguards to women. The special Marriage Acts sets four essential conditions for valid marriage i.e. monogamy, sound mind, marriageable age and the parties should not be too closely related.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

E2S 264

(273)

There are some ground available to the wife only, both in Hindu and the Civil Marriages provided to the women. He introduced Hindu code bill in 1948 which was revolutionary in confinement of proprietary rights to women but when not accepted by the parliament, he resigned from the ministerial post from the cabinet in 1951.

In the society, most people are literate but not educated. Education by means of access to knowledge and learning played pivotal role the social reforms. Stagnations in process social reforms and imposing so called divine status of ancient women in today's women there by influencing her development and upliftment. Shattered with the reforms and liberation of women in the era of globalization and modernization, the Indian mindset has not accepted the equality at par with men and hence forcing women to revert their development. Day by day, the increasing the incidents of women harassment in all the way, violence, crime and humiliation insisted on her is only because of political apathy, which failed to kept social dogma. Education system, employment opportunities, tremendous population, inflation and non-availability of resources to strive are the barriers for development among people. Sheer influence of modern lifestyle and adopting technology doesn't mean improvement of individual and society. Today's women are trapped in the circle of insecurity, male domination, lack of awareness about her rights and no decision making powers. Much discussion about women improvement today but it is more economic, political and health related. The issue of social empowerment of women need to be raised higher and given utmost importance then only it could complete phenomena.

He strongly believed that women emancipation and empowerment can be achieved by the welfare of women. His deep concern and feeling for all round development of women is expressed from their outlooks.

References:

1. Ambedkar B.R. 'Women and counter Revolution' Riddles of Hindu women in Dr.Baba Saheb Ambedkar:writing and speeches Vol.no.3 Department of education ,Government of Maharashtra,1979.

2. Dr.Ambedkar on Women's emancipation .Dr.B.R.Ambedkar series of Publication of Ambedkar peeta KSOU, Mysore, 2005.

3. Dr.Babasaheb Ambedkar's efforts for women empowerment and present status of women in society by Vaishali Dhanvijay,SGBAU Vol.issue.II April,2002.

❑❑❑

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 238 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

प्रसार माध्यमे आणि समाज

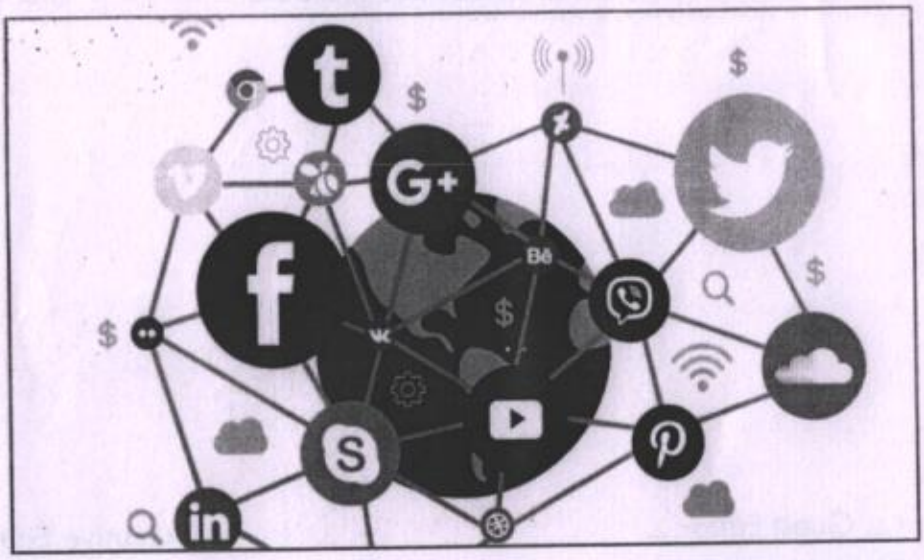

- GUEST EDITOR -

Dr. Kishor R. Pathak

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Prof. Arun D. More

Prof. Ajay D. Patil

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

235 266

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 238 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

One Day Interdisciplinary National Conference On

प्रसार माध्यमे आणि समाज

23rd February, 2020

... Guest Editor ...

Dr. Kishor R. Pathak

Principal, Pankaj Arts and Science College, Chopda.

... Executive Editor ...

Prof. Arun D. More

Prof. Ajay D. Patil

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 238 : प्रसार माध्यमे आणि समाज

66. **Use of Media in Teaching and Learning of English Language** 155
Dr. Mahadev K. Waghmode

67. **Impact of Cinema and Role of Multimedia on Society** 157
Dr. Medha Shekhar Moharil

68. **Impact of Media on Sports** 159
Dr. Vijay K. Patil

69. **Impact of Media on Indian Tourism** 161
Ajay D. Patil

70. **Social Media and Library Service** 163
Prof. Sujata Ramteke

71. **Role of Media on Libraries** 165
Rahul Jadhav

72. **The Impact of Media on Literature** 168
Prof. Sunil Dada Surwade

73. **Importance of Media for Indian National Security** 170
Mr. Sanjay Santosh Patil

74. **Impact of Media on Society** 172
Mr. Shamsing Valvi

75. **One Night Call Center by Chetan Bhagat : A Story of Turmoil In The Tranquility of Night** 174
Prof. Ravindra Shivaji Mali, Dr. P. G. Sonawane

76. **The Role of Media and Environmental Conservation** 177
Smt. Archana Rajendra Duragkar

77. **Active Role of Political Parties to Utilise Mass Media: An Analytical Study** 181
Dr. Umesh Gogadiya, Dr. Ravishankar Chavan, Jadhav Babasaheb Kailas

78. **The Role of Media in Literature : Overview** 184
Prof. Gaikwad Nagesh Sambhaji

79. **Role of Mass Media in Indian Sports Development** 187
Mr. Sachin Patil

80. **Role of Social Media in the Development of Libraries** 190
P. V. Sonawane1 and G. B. Shelke

81. **Representation of Woman in Electronic Media** 194
Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare

82. **The Impact of Social Media on Tourism** 197
Prof. Punam B. Deore, Prof.Manoj G. Bachhav

83. **Democracy and Role of Media** 199
Dr. Manish R. Chakravarty

84. **The Impact of Media in Effective Sports Communication** 203
Dr. Ajiet Ravikant Jachak

85. **A Study on Impact of Social Media inTourism Business Development** 206
Dr. Anil Gambhirrao Sonawane, Mr. Yogesh C. Shethiya

86. **Media and Environmental Awareness: A Brief Study** 210
Dr. G.R. Hashmi

87. **Internet and Education Development** 213
Mr.Bhagwan Shankar Patil

88. **Contribution of Periodicals in the Development of Literature** 215
Mr. Jitendra B. Patil

89. **Looking Back: On Some Forgotten Indian Journals** 218
Mr. Nitin Patil

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

२०३ . २६८
277

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625| Special Issue 238 : प्रसार माध्यमे आणि समाज
ISSN : 2348-7143
February, 2020

The Role of Media in Literature : Overview

Prof. Gaikwad Nagesh Sambhaji
Assistant Professor, Department of English,
Chh.Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur, (Maharashtra)

Abstract:

This research paper attempts to show the role of Media in Literature. Globalization can be viewed as the process of metamorphosis of local or regional phenomena into global ones. It has played significant role in the society. It is played important role. Literature is a known as mirror of life. It is an ongoing process for the integrity of regional economies, societies and cultures through worldwide networks of exchange. The term media has been used in both popular and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age.

Keywords : Globalization, Impact, Culture, Media Etc.

Objectives :

1. To understand the Concept of Globalization & Scope.
2. To know the change scenario after globalization.
3. To interpret relevance of globalizationin the study of Literature and political issues.
4. To know the role of Media in literature.

Introduction :

Globalization is a concept very difficult to define, especially because the term or concept has come to refer to a gamut of variables interlocking and trends so much so that once the term 'Globalization' is mentioned it evokes a lot of passion and emotion. Whereas the perception of globalization dominant in Western Europe and North America is the existence of extensive opportunities for economic development of the world and significant contribution to make better the people's condition of existence. The Third World perception of globalization is that of a harmful process that maximizes inequality within and among states. We can say that globalization, Integrating and fragmenting the world, uniformity and localization, increased material prosperity and deepening misery and homogenization and hegemony, is a complex process and phenomenon of antinomies and dialectics.

The term 'globalization has come into wider acceptance. Since the middle of the, consumption and distribution within capitalist societies. The first impact of globalization was felt in the car manufacturing industry's collaboration 1980's as a broader all – comprehensive one than the erstwhile words like international and Internationalism. While the word "international" was used to denote relations between nations in the political sphere, the word 'Globlisation' is drawn from economics to refer to the dominant model of contemporary manufacture between a capitalist developed country and developing undercapitalized country like India.

Many scientific and technological innovations which have touched most progressive countries in science and knowledge fall within the sphere of globalisation. Mass communication media such as satellite, television and Internet have facilited 'Globalisation in other sphere as well. The 'Cyberspace' revolution has made globalisation attainable. Globalisation connotes the non-existence of the boundaries of time, space and culture. Information and knowledge travel and cross international boundaries; money can also disseminate globally. In Science, countries are entering into crucial pacts/treaties to produce, distribute and conserve even atomic energy. Globalisation has other aspects too.

In Post-colonial parlance (language) globalization is seen as revivals of dominations of the 'Third World' countries by the 'First World' countries. This means that individual distinctions of culture and Society are forcibly erased by a homogenous global culture. In a sense globalization has recolonised the decolonized independent nations through the economic dominance of the former colonial powers. This view can be seen as a narrow outlook on globalizations.

As in the fields of Science, industry and Politics, so also in the field of Culture the traces of globalisations can be discovered. In Chaucer's Prologue it is recorded that the knight had returned from battles that took him beyond his own country to fight wars/battles for other countries. This was global warfare; Ulysses fought such wars whenever he was called. Ironically, war was globalised. Marlowe's Faustus vows to bring all economically and commercially profitable goods to

सत्यप्रत
ग्रंथपाल
वसुंधरा कला महाविद्यालय,
सोलापूर

enrich his country, through his power of necromancy. Shakespeare spendthrift Bassanio has his "doublet" from France and every article of his dress on his body from different parts of the globe. Andrew Marvel's carpe diem poem' To His Coy Mistress' wants, lovers to squeeze the globe and hold it in the palms. The concept of globalization had found expression in literature.

In the 18th century the books like Rousseau's' Social Contract' had revolutionized the minds of people all over the world about freedom. Global knowledge and thought revolution had began. The concept of American dream crossed national borders to affect Indians, too to harbour such a dream.

In the 19th Century fiction of Dickens, Thackeray, George Eliot and others. We have protagonist who have travelled across the globe/world to acquire knowledge to sharpen their wits. In the 20th century, side by side with global knowledge and global trade. Global terrorism gripped countries. Conrads' Under Western Eyes' treats global terror as a cowardly act against which people power resistance stands to test. Similarly cybercrimes have increased-Wikipedia has become global. But since 1960's linguistics as scientific ordered system of language has achieved global significance brining all language under one phonological system.

Cultural and critical contemporary theories have brought literature of world under one preview. Barthes, Saussure, Derrida and other theorist are familiar to all scholars' irrespective of national affinities. Writers have become global and reading books, selling books are global Modern Knowledge has crossed 'bounded space', botl. national and personal.

The second approach posits that "cultural globalization, characterized by massive acculturation, worldwide homogenization, and ethnic annihilation, is an inevitable, though deplorable, side effect of the otherwise good economic globalization and its spin-offs – political modernization and global integration." 46 Accordingly two opposite positions are found within this approach: "that of neo-liberals and neo-imperial warmongers who believe that economic progress and modern institutions are worth the price of disposing of traditional and local cultures; and that of the liberals and third-positionists that see in local cultures and in ethnic diversity the alternative for globalization with a human face."

Another dignified authority on the subject of cultural aspects of globalization is undoubtedly Homi K. Bhabha, who is also best known for his central contribution to the development of post-colonial theory. Moreover, he has written extensively on literature in English, human rights, and globalization. As one of the most disputed terms in postcolonial studies, "hybridity" commonly refers to "the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization."72 In fact, to put it more accurately the much contested term hybridity is recently seen as a cultural effect of globalization. M. M. Kraidy presents hybridity as the "cultural logic" of globalization as it "entails that traces of other cultures exist in every culture, thus offering foreign media and marketers transcultural wedges for forging affective links between their commodities and local communities." Also Nederveen Pieterse, who labels hybridity as the rhizome of culture, argues that globalization as hybridization opposes views which see the process as homogenizing, modernizing, and westernizing, and that it broadens the empirical history of the concept.

Paul Jay demonstrates a logical awareness tha "literature" s relation to the processes of globalizatior as they manifest themselves in a variety of historica periods – indeed, literature's facilitation of economi and cultural globalization - is becoming a potentiall important field of study that might get short-circuited i we think of globalization only as a postmoder eruption." Quite expectedly there have been variou attempts to relate discussions of literature, and literar texts in specific, with readings of the social and cultur corollaries of globalization. James Annesley's wor Fictions of Globalization (2006) for instance can b interpreted in the same trend where he claims th "globalization must be read in relation to the ordina transactions of ordinary people."

Conclusion:

The term globalization term has been in increasi use since the mid-1980s. Many researchers explo works of literature so as to find reflections of diver globalization themes within the texts and contexts a also to verify the realities of globalization throu literary forms. Other literature / literary studies a developed into a platform for evoking, supporting a interpreting different social, political, literary, a cultural concepts within the realm of globalization.

References :

1. Croucher, Shela. Globalization and Belongi The Politics of Identity a Changing Wo Maryland: Rowman and Littlefield, 2004
2. Freidman, Thomas. The Lexus and The Tree. New York: Farrar Straus Giroux, 19

Q.A.C. CSNC SOLAPUR

270

(279)

ISSN : 2348-7143
February, 2020

3. Radhakrishnan. R.An Globalization, Desire, and the Politics of Representation, Theory in Uneven World, London: Blackwell Publishing Ltd. 2003.
4. Robertson, Roland. Globalization: Social Theory and Global Culture, London: Sage, 1992.
5. Sklair, Leslie. "Globalization", Sociology: Issues and Debates. Ed., Steve Taylor, New York: Palgrave, 2000.
6. Chakravorty Spivak, Gayatri. "Globalicities Terror and its Consequences", Globlicities Conference, Michigan State University, 2001.
7. Gupta, Suman. Globalization and Literature, Cambridge: Polity Press, 2009.
8. Jameson, Fredric. Postmodernism, Or The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham: Duke University Press, 1919.
9. Doner, Henrike. Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle Class- Identity in Contemporary India. Hampshire and Burlington: Ashgate, 2008.print.
11. M. Habib, Globalization and Literature,2015

विद्यावार्ता®

SPECIAL ISSUE 2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

''राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान '' या विषयावर

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

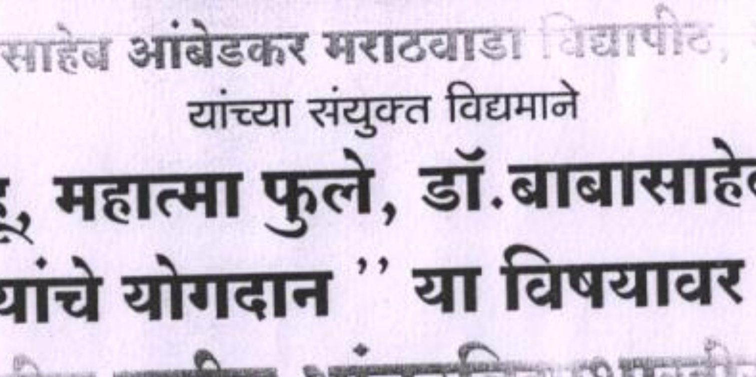

प्राचार्य

डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

18

महात्मा फुले, आंबेडकर यांचे साहित्यातील योगदान

डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख,
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

****

प्रस्तावना :–

प्राचीन काळात भारतीय धर्मशास्त्रानुसार समाजव्यवस्थेत प्रचलित असलेली सबंध जातीव्यवस्था ही शोषणाला पूरक असीच होती. त्याचे कारण प्रत्येक जात दुसऱ्या अन्य जातीचे शोषण करण्याच्या पावित्र्यात असल्याचे दिसते. यातूनच शोषणादी परंपरा निर्माण झाली असावी असे वाटते. गावचे वतन हे त्याचे मूळ कारण असावे . 'गावगाडा' या ग्रंथात 'वतन' हा शब्द 'वर्तन' (उपजीविकेचे साधन) या संस्कृत शब्दापासून आला आहे. राहाण्याच्या जागेला आरबी भाषेत वतन असे म्हणतात.' प्रस्थापित व्यवस्थेने जगण्याचे एकही साधन दिले नसले तरी, अथवा अशा गावात भीक मागून जगत असला तरी, त्याला आपण या गावचे वतनदार आहोत, अशी त्याची ठाम भूमिका असल्याने, गांवसंबंधाच्या अंतर्बाह्य व परस्पर व्यवहारात, तो आपोआप गुंफत गेला आणि शोषणाच्या आवर्तात कसा सापडला? हे त्याच्या त्यालाच कळले नाही.

जातीव्यवस्थेमुळे ज्या जातीत जन्म होईल त्या जातीचे काम निमूटपणे करणे, या पेक्षा अन्य वा दुसरा मार्ग नव्हता. त्यामुळे त्याचे मागासलेपण, दारिद्र संपत नव्हते.काही शुद्रातिशुद्र जातीच्या संदर्भात असे चित्र पाहायला मिळत होते की, अशा समाजाला एकादे तरी जगण्याचे साधन, ना जातीव्यवस्थेने दिले, ना प्रस्थापित व्यवस्थेने दिले. तरी असा समाज गावकुसाबाहेर का असेना राहात होता. त्याची भिस्त गावाने टाकलेल्या अथवा नाकारलेल्या वस्तु, पदार्थ, तत्सम गोष्टीवर होती, तरी तो समाज गावकीला सोडून राहात नव्हता. गावाची पडेल ती कामे करून, दारिद्र्यात कुडत, पीचत, वेदनामय आणि सतत अपमानित होत कसे तरी आपले जीवन कंठत होता. बहुसंख्येने असलेला हा समाज आपल्या अस्तित्वासाठी झगडत असल्याचे चित्र फारसे कुठे दिसत नव्हते.

संत साहित्यात चोखामेळ्यासारख्या संतांनाही असले जीवन म्हणजे पूर्वजन्मीचे पापच असावे अशा अध्यात्मिक अर्थापलीकडे जाता आले नाही. त्यानंतर अनेक शतके म्हणजे पेशव्यांचा पराभव होऊन इंग्रजांची सत्ता उदयाला येईपर्यंत, थोडाफार अपवाद वगळता हा बहुसंख्य समाज अशाच स्थितीत होता. परंतु इंग्रजी अमल सुरू झाला आणि मानवतेच्या दृष्टीने बदलाचे वारे वाहू लागले. इंग्रजी राजवटीत मानवी मूलभूत गरजांना महत्त्व प्राप्त झाले. आणि स्त्रीयांच्या विषयी, दुर्लक्षित अज्ञानी समाजासंबंधी, भटक्या, आदिवासी, दलित समाजाच्या सुधारण्याच्या बाजूने चर्चा होऊ लागली, हा मनवंतराचा काळच खऱ्या अर्थाने यांच्या स्थितीवर प्रकाश टाकणारा ठरला. याचा परिणाम समकालीन मराठी साहित्यात अशा समाजाचे प्रश्न अपवादाने का असेना डोकाऊ लागले आणि मानवी मूलभूत गरजा अन्न,वस्त्र,निवारा या बरोबर शिक्षणालाही तितकेच महत्त्व दिले गेले. त्यामुळे कोणत्याही जातीतल्या मूलांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले नाही. म्हणून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेली पिढी आपल्या दु:खवेदनेला, नव्या जाणिवांना साहित्यातून प्रकट करू लागली.

तर दुसरीकडे जगाच्या इतिहासात काही देशात आपल्या अस्तित्वासाठी झुंज देणारे, क्रांतीची भाषा बोलणारे,नेते काळाने पोसले होते. याचा फार मोठा परिणाम या देशातल्या नवशिक्षितावर झाला. आणि यांनीही या देशात स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता निर्माण झाली पाहिजे,अशी आग्रहाची भूमिका मांडायला सुरूवात केली. आणि आपणास सुध्दा स्वाभीमानाचे जीवन जगता येईल अशी आशावादी दृष्टी निर्माण झाली. या समग्र प्रक्रियेचा परिपाक म्हणजे अनेक समाजसुधारक, समाजाच्या उत्कर्षासाठी अहोरात्र झगडू लागले. यात महाराष्ट्राच्या सुधारणावादी चळवळीत अग्रभागी असणारे महात्मा जोतिराव फुले यांचे नाव प्रथमदर्शनी पुढे येते.

त्याच्या कार्याचे, साहित्याचे फार मोठे योगदान मराठी साहित्याला लाभले हे निर्विवाद सत्य नाकारून चालणार नाही.

महात्मा फुले यांचे साहित्यातील योगदान :

यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ सातारा जिल्हयातील कटगुण या गावी झाला. पुढे ते पुरंदर तालुक्यातील खानवडी येथे स्थायीक झाले. १८४२ साली माध्यमिक शिक्षणासाठी ते पुण्यामध्ये आले. कुशाग्र बुध्दीमत्ता असल्याने त्यांचा नावलौकिक सर्वत्र होता. कबीरांच्या विचाराचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. तसेच १७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहलेले मानवी हक्कावरील पुस्तक यांच्या वाचनात आले. याचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्याय या विषयी ते अधिक विचार करू लागले. स्त्रीशिक्षण आणि मागासलेल्या, गरीब मुलांना शिक्षण मिळाले तर समाजात असलेली सामाजिक विषमता कमी होईल असे त्यांचे मत तयार झाले. धर्म आणि जातियता हे मानवनिर्मित आहे. त्याविरोधात लढा दिला पाहिजे. याबरोबर या देशातील गरीब शेतकरी अज्ञानमुळे नाडले जात आहेत. त्यांचे शोषण थांबले पाहिजे यासाठी त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे पुस्तक लिहले. यातून शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था आणि विदारक स्थितीचे चित्रण व्यथित केले. नैतिकता हा मानवीजीवनाचा मूलाधार आहे. असे तत्त्वचिंतन साहित्यातून ते मांडू लागले. समाजप्रबोधन करून मूलभूत मानवी हक्कासाठी ते झगडू लागले. याचा परिणाम समकालिन मराठी साहित्यावर पडू लागला. महात्मा फुले यांनी 'गुलामगिरी' या पुस्तकातून स्वातंत्र्याचे महत्त्व लोकांना पटवून देऊ लागले. यांनी वैचारिक साहित्याबरोबर वाङमयीन साहित्याची निर्मिती केली. सामाजिक विषमतेचे विदारक चित्र मांडणारे 'तृतीय रत्न' हे नाटक १९५५साली प्रकाशित केले. परंतु मराठी साहित्यातील हे पहिले नाटक आहे असा संदर्भ साहित्याच्या इतिहासात सांगितला जात नाही. सामाजिक विषमता नष्ट करण्याच्या व गरीब,तळागाळातील मुलामुलींना शिक्षित करण्याच्या ध्येयानेच महात्मा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजाची स्थापना' केली. समाजातील ठराविक जातीचे वर्चस्व झुगारून दिले. चातुर्वण्यव्यवस्थेला विरोध करून यातील भेदभाव संपला पाहिजे. यासाठी समाजप्रबोधनाचे काम हाती घेतले. प्रतिगामी लोकांच्या विरोधाला न जुमानता पुरोगामी चळवळ सुरू केली. मुलींना शिक्षण देणे हो पुरोगामी विचारसरणी त्यांनी अमान्य केली. त्यांच्या सुविद्य पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यावर मुलींना शिकविण्याची जबाबदारी सोपविली. पुढील काळात महात्मा फुले यांच्या 'सत्यशोधक समाज' चळवळीला छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी जाहीर पाठिंबा दिला. अन्याय,अत्याचार,दास्य आणि गुलामगीरी यापासून शुद्रातीशुद्र समाजाला मूक्ती मिळवून देण्याच्या हेतूने ही पूरोगामी विचारांची चळवळ काम करीत होती. सामाजिक न्याय व सामाजिक पूनर्रचना करावी अशी मागणी केली. ब्राह्मण समाजाचे स्तोम हे चातुर्वण्य जातीव्यवस्थेचे फलित आहे. समाजात जाती धर्मामध्ये असलेल्या अंधश्रदेला थारा देता कामा नये, असा विचार महात्मा फुले यांनी चळवळीच्या माध्यमातून मांडला.

महात्मा फुले यांची कविता :

यांची कविता ही सामाजिक आशय अभिव्यक्त करणारी कविता होती. टीकाकारांनी यांच्या कवितेच्या आशयाकडे पाहणे इष्ट समजले नाही. त्यांच्या कवितेतून मानवता,सदविवेक, सदाचार,समता या मानवीमूल्यांचा उदघोष स्पष्ट होताना दिसतो. आधुनिक मराठी कवितेचे जनक कवी केशवसुत यांच्या कवितांचा कालखंड हा महात्मा फुले यांच्यानंतरचा आहे. कवी केशवसुतांची सामाजिक कविता मानवतेचा पुरस्कार करणारीच आहे. म्हणून यांना मानवतावादी कवी असे म्हटले जाते. महात्मा फुले यांची कविता सामाजिक विषमतेचे, अन्यायाचे, पिळवणूकीचे जे भयाण वास्तव चित्रित करते. अशा आशयासुत्रांनी गुंफली आहे. कवी केशवसुतांच्या 'नवा शिपाई' या कवितेत विश्वबंधुत्वाचे, मानवतेचे व समतेचे सूत्र मांडले आहे.

'ब्राह्मण नाही, हिंदुही नाही, न मी एक पंथाचा'

सर्वत्र मला माझी भावंडे दिसतात असे केशवसुत म्हणतात.

याही पूर्वी महात्मा फुले यांच्या कवितेतून हाच आशय प्रगट झाला आहे.

'ख्रिस्त महमंद मांग ब्राह्मणासी!, धरावे पोटाशी

बंधुपरी!' कवितेत सर्वधर्मसमभाव ही भावना व्यक्त झाली असून तसेच समाजाने काळाबरोबर बदलले पाहिजे. स्त्रीशिक्षण, विश्वबंधुत्व, स्वभाषा, सत्यधर्म यांचा अंगिकार करावा, अशी महात्मा फुले यांची कविता शिकवण देते. जर निसर्गसृष्टी सर्व प्राणीमात्रांना एक सारखेच सांभाळत असेल तर मनुष्यमात्र भेदाभेद का करतो? असा प्रश्न महात्मा फुले यांना पडतो. ते एका कवितेत म्हणतात.

एक सूर्य प्रकाशास देतो!
उद्योगा लावीतो प्राणीमात्रा!!
मानवासहित प्राण्यांचे जीवन!
सर्वांचे पोषण तोच करी!!
सर्व सुख देई जनकाच्या परी!
नच धरी दूरी कोणी एका!!
मानवांचा धर्म एकच असावा!
सत्याने वर्तावा! जोती म्हणे!!

यावरून महात्मा फुले यांचे कवितेतील मानवतावादी विचार स्पष्ट होतात. महात्मा फुले यांच्या साहित्याच्या प्रभाव समकालिन साहित्यावर होता. म्हणून यांचे विचार साहित्यासाठी मोलाचे योगदान ठरले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्यासाठी योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्यप्रदेशात महू येथे झाला. या देशात त्यांच्या रूपाने एका महान व्यक्तिमत्वाचा उदय झाला. महात्मा फुले यांनी सामाजिक समतेसाठी सुरू केलेली पुरोगामी चळवळ पुढील काळात राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रियाशील विचाराने अधिक समाजाभिमुख झाली, आणि जातीव्यवस्थेच्या अंधारतळ्यात दबलेला जीव उजळून निघाला.

१९२० नंतरच्या काळात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि साहित्यिक किंबहुना सर्वच क्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांचा चौफेरपणे प्रवेश झाला. या आणि प्रस्थापित व्यवस्था अस्वस्थ होऊ लागली. सर्वच क्षेत्रात असलेली विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी कमकूवत होऊ लागली. परिणामी आत्मभान वा सत्वाची जाण आलेली पिढी विद्रोहाची भाषा बोलू लागली. याबदलाच मागची खरी प्रेरणा डॉ. आंबेडकरांचे विचार होते. साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे.त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेलेच असते. किंवा समाजात घडणाऱ्या घटना,प्रसंग हे साहित्याचे अंगभूत तत्व आहे. सामाजिक वास्तवचित्रण करण्यासाठी साहित्याच्या सर्व वाङ्मय प्रकारांचा उपयोग केला जातो. प्रतिभावंताच्या साहित्यात कल्पना व भावना यांच्या जोडीला चिंतनगर्भ विचार प्रकर्षाने अभिव्यक्त होत असतात. डॉ. आंबेडकरांच्या काळात विपूल प्रमाणात साहित्यनिर्मिती होत होती. याच काळात मराठी साहित्यात नवे प्रवाह उदयाला आले. यात प्रामुख्याने दलित साहित्याचे फार मोठे योगदान मराठी साहित्याला मिळाले. कथा, कविता, नाटक, कादंबरी व आत्मकथन या साहित्याच्या क्षेत्रात आशयाच्या अंगाने फार मोठे बदल झाले. नवे आशय मांडले जाऊ लागले. डॉ. आंबेडकरांचे ऋण व्यक्त करण्यासाठी वामनदादा कर्डक आपल्या कवितेत म्हणतात,

'तुवा पेरले ते, तगरून आले
उभे शेत हिरवे नवे रूप ल्याले
तुझी आण भाकू, खडे आज ठाकू
तुझे रान राखू, आणि सुख चाखू
सुखाचाच ठेवा, मिळाला महान, तुझ्या लेकरांना.'

भारतीय समाजाच्या व संपूर्ण देशाच्या पुनर्रचनेत डॉ. आंबेडकरांचे अग्रक्रमांकाचे स्थान आहे. या देशातील तळातल्या समाजाचा, भटक्या आदिवासी लोकांचा, बहुजन समाजाचा विकास कसा होईल, हा दृष्टिकोण ठेवूनच या देशाची राज्यघटना तयार केली. डॉ. आंबेडकरांचे साहित्यासाठी योगदान या विषयी विचारमंथन करित असता असे स्पष्ट जाणवते. आंबेडकरी विचारामुळे अनेक प्रतिभावंत, सर्जनशील लेखक मराठी साहित्याला लाभले. यामुळे मानवी मूल्यांचा, सामाजिक मूल्यांचा विचार साहित्यातून होऊ लागला. एकंदरीत संपूर्ण दलित चळवळीचा व दलित साहित्याचा भक्कम पाया आंबेडकरांचे कृतीशील विचारच आहेत.

दलित साहित्याची चळवळ सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी धडपडणारी व शोषणादी रूढी, परंपरा नाकरणारी चळवळ होती. अंधश्रध्देने दलित, बहुजनसमाज पोखरलेला होता. डॉ. आंबेडकरांनी यावर

मार्मिकपणे विवेचन करून लोकांचे प्रबोधन केले. दलितांना अस्पृश्यतेच्या नावाखाली अपमानीत केले जात होते. त्यावर आपल्या लेखनीतून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. एका लेखात बाबासाहेब म्हणतात, 'अस्पृश्यांना, अस्पृश्य म्हणणे ही स्पृश्य हिंदुंची लहर आहे.या लहरीला रूढी माणून दलितांवर लादण्याचा प्रयत्न करतात.' डॉ. आंबेडकरांनी १९२०च्या दरम्यान 'मुकनायक' हे पाक्षिक सुरू केल होते. यास कारण असे होते की लोकमान्य टिळकांच्या 'केसरी' वर्तमानपत्रात डॉ. आंबेडकरांची जाहिरात छापण्यास नकार मिळला होता. 'मुकनायक', हे पाक्षिक राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक सहकार्यामुळे सुरू झाले खरे पण पुढे ते दुर्दैवाने बंदही पडले. ३ एप्रिल १९२७ रोजी 'बहिष्कृत भारत' हे पाक्षिक सुरू केले याचे संपादक ते स्वत: होते. बाबासाहेबांनी या अंकात महाडच्या सामाजिक क्रांतीचा वृतांत अग्रलेखातून स्पष्ट केला. डॉ. आंबेडकरांनी 'बुध्द आणि त्यांचा धम्म' हा ग्रंथ लिहिला बुध्दांच्या दया, करूणा आणि शांती या महान जीवनमूल्यांचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणात झाला. या काळात साहित्यासाठी वाहिलेली काही वार्षिक, मासिक, पाक्षिक, साप्ताहिक आणि दैनिक वर्तमानपत्र सुरू झाली यातूनच नवे लेखक तयार झाले. डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराचा प्रभाव प्रतिभावंत लेखकावर पडला आणि तसे संदर्भ साहित्यातून प्रकाशित होत असल्याचे दिसू लागले. शोषणादी परंपरा मोडून काढण्यासाठी दलित चळवळ बळ धरित होती. तिला अचूक मार्ग, उत्साह आणि धाडस केवळ डॉ. आंबेडकरांच्या विचारामुळे मिळत गेले. चळवळीच्या बाहेर राहून चळवळ करणारे सुधारक नेते असतात पण डॉ. आंबेडकर मात्र स्वत: या चळवळीचे नेतृत्व करित होते. यामुळे उदा.नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेश असो, की महाडच्या चवदार तळ्याचा प्रश्न असो,याचा परिणाम साहित्याला मिळालेले प्रेरणामूल्य हेच साहित्यासाठी मिळालेले योगदान आहे. महात्मा फुले यांच्या नंतर दलित समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक वा सामाजिक विकासाची सडेतोड मांडणी करणारा हा एकमेव नेता होता. या संबंधी कवी यशवंत मनोहर म्हणतात. 'दलित जीवनाचा व साहित्याचा महानायक,पहिला महान लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय.त्यांच्या रूपाने अंधकारमय दलित जीवनात जणू 'क्रांतिसूर्य' च होऊन प्रकटला तो 'सूर्य' ही दलित साहित्यातील काव्याची एक प्रतिमा बनली. कोटीसूर्य, हिरवा सूर्य...' त्यांचे व्यक्तिमत्त्व इतके प्रभावशाली होते की, संपूर्ण समाज त्यांच्या छायेखाली एकरूप झाला. पशुसारखे हिणकस जीवन जगणाऱ्या माणसाला, न्याय माणूसपण देणारे जीवनदर्शन त्यांच्या विचारसरणीतून घडत होते. क्रांती ही बदलाची प्रक्रिया आहे. अशा क्रांतीला मूल्यात्मक दिशा डॉ. बाबासाहेबांनीच दिली. यामुळे समाजाला आपल्या दु:खाची, गुलामीची जाणिव झाली, आणि नैसर्गिक हक्कासाठी लढण्याची ताकद मिळाली. 'आम्ही अंधारयात्रिक होण्याचे नाकारले आहे'. असा विचार कवीच्या कवितेतून प्रकट होऊ लागला.

या विविध समाजातील प्रतिभावान लेखक आपल्या भावना, कल्पना व विचार साहित्यातुन मांडू लागले. त्याला खरे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा झालेला उदय हेच आहे. यांच्या मूल्यात्मक विचाराने सामान्य लेखकांच्या मनातील संभ्रमांची कोंडी फोडली गेली. कॉम्प्लेक्स नष्ट झाला आणि त्यानेही आपले मन मोकळे करण्यास सुरूवात केली. याचा परिणाम बहुसंख्य लेखक साहित्य निर्मिती करू लागले, हेच फार मोठे योगदान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आहे. डॉ. गंगाधर पानतावणे 'अस्मितादर्श' हे केवळ नवसाहित्याला वाहिलेले व दलित चळवळीला दिशा देणारे पत्रक होते. यामुळे अनेक दलित साहित्यिक या क्षेत्रात लैकिकास पात्र झाले. दलित साहित्यातील काही पुस्तकांचे इतर अन्य भाषेत भाषांतरे झाली. रूपांतरे झाली. शंकरराव खरात,अण्णा भाऊ साठे, दया पवार, नामदेव ढसाळ, बाबुराव बागुल, केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर, प्र. इ. सोनकांबळे, वामन निंबाळकर, दत्ता भगत, रामनाथ चव्हाण, प्रेमानंद गज्वी, अशी प्रतिभावंतांची फळी निर्माण झाली. त्यांनी या साहित्याच्या आशयाच्या अंगाने आणि अभिव्यक्तिच्या अंगाने घडविले हे प्रकर्षाने जाणवते. म्हणून डॉ. बाबासाहेबाचे साहित्यातील योगदान फार मोठे निर्वावाद सत्य आहे.

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SPECIAL ISSUE I April 2020

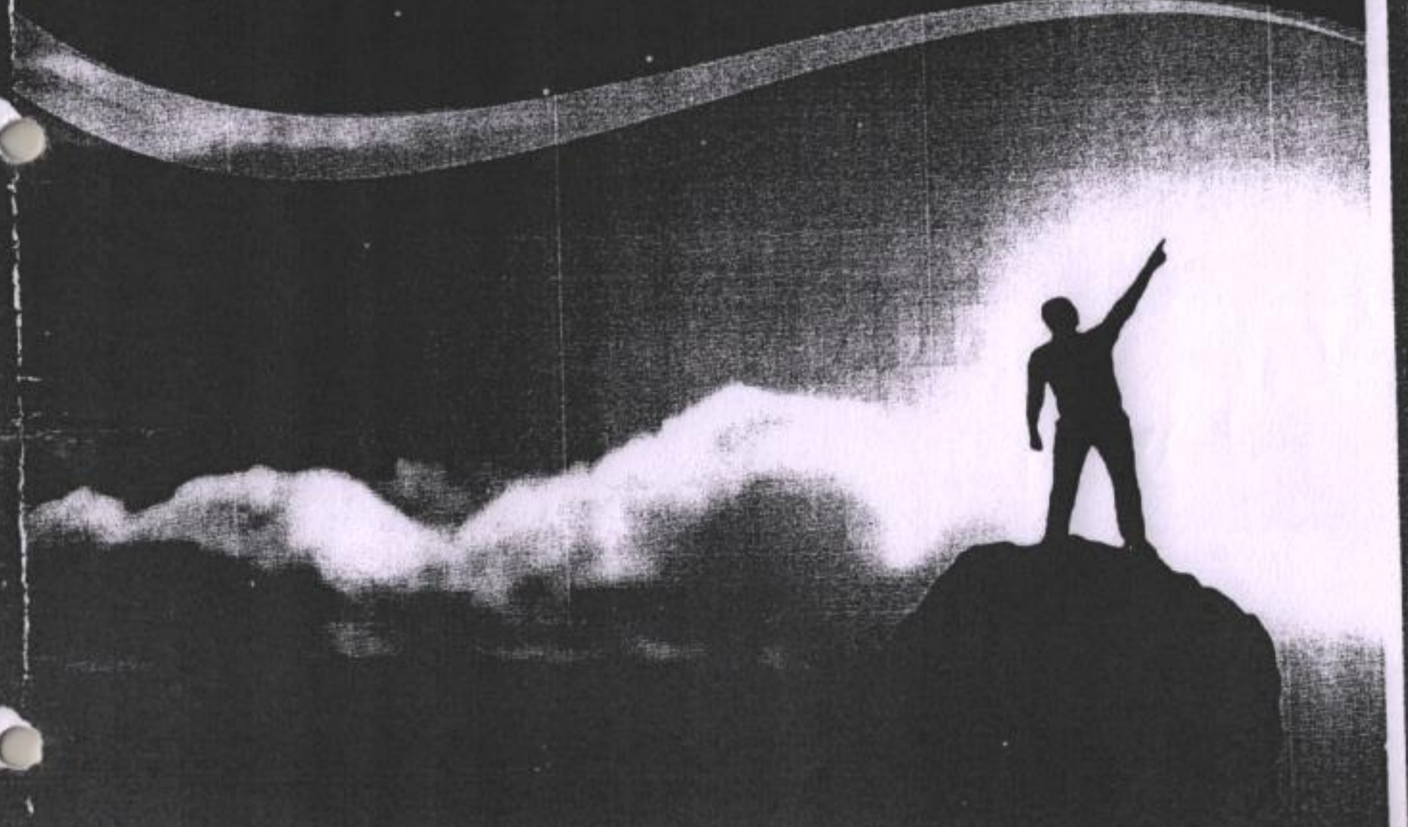

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor **Dr. Sadashiv H. Sarkate**
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Applications of Complex Numbers	Dr. Aruna M. Kulkarni	1-3
2	Ground Water Quality in Osmanabad city (MS)	Dr. Sanjiv Kolpe	4-6
3	INCREASING POPULATION AND CORRUPTION IN INDIA	Dr. Vandana M. Mahure,	7-10
4	IMPACT OF BRICK INDUSTRY ON PHYSICAL ENVIRONMENT	Dr.Ghodke Jitendra Vitthalrao	11-14
5	"TO STUDY THE MOLAR REFRACTIVITIES AND POLARIZABILITY CONSTANTS OF AMOXYCILLIN, LOPERAMIDE AND LORAZEPAM IN METHANOL AND ACETONE MEDIA AT 29oC."	K.N.Sonune S.S.Kotalwar R.D.Khalapure S.R.Ingale R.S.Khedekar	15-18
6	STUDY OF INSTITUTIONS OF SOCIAL WORK EDUCATION AND ROLE OF SOCIAL WORK EDUCATORS IN DEVELOPING INDIGENOUS KNOWLEDGE	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa B.P Mrs.Rani Channamma.S.Halse	19-24
7	Total Quality Management in Academic Libraries	Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb,	25-30
8	गर्भपिशवी काढलेल्या उसतोड महिलांची सद्यस्थिती – एक अभ्यास	डॉ अरुंधती पाटील	31-35
9	ललित साहित्याची शैली : एक वेध	डॉ. प्रज्ञा राजेश निनावे	36-41
10	शहाजीराजेंचे निजामशाहीशी असलेले सहसंबंधाचे अवलोकन	प्राचार्य डॉ.आर.एस.फुन्ने अमोल अंकुशराव मिठे	42-44
11	पारधी समाजाचे सामाजिक जीवन्न	गवळी राजेंद्र अशोक	45-51
12	आदिवासी जीवनाचे वास्तव आणि आगाजा	डॉ. कल्याणी भोजवळ	52-56
13	भास्करभट्टकृत उद्धवगीता : स्वरुप आणि वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. गोपाल ढोले	57-60
14	लोकसमजूती आणि लोकजीवन	प्रा. पोकळे आबासाहेब नवनाथ	61-68
15	१९ व्या शतकातील प्रबोधन चळवळीची प्रासंगिकता	प्रा.डॉ.रामभाऊ मुटकुळे प्रवीण सुदाम शेळके	69-72
16	सोलापूर मधील थोर गांधीवादी रामभाऊ राजवाडे	प्रा.डॉ. किशोर धोंडिबा थोरे	73-79

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

148

महाराष्ट्रातील मातृलोकदैवत : लोकरूढी आणि लोकसमजूती

प्रा. डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय,सोलापूर

प्रस्तावना :

लोकदैवतांच्या संदर्भात येणारी कोणतीही गोश्ट, लोकसंस्कृतीच्या अथवा नागर संस्कृतीच्या परिकक्षेतली असते. संस्कृतीच्या स्वरूपाविशयी अनेक अभ्यासकांनी आपले विचार मांडले आहेत, यामध्ये मानवी जीवनात संस्काराला अधिक महत्त्व दिले असल्याचे दिसते. म्हणूनच या देशाच्या जडणघडणीत त्या त्या प्रदेषातील निरनिराळ्या संस्काराच्या पाऊलखूणा ठळक दिसतात. देशपातळीवर वेगवेगळ्या जाती जमाती, विविध भाशा, धर्म, वंष,पंथ,संप्रदाय असतानाही या देशाची अखंडता सहीसलामत आहे. याचे गमक या देशाची संस्कारक्षम असलेली संस्कृती असावी असे वाटते.

आदिम काळापासून मानवी समाजाचा विकास होत असताना अनेक चांगल्या—वाईट गोष्टी घडत होत्या, मानव समाज ज्यावेळी शेती करू लागला, त्यावेळी जननी आणि जमीन यांच्यातील अनन्यभाव त्यांच्या लक्षात आला. उत्पादन क्षमता असलेली जमीन आणि जनन क्षमता असलेली जननी यांच्यात आश्चर्यकारक साम्य आहे.(म्हणूनच शेतीला काळ्या आईची उपमा दिली जाते.) याबरोबरच तत्सम गोष्टीत मातेसंबंधीच्या कुतुहलातून मानवाला काही गोष्टीचे ज्ञान झाले. ते असे की काही प्राणीजीवमात्रात माता आपल्याच नवजात अर्भकाचे भक्ष्य करते. यामुळे मातेविषयीचे भयही वाटू लागले. कदाचित यातूनच मातृदेवतांची निर्मिती झाली असावी असे वाटते. पुढील काळात मानवी जीवनात आदिमाता ही मातृदेवता आहे. त्यांचे स्थान वेगळ्या अर्थाने निर्माण झाले. आदिषक्ती रेणूकादेवी, भूमातादेवी अशा लोकदेवता समाजात पूजल्या जाऊ लागल्या. लोकदैवतामध्ये मातृदेवता या कुलस्वामिनी म्हणूनच मान्यता पावलेल्या आहेत. मातृदेवता लोकजीवनातील आदीषक्तीचे, स्फुर्तिचे, संस्कृतीचे प्रतिक मानले जाते. या मातृदेवता वेगवेगळ्या नावांनी वेगवेगळ्या स्वरूपात लोकजीवनात समरस झाल्या आहेत. ऋग्वेदातील आदितीपासून ते प्रचलित असलेल्या भवानीमातेपर्यंत सर्वच मातृदेवतांची उपासना केली जाते. कधी कधी भय आणि भक्तीचा संगम या उपासनेत पाहायला

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

152

मिळतो. देवीची अवकृपा झाल्यास, ती क्रोधीत झाल्यास विचित्र घटना घडतील– महामारी, उपासमारी, रोगराई, देवी, कांजण्या गोवर, पटकी, नायटा यासारख्या रोगामुळे अनेकांचे प्राण जातील अशी भीती लोकांच्या मनात होती. यातील एका रोगाला देवीचा रोग असे नाव दिल्याचे दिसते, यावरून हे लक्षात घ्यावे लागते.

जगातील मातृदेवता :

प्राचीन काळापासूनच जगामध्ये वेगवेगळ्या संस्कृतित देवदेवतांची आणि त्यात मातृदेवतांची उपासना मोठ्य प्रमाणात केली जात होती. असे पुराणवस्तु संशोधकाला पुरावे मिळाले आहेत. अनेक ठिकाणी मातृदेवतांच्या मातीच्या मूर्ती सापडलेल्या अहेत. जगात काही देशात मातृलोकदेवतांची संकल्पना रूढ असल्याचे दिसते. रोमन संस्कृतित पेनानो लार आणि मानीन या कुलरक्षक देवता आहेत. तर मार्समूल व्हिनस, टर्मिनस, सेरेसिप्स या रोमन संस्कृतितील लोकदेवता आहेत. ध ान्य आणि पीकांची राखण व्हिनस देवी करते. तर सेरेसिप्स ही देवता गावाचे रक्षण करते. पोतीनादेवी भरण पोशणाचे शिक्षण देते. एवीओनी देवी मूलांना चालायला शिकविते. कानोदेवी मूलांचे हाड, मास मजबूत होण्यासाठी काळजी घेते. आखनमुका आणि देसुकादेवी मूलांना विद्या संपादनात मदत करते. फोर्कुलस देवी घराचे राखण करते. इजिप्तमधील शेषेत आणि खानदेशातील सटी या दोन्ही लोकदेवतामध्ये कमालिचे साम्य आहे. या बरोबर चीन,ग्रीक,बॅबिलॉन सिरिया या देशातही मातृदेवता विशयीचे संदर्भ सापडतात.

लोकरूढी व लोकसमजूती :

भारतात अतिप्राचीन काळापासून मातृदेवतांच्या पूजेला महत्त्वाचे स्थान आहे. सिंधू आणि हडप्पा येथे झालेल्या उत्खननात येथील संस्कृतित मातृदेवतांच्या मूर्ती सापडल्या, त्यात एका मूर्तीच्या डोक्यावर शृंग धारण केले असून तिला तीन मूख आहेत. अशी मूर्ती नग्न अवस्थेत आहे कारण तीची ती प्रसूतीची वेळ आसून तिच्या या स्थितीची समाज पूजा करत आला आहे. असे लोकसाहित्याचे थोर अभ्यासक डॉ.रा.चिं.ढेरे म्हणतात. हिन्दु धर्मात, आपल्याला जन्म देणाऱ्या मातेचे ऋण, आपल्या मूलीच्या जन्मानंतर फिटते अषी लोकसमजूत आहे. तसेच मातृदेवता या नारीतत्वाचे शक्तीशाली रूप आहे, असे हिन्दु धर्मग्रंथात, पुराण', उपनिशद तसेच रामायण आणि महाभारत अशा महाकाव्यातून दाखविण्यात आले आहे. काही मातृदेवतांनी मानवजातीच्या संवर्धनासाठी व संरक्षणासाठी अवतार धारण

केला. अशा लोककथा प्रचलित आहेत. ग्राम रचनेत प्रत्येक गावाच्या सीमेवर एकादेतरी मातृदेवतांचे ठाणे असतेच. महाराष्ट्रात कुलमातृदेवता मोठ्या प्रमाणात दिसतात. बहुतांश घरातील स्त्री ही देवीचा कुलाचार पाळते. आजही पुरूशापेक्षा स्त्रीयाच अधिक प्रमाणात देवीचा उपवास करताना दिसतात. संस्कृत साहित्यात रेखाटलेली स्त्रीयाचे चित्रे शक्तीशाली आहेत. ही सगळी रूपे आदिमाया पार्वतीदेवीची आहेत असे मत मांडले जाते.उदा रामायणात सीता लहान असताना परशुरामाचा धनुश्य घोडा। घोडा म्हणून खेळत होती, तोच धनुष्य सीतेंच्या स्वयंवरासाठी ठेवला गेला. या स्वयंवराला हजर असलेल्या सुरासूरांना तो धनुष्य जागेचा हलवता आला नाही. याचा अर्थ ऋशीमूनी, तपस्वी, प्रतिभावंत लेखक यांनी स्त्रीषक्ती म्हणजेच नारीतत्त्व आहे असे स्पष्ट केले. जोतिबांना औधासूराचा वध करण्यासाठीशक्ती कमी पडते असे वाटताच त्यांनी यमाईकडे मदतीची याचना केली. यमाई धाऊन आली आणि औधासूराचा वध केला अशी लोकसमजूत आहे. अशा पौराणिक कथा पाहायला मिळतात. यावरून नारीतत्त्वाचे षक्तीशाली स्वरूप प्रत्ययास येते. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे एकेकाळी देवीला नरबळी देण्याची प्रथा होती. परंतु काळाच्या ओघात नरबळीची जागा पशुंनी घेतली. अषा मातृदैवतांची ठाणी महाराश्ट्रात अनेक ठिकाणी आहेत. बहुतांशी प्रत्येक गावात सात आसरा (आसरा हा शब्द, अप्सरा या शब्दाचा अपभ्रंष असावा असे अभ्यासकांचे मत आहे),मरिआई, जाखाई, जोखाई, सटवाई, अशा मातृदेवतांची ठाणी निर्माण झाली. गावावर येणारी रोगराई, महामारी, युध्दजन्य स्थिती, यापासून गावाच्य रक्षणासाठी आदीषक्ती देवीमातेच्या पूजेशिवाय काही विधी, सण, वार, यात्रा. उत्सव समाजात सुरू झाले. यांचेच पुढे लोकरूढीत रूपांतरीत झाले.

लोकसाहित्यातून येणारे लोकजीवन त्यांच्या आचार विचाराशी निगडीत असते म्हणून लोकरूढी, समजूती, चालीरिती, विधी व लोकपरंपरा यांचा समावेष ल साहित्यात होतो. कर्नाटक राज्यातील सौदंत्ती या गावी यल्लम्माचे मोठे मंदि आहे. तीन राज्यातील लोक या देवीचे उपासक आहेत. काही वर्षापूर्वी येथे यल्लम्मा देवीच्या उपासक स्त्रीया अर्धनग्न होऊन शिडी खेळायचा उत्सव पा पाडत होत्या पण शासनाने ही अर्धनग्न पूजा कायद्याने बंद केली. 'शिडी खेळावयाच उत्सव' म्हणजे पाठीला हूक लावून अगदी उंचावर स्वता:ला शिडीवर लटकावू घेणे तेही अर्धनग्न अवस्थेत त्यामुळे ही प्रथा बंद केली. या पध्दतीच्या पू

वेगवेगळ्या स्व
बालकाला ख
भक्तांची सम
वाहिले तर ख
मंदिरावरून टा
दूर फेकले उ
मॅकड्गल या
त्यांची आपार
काही रूढी मा
प्रवृत्तीतून हो
लोकरूढी आ
परंपरेने चालत
लोकप
झाले आहे. इ
कवडीला मह
गळ्यत कवड
'योनिप्रतिक' ा
भारतात काही
दहेज स्वरूपात
कवडी ही संत
कानात कवडी
ठायी मातृदेवे
महाराजांच्या ा
होते. म्हणूनच
आहेत. त्यात
दिली. अशी
नाही, तर मोठे
गावी भवानी
छत्रपती शिवा

वेगवेगळ्या स्वरूपात आज पाहायला मिळतात. उदा.'धोंडामारी' आणि 'मंदिरावरून बालकाला खाली फेकणे' या विधी अनेक ठिकाणी केल्या जातात या मागची भक्तांची समजूत अशी आहे की धोंडामारीत भक्ताला धोंडा लागून जर रक्त वाहिले तर खुप पाऊस पडेल आणि ग्रामजीवन आनंदी होईल. तसेच बाळाला मंदिरावरून टाकले तर त्याच्या भविष्यात त्याच्यावर मोठे संकट येणार नाही. संकट दूर फेकले जाते अषी लोकसमजूत आहे. लोकरूढी व लोकसमजूती विषयी मॅकड्रगल या मानसशास्त्रज्ञाने असे म्हटले आहे की, अनेक रूढी एकत्र येतात त्यांची आपासात तडजोड होते आणि काही नवीन रूढी निर्माण होतात. त्यात काही रूढी मानव विकृत अनुकरणातून निर्माण होतात तर काही रूढी मावनी सहज प्रवृत्तीतून होतात. यांच्या सारखेच डॉ. प्रभाकर मांडे यांना असे वाटते की, लोकरूढी अणि समजूती या लोकसाहित्याच्या इतर प्रकाराशी निगडीत असून परंपरेने चालत आलेल्या श्रध्दा विश्वासावर आधारित आसतात

लोकपरंपरेत अशा अनेक गोष्टी आहेत. त्यांचे जतन श्रध्देने आणि विश्वासाने झाले आहे. उदा. लोकदैवताध्ये देवीच्या गळ्यत कवड्यची माळ असते. कारण कवडीला महत्त्व आहे. अंबाबाई, जगदंबादेवी, भवानीदेवी, यल्लम्मादेवी यांच्या गळ्यत कवडयाची माळ असते. यामागे काही लोकसंकेत आहेत. कवडी ही 'योनिप्रतिक' म्हणून अंगीकारलेली आहे. सर्जनांच्या देवींनी कवडीला महत्त्व दिले. भारतात काही राज्यात सर्व सामान्य समाजात किवा आदिवासी समाजात विवाहाप्रसंगी दहेज स्वरूपात कवडी देण्याची प्रथा होती. त्यामागची लोकसमजूत अषी होती की कवडी ही संतानदायी, जीवनदायी आणि सौभाग्यदायी आहे. विवाहप्रसंगी वधूच्या कानात कवडीचा खुळखुळ आवाज करणे शुभ समजले जात होते. कवडीच्या ठायी मातृदेवीचा निवास असतो. असे ही समजले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गळ्यात कवड्यची माळ असणे हे भवानीदेवीच्या आशीर्वादाचे प्रतिक होते. म्हणूनच तुळजापूरची तुळजाभवानी देवी विषयी अनेक लोककथा प्रचलित आहेत. त्यात छत्रपती शिवाजी महाराजांना, तुळजाभवानी देवीने भवानी तलवार दिली. अशी कथा सांगितली जाते पण ही तलवार तुळजापूर या स्थळी दिली नाही, तर मोहोळ तालुक्यातील सीना आणि भोगावती नदीच्या संगमावर भोयरे या गावी भवानी देवीने जगदंबादेवीचे रूप धारण केले. या ठिकाणी ही भवानी तलवार छत्रपती शिवाजी महाराजांना दिली अशी लोकांची समजूत आहे.

महाराष्ट्रात आदिवासी समाज संख्येने अधिक आहे, त्याचे संपूर्ण जीवनच लोकरूढी, लोकसमजूतीने व्यापलेले आहे. आदिवासी समाजात मातृदेवतांना अधिक महत्त्वाचे स्थन असते कारण त्यांना गावाच्या अवती भोवती मातृदैवतांचीच छोटीशी मंदिरे आसतात. किवा जंगलात देवीची मंदिरे अधिक असतात. नव्हे प्राचीन काळापासून ती अस्तित्वात आहेत त्यामुळे आदिवासी समाज देवीचा भक्त असतो. आदिवासी समाजातील लोकांना असे वाटते की वनसृष्टीत देवीषक्तीचा अधिवास असतो. म्हणून कालीमाता जंगलाचे रक्षण करते अशी लोकसमजूत आल्याने काही प्रमाणात वनसृष्टी जीवंत राहिली. वनसृश्टीच्या अभ्यासक चैत्राली चांदोरकर म्हणतात, वनातील देवश्रध्दा म्हणजे देवाचा कोप नको म्हणून वनातील झाडे तोडणे दूरच झाडांच्या, वेलींच्या पानाफुलावर केवळ देवांचाच अधिकार आहे' अषी लोकसमजूत असल्याने अनेक वर्शापासून या वनराया जीवंत राहिल्या. कायदा करून जेवढी झाडे उभी राहिली नाहित. त्यापेक्षा जास्त झाडे दैवश्रध्देमुळे जीवंत राहिली आहेत. महाभारत या महाकाव्यात पांडव अज्ञानवासात असताना काही दिवस पांडवांची पोफळी या गावी पांडवांनी ज्या पाच लिंबाच्या झाडाखाली वास्तव्य केले, त्या जातीचे झाड तोडू नये असा लोकसंकेत रूढ झाला आजही या गावी लिंबाची झाडे लोकश्रध्देमुळे टिकून आहेत.

लोकजीवनातील मातृदैवत हे आदीशक्तीचे, संस्कृतीचे प्रतिक आहे. विविध नावांनी, निरनिराळ्या रूपात या मातृदेवता लोकमनात समरस झाल्या आहेत सर्वसामान्य माणसाला ज्या मातृदेवता सहारा, आसरा देतात किवा अभय देतात म्हणून अशा देवींना 'आसरा' म्हणन्याची पध्दत रूढ झाली असावी असे वाटते यात मरीआई, सटवाई, अंबाबाई, भवानीआई, रेणुकाई, यमाई, यल्लम्मा अशा मातृदैवतांची नावे घेता येतील.

निष्कर्श :

मातृलोकदैवत–लोकरूढी आणि लोकसमजूत यांच्या अभ्यासावरून तत्कालिन समाजमन, नैतिक संकल्पना आणि धार्मिक विचार स्पष्ट होतात. अलीकडे यंत्रयुगातील विकासाच्या झंझावातात हे सगळे दैवी संस्कार नष्ट होतील, असे वाटणे स्वभाविक होते. पण तसे झाले नाही उलट यंत्रयुगातील येऊ घातलेल्या साधनसूचींनी ह्या दैवश्रध्देला सामावून घेतले असल्याचे पाहायला मिळते. उदा. आज कुलुपबंदच्या काळात मंदिरे, तीर्थक्षेत्र सर्वत्र बंद होती पण रोज मंदिरात न जाता सुध्दा

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

मोबाईलच्या
महिन्यापासून
घेतले आहे.
राहण्यासाठी
अपयशाचे
गावाकडे जा
सहारा, आस
महानगरातला
मजुरांना बां
लोकदेवतांच्
लोकदेवता

संदर्भ :

१ लोकसंस्कृ
२ लोकसाहि
३ मराठी लो
४ लोकदैवते
५ दै. महारा

मोबाईलच्या उपलब्धतेमुळे घरी बसून देवांचे दर्षन घेता आले... गेल्या तिन महिन्यापासून कोरोनासारख्या महाभयंकर महामारीने संपूर्ण जगाला आपल्या विळख्यात घेतले आहे. मानवाने निर्माण केलेल्या सुखसाधनांचा उपभोग न घेता,उलट जीवंत राहण्यासाठी कसा संघर्ष करावा याची चिंता लागली आहे... मोठ्या महानगरातून अपयशाचे गाठोडे घेऊन लाखोंच्या संख्येने कामगार, मजूर, आपापल्या मूळ गावाकडे जाताना दिसले. कारण आपली भूमाता अथवा गावमाताच आपल्याला सहारा, आसरा देणार असा दृढविश्वास त्यांच्या मनात अजूनही कायम आहे. महानगरातला लखलखाट करणारा अनेक वर्षाचा काळ सुध्दा अशा कामगारांना, मजुरांना बांधुन ठेऊ शकला नाही. म्हणून असे म्हणावे वाटते की जोपर्यंत लोकदेवतांच्या श्रध्देची पाळेमूळे लोकमनात आहेत. तोपर्यंत मातृदेवता किवा लोकदेवता असणार यात षंका नाही.

संदर्भ :

१ लोकसंस्कृतीची क्षितिजे — रा. चिं. ढेरे

२ लोकसाहित्याचे स्वरूप — डॉ प्रभाकर मांडे

३ मराठी लोकांची संस्कृती — इरावती कर्वे

४ लोकदैवते आणि रथोत्सव — सर्जेराव भामरे

५ दै. महाराष्ट्र टाईम्स — चैत्राली चांदोरकर (२० मार्च २०१७)

■■■

33 2020-21

August 2020, ISBN 978-81-947698-3-5
Role of Sahityaratna Annabhau Sathe in Nation building

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याला लाभलेल्या प्रेरणा

प्रा. डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय,सोलापूर.
मराठी विभाग

कोल्हापूर आणि साताऱ्च्या मध्यभागी,डोंगराच्या पायथ्याला,पुणे ते बेंगलोर राष्ट्रीय महामार्ग क्र-४च्या रोडलगत असलेल्या कासेगाव पासून पश्चिमेला अवघ्या तीन मैलावर असलेल्या वाटेगाव या खेड्यात १ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णाभाऊंचा जन्मउपेक्षित असलेल्याएका गरीब कुटुंबात झाला. हे छोटे गाव म्हणजे कृष्णा आणि वारणेच्या कुशीत वसलेले असून विस्तीर्ण पसरलेल्या सह्याद्रिच्या पर्वतरांगा की ज्या शिवसंभूच्याशूर मावळ्यांच्या शौर्यकथांच्या साक्षीदार आहेत. अशा दऱ्या-खोऱ्यांनी, निसर्ग सौदर्यांनी नटलेल्या गावात अण्णाभाऊंची जडणघडण झाली. पहिली अकरा वर्षअण्णाभाऊंनी या प्रदेशातच हिंडून फिरून काढली. अगदी लहानपनापासूनच त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टीच असामान्य होती. कारण त्यांच्या वयाची पोर रानपाखर मारायची आणि ते फस्त करावयाची, पण अण्णाभाऊंनी कधी रानपाखरांची शिकार केली नाही.. रानपाखरांसाठी त्यांनी छोटी छोटी घरटी केली होती.थोडी फार पांखरांची भाषा त्यांना कळत असावी, यात कबुतर, चिमन्या, साळुंक्या, सुतार पक्षी अशा पक्षांचा समावेश होता. असे वाटतेकी बालवयात त्यांच्या लक्षात आले असावे की बहीरससाना, घारी, गिधाडासारखे आकाराने मोठे व दुष्ट असणारे पक्षी सर्व- साधारण पक्ष्यांना भक्ष्य करतात, म्हणूनअशा मोठ्या पाखरांची शिकार अण्णाभाऊं करत.या गोष्टीने त्यांच्या मनात घर केले असावे असे वाटते, निसर्ग निरिक्षणातून मिळालेलीहीच दृष्टीपुढे त्यांच्या लेखनाची प्रेरणी ठरली.तसेच बालपणापासूनचअण्णाभाऊंना समाजजीवनाचे सुक्ष्म निरिक्षण करण्याची अफाट शक्ती लाभली होती. वाटेगावच्या पंचक्रोषीत दरवर्षी होणाऱ्या जत्रा, यात्रा, तमाशा, लोकनाट्य यांना अण्णाभाऊचीन चुकता हजेरी असायची,त्यातुनच त्यांना लोकनाट्य, लावणी, पोवाडे लिहण्याची प्रेरणा मिळाली होती.

अण्णाभाऊंच्या वडीलांना वारसा हक्काने केवळ दोन-अडीच एकर शेती मिळाली होती. त्यावर सर्व कुटुंबाचा निर्वाह होणे अशक्य होते, त्यातुन कधी कधी दुष्काळाची वाकडी नजर पडली की मगमात्र, जगणे यातनामय होऊन जाई, म्हणूनअण्णाभाऊंच्या वडीलांनी वाटेगाव सोडण्याचा विचार केला आणि मजल-दरमजल करत त्या कुटुंबाने अनवाणी पायाने वाटेगाव ते मुंबईअसा प्रवास केला. वाटेत येणाऱ्या कठीण प्रसंगाना अगतिकपणे सामोरे जात, ही वाट त्यांनी अखंडितपणे चालू ठेवली, याचा परिणाम अण्णाभाऊंच्या बालमनावर झाला.शेवटी अण्णाभाऊच्या कुटुंबाला मुंबई महानगरात प्रवेश मिळाला. मुंबईच्या भायखळ्याच्या चांदबेबी चाळीत सांगली जिल्ह्यातील, पुनवत गावचा मातंग जातीचा एक कपड्याचा व्यापारी राहात होता. त्याचाळीत त्यांना आश्रय मिळाला. ही वस्ती बाहेरुन आलेल्या उपेक्षित समाजांची मजुरांची, कामगारांची होती. दिसेंनदिवस या भगात लोकांची गर्दी वाढत गेली. त्यानुसार प्रश्नही वाढत गेले होते. भायखळाने अण्णाभाऊंना साहित्य लेखनाची नवी दिशा व नवेजीवन जगण्याची उर्मी दिली होती.

पुढे,अण्णाभाऊ वयाबरोबर विचाराने मोठे झाले होते.एका बाजूला या वस्तीतल्या मजुरांचे संप, आंदोलने आणि त्यांचे बकाल जीवन अण्णाभाऊंना जवळून अनुभवता आले,तर दुसऱ्या बाजूला महात्मा गांधीचा१९४२चा 'चले जाव' नारा अण्णाभाऊंच्या मनातील राष्ट्रभक्तीला उभारी देऊ लागला.यातून हळहळू अण्णाभाऊंच्या लेखनीला धार येत गेली. सामाजिक वास्तव आणि राजकीय अस्थिरता याविषयाचे चिंतन, मनन, अभ्यास करताना त्यांना समाजवादी रशियन लेखक मॅक्झीम गॉर्की यांच्या साहित्याची ओळख झाली. हा रशियन लेखक अण्णाभाऊ सारखाच आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजातून पुढे आलेला, कमी शिकलेला असा विचारवंत होता.मॅक्झीम गॉर्की यांचे साहित्या बद्दलचे विचार अण्णाभाऊना साहित्या लेखनाची प्रेरणा देत गेले. १९४२ पासून ते लावणी पोवाडे लोकनाट्य या स्वरुपाचे साहित्य लेखन करत होते.यानंतरच्या काळात काही कारणास्तव आण्णाभाऊंनी चांदबेबी चाळ सोडली, आणि माटुंग्यातील चिरागनगर मधील झोपडीत राहायला आले.येथे आल्यावरविसाव्या शतकातील जर्मन विचारवंत कार्ल मार्क्स यांच्या सामाजिक व राजकीय विचारची ओळख झाली. या विचाराने भारावून गेलेले आण्णाभाऊ आपल्या साहित्यातमार्क्सचे विचार प्रकट करु लागले. प्रांरभी लावण्या, पोवाडे लिहिणारे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

29

आण्णाभाऊ १९५० च्या काळात मराठी कथा, कादंबरी लेखनाकडे वळले.कार्ल मार्क्सचे तत्त्वज्ञान आर्थिक विषमता नष्ट करावयाची असेल किंवा भांडवलशाही व्यवस्थेत क्रांती करवयाची असेल तर साम्यवादी लढा उभा केला पाहिजे. हाविचार आण्णाभाऊंना साहित्य लेखनाची प्रेरणा देणारा ठरला. त्यांच्या साहित्यात तसे अनेक संदर्भ सापडू लागले. चिरागनगरात कम्युनिष्टविचारांच्या प्रभावाने सजग होऊन त्यास्वरुपाचे ते लेखन करु लागले.

१९५० ते १९६० हे दहा वर्षआण्णाभाऊंच्या साहित्या लेखनाचा, सुवर्ण काळहोता. कारण याच काळात यांच्या साहित्य लेखनातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार समाजापर्यंत येऊ लागले होते.सुरुवातीच्या काळात अण्णाभाऊ आंबेडकरी विचारा पासून थोडे दुर होते. ते मार्क्सच्या विचारात गुरुटलेले असावेत पण नंतरच्या काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार स्वीकारले म्हणून डॉ. यशवंत मनोहर असे म्हणतात,"यामुळे मार्क्सवादाने सुरु झालेले अण्णा भाऊंचे आयुष्य आंबेडकरवादाच्या स्वीकाराने संपले किंवा अण्णा भाऊंच्या जीवनाचा पूर्वार्ध मार्क्समय झाला होता तर उत्तरार्ध आंबेडकरमय झाला होता. ही वस्तुस्थिती कांही बदलत नाही" शोषणमूक्तीचा लढा देण्यात डॉ. आंबेडकरांचे संपूर्ण जीवनच खर्ची पडले होते., दलित, उपेक्षित आणि गावकुसाबाहेर पशुवत जीवन जगणाऱ्या जातीना प्रस्थापित व्यवस्थेच्या गुलामगीरीतून सोडवण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब अहोरात्र संघर्ष करत होते. त्यांच्या कार्याची, विचाराची ओळख अण्णाभाऊंना झाली, म्हणून त्यांनी 'फकिरा' सारखी झुंझार कादंबरी डॉ. आंबेडकरांच्यालेखनीला आणि समाजकार्याला समर्पित केली. अण्णाभऊंच्या लेखनीला सर्वात महत्वाची आणि स्फुर्तीदायक प्रेरणा हीच असावी असे वाटते.

उपेक्षितांचे वास्तविक जीवनदर्शन अण्णाभाऊंच्या कथा, कादंबरीतून प्रकटले जाऊ लागले. यांच्या साहित्याचे बारकाईने निरिक्षण केल्यास असे स्पष्ट दिसून येते की,यांच्या साहित्यातून महत्वाच्या तीन गोष्टी पाहायला मिळतात,

१ -स्रीचे शील रक्षण करणारा नायक,किंवा स्री आपले चारित्र्य प्राणपणाला लावून जपते. २- त्यांच्या साहित्यातील पुरुष आपला स्वाभीमान गहाण टाकत नाही. ३- राष्ट्रभक्तीने भारावून गेलेल्या व्यक्तीचे चित्रण त्यांच्या साहित्यातून रंगवले जाते. क्रमश: उदाहरण दिल्यास 'डोळे' या कथेतील गीता स्वत:चे सुंदर डोळे फोडतेपण दीराच्या अनैतिक प्रेमाला राजी होत नाही. दुसरी कथा 'सापळा' आंबेडकरवादाने झपाटलेली होती, यातला हरिबा ताट मानेने स्वाभीमानाने जगण्याची भाषा बोलतो. तर 'वारणेचा वाघ' या कादंबरीतील सत्तू सैन्यात मिळणारी प्रतिष्ठा व मान-सन्मान सोडून देशाला स्वतंत्र करण्याचे स्वप्न पाहतो. या पध्दतीने अण्णाभाऊ यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून उपेक्षितांच्या जगण्यातला लढा ही मूलगामी भूमिका स्पष्ट होताना दिसते. आचार्य अत्रे अण्णाभाऊंच्या साहित्या विषयी म्हणतात,"अण्णाभाऊच्या साहित्यातून अवरलेली पात्र जगण्यासाठी लढा देतात." यावरून असे स्पष्ट होते की साहित्य हे केवळ काल्पनिक व अवास्तव घटनांप्रसंगाच्या बळावर उभे करता येत नाही, तर प्रखर वास्तवाची धग आणि जगण्याची चिवट उर्मी यातून येणाऱ्या अनुभूतीच्या जोरावर साहित्याची मदार असते. अण्णाभाऊ म्हणायचे, 'मी जे साहिले, पाहिले व अनुभवले तेच साहित्यात उतरवले.'

साहित्य निर्मितीच्या संदर्भात महत्त्वाचे एक कारण सांगितले जाते, ते म्हणजे लेखकाचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले असले पाहिजे.पण अण्णाभाऊंना कुटुंबापासून हवे तसे मानसिक स्वास्थ्य कधीच मिळाले नाही. पुण्यात कम्युनिष्ट पार्टीचे काम करत असताना, जयवंताबाई ही एक विवाहीत स्री आपल्या दोन मुलीसह अण्णाभाऊंच्या जीवनात आली. आणि तिनेच अण्णाभाऊंना समर्थ व लोकप्रिय लेखक बनण्यासाठी मानसिक शक्ती दिली.

निष्कर्ष-

अण्णाभाऊंचे मराठी साहित्य प्रस्थापित मराठी साहित्याच्या तुलनेत कुठेही कमी नव्हते, पण त्यांची एवढीच कमतरता होती ते उपेक्षित वर्गात शोषकांचा वारसा घेऊन जन्माला आले होते.त्यांच्या साहित्याचा वाचक बहुजनवर्गातील होता.त्यांना अण्णाभाऊंच साहित्यहे आपले वाटले. म्हणूनच ते अधिक लोकप्रिय ठरले. शेवटी अण्णाभाऊंच्यासाहित्यालेखनालाज्ञात-अज्ञात अशा अनेक गोष्टी प्रेरणादायी ठरल्या असल्या, तरी त्यातल्या काही विशेष गोष्टींचा दाखला देणे महत्त्वाचे वाटते.

संदर्भ-ग्रंथ –

1. साहित्यरत्न लोकशाहीर अणाभाऊ साठे- निवडक वाड्.मय, खंड-1, सं. डॉ. राजेंद्र कुंभार

L.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2. लोकसाहित्यिक अणाभाऊ साठे – सं. दीपक चांदणे.
3. विवरण पत्रिका – सं. श्री.जे. प्रेम कुमार, मार्च 2020, हैदराबाद
4. डॉ. पुंडलिक आ. आईलवार, (2019),"संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमध्ये अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान", अण्णाभाऊ साठे अभ्यासनकेंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
5. वसुंधरा पेडसे, (1998),"लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे", महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ प्रकाशन, मुंबई.
6. विठ्ठल भंडारे, (2017),"प्रबोधनाचा दीपस्तंभ - अण्णाभाऊ साठे", ओम प्रकाशन, सातारा.
7. सदा कऱ्हाडे, (2009),"अण्णाभाऊ साठे-व्यक्तित्व व कृतित्व",लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
8. प्रा. सतीश लोंढे आणि किशोर बिरकायलू, (2019),"संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतअण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान", अण्णाभाऊ साठे अध्यासनकेंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 6 | ISSUE - 12 | AUG - 2020

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

BASICS OF ENGLISH COMMUNICATION

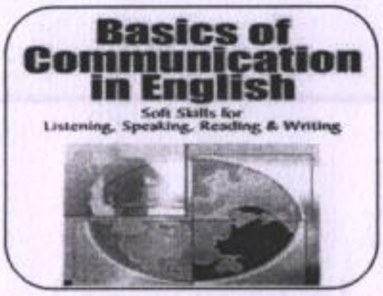

Prof. Arun Govindrao Mitragotri
Head, Department Of English ,
Chh.Shivaji Night College Of Arts and Commerce Solapur.

ABSTRACT

Communication is now a part and parcel of life. We express our thoughts, feelings through a language. Language is a gift to mankind. Only humans can use verbal languages. In order to live in society, we must have a good sense of communication. Communication as a form of language. It is very popular.

Language is a means of expression. We either speak or write and tell others what we have in our mind. The basic skills of learning a language are L.S.R.W.

KEY WORDS: *Language, Communication skills, LSRW, information, expression.*

INTRODUCTION

Communication is now a part and parcel of life. We express our thoughts, feelings through a language. Language is a gift to mankind. Only humans can use verbal languages. In order to live in society, we must have a good sense of communication. Communication is a form of language. It is very popular.

Language is a means of expression. We either speak or write and tell others what we have in our mind.

The word communication refers to any act by which we transfer our information. thought, emotion etc, Even the simplest form of communication involves the following components.

Sender
Encoding
Message
Channel
Receiver
Decoding
Feedback

CSNC SOLAPUR

1 Sender: A person who is sending a message.
2 Organizing the massage content into appropriate verbal or non verbal medium depending on the context of communication.
3 Message: The information, idea, thought ,emotion etc we want to convey.
4 Channel: It is the mode or way the message flows, like face to face, communication, telephonic conversation, written mail etc.
5 Person/s whom message is intended.
6 Decoding: Interpretation or conversation of the sent message into intelligible language.
7 Feedback: This refers to the response of the receiver in reference to the message sent to her/him by the sender. (Literary Voyage P 46)

All the components of communication are influenced by many other factors such as emotion, practice, medium used, interpersonal relationship, etc. For an effective and accurate and unambiguous communication, we need to ponder upon all above components of communication. (47)

It is clear that communication is not a mechanical process. It is a complex activity. It is biological as well as psychological process. Human speech organs play a major role in the articulation of speech sounds. Speech sounds are produced by using various organs.

Communication is also affected by physical factors such as family background, neighborhood, relatives, habits, slangs and atmosphere. It requires cultural background too. Education, knowledge, presence of elderly persons in the famiy is very important.

If parents are educated, they may speak a standard language. They use polite words. If parents use abusive language, children too will learn the same. There is a variety of dialects in every society, nation. Regional language is different. Even in London, a lot of people especially rural ones speak in broken language.

So it is the duty of parents and teachers to communicate in standard language. We should use simple and everyday phrases. Children imitate the language they listen and observe in family and society. There is a lot of difference in the pronunciation of children in urban and countryside area. If we talk well before children, they too will use good words. They will know how to respect others. It is easy to use abusive language than polite one.

If a Marathi child is brought up in an English family, it speaks in English as native language and vice versa. There is no fixed language for anyone. There are many factors responsible for language learning. Language is even conditioned by geographical area, parents, neighbors and society. Now Sanskrit is said to be a dying language because nobody speaks it. If a language is not used by any, it is sure to be on deathbed.

It is true that a language is a living thing. Language is a gift to mankind. Nature of any language may differ in some respects. Language is verbal and non verbal. It is has different modes of expression. Physical aspect of behavior is also known as body language. Body language much reflects the state of mind. If a cricket team is on the verge of losing a match, we can see the depression on each player. The dropped shoulder speak well of losing spirit.

Communication is also affected by physical factors such as family background, neighborhood, relatives, habits, slangs and atmosphere. It requires cultural background too. Education, knowledge, presence of elderly persons in the house is very important.

Animal communication system is symbolic and stereotyped. They use sounds. Honey bees take a number of circles to indicate distance of flower gardens. Animals know the natural calamities

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

such as earthquake, violent cyclones and floods. Some birds like cuckoo predict the advent of monsoon. Donkeys are gifted with natural phenomena. They have an astonishing sensory performance. Although they cannot communicate like humans, they are happy with their own system of language.

It means language is no barrier be it man or animals and birds. Language is an indispensable thing for living things.

Human communication is guided by many principles and rules. We cannot live with a system of language as it is . Since it is dynamic, it can no cease to stop. It must evolve, flourish, and grow. Language too dies if it is not used by people. So long as people speak a language, it it will continue to flourish.

So let us take a look at some principles of of effective communication. There are 13 major principles that are crucial for an effective communication.

1. Being clear about thoughts and ideas.
2. Choice of appropriate language.
3. Paying proper attention.
4. Maintaining consistency.
5. Maintaining adequacy.
6. Maintaining proper schedule.
7. Identifying adequate channel of communication.
8. Looking for feedback.
9. Being open for consultation.
10. Keeping things flexible.
11. Being economic.
12 Integrating the content.
13 Using proper medium (verbal, non verbal and written.)

According to Cohna active listening is possible with our own senses. We should be attentive and listen what a speaker is talking very carefully. Listening is a psychological process. It is a kind of ear training. When one's own senses are put with higher concentration, then listening is successful. (Oncol Pract. 2007)

CONCLUSION:

Communication is very important in life. Ordinary communication has no good results. Good communication, use of polite words brings positive results. One who learns the best way of communication, he will achieve success. Communication is an art. It is a skill. One needs to learn the basics of communication. It is said that practice makes man perfect. We get success when we learn the basics. It helps us to remove misunderstanding. We impress others using polite words. Language makes life easy. Without language, we fail in life. Physical needs are not basic needs alone. Man is known for creativity. H must think, invent and make progress.

So every person must learn the basics of language. No language is superior. There is no comparison between two languages. All languages are equal. Only characteristics are different. It is clear that a language is a great boon for mankind. It is the tool or medium of expression and communication.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

WORKS CITED:

1) Board of Studies, editor. *Literary Voyage*. 2020. First, Macmillan Education,2020.
2) https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2793758/accessed on 11/09/2022

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

ISBN 978-81-947698-0-4

Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches

Editor
Dr. R. B. Gavkare

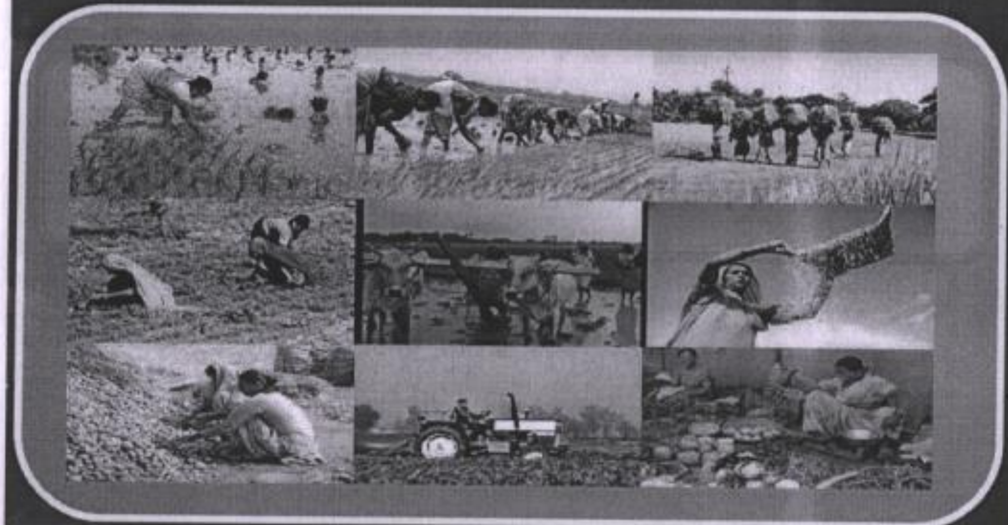

Jyotikiran Publication, Pune

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CONTENTS

Sr. No.	Chapter	Page No.
1	Environmental Protection: A Need for an effective motivation in People's participation **Dr. Raviprakash. D. Thombre**	1-4
2	Indian Agricultural Education System and Next Generation Technology-Enabled Research Scope in 21st Century **Anubrata Sengupta & Ayan Banik**	5-12
3	Drone Technology-A Boon For The Sustainable Agriculture Productivity **M. Tamil Selvan, and R.Marimuthu**	13-18
4	A Critical Analysis of Precedents Relating to Human Rights **Dr. Mangalsingh S. Bisen**	19-24
5	A Study of Agriculture Technology and its Implication in India **Dr. D. S. Gaikwad**	25-30
6	Agriculture and Rural Development: A Case Study of Block Daspur-I, Paschim Medinipur, West Bengal **Dr. Sukamal Maity**	31-47
7	A Geographical Study of Milk Production in Satara District of Maharashtra **Dr. Sanjay Pandurang Divate & Dr. Vijay Popat Gaikwad**	48-53
8	Geographical Study of Fruit Farming in Solapur South Tahsil of Solapur District. **Dr. Ankush Shankar Shinde**	54-57
9	Premchand's Godan: A Thematic Study of issues in Rural life **Dr. Manoj Limbraj Somwanshi**	58-60
10	Doubling Farmers' Income – Problems and Solutions **Dr. Naresh Chaudhari & Dr. H. M. Virdia**	61-66
11	A Study On Issues And Challenges Of Rural Development In India. **Mr. J. Kumaravadivelan**	67-72
12	Water Use Efficient Technologies For Improving Productivity And Sustainability of Sugarcane **Dr. R. B. Gavkare**	73-78
13	Issues and Remedies of Agriculture Development in Maharashtra **Dr. Parvati Vinayak Mane**	79-82
14	Agriculture Productivity in Sangli District of Maharashtra (India): A Geographical Analysis **Sambhaji Arjun Bansode**	83-87
15	Agripreneurship: An Introduction on Employment Generation through Agricultural Entrepreneurship **Gourab Das**	88-93
16	Site Suitability Analysis for Urban Development – A Case Study of Madurai District Using Remote Sensing and GIS Techniques. **M. Banu, P. Masilamani**	94-100
17	A comparative study of job satisfaction between special Assistant public prosecutor and Assistant public prosecutor with special reference to Solapur District. **Miss. Sarita Sambhaji Bhosale**	101-103
18	Agricultural Development In India: A Eographical Approch **Dr. Pawar A. M., Dr. Mulani S. M. & Santosh P Mane**	104-108
19	A Review of Social Responsibility in Businesses **Suryawanshi Savita Sudhir & Dhapate Amruta Rohit**	109-111
20	'The Role of women in the development of Rural Sector': Overview **Mitragotri Arun Govindrao**	112-116

JK Publication

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Publication Date 22 August 2020, ISBN 978-81-947698-0-4
Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches

'The Role of women in the development of Rural Sector': Overview

Mitragotri Arun Govindrao
Head, Dept. of English
Chh. Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur
E-mail –agmitra66@gmail.com

Abstract:
This paper tries to analyse the role and position of women in the rural economy, and their contribution to agriculture and other allied activities. The main point made in the paper is the significance of women's role in the development of the rural areas and the absence of access to and control over productive assets that is damaging to the rural growth and development Increased feminization of agriculture due to shift of men to other sectors and also migration to urban areas, requires policies and programmes dedicated at empowering women and recognizing the expansion of their roles.. This idea is put forward in three segments. The first part elaborates the position of women in the rural economy, both in the world and in India. The second section focuses on the importance of women and their contribution to the rural economy. The third section tries to bring forward the complex interrelationship between the role of women in the rural economy and their absence of rights and access to resources. With increase in advancement of the society, women's role in the economy has increased manifold but the society needs to accept women's work as important rather than invisible, women should be given the same status and opportunity as men and they should be treated as primary workers rather than merely helpers or co-workers.
Keywords : Women, rural, development, agriculture, gender equality, access to resources

Introduction: Position of Women in Rural Economy Majority of the population that lie below the poverty line in India are women. According to Census 2011, around 68 percent of Indian population lives in the rural areas. The rural population of India is large in number and constitutes almost one-fourth of the world's total rural population (Ministry of Rural Development, 2019). More than 70 percent of the rural populations are reliant on agriculture and activities related to it and it serves as their main source of earnings. The rural economy plays an imperative part in the advancement of Indian economy which is heavily dependent on it. People belonging to rural areas are disadvantaged due to their geographic location, lower accessibility to modern techniques and facilities, lower access to education and skills and lesser employment opportunities. India has 48.5% females, 949 female per 1000 males in rural India as compared to 929 females per 1000 males in urban India. Women already belong to the disadvantaged section of the population who are discriminated at every stage of life but for rural women the problems are even more. Women are a key source of advancement of rural economy and this cannot be ignored. Besides being the primary agent in charge for the health, nutrition and welfare of their families, the role of women in the agricultural sector plays a key component in the rural economy. Resembling women in the entire world, rural women too face severe restrictions and obstacles that stop them from getting the full benefits of the economic activities. Limited access to resources such as land, property, education, skills, employment, market, technology combined with the burden of household work and care activities makes it tremendously complex for women to take part in the process of economic development. (UN Women, 2019) states that women on an average spends three times more hours to unpaid care and family work than men and that practically leaves very little time for them to cater to their own needs. Workforce participation of women in India at 24 percent is much inferior to the global level of 48 percent (Deloitte, 2019). Lack of adequate skills forces almost 120 million Indian women, many of whom belong to rural villages and semi-urban areas to take up work in the unorganized sector, including agriculture. Women's employment is mostly

JK Publication
I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

concentrated in informal sectors such as handicrafts, handlooms, fisheries, construction, agriculture, weaving and in jobs that are based in home. Women's work especially in the rural areas is rarely 'visible' and their participation is mostly considered as unpaid. This discourages women's involvement in the labour force that in spite of efforts of the government remains much lower than men (Ministry of Women & Child Development, 2016). Globally, especially in the underdeveloped and developing countries, women constitute the majority of agricultural workforce. The distribution of women in agriculture ranges from 55.1 percent in Sub-Saharan Africa to 58.5 per cent in South Asia. In Chile, Kenya, Ecuador, Guatemala, India and South Africa women constitute more than 50 percent of the employees in the agriculture in these countries. Columbia's flower industry has 60 to 80 percent of female workforce. 90 percent of poultry workers in Brazil are women, India's cereal production is dominated by female workforce and in countries of Central Asia, women are mostly responsible for horticulture, olive farming, food production in household, mixed cropping and livestock grazing. However, unsafe work atmosphere, low stability and huge wage gap serves as a de-motivating factor for women. In Africa, the wage gap in rural agriculture ranges from 15 to 60 percent, women lack formal contracts in several fields like in the coffee production in Uganda (Giroud & Huaman, 2019). Worldwide more than 400 million women depend on land but they have no rights to land. Throughout the world, 43 percent of the total agricultural labour constitutes women but they continue to face unequal land rights. Women are deprived of equal access to use, own, control and inherit land and this is more frequent in the most poor countries of the world. Often women's claim to land is through a male member of the family, which can either be her husband, son, father or brother. However, this has the instantaneous outcome of shifting the control to somebody else and women face difficulties in bringing themselves and their family out of the vicious circle of poverty. Women's rights to own and control land have a direct positive association with increased education of children, reduction in domestic violence, greater access to income, improved health and nutrition, social stability and economic empowerment (Landesa, 2016). Land is intrinsically linked to people dependent on agriculture. The lack of rights to land makes women farmers vulnerable to the instabilities existing in the rural economy. Women own only 10 percent of the entire rural land even though 83 percent of agricultural labour is provided by women. The majority of food producers and small scale farmers are also women. Low quality of land, scattered plots of land and limited access to productive assets leads to lower income of women and the differential in rural and agricultural wage increases. Elimination of inequality in the distribution of land with no barriers to women's access to and ownership of land can help strengthen the position of women in the rural society and endow them secured land rights. Women generally devote their income for the well-being of their children and family and it is extremely crucial in helping them come out of poverty. Depriving women of exploring opportunities in the job market and enhancing their income has negative impact both on the family and the society (Kelkar, 2013; Ministry of Women & Child Development, 2016). Contribution of Women to the Rural Economy "In rural areas of the developing world, women play a key role in running households and make major contributions to agricultural production. But the inequalities that exist between women and men make it difficult for women to fulfil their potential." (International Fund for Agricultural Development, 2011) (Reddy & Rani, 1982) focuses on the pivotal role of women workers in rural regions and the barriers faced by them in the form of poverty, low levels of employment and secondary status in the society. The contribution of women is neglected in most places and their work is considered as just an extension of their basic primary duties. Whereas male employment finds prominence, the work done by women fails to be recognized in terms of its economic value. Rural women devote longer hours of work and days as compared to men in activities such as dairy, hired labour work, artisan work and crop husbandry.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Rural women have lot of unexplored potential and efforts by the government and the society together can help them un-tap it. Elimination of gender inequality in rural areas and granting women unbiased and equal access to resources and inputs of agriculture can help in increasing the production of farms owned by women by almost 20-30 percent. In developing countries this will help in increasing the agricultural production by 2.5 to 4 percent which in turn will have its repercussion effects in reducing the percentage of undernourished by 12 to 17 percent in the world. Women's role gains more importance in areas which suffer from hunger, as the gains can be greater in such places. Families all together benefit from increased status of women within the household. Women's increased power in economic decision making results in allocating more income to food, health, nutrition and education, thereby to an overall family welfare and other parameters of development (FAO, 2011).

In agriculture and farming, women have a significant contribution in the land preparation, selection of seeds, production of seedling, sowing, application of manure, weeding, transplanting, threshing, winnowing and in the process of harvesting. Women also take part in livestock production and processing of fish. In animal husbandry the role of women ranges from taking care of animals, grazing them, collection of fodder, maintaining the cleanliness of the animal sheds to the final processing of livestock and milk products. The collection of non-timber forest produce is also mostly taken up by tribal women (Saxena, 2012). Women have a major role in the domestication of livestock species for many years now. In the world, women make up two-thirds of the total 600 million poor livestock keepers. Increased out-migration of men from villages, have led to women playing the chief role in the conservation and administration of animal genetic resources. Since women rarely have ownership of land, utilizing common property resources serves as an important asset for them. Women's role in the pastoralist systems and advancement of the rural economy is increasing with every passing day. Given the burden of household work, women are more probable to own poultry and small animals which does not have an effect on their participation in household work. In certain countries like Pakistan, the major source of income of women is from poultry, sheep and goats. In India, women constitute 55 percent of the livestock labour who are employed, 77 percent of animal care-taking and 93 percent of employed dairy workers. Livestock activities are a major source of diversification of income for people in rural areas who are heavily dependent on agriculture (FAO, 2012). Targeted at rural women, The Joint Programme 'Accelerating Progress towards the Economic Empowerment of Rural Women' (United Nations - Sustainable Development Group, 2019) shows that increase in access to resources and services have enabled smallholder women farmers' increase their position of food security, simultaneously enhancing the lives of their families. Increased accesses to income have helped women increase their economic empowerment of women and improve their lifestyle. The participation of rural women amplified the agricultural production by 127 percentages on an average. Promotion of financial inclusion of women and enhancing women entrepreneurship and leadership has increased the sales to a huge extent. Schemes of Government for Rural Development Several programmes and policies have been undertaken by the Government of India to improve the condition and livelihood of rural people throughout the years. Some of the schemes and measures taken up in this regard are given below. • National Social Assistance Programme (NSAP), 1995 - It aims to help destitute, sick, unemployed, aged and disabled people through welfare measures.

• Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY), 2000 - It aims at enhancing the rural connectivity to guarantee the integration of rural areas to the central hub of economic activity. Rural women previously restricted owing to lack of transport and connectivity are hugely benefitted from this scheme.

• The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act(MGNREGA), 2005 - It gives

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

assurance of a minimum of 100 days of work every year to willing adult members of every rural household. It grants special priority to women by reserving one-third of beneficiary category for them. Women are provided equal wages as men and are given unique opportunity of working near their homes.

• The National Rural Livelihoods Mission (NRLM), 2011 - Renamed as 'Deendayal Antyodaya Yojana'-National Rural Livelihoods Mission, aims to reduce poverty in rural areas by enhancing their employment opportunities. Besides targeting poorest of the poor, under this mission at least one adult female member from each rural household is enlisted in Self Help Group. A sub-scheme under this dedicated to empowerment of women is 'Mahila Kisan Sashaktikaran Pariyojana(MSKP)'. This scheme encourages women's access to resources and participation in economic activities.

• Deen Dayal Upadhaya Grameen Kaushalya Yojana (DDU-GKY), 2014 - It aims at training rural poor and enhancing their skill set thereby increasing the opportunities In approximately all the schemes, it is clearly visible that the government has given special attention towards women and their participation in the economy. However, if women are not allowed to work outside their homes, or are burdened with restrictions on movement, the aim to incorporate women in development and making them an integral part of the economy cannot be achieved. So, it is not only women who suffer due to it but it is the entire economy which is at a loss.

Conclusion Focus should be given on increasing women's access to and control over resources in order to strengthen their capacity to contribute to the economy besides empowering them. Women should be provided with increased access to land, high quality seeds, modern agricultural tools, farming technologies and training in new techniques. It is crucial for increasing the security of food and nutrition of the rural people. Rural women should be given more prospects for education and skill enhancement. Even though literacy of rural women have increased by 20 percent in the decade of 2001-2011, a huge gap with the male literacy rates still exists (MoSPI, 2018). Both government and non-government organizations should come forward for training rural women and involving them in socio-economic activities to boost their empowerment. Focus should be given in improving the awareness and financial literacy of women. Self-help groups should be encouraged to operate. Womenfriendly atmosphere for work with special attention to health, birth and pregnancy related matters of women should be developed to encourage more increased participation of women in the labour market.

Women's contribution to the rural economy and development must be duly recognized by the government and policies that consider the gender dimensions should be implemented. Fulfillment of the Sustainable Development Goal of 'Gender Equality' requires efforts to ensure equal participation of women in the economy.

References

1. Deloitte. (2019). Opportunity or Challenge? Empowering women and girls in India for the Fourth Industrial Revolution.

2. FAO. (2011). The Vital Role of Women in Agriculture and Rural Development. FAO, Thirty-Seventh Session, (April), 1–12.

3. FAO. (2012). Invisible Guardians - Women manage livestock diversity.

4. Giroud, A., & Huaman, J. S. (2019). Investment in agriculture and gender equality in Publication Date 10 August 2020, ISBN 978-81-946685-9-6
Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches 37 developing countries. TRANSNATIONAL CORPORATIONS, 26, 89–114.

5. International Fund for Agricultural Development. (2011). Women and rural development.

6. Kelkar, G. (2013). THE FOG OF ENTITLEMENT: WOMEN AND LAND IN INDIA.

JK Publication

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ANNUAL WORLD BANK CONFERENCE ON LAND AND POVERTY, 1–24.
7. Ministry of Rural Development. (2019). Vision Document 2019-2024.

JK Publication

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

RACIAL DISCRIMINATION IN E. R. BRAITHWAITE'S NOVEL *'TO SIR, WITH LOVE'*

DR. MOTE RANI R.
Assistant Professor,
Department of English,
Chh. Shiavji Night College of Arts and Commerce,
Solapur

ABSTRACT:

The novel 'To Sir, With Love' was the first published book of Edward Ricardo Braithwaite. It is an autobiographical novel. The setting of the novel is East End of London. It has various themes such as love, relationship, reforms in education but most important and recurring theme of the novel is racial discrimination. The novel deals with Ricardo Braithwaite, who is engineer in oil factory, During the World War –II he serves the member of the Royal Air Force. After the war he becomes unemployable. He tries to get job and after much struggle he becomes the teacher. The present research paper tries to focus on the experiences of the protagonist, as he belongs to black community. It also tries to explore the theme of racial discrimination in the novel. Racism is most definitely a dominant theme in E.R. Braithwaite's autobiographical novel since racism draws lines of distinction between the privileged and the underprivileged.

The novel *'To Sir, With Love'* was the first published book of Edward Ricardo Braithwaite. It is an autobiographical novel. The setting of the novel is *East End of London*. The novel is based on the true experiences of the author taking up a teaching post in a school. The novel is in twenty two chapters dealing with the theme of racial discrimination.

The novel begins with the theme of the racial discrimination as the protagonist of the novel, Ricardo Braithwaite, works as an engineer in an oil refinery before immigrating to England shortly before World War II. During the war, Braithwaite serves as a member of the Royal Air Force (RAF) but then he is unable to find employment after the war ends because he is black.

> *"I had forgotten about my black face during those years.*
> *I saw it daily yet never noticed its color."(TSWL, 33)*

The unemployed Braithwaite meets a stranger at rood, who convinces Braithwaite to apply for the post of the teacher in East End of London. He applied for the post of a teacher and he has recruited in the Greenslade Secondary School. Ricardo Braithwaite travels in the crowded double- decker bus to join the Greenslade Secondary School. The bus conductor and co-passengers give different treatment to him in the bus. Even the women are not ready to sit beside him in the bus as he belongs to black community. The women's refusal to sit with Braithwaite shows the seriousness and intensity of the problem of racism. Not all the people from London are racial towards Braithwaite, as it could be seen in the conductor's supportiveness of Braithwaite and his ever growing irritation of the lady, who continues to show expressions of ignorance towards the situation.

Another aspect of racism in the novel is the use of language, used as the powerful weapon to express racism. This can be evident through the citations which were 'black bastard' and black- teacher, were intended to be provoking. As Braithwaite says,

> *"To many in Britain a Negro is 'Darky' or a 'Nigger' or a 'Black'; he is identified, in their minds, with inexhaustible brute strength; and often I would hear the remark, 'working like a nigger' or 'laboring like a black.'(TSWL, 37)*

It seems that the protagonist is passive as his reactions to the racial slurs are not much stronger or dominant. The reason may be he is so 'British' by his well education. When the mother of Barbara Pegg calls him 'Darkie', he does not react or oppose her because he could understand the motive behind it of a mother. Even the frequent use of the word 'negro' for him and others seems that his identity though he has accepted it, in the sense of learnt to live with it, is not really something he is willing to defend.

In conclusion, we can find racism was regarded as a most recurring issue in the 1950s then it is today in London. Racism took place everywhere. The struggle and conflict of black people is depicted in the novel, 'To Sir With Love' by the author. The characters and situations created by the author look like true to his life, as it is an autobiographical novel.

REFERENCES:

1. Braithwaite E. R., 'To Sir With Love', Vintage, 2005.
2. https://www.shaalaa.com/question-bank-solutions/give-an-account-of-the-incidents-of-racial-discrimination-that-braithwaite-has-described-in-the-novel-to-sir-with-love-writing_97605
3. https://studymoose.com/to-sir-with-love-by-e-r-braithwaite-exploring-themes-racism-essay
4. https://journalofintersectionalanalysis.wordpress.com/2020/09/25/race-and-identity-of-the-protagonist-in-e-r-braithwaites-to-sir-with-love/

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
Latur (MS) India AIPROAJ

THE STUDY OF FARMERS LIFE IN *BAROMMAS* (TWELVE ENDURING MONTHS)

DR. MOTE RANI R.
Assistant Professor,
Department of English
Chatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce,
Solapur

ABSTRACT:

Baromas is not the story of one person; it is the story of every person and family trying to survive as a farmer. If they have to do the farming, they have to remove the loan and sow, then the rain will betray them. The money in the bundle runs out. If they want to replant, from where will they raise the money? Bank charges are levied only for previous loans. Then, fully aware of what will happen next, they have to go to the private money lender. But farming is unreliable, depending only on monsoon, as there are no other irrigation sources. Also the diseases on crops make the farmers dilemma more severe. To get his compensation, to remove Satbara, many farmers have to bribe the officials, from Talathi to the bank officer. The novel presents a vivid picture of the ugliness of nature, the misdirection of government policies and the blood-sucking leeches within us. Scams run in the name of sugarcane factory are vividly portrayed in this novel. A landlord in the village naturally compares himself to a city worker. The paradox is that farmers have to work hard and couldn't get reward for their toil but the workers get a salary increase is bothering them. The masters were also surprised to see the attitude of their workers. They would ask for money by right, regardless of the situation of the owner; if they don't get it, their behaviour is to leave the job. Many farmers think that their labourers live better than them. The present research tries to describe the struggle of farmer's life.

Keywords: Barommas, Farmer, Landlord, Monsoon.

Introduction:

The novel *Baromaas* is originally written in Marathi by Sadanand Deshmukh and it is translated into English as *Twelve Enduring Months* by Vilas Salunke in 2013. Sadnand Deshmkh has written short stories, novels and poems. His writing primarily deals with the lives of farmers and peasants in rural India and agricultural issues. He is known for his novels *Tahan* and *Baromaas*. The novel is a Sahitya Akademi Award winning novel of 2004. It tells the story of farmer's family in contemporary India. It is a representative tale of Indian farming that depends on the erratic rain. The novel is in twenty four chapters. It depicts the issues like agriculture or farming, superstitions, tradition Vs modernity, unemployment, poverty, class struggle, inferiority to women, marriage, love and inequality. All these issues we can find in the lives of farmers.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Farmer's Struggle:

The protagonist of the novel *Eknath* is son of the farmer *Subhanrao Patil.* He lives in very remote village *Sanjol.* Though he is well qualified and talented he could not get job because he cannot pay the donation. So he decided to work in farm and he has twenty five acres land named *Sonakshi* land and *Kalyani* farm. He works hard in the farm, makes some experiment in farming but not succeeded in it because farming in Vidhrbha mostly depends on rain.

He got marry with Alka, who is the daughter of Electric Engineer and born and brought up in urban atmosphere. The marriage is based on *Eknath's* education. *Alka's* father thought *Eknath* is M. A. B. Ed. And he will get job one day or the other. But in the contemporary days jobs cannot be achieved without donation. *Eknath* attended number of interviews and number of times he has been selected by expert committee but he could not donate the money to educational institution and remain unemployed. *Alka,* well educated girl wants her husband should get either job or he should start some business. But *Subhanrao Patil,* the father of *Eknath* is against to sell a land and pay donation for job. Eknath started farming but he could not fulfil the wish of his wife. She has to do lot of household work in the family. There is so poor condition, no proper food, no toilet and other facilities. She always has argument with her mother-in-law, Shevantamai. Her mother-in-law hates Alka because Alka is educated and cannot work on farm, she also refuse to sell her gold for cultivation of land and most importantly she wanted her son Eknath should marry to her brother's daughter Mukta. Eknath refused Mukta because she is illiterate. So Alka is not happy with Eknath and she often visits her parent's house.

Corruption and Unemployment:

Eknath's younger brother is Madhukar Tanpure. He is talented boy gives competitive exams after XIIth and passed it but he is not selected in interview because he could not give bribe to the officers. His classmates like Suresh Sathe who got less marks but pays bribe and working as Tahshildar. Madhu gets frustrated and opens Golden Gang in the village Sanjol. This gang is joined by number of youngsters who are literate but unemployed. They use to search hidden treasure during night. They are scapegoat of superstition. The potter's girl named Kaveri use to tell them the place and the golden gang dig that land to search the gold. They take the help of Mantrik like Banuba in the search of Gold. The young talented boy Dilip Pawar becomes mad in search of the gold. These boys wanted to search the gold sell it and pay the donation and get the jobs. But they did not found gold and they remain unemployed.

Madhu beat his elder brother's wife on the trivial reason of using soap. She left the house of Eknath and went to her father's house. She wanted to join computer class DTP and get the job. Madhu is responsible for the separation of Eknath and Alka. Madhu never works on farm he wanted his father should sell land and give money to him to pay donation. Finally he makes a contract with Dagdu Mahakali, money lender of Sanjol about Kalyani Farm on the amount of two lakhs and paid money to P. A. of MLA through the mediator of his friend Suresh Sathe. But they cheated Madhu and he lost the farm and one lakh rupees of advance. In the dejection of the loss of land Subhanrao Patil, the father of Madhu tries to commit suicide but fortunately he was survived from it.

Eknath has only one sister Mangla. She was married to the farmer Raosaheb. He is well known farmer Kinkhed. He is known for experiment in farming. But he has big loss in farming due to draught. He needs money to cultivate land. He demands Rs 5000 to his in laws but they could not help him. He took money from Baluseth the money lender from Kinkhed with high interest. Unable to return loan within he commits suicide hanging himself. So Raosaheb is the victim of money lender and draught. His children Raju, Babu and Suman are so small. His family came on the road because the head of the family is no more. The author gives message that farmers are in big trouble and they need to support not only in economic way but emotionally.

One of the friends of Eknath, Dinkar Dabhade is M. A. in political Science with first class. He belongs to the schedule cast. He is also unemployed like Eknath. He uses to work in music band. He does not possess the land. His condition is equally worse. He has to take responsibility of the family. Though he is well educated and has reservation he could not find a job due to poverty. He is not able to pay donation and remains unemployed

In Sanjol Naru Bhau is farmer and has a sever attack due to loss in crop due to heavy rain. He is awarded with *Shetinisth Shetkari Award*. But now his condition is worse. He cannot do more experiment in his land due to health. He used to write articles and guides the farmers.

Subhanrao Patil is 'Warkari' the devotee of 'Vithhal.' Though he is illiterate, he is most moral character in the novel. He is an honest farmer, working hard and hoping things will change. He educated his both the sons Eknath and Madhukar. He is against to sell land and pay donation for jobs. He considers land as the mother. Subhanrao tries to overcome all calamities regarding the farm but when money lender Dagdu Mahakal captures his land and insults him, he tries to commit suicide. When his younger son Madhukar demanded money to pay donation for job, he is ready to put his Kalyani farm on contract for only two lakhs rupees. Shevantamai is the typical Indian woman and mother-in-law of Alka. She is a good mother. She always blames to Alka her daughter-in-law for not giving gold for cultivation of farm. She wanted to help her daughter in difficult time, but she could not. She works hard in the home as well as on the farm.

Exploitation by Money Lender:

Sadanand Deshmukh focuses how farmers are exploited by money lenders. In the novel he projects characters Dagdu Mahakal, Ganushet who lend money to the farmers with high interest and when farmers are not able to return the money they capture their land. Even they have support of MLA Mr. Malpani and Police inspector. Ganuseth is the moneylender of Kinkhed to whom Raosaheb, the son-in-law of Subhanrao took money for re sowing his land. But unfortunately crop failed and he could not return his money on time. Ganuseth makes harassment of Raosaheb which forces Raosaheb to commit suicide. Eknath registered complaint in the police station against Ganuseth but police does not take any action against the moneylender Ganuseth because he gave two lakhs bribe to police inspector. The novelist tries to comment on the pathetic condition of the farmers.

Farmers Organization:

The only hope for the farmers is their organization. Tejrao Khapke, the leader of the Organization of Farmers fights for former's rights. Shesrao Kale, Gajananrao Krupal and

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Eknath are the active members of the Organization of Farmers. They organize the workshop for farmers. Even workshop is organized in the village like Sanjol in which agriculture experts like Dr. Sayajirao Wakhare gave speech on Cultivation of mixed crops, Bhanudas Patil offered guidance on the use of fertilizers, Shyam Bhau Gattani explained the concept of forest farming and some speakers explained the use of pesticides and how farmers can reduce the cost of production in farming. Some of the members of Farmers Organization even write on various subjects of farming in different magazines. The Farmers Organization organizes the Morchas, RastaRoko, chkka Jam strikes against the government for the rights of the farmers.

The Problem of Labours to the Farmers:

The novelist projects labours are happier than the farm owners in the village Sanjol. Subhanrao Patil has two labours on his land Khandya and Mugutrao. Mugutrao works on the farm of Subhanrao on the wages as well as he is very interested in watching television. Eknath got the colour TV in his wedding. Mugutrao used to watch TV and if anyone switch off the TV, he warns he will not come to work on their farm. The same case with Khandya, he is not bothering whether the Farm owner is in loss or profit, he wants money on time. He also demands advance payment when Subhanrao is in economic crisis. It shows how labours also exploit the farmers.

Conclusion:

In fact, after reading a book that presents such a burning question, we are so engrossed with that original question that the author's writing style, arrangement, etc. discussion seems very difficult. But then one realizes that it is the author's style and arrangement that makes this reality so effective. In the book, the narrator speaks in Praman language while all the characters speak the authentic rural dialect of the middle belt of North Maharashtra-Vidarbha. The learned Eknath abandons the habit of Marathi and reverts to the dialect. The desire to read books gradually recedes, and the mental trauma of the farmer can be felt. Eknath's mother is a representative of the working generation. The new daughter-in-law - from the city - who struggles to make progress for her children but is devastated by disappointment, speaks in a slurred tone because she doesn't sing like him. Even her anger is acceptable. The idioms she speaks are funny from the point of view of language

The novelist raised the problems of farmers in the novel but he does not suggest any remedy for it the novel ends with Eknath is arrested by police for leading the Morcha of Farmer's Organization. Subhanrao Patil is mourning on loss of his Kalyani Farm, Shventamami is also disappointed that both her sons are exploited only because they are farmers. Suresh Sathey died in road accident. Madhu and his golden gang leave the search of gold and they are planning to loot cars and other vehicles on the highway. So, the novel ends with the pathetic condition of farmer's family and no future hope for them. The tragic plot, it's down to earth characters and its near perfect realism helps to reach the novel to artistic achievement.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Title	: वेध दुर्लक्षित संतांचा
Editor Name	: Dr. Suvarna Gund-Chavan Associate professor & HOD Mauli Mahavidyalaya, Wadala, North Solapur Email- suvarnagund333@gmail.com Mob- +91 98221 33326
Publishing Agency	: Jyotikiran Publication, Pune
Publisher Address	: Santosh Pandurang Mane Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 7058486065 Email-jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	: Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009
Edition Details	: I[st]
ISBN	: 978-81-947698-9-7
Copyright	: © Dr. Suvarna Gund-Chavan
Publication Date	11th December 2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

 ISBN:978-81-947698-9-7

अनुक्रमणिका

अनु.क्र	प्रकरण	पा. नं.
1	श्री. संत कुर्मदास – चरित्र प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील	1-5
2	तुकोबारायांच्या गुरुपरंपरेचे संशोधन: काही दिशा प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र.डुंबरे	6-17
3.	संत बहिणाबाईंच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे	18-21
4	संत तुका विप्र व हरिपाठाचे अभंग प्रा. डॉ. भारती रेवडकर	22-26
5	संतकवी तुकाविप्र चरित्र आणि काव्य : एक दृष्टिक्षेप डॉ. देविदास श्रीमंत गुरव	27-31
6	भक्त श्रीरामदास (बडेसाहेब) डॉ. विठलराव टि. गायकवाड	32-38
7	संत माळीआप्पा: तुळशीची अखंड विणा डॉ. सुवर्णा गुंड-चव्हाण	39-46
8	आनंदमूर्ती प.पू.डॉ.भाईनाथ महाराज यांचे जीवनचरित्र कु. नयना नारायण यादव	47-58
9	परमपूज्य लिं. श्री ष. ब्र. वीरतपस्वी चन्नवीर शिवाचार्य महास्वामीजींचे जीवनकार्य (इ.स. 1909 ते 1956) सौ. रुपाली महेश रामशेट्टी	59-68
10	महान संत: श्रीपाद बाबा चव्हाण (घोटी) प्राध्यापक रामचंद्र शंकर जाधव (अंतरिक्ष)	69-82
11	पंढरपुर विठ्ठल मंदिर आंदोलनाचा ढाण्या वाघ : वैष्णववीर - रामदासबोवा मनसुख प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे	83-90
12	श्री जगन्नाथ बाबा पाठीवाले एक अलौकिक व्यक्तिमत्व डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे-चोपडे	91-97
13	सोलापूर जिल्ह्यात दुर्लक्षित राहिलेले मराठी संत डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार	98-100

 ISBN:978-81-947698-9-7

सोलापूर जिल्ह्यात दुर्लक्षित राहिलेले मराठी संत

डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर
मो. नं. ९४२२४६३३६६
Email- madhukar_pawar@yahoo.in

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याचा मूलगामी अभ्यास करताना संत साहित्याचा अभ्यास केल्या शिवाय पुढे जाता येत नाही. म्हणून सर्वप्रथम संतसाहित्याचा सर्वांगिण अभ्यास करावा लागतो. संत ज्ञानेश्वरापासून ते संत निळोबापर्यंत बहुतांशी सगळ्याच संतांनी सर्वसामान्यस्थितीत असलेल्या जीवाला प्रपंच आणि परमार्थ समजून देण्याचा प्रयत्न केला, वैराग्यात जगणाऱ्या जीवाला मोक्ष कसा मिळेल याचीही तात्विक बाजू पटवून दिली. सर्वच संताच्या कार्यात दया, क्षमा,शांती, अनुकंपा, परोपकार, भूतदया, आध्यात्मिक शिकवण, परस्त्रीविषयीचा आदरभाव, राष्ट्रप्रेम या गोष्टींना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. म्हणून आजही महाराष्ट्र इतर राज्यांच्या तुलनेत आध्यात्मिक व संस्कारक्षम राज्य म्हणून ओळखले जाते.

संतांची कृतीशील भूमिका ही समाजाभिमुख होती, उदा. सोळाव्या शतकात पडलेल्यादुष्काळात दैनदिनचे जगणे अशक्य झालेले शेतकरी, कामगार, मजूर यांची विदारक अवस्था पाहून संत तुकारामांना त्यांचा कळवळा आला, त्यांनी शेतकऱ्यांना दिलेल्या खाजगी कर्जांच्या कागदपत्रांची देहूच्या चौकात होळी केली.गावच्या शेतकऱ्यांची कर्जे माफ केली.संताच्या बाबतीत अशा अनेक घटना घडलेल्या आहेत. संत मातृहृदयाचेअसल्याने त्यांना समाजाचे दुःख लगेच लक्षात येत असे, त्याला अनुसरुन ते कृती करावयाचे आणि समाजाचे दुःख हलके होत असायचे, संतांनी समाज प्रबोधनासाठी अपार कष्ट घेतले. त्यांचे साहित्य मराठी भाषेच्या दृष्टीने अमूल्य ठेवा आहे असे मानले जाते. आठशे वर्षापासून केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हेतर संपूर्ण भारताला संताची गौरवशाली परंपरा लाभली आहे. संपूर्ण समाजाला विकासाच्या मार्गाने घेऊन जाणारी जीवनशैली संतांनी येथे रुजवली आणिसमाज त्याच दिशेने मार्गस्थ झाला असल्याचे चित्र पाहायला मिळत होते. परंतु एकोणिसाच्याशतकाच्या आरंभापासूनच किवा आधुनिक कालखंडात याचे स्वरुप बदलत गेले असल्याचे अभ्यासकांचे मत नाकारता येत नाही.महाराष्ट्रातील संतांनी अध्यात्माची शिकवण देताना निर्गुण,निराकार आत्मा सगुण सुंदर देहात प्रवेश करतो. आणि अरुपाला- रुप प्राप्त होते. पण हे सगळे काही मर्यादित काळाचे पूरतेच, परत त्या आत्म्याला परमात्म्याची म्हणजेच अरुपाची ओढ लागते, संत गोरोबा काकांनी अभंगात म्हटले आहे.

निर्गुणांच्या भेटी आलो सगुणां संगे,
तव प्रसंगी झालो, गुणांतीत!

मज रुप नाही, नाव सांगू काई,
झाला बाई काही, बोलू नये!

संतानी असा उपदेश दिला खरा, पण आधुनिक काळात यंत्रयुगामुळे भौतिक साधन संपत्तीला ऊत आला आणि समयोचीत जीवनपध्दत्तीला सुरंग लागला.संतांनी अशा उपभोग्य वस्तुंची रेलचेल माणसाला बाधक ठरणारी आहे असे संतांनी यापूर्वीच सांगितले होते. म्हणूनच संतांनी भौतिक सुखसंपन्नतेपेक्षा त्याग आणि वैराग्याला अधिक श्रेयस मानले.

मराठी मातीमध्ये असे अनेक संत उदयाला आले त्यांनी आपले आयुष्य जनसेवेला वाहिले, परंतु यांच्या लोकसेवेकडे व त्यांच्या त्यागी जीवनाकडे त्या काळात कोणाचे फारसे लक्ष गेले नाही. अशा संत माहात्म्याने केलेले कार्य दुर्लक्षित राहिले, याकरिता त्यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकणारे लेखन सहेतुकतेने करत आहे.

- ***सोलापूर जिल्ह्यातील काही दूर्लक्षित संत –***

अ)संतबसवलिंगेश्वर: यांनी समाज विकासासाठी खूप कष्ट घेतले, ते मूळचे अक्कलकोट तालुक्यातील नागणसूर गावचे असून त्यांचे चरित्र संतवचनाने पवित्र आहे. या संताने गावकऱ्यांना कष्ट करण्याची, माणुसकीचा एकोपा जपण्याची, स्त्रियांचा सन्मान करण्याची, प्रत्योकांना स्वाभीमानाने जगण्याची आणि प्रामाणिकपणा जतन करण्याची दिलेली शिकवण, आजही गावकरी विसरलेले नाहीत. यामुळेच नागणसुरला संत बसलिंगेश्वराचे मंदिर आहे. त्यांचे अनेक भक्त आहेत, हे ठिकाण महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या दोनराज्यांना जोडणारे महत्त्वाचे ठिकाण आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

 ISBN:978-81-947698-9-7

अनेक वर्षापासून या नागणसूर गावात या संतांचे वास्तव्य होते. त्यांनी गावकऱ्यांना सदाचार आणि समानतेची शिकवण दिली. सर्वाच्या कल्याणाचा विचार त्यांनी प्रत्येक भक्ताच्या मनात रुजवला होता. आजही त्यांची मंदिरात आराधना होते. या संताविषयी एक कथा सांगितली जाते यां संताच्या जीवनात एक घटना अशी घडली की,1932 च्या काळात या गावात प्लेगची साथ सुरु झाली. या साथीत संत बसलिंगेश्वरांना प्लेगची लागण झाली. प्लेगविषयी गावकऱ्यांच्या मनात भीती बसली होती. यामुळे या संताने, आपल्यामुळे गावाला प्लेगची बाधा होऊ नये म्हणून, त्यांनी हे गाव सोडण्याचा विचार केला, परंतु गावकऱ्यांनी याला विरोध केला, तरीही या संताने गाव सोडले आणि कर्नाटकातील गुलबर्गा येथे वास्तव्याला गेले. पुढे काही दिवसात तेथेच त्या संताचे निर्वाण झाले. या संताने नागणसूर हे गाव सोडताना गावकऱ्याकडून गावात सदैव सदाचार आणि माणुसकी नांदेल असे वचन घेतले होते, आजही या गावात या संताने दिलेल्या वचनाचे पालन केले जाते. त्यांच्या पुण्यतिथीला आजहीगावात यात्रा भरते. काही भाविक यात्रेला हजेरी लावतात, लोकसेवेचा वारसा गावाला शिकवणारा संत तसा दुर्लक्षित राहिला असे आजही गावकऱ्यांना वाटते.

आ)जंगली महाराज :या बरोबर दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील होनमूर्गी गावचे जंगली महाराज यांचे चरित्र, संत चरित्र म्हणूनच ओळखले जाते. होनमूर्गी या खेडयात जंगली महाराज यांचा जन्म झाला. एक साक्षात्कारी संत म्हणून त्याची ओळख होती, परंतु याच्या समाज कार्याकडे अथवा लोकसेवेकडे फारसे कोणी लक्ष दिले नाही, या संताचे मूळ नाव मोहम्मदशा दाऊदशा कादरी शतारी असे होते, त्यांची ओळख जंगली महाराज या नावानेच आहे. महाराष्ट्रात काही ठिकाणी त्यांची मंदिरे आहेत, हे कादरी परंपरेतील सूफी संत म्हणून परिचीत आहेत.सूफी या शब्दाचा अर्थ ज्याचे अंत:करण साफ असते ते सूफी होय, असे अजानबाहू असलेल्या जंगली महाराजांना कुराण, भगवतगीता,रामायण व महाभारत अशा प्रसिध्द ग्रंथाचा महाकाव्याचा अभ्यास होता. त्यांना मराठी, कानडी, उर्दु व पार्शियन या भाषा चांगल्या अवगत होत्या. जंगली महाराजांनी अक्कलकोटच्या ताहेरशहा व स्वामी समर्थ महाराजांचे शिष्यत्व मान्य केले. जंगली महाराजांचा विवाह आहेरवाडीच्या साहेबजादी यांच्याशी झाला होता, त्यांना दोन मुले झाली. नूरअलीशाह आणि समशेर अलीशाह पण पुढे स्वामी समर्थांच्या उपदेशावरुन जंगली महाराजांनी संसाराचा त्याग केला आणि विजापूरच्या दिशेने ते निघून गेले. नंतर जंगली महाराजांनी जत, जमखंडी येथे वास्तव्य केले. समाजाची सेवा केली, समाजाला उपदेशात्मक बोध दिला. त्यांचे दिव्यत्व पाहून जमखंडीचे संस्थानिक अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी जंगली महाराजांना जमीन व संपत्ती दिली आणि महाराजांचे शिष्यत्व स्वीकारले, राजेसाहेबांचे दत्तक पूत्र सर परशुराम यांच्या सोबत महाराजांचे छायाचित्र घेतले होते. शाहीर पठ्ठेबापूराव यांनी महाराजांना आपले गुरु मानले. जंगली महाराज भारतात विविध ठिकाणी समाजाला उपदेश करत भ्रमंती करत राहिले. या सुफी संताने सर्व धर्माच्या देवता समान आहेत, असा विचार मांडत हिंदु-मुस्लीम यांच्यात ऐक्य व सलोखा निर्माण करण्यासाठी जीवनभर धडपड केली, म्हणून या संताला मानवतावादी संत असे म्हटले जात होते. अशा संताच्या बाबतीत म्हणायचे झाल्यास त्यांच्या विचाराचे प्रकटीकरण झाले नाही. त्यांच्या लोकसेवाचा प्रसार झाला नाही, लोकोत्तर असा संत होऊन गेला. त्यांच्या समाज कार्याला दखल घेतली गेली नाही. शेवटी या संताने एप्रिल 1890 साली भांबुर्डी येथे समाधी घेतली.

ई) तामदर्डी-भीमेच्या काठी वसलेल्या मंगळवेढा तालुक्यातील तामदर्डी गावामध्ये दोन बंधु संतप्रवृत्तीने परिचीत होते. रंगसिध्दराया व चिमराया यांची मंदिरे या गावात आहेत. यांचा जन्म अयोनी मार्गाने झाला असे भक्त सांगतात, त्यांचे वडील सांगली जिल्हयातील बुधगांवचे पोलिस पाटील होते. नोकरीच्या निमित्ताने ते तामदर्डी गावात आले, तेथेच ते स्थायिक झाले या गावीच या दोघांचा जन्म गायीच्या आचळातून झाला असे सांगितले जाते. या दोघांची प्रवृत्ती ही वैराग्याची होती. पण यात चिमराया यांनीच संपूर्ण जीवनभर वैराग्यात व्यथीत केले. रंगसिध्दराया यांनी प्रापंचिक जीवन जगले तरी समाजसेवेपासून दूर गेले नाहित. चिमराया यांनी तामदर्डीच्या जंगलात आपले ठिकाण निवडले, तेथे राहू लागले.एकदा त्यांना स्त्रीयांच्या बांगड्यांचा आवाज आला, त्यांनी त्याहूनही पुढे आपले ठाणे हालविले, चिमराया यांच्या मंदिराचा बराचसा भाग हा इस्लाम धर्माच्या मशिदीसारखा वाटतो,त्यांचे भक्त हिंदु आणि इस्लाम दोन्ही धर्माचे होते, चिमराया बाल ब्रम्हचारी होते, रंगसिध्द यांचा विवाह डेमाईबरोबर झाला होता. या दोन्ही बंधुंनी समाजाची अपार सेवा केली. यांचे दैवत बाळयाचा खंडोबा होता, या दोघांनी श्री. सिध्दरामेश्वरांचे शिष्यत्व स्वीकारले होते, दरवर्षी श्री. सिध्दरामेश्वरांच्या यात्रेच्या प्रसंगी, संक्रांतीला श्री.सिध्दरामेश्वरांच्या यात्रेला तामदर्डीवरुन रंगसिध्द आणि चिमराया यांची पालखी आल्याशिवाय उत्सवाला प्रारंभ होत नाही. अशी प्राचीन परंपरा पहायला मिळते.

या दोघांची मानलेली बहीण चिन्माबी ही इस्लाम धर्माची होती, तरी ती शुध्द शाकाहारी होती, ही चिन्माबी मोहोळ तालुक्यातील सौंदणे या गावची होती. तामदर्डी येथेतिचा विवाह झाला. परंतु तिच्यावर अनेक आरोप लावले

ISBN:978-81-947698-9-7

जात होते. तिला सासरी सन्नमाने जीवन जगता येत नव्हते. तिचा होणारा छळ या दोन संतांनी नष्ट केला त्या क्षणापासून ती त्या दोघांना आपला भाऊ मानू लागली. अशा अनेक घटना घडल्या या यामुळे अनेकांचे प्रपंच मार्गाला लागले अशा घटना दोघांच्या समाजसेवेचा दाखला देतील. पुढे चिन्माबी तामदर्डी सोडून माहेरी सौंदणे येथे राहायला आली. तिथेच आपले जीवन व्यथीत केले. या गावात चिन्माबीच्या नावाने मशिदीच्या आवारात छोटी यात्रा भरते त्यावेळी हे दोघे हजेरी लावतात. हिंदू आणि मुस्लीम असा भेदाभेद यांनी कधी केला नाही, मानवजात परमेश्वराला सारखीच आहे. सर्व जीवाला प्रापंचिक मार्गाने पारमार्थिक ध्येया पर्यंत जाता येईल, असा सुटसुटीत विचार त्यानी मांडले, सर्व जातीधर्मात समता स्थापित व्हावी या साठी या दोघांनी अथक परिश्रम घेतले होते. त्यांना यामुळेच संतत्व प्राप्त झाले, अशा संताकडे फारसे संशोधकांचे लक्ष जात नाही म्हणून अशा दुर्लक्षित संताच्या चरित्रवजा काही बाबी येथे नोंदविल्या आहेत.

निष्कर्ष :

सारांश रुपाने असे म्हणता येते की महाराष्ट्र हा प्रदेश साधुसंतांच्या विचाराने, आणि त्यांच्या कृतीशीलमुळे सकारात्मक मार्गावरुन जात आहे. तरीही काही संताच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की, दुदैवाने काही संताच्या वाटयाला उपेक्षा आली, त्यांच्याकडे कळत-नकळत दुर्लक्ष झाले. यासाठी सोलापूर जिल्हयातील काही संताचा उल्लेख येथे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सारखे आणखी ही काही संत समाजाच्या प्रांगणात प्रकट होण्याची वाट पाहात असावेत असे वाटते. सर्वच संताची शिकवण एक सारखाच संदेश देणारी असेल तर, अशा संतांची उपेक्षा का झाली? हा मोठा संशोधनाची विषय होईल असे वाटते.

संदर्भ :

1) संत साहित्याचा सामाजिक अन्वयार्थ– डॉ. शरदचंद्र देगलूरकर

2)मराठी लोकांची संस्कृती – इरावती कर्वे

3)लोकधाटी अवलोकन आणि विचार – विश्वनाथ शिंदे

4)दै. तरुण भारत –15मार्च 2017

इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन
भाग – २

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

Lulu Publication

2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

LAXMI BOOK PUBLICATION

Price: 500/-

इतिहास

संशोधनातील नवदृष्टीकोन

भाग – 2

डॉ. संजय गायकवाड

© 2020 by Laxmi Book Publication, Solapur.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of the author. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

ISBN- 978-1-67818-033-1

Published by,
Lulu Publication
3101 Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

Printed by,
Laxmi Book Publication,
258/34, Raviwar Peth,
Solapur, Maharashtra, India.
Contact No. : 9595359435
Website: http://www.lbp.world
Email ID: apiguide2014@gmail.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

18	CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR Prof. Arun Vitthal Sonkamble Prof. Harshal Shashikant Shinge	118
19	HISTORY OF INDIAN COINS Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	130
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक इतिहासाचा नवदृष्टिकोन Dr. Ladaf S.K.	142
21	HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN IMPLICATIONS IN ENGLISH LANGUAGE & SOCIAL SCIENCE RESEARCH Arun Govinidrao Mitragotri	147

HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN IMPLICATIONS IN ENGLISH LANGUAGE & SOCIAL SCIENCE RESEARCH

Arun Govinidrao Mitragotri

Head, Department of English

Chh.Shivaji Night College of Arts &Commerce, Solapur

Mobile- 9423589832 Email: agmitra66@gmail.com

Abstract:

This research paper attempts to show the quintessence of methods in social science research. It concentrates on nature and function of diverse methods of social science research in dealing with diverse social and political issues. It deeply investigates the historical implications and modern developments of these methods. It also reconsiders how pure science research is different from social science research. The diverse methods methodologies we use in the social science research are miscellaneous and assorted. This study has a deep and abiding concern for the development of social science research in the modern with a new angle of perception and with diverse perspectives.

Key Words: Pure Science, Language Development, Social Science, epistemology, etc.

Objectives:

1. To understand the nature and scope of social science research
2. To figure out the difference between pure science, Language and social science research
3. To interpret relevance of social science & Language research in the study of social and political issues.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Introduction:

Basically research is systematic and controlled investigation of the facts, ideas and issues by using empirical verified hypothesis. It is empirical and critical investigation of hypothetical propositions about the presumed relations among natural phenomena. Since it involve experience and critical reasoning, it may be regarded as the most successful approach in the discovery of truth. Research is also defined as an investigation or understanding an issue or asking and answering complex question or solving a problem.

Throughout the years, research has been constructing and developing the knowledge of the world. Western and Eastern epistemology contributed in the construction of social science research. In the construction of theoretical premise on the social sciences, it was the Greek epistemology or theory of knowledge has remarkable contribution. The language of the Greeks isancient. The name Socrates is central in the construction of epistemology of ethics, human values which are quintessential in social science research and humanities. He was moralist and manifested ethics and virtues with his words and deeds. He was one of the moralists who was interested in any kind of knowledge that would lead to good human conduct and condemned all vices and acts of wickedness which he attributed to ignorance. In the midst of thriving injustices in the Athenian society of his days, he lives austerely according to the moral principles and protested against to collaborate the evil designs of the government of the day. Socratic contributions were mainly in the form of ideas and values. He transmitted his ideas though the dialogues and not through the writings or giving great speeches in the public sectors. It can only be expressed through simple or scientific language . This was come to known as dialectics. The dialectics was in the form of questions and answers. Later Hegel and Karl Marx developed the theory of dialects. It is an integral part of English language. They portrayed dialectics as conflict between two opposite forces. The Socratic Method constitutes of conversation of people, asking them questions and helping them

I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

to seek the answers. By employing the method of dialogue, Socrates developed elicit questions and dialectic method to understand the social or political truth. He has made the conversations with all those who had a reputation for wisdom in the Greece.

However, there is interface between Socratic philosophy and contemporary scientific method. He considers that the investigation of the nature of the universe is of far less important than to understand what it meant to be a human being. Thus Socrates brought a new perspective in looking to the world where human being, his culture, behavior, life and morals became quintessential. He then said that natural philosophy is also important rather it is less important than human philosophy. With a due respect to Pythagoras, Thales, Heraclitus and Anaximenes, Socrates developed his dialogues about human understanding. Plato's *Phaedo* gives Socratian understanding of Delphic percept that is *Know Thyself*. Socrates says that it is wrong to neglect the study of human being and concentrate on only natural philosophy.

Even Plato developed dialectic method and theorized it in detail. He developed it as an art of discussion, through which the scholars can arrive at the truth. By exchanging logical argument about the human being can bring the ultimate solution to it. He says that dialectic method as the process of provoking the truth by means of questions which aims at opening out what is already discreetly known. This dialectic method is also called as Socratic Method in which Socrates attempts to examine someone's beliefs and argues by counter-investigating his opponentsarguments and premises.

The next method is rational method of investigation in which reason is source of knowledge. But the rational method in social science research plays ethical role where intellectuality lack the same. The word rational is defined from Latin term 'ratio' which means reason. It is a method or theory in which the criterion of the truth is not a sensory but intellectual and deductive. Rationalism holds that genuine knowledge cannot

I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

come from sense perceptions and experience but must have its foundation in thought or reason. Rationalism gives emphasis on a priori reason which means knowledge obtained through prior to experience. Rationalism is also known as Continental Rationalism which was developed by Descartes.

In the pure science empirical method has been used to collect the data to get the statistical solutions. It is generally taken to mean collection of data on which to base a theory or derive a conclusion in science. Rather in social science research we use this method to collect the data only and it is not used always to find out the truth out of political or social issues. Modern philosophy can be generally classified as rationalistic and empricistic as they accept reason or experience respectively as a source and norm of knowledge. Empiricism in social science contrasted with the pure science school of thought known as rationalism. Empirical research basically based on the experience and not on the reason. According to empiricism human mind at the time of birth is tabula rasa or clean slate. The mind is being compared to a blank writing tablet. It is sense experience as source of knowledge. Sensation and reflection the outer and the inner senses experience the only windows through which the dark chamber of mind comes to be filled with light. However empiricism denies intuition which enables us to grasp general truths about reality independently of experience. It accepts only inductive method which is a process of reasoning from a part to a whole from particulars to general and individuals to universals. John Locke developed this theory in a wider sense. Even Berkeley and David Hume developed this theory thoroughly. Empirical method paved the way to very practical basis of knowledge. Rational method makes the use of reason only as a tool of knowledge that will lead a baseless ground. Reason does not perform its function unless something is carried on to it in and through the sense experiences. Truth is basically a posteriori. Through which the empirical method has its own drawbacks still it served a valid basis for the demonstration of the truth.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Theodor Adorno and Habermas developed the critical theory to look into social and political issues. Hebermas is inherent in the way structure of social action and language. In dealing for the contemporary pattern of ideology and the process of emancipation, he proposes the transcendence of such system of distorted communication. Here his theory exposes the forms of manipulation and its impact on the society. He attempted to develop a theory of society with practical intention. Hid theory constitutes to offer a meticulous account of the relation between theory and practice in all social sciences. He protests against the domination of scientism. He reflected on the nature of cognition, the form of social inquiry and the primary base of socio-cultural aspect of the society. He wanted to develop the contemporary social thought which has no connection with traditional social thoughts and values. He says that there should be assessment and reformation of social values of past. He proposes that there should be one to one correspondence between scientific revolution and notions of freedom, justice, happiness and self-realization. He said the western society has witnessed nihilism and threatening pattern of modernity and enlightenment. It paved the way of dogmatism and superstition, fragmentation and discontinuity with loss of meaning and reactionary response to modernity.

Conclusion:

Science, technology and language permeate the indispensable parts of our lives rather, but methods of social science research proved that ethics and values have been jettisoned with new perspectives. It is way of giving a new face to social science research through the methods and methodologies of diverse social and political philosophers and scholars.

REFERENCES:

1. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. ***The Logic. Encyclopedia of the Philosophical Sciences.*** 2nd Edition. London: Oxford University Press, 1874.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2. Marx, Karl. ***Capital: A Critique of Political Economy***. Volume 1, USA: Vintage Books Edition, 1977.
3. Copleston, F. C. ***Philosophes and Cultures***.Oxford: Oxford University Press, 1980.
4. Ollman Bertell, and Smith, Tony (Ed). ***Dialectics for the New Century***, Palgrave Macmillan, England, 2008.
5. Plato, ***Gorgias***. New York: Vintage Books. 1991.
6. Guthrie, W. K. C. ***A History of Greek Philosophy***. Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

267

इतिहास

संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

Lulu Publication
2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

268
त्यामध्ये नवनवीन
ा वाटचालीत अनेक
पिढीला मार्गदर्शक
न या चढ-उताराचा
ाप्त होते. इतिहास
समाजवाद आणि
रपरंपरेतून इतिहास
ातीमुळे इतिहास ही
हे. आजच्या जगात
वचारधारेच्या आधारे
वाटते हे विचारात
मिळवत आहेत. हा
दयास आला आहे.
वेचारंवत सध्याच्या
आहेत. पुढे कांही
हासाच्या अभ्यासात
संशोधकांनी वर्तमान
आवश्यक असते.
तहासातील सत्यावर
एकच बाजू मांडली
जी सिध्द झाले आहे

ो विषयाची मांडणी
द लिंगभेदभाव, स्त्री
पर्यटन, आदिवासी
विध विषय आहेत.
ा आहे. संदर्भग्रंथाचा
स संशोधनाचा दर्जा
नळू शकेल. यामुळे
प्रस्तुत ग्रंथात लेखन
च्छा... !

राम नारायण शिंदे
इतिहास विभागप्रमुख
वेदयालय, सोलापूर.

अनुक्रमणिका

1	नरनाळा किल्ल्याचा (विदर्भ) ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास प्रा. गोपाळ चौधरी	1
2	आदिवासी कुंटुंब व्यवस्थेचा चिकीत्सक अभ्यास डॉ. ज्योती रामराव रामोड	6
3	इतिहासातील नवप्रवाहाच्या दृष्टिकोनातून स्त्रीवादी इतिहासातील विकासात वृत्तपत्रांची भूमिका प्रा. डॉ. घाटुळे एस.एस.	10
4	स्त्री–पुरूष समानता लावण्या आडेपू	15
5	स्त्रीवादी कादंबरी संकल्पना स्वरूप वाटचाल प्रा. जगताप एस.एस.	17
6	सोलापूर जिल्ह्यातील मंदिर वास्तूकला व शिल्पकला सजावटीसाठी वापरलेली कथानके,प्राणी,पशु शिल्पे, गृहउपयोगी वस्त,वाद्य व इतर नक्षीकाम प्रा.डॉ.सदाशिव देवकर डॉ.माया पाटील	25
7	वेरूळ येथील जैन दिगंबर पंथाची लेणी प्रा.डॉ. रविकिरण जाधव	35
8	शिवकालीन सागरी किल्ल्यातील गोड पाण्याची व्यवस्था प्रा. संगशेट्टी आर. एम	38
9	सोलापूर शहरातील मार्शल लॉ व चार हुतात्मे प्रा. विकास विलासराव शिंदे	44

ीक्षेप ंडू सुरवसे	47
र कोळेकर	55
सा गरगांवकर	78
लेखन Gaikwad	83
SM IN a Narhari	91
ECIAL th Kabade	103
TA'S iddharam	107
-DANDA' gappa	113
L AND onkamble nt Shinge	118
Kulkarni	130
ा बाजपाई	137

21	नाटकाच्या उत्पत्तीचा इतिहास प्रा.डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले	144
22	**भीमशाहीर वामन दादा कर्डक यांच्या कार्य कर्तृत्व चा ऐतिहासिक आढावा** **प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ**	154

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

270

भीमशाहीर वामन दादा कर्डक यांच्या कार्य कर्तृत्व चा ऐतिहासिक आढावा

प्रा. अभिमन्यू गेना ओहळ

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

मो.नं.- ९५२७४८५५७५

इमेल abhimanyuohal@gmail.com

Ohalabhimanyu@gmail.com

प्रास्ताविक:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दीनदलितांसाठी अहोरात्र झटून त्यांना आपले न्याय हक्क मिळवून दिले. वेगवेगळया सभा-संमेलने, परिषदांमधून त्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडली. त्यांना शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा असा मंत्र देऊन त्यांच्यात चेतना जागवली. बाबासाहेबांचे हे पददलितांना स्फुर्ती देणारे, त्यांच्यात उर्जा भरणारे होते. त्यामूळेच त्यांच्या या कार्याने अनेक कवी शाहिर ही भारावून गेले होते. त्यांच्या कार्याचा, जीवनाचा, संघर्षाचा लेखाजोखा कवींनी आपल्या कवनातून गायला सुरुवात केली आणि भीमकार्याला वाहून घेणारी, बाबासाहेबांचे कार्य आपल्या कवनातून, शाहिरीतून घराघरात पोहोचणारी एक शाहिरांची फळीच तयार झाली. त्यांनी वगनाटय, पथनाटय, शाहिरी, पोवाडयातून, जलशातून बाबासाहेबांचे कार्य घराघरात पोहोचवले. त्यापैकीच वामनदादा कर्डक यांचे नाव अग्रस्थानी घ्यावे लागेल. वामनदादांनी आपले संपूर्ण जीवनच भीमकार्यासाठी वाहून घेतले होते.

भीमशाहिर वामनदादा कर्डक:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आपल्या ओजस्वी वाणीतून आणि समर्थ लेखणीतून महाराष्ट्राच्या घराघरात, खेडयापाडयांत, वस्त्यावस्त्यांवर, तांडयावर पोहोचवण्याचे कार्य करणाऱ्या वामनदादांचा जन्म १५ ऑगस्ट १९२२ रोजी नाशिक जिल्हयातील सिन्नर तालुक्यातील देशवंडी येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव तबाजजी कर्डक व आईचे नाव सईबाई कर्डक होते. बाबासाहेबांच्या जन्मानंतर तब्बल ३१ वर्षांनंतर वामनदादांचा जन्म झाला. त्यावेळी बाबासाहेबांचे दलितोध्दाराचे कार्य नेटाने

चालु होते. त्यांच्या लहानपणीच महाडच्या चवदार तळयाचा सत्याग्रह आणि नाशिकच्या काळाराम मंदिराच्या प्रवेशासाठी पाच वर्ष चाललेला त्यांच्या बालमनावर परिणाम करून गेला. त्याचवेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याला बळ देण्यासाठी सामाजिक, राजकीय परिघाबाहेर जनजागृतीसाठी पोवाडे, कलापथके यांचा वापर सुरु होता. वलंगकर, किसन फागू बनसोडे यांनी लेखन सुरु केले होते. त्यांच्या शाहिरी आणि जलशांनी जोर धरला होता. भीमराव कर्डक, केरूजी धोगडे, केशव सुमा आहेर, शाहिर अविनाश रामचंद्र अडांगळे, अर्जून हरी भालेराव, केरूबुवा गायकवाड, अमृतबुवा बावस्कर इत्यादी कवी शाहिरांनी आंबेडकरी जलसे भरात आणले होते. या साऱ्यांचा परिणाम वामनदादांच्या मनावर झाला नसेल तर ननवल. तशातच बाबासाहेबांनी १९३५साली येवले मुक्कामी धर्मांतराची घोषणा केली. या घटनेचा छोटा वामनदादा हे साक्षीदार होते. बाबासाहेबांमुळे मुके बोलत होते. आंदोलन करीत होते. बाबासाहेबांच्या या लढाया वामनदादांनी जवळून पाहिल्या होत्या, समजून घेतल्या होत्या. या महामानवाची सावली त्यांनी अनेकदा अंगावर घेतली. या सर्वांतूनच एक बंडखोर, क्रांतीकारी भीमशाहिर एक लोककवी, एक गीतकार, बाबासाहेबांच्या आवाजाला दाही दिशांतून घुमवणारा एक पहाडी आवाज वामनदादा कर्डक यांचा जन्म झाला.

वामनदादांचे वाङमयीन कार्य:

आपले संपूर्ण आयुष्य भीमकार्याला वाहिलेल्या, आपली लेखणी केवळ आणि केवळ डॉ. बाबासाहेबांच्या कार्यालाच अर्पण केलेल्या वामनदादांचे वाङमयीन कार्य ही फार मोठे आहे. एक शाहिर, एक कवी, एक गीतकार म्हणून त्यांनी अफाट लेखन केले आहे. बाबासाहेबांवर लिहिल्या गीतांची संख्या जवळपास दहा हजारांवर जाते. वामनदादांचे मराठी व हिंदी या दोन्ही भाषांवर प्रभुत्व होते. त्यांची चित्रपट कथाकार, अभिनेता, गीतकार व्हायची फार आवड होती. त्यांनी मिनर्व्हा फिल्म कंपनी आणि रणजित स्टुडिओमध्ये एक्स्ट्रा म्हणून काम पाहिले. परंतु तेथे ते रमले नाहीत. बाबासाहेबांबरोबर त्यांनी अनेक ठिकाणी भाषणांदरम्यान गीतगायनाचे कविता गायनाचे काम पाहिले.

त्यांचे 'वाटचाल' (१९७३), 'मोहळ' (१९७६), 'हे गीत वामनाचे' (१९७७) असे गीतसंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांचे १९९६ साली 'माझ्या जीवनाचं गाणं' हे आत्मकथन प्रसिध्द झाले. 'भीमज्योत', 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गोष्ट', 'जय भीमगीतें' इत्यादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनावरील ध्वनिफिती प्रसिध्द आहेत. त्याचबरोबर 'सांगा या वेडीला- सांगत्ये ऐका', 'चलगं हरणे तुरुतुरु- पंचारती', 'हयो हयो पाहुणा शकुचा मेहुणा' अशी चित्रपटगीते प्रसिध्द आहेत. त्यांचे भीमशाहिरी आणि भीमकाव्यातील कार्य हे अद्वितीय असे आहे. त्यांच्या या कार्याचा सन्मानांनी सन्मानित केले गेले. त्यांना दिल्लीची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फेलोशिप मिळाली. ते महाराष्ट्र

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

शासनाच्या रंगभूमी पक्षिनिरिक्षण मंडळाचे तीन वर्ष सदस्य होते. ते महाराष्ट्र साहित्य व सांस्कृतिक मंडळाचे सदस्य होते. साहित्य संस्कृती मंडळाची 'उत्कृष्ठ कवितरत्न' ही गौरववृत्ती युगांतर प्रतिष्ठानचा १९९७ सालचा 'युगांतर पुरस्कार', 'जामखेडच्या भाई फुटाणे प्रतिष्ठाणचा 'संत नामदेव पुरस्कार', मुंबईच्या बौध्द कलावंत संगीत अकादमीचा 'भीमस्मृती पुरस्कार', भोपाळ तामपट, भुसावळ येथे चांदीचे मानपत्र मराठवाडा 'अस्मितादर्श पुरस्कार' अशा अनेक पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित केले गेले. त्यांचा १९८७ साली पहिला भव्य नागरी संस्कार करण्यात आली. त्यानंतर हिंगोली जिल्हयातील बसमत येथे संजय मोहड यांनी आयोजित केलेल्या 'स्वराहर्त संगीत संगीती' या कार्यक्रमात नागरी सत्कार व गायन, १९९३ साली वर्धा येथे भरलेल्या पहिल्या आखिल भारतीय आंबेडकरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. महाराष्ट्र शासनाच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित मित्र पुरस्काराने त्यांना सन्मानित करण्यात आले होते. त्यांच्या साहित्य संपदेवर औरंगाबाद येथे २००८साली 'वामनदादा कर्डक साहित्य संमेलन' भरवले गेले. १९८७साली प्रा. ऋषिकेश कांबळे यांनी पहिल्या 'लोकशाहिर वामन कर्डक गौरव अंका'चे प्रकाशन केले. मधुकर भोळे यांनी २००१साली 'वामनदादा कर्डक गौरव ग्रंथा'चे संपादन केले. तसेच प्रा.डॉ.परशुराम गिनेकर यांनी 'वामनदादा कर्डक यांची गीत रचना' या लेखसंग्रहाचे संपादन केले आहे. वामनदादांच्या या कार्याचे गुणगान करण्यासाठी नाशिक व बुलढाणा येथे त्यांची 'नाणेतुला' करण्यात आली. अशा या महान भीमशाहिराचे, महानायकाचे १५मे २००४ रोजी वयाच्या ८१व्या वर्षी निधन झाले. एका झंजावाताचा, काव्यप्रवासाचा अंत झाला तरीही बेत गीतरूपाने मात्र अजरामर राहिले.

वामनदादांच्या गीतातील भीमदर्शनः

वामनदादांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनन, त्यांचा संघर्ष जवळून अनुभवला होता. अस्पृश्यांचा उध्दार व्हावा, त्यांना स्वाभिमानाने जगता यावे यासाठी बाबासाहेब एकाच वेळी अनेक पातळयांवर लढत होते. सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकिय अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांचा संघर्ष सुरु होता. बाबासाहेबांचे हे सर्व संघर्ष, त्यांच्या जीवनातील प्रत्येक वाटा ा, वळणे त्यांनी आपल्या काव्यात टिपपल्या, लोकांपर्यंत पोहोचविल्या, बाबासाहेबांच्या संघर्षाचा अर्थ आपल्या परीने सांगितला, संघर्षाला पुरक असे जनमत संघटित करण्यास त्यांच्या या गीतगायनाचा उपयोग झाला. बाबासाहेबांच्या आंदोलनावर त्यांनी गीते लिहिली. डॉ. बाबासाहेबांचा आवाज हेच त्यांचे जीवन होते. त्यामुळेच ते आपल्या 'भीमवाणी' या गीतात म्हणतात,

"भीमवाणी पडली माझ्या कानी

तीच वाणी ठरली माझी कहाणी

हया भीम पथाने जात, चिंता न जिवाची आता,

गाता-गाता वामनावाणी, जळो बिचारी ज्वानी"

भीमाची कथा गाता गाता माझी जवानी जळून गेली तरी मला त्याची पर्वा नाही असे ते ठासून सांगतात. भीमवाणी ज्यांच्या कानी पडली ते ते सर्व लढायला शिकले. आमच्या हजारो पिढयांचा उध्दार झाला. भीमाचा जन्मच आमच्या कोटयावधी स्पृश्यांच्या उध्दारासाठीच झाला होता, हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"उध्दरली कोटी कुळे

भीमा तुझ्या जन्मामुळे

एक ज्ञानज्यातीने कोटी कोटी ज्योती उजळे,

काळोख मावळे,

भीमा तूझ्या जन्मामुळे"

अस्पृश्यांचे जीवन कुजलेल्या वृक्षासारखे झाले होते. इथली विषमतावादी समाजरचना त्याला पालवी फुटू देत नव्हती. स्वाभिमानाची, बंधुतेची फळे येऊ देत नव्हती. त्यामुळेच भीमाचा जन्मच अस्पृश्यांना स्वातंत्र्य बहाल करणारा ठरला हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"कुजे वृक्ष तैसाच होता समाज

हिरवी हिरवी पाने तयाला आज

अमृताची आली फळे

भीमा तुझ्या जन्मामुळे"

(भीमा तुझ्या जन्मामूळे)

बाबासाहेबांचा जन्म हाच मूळी वामनदादांना तेजोमय विलक्षण असा सोहळा वाटतो`. बाबासाहेबांच्या जन्मामूळे त्यांची गाणी नवे रुप घेतात, नवे क्रांतीकारी आशय प्राप्त करतात. नव्या कहाण्या घेतात. भीमवाणीचे सामर्थ्य त्यांनी आपल्या कवनातून मांडले आहे. भीमाचा जन्म नवे आकाश नवे सूर्य, नवीन वाटा, नवीन स्वप्ने घेऊन

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

तेजोमयता घेऊन आला आहे. हे सांगताना वामनदादा 'चकित झाले अंबर' या गीतातून सांगतात,

"नभांगणात नटले भूवन

पुनवेचेही गेले मीपण

चंद्र लाजला, लपू लागला,

असा सोहळा भूमीवरी आजला

दीप मंडपी झगझगणारे

या तेजाने दीपले सारे

म्हणती खाली पाहू नका रे

आड ढगांच्या लपले सारे

बिजली बाईला हेवा वाटला असा सोहळा"

(चकित झाले अंबर)

भीमाच्या जन्माने वामनदादांना भारावून टाकले आहे. त्यांनी चंद्र-तारे, आभाळ, सारी नक्षत्रे, पहाट, दिवस, सूर्य, पृथ्वी अशा साऱ्या सृष्टीलाच त्यांनी आपल्या कवनात आणले आहे. भीमाचे वर्णन करण्यासाठी त्यांनी असंख्य शब्द पकडले आहेत. भीमजन्मामुळे क्रांतीला सुरुवात झाली. सारे आभाळ निळे झाले, महाडचे पाणी तापले, नाशिकचे नाक कापले, कुणी धनी राहिला ना कुणी नोकर, पाटलाची दादागिरी संपली, विषमतेच्या पायऱ्या संपल्या आणि समतेची पहाट झाली. हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"निळया नभाखाली ग

माझ्या भीमाची क्रांती आली गं

रात काळी होती जिथं

भीम माझा आला तिथं

पहाट हसली गाली गं

साऱ्यांची सारी घरं

ना धनी, कुणी चाकरं

हीच गर्जना झाली गं"

(निळया नभाखाली)

भीमकार्याचे वर्णन करताना वामनदादांनी आभाळाची निळाई वारंवार रेखाटली आहे. त्यांनी बाबासाहेबांचे ज्ञान, विद्वत्ता, गर्जना, ललकाऱ्या ज्या लेखनातून निर्माण झाल्या त्या लेखणाचेही वामनदादांना फार अप्रुप वाटते. त्यामूळे ही लेखनीच वामनदादांचे गीतं झाली आहेत. आणि बाबासाहेबांचे कार्य सांगू लागते आहे. अशी ही भीमाची असामान्य लेखनी वामनदादांच्या गीतातून सांगते,

"जगातली देखणा

बाई मी भीमाची लेखणी ||

काळया मनूचा इमला मी गाडीला

मुडदा मनुचा मीच पाडिला रणी गं

बाई मी भीमाची लेखणी ||

क्रांतीविरांची मी केली चौकशी

मैत्री भीमाशी जडली माझी अशी

क्रांती भीमाची ठसली माझ्या मनी गं

बाई मी भीमाची लेखणी ||"

(भीमाची लेखणी)

आजवर जगात अनेक महापुरुषांच्या पराक्रमाच्या गाथा लिहिल्या गेल्या, त्यांवर गीते लिहिली, पोवाडे गायले, अनेक ग्रंथरचना निर्माण झाल्या परंतु जगात महापुरुषांच्या लेखणीवर कवण लिहिण्याची ही घटनाच मुळात दुर्मिळ आहे आणि ही दुर्मिळ घटना वामनदादांनी आपल्या कवणातून समर्थपणे चितारली आहे. वामनदादांचे जीवन विचार, वाणी, लेखणी हे सर्वच भीममय होते. त्यामुळे भीमाचे कार्य त्यांना प्रचंड ताकदीने रेखाटले आहे. आपल्या गीतातून बाबासाहेब सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"चांदण्याची काया, कापराची माया,

माऊलीची माया होता, माझा भीमराया,

चोचीतला चारा देत होता सारा

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

216

आईचा उबारा देत होता सारा

भीमाईपरी चिल्ल्यापिल्ल्यांवरी

पंख पांघराया होता माझा भीमराया||"

(चांदण्याची छाया)

बाबासाहेबांना दीन-दलितांनी आपली आईच मानले होते. जन्म तर आईबाप देतात परंतु या अज्ञान-अंधकारातून, विषमतेच्या दलदलीतून बाहेर काढून नवीन जन्म देणारा हा भीम सर्व दलितांसाठी आईच ठरला. त्यामूळे त्यांना आईची दिलेली ही उपमा सार्थच वाटते. पुढे एका गीतात वामनदादा म्हणतात,

"बलवान गडी बलदंड

जणू पोलादाचा पिंड

हलवण्यास भारत खंड

ठोकूणी आपला दंड"

(भीमवाणी)

तसेच

"तुझीच कमाई आहे ग भीमाई

कुणाचेच काही इथे कष्ट नाही"

(तूझीच कमाई)

तसेच

"काय सांगू तुला आता

भीम माझा कसा होता

लेकराला जशी माता

भीम माझा तसा होता

काय सांगू तूला वामन

भीम माझा कसा होता?

सात ठिगळांच्या बंडीचा

277

भीम माझा खिसा होता."

(भीम माझा कसा होता)

अशा सर्वच गीतातून त्यांनी बाबासाहेबांना आई कल्पून, त्यांच्याप्रती आदर व्यक्त केला I आहे.

अस्पृश्योध्दाराची चळवळ चालवताना सर्व घटकांबरोबर बाबासाहेबांना संघर्ष करावा.लागला. काहीवेळा हल्लेही झाले, टिका झाल्या, परंतु बाबासाहेब जराही डगमगले नाहीत. ते सर्वांशी खंबीरपणे लढले. हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"वादळी वाऱ्यामंधी, तो फेऱ्या माऱ्यामंधी I

पाहिला भीम आम्ही, रणी लढणाऱ्यांमधी

पाहिला भीम आम्ही रामरथ ओढताना

पाहिला गुलामीची बेडी तोडताना

पाहिला भीम आम्ही दिल्लीत भांडताना

दीन दुबळयांची तिथं बाजु मांडताना"

(वादळी वाऱ्यांमंधी)

बाबासाहेब आंबेडकरांचे अफाट कार्य असे कवणांमध्ये, चार ओळींमध्ये बसवणे कठीण आहे. परंतु वामनदादांनी ते सहज जमवले आहे. बाबासाहेबांच्या आयुष्यातील क्रांतिकारी घटनांचीर शृखला त्यांनी सहजसोप्या शब्दात आपल्या कवणातून मांडली आहे. त्यांच्या विचारांनेच सर्वांना मार्गक्रमण करायचे आहे, त्यांच्याच विचाराने जगायचे आहे हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"व्हईल वकील जयभीमवाला

माझ्या पेंद्याला शाळेत घाला

तसेच

"तुझेच गीत इथे गायचे आहे भीमा

तुझ्याच पावटीने जायचे आहे भीमा

भीमा, विचार तुझा पिंपळाची वाट आहे

सुखाचे द्वार आहे, शीलाचे भांडार आहे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

278

तसेच

'त्या भीम माऊलीला, लाखात पाहिले मी

जयगान माऊलीचे लाखात गायिले मी

गेली हजार वर्षे नव्हता मनात हर्ष

नसनातल्या मनुचे आघात पाहिले मी

नरकातले जीणे ते नरकात फेकले मी

बुध्दा तुझ्या शीलाच्या सिंधुत न्हाईल मी |"

बाबासाहेब क्रांतिकारी विचारांनी भारतामध्ये क्रांती झाली. जगात ज्या-ज्या क्रांती झाल्या त्यांचा इतिहास हा रक्तरंजित स्वरूपाचा आहे. परंतु बाबासाहेबांनी विचारांची लढाई विचाराने लढून विषमतावाद्यांना जातीवाद्यांना नामोरहम केले आणि लढाई जिंकली अशा बलाढय, निशस्त्र आणि यशस्वी क्रांतीचे जगातील हे एकमेव उदाहरण असावे. या क्रांतीचे वर्णन वामनदादा पुढील गीतातून करतात,

"विळे, कुऱ्हाडी , भाले ना तलवारीचे पाते.

तरी जोडले होते रणमैदानाशी नाते

तुफान उठवित होते हे क्रांतीचे उदगाते

करी कुणाच्या नसता रणवीरापरी तलवारी

भीमरायाची वाणी पडताच तयाच्या कानी

पिढी खपवली त्यांनी लढताना रणमैदानी"

असे हे बाबासाहेबांच्या निशस्त्र क्रांतीचे वर्णन केले आहे. बाबासाहेबांनी समग्र दीनदलितांना बुध्दांचा धम्म दिला आणि सारा दलित समाज बौध्दमय झाला. बुध्दांच्या विचाराने भरलेली सिंधु पाहण्याची, त्यात नहाण्याची सुवर्णसंधी बाबासाहेबांमुळे मिळाली हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"भीमाची किमया सारी

मी आले बुध्दविहारी

आले आता बुध्दापाशी

नको पंढरी काशी"

(दासी)

बाबासाहेबांच्या महानिर्वाणानंतर साऱ्या पददलित समाजावर शोककळा पसरली होती, सारा समाज पोरका झाला. आई बाप मेल्यावरही होणार नाही एवढे दुःख बाबासाहेबांच्या जाण्याने झाले. याचे वर्णन करताना कवी वामनदादा म्हणतात,

"कोण राखील आता भीमाचा मळा

वाळुननी चालला हा उभा जोंधळा

शेत सोडूनी जाता धनी मावळा

सोनियाच्या स्थळी पसरली अवकळा

पीक पदरात पडण्याच्या आधीच का

चालला वामन तुझा हा विळा

पीक नाही, अरे हा भीमाचा मळा

कापसी काय रे, का रे झाला खुळा|"

बाबासाहेबांच्या निर्वाणानंतर दलित चळवळीत पोकळी निर्माण झाली, नेते स्वार्थी झाले, ते आपापला स्वार्थ पाहू लागले. चळवळ हेलकावे खाऊ लागली. त्यामुळे वामनदादांचे कवीमन व्यथित झाले. आणि त्यांनी आपल्या लेखणीतून ढोंगी, लबाड, स्वार्थी पुढाऱ्यांवर शब्दांचे आसूड ओडण्यास सुरुवात केली. ते म्हणतात,

"भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते

तलवारीचे तयांच्या न्यारेच टोक असते

वाणीत भीम आहे करणीत भीम असता

वर्तन तुझ्या पिलांचे सारेच चोख असते"

(भीमा तुझ्या मताचे)

किंवा

"दिनांच्या भल्यासाठी पक्ष आहो भीमाचा

पुढारी वर्ग नको त्यात नुसत्या कामाचा

असावा जाणकार दुःखाच्या वर्गाचा

कशी फोडाल इथे आमुच्या दुःखाला वाचा

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

द्यावे तुम्ही उत्तर माझ्या खडया प्रश्नांचे

किंवा

कार्यकर्त्यांना सावध करताना ते म्हणतात,

"तुडवाया टपले तुला वैराण रानच्या फुला
ही जाण असु दे तुला रे भीम रायाच्या मुला
या उजाड माळावरी
कुणी काळी करणी करी
नष्टवी तुझ्या घरकुला रे
सांगणे भीमाचे तुला
सांभाळ तुझ्या घरकुला ।"

बाबासाहेबांचे अनुयायी, कार्यकर्ते असे सैरभैर झालेले पाहून वामनदादा कर्डक व्याकुळ झालेले होते. बाबासाहेबांचे विचार नष्ट करण्यास टपले. त्यांच्या हातातील बाहुले न बनण्याचा सल्लाच वामनदादांनी दिलेला आहे.अशा प्रकारच्या अनेक रचना वामनदादांनी लिहिलेल्या आहेत. हया साहित्यमुल्यांच्या कसोटीवर खऱ्याने उतरल्या आहेत. त्यांचे मूल्य दर्जेदार असेच आहे.

समारोपः

बाबासाहेबांचे समग्र जीवन हे दीनदलितांच्या उध्दारासाठीची एक संघर्षमय अशी कहाणी होती. त्यांच्या कार्याने प्रेरित होऊन सारा दलित समाज जागृत झाला, शिकला, न्याय-हक्कासाठी लढला, बाबासाहेबांच्या बरोबरीने सर्व लढयात तो हिरीरीने भाग घेऊ लागला. याच वेळी बाबासाहेबांच्या कार्याला बळ देण्यासाठी, त्यांचे कार्य खेडेपाडयात, घराघरात पोहचवण्यासाठी कवी आणि शाहिरांनी फार मोठे कार्य केले. त्यापैकी वामनदादा कर्डक हे सर्वात आघाडीचे महाकवी, भीमशाहिर होते. त्यांनी सबंध आयुष्य हे बाबांची कवणे, बाबांची किर्ती लिहिण्यात घालवले. त्यांचे संपूर्ण जीवन हे भीममय झाले होते. त्यांनी बाबासाहेबांच्या सर्व जीवनाचा, संघर्षाचा, अनेक लढयांचा वृत्तांतच आपल्या शाहिरीतून, कवनातून मांडला आहे. त्यांच्या जगण्यात, वागण्यात, बोलण्यात, चालण्यात, श्वासात, ध्यासात अशा सर्वच ठिकाणी भीम होता. अशा या भीमशाहिरांची कविता ही महाकाव्याच्या स्वरूपाची आहे हे मात्र नक्की.

संदर्भः

१ .बबन लोंढेः एका कवीची जीवनगाथा

२. डॉ. अशोक जोंधाळेः आंबेडकरी प्रतिभेचा महाकवीः वामनदादा कर्डक

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

Lulu Publication
2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

LAXMI BOOK PUBLICATION

Price: 500/-

इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन

डॉ. संजय गायकवाड

© 2020 by Laxmi Book Publication, Solapur.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of the author. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

ISBN– 978-1-79486-899-1

Published by,
Lulu Publication
3101 Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

Printed by,
Laxmi Book Publication,
258/34, Raviwar Peth,
Solapur, Maharashtra, India.
Contact No. : 9595359435
Website: http://www.lbp.world
Email ID: apiguide2014@gmail.com

ा	47
ुरवसे	
	55
ळेकर	
	78
ांवकर	
ा	83
kwad	
ा	91
rhari	
AL	103
ibade	
	107
aram	
NDA'	113
gappa	
	118
ID	
mble hinge	
	130
karni	
	137
जपाई	

21	नाटकाच्या उत्पत्तीचा इतिहास प्रा.डॉ.चारूशिला राजेश्वर रूमाले	144
22	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांची वाटचाल आणि अपंग समावेशित शिक्षणाचा इतिहास** **डॉ. विजय साहेबराव कदम**	154
23	**आदिवासी : लोकसाहित्य व लोकदैवत** **डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार**	174

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

आदिवासी : लोकसाहित्य व लोकदैवत

डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्‌यालय, सोलापूर.
मो. नं. ९४२२४६३३६६: madhukar_pawar@yahoo.in

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना, जंगलात-अरण्यात राहाणारा, आदिम समाज म्हणून ओळखला जाणारा, आदिवासी भटक्या, फिरस्त्या जातीसमुहांचा अभ्यास पर्यायाने करावा लागतो. भारतात आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी या देशाचा आदिपूत्र, मूलनिवासी हा आदिवासी समाज होता. साधारण इ.स.पूर्व तीन हजार वर्षापूर्वी भारतात आर्यांचे आगमन झाले. शुरवीर व युध्द तंत्रज्ञानात पारंगत, कुशल असलेल्या आर्यांच्या टोळ्यांनी भारतात सुपिक असलेल्या सिंधु प्रातांतल्या मूळच्या आदिपूत्रावर आक्रमने केली. मूळ भारतीयांच्या कत्तली केल्या, यांच्यात युध्द अनेक काळ चालले, परंतु युध्द तंत्रज्ञान, युध्दनिती अवगत नसलेल्या मूळ भारतीय आदिपूत्राला या युध्दात हार पत्करावी लागली. आर्य टोळ्यांनी या सुपिक प्रदेशातून आदिवासी समाजांच्या वसाहती, वस्त्या हुसकावून लावल्या. पराभूत झालेल्या आदिवासी समूहांनी जगलांचा आश्रय घेत दक्षिण भारताच्या दिशेने मार्गक्रमण केले. उध्दवस्त झालेल्या मूलनिवासी लोकांच्या वसाहतींची साक्ष देणाऱ्या 'मोहोजोदारो' व 'हडप्पा' शहरांचे अवशेष आहेत. असे पुरातत्वशास्त्र, विभागातील अभ्यासकांचे मत आहे.

पुढे आदिवासी लोकांचा सामाजिक, धार्मिक आणि लोकसाहित्याच्या अंगाने शोध घेतला गेला. यात मानववंश शास्त्रज्ञ, धर्मप्रसारक व लोकसाहित्याचे अभ्यासक यांनी कष्टाने, मोठ्या

मेहनतीने याबद्दलची वस्तुनिष्ठ स्वरुपाची माहिती संकलित केली याचा उपयोग विविध क्षेत्रातील अभ्यासकांना झाला. 'विंचवाचे बिराड पाठीवर' या म्हणीनुसार याच पध्दत्तीचे जीवन जगणाऱ्या आदिवासी जमाती दऱ्याखोऱ्यात, काट-कपारीत राना-माळावर आपली पाले उभी करुन एक मानव जात-जमात जगत होती, दक्षिण अमेरिकेच्या ॲमेझॉन नदीच्या खोऱ्यात जन्मल्यापासून ते मरेपर्यंत गोलगोल फिरत, भटकत राहणारी प्राणीजगतांची जमात आणि आमच्या देशातली फिरस्ती आदिवासी लोकांची जात-जमात जवळपास सारखीच वाटते. शापित आदिवासी लोकांचे फार मोठे जग या देशाच्या मातीत पशुवत जीवन जगत होते, तरी या देशाची संस्कृती महान आहे, असे म्हटले जाणे, हा विरोधाभास वाटतो. असा प्रश्न कधीतरी मनात येऊन जातो.

देशाच्या राजकीय स्वातंत्र्यानंतर आदिवासीच्या बाबतीत सामाजिक घडामोडी घडत गेल्या आणि परंपरेने विस्थापितांचे जीवन जगणारा लोकसमुह हळूहळू आपपाल्या भूप्रदेशात स्थीरावू लागला. त्यांच्यात जागृती निर्माण होऊन त्यांना आत्मभान आले. आदिवासी समाज आदिम काळापासून अज्ञानी होता, पण आधुनिक काळात शिक्षणाचे वारे वाहू लागले तसे काही आदिवासी मुले शिक्षण घेऊन समाजाच्या प्रबोधना बरोबर वाचन, लेखन करु लागले यासंबंधी डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, "आदिवासी समाज निर्धन असेल, निरक्षर असेल पण तो असंस्कृत नाही, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.त्याला स्वत:ची स्वतंत्र आणि अर्थपूर्ण संस्कृती आहे. त्याला स्वत:ची बोली आहे. रीतिरिवाज आहेत. दैवते आणि धर्मविधि आहेत, सण-सभारंभ व साहित्य-कला आहेत." या वरुन आदिवासी समाज एक सांस्कृतिक वारसा जतन करणारा भारतीय भूखंडातील मानव समाज आहे.प्राचीन काळात सिधु संस्कृती ही अनार्यांची होती, तीला वैभवाशाली परंपरा होती हे उध्दवस्त झालेल्या 'मोहोजोदारो' व 'हडप्पा' या दोन शहरावरुन लक्षात आले.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

➢ *आदिवासी लोकांचे लोकसाहित्य -*

आपल्या देशाचा जवळपास वीस टक्के भूभाग आदिवासी लोकजमातीने व्यापलेला आहे. त्या प्रत्येक जमातीची एक स्वतंत्र बोलीभाषा आहे. त्यांची रहानीमान, चालिरीती, रुढी, परंपरा, पोषाख, सण-उत्सव, लोकदैवते, कलाकैशल्य, लग्नविधी व नाचगाणे वेगवेगळी आसतात. त्याचे जीवन मुळी उत्सवप्रिय असते. नाचगाणे हे मनोरंजनाचे केवळ साधनच नाही तर दैवतांचा कौल घेण्यासाठी सुध्दा ते नाचगाणे करतात. लोकसाहित्यांच्या अभ्यासकांनी ठाकर, वारली, पावरा, कातकरी माडिया गोंड यांच्या लोकगीतांचे संकलन केले आहे. उदा.

1. ठाकर लोकगीत-

"धावली चंद्रकळा खेळाया निघाली
खेळता खेळता बाई, गोविंदानी देखिली
नको र गोविंदा देखू ..
मी होईन हरिन तू होय रं पाडस"

2. वारली लोकगीत -

चंदा रे सूरया नमू लागल्या
ढगेसर देवा, नमू लागल्या
ताडेसर देवा, भाडेसर देवा
लंका रामाला नमू लागलं"

अशा रितीने लोकगीते संकलन झाले आहे.

आदिवासी लोकसाहित्य हे पारंपरिक असून मौखिक पध्दतीने जतन केले आहे. लोकसाहित्याचा अभ्यास हा अलीकडे काही काळापासून केला जात आहे. या पूर्वीही आदिवासी लोकांचे लोकसाहित्य प्रचलित होते, डोंगर,जंगल,दऱ्या-खोऱ्यात व रानावनात फिरस्ती जीवन जगणाऱ्या लोकांनी, पिढ्यान-पिढ्याचे लोकसाहित्य मौखिक पध्दत्तीने जतन करुन ठेवले होते. आधुनिक काळात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली आणि जंगलातल्या,

आदिवासी लोकांच्या लोकसाहित्यकडे अभ्यासकांचे लक्ष गेले. भारतात जेथे असे लोक आढळतात तेथे त्यांच्या लोकगीते, लोककथा, परंपरा, उत्सव व देव-दैवते यांचा बारकाईने अभ्यास केला जाऊ लागला. 1945 साली 'द वारलीज्' हा ग्रंथ के. जे. सावे यांनी प्रकाशित केला. यात वारली लोकांच्या सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकला गेला. वारली लोकांच्या लोककथा व लोकगीत यांचा थोडक्यात परिचय झाला. परधान या आदिवासी जमातीवर 1946 साली ग्रंथ प्रकाशित झाला. यातून परधान जमातीच्या लोककथा व लोकगीते यांचा आढावा घेतला आहे. डॉ. भाऊ मांडवकर यांनी कोलाम, परधान, कोरकू, भिल्ल व गोंड या सारख्या अनेक आदिवासी लोकांच्या लोककथा, लोकगीत व दंतकथा यांचा संग्रह केला. पुढे 1983 साली 'लोकराज्य' अंकाच्या 'आदिवासी विकास विशेषांकात' 'विवाहप्रसंगी गावयाची माडिया गीते' हा लेख प्रसिध्द झाला. तर 'हाकारा' त्रैमासिकात परधानाच्या 'शिमगा फागावरील' विविध लोकगीतांचा परिचय करुन दिला गेला.

यानंतर महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी जमातींच्या लोकसाहित्याचे संकलन महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समितीच्या अध्यक्षा व लोकवाङ्‌मयाच्या अभ्यासिका डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी केले होते. 1982 साली डॉ. बाबर यांचे 'आदिवासींचे सण उत्सव' हे संपादित पुस्तक प्रसिध्द झाले. डॉ. प्रभाकर मांडे यांचे 1975 साली 'लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह' या पुस्तकातून सातपुडा पर्वतातील भिल्लांच्या लोकगीतांचा परिचय व भामरागडाच्या दुर्गम भागातील माडिया गोंड या आदिवासी जमातीचा जीवन परिचय करुन दिला आहे.

आदिवासी लोकांत लोकगीता बरोबर लोककथागीत पाहायला मिळतात. दुर्गा भागवत यांच्या मताप्रमाणे रामायण आणि महाभारत या आर्ष महाकाव्याचे संदर्भ आदिवासी लोकसाहित्यातून येताना दिसतात. उदा. भारतीय समाज जीवनात गौरीचा सण सर्वत्र साजरा केला जातो, भिल्ल आदिवासी स्त्रीया या सणाला महत्त्व देतात, भिल्ल स्त्रीच्या लोककथागीतात संदर्भ येतो, नदीच्या काठावर

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

सोन्याच्या पिंपळाला चांदीच्या दोऱ्यांचा झोका बांधला आसून त्यावर शंकर झोपलेले आहेत,पार्वती देवी झोका देते आहे, झोका देता देता काय घडले याचे वर्णन या गीतात येते.

"झोका देता तुटना हार व माय
मोती झायात दानोदान व माय
येची येचीसना भरन्यात गोनी व माय
गोनी जाऊ द्या वऱ्हल्या रानी व माय,"

अशा काही लोककथागीतांचा उल्लेख येतो. यावरुन उत्स्फुर्त, मौखिक पध्दत्तीने जतन केलेले, व पारंपरिक असून एका पिढीकडून दुसऱ्यापिढीकडे संक्रमित होत आलेले हे लोकसाहित्य आहे.

➢ *आदिवासी लोकांचे देव-दैवत -*

खानदेशात देवदेवतांची भक्ती-भावाने पूजा करणारे आदिवासी मोठ्या संखेने दिसून येतात. दैवत-पूजा आदिवासी लोकांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. निसर्ग पूजा, दैवत-पूजा आणि प्राणीपूजा मानणारा, आपला प्रचलित धर्म सोडून अन्य कोणत्याही धर्माचा स्वीकार न करणारा मूळ निवासी हाच आदिवासी होय. प्राचीन काळापासून आदिवासी लोक मैखिक पध्दत्तीने लोकगीत गात आले आहेत. उदा. प्राणीपूजा करताना भिल्ल लोक गीत गातात,

" भिलभूमी, भिलभूमी, भिलभूमी, जय माता भिलभूमी जय!
बेनी डोगा बिचमेने बोही तोपप्तीए रेवाय खाड्या माता
भिस भूमी जय!"

याचा अर्थ असा हे भूमाता! तुझा जयजयकार! सातपुडा पर्वत व मांगीतुंगी पर्वत यामध्ये असलेल्या तापी व रेवाय नद्या आहेत. तश्या या भूभागावर इंदोल देवी व देवमोगरा हे देव आहेत या देवामुळे आमची दु:ख नाहिशी होतात, आदिवासीची लोकदैवते ही पर्यावरणाशी निगडीत आहेत, अशा लोकदैवतामुळेच आपली पोरंबाळे, जनावरे सुखी राहातात अशी त्यांची श्रध्दा असते. आजही महाराष्ट्राच्या काही भागातून आदिवासी जमाती, फिरस्ती जीवन जगत आहेत. त्यातील

काही जमातींनी आपल्या जीवन पध्दत्तीत बदल केला असला तरी त्यांनी आपली संस्कृती जतन केली आहे. आदिवासी जमातीत वैदू, कैकाडी, पारधी, गोपाळ, भिल्ल व कोरकू या जमाती वर्षातून एकदा लोकदैवतांच्या उत्सव प्रसंगी एकत्र येतात, या उत्सवात पारंपरिक नाच-गाण करुन लोकदैवतांचा जागर केला जातो. साधारण पौष महिन्यात महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी छोट्या मोठ्या यात्रा भरतात, अशा वेळी दैवतांना बोललेले नवस फेडण्यासाठी आदिवासी लोक उत्सवात सहभागी होतात. 'उरअम्मा' ही कैकाडी लोकांचे लोकदैवत आहे. मढीचा 'कान्होबा' हे फिरस्ती आदिवासी लोकांचे लोकदैवत आहे. सातपुड्यातल्या आदिवासी दैवता विषयी डॉ. साहेबराव खंदारे म्हणतात, " सातपुड्यातील आदिवासीच्या मुख्य ग्रामदेवता 'वाघदेव' आणि 'इंदलदेव' हा वाघाचं दैवतरुप म्हणून हे आदिवासी त्याची पूजा करतात. कारण डोंगरदऱ्यात असणाऱ्या त्यांच्या पाड्याचा खरा शत्रू म्हणजे वाघोबा, त्यांच्या पाळीव पशुंना आणि माणसांना येथील वाघाचा दगाफटका होऊ शकतो. अशा विघ्नेश्वराला ते देव मानतात. आदिवासीच्या प्रत्येक पाडावर वाघोबाच्या नावान चार दोन शेंदुर लावलेले गोटे दिसून येतात, 'वाघदेव' सहसा गावाच्या वेशीवर असतो." नांदेड जिल्ह्यातील माहेगाव येथे दरवर्षी खंडोबाची यात्रा भरते, या प्रदीर्घ चालणाऱ्या यात्रेला विविध प्रदेशातून आदिवासी लोक मोठ्या संख्येने येतात. कोरकु या आदिवासी लोकांचे 'मुठवा' हे लोकदैवत आहे, आदिवासी त्या त्या ऋतूमध्ये आपापल्या दैवतांचा नैवद्य, नवस, पूजा करायला विसरत नाहित. नृत्य,गायन करुन या देवतेला प्रसन्न केले जाते. वारली या आदिवासीची लोकदेवता 'वाघ्यादेव' आहे. कोकणात रत्नागिरी जिल्ह्यात राजपूर तालुक्यातील आदिवासी लोक 'आर्या दुर्गा मातेची' आराधना करतात. ही लोकदेवता जागृत असल्याचे ते मानतात.

➢ *निष्कर्ष : -*

आदिवासी जात-जमात ही प्रस्थापित समाज व्यवस्थेच्या चाकोरीबाहेर राहून जीवन जगत आली असली तरी, तो सुध्दा एक

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

भारतीय लोकव्यवस्थेचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. हे समजल्यावर त्यांच्या विषयी जागरुकता निर्माण झाली, त्यांचे जीवन संदर्भ संकलन केले जाऊ लागले. यातूनच आदिवासी समाजाने मौखिक पध्दतीने जतन केलेल लोकसाहित्य प्रकाशात आले, संकलित केलेल्या लोकसाहित्याचा व लोकदैवतांचा अभ्यास होऊ लागला. यावरुन एक गोष्ट लक्षात येते की, ही आदिवासी जात-जमात जरी गावगाड्यात नसली तरी त्यांच्या लोकवाङ्:मयावरुन हे निश्चितपणे सांगता येते, ही भटकी, आदिवासी जात-जमात भारतीय संस्कृतीचा एक मौल्यवान हिस्सा आहे.

➢ *संदर्भ* -

1. आदिवासी साहित्य स्वरुप आणि समीक्षा - डॉ. विनायक तुमराम
2. लोकसाहित्य स्वरुप आणि विवेचन- डॉ. पुरुषोत्तम कालभूत
3. लोकदैवते आणि रथोत्सव- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
4. लोकसाहित्य संशोधन आणि समीक्षा- डॉ. विश्वनाथ शिंदे

इतिहास

संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक
डॉ. संजय गायकवाड

Lulu Publication
2020

342

10	खिस्ती धर्मातील पंथ व त्याचे तत्त्वज्ञान: एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	47
11	प्राचीन भारतीय आयुर्वेदीक चिकित्सा पध्दती विशाल विजय फुटाणे डॉ प्रा प्रभाकर कोळेकर	55
12	प्रबोधन ठाकरे यांचे हिंदू समाजजीवनाची चिकित्सा श्री बापूराव घुंगरगांवकर	78
13	ॲनाल्स परंपरा की उपलब्धी: स्थानीय इतिहास लेखन Prof. Dr. Sanjay Gaikwad	83
14	IMPORTANT AND CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA Prof. Battul Surekha Narhari	91
15	IMPORTANCE OF JAIN PILGRIMAGE TOURISM SPECIAL REFERENCE OF MAHARASHTRA Dr. Sainath Kabade	103
16	A CRITICAL STUDY OF FEMINISM IN RAMA MEHTA'S "INSIDE THE HAVELI" Miss. Patil Bhagyashri Siddharam	107
17	CRITICAL ANALYSIS OF GIRISH KARNAD'S 'TALE-DANDA' AS A HISTORICAL PLAY Mr. Ruge Kamalakar Shivalingappa	113
18	CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR Prof. Arun Vitthal Sonkamble Prof. Harshal Shashikant Shinge	118
19	HISTORY OF INDIAN COINS Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	130

CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR

Prof. Arun Vitthal Sonkamble.

Chh Shivaji Night College of Arts and Commerce, Murarji Peth, Solapur.

Prof. Harshal Shashikant Shinge

Abstract:

The power loom sector forms the prime driving force in Solapur's economy in terms of employment and monetary gains both in rupee and FOREX terms. It carries two geographical indicators to its credit namely Solapur chaddar and Solapur terry towel. Yet this sector faces a serious challenge in the form of shortage of skilled labour and industrial sickness. This paper attempts to investigate the issue from the point of view of social security (Provident Fund) and labour participation.

Methodology:

The literature review included laws, government schemes and program and their draft, previous research, etc. the methodology also included sample survey through questionnaires and personal interviews including all the stakeholders like key government officials, employees, labour and social welfare activists and organization, trade unions, employers association, etc. the key informants were purposefully selected taking into consideration the short period of the research.

Scope of the study:

The study primarily deals with the Solapur city power loom cluster. Except for Solapur specific data the general findings and conclusions may be shared by the whole power loom sector in India.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.
343

Keywords: Social Security, Power Loom sector, Provident Fund, Geographical Indicator, Formal Economy, Informal Economy, Industrial Sickness, Make in India, Demographic dividend, Jobseekers, Job dignity, Labour unrest.

Introduction:

Solapur city has a long tradition of composite textile mills, which presently has totally declined. The present study deals power loom based textile industry. It is the first powerloom textile cluster in India where there is an organized demand from the labour for the implementation of the PF scheme. The EPF scheme is designed to fulfil the directive principle of state policy1 stated under Art 41 which puts the responsibility upon the state to provide public assistance in case of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of underserved want. Thus this paper attempts to find out the challenges faced by the sector in general and the implementation of employees' provident fund and miscellaneous provisions Act 1952 in particular. The three schemes2 managed under the act are as follows.

- Employees provident fund scheme (EPF) 1952
- Employees pension scheme (EPS) 1995.
- Employees deposit linked insurance scheme (EDLI)-1976.

The above three schemes together provide comprehensive retirement security to its enrolled members, the EPF offers accumulated corpus at superannuation and also facilitates advances for various exigencies like marriage, health issues, housing, etc. while the EPS provides lifelong pension to the member and its family. The EDLI offers insurance benefits to the kin in case of the unfortunate death. For its implementation, an establishment should employ more than 20 workers. The contributions in the scheme are as follows.

•	Employer	12 % (8.33%-goes for pension and 3.67%-goes for PF) 01 % (0.5% goes for EDLI scheme contribution and 0.5% for Administrative charges)
•	Employee	12%
•	Total	25%

College

344

The success of the scheme can be judged from the following achievements mentioned on the EPFO website. With the coverage of only 6 major industries in 1952 and total accounts of 12 Lakh belonging to about 1400 establishments. The organization presently covers 190 industries, with over 20 Corer accounts in over 11.3 Lakh covered establishments. With its subscriber base, EPFO is one of the largest social security providers globally offering occupational provident funds, pension, and insurance.

To expand the reach of the scheme the GOI launched the Pradhan Mantri Rojgar Protsahan Yojana3 (PMRPY) with effect from August 2016. It aims to incentivize employers to recruit unemployed persons and also to formalize the informal employees with the fulfilment of some conditions the government is to bear the employees share. In spite of such a move from the government, it is an irony that the power loom sector in Solapur being old experienced & earned goodwill name and fame still majority workers engaged in this sector are deprived of legally available social security measures such as life insurance, accident insurance, disability insurance, old age security, pension, health insurance, and related facilities, unemployment allowance, etc. In other words, the sector is unorganized / informal in nature.

Brief Information about Solapur city textile cluster

Solapur has a long tradition of composite textile mills which today has declined completely. The focus of the study is on the power loom textile cluster which is presently highly decentralized in terms of location. Most of the power loom units are situated in and around the MIDC area on the Akkalkot road, and the area of city popularly known as 'Purva Bhag' (east side of the city which includes Daji peth, sakharpeth, Ravivar peth new and old pacchha peth etc). Amongst the popular products of Solapur textile cluster 'Chaddar' and 'Terri Towel' carry Geographical Indicator. 'Satranji' and 'Bedsheets' are other popular products. The majority of the cluster units are of the integrated type where the raw material yarn is processed in

house up to the final product. Majority units employ traditional shuttle looms which require low investment though some units are upgrading to the latest Rapier looms. The chief raw material required is a cotton yarn which previously was procured locally, through local Marwari traders. According to DISH (Department of Industrial Safety and Health) data, the sector involves 19268 WORKERS (MALE = 20227; FEMALE = 2957). And according to the labour union data, the sector involves more than 13000 plus power looms that employ more than 42000 plus workers engaged in the varied production process as shown below.

Doubling (here single yarn is converted into double yarn for strengthening the yarn)

⇩

Yarn Dyeing (colouring the yarn)

⇩

Winding (After dyeing yarn, is winded to bobbins and cones)

⇩

Warping (Here again the yarn is winded to the beam according to designed pattern then the beams are taken for weaving)

⇩

Weaving is done on powerloom

⇩

Cutting & Stitching & cleaning (Quality control)

⇩

Packing

⇩

Dispatch (of the final product)

Apart from this in-house division of labour there is a bulk of labour which works separately and exclusively in yarn dying units.

The working hours include 12 hours per day for each worker. The duty timings are as per the convenience of the workers. Till 1984 the workers were paid a fixed rate, however

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Sh. Shivaji Night College
345

later on the method of payment based on piece rate got established which continues even today in the conventional shuttle loom units. It's known that the workers working on rapier looms are paid fixed wages on a per-day basis. Due to the unstable salary pattern, the salary of workers varies. As per the discussion with owners and workers, the following is the scheme of payment with little bit variations.

Sr. No.	Type of Worker	Nature of Work	Average monthly salary in Rupees
1	Munim	Over all factory supervisor	7000 to 8000
2	Jobber	Actual process supervisor	10000 to 12000
3	Lessing master	Designer	5000 to 6000
4	Loom worker	Actual product manufacturer	According to piece rate conventional shuttle loom-300 to 350 /day Rapier loom-500/day
5	Stitching, cutting, cleaning, packaging worker's	Quality control	Are either paid fixed salary or paid on lump sum basis depending upon number of pieces dealt.

The payment is made in cash on a weekly basis, apart from regular wages annual Diwali bonus of 5000 to 6000 or 1-month salary is paid to the worker. In the case of normal need, there is a system of taking an advance salary. In case of medical contingency a lump sum amount is paid as per credit of the worker and his track record normally 2500 to 3000 Rupees is advanced which is later on recovered through wage cut per week.

The workers are benefitted from a yearly salary hike of a mere 8 to 12%.

A nominal Attendance muster is kept for record of worker's attendance and it is maintained at the company level. Apart from this, the workers are not registered for any legal requirements or social security entitlements. Thus it is clear that the workers are being denied any of the social security entitlements which are available for workers in the organized sector. Therefore the power loom cluster in Solapur is unorganized and highly decentralized in which labour enjoys no job security and social security. Hence young generation job seekers are Unwilling to join the sector due to lack of job dignity. So the labour market is highly unstable due to high labour mobility. This goes against the demographic dividend theory and also the new industrial policy of the Government of India which aims to make India the manufacturing hub of the world through its flagship program 'Make In India'. It also aims to generate quality employment thus transforming the informal sector to formal.

One interesting fact observed in this sector is, generally, it is believed the caste economy works in the interest of fellow caste members due to the strong bond of caste fraternity. In the power loom sector of Solapur majority of the owners and workers belong to the same caste group of Telugu speaking 'Padmashali Samaj', then to the owners are not ready to share the fruits of profit with their fellow caste brethren. Thus, this becomes a classic case in which caste fraternity is overtaken by economic interest.

Before proceeding any further it becomes necessary to understand the issues, role, and approaches of different stakeholders

The plight of the labour came to the forefront due to the rise of the cause of action from the Solapur Zilla Yantramaag Kamgar Sanghtana's series of complaints made to the office of regional provident fund commissioner Solapur for the implementation of provident fund scheme for the workers in

346

Himalaya Textile of Myakal family. Later on, the Laal Bavta Yantramaag Kamgar Union made its demand for extending the scheme in all the textile units in the Solapur cluster. The demand was made along with a list of 13850 power loom having 42267 workers and enclosing a list of names and signatures of 14479 workers engaged in these power looms. With these pressurising tactics like morcha, Demonstration and Hunger strike was adopted

As a response to this demand the Solapur Zilla Yantramaag Dharak Sangha a representative body of the textile owners put forward their core arguments to deny the implementation of the PF scheme. Firstly, as none of the units employs more than 10 employees hence it cannot be covered under the EPF and MP Act 1952. This was because of the introduction and adoption of the Unit System in 1976, under which a unit comprises 4 looms. The unit system enabled the owners to bifurcate the functions deliberately, unnaturally and artificially and divide the proprietorship amongst all blood relations within a family. Although situated on the same plot, used same entry and exit, used same factory floor, paid single property tax to municipality and utilized same landline phone number, a power loom unit for all legal purpose is considered as a separate and distinct legal entity having different setup, different ownership for all official purpose and there is no functional interdependency and integrity among the power loom unit. But this argument couldn't stand as it was made clear after a thorough study and crucial inputs provided by the labour union that confirmed the functional interdependency, geographical proximity, unity of ownership and purpose of the manufacturing process.

The second argument was related to the weak condition of the sector due to low productivity, increasing yarn rates, high-cost infrastructure facilities, tough competition from other textile mills, and fake production of Solapur's product by other clusters, etc. The implementation of GST has added burden and in this situation application of the EPF act may put the entire power

loom industry into more trouble and lead to industrial sickness creating labour unrest.

Thorough attempts made by the PF office through meeting and discussion for raising the awareness of all the stakeholders were exhausted due to adamant stand taken by the owners by exercising the shutdown of factories twice. The owner also tried to solve the administrative issue judicially, it also got politicized. This misunderstanding and choice of the wrong method stood as a challenge in the smooth implementation of the scheme.

After wider consultation, the owners failed to understand the immediate implementation is in their interest. The benefits of the implementation of EPFO can be in the following ways.

- Supply of abundant skilled labour, good labour retention and productivity.
- Product diversification due to the availability of skilled labour.
- This may bring stability, vibrancy in the sector.

This lack of understanding is a challenge in the implementation of the PF scheme. The ones who have understood these benefits have started registering themselves from June 2019 onwards individually. But still, the majority of owners have not taken any concrete steps. Hence the factory gates with a signboard of 'Wanted Labour' have not yet changed. The sector is still underperforming of its potential and is on the verge of collapse shortly under its burden of ignorance and No To Change attitude. To avoid this, the following issues discussed need a serious thought process.

Issues to be considered by the owners:

- Prompt record-keeping of labours and providing them their legal social security entitlements will provide them with stable skilled and highly productive labour.
- Prompt, truthful and honest account keeping will help them benefit from government schemes like ATUFS and increase their access to quality finance from banks.

Librarian
Chh. Shivaji Night College
L.C. CSNC SOLAPUR

347

- Adaptation of the latest technology in the form of rapier loom is the need of the hour to deal with rising competition. The advantages of rapier looms can be in the following ways.
  - Its installation requires no new infrastructure.
  - It requires the same space as the shuttle loom.
  - It requires low maintenance but high efficiency.
  - High productivity, high quality due to defect-free cloth.
  - Less noise pollution, good for the work environment.
  - More power saving compared to shuttle loom.
  - Its operation requires no intensive kind of special training hence in the future period the current labour can be employed without endangering its employment.
  - 10% subsidy is available under ATUFS also additional state government incentives.
  - Thus the adoption of rapier loom will help enhance both quantity, quality of the product and the business.

Issues to be considered by the labours

- With changing times and rising competition labour needs to keep pace with it by adopting new skills
- Workers need to give away Pastime Work Culture attitude and learn and adopt promptness in duty hours, increase in work efficiency, avoid unnecessary absenteeism, lead a healthy addiction-free personal life.

Issues to be considered by the local political leadership and local government

- The immediate requirement is to provide world-class infrastructure thus the leadership is expected to work towards achieving this goal.
- Give up an attitude of politicizing every small issue.
- The local government has a crucial role as it directly benefits from the property tax coming from the sector.
- The leadership, local government and local education department in collaboration should immediately work towards the establishment of an independent 'Textile

348

Research Institute', as presently in Solapur only a diploma in a textile engineering course is available for generation of skilled human resources in this sector. An ITI course also needs to be developed keeping into view the specific requirements of this sector.

- The leadership along with different stakeholders is expected to develop health infrastructure through modernization and expansion of ESI and civil Hospital keeping in view the health requirements of this sector.

Issues to be considered by the EPF office

Solapur is the only place in India where there is a demand for implementation of EPF scheme in the power loom sector with this it has emerged as a pioneering example. In this regards the Solapur EPF Regional Commissioners office deserves special appreciation for their sincere efforts made for the implementation of the EPFO scheme in Solapur's power loom sector. If this example is replicated all over India, it will benefit such sector in which According to textile ministry data6, there are approximately 3.86 Lakh Powerloom Units with 24.86 Lakh Powerloom. Around 57% of the textiles produced in India is done on Powerloom, most of them being in SSI units. More than 60% of fabric meant for export is also sourced from the Powerloom sector. It provides employment (direct/indirect) to 44.18 Lakh (approx.) persons in the country'.

- There should be an immediate amendment7 to the EPF and MP act 1952, to remove the restriction of the 20 or more employee strength. The benefits shall be extended to all cottages, small and large scale industries.
- The present approach is employer centric thus coverage is left to the mercy of the employer. Thus large scale awareness cum enrolment drive on the factory spot is required for that the EPF office needs to increase its strength of officers and employees through a new recruitment drive.
- To encourage the employees, a system of graded contributions may be introduced to lessen the burden of the employer.

Employing 50 or more	-	12% and above.
Employing 20 or more	-	12%
Employing 10-20 or more	-	08%
Employing 01-09 or more	-	06%

- The present wage ceiling of 15000/- per month should be removed.
- Other procedural reforms related to the settling of claim in the earliest period should be introduced.
- Massive awareness programs along with strict enforcement of penal provisions of the act should be periodically brought to the notice of the employers by way of open advertisements to enable them to aware of dangers of non-payment of statutory dues.

The issues to be considered by the state and central government

The state government labour welfare department needs to proactively take measures to register the labours, create an up-to-date data bank of registered labours, employed in each unit. The same data should be mandatorily shared and cross-verified by the EPF and ESI office. To bring smoothness in availing the welfare benefits a Smart Labour Identity Card should be introduced by labour, ESI, EPF offices integrally. The Smart Card should be issued to all kinds of labours including permanent, casual, contractual labours, etc. Undertake awareness camps, frequent and strict on-site physical inspection, prompt and strict enforcement of labour laws, labour welfare schemes, etc.

The government should ensure the strict enforcement of the minimum wages Act 1948. Along with its amendments, it should also periodically revise the wages and index it with the prevailing inflation rate.

In the era of globalization, liberalization, outsourcing, hire and fire, disintegrating families and social affiliations every worker is vulnerable in terms of job, income and social security.

The families will see the children, younger and older people working just for the sake of food, without any saving and social security. To develop this sector bringing together heavy investment, infrastructure, technology and skilled human resource obtained through H R Development Facilities & Training Centre are urgently required. The government policy needs to focus on this. This can be done by declaring Solapur as a textile cluster of national importance. Distributing the fruits of growth by applying principles of redistributive justice, under government regulation is the only way out to bring about peace, development, and prosperity in this sector, which will logically contribute to the national economy.

REFERENCES:

1. M. Laxmikant 2004. Indian Polity, TMH New Delhi. Page 72.
2. http://epsindia.gov.in/site.doc/PDFs/EPFO_FD/EPFO_Journey.pdfs. 02/12/2019
3. http://epsindia.gov.in/site.doc/PDFs/EPFO_FD/EPFO_Journey.pdfs. 02/12/2019
4. Laal Bavta Yantramag Kamgar Union & DISH Office, Solapur.
5. http://texmin.nic.in/sites/default/files/Atufs_resolution_0.pdf
6. http://texmin.nic.in/sites/default/files/Revised%20CPCDS%20guidelines.pdf
7. http://mpra.ub.uni-muenchen.de.05/12/2019.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.
349

इतिहास

संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

166

इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन

संपादक

डॉ. संजय गायकवाड

Lulu Publication
2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

10	खिस्ती धर्मातील पंथ व त्याचे तत्त्वज्ञानः एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	47
11	प्राचीन भारतीय आयुर्वेदीक चिकित्सा पध्दती विशाल विजय फुटाणे डॉ प्रा प्रभाकर कोळेकर	55
12	प्रबोधन ठाकरे यांचे हिंदू समाजजीवनाची चिकित्सा श्री बापूराव घुंगरगांवकर	78
13	ॲनाल्स परंपरा की उपलब्धीः स्थानीय इतिहास लेखन Prof. Dr. Sanjay Gaikwad	83
14	IMPORTANT AND CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA Prof. Battul Surekha Narhari	91
15	IMPORTANCE OF JAIN PILGRIMAGE TOURISM SPECIAL REFERENCE OF MAHARASHTRA Dr. Sainath Kabade	103
16	A CRITICAL STUDY OF FEMINISM IN RAMA MEHTA'S "INSIDE THE HAVELI" Miss. Patil Bhagyashri Siddharam	107
17	CRITICAL ANALYSIS OF GIRISH KARNAD'S 'TALE-DANDA' AS A HISTORICAL PLAY Mr. Ruge Kamalakar Shivalingappa	113
18	CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR Prof. Arun Vitthal Sonkamble Prof. Harshal Shashikant Shinge	118
19	HISTORY OF INDIAN COINS Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	130

168

ख्रिस्ती धर्मातील पंथ व त्याचे तत्त्वज्ञानः एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर

• प्रास्ताविक :-

जगाच्या निर्मितीचा विचार करता काही महत्त्वाच्या बाबींवर लक्ष केंद्रित करावे लागते ते म्हणजे निसर्ग, मानव आणि मानवाशी संबंधीत असणा-या विविध संकल्पना मानल्या जातात. जगात धर्माची निर्मिती कोणी केली याचे उत्तर कोणत्याही तत्ववेत्यास वा विचारवंतास सांगता यंणार नाही. विश्वनिर्मिती बरोबरच त्याचे दैनंदिन वागणे, व्यवहार, विचारपध्दती गरजा आणि षडःरिपू यांच्यातून एक शिस्तबध्द अशी कल्पना बाहेर आली. जिला धर्म असे संबोधले गेले. मानवाने कसे वागावे आणि दुस-याशी त्याने कसा व्यवहार ठेवावा याचे जे अलिखित नियम तयार झाले. त्यातूनच धर्म व धर्मग्रंथांची निर्मिती झाली असावी. माणूस स्वतःसाठी कसे जगतो यापेक्षाही दुस-यासाठी कसा वागतो यातूनच धार्मिक संकल्पना बाहेर पडल्या असाव्यात कारण सृष्टीच्या निर्मिती पासून आज पर्यंत एक तत्व महत्त्वाचे ठरले आहे. मानवाची वैयक्तिक आयुष्यातील चूक किंवा वागणे हे त्याच्या स्वतःवर परिणाम करणारे असते, परंतु याच मानवाची सार्वजनिक आयुष्यातील चूक व वागणे हे सभोवतालच्या समाजावर विघातक हल्ला करणारे असते. म्हणूनच वैयक्तिक व सार्वजनिक क्षेत्राकरिता मानवा करीता काही नियम, कायदे काही बंधने घालण्यात आली गरजेप्रमाणे आणि जगाची वाटण्या होत असताना त्यात बदलही झाले मात्र तत्व चिरस्थायी राहीले ते म्हणजे सत्य, सचोटी, प्रामाणिकता, सहनशिलता आणि दुस-यास त्रास न देण्याची प्रवृत्ती यातूनच विविध धर्म व धर्मग्रंथ निर्माण झाले. एक मात्र निश्चित की जगातील कोणत्याही धर्माचा केंद्रबिंदू हा मानव राहिला.

• ख्रिस्ती धर्मातील पंथ व उपपंथ :-

धर्म स्थापना आणि धर्मग्रंथ या घटना सर्वच धर्माबाबत घडत आलेल्या आहेत. धर्मस्थापना करणे ही कोणतीही सक्तीची जुलमाची वा नेमून दिलेली कामगिरी नसे. तर ती एखादया सृजनशील मानवाच्या अंतःप्रेरणेतून स्वच्छेने निर्माण झालेली एक संकल्पना होय. जी संकल्पना धर्मसंस्थापक व धर्मग्रंथ म्हणून चिरंजीव स्वरुपात समाजामध्ये टिकून राहिलेली आहे. जगामध्ये कोठेही व कधीही धर्मसंस्थापक व धर्मग्रंथ निर्माण झाले असले तरिही त्यामधून फक्त मानव जातीचे कल्याण हेच तत्व

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

सांभाळलेले दिसते. धर्माला देश प्रांत भाषा हयांचे बंधन नसते. म्हणूनच धर्मग्रंथ व संस्थापक हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच मिळतात. हिंदू धर्म, ख्रिस्ती धर्म, यहुदी धर्म, मुस्लिम धर्म अशी अगदी ठळक उदाहरणे आहेत आणि ठळक असे धर्मग्रंथ ही आहेत. ज्यामधून जिवनाचे तत्वज्ञान जगासमोर येते असे असताना प्रत्येक धर्मामध्ये पंथ व उपपंथ का निर्माण झाले ही न सुटणारा हा प्रश्न आहे अगदी अचूक उत्तर मिळाले नाही तरी जवळपास जाणारे उत्तर अभ्यासा अंती समोर येते ते असे प्रत्येक धर्म संस्थापकास त्याच्या त्याच्या काळात राज्यकर्ते समाज आणि धर्ममार्तंडाकडून विरोध झालेला होताच धर्मसंस्थापकांची मानवजातीच्या कल्याणाची तळमळ या विरोधकांना कधीच समजलेली नव्हती. म्हणूनच धर्मसंस्थापकांना खडतर मार्गातून आपले कार्य करावे लागलेले होते आणि त्यांच्या कार्याची खरी जाणीव झालेली होती. अनुयायांनी धर्म प्रमुखांची तत्वे व जीवन प्रणाली जतन करुन ठेवलेली होती त्यातून धर्मग्रंथाची निर्मिती झाली. परंतु अशा धर्मग्रंथांना आचरणात आणत असताना अनुयायांमध्ये तत्व भिन्नता, विचार भिन्नता येणे अगदी स्वाभाविक होते. म्हणूनच जगातील प्रत्येक धर्माचे व धर्मग्रंथाचे आचरण करीत असताना भिन्नता आली. एकाच धर्माच्या आचरणात फरक पडला व त्यामधून त्या त्या धर्माचे पंथ व उपपंथ निर्माण झाले. विचारसरणी प्रमाणे देव दैवतांवरुनही पंथाची निर्मिती झाली. प्रतिमा व परोगामित्व यामुळे तर पंथ निर्मितीस अधिक चालना मिळाली इतर धर्माप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मातही पंथ व उपपंथ निर्माण झाले. ख्रिस्ती धर्माच्या स्थापनेनंतर आणि बायबल निर्मितीनंतर ख्रिस्ती धर्मामध्ये विविध पंथ निर्माण झाले. ख्रिस्ती धर्माचे मुख्य दोन पंथ महत्वाचे मानले जातात. ते म्हणजे रोमन कॅथॉलीक पंथ आणि प्रोटेस्टंट पंथ हे होत. या शिवाय जेसुईट पंथ व क्विकर पंथ ऑग्निकन, प्रस्बिटेरियन, बॅप्सीष्मा, मेथडिस्ट इ. पंथ निर्माण झालेले होते. ख्रिस्ती धर्माचे पंथ व उपपंथ पाहण्यापूर्वी ख्रिस्ती धर्मापूर्वीची आणि येशूच्या जन्मपूर्वीची माहिती घेणे येथे योग्य ठरेल. आज पलेस्टाईन म्हणून जे शहर प्रसिध्द आहे. ते मध्य पूर्वेत यहुदा लोकांचे वस्तीस्थान होते. यहुदिंचे ईश्वराबद्दलचे ज्ञान प्रगल्भ असले तरीही त्याच्या राज्यात ख्रिस्त पूर्व २०० वर्षे फार अंदाधुंदी होती. यहुदी राजसत्ता नष्ट झाली होती. व यहुदिया हा प्रांत रोमन साम्राज्याच्या अधिपत्याखाली गेला. या प्रांतात रोमच्या बादशहाने शांतता, सुव्यस्था निर्माण केली. मात्र यहुदिंचा धर्म सकल्प आला. या लोकांना एकच आशा होती की सर्व जगाला तारणारा मसिहा स्वर्गातून आपल्या राज्यात अवतरेल व तो सर्वांचा उध्दार करेल. यहुदिया प्रांतात जेरुसलेम जवळ बैथलम हे गाव होते. येथेच कुमारी मेरीच पोटी एक तेजस्वी पुत्र जन्माला तोच येशू होय. जन्मल्यापासूनच या पुत्राचे विशेष गुण लक्षात येवू लागले. त्याच्या अंतर्गत असणा-या शक्तींची जाणीव येशूलाही झाली. आपण परमेश्वराचे कार्य करण्यासाठी पृथ्वीवर आलो आहोत असे तो सांगू लागला आणि

नाना चमत्कार करु लागला. यामुळे जुन्या व सनातनी लोकांना त्याचा द्वेष वाटू लागला कारण त्यांचे महत्व आणि मिळकतही कमी झाली ते येशूच्या विरुध्द सामान्य जनतेत प्रचार करु लागले. येशू ढोंगी व पाखंडी आहे. असे ते म्हणू लागले यातूनच येशूला न मानणारे असे दोन गट समाजात निर्माण झाले. स्वार्थी व संपत्ती लालूच असणा-या सनातनी कर्मठ लोकांनी येशू विरुध्द राजसत्तेचे ही कान फुंकले जेरुसलेमच्या राजाने येशूला पकडले व सुळावर चढविले. येशूने वधापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तो पुन्हा तिस-या दिवशी प्रगट झाला. मृत्यूनंतर येशूचे महत्व सर्वांना पटले. आणि ते येशूचा आणि त्याच्या तत्वप्रणालीचा उदोउदो करु लागले. येशूची चिरंतन मुल्ये टिकून राहावी म्हणून बायबलची निर्मिती झाली. अशा रितीने ख्रिश्चनांचा धर्म व धर्मग्रंथ यांची निर्माण निर्मिती इ. स. च्या पहिल्या शतकात झाली. धर्म ग्रंथाची निर्मिती झाल्या नंतर त्या प्रमाणे आचरण करण्याची वेळ जेव्हा आली. तेव्हा अनुयायांमध्ये मतभिन्नता आली. यातूनच पंथ व उपपंथ निर्माण झाले. त्याची थोडक्यात माहिती घेणेही या विषयाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. केवळ ख्रिस्ती धर्मामध्ये पंथ व उपपंथ निमौण झालेले आहेत. पंत व संप्रदाय ही एखादया धर्माच्या दैनंदिन आचरणातील भिन्न अशी सामाजिक मानसिकता असते. तसे पाहिल्यास अनादि अनंत असा परमेश्वर एकच आहे. त्याला कोणी राम म्हणेल तर कोणी विष्णू कोणी येशू म्हणेल तर कोणी पैगंबर मात्र या सर्वांचे एकच केंद्रस्थान ते म्हणजे एक शक्ती. हिंदू धर्मात दत्त संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, भागवत संप्रदाय निर्माण झालेत. तर बौध्दांकडे महायान व हिनयान असे पंथ पुढे आले. तसेच ख्रिस्ती धर्मातही झाले. सर्वांचे ध्येय एकच परंतू मार्ग मात्र वेगवेगळे यातून प्रत्येक धर्माच्या पंथाची निर्मिती झालेली दिसते. येशू ख्रिस्ताच्या तत्वप्रणालीतून निर्माण झालेल्या म्हणजे त्याच्या अनुयायांनी निर्माण केलेल्या पंथांची माहिती आता घेवू या. ख्रिस्ती धर्माचा हा जुना व सनातनी पंथ होय. या पंथाचा पगडा जवळ जवळ १६ व्या शतकापर्यंत संपूर्ण युरोपात होता हाच ख्रिस्ती धर्म असेही मानले जात होते. पण जेव्हा सुधारणावादी असा प्रॉटेस्टंट पंथ निर्माण झाला तेव्हा हा रोमन कॅथॉलिक पंथ म्हणून गनला जावू लागला. या पंथाचे अनुयायी पोप ची धार्मिक सत्ता सर्व श्रेष्ठ आहे असे मानतात. या पंथातील लोक प्रार्थना करताना आणि बायबलचे वाचन करताना लॅटिन भाषेचा वापर करतात. या पंथाची जी प्रार्थनास्थळे असतात. त्यामध्ये येशू व मेरी यांचे पुतळे लावलेले असतात. कधी कधी त्यांची चित्रेही असतात. अशा प्रार्थनास्थळांमध्ये येणारे ख्रिस्ती लोक या दोघांच्याही पुतळयाभोवती किंवा चित्रांसमोर मेणबत्त्या लावतात. जिथे जिथे कॅथॉलिक पंथीय चर्चस असतात. तिथे तिथे गोरगरिब दिन दुबळे अनाथ अपंग यांच्यासाठी कार्य चालते. विशेषतः अशा लोकांना शिक्षण देण्याचेही कार्य या ठिकाणी अखंडपणे चाललेले असते कॅथॉलिक पंथीयांची जी प्रार्थनास्थळे होती त्यांची संख्या बरीच वाढविलेली

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

संपूर्ण युरोपभर या पंथाचा प्रसार झाला. प्रत्येक चर्चमध्ये जे धार्मिक अधिकारी नेमले जात त्यामध्ये पोप हा सर्वश्रेष्ठ धार्मिक अधिकारी असे. अशा सर्व पोपवर निरंकुश सत्ता असे ती रोमच्या पोपची इटलीची राजधानी रोम हे कॅथॉलिक पंथीयांचे एक निरंकुश सत्ता रचना बनले होते. त्याच्या नियंत्रणाखाली ख्रिस्ती धर्माची वाटचाल पारंपारिक पध्दतीने १५ शतकापर्यंत होत होती. पोप सांगतील ती पूर्व दिशा असे समीकरण होते. राजसत्तेपेक्षाही धर्मसत्तेचे महत्त्व अधिक होते. असे असताना नविन सुधारणावादी पंथ स्थापन करण्याची गरज का भासली याचे उत्तर पोप व या धार्मिक सत्तेच्या जुलमी, अन्याय अत्याचारी तसेच बेधुंद चैनी विलासी वागणूकीत आहे. धर्मगुरुंनी आपल्या निरंकुश सत्तेचा इतका दुरुपयोग केला की समाज व्यथित झाला. खरा धर्म बाजूला राहून त्याचे स्वार्थासाठी थोतांड माजविले गेले. अनेक धर्म सुधारकांनी पोपच्या निरंकुश सत्तेला विरोध करण्याचा आणि त्यामध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला परंतू शतकानुशतके चालत आलेल्या रोमन साम्राज्याच्या वर्चस्वामुळे आणि याच्या छत्राखाली नांदणा-या पोपमुळे हे शक्य झाले नाही. धर्माच्या नावाखाली चालणारा हैदोस अनैतिकता अन्याय अत्याचार आणि जुलूम जबरदस्तीने कॅथॉलिक पंथांचे महत्त्व ओसरु लागले. याचा अर्थ असा नव्हे की हा पंथ वाईट होता. परंतु पोपने आणि विविध धर्मगुरुंनी त्याला अवगत केलेले होते एखादया जुन्या संकल्पनेस विचारास तत्वास संपविण्यासाठी प्रत्येक धर्मात आणि समाजात अशीच प्रक्रिया घडलेली होती जुने जे चांगले त्याचा वापर अत्यंत मानवी पध्दतीने झाल्या नंतरच नविन चांगल्या कल्याणकारी कल्पना तत्वे किंवा विचार समाजाने स्विकारलेले दिसतात याच नियमातून कॅथॉलिक पंथाला उतरती कळा लागली. आणि सुधारणावादी प्रॉटेस्टंट पंथाची निर्मिती झाली. प्रतिगामित्व व पुरोगामित्व यांच्यातील हा झगडा जगातील सर्व देशांमध्ये झालेला आहे.

• प्रोटेस्टंट पंथ :-

रोमन कॅथॉलिक पंथाच्या जुलमाला कंटाळलेल्या ख्रिस्ती जगातला आशेचा किरण दिसला तो सोळाव्या शतकात कॅथॉलिक पंथा विरोधी मोहिम १५ व्या शतकापासून सुरु झालेली होतीच. युरोपात सर्वत्र जुना कॅथॉलिक पंथ व पोप यांना नष्ट करण्यासाठी आंदोलने सुरु होती. परंतु यश मात्र सोळाव्या शतकात जर्मनीमध्ये प्राप्त झाले. जर्मनीमध्ये जे आंदोलन सुरु झाले. त्याचे नेतृत्व जर्मनीतील धर्मगुरु मार्टिन ल्युथर याने केलेले होते. त्याने जवळून कॅथॉलिक पंथांचा अन्याय अत्याचार पाहिला होता व अनुभवला ही होता. त्यामुळे सर्वकश असे विरोधी आंदोलन मार्टिन ल्युथरने सुरु केले. त्याला अनेक अनुयायी मिळाले केवळ पाखंडी धर्माचा नाश असे मार्टिन ल्युथरचे ध्येय नव्हते तर त्याला सर्वांगीण क्षेत्रात सुधारणा हव्या होत्या. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल करुन त्याला

सुधारणावादी नवसमाज निर्माण करावयाचा होता. निषिध्द असणा-या सर्व जुन्या गोष्टींना विरोध हे ब्रीद असल्यामुळे मार्टिन ल्युथर आणि त्याच्या अनुयायांनी प्रॉटेस्टंट हे नाव धारण केले या शब्दाचा अर्थच मुलतः विरोध करणे असा आहे. त्यामुळे मार्टिन ल्युथरच्या तत्वांना विचारांना व कार्याला प्रॉटेस्टंट हेच नाव मिळाले. समाज त्यांच्याकडे ख्रिस्ती धर्माचा एक सुधारणावादी पंथ म्हणून पाहु लागला आणि लवकरच ख्रिस्ती धर्माचा पंथ म्हणून प्रॉटेस्टंट यांना समाज मान्यता मिळाली परंपरावादी जुन्या अमानवी तत्वांना गाडून नविन सुधारणावादी आणि मानवतेच्या कल्याणासाठी आवश्यक असणारी तत्वे समाजामध्ये रुजविणे ही सोपी गोष्ट नव्हती त्यासाठी स्वतःच्या आयुष्याची होळी जुलुम, जबरदस्ती व विराधास सामोरे जाण्याची ताकद व धैर्य या गोष्टी आवश्यक असतात त्या मार्टिन ल्युथर मध्ये होत्या. त्याने ख्रिस्ती धर्माचे स्वरुप चांगली तत्चे जनतेमध्ये सांगण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या अनुयायांनी या पंथांचा प्रचार जर्मनी इंग्लंड इ. देशामध्ये वेगाने सुरु केला. प्रॉटेस्टंट पंथाच्या चळवळीमुळे जुन्या रोमन कॅथॉलिक पंथावर आणि पोपच्या निरंकुश जुलमी सत्तेवर बराच पायबंद बसला. कॅथॉलिक पंथाच्या धर्मगुरुंना आणि चर्चला ना ही आपल्यामध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे हे पटले. हळूहळू येशूची चांगली तत्वे समाजासमोर आली प्रॉटेस्टंट पंथाचे महत्त्व वाढले आणि कॅथॉलिक पंथांमध्ये ही आमुलाग्र बदल झाला. प्रॉटेस्टंट उपासक प्रार्थना म्हणताना आणि उपासना करताना आपापल्या मातृभाषेत करु लागले. त्यामुळे मातृभाषेचेही महत्व वाढले. प्रॉटेस्टंटवादी कधी ही मेरी व येशूच्या चित्रापुढे वा पुतळयापुढे मेणबत्त्या लावत नाहीत. अशारितीने ख्रिस्ती धर्माचे खरे स्वरुपा प्रमाणे जगासमोर आले.

• ख्रिस्ती धर्मातील जेसुइट पंथ :-

ख्रिस्ती धर्माचे नविन स्वरुन समाजासमोर आणण्याचे कार्य मार्टिन ल्युथरने केलेले होते. त्याच्या विचारांचा पगडा समाजावर चांगलाच बसलेला होता. म्हणूनच इतरही समाज सुधारकांनी मार्टिन ल्युथरच्या पावलावर पाऊल टाकून नविन पंथ स्थापन करण्याचे ठरविले. त्यातूनच जेसुइट पंथाची निमिती झाली इ. स. १५३४ मध्ये लो या ला येथिल एक सत्य इग्नाती याने जेसुईट पंथाची स्थापना केली. जी. जी कॅथॉलिक पंथीय प्रार्थनास्थळे होती. त्यांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांना पाखंडी व जुलमी विचारांपासून वाचविण्यासाठी या पंथाची स्थापना झाली. सत्य, सदाचार, तपश्चर्या, आणि प्रार्थना ही या पंथाची नित्य कार्यप्रणाली होती. ख्रिस्ती जगातील तरुणपिढीला सर्वार्थाने सुशिक्षित करणे हे कार्य या पंथाचे होते बरेचसे अनुयायी या पंथासही लाभले परंतू प्रॉटेस्टंट पंथाप्रमाणे या पंथास समाज मान्यता मिळाली नाही आणि तेवढा प्रसारही झाला नाही. मात्र आजही हा पंथ अस्तित्वात आहे.

173

• **क्वेकर पंथ :-**

रोमन कॅथॉलिक पंथाच्या प्रतिकारार्थ सुधारणावादी चळवळीची जी लाट सोळाव्या शतकापासून युरोपात आली होती त्याच्याच एक भाग म्हणून ख्रिस्ती धर्माच्या विविध पंथाकडे पाहिले जाते. सुधारणांची गरज सर्वांनाच भासते पण त्यासाठी पाऊल उचलणारे मात्र फारच थोडे असतात. अशाच लोकांपैकी इ.स. १६५० मध्ये इंग्लंडमध्ये जॉर्ज फॉक्स याने या पंथाची स्थापना केली. मार्टिन ल्युथरच्या विचारांचे प्रतिबींब यामध्ये दिसते. इग्लंडमध्ये स्थापन झालेला हा पंथ सुधारणावादी म्हणून प्रसिध्द होता. मात्र या पंथास बाप्तीस्मा, प्रभुभोजन, शपथविधी, पोपगिरी आणि या संदर्भात होणारी युध्दे या सर्व गोष्टी मान्य नव्हत्या त्यांनी अत्यंत कडवा विरोध या बाहयसंस्कारीना केला. अंतःस्फुर्ती ही महत्त्वाची असते. असे फॉक्स सांगत असे. राजनिष्ठेची शपथ सुध्दा यांना मान्य नव्हती. त्यामुळे इंग्लंडमध्ये या पंथास फारच विरोध झाला. इंग्लंड राजसत्तेने या पंथीयांचा छळ सुरु केला अखेर क्वेकर पंथीय लोक आपला देश सोडून अमेरिकेत गेले. तिथे त्यांनी नविन वसाहती स्थापन करुन आपली तत्वे मांडण्यास सुरुवात केली. अर्थातच परोपकार हे ब्रीद हया पंथाचे असल्यामुळे या पंथासही काही काळ महत्व प्राप्त झालेले होते.

• **ख्रिस्ती धर्मातील उपपंथ :-**

वरीलप्रमाणे प्रमुख पंथांच्या माहिती घेतल्यानंतर समोर येतात ते या धर्माचे काही उपपंथ या उपपंथांनीही ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार गोरगरिबांची सेवा आणि ख्रिस्ताचा संदेश संपूर्ण जगामध्ये पसरविणे हेच कार्य केलेले दिसत पण तरीही प्रमुख पंथांप्रमाणे उपपंथांची फारशी माहिती समोर येत नाही. उपपंथ हे प्रॉटेस्टंट पंथातून निर्माण झालेले होते रोमन कॅथॉलिक पंथांमध्ये उपपंथ निर्माण झालेले नव्हते. प्रॉटेस्टंट पंथात ऑग्लिकन, प्रस्टिटेरीयन, बॅप्टीस्ट, मेथडिस्ट इ. उपपंथ निर्माण झालेले होते.

• **ख्रिस्ती धर्माचे तत्वज्ञान :-**

धर्म म्हटला की, त्याचे तत्वज्ञान व धर्मग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो. प्रत्येक धर्माचे धर्मग्रंथ वेगवेगळे असले तरीही तत्वज्ञान मात्र एकच असते ते म्हणजे सर्वधर्मसमभाव, परोपकार, क्षमाशीलता इ फक्त ही तत्वे मांडताना ती वेगवेगळया भाषेत मांडली गेली एवढेच. ख्रिस्ती धर्म हाही जगातील एक महत्वाचा धर्म मानला जातो. येशू ख्रिस्त व त्याचे जीवन चरित्र हा ख्रिस्ती लोकांचा वंदनीय व आदरणीय असा मुद्दा आहे. या धर्माचा केंद्रबिंदू येशू आहे. त्याला जीझस असेही म्हटले जाते. ख्रिस्ती धर्माचे तत्वज्ञान म्हणजे येशूचे विचार होय. म्हणूनच या धर्माचा अभ्यास करत असताना येशूचेच जीवन चरित्र अभ्यासावे लागते. येशूचे चरित्र त्याची विचारसरणी आणि त्याने केलेली कामे

Dec-2020

याचे सार म्हणजे ख्रिस्ती धर्म होय. धार्मिक पुस्तके आणि त्या पुस्तकांमधील संकल्पना समजावून घेणे हे ख्रिस्ती धर्मियांना फार आवडत असे.

ख्रिश्चनांच्या प्रार्थना स्थळांच्या उल्लेख टेम्पल म्हणजे मंदिर असा केलेला आहे. ज्याप्रमाणे हिंदू धर्मातील मंदिरे असतात. त्याचप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मियांची चर्चेस आणि मुस्लिमांच्या मशिदी असतात. यावरुन ही सर्व धर्म त्यांची तत्वे यामध्ये साम्य असते हे पटते. ख्रिस्ती धर्माचे तत्वज्ञान पाप, मुक्ती, पश्चाताप, पुर्नजन्म भक्तीभावना, उपासना, पूजा या सर्व संकल्पनांभोवती विणले गेले आहे. मनुष्य मुलतः पापी नसतो. पण ईश्वराची आज्ञा मोडल्याने तो पापी होतो. अशा पापी माणसांस मुक्ती देवून मोक्षाला पाठविण्याचे काम येशू करतो. पश्चाताप या शब्दास या धर्मात महत्व आहे. पापाबद्दल दुःख करणे व ते ईश्वराजवळ कबूल करणे म्हणजे पश्चाताप होय. पश्चातापामुळे स्वर्ग प्राप्ती होते. जन्मामुळे कोणीही ख्रिस्ती बनत नाही तर पश्चातापाने व अंतःकरणाने येशूचा स्विकार केल्यास तो ख्रिस्ती बनतो. परमेश्वराची म्हणजेच येशूची अनन्य भक्ती करणे हे ही या धर्माचे तत्व आहे. प्रत्येकाने आपल्या शत्रूवरही प्रेम करावे. म्हणूनच येशूला जेव्हा सुळावर चढविले तेव्हा त्याने त्या लोकांना क्षमा करण्याची प्रार्थना केली होती. भिक्षू वृत्ती म्हणजे संसाराचा त्याग करुन शुध्द आचाराने एखादया मठात राहणे होय. या तत्वामुळे ४ थ्या शतका अखेरीस युरोपात मठ संस्थेचा विकास झाला. आणि भिक्षू व भिक्षूणींना आदराचे स्थान मिळाले. उपासना म्हणजे परमेश्वराची प्रार्थना होय. प्रार्थना म्हणजे देवाशी संभाषण होय असे ख्रिस्ती लोक मानतात.ज्याला क्षमा हवी आहे, जो देवाला भितो, तो देवांची आज्ञा पाळतो व जो येशूवर विश्वास ठेवतो त्याचीच प्रार्थना परमेश्वर ऐकतो. प्रार्थना वैयक्तिक व सामुदायिक रित्या केली जाते. समाजाच्या हितासाठी सामुदायिक प्रार्थनेवर भर दिला होता. प्रार्थनेसाठी काळ वेळेची बंधने नसावेत पूजा हेही एक तत्व या धर्मात असते. ख्रिस्ती धर्मातील पुजा म्हणजे काय? ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याची पूजा म्हणजे संपूर्ण मानव जातीवर प्रेम करणे ही होय. अशा पुजेला कोणतेही विधी नसतात. म्हणूनच ख्रिस्ती धर्मात प्रार्थना ही महत्वाची ठरते. येशूने मूर्ती पुजेला विरोध केलेला होता. त्याच्या पूर्वी जो यहुदी धर्म होता त्यांचाही मुर्तीपूजेला विरोध होता मग येशूचे व ख्रिस्तीधर्माचे प्रतिक असणारा क्रॉस हा काय आहे? तर ख्रिस्ती धर्माचे एक पवित्र चिन्ह म्हणून क्रॉस कडे पाहिले जाते. आत्मा व मोक्ष यांचेही ते प्रतिक आहे असे ख्रिस्ती लोक मानतात. अशा रितीने ख्रिस्ती धर्माचे हे तत्वज्ञान येशूच्या चरित्रातून आणि बायबल मधून समजते.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

• संदर्भसूची

१) आंग्रे अशोक प्रभाकर, मसिहा, प्रकाशक, व्हाईट लाईट पब्लिकेशन्स पुणे २०१२

२) तर्कतीर्थ श्री जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मुंबई, १९७६ खंड ४

३) मराठी विश्वकोष खंड ४

४) तर्कतीर्थ श्री जोशी लक्ष्मणशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोष, खंड क्र २ प्रकाशक, शं. म. होराडकर, पुणे, इ. स. १९६४

January - 2021

Histori City

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

Volume - 7 | Issue - 5 | Jan - 2021
Impact Factor : 2.7825(UIF)

Editor-In-Chief

Dr. Sanjay Gaikwad

Chief Patron

Dr.Vasant Shinde

Director/Vice-Chancellor

Deccan College,Deemed University,Pune, Maharashtra

Editor-In-Chief

Dr.Sanjay Gaikwad

M.H.Mahadik Arts and Commerce College, Modnimb. Solapur, Maharashtra

Editor

Dr.Ravikiran Jadhav

D.B.F Dayanand College Of Arts & Scie
Solapur, Maharashtra

Review Board:

Dr.Mahalingam
Madurai, Tamilnadu.

Dr.Smita Surebankar
Belgaon, Karnataka.

Dr. Anura Mantunga
Sri Lanka.

Dr.S.K Kallolikar
Dharwad, Karnataka.

Dr.Nimal Parera
Shrilanka.

Dr. Sanjay Gaikwad
Solapur, Maharashtra.

Dr. Jenee Peter
Ernakulam, Kerala.

Dr. Ravikiran Jadhav
Solapur, Maharashtra.

Dr. Shanti Pappu
Chennai, Tamil Nadu.

Advisory Board:

Dr. Deepak Gaikwad
Pune, Maharashtra

Dr. Satish Kapoor
Jalandhar, Panjab

Dr. Kishor Gaikwad
Mumbai, Maharashtra.

Dr. Lalit Pandey
Udaipur, Rajasthan

Dr. M. A Khan
Raipur, Chhatisgarh

Dr. Vankatesha V.
Belgaum, Karnataka.

Dr.S.K Kallolikar
Dharwad, Karnataka.

Dr.Pradip Meshram
Nagpur, Maharashtra.

Dr. V. H Sonawane
Vadodara, Gujarat.

Prin. Somnath Rode
Latur, Maharshtra

Dr. Binda Paranjape
Banaras, Uttar Pradesh

Dr. Aradhana Kumari
Amroha, Uttar Pradesh.

Dr. Rambabu Meher
Hoshangabad, Madhya Pradesh.

Dr. Dadu Mandrekar
Goa

Dr.Smita Surebankar
Belgaum, Karnataka.

Dr. Jenee Peter
Ernakulam, Kerala.

Dr. Anura Mantunga
Sri Lanka.

Dr. Pundhir M.K
Aligarh, Uttar Pradesh.

Dr. Manjula B. Chincholi
Gulbarga, Karnataka.

Dr. Shanti Pappu
Chennai, Tamil Nadu

Dr. S.V Jani
Rajkot, Gujarat

Dr.Mahalingam
madurai, Tamilnadu.

Dr.Nimal Parera
Shrilanka.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 7| Issue 5 | Jan-2021

Contents

सोलापूर जिल्ह्यातील सांस्कृतिक विकासात धार्मिक स्थळाचे पर्यटनदृष्ट्या महत्व

1 INTERACTION EFFECT OF PARENTAL EDUCATION, EMOTIONAL COMPETENCY AND ACADEMIC STRESS ON SCHOOL ADJUSTMENT AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS
Annapurna Channigavi and Dr.Ashokkumar B. Surapur

10 A STUDY ON INTERACTION EFFECT OF SOCIO-EMOTIONAL ADJUSTMENT, PERSONALITY TRAITS AND HOME ENVIRONMENT ON ACADEMIC ACHIEVEMENT AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS
[illegible] Channigavi and Dr.Ashokkumar B. Surapur

19 "प्रवासी कथा साहित्य और स्त्री"
डॉ. गफार सिकंदर मोमीन

15 भारतातील शिल्पकला व चित्रकला
प्रा. बालाजी गंगावणे

22 साहित्य, समाज और हिंदी सिनेमा क मंथन
प्रा.डॉ. दिलीप कोंडीबा कसबे

26 भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील अरूणा असफ अली यांचे योगदान
प्रा. डॉ. राजु भा. खरडे

29 सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे विचार आणि कार्य
रेश्मा मारूती भगत

34 सोलापूर जिल्हयातील सांस्कृतिक विकासात धार्मिक स्थळाचे पर्यटनदृष्टया महत्व
प्रा.डॉ.युवराज गुंडू सुरवसे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 7 | ISSUE - 5 | JAN - 2021

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

सोलापूर जिल्हयातील सांस्कृतिक विकासात धार्मिक स्थळाचे पर्यटनदृष्टया महत्व

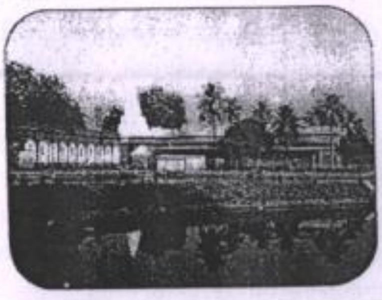

प्रा.डॉ.युवराज गुंडू सुरवसे
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स, सोलापूर.

प्रस्तावना

पर्यटन हे मनोरंजनाबरोबर, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, आरोग्य ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विकसित व विकसनशील राष्ट्रामध्ये होते. बदल हा मानवी जीवनाचा स्थायी भाव आहे. व्यक्तीला असलेल्या जिज्ञासा हीच पर्यटनास प्रेरणा देणारी ठरते. पर्यटनात व्यक्ती समाज राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून विशेष महत्त्व ही आहे. सोलापूर जिल्हयाच्या दृष्टीने पर्यटनाला अत्यंत महत्त्व आहे. सोलापूर जिल्हयातील प्रसिध्द धार्मिक स्थळे हे सोलापूरच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण आहे. सोलापूर जिल्हयातील अक्कलकोट येथील स्वामी समर्थ मंदिर, मंगळवेढा येथील संत दामाजी पंत यांची समाधी, सोलापूर शहरातील सिध्दरामेश्वर मंदिर, पंढरपूर येथील विठ्ठल मंदिर, बार्शी येथील विष्णू मंदिर, हे सोलापूर जिल्हयाच्या वैभवात भर घालणारे असून यामुळे पर्यटनाला मोठया प्रमाणावर चालना मिळते.

पर्यटन म्हटले की प्रवास आला आणि प्रवासातून मानवाचे अनुभवात वाढ ज्ञानात भर, मनोरंजन, सांस्कृतिक दृष्टया आदान प्रदान, हे या पाठीमागे तर आहेच. पर्यटन ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्टया केले जाणारे पर्यटन असते. पर्यटन सर्वात महत्त्वपूर्ण म्हणजे आनंद, मनोरंजनासाठी, नवीन ज्ञानाची माहिती करुन घेण्यासाठी असते.

जगातील अनेक देशात सध्या पर्यटनाला अंत्यंत महत्त्व आल्याचे दिसून येते. जागतिक दृष्टीकोनातून होणा-या पर्यटनाला विविध देशातील सांस्कृतिक आदान प्रदानाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. सोलापूर जिल्हयाचे ऐतिहासिक महत्त्व ही मोठे आहे. तसेच शहराला राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक दृष्टया मोठया प्रमाणावर महत्त्व असल्यामुळे पर्यटक सोलापूर जिल्हयाकडे मोठया प्रमाणावर आकर्षित होतात.

महाराष्ट्रातील अनेक जिल्हयापैकी सोलापूर जिल्हयाचे वेगळेपण म्हणजे सोलापूरातील धार्मिक स्थळं पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून पर्यटकाला आकर्षित करतात.

उद्दीष्टये

१) आधुनिक काळातील पर्यटनाचे महत्त्व जाणून घेणे.
२) सोलापूर शहर व जिल्हयातील पर्यटनाच्या माध्यमातून सोलापूर जिल्हयाच्या विकासातील आर्थिक महत्त्व जाणून घेणे.
३) सोलापूर जिल्हयातील धार्मिक पर्यटनाची माहिती घेणे.

संशोधन पध्दती

सदर शोधनिबंध लिहिण्यासाठी ग्रंथालयीन पध्दतीचा, प्राथमिक व दुय्यम साधन साहित्याचा वापर केला आहे.

सोलापूर जिल्हयातील धार्मिक स्थळे

पंढरपूर

दक्षिणेची काशी म्हणून ओळख असलेले पंढरपूर आणि पंढरपूरच्या विठ्ठलवारीसाठी वारकरी चैत्री, आषाढी व माघी, कार्तिकी एकादशीच्यासाठी लाखो वारकरी नित्य नियमाने येत असतात. धार्मिक व आध्यात्मिक दृष्टीकोनातून महाराष्ट्रभर नव्हे तर जगभर

पंढरपूरची ओळख निर्माण झालेली आहे. त्या विठ्ठल रखुमाईचे दर्शन घेण्यासाठी देशभरातून लोक पायी चालत येतात. क्षेत्र माहात्म्यामुळे पंढरपूरला महाराष्ट्राचे कुलदैवत म्हणतात.

अभ्यासक हा आपला प्रवास पर्यटन म्हणून जरी करीत असला तरी त्यामागे धार्मिक दृष्टीकोनातून आणि माहिती जाणून घेणे काहीजण मनोरजनात्मक दृष्टया ही पंढरपूरला मोठया प्रमाणावर येतात. त्यामुळे पंढरपूरच्या दृष्टीने नव्हे तर सोलापूर जिल्हयाच्या दृष्टीने आर्थिक क्षेत्रात मोठी उलाढाल होत असते.

मंगळवेढा

सोलापूर जिल्हयातील मंगळवेढा तालुक्यातील संत दामाजी पंतांचे प्रसिध्दी फार मोठया प्रमाणावर आहे. मंगळवेढा नगरी संत दामाजी पंताच्या नावाने ओळखली जाते. इ.स. १४४८ ते १४६० ही दोन वर्ष श्री दामाजीचा दुष्काळ म्हणून ओळखली जातात.

याच काळात दामाजी पंतांनी मंगळवेढे येथे तहसिलदार म्हणून बिदरच्या महंमदशहाने नेमणूक केली होती. जनता दुष्काळामुळे हवालदिल झाली. दामाजी पंतांनी धान्याची कोठारे लोकांसाठी खुली केली. बादशहाने त्यांना अटक करण्यासाठी सैन्य पाठविले व बिदर येथे येण्यास फर्मावले. कथा अशी सांगितली जाते की, प्रवासादरम्यान पांडूरंगाने दामाजी पंतांच्या विठू महार या नोकराचे रुप घेऊन बादशहाला सव्वा लाख रुपये किमतीच्या सोन्याच्या मोहरा देऊन त्याची पावती घेतली व दामाजी पंतांच्या गीतेच्या पोथीत ठेवली. दामाजी पंताची सुटका झाली व त्याचा सत्कार झाला. अशा महान संताच्या दर्शनासाठी महाराष्ट्रातील भाविक मोठया प्रमाणावर संत दामाजी पंताच्या समाधीस्थळाच्या दर्शनासाठी येतात.

स्वामी समर्थ (अक्कलकोट)

१९ व्या शतकात होऊन गेलेले दत्त संप्रदायातील एक थोर संत श्री स्वामी समर्थ महाराज होय. श्रीपाद वल्लभ व नृसिंह सरस्वामी यांच्या नंतरचे भगवान श्री दत्तात्रेयांचे हे तिसरे पूर्णावतार अवतार मानले जातात. स्वामी समर्थांच्या भक्तीचा प्रसार महाराष्ट्र व कर्नाटकात मोठया प्रमाणावर झालेला दिसून येतो. श्री स्वामी समर्थ महाराजांचे स्थान म्हणून अक्कलकोट प्रसिध्द आहे. अक्कलकोट शहर सोलापूर जिल्हा मुख्यालयापासून ३५ कि. मी. अंतरावर वसलेले आहे. दर वर्षी चैत्र शुध्द त्रयोदशीला स्वामी समर्थांची पुण्यतिथी साजरी केली जाते. राज्यातून व पर राज्यातून मोठया संख्येने भक्त गण नित्य नेमाने भेट देण्यास येतात.

बार्शी

बार्शी येथील भगवंत मंदिर हे विष्णूला समर्पित आहे. भारतात विष्णूची मंदिरे अतिशय कमी ठिकाणी आहेत. सोलापूर जिल्हयातील बार्शी येथे हे विष्णू मंदिर असून ते हेमाडपंती स्थापत्य शैलीत असून मंदिराला चार दिशांनी चार प्रदेशद्वार आहेत पण मुख्य प्रवेशद्वार हे पूर्वाभिमुख आहे. भगवंताची मूर्ती काळया पाषाणाची असून हातात शंख, चक्र, गदा आहेत. मंदिराला पेशव्यांच्या काळात १७६० साली, तसेच ईस्ट इंडिया कंपनीने व पुढे ब्रिटिश सरकारने इनाम दिल्याचे नोंदी इतिहासात आढळतात. पंढरपूरच्या यात्रेप्रमाणे येथे भक्तगण मोठया संख्येने एकादशीच्या दरम्यान बार्शी येथील या मंदिरास भेट देतात.

करमाळा

श्री कमला देवीच्या मंदिरामुळे करमाळा शहर प्रसिध्द झाले. या मंदिराचे विशेष महत्व म्हणजे श्री राव राजे निंबाळकरांनी १७२७ मध्ये कमला भवानीचे मंदिर बांधले. करमाळा मंदिराला तुळजापूरच्या भवानीचे दुसरे पीठ असे संबोधले जाते. मंदिराचे वैशिष्टय म्हणजे मंदिर हेमाड पंथी शैलीत बांधलेले असून मंदिराला दक्षिणपूर्व व उत्तर दिशेला प्रवेशद्वार आहेत मंदिराची विशेषता मंदिरासमोरील विहिरीस ९६ पाय-या, मंदिरात ९६ ओ-या, मंदिराच्या छतावर ९६ चित्रे रेखाटले, मंदिरात एकूण खांब ९६ यावरुन ९६ या संख्येला विशेष महत्त्व दिसून येते. देवीच्या नवरात्राच्या दिवसात भक्त गणाची मोठया प्रमाणावर गर्दी दिसून येते.

हत्तरसंग कुडल

सोलापूर जिल्हयातील दक्षिण सोलापूर तालुक्यात भीमा आणि सीना नदीच्या संगमावर हत्तरसंग कुडल हे ठिकाण आहे. सोलापूर शहरापासून ४२ किमी अंतरावर हे प्राचीन शिव मंदिर असून या ठिकाणी पुणे येथील डेक्कन कॉलेज व सोलापूर विद्यापीठवतीने उत्खनन करुन या स्थळांचे उत्खनन करण्यात आले आहे. हे मंदिर हेमाडपंती बांधकाम शैलीतील असून या मंदिराला महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील अनेक भाविक श्रावण महिन्यात दर्शनासाठी मोठया प्रमाणावर गर्दी करतात. येथे असणा-या शिवमंदिराचे वैशिष्टय म्हणजे येथे ३६५ शिवलिंगाचे अनोखे दर्शन पर्यटकांना होत असते. या पर्यटन स्थळावर महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने पर्यटकांना अनेक सोयी सुविधा उपलब्ध करुन देऊन पर्यटकांना आकर्षित केले जात आहे.

पर्यटनाचे आर्थिक महत्त्व

सोलापूर जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांची मोठ्या संख्या असल्यामुळे सोलापूरच्या विकासात मोठ्या प्रमाणावर याचा फायदा झाल्याचे दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांना भेटी देण्यासाठी महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर अनेक राज्यांमधून भेटी देणा-यांची संख्या ही मोठी आहे. त्यामुळे साहजिकच सोलापूर शहर व जिल्ह्यातील परिसराच्या विकासात या पर्यटनाचा मोठया प्रमाणावर वाटा आहे. सोलापूर जिल्हा व परिसरात लॉजिंग, हॉटेल्स, सेवा क्षेत्रात, टुरिस्ट, शिवाय अनेक लोकांच्या हाताला यामुळे काम मिळत असून सोलापूर शहरांचा मोठया प्रमाणावर प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्श

सोलापूर जिल्हयात अनेक प्रसिध्द धार्मिक स्थळ असून त्यांची मोठी महती आहे. यामुळे मोठया प्रमाणावर पर्यटक आकर्षित होऊन या स्थळांना भेटी देतात. या भेटी मागे मनोरंजन, ज्ञान मिळविणे, आध्यात्मिक स्थळांना भेटी देण्यामधील त्यांचे मनाची समाधान वृत्ती यामुळे भारत भरातील बहुतांशी पर्यटक सोलापूर जिल्हयाला भेट देतात.

या माध्यमातून शहर व परिसराला या पर्यटकाच्या रुपाने मोठया प्रमाणावर चलन मिळते. यामुळे जिल्हयाच्या विकासात मोठी प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :-

१) महाराष्ट्र राज्य : मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, २०१४.
२) जोशी लक्ष्मणशास्त्री : मराठी विश्वकोश, खंड १२ वा, १९८१.
३) कुलकर्णी दत्ता : महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे, १९७४.
४) डॉ. विकास कदम, डॉ. बाळकृष्ण माळी : ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून पर्यटन प्रकाशन, अक्षर मुद्रण मंदिर प्रकाशन, प्रथमावृत्ती - जुलै २००६.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

ISSN: 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 12 | JANUARY - 2021

MASS MEDIA AND SOCIAL MEDIA

Prof. Devendra Vitthal Madane
Associate professor and Head, Department of Sociology,
Chhatrapati Shivaji Night College Solapur.

ABSTRACT:

The term social has different definitions. All the more noticeably it alludes to a trait of living creatures identified with their cooperation. It generally alludes to the connection of one kind of living creatures with other living creatures for their consolidated concurrence, independent of whether the association is deliberate or unexpected From the opposite end, media alludes to be the principle method for mass correspondence Collectively these words draw out another word called online media. Web-based media has been characterized in separated ways by different social researchers. Mass correspondence has forever been an object of interdisciplinary review, however it is at present acquiring a more prominent level of independence. The worldview that is arising has most likely been more impacted by social science than by some other discipline. This audit manages writing, basically distributed during the most recent five years, picked by the importance or representativeness of the fundamental subjects. Among thesc is media hypothesis, where the field has demonstrated extremely delicate to more extensive discussions inside the sociologies, particularly those incited by the backing of more basic hypothesis and research and by assaults on positivism.

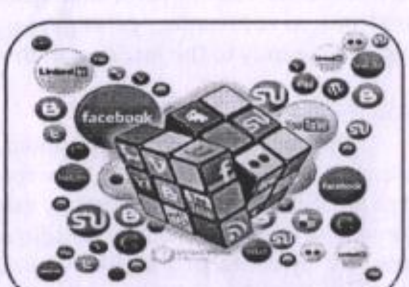

KEYWORDS : *Social media, new media, Facebook, Twitter, mass communication, ICT, ubiquity, interactivity.*

INTRODUCTION:

The humanism of broad communications looks at the establishments, items, and crowds of transmission, print, and, all the more as of late, online media. Its starting points can be followed back to customs administering early American and European sociological reasoning, which perceived the development and impact of the media as vital to the changing or modernizing of society Since then, at that point, nonetheless, media social science has grown fundamentally outside of standard social science, in branches of media, correspondence, and news-casting The removal of media social science from standard social science has affected the heading of its examination. It has had the option to connect innovatively with media foundations, media culture, and media crowds. Regardless, its interdisciplinary home has urged media sociologists to frequently reappraise the commitment of their work and reassert its significance This section expands on this work by depicting the improvement of the subfield and presenting the topics investigated in this subdiscipline, including the investigation of media establishments, callings and practices; content, portrayals, and social power in media; and media

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

impacts, crowds and innovation. It finishes up with a reflection on some current improvements in, and the overall impact of, the humanism of broad communications, For any media to be intelligent, it needs to exist together with a type of correspondence procedures, for which web-based media isn't a special case.

People express their inclination by making and reproducing an association which guides and controls their conduct in numerous ways. This association frees and restricts the exercises of men, sets up norms for them to follow and keep up with. Whatever the defects and oppressive regimes it has displayed in mankind's set of experiences, it is vital state of satisfaction of life. This association which is answerable for satisfaction of life of each individual is called society. Man in each general public has experienced either issues. Men in current cultures are additionally encountering different issues and his conduct gets impacted by numerous things, media is one of them.: Media is the plural of the word medium. Media are the vehicles or channels which are utilized to pass on data, amusement, news, schooling, or limited time messages are dispersed. By and large, 25 hours out of each week sitting in front of the TV, and they likewise carve out opportunity for radio, film, magazines and papers. For youngsters, staring at the TV takes up a comparable measure of time to that spent at school or with loved ones. While school, home and companions are completely recognized as significant mingling impacts on kids, a gigantic discussion encompasses the potential impacts of the broad communications and discoveries both in favor and against impacts are questionable. The topic of impacts is normally raised with an earnestness getting from a public rather than a scholarly plan and with an effortlessness which is unseemly to the intricacy of the issue

MASS MEDIA

Utilizing broad communications, people⁇s perspectives and propensities can be changed. For instance we all have mixed up or wrong thoughts about different illnesses like disease or HIV/AIDS. Large numbers of us believe that by contacting individuals experiencing these sicknesses we would be tainted. You may have heard on radio or sit in front of the TV projects or read messages which let us know that by contacting a HIV/AIDS patient we don't get contaminated. Essentially, for annihilating polio there are extraordinary projects and messages dispersed through the media. Effects OF Media On Society They illuminate individuals about the requirement for giving polio drops to youngsters and about the day that is proclaimed a „polioday.⁇ Special game plans are made to give polio drops to whatever number kids as would be prudent on polio day. Change would likewise mean things to improve things. The idea of advancement of a nation is again a question of progress, when old practices and hardware are changed and new, better and more productive means are being utilized. Broad communications assume a significant part in imparting this change. By giving the fundamental data, and once in a while abilities, the media can help achieve this change. You might ask how media can give abilities. Broad communications like TV can exhibit and show how things work. You would have seen on TV how a specific dish is cooked utilizing present day kitchen hardware

SOCIAL IMPACTS OF MEDIA

All things considered, 25 hours out of each week sitting in front of the TV, and they likewise carve out opportunity for radio, film, magazines and papers. For kids, sitting in front of the TV takes up a comparable measure of time to that spent at school or with loved ones. While school, home and companions are completely recognized as significant mingling impacts on kids, a tremendous discussion encompasses the potential impacts of the broad communications and discoveries both in favor and against impacts are dubious. The topic of impacts is commonly raised with a criticalness getting from a public rather than a scholastic plan and with an effortlessness which is improper to the intricacy of the issue The chance of media impacts is frequently seen to challenge individual regard and independence, as though a favorable to impacts view expects general society to be a simple mass, social imbeciles, helpless against a philosophical hypodermic needle, and as though TV was being proposed as the sole reason for a scope of social practices. Such a generalized perspective on research will in general represent a similarly generalized elective perspective on imaginative and informed watchers settling on objective decisions regarding what to see. Outline articles regularly portray a background marked by progress in the course of recent long stretches of examination which switches back and forth between

these two limits - - first we trusted in quite a while, then, at that point, came the contention for invalid impacts, then, at that point, the re-visitation of solid impacts and so on - - a set of experiences whose logical inconsistencies become obvious when old exploration is rehash with new eyes.

MEDIA EFFECTS:

An issue of progress or support? If by media impacts, we imply that openness to the media changes individuals' conduct or convictions, then, at that point, the main undertaking is to see whether critical connections exist between levels of openness and varieties in conduct or convictions. 'Change' speculations - - on which this section will center - - by and large assume that the more we watch, the more noteworthy the impact. Most examination shows such a connection yet a little and not generally reliable one. The following inquiry concerns the heading of causality. For instance, having shown that the individuals who observe more vicious TV will quite often be more forceful whether brutal projects make watchers forceful or regardless of whether certain social conditions both make individuals more forceful and lead them to observe more fierce TV. To determine this issue, the impacts custom has commonly taken on an exploratory methodology, contending that just in controlled analyses can individuals be haphazardly allocated to trial and control conditions, subsequently controlling for some other factors in the circumstance. Really at that time can causal inductions be drawn concerning any noticed relationship between's the exploratory control and resultant conduct. In research on media savagery, a few analysts offer a bidirectional contention, reasoning that there is proof for both specific survey and media impacts Undoubtedly, numerous watchers pick specifically to watch vicious or generalized projects However, it doesn't really follow that there are no impacts of review such projects or that propelled watchers can effectively sabotage any potential impacts. Many stay concerned particularly for the impacts of brutal projects on youngsters thus called weak people, independent of whether they decided to watch them.

SOCIAL MEDIA: OVERVIEW

The social science of online media is a significant part of humanism wherein the specialists stress on how web-based media plays as a fundamental medium in demonstrating, handling, interceding and working with correspondence and association and how it influences and is impacted by accepted practices broadly. Wikipedia characterizes web-based media network as a social design comprised of a bunch of social entertainers (that is the individual and associations) sets of dyadic ties and other social collaborations between these entertainers. These people or the social entertainers connect, convey and create to frame a general public and this is what's truly going on with humanism. The examination of informal community is a method of conceptualizing and portraying society as gatherings of individuals connected or each other by explicit connections whether these are unmistakable as trade organization or immaterial as impression of oneself and the others. How a singular life relies upon enormous on how the individual in question is integrated with the bigger snare of social cooperations.

Among the social entertainers or the associations as referenced above exist individuals who offer and worth some physical and virtual space which is shifted all around the world and sociologists utilize the term social variety to catch these special social assortments. These varieties are likewise pervasive inside an area of a country. Furthermore online media is one crucial stage for exhibiting and conveying these varieties. The web-based media destinations like Facebook, Twitter, and Instagram are the most pervasive locales for individuals to collaborate and voice out their interesting and unheard variety in each side of the world.

Society have started corrupting its worth and ethical quality. Cyberbullying and provocation on friendly destinations have been expanding among twenty to thirty year olds particularly little kids, ladies succumb to the internet based assaults. Individuals display deceitful conduct transferring exploitative recordings, photographs and a lot more which corrupts the name of people and society overall. Many individuals make pages on Facebook for meeting similar companions or for keeping in contact for getting the news they channel to the rest of the world and the conceivable repercussion it would later have and not reasoning that potential bosses might see hints about somebody's trademark separated from the resume and meeting.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

MASS MEDIA AND SOCIALIZATION

We have audited above research relating mass correspondences to the obtaining of information and convictions, some of which may be viewed as applicable to socialization. More examination, notwithstanding, should be tended to straightforwardly towards inquiries concerning the job of mass interchanges in socialization to values, accepted practices, social jobs, and different issues integral to socialization theory.Mass Communication and National Development During the 1950s and 1960s there was a lot of interest in the job of the broad communications in encouraging change at the cultural level and particularly in the expected impacts of the broad communications in the modernization of "creating" nations More as of late a reconceptualization of the old worldview of the public advancement process and of the conceivable job that mass correspondence may play in this interaction has been called for by a portion of the researchers in this field For audit of these and other new headings in the field see Schramm and Lerner and Lerner .Broad communications is a critical power in current culture, especially in America. Sociologists allude to this as an interceded culture where media reflects and makes the way of life. Networks and people are besieged continually with messages from a huge number of sources including TV, bulletins, and magazines, to give some examples. These messages advance items, yet dispositions, mentalities, and a feeling of what is and isn't significant. Broad communications makes conceivable the idea of big name: without the capacity of films, magazines, and news media to reach across huge number of miles, individuals couldn't become well known. Mass correspondence is done to affect individuals. It has three fundamental intentions to make individuals Read, Understand and React. It sets fundamental information for individuals to associate in the public arena with one another and with circumstances. Social science assist with seeing the brain research of individuals not at an individual once you are effective at acquiring information on society's capacities and design, you will actually want to ship ideal or reasonable messages in the public eye. From planning content of the correspondence to impart to individuals till the post situation of correspondence is likewise supposed to be a topic of Sociology.

SOCIOLOGY'S ROLE IN SOCIAL MEDIA

Social science is the investigation of human connection. As of late, online media has made an altogether new region for sociological examination. Online media offers another road for human collaboration, making new practices for sociologists to study. Online media started as a collaboration between individuals utilizing new types of innovation, and the discussions turned out to be progressively open. Understudies seeking after a will have the chance to concentrate on the job online media plays in the public eye as well as the other way around. . Thoughts regarding the modernizing country or "mass society" informed sociological pondering the media until the 1950s. Responding to the accepted force of a developing broad communications and the expected vulnerability of the "rootless, portable and forlorn city tenants" (Boyd Barratt 1995, 69) framed from the course of urbanization, both European and US sociologists examined the media's commitment in molding social conduct. Then again, pluralists contended that the media should help popular government by working with the dispersal of thoughts.

IDENTIFYING THE SOCIOLOGY IN MEDIA ENQUIRY.

Most media sociologists possess positions outside of standard human science divisions and distribute their examination in particular media diaries This guarantees the trouble of finding an intelligible collection of media sociological investigations, as it ensures that the analyst should set up and follow predominant exploration topics, instead of depending on the presence of perceived sociological works, scholars, or customs to fabricate a survey. Given the present circumstance, crafted by John Thompson gives a valuable beginning stage. Thompson sums up a significant part of the imagination found in media sociological work when he characterizes the investigation of mass correspondence as "generally explicit and socially organized structures and cycles inside which, and through which, emblematic structures are delivered sent and gotten."

The "media structures and cycles" that Thompson presents uncover the course that media social science has taken in investigating the intricacies of its topic. However, the measure of sociological regard for these structures and cycles has adjusted with time. Both the impacts of specific perspectives

on society and later prevailing examination intrigues help to clarify the manners in which that sociologists have perceived and concentrated on mass correspondence.

The social science of online media is a significant part of humanism wherein the specialists stress on how web-based media plays as a fundamental medium in demonstrating, handling, interceding and working with correspondence and association and how it influences and is impacted by accepted practices broadly. Its starting points can be followed back to customs administering early American and European sociological reasoning, which perceived the devclopment and impact of the media as vital to the changing or modernizing of society Since then, at that point, nonetheless, media social science has grown fundamentally outside of standard social science, in branches of media, correspondence, and news-casting The removal of media social science from standard social science has affected the heading of its examination.

Regardless, its interdisciplinary home has urged media sociologists to frequently reappraise the commitment of their work and reassert its significance This section expands on this work by depicting the improvement of the subfield and presenting the topics investigated in this subdiscipline, including the investigation of media establishments, callings and practices; content, portrayals, and social power in media; and media impacts, crowds and innovation.

CONCLUSION:

The topic of impacts is commonly raised with a criticalness getting from a public rather than a scholastic plan and with an effortlessness which is improper to the intricacy of the issue The chance of media impacts is frequently seen to challenge individual regard and independence, as though a favorable to impacts view expects general society to be a simple mass, social imbeciles, helpless against a philosophical hypodermic needle, and as though TV was being proposed as the sole reason for a scope of social practices.

This exploration incorporates, among others, investigations of the segment and other social qualities of broad communications crowds, the utilizations to which people put the media and the delights they might get from such use, the particular interchanges conduct of people inside different social classifications, and the connection between people's mass correspondence conduct and their relational correspondence or different sorts of standards of conduct.

REFERENCES

- Blanchard, Margaret A. (1998). History of the mass media in the United States: an encyclopedia.
- Kietzmann, Jan H.; Kristopher Hermkens "Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media"
- Fourie, Pieter J. Media Studies: Media History, Media and Society
- Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue
- Manohar, Uttara. "Different Types of Mass Media
- "Mass media", Oxford English Dictionary, online version
- Tuten, Tracy L.; Solomon, Michael R. (2018). Social media.marketing. Los Angeles:
- Dennis, Amy (July 5, 2017). "5 Social Media Outlets Ruling the World"

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

National Assessment & Accreditation Council

COSMOS IMPACT FACTOR
Indian Citation Index
J-Gate INDEXED
IJIFACTOR INDEXING

RVIM Journal of Management Research

Vol. 13 | Issue 1 | January - June 2021 | ISSN: 0974-6722

01 Changing roles and responsibilities of Corporate Leaders in India: A study with reference to selected organizations in the combined state of Andhra Pradesh
Ch. E. Rajaratnam

02 Impact of Macroeconomic indicators on selected Commodity Futures: Evidence from Indian Derivatives Market
Prabhakar Nandru, Srimathi Ganesan and Madhavaiah Chendragiri

03 Impact of Pandemic on Work-Life of Employees in IT Industry
Dhanya J S, Greeshma Anil S, Al Shifa, and Akash B

04 Analysis of Talent Capital Development initiatives of IT sector in Bangalore
Lucas M and S.Rajamohan

05 Work Life Balance: An empirical study of IT sector in Bangalore City
Sneha Gudi and Harshal Borgaon

06 A Review of Self-Determination Theory: A Study on Artisans
Asha S

07 GST: A Burden or a Blessing in India
Anil Barbole and Arpita Jain

08 Application of Chanakya Neethi in Telangana State Road Transport Corporation (TSRTC) Strike
E.M. Naresh Babu and D. Hemalatha

09 Book Review: Think like a Rocket Scientist: Simple Strategies for Giant Leaps in Work and Life
Uma Sharma

10 Book Review: Leadership lessons from the Bhagavad Gita
Sowmya D S

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Rashtreeya Sikshana Samithi Trust
R. V. INSTITUTE OF MANAGEMENT
Bengaluru
(Approved by AICTE New Delhi, Autonomous Institute, Permanently Affiliated to Bangaluru City University, & Recognized by Govt. Karnataka)

GST: A Burden or a Blessing in India

Dr. Anil Barbole*
Arpita Jain**

Abstract

GST is a new tax regime in the Indian Taxation system which is against the almost whole indirect tax system of the country to bring one country one tax system. The researcher has framed the objectives to cover almost all the aspects affecting the GST and the working of taxation system in the country. The researcher has taken the comparison of GST rates with the rates of the same products before the introduction of GST and its effect after the implementation of GST on the Indian economic sector. The categories taken in the study is the sample from the items mentioned under GST where the researcher has taken combination of luxury products and basic commodities, in addition to this the researcher has taken a sample of two companies where one deals in luxury items and the other is dealing in basic commodities which will help to get the more reliable results of the effect after the implementation of GST. The third objective is framed to take out the efficiency of the GST introduced in India by comparing it with the GST which has already been introduced in different countries. This can help to find the suggestions which make the GST in India a better approach to the country. The whole study is framed to give the clear idea of GST to the readers and make it more understandable to them by covering the aspects which comes primarily in the mind of readers.

Keywords: Goods and Service Tax (GST), GST Returns, Indirect tax, GST Tax slab /Tax rates, Basic commodities, Luxury items.

Introduction

Goods and services tax which is commonly known as GST is the most remarkable indirect tax reform in India after independence The GST is a revolutionary tax regime introduced in India on July 2017 which is against almost all the indirect taxes which were charged in India. GST has replaced number on Indirect taxes in India. It is an Indirect tax or consumption tax which was introduced in India, this tax was charged simply on the supply of goods and services. It is a destination based tax, which removes the system of Cascading effect of tax in simple words the system of tax on tax. GST has bought the system of "one tax one country". GST has replaced the following taxes:

Tax collected and levied by central government	Tax collected and levied by state government
• Central Excise duty. • Duties of Excise (Medicinal and Toilet Preparations) • Additional Duties of Excise (Goods of Special Importance) • Additional Duties of Excise (Textiles and Textile Products) • Additional Duties of Customs (commonly known as CVD) • Special Additional Duty of Customs (SAD) • Service Tax • Central Sales Tax • Cess and surcharges as far as they relate to supply of goods or services.	• State VAT • Purchase Tax • Luxury Tax • Entry Tax • Entertainment Tax (except those levied by the local bodies) • Taxes on advertisements • Taxes on lotteries, betting and gambling • State cess and surcharges in so far as they relate to supply of goods or services.

* Principal, Chatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce, Affiliated to Solapur University Solapur (Maharashtra)
Email address: dranilbarbole@yahoo.in

** Research Scholar, Chatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce, Affiliated to Solapur University Solapur (Maharashtra)
Email address: jainarpita261@gmail.com

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 6 | MARCH - 2021

FAMILES AND MARRIAGE

Prof. Devendra Vitthal Madane
Associate Professor and Head, Department of Sociology,
Chhatrapati Shivaji Night College Solapur.

ABSTRACT

Family is a critical social organization in all social orders, which makes it a social general. Also, qualities and standards encompassing marriage are tracked down all around the world in each culture so marriage and family are both social universals. Situations with. spouse, husband, accomplice, mother, father, sibling, sister, and so forth) are made and authorized by social orders. While marriage and family have generally been firmly connected in U.S. culture with relationships making new families, their association is turning out to be more complicated, as outlined in the initial vignette and the ensuing conversation of dwelling together. Social science of family is the region committed to the investigation of family as an organization integral to public activity. The fundamental suppositions of the space incorporate the all inclusiveness of family, the inescapable variety of family frames, and the need of family for coordinating people into social universes. Family human science is for the most part worried about the arrangement, support, development, and disintegration of connection ties and is ordinarily communicated in research on romance and marriage, childrearing, conjugal change, and separation.

KEYWORDS: *critical social organization , Social science , development and disintegration.*

INTRODUCTION

Nineteenth century sociologists, for example, Herbert Spencer and William Sumner took on transformative perspectives on family and utilized anthropological terms, yet conversations of best family types gave approach to thinking about the traditions, shows, and customs of everyday life. The transformative perspective on family pushed social science toward the realistic vision of the family as versatile to encompassing social conditions. Also human science's accentuations on populaces, social orders, and the foundations inserted inside them permitted the perception that American and European families were quickly changing because of the difficulties of present day culture. One more significant advancement in early family human science came about because of the developing differentiation of social science from religion, noble cause, and activism. Discourses of the center and late nineteenth century cautioned earnestly of the social issues of separation and surrender – refering to independence, simple ethics, and remiss separation laws for a breakdown of family. Family advocates considered such decrease to be a certain reason for more friendly cataclysms and looked for solid social information and arrangements. While sociologists of the day were worried about friendly pathologies, they were

A. C. CSNC SOLAPUR

additionally attempting to build up humanism as a level headed, logical discipline. Logical work on family issues explicitly had as of now been finished. Not long after the US Census Bureau distributed a report on marriage and separation measurements in 1889, Walter Willcox finished The Divorce Problem: A Study in Statistics.

MARRIAGE AND FAMILY

In this part, you'll figure out how family is characterized and how relational intricacies are changing and advancing. For instance, somewhere in the range of 2006 and 2010, almost 50% of hetero ladies (48%) ages fifteen to 44 said they were not hitched to their companion or accomplice when they initially lived with them. That is up from 43% in 2002, and 34 percent in 1995 The Pew Research Center reports that the quantity of unmarried couples who live respectively, has developed from less than 1,000,000 during the 1970s to 8.1 million out of 2011 to 18 million of every 2016. Of the 18 million, 8.9 million are ages 18-34, 4.7 million are ages 35-49, and 4.0 million are 50+. Cohabiters ages 50 and more seasoned contain one quarter (23%) of all living together grown-ups in 2016, which developed by 75% beginning around 2007 and albeit this appears to be high, just 4% of U.S. grown-ups 50 and more seasoned were living together. Who gets hitched, how the marriage affects the couple and to the general public, why individuals get hitched (for example monetary, political, or for affection), and how it happens (for example wedding or other service) differ generally inside social orders and between social orders. In rehearsing social relativism, we ought to likewise think about varieties, for example, regardless of whether a legitimate association is required (consider "customary law" marriage and its counterparts), or whether beyond what two individuals can be involved (think about polygamy). Different minor departure from the meaning of marriage may incorporate whether companions are of other genders or similar sex and how one of the conventional assumptions for union with (produce youngsters) is seen today.

CHARACTERISTICS OF MARRIAGE:

Marriage might have the accompanying qualities.

- Marriage is an all inclusive social foundation. It is found in practically all social orders and at all phases of advancement.
- Marriage is an extremely durable connection among a couple. It is intended to satisfy the social, mental, organic and strict points.
- Marriage is a particular connection between two people of other gender and in view of common privileges and commitments. Relationship is persevering.
- Marriage requires social endorsement. The connection among people should have social endorsement. Without which marriage isn't legitimate.

COMMENTARY IN FAMILY

Exploration and discourse in family human science are directed more regularly by effective interests than by holes in principle, family has been one of the most liquid and open spaces of social science. The open nature of family social science has broadened the variety of staple points to incorporate dwelling together, childlessness, and extra conjugal sex, to give some examples, and family is plainly among the most responsive fortes to well known and policy driven issues. During the 1980s this was at that point clear in the recurrence of examination ventures identified with strategy. React ing to moderate changes in financial governmental issues, family sociologists in the US directed broad exploration on the effect of changes in government assistance, Medicaid and Medicare, and Aid to Families with Dependent Children Family arranging, contraception, and fetus removal arrangements likewise got consideration during the 1980s in a period of an apparent traditionalist social cli mate. This consideration has persevered as private area subsidizing sources reconsider their sup port for family arranging organizations, state governing bodies fix early termination limitations, and preventative innovations advance. Genuine and proposed changes in federal retirement aide in the late 20th century have pushed strategy research on maturing families. Government and strategic

approaches related with a globalizing economy have been examined as of late. In these and different regions, family sociologists have investigated equal impacts of family and family strategy, taking into account what changes in family conduct have meant for approaches, and what strategy changes have meant for various kinds of families.

SOCIOLOGICAL RESEARCH ON FAMILY

The huge equilibrium of sociological examination on family is still pretty much as protected as most expert scholarly action, and focuses on issues basically important to researchers. In any case, the strategy and issue conversations of the 1980s reflected further social and political partitions that became essential to public introductions of contemporary family humanism. In the most open scenes of study halls, texts, exchange books, periodicals, and weblogs, family sociologists have slipped into exposing jobs in reacting to famous social analysis or normal legends and misconceptions. Commonly this includes minor verifiable correctives that address thrilling however acknowledged media stories – there is anything but a pandemic of youngster pregnancy (rates keep on diminishing), there is no abrupt decrease in US families with kids, yet lethargic changes identified with postponed marriage, low joblessness, and a maturing populace. All the more regularly family sociologists address diffuse, famous uneasiness about the family in "decrease," in "emergency," or the "breakdown" of the family. The normal perspective on separate from rates as a sign of family decrease can be tended to by recorded investigation of changing separation laws, the overall conjugal fulfillment of current couples, the craving for marriage communicated by the mind-boggling greater part of youngsters, the mixing of families later separation, or the withstanding revenue in their kids shared by separated from guardians.

FAMILY SOCIOLOGISTS

As of late family sociologists appear to be particularly touchy to public conversations of family issues. Family examination and critique regularly enhance political manner of speaking, and logical discoveries are darkened by political discussion. Besides, all around financed moral business people (Becker 1973) have taken on terminologies and trap pings that gorilla the course of friend looked into science. Clinicians and scholastics from an assortment of disciplines established the Council on Contemporary Families in 1996 explicitly to achieve exact data family exploration to general society. The essential presumption of the Council is that changes in day to day life are best met with examinations of fundamental causes rather than lecturing talk. However an unequivocally moderate association, its position against the system of families in decrease as a result of childishness and indecency is inside the standard of sociological idea. On the off chance that family human science were more noticeable to the lay public, its fundamental presumptions would be perceived as politically liberal and socially moderate. This is no place more clear than in the enthusiastic comprehensiveness of socio coherent meanings of family. Having set up the viewpoint that family is plastic and strong, rather than fixed and defenseless, social science fundamentally represents families in their emanant structures as a whole. This angle was reasonable for a 20th century human science that had varieties of the two parent family as its units of investigation. Presently, alongside single parent families, more distant families, stepfamilies, and mixed families, contemporary family humanism represents gay and lesbian families.

FAMILY AND WORK

To figure out the progressions taking place in contemporary families we really want to understand the exchange between ineluctable social powers, like the ascent of the post-modern economy, with the expansion of job weakness, and the endeavors of individuals, families, and social orders to make innovative answers for the quandaries created by changes. Out of the multitude of changes in ladies' lives in late many years, the most significant is the emotional expansion in the number of women in paid work. This has prompted one of the most significant changes in family life in the most recent forty years. Notwithstanding the decline of the male provider drove family, which was the ideal, and the pervasive family model, and the increment in the number of ladies in paid work, other changes have

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

occurred in the family. Deface ital precariousness has expanded, as has the number of single-parent families, mixed famiun truths, and remarriages. Conjugal insecurity has made sex division in the family more risky than in the past for ladies and children. In the mean time, the expanding number of women in paid business has made it lessvi able

The family has been a critical theme for sociology since the times of the establishing fathers. The manners by which individuals view and build families, and the assortment of encounters and types of everyday life, are amazing indicapeaks of the specific society and of social change. The human science of the family also benefited from the commitments of related disciplines (history and socio-economics, first and preeminent) and different viewpoints (firstly women's investigations, then, at that point, sexual orientation studies).In this part I have taken an interdisciplinary perspective on the social science of the family, choosing approaches that empowered us to distance ourselves from the "conspicuousness" of the family as a subject of study and the various philosophical talks that accompany it. These methodologies assist us with recognizing a number of aspects of day to day life, center ing around the associations and the interdependencies between the family and other arenas of social change, like innovation and the world of work. I have shown how the family is an intricate social entertainer, implanted in multiple collaborations with society. Families influence us so significantly that it is difficult to exaggerate their importance. Yet their ability to shape our lives depend son their associations with other institutions. Families are formed by the social orders they inhabit, however they additionally have the power to transform those social orders. In late years, this has prompted the investigation of various types of families, like French or American or Swedish families; metropolitan or country families; families in the north or south; common laborers or working class families,

CONCLUSION:

During the 1920s the land mark achievements for human science of family remembered the main American Sociological Association meetings for family and the advancement of a segment on family in the diary Social Forces. React ing to moderate changes in financial governmental issues, family sociologists in the US directed broad exploration on the effect of changes in government assistance, Medicaid and Medicare, and Aid to Families with Dependent Children Family arranging, contraception, and fetus removal arrangements likewise got consideration during the 1980s in a period of an apparent traditionalist social cli mate. In these and different regions, family sociologists have investigated equal impacts of family and family strategy, taking into account what changes in family conduct have meant for approaches, and what strategy changes have meant for various kinds of families. Presently, alongside single parent families, more distant families, stepfamilies, and mixed families, contemporary family humanism represents gay and lesbian families. The human science of the family also benefited from the commitments of related disciplines and different viewpoints .In this part I have taken an interdisciplinary perspective on the social science of the family, choosing approaches that empowered us to distance ourselves from the "conspicuousness" of the family as a subject of study and the various philosophical talks that accompany it.

REFERENCES

- *"The Sociology of the Family Unit*
- Mackenzie, Macaela "This Is The Average Age Of Marriage Right Now". Women's Health.
- Marks, J.; Bun, L. C.; McHale, S. M. "Family Patterns of Gender Role Attitudes"
- Coontz, Stephanie . Marriage, A History
- Country Reports on Human Rights Practices
- Oxford English Dictionary 11th Edition, "marriage"
- Westermarck, Edward The Future of Marriage in Western Civilisation
- "The Demographics of Remarriage". Pew Research Center's Social & Demographic Trends Project.

323

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

April-2021 Volume-11 Issue-10

Recent Trends in Social Sciences

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Guest Editor
Dr. R. B. Chougule
I/C Principal,
Kankavli College, Kankavli,
(Maharashtra)

Executive Editors
Dr. S. N. Patil
Dr. R. A. Mumbarkar
Mr. Y. V. Mahalinge

Co-Editors
Dr. S. D. Kadam
Lt. (Dr.) B. L. Rathod
Mr. T. N. Jaykar

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Address
Ravichandram Survey No 101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

324

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor 7.265, ISSN: 2230-9578, April-2021,
Volume-11, Issue-10 "Recent Trends in Social Sciences"

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	आर्य समाजाचे सामाजिक कार्य प्रा. माणिकराव शामराव चव्हाण	1-3
2	स्थानिक इतिहास – इतिहास लेखनातील नवीन प्रवाह प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	4-6
3	भारतीय सर्कशीचा उगम व स्वरूप एक:अभ्यास प्रा.डॉ.चंद्रकांत शिवराम गिरी	7-9
4	अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचा जमीन बळकाव लढा प्रा. डॉ. विधाटे गणेश शंकर	10-15
5	ग्रामीण विकास पर पारिस्थितिकीय एवं पर्यावरणीय प्रभाव : नालंदा जिला के संदर्भ में पूरन चन्द	16-19
6	पश्चिमी चम्पारण जिला में थारू जनजाति की कृषि समस्यायें: एक भौगोलिक अध्ययन कुमार गौरव	20-23
7	भूमि उपयोग में परिवर्तन एवं भूमि प्रबन्धन पूर्वी चम्पारण जिला के संदर्भः एक भौगोलिक विश्लेषण रणधीर कुमार रंजन	24-27
8	मुंबईचे शिल्पकार जगन्नाथ शंकर शेठ प्रा. माणिकराव शामराव चव्हाण	28-29
9	रायगड जिल्ह्यातील पर्यटन व्यवसाय आणि रोजगार संधी डॉ. राजाराम महादेव थोरात	30-35
10	कोरोना महामारी आणि सामाजिक बदल अंकुश रामराव शिंदे, अभिजीत बाबासाहेब कदम	36-39
11	कोरोना आणि जगाचे कृषी क्षेत्रातील बदलत जाणारे अर्थकारण नेहा अशोक चव्हाण	40-42
12	भारताची कर्ज समस्या आणि व्यवस्थापन प्रज्ञा प्रदीप तांबे	43-45
13	रुपयाचे अवमूल्यन आणि भारतीय अर्थव्यवस्था लेफ्टनंट प्रा.डॉ.एम.आर.खोत	46-49
14	ग्रामीण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण हर्षदा सुरेंद्र गुरव	50-52
15	पूर्व विदर्भातील स्वदेशी आंदोलन डॉ.गजानन बापुराव ठाकरे	53-56
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीतील पाश्चात्य महिलांचे योगदान : एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. पौळ भावना श्रीपती	57-63
17	चंद्रसेन विराट की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध श्री.भिकाजी व्हन्नाप्पा कांबळे	64-67
18	ठाणे जिल्ह्यातील हवा प्रदूषण आणि त्याचे मानवी आरोग्यावरील परिणामांचा अभ्यास करणे श्री दिपक हिलाल महाजन, डॉ. सुरेश जे. फुले	68-69
19	सामाजिक विचारवंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल	70-71
20	अन्न सुरक्षा (Food Security) कु. महेंद्र सर्जेराव महानोर	72-73
21	सुनगाव जि बुलढाणा येथील तीन ऐतिहासिक बारव डॉ. श्याम प्रकाश देवकर	74-77
22	आत्मनिर्भरतेतून समृध्दीकडे जातांना मराठवाड्याच्या विकासात व्यापारी पिकांच्या भूमिका पवार प्रियंका जयराम, गीता दिलीप उगले	78-83
23	आधुनिक नकाशाशास्त्र : GIS व रिमोट सेन्सिंगचे भूगोलशास्त्रात महत्व डॉ. बबन क. सिनगारे	84-87
24	महाराष्ट्राच्या शेतीवर हवामान बदलाचे परिणाम व व्यवस्थापन प्रा. डॉ. घार एस. जी.	88-90
25	सामाजिक परिवर्तनात मानसशास्त्राची भूमिका प्रा.मुंगूसकर अनिल मधुकर	91-93

सामाजिक विचारवंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग प्रमुख, छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, सोलापूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते की, "अधिकारांची सुरक्षा कायद्याद्वारा न करता समाजाच्या सामाजिक व नैतिक भावनाद्वारा केली जाते. सामाजिक भावना जर कायद्याद्वारा प्रदान केल्या जाणा-या अधिकाराला मान्यता देण्यास तयार असेल तर ते अधिकार सुरक्षित राहतात. परंतु समाज मुख्य अधिकारांचा विरोधक असेल तर कोणताही कायदा अथवा संसदीय न्यायपालिका त्यांना अधिकारांच्या सुरक्षिततेचे आश्वासन देऊ शकत नाही.1" डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या अधिकारांच्या मागणीस कोणत्याही हीनता आणि हिंसेला जोडलेली नव्हती आणि ती गोष्ट सांगण्यात ते थांबत नसत किंवा त्यांनी कधीच समाजाच्या अराजकतेचे समर्थन केले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे उच्चशिक्षित जबाबदार नेते होते आणि आपल्या कार्याप्रती ते पुर्णत: समर्पित होते त्यांचे सामाजिक चिंतन हे सर्वस्वी लोकशाहीवर अवलंबुन होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे नेतृत्त्व करण्याची प्रचंड क्षमता होती. त्यांनी तत्कालीन काळात सामाजिकरित्या अस्पृश्यांचे प्रश्न देशाचा मुद्दा बनविला नाही. परंतु सार्वजनिक जीवनाच्या मुख्य प्रवाहाचा एक न तुटणारा हिस्सा बनविला होता. त्यांनी अस्पृश्यांच्या समस्यांना स्थानिक स्तरावर लहान-मोठ्या सामाजिक सुधारणेऐवजी अखिल भारतीय स्तरावर उभे करून पुर्ण जगाच्या समोर समग्र भारतीय जातिबद्ध समाजाला वरून खालीपर्यंत हादरवून सोडले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी हे सुद्धा सिद्ध करून दाखविले की या कामामध्ये त्यांना यश मिळते. त्यांनी महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा आपल्या जीवनात खुपच सन्मान केला.

सामाजिक परिवर्तनाच्या आंदोलनामध्ये सामाजिक क्रांतीच्या महानायकांची भुमिका ही महत्त्वाची होती. आम्हाला मतदानाचा अधिकार तथा बरोबरीचा अधिकार जो मिळाला आहे तो देण्यासाठी समाजाच्या महापुरूषास कठीण संघर्ष करावा लागला होता. या महापुरूषांच्या सतत संघर्षाची एक लांब साखळी असलेली आढळते. ज्यामध्ये गौतम बुद्ध, महात्मा बसवेश्वर, संत कबीर, संत रोहीदास, महात्मा ज्योतीराव फुले, नारायण गुरू, छ. शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पेरियार रामस्वामी नायकर यांची नावे विशेषतेने उल्लेखनीय आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते की, "स्वातंत्र्य आम्हाला मिळाले परंतु यामध्ये समतेचा अभाव आहे. येथे सामाजिक व आर्थिक जीवनात विषमतेचा गवगवा आहे. या विषमतेस आम्हाला लवकरात लवकर संपवावे लागेल."2कारण जातिविरहीत समाजाची स्थापना करून समाज प्रदेश आणि राष्ट्राची प्रतिमा बदलली जाऊ शकते सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक आंदोलनाच्या रूपात डॉ. बाबासाहेबांनी वर्ष 1927 मध्ये महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून पाणी प्राशन केले होते.3 वर्ष 1930 मध्ये नाशिकच्या काळाराम मंदिरामध्ये अस्पृश्यांच्या प्रवेशाचे रणशिंग फुंकले. या मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह 4 वर्षे म्हणजे 1935 पर्यंत चालत राहिला.4 शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना करून अनुक्रमे मुंबई येथे 'सिद्धार्थ कॉलेज' आणि औरंगाबाद येथे 'मिलिंद महाविद्यालय' ची स्थापना केली.5 याचबरोबर त्यांनी 1937 मध्ये स्वतंत्र मजुर पक्ष, 1942 मध्ये शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन आणि 1958 मध्ये प्रस्तावित रिपब्लिकन पार्टीची स्थापना करून अस्पृश्यांना राजकीय हक्काची द्वारे खुली केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विश्वाच्या सामाजिक जीवनातील मानवीय स्तरावरती महत्त्वपुर्ण योगदान राहिले आहे. त्यांच्या सामाजिक चिंतनाची झेप एवढी मोठी होती की, विश्वाच्या नवनिर्मित दुसऱ्या गरीब समाजासाठी एक वेगळे उदाहरण होते. अमेरिकेचे नागरिक असुनही तेथील निग्रो लोकांना मतदानाचा अधिकार खुप वर्षांनी मिळाला. ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चिंतनामध्ये लोकशाही आणि अनेकवाद या दोघांचे स्थान महत्त्वपुर्ण आहे. कारण लोकशाहीमध्ये अनेकवाद ही एक न्यायोचित जीवन पद्धती आहे. ज्यामध्ये सम्मान तसेच निवडणुकीची स्वतंत्रता सोपी होते. अनेकवादाचा अर्थ - एकत्र राहणे आणि सर्वसामान्य संबंध प्रस्थापित करणे होय. हाच अर्थ लोकशाहीचासुद्धा आहे. हेच कारण आहे की, डॉ. बाबासाहेबांनी अनेकवाद आणि लोकशाहीला आपले तत्त्वज्ञान तसेच सामाजिक चिंतनाचा मुख्य मुद्दा बनविला.

डॉ. बाबासाहेबांनी आजीवन संघर्ष करून अस्पृश्य शोषित आणि वंचित लोकांच्या उद्धाराकरिता 26 जानेवारी 1950 ला देशात लोकतांत्रिक शासन प्रणाली बनवुन मतदानाचा अधिकार बलवान केला. डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय संविधान निर्माण करीत असतांना इतर मागास वर्गीयांच्या (OBC) हितांचापुर्णपणे ध्यान ठेवत आणि अनुच्छेद 340 च्या

CSNC SOLAPUR

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor 7.265, ISSN: 2230-9578, April-2021,
Volume-11, Issue-10 "Recent Trends in Social Sciences"

अंतर्गत त्यांचे मागासलेपण दुर करण्याची व्यवस्था केली.6 मंडल कमीशनच्या अंतर्गत इतर मागास वर्गाच्या लोकांना जे आरक्षण मिळत आहे ती भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 340 ची देन आहे. सन 1951 मध्ये हिंदू कोड बिल पास न झाल्याने त्यांनी केंद्रिय मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला परंतु काळानुरूप आज हिंदू कोड बिलाची हळु-हळु अंमलबजावणी होत असलेली दिसत आहे. म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांचे सामाजिक चिंतनाचे स्वरूप हे व्यापक होत असलेले आढळते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चिंतन त्यांचे साहित्य, तत्त्वज्ञान याकडे पाहिले तर आपल्याला लक्षात येईल. त्यातुन असे आढळते की, त्यांचा अस्पृश्यांशिवाय दुसरा मित्र नाही. त्यांनी ज्या वर्गाच्या संघर्षाची बाजु आपल्या हाती घेतली होती ते मागील दोन हजार वर्षापासुन हीनतेचे जीवन जगत होते. अशा मुक्या आणि बहि-या समाजाचे नेतृत्त्व करणे प्रचंड कठीण काम होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या हक्काची लढाई एका वेगळया उंचीवर नेऊन ठेवली. सारासार विचार आणि अभ्यास, विश्लेषणानंतर त्यांनी बौद्ध धर्म स्विकारला. सन 1956 मध्ये प्रकाशित बुद्ध आणि त्याचा धम्म हा ग्रंथ लिहला जो बौद्ध धर्माचा अभ्यासपुर्ण ग्रंथ आहे. 1948 मध्ये त्यांनी 'अस्पृश्य मुळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे झाले' नावाचा संशोधनपर ग्रंथ लिहीला. 1946 मध्ये 'शुद्र पुर्वी कोण होते' तसे 1936 मध्ये 'जातिप्रथा निर्मुलन' नावाचा ग्रंथ लिहिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजाच्या सर्व अन्यायपुर्ण व दमनकारी लोकांच्या विरूद्ध विद्रोहाचे प्रतिक मात्र नाहीत. परंतु भारतीय समाजात निर्माण होणा-या नवचेतना तसेच बहुजन जागृतीचे एक महान मसीहाच्या रूपामध्ये प्रतिष्ठित आहेत. बहुमुखी प्रतिभेचे धनी शोषित, पिडीत, अस्पृश्य आणि मागासाच्या सामाजिक उद्धार हेतु आयुष्यभर संघर्ष करीत राहिले. अनेक संकटांचा सामना केला तसेच सामाजिक-आर्थिक अन्याय व अत्याचाराने पिडीत मानवतेच्या हिमायती आणि उद्धारकाच्या सजीव मार्गदर्शकाच्या रूपात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना व्यापक मान्यता प्रास झाली. त्यांचे व्यक्तित्त्व, कर्तव्य आणि सामाजिक चिंतनाला चांगल्या प्रकारे समजण्यासाठी त्यांचे शोधपुर्ण ग्रंथ, महत्त्वपुर्ण लेख तसेच सारगर्भित भाषणांना चांगल्या प्रकारे अभ्यासणे गरजेचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अतुट विश्वास होता की शिक्षणाद्वारेच वंचित, उपेक्षित, शोषित वर्ग प्रगती तसेच उन्नतीमध्ये सहभागी होऊ शकतो.7 जन-जागृतीच्या दिशामध्ये सामाजिक क्रांतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले चिंतन आणि साहित्याच्या माध्यमातुन काळजीय प्रभाव मिळवला आहे. जे जाणनें आम्हा सर्व भारतीयांकरीता गरजेचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजाचा ऐतिहासिक प्रसंगामधुन अभ्यास केला आहे. तसेच त्यांची कार्यकारण संबंधाचे शोधपुर्ण विवेचन केले असुन तत्कालीन समाजाचे तात्विकपुर्ण वर्णन केले आणि त्यांची सामाजिक संबंध तसेच न्याय व सामाजिक उपयोगिता पर्यंत परिक्षण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाज व्यवस्थेचे अध्ययन स्वतंत्रता समता, बंधुताच्या कसोटीवर ठेवुन केले. एक सामाजिक चिंतकाच्या रूपाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय सामाजिक स्थितीचे व्यापक आणि तार्किक तथ्यांवर आधारीत विश्लेषण करून त्यांची करणे शोधुन त्यांचे निवारण सुद्धा सांगितले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संपुर्ण जीवन मानवादिच्या प्रति समर्पित आणि चिंतन पुर्णतः मानवीय मुल्यांवर आधारित राहिले.

तळटिपा :

1. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब यांची भाषणे भाग 3 1946 ते 1956, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई 2002, पृ.क्र. 427.
2. कित्ता, पृ.क्र. 89.
3. बहिष्कृत भारत : 3 एप्रिल 1927.
4. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब यांची भाषणे खंड-18 भाग-1 1920 ते 1937 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई 2002, पृ.क्र. 427.
5. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब यांची भाषणे खंड-18 भाग-2 1937 ते 1945 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई 2002, पृ.क्र. 485.
6. पंढेरे शांताराम : डॉ. आंबेडकर आणि राखीव जागांचा प्रश्न (संपादित) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई 1993, पृ.क्र. 319.
7. पुर्वोक्त, पृ.क्र. 237.

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

SRJIS

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY

327

APRIL-JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-51

Special Issue of Department of History, Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur (MS)

5th June 2021

RECENT TRENDS IN MODERN HISTORY

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Dipak P. Lonkar
Head, Dept. of History

Book 1

328

9	**KRISHNARAJA WODEYAR AND TUMKUR REGION – UNDER NEW TRENDS IN HISTORY CALLED THE LOCAL STUDIES** *Ramesh'*	38-43
10	**HISTORICAL CONTEXT OF THE CLASS DIVISION OF BUDDHIST PHILOSOPHY** *Akhil Pal*	44-49
11	**SOME ASPECTS OF EPIDEMIC HISTORY OF BRITISH INDIA AND DISEASES** *Dr. Shaikh Musak Rajjak*	50-53
12	**DISEASE AND DIET SURVEY IN NIZAM STATE OF HYDERABAD** *Dr. Prasad Rao. Thota.*	54-59
13	**A SHORT HISTORY OF DAKSHIN DINAJPUR WITH SPECIAL REFERENCE TO BANGARH** *Dr. Dwijendra Nath Burman*	60-64
14	**FREEDOM STRUGGLE FROM A SUBALTERN PERSPECTIVE: THE ROLE OF THE ADIVASI POPULATION OF SONITPUR DISTRICT OF ASSAM** *Dr. Kuntal Sarma*	65-69
15	**THE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION IN INDIA UNDER THE BRITISH RULE AND ITS IMPACT** *Asso. Prof. Sonkamble Arun Vitthal*	70-75
16	**MEDIEVAL INDIA'S MIGHTY WEAPON- ARROW** *Dr. M.V. Jadhav*	76-79
17	**DEMOGRAPHY OF INDIA IN THE EARLY STONE AGE** *Dr. Kanjiv Lochan*	80-83
18	**RELIGIOUS FUNDAMENTALISM: CONCEPT, CAUSES, AND REALITY** *Dr. Ganesh Shankar Vidhate*	84-90
19	**SUFI WOMEN AND HINDU SOCIETY : AN OVERVIEW** *Salma N. S*	91-95
20	**THE STATUS OF UPPER-CLASS WOMEN AFTER INDIA'S INDEPENDENCE** *Dr. Sanjay Tulshiram Shelar*	96-98

329

THE DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION IN INDIA UNDER THE BRITISH RULE AND ITS IMPACT

Asso. Prof. Sonkamble Arun Vitthal
Head of History Department, Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur (M.S.)
Mob. No. 9588482044, 9423310503. e-mail : arunsonkamble6126@gmail.com

Abstract

Modern education system in India was introduced by the British. The system continued in India with few changes. Therefore the research paper makes an attempt to review the system integrally. The study aims to identify the common challenges hindering the democratisation of Indian Education System. Establish equity and bring inclusiveness in the sytem. While doing so the focus is more upon issues and lzss upon quantitative and factual Information. Analytical and descriptive method is adopted for presentation.

***Review of Literature :** The review includes official government documents, scholarly books, research papers, newspaper editorials etc. on the subject. Relevant websites are also referred for review.*

***Keywords :** Equity, Inclusive, Sustainable, Open Society, Closed Society, Knowledge Society, Oriental Study, Indoctrination, Trickle-downstrategy, Downward filteration theory, constitutional values, Indianisation of education, contract teachers, peoples movement.*

Introduction :

In India the foundation of modern education system was laid down under the British Rule. On the backdrop of National Education Policy 2020 (4th since independence) it is appropriate time to take a fresh relook at the development of modern education system in India under the British Rule. Connect the impact on the latest policy. While doing so the research paper deviates from conventional approach of criticising everything that is British. Instead of it attempts a scholarly review of the subject. India is still struggling to educate its vast population in both qualitative and quantitative terms. For education to be equitable, inclusive and sustainable it is important to understand and indentify the hurdles. Design and implement a national strategy to remove it. The integral study of the British education policy and its impact on present times may help in this task.

The State of Education in India, before the arrival of the British :

India has a glorious civilizational history and is among a very selectful countries of the world which can claim such rich past. Though direct evidences are not available for pre and protohistorical period educational conditions. The Bhimbetka cave paintings[1] are testimony of how early man transferred his knowledge from one generation to another. The earliest Indian Script the pictographic Harappan Script[2] though not yet deciphered is testimony to Indias literary traditions. The artefacts in the form of terracotta figurines, craft on seals, bronze statues, Beads suggest professional proficiency achieved in different crafts. Indians are still very proficient in miniature craft forms. The 6th century is considered as age of intellectual revolution.[3] It witnessed the rise of Buddhism and Jainism. This two movements laid stress on path of knowledge. A great impetus was received to rational thinking. Indians established world's first university in the form of Taxila University, The Ashokan Pillars are evidence of widespread literacy prevalent in Indian Society.

The university system saw significant growth in subsequent times Nalanda, Vikramshila, Odantipura, Vallabhi were prominent centres of learning. Knowledge seeking people travelled to India. In ancient times itself there was a counter revolution. The Brahmnical ideology opened this second front. It aimed

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

338

to stop democratisation of education. Emphasised monopoly of Brahmins over education & deny right to education for the masses. This counter-revolution and its ideology were legalised in the form of Manusmriti.[4]

Medieval times witnessed the fruits of counter-revolution. The Muslim rulers invaded India. Later on they Indianised. They brought with them new knowledge in Arabic and Persian language. But medieval society had transformed into highly decentralised, disorganised, caste divided feudal and closed society.[5] Unlike the centralised, liberal and open ancient society. Hence society as a whole failed to assimilate the new knowledge. Education remained monopoly of elite Muslims and caste Hindus. It remained part of religion hence learning and teaching activity were carried through individual religious priests, mathas, temples, makhtabs and madarsas. The masses benefitted by learning new crafts. The ancient tradition of democratising education to the masses was carried by medieval bhakti and sufi saints like Kabira, Nanak, Eknath, Tukaram and the Chisti Silsilah.

By the mid 18th century Indian society had become stagnant, ignorant of world developments, so it could not hold ground against the British who came to India as traders and established themselves as rulers. This was made possible because the Indian Society had transformed itself from knowledge society to a ignorant illiterate society.

The British Education Policy and its Impact :

To understand the stages of development of modern education system and challenges in its path, till present times. Both British and Independent India's education policy are analysed integrally.

The main agenda of East India company was to make profit through trade. After Plassey and Buxar company became ruler. The need to know the subjects, to make company better ruler forced company to take interest in oriental study. Individual efforts of civil servants and scholars like Sir William Jones, James Princep gave impetus to the study of Indian culture.[6] Asiatic Society of Bengal, Bombay, London were established for this purpose. Through this early efforts the individuals brought to surface ancient Indian archaeological sites. They studied and translated Pali, Prakrit, Tamil and Sanskrit literature into English. It is this study which later on and is still raising a sense of confidence among the Indians about their glorious history.

The beginning of press and newspaper was another development which helped indirectly for the spread of English language.[7]

The Indian council Act of 1813 was first official attempt towards educational development.[8] 1 lakh rupee amount was to be spent for educational purpose. Throughout the British rule financial constraint remained a significant hurdle in spread of education. Over meagre funding Michael Edwards states it as grand plan but no funds. According to him finance was really the great stumbling block to progress.

In Post Independent India government expenditure on education remained about 1% for about half a century or more period. Presently it is claimed to be 3% of GDP. The New Education Policy 2020 aims to double this expenditure to 6% as early as possible, without fixing any time limit.[9] So funding is going to remain a major challenge in future also.

There is a general criticism about the British education policy that its basic aim was to serve political, economic ends of the Raj. As Suresh Chandra states the sole purpose of introducing English education

in India would not be merely indoctrination of Indians but to achieve cultural transmission among Indians.[10] In short impose imperial cultural hegemony.

This is true it is discernible in both Macaulay's ideas and Independent India's Education Policy. Macaulay adopted 'Trickle down strategy' or 'Downward filtration theory' for spread of education due to financial constraints. But his colonial approach is discernible in settling the dispute between orientalist and Anglicist controversy in favour of English education through his famous Macaulay's minute of 1935. Through English education Macaulay seeked to form a class who may be interpreters between British and the millions whom they govern. A class of persons. Indian in blood and colour, but English in taste, in opinion, words and intellect.[11] This is not exclusive of the British, many dictators in modern times have used education as a means to propogate their ideas and perpetuate their rule. Napoleon Bonaparte, Adlof Hitler, Mussolini are some examples.

Even the Post Independent education policies have aimed to inculcate among its people the respect towards its constitution and its values. Some ruling parties too have utilized educational curriculum to forward their ideologies. When National democratic government under Vajpayee tried to change history textbook, introduce Astrology subject at university level it was seen as saffronisation of Indian Education. Tamil rejection of Hindi language is seen as rejection of Hindi Hegemony.

Education is the basic tool to ignite minds. It teaches to think rationally. Many great leaders and teachers have given importance to education for this purpose. In modern times Raja Ram Mohan Roy demanded western education, Mahatma Jyotirao Phule concluded its illiteracy which have dragged the so called shudras to poverty and ignorance. Rajarshi Shahu Maharaj and Sayajirao Gaikwad introduced free and compulsory education in their states. In his message to Indian Society Dr. Babasaheb Ambedkar gave foremost priority to Educate over, organise and Agitate.

1854's Woods dispatch tried to overcome the earlier issues. He laid stress upon mass education.[12] In a caste ridden society where education was legally denied through Dharmasastras this idea itself can be considered as revolutionary. By this he rejected Macaulay's downward filtration theory. To educate the masses he laid emphasis on vernacular languages and mother tongue as medium of Instruction at primary level. English at higher level. Education policies of India too have accepted this approach. Uday Desai criticised the British education for neglecting vernacular education.[13] This is true in present times also. The forces of Globalisation, liberalisation have unleashed capitalist market driven economy. Lucrative jobs in urban based service sector requires English proficiency. Hence even parents are crowding at the doors of English school. Indian government efforts to translate worldclass literature in regional languages is proving to be slow. Elite exams like UPSC, State Civil Services, CAT, etc. for professions and education require English study material. Thus it is need not choice to run behind English language. The Government needs English educated westernised class to backup its open economic policy.

1854's woods dispatch is also responsible for the establishment of universities in India.[14] In 1857 the Bombay, Calcutta and Madras universities were established on the lines of London University. Thus the vanished tradition of ancient Indian universities was revived. Today India's university students population is largest among the world. Yet in world ranking very few Indian universities rank in top 50. Government heavy regulation, low autonomy, lack of fund, lack of will power are some issues which needs attention.

The most significant impact of wood's is leaving development of education in largely private hands i.e. market forces. He introduced Grants-in-Aid system. Even today government is encouraging autonomous colleges, private universities in higher education sector. Same is true in case of school education.

Hunter Commission relieved government and made primary education responsibility of local governing bodies. Even today primary education which is in state list is the primary responsibility of local bodies. Higher education being in concurrent list is joint responsibility of union and state government.[15] So whatever schools established by municipalities and Zillah Parishads are almost collapsed or are on the verge of extinction.

Hunter suggests practical curriculum. Michael Edwards criticises British education for lack of relevance to the economic realities of rural life. According to him the direct effects of British education policy on the rural masses was negligible.[16] In present times there is mismatch between curriculum with both urban and rural economic patterns.

Hunter also emphasised on Indianisation of education the same thought is continuing in National Educational Policy 2020.[17] It's vision is to create India centric education. The rich heritage of ancient and eternal Indian knowledge and thought has been a guiding light for this policy.

One revolutionary idea presented before the Hunter Commission was the idea of free and compulsory education by Mahatma Jyotirao Phule. It was included in the official document 1944's John Sargents's recommendation of free and compulsory education for 6 to 11 year old children. From 1882's Hunter Commission it took more than a century and two decades to provide right to free and compulsory education for 6 to 14 year children.[18] This is an example to show how slow the development of education is.

Hunter paid attention to teachers training. The same was reflected in government of India Policies. The 2020 policy accords teacher a central place. It states teacher must be at the centre of the fundamental reforms in the education system.[19] In reality the system encourages contractual teachers who are paid on hourly basis. In most of the states teacher recruitment process has stopped or delayed. Present education system is centered around low paid, contractual teachers, who lack job security. Such teachers are bound to make collapse any grand plans about evolving and providing world class education. Due to lack of financial safety teachers investment in refreshing knowledge is constrained. Thus if teacher stagnates the whole system stagnates. This is a major challenge which needs immediate attention. Teacher training is still major area which requires serious attention.

Curzan passed the Indian Universities Act 1904, with a objective to reduce elected members and establish government control.[20] Even today this British legacy is crippling the education system. Universities dependence for fund upon government seems to be the major cause. Multiple regulatory bodies, tied grants are the means through which government control plays vital role.

Woods dispatch gave the idea of model schools in every district. The scheme of Navodaya Vidyalaya envisaged in 1986 National Education Policy and implemented since 1986. This can be treated as model schools. To make education more inclusive and bring about equity special schools for deprived sections needs to be opened. The issue of access and equity can be resolved to large extent.

333

Conlcusion :

To sum-up before the advent of the British the Muslim elites and caste Hindus had access to education. So the literate population must not be more than 8% on the even of independence (i.e. 1951 census data) it was 18.3% in figure terms it doesn't look impressive. But it institutionalised modern education system in India, open for all with the efforts of leaders like Rajaram Mohan Roy, Mahatma Jyotirao Phule, Ch. Shahu Maharaj and Dr. Babasaheb Ambedkar education revolution beginned in India. Today India's population is equivalent to that of Europe. Its literacy rate is 74.04%. Though the progress is very slow it became possible due to special efforts of our enlightened leaders and our constitution maker Dr. B.R. Ambedkar.

To build the gap between male and female education, rural-urban gap, vocational vs Humanities gap, Human making vs employability and utilitarian objective. A mission mode project like Sarva Shiksha Abhiyan is need to be undertaken. Union and state education services are to be created for recruitment and ensuring quality teachers. Involvement of people, industry and all stakeholders is required to make it a peoples movement. Education is fundamental for any society's growth and development. In a complex caste ridden society like India it is strategically important for government to invest heavily in education sector.

Today education has become commodity. Only those who have capacity to purchase can access it. Leaving education in the hands of market forces will be a dangerous choice for a country like India. All educational institutes can be nationalised and managed on the principle of public private partnership. Under British rule we were under colonial subjugation. Now we are a free country and largest democracy in the world. Hence we not at all have the excuse to ignore the most fundamental sector of any country or society, the education sector.

References :

Jain V.K., Prehistory and protohistory of India, New Delhi, D.K. Printworld Pvt. Ltd. 2006, Pg. 51.

Basant Prabhat Kumar, Ancient India, New Delhi, Min. of Information Broadcasting GOI, 2001, Pg. 1-11.

ibid, Pg. 38-48.

Jha D.N., Ancient India, New Delhi, Manohar Publisher 1977, Pg. 111.

Satish Chandra, Medieval India from Sultanat to The Mughals 1206-1526, New Delhi, Anand Publication Pvt. Ltd. 2001, Pg. 144.

Grover B.L., Grover S.A., New Look at Modern Indian History, New Delhi. S. Chand and Company, 2002, Pg. 658-659.

ibid, Pg. 383.

ibid, Pg. 527.

http://education.gov.in / sites / upload_files / mbrd / files / NEP_ Find_ English_ O.pdf.

Ghosh Suresh Chandra - 1995, Bentink, Macaulay and the Introduction of English education in India, History of Education, 24:1, 17-24 DOI 10.1080/ 0046760956240102.

Grover B.L., Grover S., A New Look at Modern Indian History, New Delhi, S. Chand and Company Ltd., 2002. Pg. 371.

ibid, Pg. 372-73.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

334

Desai Uday, Colonial legacy, Illiteracy and Education in India, Education and Society, 3,2/4, 1986, Pg. 52-61.

Grover B.L., Grover S., A New Look at Modern Indian History, New Delhi, S. Chand and Company Ltd., 2002, Pg. 374.

M. Laxmikant, Indian Polity, New Delhi, Tata McGraw Hill Publication, 2004, Pg. 412-15.

Michael Edwards, British India, 1772-1947. A Survey of the nature and effects of alien rule, New York, Taplinger Pub. Co. 1968, Pg. 251.

http://education.gov.in / sites / upload_files / mbrd / files / NEP_ Find_ English_ O.pdf.

M. Laxmikant, Indian Polity, New Delhi, Tata McGraw Hill Publication, 2004, Pg. 56.

http://education.gov.in / sites / upload_files / mbrd / files / NEP_ Find_ English_ O.pdf.

Grover B.L., Grover S., A New Look at Modern Indian History, New Delhi, S. Chand and Company Ltd., 2002, Pg. 375.

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

"REVOLUTIONARY DEVELOPMENT OF SALES TAX TO GST IN INDIA"

Author 1

Dr. Anil Barbole

(Principal, Chatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce,

Affiliated to Solapur University Solapur (Maharashtra)

Author 2

Arpita Jain

(Research Scholar, Chatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce,

Affiliated to Solapur University Solapur (Maharashtra)

Abstract

Sales Tax is an Indirect Tax charged on the sale of goods and services. The study focuses on the pre and post development of sales tax in India. Sales tax was charged as the Central Sales Tax and VAT. Here we are standing in between the history of Sales Tax and the effect on Sales Tax and VAT after effects of implications of the GST. The researcher has done an explanatory research which focuses on the theoretical aspect related to the Sales tax. The basic objective of the study is to know the history of Sales Tax. effect on Sales Tax after VAT and the effects after the implementation of GST. Through the observation analysis the researcher has come to a conclusion that VAT has been started with a point to remove the system of tax on tax. but this system is unable to achieve the ultimate objective of it, which has been achieved successfully after the implication of GST in the Indian Taxation System.

Key Words: Goods and Service Tax (GST), Sales Tax, Value Added Tax (VAT)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2021-22

Review of Research

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 10 | Issue - 12 | September - 2021

Impact Factor : 5.7631(UIF)   ISSN: 2249-894X

ROLE & SIGNIFICANCE OF E-COMMERCE IN INDIA

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Prof. Admane Devendra Bhimrao

Prof. Admane Devendra Bhimrao

Associate Professor, Head, Accountancy Dept,Chhatrapati Shivaji Night , College Of Arts & Commerce, Solapur.

Abstract : Online business has released one more upset, which is changing the manner in which organizations trade items and administrations...........

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save Tree, Save Paper, Save World
ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol - 10 | Issue - 12 | September - 2021

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	YOUTH IN A GLOBALIZING WORLD: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE Prof. Devendra Vitthal Madane	1
2	ETHICS IN RESEARCH Dr. Yarriswamy M. C.	6
3	CAREER GUIDANCE AFTER CLASS 10 & 12 Dr. Alka Saxena	18
4	MADARA CHENNAIAH, THE DALIT SAINT OF MEDIEVAL KARNATAKA Mr. Mohan Bhagwan Ballal	25
5	STUDENT E-LEARNING EXPERIENCE DURING IMPACT OF COVID-19 WITH REFERENCE TO LUCKNOW CITY Nandini Basu	29
6	THE PHILOSOPHY OF NEW EDUCATION POLICY OF INDIA-MYTH AND REALITIES Dr. Mastan Malothu	37
7	PARLIAMENTARY PRIVILEGES Dr. Piyush Kumar Trivedi	46
8	ROLE & SIGNIFICANCE OF E-COMMERCE IN INDIA Prof. Admane Devendra Bhimrao	53
9	THE COLLISION OF COVID-19 ON INDIAN PRODUCTIVITY AND TRADE Prof. Dr. K. B. Lengare	58
10	ROLE OF TECHNOLOGY IN BANKING SECTOR Santoshkumar Madanmohan Ojha	64

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2021

YOUTH IN A GLOBALIZING WORLD: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Prof. Devendra Vitthal Madane
Associate Professor and Head, Department of Sociology,
Chhatrapati Shivaji Night College Solapur.

ABSTRACT

Youthful people groups insight with globalization establishes a carefully adjusted battle for autonomy and achievement that is as much with regards to imperatives and restrictions all things considered with regards to opportunity and opportunity. It is essential to comprehend that globalization affects youth to the extent that it effectively broadens the sorts of social divisions to which youngsters are very frequently oppressed. The current review centers around the uncertain connection among globalization and youth, it additionally investigates the monetary effect of globalization on youngsters. Globalization includes a scope of inconsistent and challenged process just as dangers to youngsters worried about advancing connections of variety, fortitude and manageability. Youthful people groups insight with globalization gives off an impression of being full of the vulnerability shifts as per social and social settings. The concentrate likewise analyzed the peculiarity of social globalization and its association with youth. It is for the most part concurred, that globalization is massively affecting youth; the current review will try to evaluate the idea of that effect. It could similarly be contended that globalization universalize culture since it is in light of a legitimate concern for com modification to do as such. Globalization is supported by a craving to make uniform worldwide culture. Regardless of whether an individual is living in metropolitan or country regions, the worldwide culture seems to offer something uniquely amazing – or more all, the opportunity to feel a feeling of having a place. This Paper is worried about the degree to which youngsters are impacted by both the positive and negative parts of globalization.

KEYWORDS: *globalization establishes , social globalization , fortitude and manageability.*

INTRODUCTION

In this day and age, "growing up" isn't what it used to be. The existences of youth today present a wide scope of instructive, family, business, and well being encounters that leave in significant ways from those of youth a couple of ages back. These various encounters can be credited with the impacts of globalization, innovative advances, and far and wide monetary turn of events.

There are more youth (additionally alluded to as "youngsters") on the planet now than at any other time, and they are packed in non-industrial nations. Youth invest a more extended energy in school, start work at a later age, and get hitched and have kids later than their partners completed 20

years prior. While in numerous ways the existences of youngsters are more mind boggling and testing than any other time, in many nations they are additionally more changed, loaded with a promising circumstance, and safer than previously, in any case, the energetic season of is likewise weighed down with dangers and difficulties.

Youngsters are experiencing childhood in a universe of globalization and imbalance, partaking in an advancement interaction that is at the same time uniting individuals and extending the divisions between them. Numerous reporters contend that globalization is principally a financial interaction, yet it is one that obviously has significant social ramifications. There is proof recommending that, basically at times, the higher wages and work qualities of globalizing nations, for example, China, India, Uganda and Viet Nam are firmly connected to destitution decrease. Wellbeing and instruction arrangement has worked on in many emerging nations that have been all the more effectively engaged with the globalization interaction; in Brazil, Egypt and Malaysia, for instance, baby mortality was decreased by a normal of more than 30% during the 1990s, contrasted and a normal decay of 12% for every single non-industrial nation. Be that as it may, at all created nations (with a joined populace of 2 billion), generally speaking financial development has declined and neediness has been rising, which are basic contemplations in the bigger setting of worldwide turn of events. Alongside the deficiency of occupations and low earnings, such nations experience the ill effects of chronic frailty and training arrangement, the two of which are essential variables in the move out of poverty.

World insights mirror the way that globalization is a two sided deal; it offers generous monetary advantages, however those advantages, maybe definitely, are joined by friendly expenses. What do the measurements truly show about the globalization experience, and how can the interaction straightforwardly contact youngsters' lives? The connection among youth and globalization is innately questionable; indeed, the single word "globalization" and all it addresses maybe best summarizes the vulnerability of being a youngster toward the start of the twenty-first century. Numerous sociologists work in youth undertakings have depicted youngsters as being at the bleeding edge of social and surprisingly monetary change. Being at the front line doesn't imply that they are in any situation to control that change; nor would it be advisable for it be accepted that adolescent are essentially constrained by it. Christine Griffin brings up that young are "treated as a critical sign of the condition of the actual country." Young individuals likely could be depicted as an indicator of social change, however this uncovers minimal with regards to the idea of their contribution during the time spent society's development.

Globalization is a fervently discussed issue inside the human science. There is a wide agreement in the writing that a portion of the old assurances of the advanced world have been subverted or discredited, and that youngsters' valuable encounters are progressively questionable thus. The youngsters' involvement in globalization comprises a carefully adjusted battle for autonomy and achievement that is as much with regards to requirements and constraints for what it's worth with regards to opportunity and opportunity. It is essential to comprehend that globalization affects their lives to the extent that it effectively broadens the sorts of social division to which youngsters are very frequently oppressed.

ECONOMIC EFFECTS OF GLOBALIZATION ON YOUNG PEOPLE

In its broadest sense, globalization alludes to the augmentation of an entire scope of monetary, social and political exercises across the world scene. As Anthony Giddens proposes, "Globalization can be characterized as the heightening of overall social relations which interface far off territories so that nearby happenings are formed by occasions happening somewhere far off and bad habit versa." In this specific circumstance, the expanding monetary and social association of social orders on a world scale is specifically noteworthy. Since it includes cooperation in such countless regions and at various levels, it is basically difficult to imagine globalization as a particular idea. John Allen and Doreen Massey contend that there are many "globalizations" happening in different areas and fields of action, including broadcast communications, finance and culture. A vital contributing element in such manner has been the declining impact of the country state, which is thus personally connected to what David Harvey

alludes to as "time-space pressure"— the manner in which the world has in actuality been de-territorialized by the speed increase and more extensive dispersal of entrepreneur rehearses, all the while making ever-more significant levels of stress.

Youngsters are currently setting up a feeling of character in what is basically an unreliable world, and this hidden flimsiness might serve to amplify the strains and absence of control they experience consistently. As Zygmunt Bauman a note, what is fascinating with regards to globalization is that the employments of existence are "pointedly separated just as separating". The peril is that globalization might create a wide range of (accidental) neighborhood results. Most stressing is the accompanying:

In this investigation globalization unavoidably prompts avoidance. Globalization is described by spatial isolation, in that it effectively builds the variations that as of now exist between worldwide elites and the restricted larger part. Before, provincial powers sent out unrefined components from their settlements to fortify their own power base while overlooking the more extensive ramifications for the modern base of the spaces whose assets they were exploiting.9 What created in this setting was a large number of center outskirts connections at the global level; of equivalent concern, be that as it may, was the impact of financial incongruities on class divisions locally.

In actuality, globalization can strengthen social divisions, and as youngsters are attempting to secure themselves in another social setting—the occasionally scary grown-up world—they might be seen as being especially helpless against the danger of isolation or avoidance. Be that as it may, in any examination of youngsters' relationship with globalization, two central issues should be borne as a top priority. In the first place, there is a propensity to accept that the impacts of globalization are relentless, and that globalization is a cycle youngsters respond to as opposed to effectively arranging. Stephen McBride and John Wiseman caution of the perils related with this position, condemning the inability to move past hypothesis to address the more pragmatic parts of globalization. There is some worry that discussions over globalization will stay at a calculated rather than a grounded level, along these lines leaving the political incongruities related with this peculiarity under investigated, as expounded in the accompanying:

"Globalization includes a scope of disconnected and challenged processes which give additional opportunities just as dangers to networks worried about advancing connections of variety, fortitude and manageability. The focal test is to perceive the associations between activity at various degrees of geological space and political administration and to think and act at a scope of levels without losing our establishing in the identity of our own home spot."

GLOBALIZATION AND YOUNG PEOPLE'S CULTURE

The perspectives of youngsters towards worldwide monetary change merit considering. Vladimir Dubsky, refering to the consequences of reviews led in the right on time to mid-1990s, takes note of that while 90% of youthful Czechs upheld the progress to a market economy, just 22% pushed quick change, contrasted and 71.8 percent who focused on the requirement for judiciousness to keep away from social unrest.11 Young individuals, characteristically viewed as fretful or hasty, are not really for speedy worldwide change; they perceive as promptly as their older folks that globalization, at its most key level, ought to be more with regards to establishing long-standing geological and social divisions than about furnishing them with new freedoms.

As referenced, youngsters' involvement in globalization has all the earmarks of being laden with vulnerability. Nonetheless, the level of that vulnerability changes as indicated by social and social settings. Much relies on the degree to which people have the social and monetary assets to balance the dangers related with reinforcing examples of inequality. Remembering geological and social varieties, one may ask what dynamic measures, assuming any, ought to be taken to counterbalance the vulnerability and hazard caused in globalization. A significant point Kelly makes is that it isn't sufficient to comprehend the shaky circumstance of "worldwide youth". Specialists build originations of youth based on various models, and reality may eventually show that such originations are excessively inflexible. A more practical offset may be accomplished with a superior comprehension of the social

settings that support youngsters' experience of globalization.This contrast features the Catch 22s innate in the worldwide youth culture. The nearby youth culture as a result of cooperation—a culture that isn't altogether shut, restricted or worldwide. Worldwide culture, according to this point of view, gets from a blend of self-centered endeavors to cut up and guarantee some of it for one's own advantage and more intelligent endeavors that add to the gigantic interconnectedness of worldwide space.

Advancements in instruction and business are happening in a climate described by more extensive social changes. Many agricultural nations saturated with custom need to rethink their associations with the rest of the world, as "outside" isn't quite so unmistakably characterized as it used to be. A reasonable pattern towards the worldwide flow of social products has been creating for quite a long time, worked with in incredible measure by the expanded admittance to general media interchanges media. Globalization is as much with regards to culture—and how financial and social change is socially arranged—for what it's worth with regards to financial aspects. The two are inseparably connected, particularly to the extent that examples of responsibility for specialized gadgets represent the idea of worldwide disparity and the escalation of what Mackay portrays as the developing bay between the "data rich" and the "data poor".

In this unique situation, it very well may be contended that a lot of worldwide culture is youth culture, as worldwide industrialism has connected youngsters all over the planet to the degree that it has directed the development of a prevailing worth framework. Some contend that worldwide general media have made numerous youngsters more recognizable, in the nonstop, everyday course of character formation.

CONCLUSION

The current review centers around the uncertain connection among globalization and youth, it additionally investigates the monetary effect of globalization on youngsters.The connection among youth and globalization is innately questionable; indeed, the single word "globalization" and all it addresses maybe best summarizes the vulnerability of being a youngster toward the start of the twenty-first century. In actuality, globalization can strengthen social divisions, and as youngsters are attempting to secure themselves in another social setting—the occasionally scary grown-up world—they might be seen as being especially helpless against the danger of isolation or avoidance. In the first place, there is a propensity to accept that the impacts of globalization are relentless, and that globalization is a cycle youngsters respond to as opposed to effectively arranging. Stephen McBride and John Wiseman caution of the perils related with this position, condemning the inability to move past hypothesis to address the more pragmatic parts of globalization. The perspectives of youngsters towards worldwide monetary change merit considering. Vladimir Dubsky, refering to the consequences of reviews led in the right on tIme to mid-1990s, takes note of that while 90% of youthful Czechs upheld the progress to a market economy, just 22% pushed quick change, contrasted and 71.8 percent who focused on the requirement for judiciousness to keep away from social unrest.11 Young individuals, characteristically viewed as fretful or hasty, are not really for speedy worldwide change; they perceive as promptly as their older folks that globalization, at its most key level, ought to be more with regards to establishing long-standing geological and social divisions than about furnishing them with new freedoms.

FINDINGS

Globalization is eventually pretty much as intricate as youngsters' lives are multi-faceted. The mix of the two unavoidably makes a dangerous and powerful blend. Youngsters' changes are to shifting degrees turning out to be progressively open-finished, however that open-endedness is presenting a colossal collection of intricacy that are making youngsters' lives more troublesome than any other time. Youngsters' present insight of globalization is generally and definitely negative. Globalization offers openings, however one youngster's chance will unavoidably be another's misfortune. The key inquiry is whether this addresses a value worth paying. In the years to come the general accomplishments of

globalization will be decided, partially, by how far youngsters have been effectively acclimatized into the worldwide cycles of social, financial and social change

REFERENCES

1 Rachel Nugent, "Youth in a Global World" Population
2 World Bank, World Development Indicators, available at h.
3 A. Furlong and F. Cartmel, Young People and Social Change: Individualization and Risk in Late Modernity
4 C. Griffin, Representations of Youth: The Study of Youth and Adolescence in Britain and America
5 C. Griffin, "Imagining a new narrative of youth: youth research, the 'new Europe' and global youth culture", Childhood,
6 A. Giddens, Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age
7 J. Allen and D. Massey, Geographical Worlds
8 D. Harvey, The Condition of Postmodernity
9 C. McMurray and R. Smith, Diseases of Globalization: Socioeconomic Transitions and Health
10 S. McBride and J. Wiseman, "Introduction", in Globalization and Its Discontents, S. McBride and J. Wiseman, eds.

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

244

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012 TC
Impact Factor : 3.7265

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

October Special Issue -III- 2021

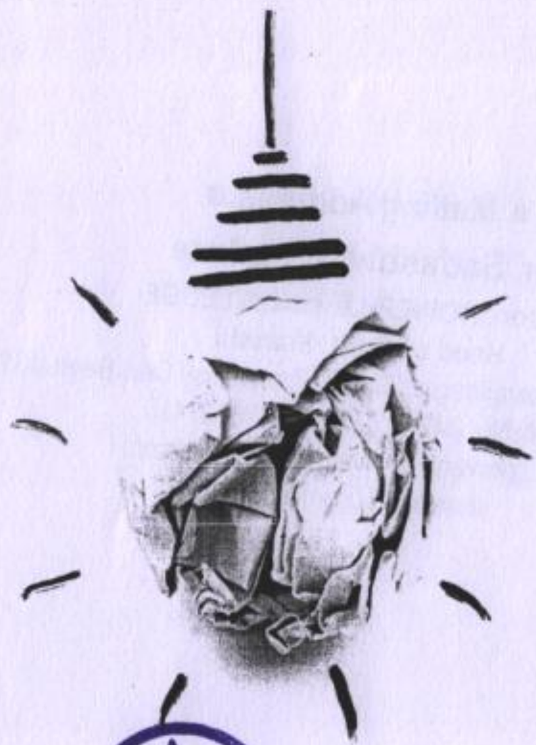

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor
Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

245

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Power of Knowledge Peer Review Journal, Octomber Special Issue-III 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

ISSN 2320-4494

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Octomber Special Issue - III 2021

Editorial Officer

Kranti Publication

Georai Dist.Beed

Beed -431 127

Contact : 7875827115

E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :

Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad
& Ex.Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub.Administration,
Kalikadevi College, Shirur (K.), Dist.Beed

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Mantha.
Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

247

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	A study of working capital management of bajaj healthcare ltd.	Dr. Vijay Narayan Gaikwad	1-6
2	The Agitation of APCSU in Arunachal Pradesh	Abhijit Bag	7-10
3	A Feminist Reading Of R. K. Narayan's 'The Dark Room'	Mr. Badale Jaganath Dnyanoba	11-13
4	Relooking the National Education policy 2020 from the perspective of the Libraries: a study	Bikash Kumar Halder	14-18
5	A Study of Khaled Hosseini as a Diasporic writer	Dr.Ganesh J.Gaikwad	19-22
6	Health & Wellbeing	Dr. Ayodhya Pawal	23-26
7	Historical Insights Vital To The Understanding	Dr.Chincholkar Bandopant. B.	27-31
8	Position Of Native Women In The Vision Of Katherine Mayo (20th Century Bengal)	Moumita Datta	32-38
9	The Socio-Cultural Transformation of Bhumij Tribe in Purulia District of West Bengal in Colonial and Post Colonial Period : A Historical Analysis	Nilanjan Chaki	39-44
10	"Population growth and economic Development : A Geographical Studies."	Dr. Ghodke .J.V.	45-47
11	जगदीश खेबुडकर यांचे चित्रपटबाहय गीत लेखन	डॉ अनुराधा वसंत गुजर	48-52
12	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरवादी जाणिवा	डॉ.राजेश्वर दुडूकनाळे	53-59
13	कृषक कवी विठ्ठल वाघ	डॉ.अभिमन्यू गेना ओहळ	60-64
14	मला उद्ध्वस्त व्हायचयं' मधील परखड आणि स्पष्टवक्ती मल्लिका	प्रा.डॉ.रेखा नारायणराव वाघ	65-68
15	भिल्ल बोली भाषेतील कथा 'एक डोळी अन् एक डोहू'	डॉ.योगिता देवगिरीकर	69-71
16	कन्नड दलित कथा	डॉ.धनपाल कांबळे	72-74
17	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी कोकणा जमातीच्या बोलीचे स्वरुप व निराळेपणा	डॉ.मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे	75-79
18	गोविंद पुरुषोत्तम देशपांडे यांचे 'सत्यशोधक' हे नाटक : एक सामाजिक - राजकीय दस्तऐवज	प्रा.शैलेश औटी	80-84

l registered
be published
on one side
olars should
rs should be
d copy right
undertaking
nd references
l by Research
nmittees, the
red post only
tion only.
ly. The editor
n. At the same
e for their own

कृषक कवी विठ्ठल वाघ

डॉ.अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
छ. शिवाजी राजे महाविद्यालय, सोलापूर

कवी विठठल वाघ हे ग्रामीण कवितेच्या दालनातील एक महत्त्वपूर्ण नाव आहे. शेती, माती आणि गावगाडा हाच त्यांच्या कंवितेचा मुलाधार आहे. बंदललेली खेडी ग्रामजीवनाची उध्वस्थता, सततच्या दुष्काळामूळे शेतकऱ्यांची होणारी होरपळ, परवड हे त्यांच्या कवितेचे विषय आहेत. कृषीजीवनाशी, त्यांच्या समस्यांशी त्यांची कविता एक कथा झालेली आहे. त्यांनी कृषी जीवनाचे, शेतकऱ्यांचे चित्रण अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांच्या कृषीविषयक कवितांच्या द्वारे कृषी जाणिवांचा घेणे हाच मुख्य उददेश आहे.

कवी विठठल वाघ यांचा जीवनपरिचय:

विठठल वाघ यांचा जन्म अकोला जिल्हयातील तेल्हारा तालुक्यातील हिंगण या गावी दिनांक 1 जानेवारी 1945 रोजी झाला. त्यांनी अकोला येथील शिवाजी कला, वाणिज्य महाविद्यालयात प्राध्यापक व प्राचार्य म्हणून निवृत्त झाले. त्यांनी अमरावती विद्यापीठात 'पारंपारिक वऱ्हाडी म्हणींचा सर्वांगिण अभ्यास' या विषयावर प्रबंध सादर करून पीएच.डी. ही पदवी संपादन केली. त्यांची शासनाच्या व विद्यापीठाच्या विविध पदांवर नेमणूक झालेली आहे. ते महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे सदस्य होते. त्यांनी अमरावती व नागपूर विद्यापीठांच्या अभ्यास मंडळाचे सदस्य म्हणूनही काम पाहिले आहे. ते अमरावती विद्यापीठाच्या विधी सभेचे व विद्वत्त परिषेदेचे सदस्य होते. नंतर त्यांनी अमरावती विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्षपद ही भूषविले आहे. तसेच त्यांनी अकोला येथील 9 वे कामगार साहित्य संमेलन, नेपरसोपंत येथील बहूजन साहित्य संघ संमेलन, कारंजा येथील 45 वे विदर्भ साहित्य संमेलन, वाडेगाव येथील विदर्भ साहित्य संघ संमेलन यांचे अध्यक्षपद भुषविले आहे. त्यांना आजवर अनेक पुरस्कारांनी गौरविले आहे. यामये महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ठ नाटय लेखन पुरस्कार, 'देवकीनंदन गोपाला' याचित्रपटासाठी सर्वोत्कृष्ठ संवाद व पटकथा लेखनाचा महाराष्ट्र राज्य महोत्सव पुरस्कार, 'अरे संसार संसार' या चित्रपटातील सर्वोत्कृष्ठ गीत लेखनासाठी गीत लेखनाचा ग.दि.माडगूळकर पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. त्यांच्या 'वऱ्हाडी म्हणी आणि लोकधर्म' या संशोधन ग्रंथास महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ठ ग्रंथ निर्मिती

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. तसेच त्यांच्या 'पाऊसपाणी', 'काया मातीत मातीत', 'कपाशीची चंद्रफुले' या काव्यसंग्रहासाठी अनेक साहित्य संस्था आणि संघटनांचे पुरस्कार मिळाले आहेत.

विठ्ठल वाघ यांचे वाङमयीन कार्य:

विठ्ठल वाघ यांचा जन्म हा शेतकरी कुटुंबात झाल्यामूळे त्यांच्या साहित्याला शेती आणि वऱ्हाडी मा◌ीचा स्पर्श आहे. त्यांचे साहित्य हे महाराष्ट्राबाहेर सबंध देशभर पसरले आहे. त्यांचे 'साय', 'वैदर्भी', 'काया◌ मातीत मातीत', 'कपाशीची चंद्रफुले', 'पंढरीच्या वाटेवर', 'पाऊसपाणी', 'वृक्षभसुक्त' हे कवितासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांची 'डेबू' ही कादंबरी, 'अंधारमंत्री' हे नाटक, 'वऱ्हाडी म्हणी आणि लोकधर्म' हा संधोधनपपर ग्रंथ इत्यादी साहित्यसंपदा प्रसध्दि आहे. त्यांचे 'अरे संसार संसार' या चित्रपटासाठी पटकथा व गीत लेखन केले आहे. त्यांनी 'देवकीनंदन गोपाला' या चित्रपटासाठी गीते, पटकथा व संवादलेखन केले आहे. 'गोटया' या दुरचित्रवाणीवरील मालिकेसाठी पटकथा, संवादलेखन केले आहे. 'म्हणी कांचन' हे ज्ञानेश्वरीच्या हजार ओव्यांचे म्हणीत रुपांतर आहे. 'राघूमैना' या चित्रपटासाठी संवादलेखन व पटकथा लेखन, शंभूमहादेवाचा नवस या चित्रपटासाठी गीत लेखन आणि 'वऱ्हाड: इतिहास व बोली', 'पारंपारिक वऱ्हाडी म्हणी', 'वऱ्हाडी म्हणी आणि लोकधर्म', 'वऱ्हाडी म्हणीतील वाङमयीन सौंदर्य' इत्यादी संशोधनात्मक लेखान प्रसिध्द आहे.

कृषक कवी विठ्ठल वाघ:

विठ्ठल वाघ यांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात झाला. शेती, पिक, शेतीशी निगडीत जनावरं, व्यवसाय यांच्याशी त्यांचा जन्मजात संबंध होता, त्यांचे बालपण हे जनावरांच्या, पिकपाण्याच्यासान्निध्यात गेल्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून हे पुरेपूर अवतरले आहे. त्यांनी घेतलेले अनुभवच सौंदर्यरूप घेऊन साकार झाले आहेत. त्यांची संपूर्ण ह्यात वऱ्हाडात गेली. त्यामूळे त्यांच्या संपूर्ण साहित्याला वऱ्हाडी मातीचा स्पर्श आहे. त्यांची मातृभाषा ही वऱ्हाडातील हिंगणी आणि अकोट या परिसरातील असल्यामूळे त्या प्रदेशातील भाषेचा प्रभाव त्यांच्या काव्यलेखनावर पडलेला आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या विठ्ठल वाघ यांना शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेची पुरेपूर कल्पना आहे. ते त्यांनी भोगले आहे. त्यामूळे आपल्या 'काया मातीत मातीत' या काव्यसंग्रहात ते म्हणतात की,

''आम्ही जलमलो मातीत
किती होणार गा माती?
खापराच्या दिव्यात या
कधी पेटणार वाती'' (काया मातीत मातीत पृ.क्र.28)

शेतकऱ्यांची ही दैन्यावस्था अशी किती दिवस चालणार असा प्रश्न त्यांना पडल्यामुळे त्यांचाजीव कासाविस होतो. ते पुढे म्हणतात की,

Power of Knowledge Peer Review Journal, Octomber Special Issue-III 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

''फुलवल्या कापसाले
चंद्र चोरू चोरू पाहे
तरी माय माऊलीची
मांडी उघळीच आहे'' (काया मातीत मातीत पृ.क्र.28)

आपल्या कवितेतून शेती, माती आणि शेतकरी यांचे जीवन चित्राण करताना फुलणाऱ्या कापसावर स्वार्थी व्यापाऱ्यांचा डोळा कसा आहे. ते शेतकऱ्यांना कसे लुबाडतात याचे चित्रण करतात. शेतात घाम गाळून गाळून कापूस पिकवणाऱ्या कास्तकऱ्यांच्या माय माऊलीची मांडी उघडीच राहते. तिला अंग झाकायला ही पुरेसे वस्त्र मिळत नाही. हे प्रखर वास्तव कवीने उभे केले आहे. त्यांची कविता ही पानाफुलांनी बहरलेली आहे. अशीच एक कविता 'रानातल्या कविता' या कवितासंग्रहात पहायला मिळते.

''हिर्व्या पानात पानात
काही चावळं चालते
भर ज्वानीतली ज्वार
अंग मोडीत बोलते'' (रानातल्या कविता पृ.क्र.24)

त्यांची कविता ही शेतीत रमणारी आहे. रानावनातल्या पानाफुलांचे वर्णन ते सौंदर्यवादातून करतात.

त्यांच्या 'वृषभसुक्त' या कवितासंग्रहातील कवितेत गाय, बैल या शेतीसाठीचा अमुल्य अशा पशुधानाचे वर्णन असेच प्रत्ययकारी असे आले आहे. ते म्हणतात,

''इंद्रधनुष्याचे रंग
बैल उधळीत जातो
तेव्हा पानाफुलांतून
कृष्ण पंचमी खेळतो'' (वृषभसुक्त पृ.क्र.38)

आपला बैल रानावनातून उधळीत जातो तेंव्हा त्यांच्या पावलांच्या धुळीतून जणु इंद्रधनुष्याचे रंग उधळतात आणि हे दृश्य पाहून मोहीत होऊन जणू कृष्ण म्हणतो. वारा पानाफुलांतून सळसळतो, हालतो, डुलतो, जणु रंगपंचमीच खेळतो असे कवीला वाटते.

''पावसाच्या कानी नाद रूणझुणे
हरभऱ्यापायी गाठयाची पैंजणे'' (पाऊसपाणी पृ.क्र.11)

कवीची सौंदर्यादृष्टी इथे पूर्ण बहरलेली दिसून येते. हरभऱ्याच्या झाडाला आलेल्यागाठया म्हणजे पैंजणच. हरभऱ्याच्या गाठयाचा आवाज कवीला पैंजणाच्या छमछम आवाजासारखा वाटतो.

विठ्ठल वाघ आपल्या मनातील प्रेमभावना ते रानातील पानाफुलांच्या, गुराढोरांच्या माध्यमातून मांडतात.

''बैल गोठयात बांधले
तसा चंद्र आला वर

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

सडा चांदण्याचा झाला
अंथरल्या शेजेवर'' (वृषभसुक्त पृ.क्र.23)

गोठयात बांधलेल्या बैलावर जेंव्हा चांदणे पडते, तेंव्हा अंथरलेल्या शेजेवर चांदण्याचा सडाच पडला आहे, असे वाटते. प्रणय मांडतानाही ते निसर्गाचा आधार घेतात. शेतीशी संबंधित रूपक, उपमांच्या आधारे ते आपली कविता मांडतात, हे पुढील कवितेतून दिसून येते.

''नवथर सळाळते, तेंव्हा तीच शेत झाली,
पिकातल्या वाऱ्यातून बैलांसाठी शीळ घाली'' (वृषभसूक्त पृ.क्र.3)

किंवा

''बैल राहिला ना बैल
रूप नंदिचे दिसले'' (वृषभसूक्त पृ.क्र.7)

तीचं शेत होणं आणिपिकांपिकांतून घुमणाऱ्या वाऱ्यातून शीळ घालणं, तसेच बैलांतून नंदीचं रुप दिसनं हे यातून दिसते. किंवा

''दिसा झुगारून चंद्र
तिच्या माततो देहात'' (कपाशीची चंद्रफुले पृ.क्र.7)

या कवितेतून कवीने आपल्या सभोवतालच्या शेतीशी निगडीत बैल, नंदी, चंद्र, पिक या पतिमांतून प्रणय साधला आहे.
विठठल वाघांच्या कवितेला गावगाडयांचा संदर्भ आहे.

''मंधी वावरात आंबा चारी मेरीनं कनसं
डेबुजीच्या किर्तनात जसे डोलती मानसं'' (काया मातीत मातीत पृ.क्र. 2)

आंब्याच्या भोवतीन डोलणारी ज्वारी आणि ज्वारीवरील झुलणारी कणसं ही वाघांनाडेबू म्हणजे गाडगेबाबांच्या किर्तनात तल्लीन होऊन डुलणारी माणसं वाटतात. तसेच

''सरीवर सरी येती माती न्हाती धुती होते
तिचा कस्तुरीचा वास भूल जीवाले पाडते'' (काया मातीत मातीत पृ.क्र.1)

पावसामुळे जमिनीत येणारे गवत, पीक पाणी हे निसर्गाचे चक्र आहे. परंतु जशी एखादी कुमारिका जणु न्हातीधुती होते. ऋतुमती होते आणि आपल्या पिढया वाढविण्यासाठी पक्व होते. तशीच कल्पना पावसाच्या सरीत भिजलेल्या मातीला ऋतूमती होणाऱ्या कुमारिकेची उपमा दिली आहे. एकंदरीत विठठल वाघांच्याकवितांचा शेती आणि मातीशी निगडीत अशाच आहेत.

282

समारोप :

कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता ही शेतीशी एकरूप झालेली आहे. त्यांचे बालपण आणि हयात शेतकरी कुटुंबात आणि वऱ्हाडी बोलीमध्ये गेल्याने त्यांच्या समग्र कवितेला शेतीचा आणि वऱ्हाडी मातीचा सुगंध आहे. जणु कस्तुरीच्या वासाने भूल पडावी अशीच ती आहे. त्यांच्या कवितेतून शती, पीकपाणी, जनावरे, नदी, नाले यांची वर्णने येतात. जणू तेच त्यांच्या कवितेंचे सौदर्य आहे. शेतीशी आंणिपिकाशी संबंधित अशीच उपमा, रूपक ते वापरून आपल्या कवितेला ते नटवितात. आपल्या कवितेतून ते बैल, माती, ज्वारी, पिक, चंद्र-सूर्य, फुले, पाने, हरभरा, गोठा, अंथरून, नदी, नंदी, आंबा, कस्तुरीचा वास अशा प्रतिक, प्रतिमांचा वापर करतात. तसेच भूल पडणे, देहात मातणे, झुगारून देणे, डोलणे, न्हातीधुती होणे अशा अनेक वाक्यप्रचारांचा व ग्रामीण शब्दकळांचा वापर केलेला आहे. एकंदरीत विठ्ठल वाघांची कविता ही शेती, शेतकरी यांच्याशी इमान राखणारी, शेतकऱ्यांचं जीवनवास्तव मांडणारी वऱ्हाडी बोलीला वाचकांसमोर आणणारी अशीच आहे.

संदर्भ :

विठ्ठल वाघ - काया मातीत मातीत

विठ्ठल वाघ - पाऊसपाणी

विठ्ठल वाघ - वृषभसूक्त

विठ्ठल वाघ - कपाशीची चंद्रफुले

विठ्ठल वाघ - रानातल्या कविता

■■■

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

335

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - IV October - December - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

336

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील आरक्षण: सामाजिक न्याय डॉ. आप्पासाहेब शामराव शेळके	१-५
२	भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता व सांप्रदायवाद प्रा. डॉ. अर्जुन जी. येरगे	६-१०
३	भारतीय संविधानातील आरक्षण विषयक तरतूदी डॉ. अरूण पेंटावार	११-१५
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: कायदेतज्ञ व राष्ट्रनिर्मिती प्रा. डॉ. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल	१६-२०
५	महिलांचा राजकीय सहभाग डॉ. अरूण महादेव राख	२१-२४
६	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महिला राजकीय नेतृत्व प्रा. ज्योती काळबांडे (खंदारे)	२५-३०
७	भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता व संप्रदायवाद प्रा. डॉ. माधव केरबा वाघमारे	३१-३५
८	महात्मा गांधीजींचा जगावरील प्रभाव Dr. Madhukar Vithoba Jadhav	३६-४०
९	भारतातील आरक्षण धोरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी प्रा. निकम रमेश जगन्नाथ	४१-४५
१०	भारतीय संविधाननिर्मितीमध्ये महिलांचे राजकिय नेतृत्व प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	४६-५०
११	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील लोकमान्य टिळकांचे योगदान प्रा. विजय डी. वाकोडे	५१-५४
१२	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	५५-६१
१३	धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता (विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक अभ्यास) प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे	६२-६७

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP - 21

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: कायदेतज्ञ व राष्ट्रनिर्माते

प्रा. डॉ. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग, प्रमुख छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, ऑफ आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, सोलापूर.

सारांश (Abstract)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत. समकालीन भारताच्या इतिहासामध्ये त्यांच्या कार्याचा कायदेतज्ञ म्हणून जो ठसा उमटलेला आहे, तो प्रबुद्ध भारत घडविणारा आहे. बाबासाहेबांच्या सार्वजनिक कार्याची सुरूवात जरी 1920 च्या माणगाव परिषदेपासूनची असली तरी 1917 च्या साऊथ बुरोह समितीसमोरील त्यांची साक्ष समकालीन भारतीय राजकारणामध्ये एका अस्सल कायदेतज्ञाच्या भरभक्कम प्रवेशाची चाहूल ठरते. करवीर संस्थानातील माणगाव परिषदेमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांनी बाबासाहेबांना देशाचे प्रभावी नेतृत्त्व म्हणून घोषित केले असता वकिली सारखा स्वतंत्र पेशा उपजिविकेकरीता पत्करण्याचा निर्णय झाला. वकीली व्यवसायात प्रचंड बुद्धीमत्ता असूनही जातीयवादी मानसिकतेमुळे खटले मिळणे कठीण जात असत. पण प्रस्तुत अभ्यासाचा हा विषय नाही. बाबासाहेबांनी त्यांच्या सार्वजनिक कार्यामध्ये कायदेतज्ञ म्हणून बजावलेल्या भूमिकांचा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या मध्ये साऊथ बुरोह समिती, गोलमेज परिषद, चवदार तळ्याचा सत्त्याग्रह, मुंबई आणि कैंद्रिय विधी मंडळातील कार्य, लोकशाही संदर्भातील विचारांचा परामर्श घेण्याचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्यक्षेत्र अतिशय विस्तृत आहे. त्यांच्या राजकीय विचारांमध्ये समाजाभिमुख, नितिमत्तेवर आधारित राजकारण हे कैंद्रबिंदू असले तरी त्यांच्या राजकारणाचा जोर वंचितांना मुलभूत नागरी हक्क मिळवून देणे, सत्ता-राजकीय मार्गाने संपादन करण्यावर भर होता. यामध्ये प्रस्थापितांना कृतीआराखडा विरहित आदर्शवत साद घालणे हे त्यांचे धोरण कधीच नव्हते.

अशा प्रकारच्या धोरणामुळे त्यांच्या राजकीय लढ्यामध्ये निश्चितच कुशाग्र बुद्धिमत्ते सोबतच, वास्तवावरती आधारित संशोधन, त्याचे संपूर्ण अंगाने केलेले विश्लेषण, पुढे त्याची टप्प्या-टप्प्याने मुद्देसुद मांडणी करून कोणत्याही प्रकारच्या वादविवादातून स्वत:ची बाजु पटवून लोकसंवाद साधत आपले हक्क प्राप्त करून घेणे हे टप्पे साधारणत: असतात. या समग्र प्रक्रियेत बाबासाहेबांनी त्यांच्या कायद्याच्या शिक्षणाची अमुलाग्र मदत करून घेतली. या पैलुस जाणून घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे करण्यात आलेला आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

338.

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP - 21

डॉ. बाबासाहेबांनी एल्फिन्स्टन कॉलेज मुंबई येथून एम.ए. ची पदवी संपादित केली. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात पी.एचडी., लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मधून डी.एस.सी. ही पदवी घेणारे ते पहिले भारतीय होत.1 पुढे ग्रेज इन लंडन येथुन 1923 मध्ये बार अॅट लॉ ची पदवी मिळविली. बाबासाहेब 26 वर्षाचे असतांना 1917 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठातुन पी.एचडी. पदवी संपादन केली. 1918-19 मधील साऊथ बुरोह फ्रॅन्चाईज समिती समोर वंचित घटकाच्या मतदानविषयक हक्कांच्या बाजुने साक्ष देतात.2 आपल्या शिक्षणाच्या आणि बुद्धीमत्तेचा वापर देशाची बांधणी करण्याकरिताच करायचा निर्णय झालेला होता. 20 व 21 मार्च 1920 रोजी माणगाव येथे झालेल्या ऐतिहासिक परिषदेमध्ये यावर शिक्कामोर्तब झाला. राजर्षी छ. शाहूमहाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सर्व हिंदुस्थानचे पुढारी होतील, माझी मनोदेवता मला असे सांगते असे उद्‌गार त्यांनी काढले.3 याच वेळी सार्वजनिक कार्य बिनदिक्कत पार पाडण्याकरता स्वतंत्र व्यवसाय निवडण्याचा निर्णय मनोमन झाला. बाबासाहेबांनी उपजिविकेकरिता वकीली पेशा पत्करला, या व्यवसायाचा देशास दिशा देण्याकरता वापर केला. बाजु कमकुवत असतांनासुद्धा पुरोगामी विचारांच्या आणि व्यक्ति स्वातंत्र्याशी निगडीत र.धो. कर्वेच्या 'समाजस्वास्थ्य' मधील लैंगिक विषयावर भाष्य करण्याच्या मजकुरासंबंधातील खटला चालविला.4 डिसेंबर 1927 रोजी पाणी या मुलभुत नैसर्गिक साधनावर समान मानवी हक्क सांगण्याकरिता चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करण्यात आला. तेथेच ब्राह्मणी विषमता, शोषण आणि हिंसेचे मुळ असणारा मनुस्मृती या ग्रंथाचे दहन करण्यात आले.5 मानवी समान मूल्यांवर समाजनिर्माण करण्याच्या दृष्टीने ही कृती भारतीय इतिहासामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्वाची ठरते.

डॉ. बाबासाहेबांनी मुंबई विधी मंडळ आणि व्हाईसरॉयचे कार्यकारी मंडळ आणि केंद्रिय विधी मंडळामध्ये असतांना अनेक दिशादर्शक ठरणारे कायदे बिल मांडले. यातील बरेच कायदे बिल पारित होऊन कायद्यात रूपांतरीत झाले. मुंबई विधी मंडळामध्ये खोती (शेतकरी वर्गाची गुलामगिरी) पद्धती नष्ट करण्याकरिता 17 सप्टेंबर 1937 रोजी विधेयक मांडले.6 त्यांच्याच पुढाकाराने अनियंत्रित सावकारी पेशावर कायदेशीर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याकरिता सावकारी नियंत्रण कायदा अस्तित्वात आला.7 सावकारांकडून कर्जदारांची फसवणूक आणि पिळवणूक करणाऱ्यांवर आवर घालण्याकरिता हा महत्त्वाचा कायदा होता. काळाच्याही पुढे जाऊन 1934 रोजी 'संतती नियम आणि कुटूंब नियोजन संबंधी ठराव मांडण्यात आला'.8 या संबंधी तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने आणि स्वतंत्र भारतातील सरकारने गांभीर्याने कृतीआराखडा आखून अंमलबजावणी केली असती तर सद्यकाळात लोकसंख्यावाढ आणि त्यामुळे निर्माण होणारे गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न नियंत्रणामध्ये असते. 1942 ते 46 या कालावधीमध्ये बाबासाहेब भारताचे मजुर मंत्री होते.9 या कालावधीमध्ये मजुरांना शोषणमुक्त करणारे अनेक कायदे पारीत करण्यात आले. दिवसाला दहा तास ऐवजी आठ तास काम, मधली सुट्टी, रजा, महिलांकरिता मातृत्त्व रजा, स्त्री-पुरूषांकरीता समान कामास समान संधी, कामगार विमा योजना, रोजगाराकरीता एम्प्लॉयमेंट

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) **AP - 21**

एक्सचेंजची स्थापना इत्यादींचा समावेश होतो. बाबासाहेबांनी 1937 मध्ये स्वतंत्र मजुर पक्षाची स्थापना केली. याद्वारे कामगारांचे प्रश्न लावून धरण्यात आले होते.

1930-32 मधील तीन गोलमेज परिषदेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी त्यांच्या बुद्धीतेजाची तर्कसंगत मांडणी आणि युक्तीवादाच्या माध्यमातून जगासमोर या देशातील वंचित घटकांचे स्वयंभू नेतृत्त्व करतो हे ठामपणे पटवून दिले.10 त्यांनी ब्रिटीशांना देशास स्वातंत्र्य बहाल करावेच लागेल अशी भूमिका मांडली व प्रथमच देशात लोकशाही प्रणाली आणि मुलभूत हक्क लागू करण्याची गरज असल्याचे ठणकावून सांगितले. 27 सप्टेंबर 1951 रोजी बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलाच्या नाकारण्याच्या कारणास्तव मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.11 तत्कालीन परिस्थितीमध्ये नाकारण्यात आलेल्या या बिला मधील तरतुदी तुकड्यांमध्ये आजपर्यंत लागू करण्यात येत आहेत. यावरून भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाचा वेग किती मंद आहे हे स्पष्ट होते.

हे सर्वश्रुत आहे की, बाबासाहेबांच्या कायदेतज्ञ या पैलुचा परिपाक म्हणजे ते स्वतंत्र भारताच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार आहेत. प्राचीन भारतातील मौर्य काळ आणि आधुनिक काळातील ब्रिटीश काळ (मर्यादित अर्थाने) वगळता भारताच्या इतिहासामध्ये धर्मावर आधारित राज्यकारभाराऐवजी कायद्यांवर आधारीत राज्य निर्माण करण्याचे अद्भूत कार्य बाबासाहेबांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून केले. भारतीय राज्यघटनेवर असा आरोप होतो की यात नवीन असे काहीच नाही. राज्यघटना इकडून-तिकडून जोडून तयार केलेल्या ठिगळा प्रमाणे भासते.12 यावर बाबासाहेबांचे म्हणणे वास्तववादी आहे. त्यांच्या मते भारतीय राज्यघटना लिहीण्यापूर्वी अनेक देशांनी राज्यघटनेवर आधारित राज्यव्यवस्था स्वीकारली आहे. राज्यघटनेवर कोणाची मालकी नाही, स्वामित्त्व हक्क नाही.13 त्यामुळे चांगले ते स्वीकारण्यात गैर काही नाही. यामुळे दुसऱ्यांच्या चुकांमधून आपणास शिकण्यास संधी मिळते. भारतीय राज्यघटनेचे हेच वैशिष्ट्य आहे की ती संपूर्णत: भारतीय इतिहास, संस्कृती आणि परिस्थितीचा अभ्यास करूनच निर्माण झालेली आहे. जे काही स्वीकारले, नाकारले ते या चौकटीत राहूनच. यातुन बाबासाहेबांच्या उच्चकोटीच्या न्यायतत्त्व शास्त्रावरील पकडीची जाणीव होते.

डॉ. बाबासाहेब हे लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. कायद्याच्या दृष्टीकोनातून आणि सर्वसाधारण समजुतीप्रमाणे संकटावरील उपायांपेक्षा संकट टाळणेच अधिक न्यायोचित ठरते. त्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी लोकशाहीला धोका निर्माण करणाऱ्या बाबी देशासमोर सुस्पष्टपणे मांडल्या. त्यावर उपायही सुचविले. त्यांच्या मते असहकार, सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग वगैरे मार्ग देशाला अराजकाकडे नेणारे आहेत. त्यासाठी फक्त घटनात्मक मार्गांचा अवलंब करून सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न सोडविले पाहिजे. विभूती पूजा आणि राजकारणात पुढाऱ्यांची भक्ती ही हुकूमशाहीस कारणीभूत ठरणाऱ्या बाबी आहेत. देशात जोपर्यंत आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत राजकीय लोकशाही अर्थहीन आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

340

ही विषमता लवकरच दुर केली नाही तर विषमतेची झळ पोहंचलेला वर्ग ही व्यवस्था उद्ध्वस्त केल्यावाचून राहणार नाही.14

डॉ. बाबासाहेबांच्या मते लोकशाही हा सामुहिक जीवनाचा प्रकार आहे. ज्या लोकांचा समाज बनतो, त्या लोकांचे परस्पर संबंध कसे आहेत यावर लोकशाहीचे अस्तित्त्व अवलंबून आहे.15 समाजात न्यायाचा अभाव हा लोकशाही मार्गातील अडथळा आहे. लोकशाही संदर्भातील बाबासाहेबांचे विचार त्यांच्या कायद्याच्या अफाट ज्ञानातून आणि त्यांच्या व्यक्तिगत राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अनुभवातुन मांडलेले आहेत. ते आजही तितकेच बोधक व जिवंत वाटतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

ज्या ब्राह्मणी समाजाचा स्थायीभाव विषमता आणि शोषण आहे. जो हजारो वर्षांपासून भारतीय मनास पोखरून दुबळे बनवत आहे. अशा जातीवादाने ग्रासलेल्या व्यवस्थेला हादरा देऊन कायद्याचे राज्य स्थापन करून लोकशाही प्रणाली रूजविण्याचे अद्भुत कार्य बाबासाहेबांनी केले, तेही रक्ताचा एकही थेंब न सांडता. जगातील सर्वात प्राचीन अशी शोषण व्यवस्था जी दीर्घकाळ आपली पकड घट्ट रूजवून बसलेली आहे. अशा व्यवस्थेविरूद्ध समता, बंधूता, न्याय आणि बंधुभाव या तत्त्वावर आधारित राज्यघटनेद्वारे आधुनिक भारताची मुहूर्तमेढ रोवली. हा बदल अमेरिकन, फ्रेंच, रशियन आणि चीनी राज्यक्रांतीच्या पेक्षा कोणत्याही स्वरूपात कुठेही कमी नाही. किंबहुना भारतास ग्रासलेला जातीवादाचा रोग त्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि काळ पाहता त्याचे उच्चाटन करणे वरील राज्यक्रांतीच्या समोरील आव्हानांपेक्षाही कठीण आव्हान होते आहे आणि राहणार आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. यावर राज्य घटनेतील नीतिमूल्ये जोपासणाऱ्या प्रत्येक नागरीकाला कायदेतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारच मार्गदर्शक ठरू शकतात.

संदर्भ (References)

1. कृष्णसागर रामचंद्र, दलित मुव्हमेंट इन इंडिया ॲन्ड इट्स लिडर्स, 1857-1956 (1994) एम.डी. पब्लिकेशन्स प्रा.लि.
2. तेजाणी शबनम, फ्रॉम अनटचेबल टू हिंदू गांधी, आंबेडकर ॲन्ड डिप्रेस्ड क्लास क्वेश्चन (1932) इंडियन सेक्युलॅरिझम: अ सोशल ॲन्ड इंटेलेक्च्युअल हिस्ट्री, 1890-1950.ब्लुमींग्टन: इंडियाना युनिव्हर्सिटी प्रेस, Pg. 205-210.
3. दि.21/10/2020 रोजी दैनिक लोकसत्ता मधील अग्रलेख "'माणगाव परिषद' सोशल इंजिनिअरिंगचा पहिला प्रयोग".
4. timesofindia.indiatimes.com/city/pune/his-sight-for-justice-helped-establish-him-as-a-lawyer/articleshow/51818305.cms

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP - 21

5. mea.gov.in/images/attach/amb/volume_17_01.pdf, Pg. XVII.
6. **किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब लाईफ अॅन्ड मिशन (1954), Pg. 310.**
7. **मागाडे बाळासाहे संपादित समग्र बाबासाहेब 2016, थिंक टॅंक पब्लिकेशन्स, सोलापूर.**
8. Dr. Babasaheb Ambedkar writings and speehes vol.2, Pg. 263, Dr. Ambedkar, Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Source Material Publication Committee, Govt. of Maharashtra, Mumbai.
9. mea.gov.in/images/attach/amb/volume_17_01.pdf, Pg. XII.
10. **कित्ता, Pg. XVII.**
11. Chandrababu B.S., Thilagavathi L. (2009) Woman, Her History and Her struggle for emancipation. Chennai, Bharathi Puthakalayam Pg. 297-298.
12. Constituent Assembly Debates, Volume VII, Pg. 35-38.
13. **कित्ता, Pg. 35-38.**
14. eparlib.nic.in/bitstream/123456789/58673/1/Eminent_Parliamentarians_Series_ BR_Ambedkar_English.pdf.
15. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्हॉईस ऑफ अमेरिका या आकाशवाणीवरून 'लोकशाहीचे भवितव्य' या विषयावरील प्रसारीत भाषण.**

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

गांधीजी

आणि

भारतीय वैचारिक जडणघडण

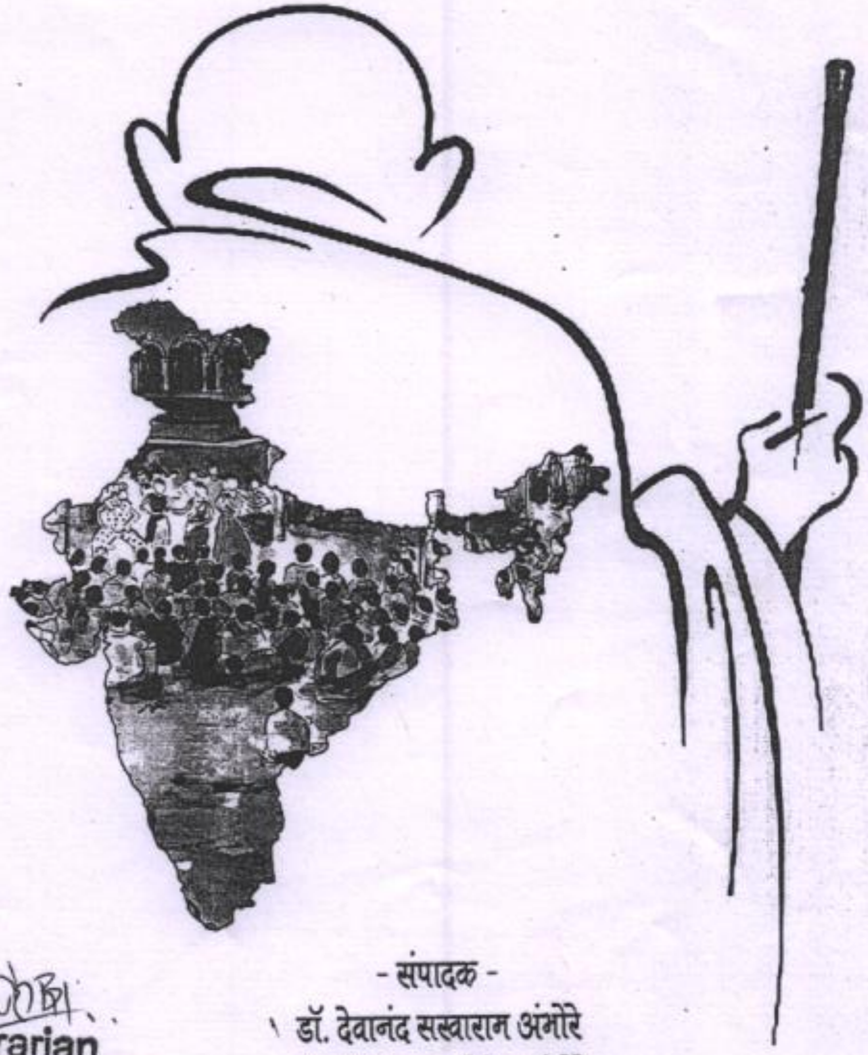

- संपादक -

डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

Librarian
Ch. Shivaji Night College
Solapur.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

357

अ नु क्र म णि का

१. **महात्मा गांधी : शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, एक ऐतिहासिक अभ्यास**

– डॉ. अरूण विठ्ठल सोनकांबळे — १ ते ५

२. **सर्वोदय विचारधारेतून मानवी मुल्यांचे जतन**

– डॉ. किशोर भारत कुडे — ६ ते ११

३. **महात्मा गांधीजींच्या विचाराची प्रासंगिकता**

– डॉ. माधव शंकर वाघमारे — १२ ते १५

४. **महात्मा गांधींची सत्याग्रहाची संकल्पना : समज व गैर समज**

– डॉ. सतीश कराड — १६ ते २६

५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे सत्याग्रह : एक अध्ययन**

– डॉ. गौतम म. मोरे — २७ ते ३१

६. **महात्मा गांधी यांचे विचार**

– डॉ. डि. एस. अंभोरे — ३२ ते ३४

७. **महात्मा गांधींचे शैक्षणिक तत्वज्ञान**

– डॉ. युवराज बालाराम गहेराव — ३५ ते ३८

८. **महात्मा गांधीजींचे विधायक कार्यक्रम आणि महिला सक्षमीकरण**

– डॉ. अतुल पूंजाजी राऊत — ३९ ते ४४

९. **गांधीजी आणि महिला सक्षमीकरण**

– डॉ. सुनिता माधवराव वाटोरे — ४५ ते ४७

१०. **गांधीजींची सर्वोदयाची संकल्पना**

– डॉ. शीतल हरिश्चंद्र उजाडे — ४८ ते ५४

- **गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण**
  संपादक : डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
  श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

- **GANDHIJI ANI BHARATIY VAICHARIK JADANGHADAN**
  Editor - Dr. Devanand Sakharam Ambhore
  Miss. Vandana Jalindar Ambhore

- **ISBN : 978-81-952462-2-9**

- © डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
४/१२ MIG, ब्लॉक क्र. २, म्हाडा कॉलनी, सिव्हिल लाईन, वाशिम

- **प्रथमावृत्ती**
  २ ऑक्टोबर २०२१

- **मुखपृष्ठ**
  डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

- **अक्षरजुळवणी**
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा पब्लिकेशन
  ९०९६५९३८४२

- **प्रकाशक व मुद्रक**
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा पब्लिकेशन
  हिवरखेड (रूप.)ता. तेल्हारा जि. अकोला
  ९०९६५९३८४२

Email ID : akankshajournal@gmail.com
lahane_mayur@rediffmail.com

- **मूल्य : रू. २५० /-**

या पुस्तकातील मजकुराशी प्रकाशक किंवा संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुर हे लेखकाचे स्वतंत्र विचार आहेत. तसेच कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

३५. गांधीजी के रचनात्मक कार्यक्रम
– सहा. प्रा. पूर्णिमा नारायण संधानी १७१ ते १७६
३६. Political Thought Of Mahatma Gandhi : An Overview
- Dr. Pramod Gyandev Shinde १७७ ते १८३
३७. Gandhian Moral Values
- Prof. H. D. Sawant १८४ ते १८८
३८. Mahatma Gandhi's Vision For Rural Development
- Dr. S. M. Bhowate १८९ ते १९४
३९. Gandhi And Women's Empowerment
- Prof. Ravindra Hanmantrao Sagar १९५ ते २०४
४०. Women's Empowerment Through Physical Education And Sports
- Mr. Ashok Jayaji Chatse २०५ ते २०९
४१. Mahatma Gandhi And Rural Development
- Asst. Prof. Komal D. Patangrao (Kankal) २१० ते २१६
४२. Gandhian Philosophy Of Social Work
- Asst. Prof. Arvind N. Bohrapi २१७ ते २२७
४३. Gandhian Model Of Rural Development In India
- Asst. Prof. Dnyaneshwar S. Gore २२८ ते २३४
४४. Mahatma Gandhi And World Peace
- Miss. Varsha D. Ingle २३५ ते २४२

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

 ISBN : 978-81-952462-2-9

महात्मा गांधी : शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग प्रमुख
छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :

सन २०१९ मध्ये चिनच्या वुहान प्रांतातुन प्रकट होऊन, अवघ्या सहा महिन्यांमध्ये जगभरामध्ये पसरलेल्या कारोना वायरसच्या साथीने सन २०२० मध्ये महामारीचे रौद्र रूप धारण केले. महामारीच्या या फटक्यातुन जगासमोर चार बाबी प्रकर्षाने उमटून दिसल्या. पहिली बाब, मानवाने निर्माण केलेल्या अनेक संस्थांपैकी राज्यसंस्थेची लोकजीवनावर प्रस्थापीत झालेली पकड होय. मानवीय इतिहासामध्ये प्रथमच या संस्थेच्या सर्वदूर असणाऱ्या अस्तित्वामुळे जग जीथल्या तिथे थांबवण्याची विस्मयकारक घटना सर्व जगाने अनुभवली. त्यास 'लॉकडाऊन' असे संबोधले गेले. राज्यसंस्था आणि ते चालविणारे सरकार यांच्या अस्तित्वाशिवाय हे जागतिक लॉकडाऊन लागू करणे शक्यच झाले नसते. दुसरी बाब म्हणजे पृथ्वी, आकाश आणि जल या घटकांमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या जोरावर प्रचंड हस्तक्षेप असणारा माणूस एका सुक्ष्म जिवामुळे जेरीस आला. मानवाने सभ्यतेच्या नावाखाली ज्या प्रकारच्या जिवशैलीचा स्वीकार केलेला आहे त्यामुळे त्याला वेळोवेळी कॉलरा, महारोग, प्लेग, स्पॅनिश फ्लु, स्वाईन फ्लु, सार्स, ईबोला या सारख्या नव-नवीन जिवघेण्या आजारांचा सामना करावा लागतोय. तिसरी बाब मानवीय विवेक आणि चांगुलपणाशी संबंधीत आहे. ज्यांना कोरोना वॉरिअर संबोधण्यात आले ते लस विकसित करणाऱ्या शास्त्रज्ञांपासून ते मानवी चांगुलपणाची वृत्ती आणि जगण्याची धडपड असणाऱ्या लाखो लोकांच्या समुहाच्या जोरावर जगाने सामुहिक प्रयत्नांतुन कोणत्याही आपत्तीवर मानवतेमुळेच मात करता येते हे पुन्हा एकदा सिद्ध केले. चौथी बाब ही की मानवाने आपल्या चंगळवादी वृत्तीमुळे गरजेपेक्षा जास्त संचय करून ठेवला. या संकट समयी अन्न, वस्त्र, निवारा आणि सुरक्षा या पेक्षा अधिक हाव करणे किती वायफळ आहे हे दाखवून दिले.

मानवतेसमोर उभ्या असलेल्या ह्या अद्भूत आपत्तीने पुन्हा एकदा अंतर्मुख होऊन चिंतन करण्यास भाग पाडले आहे. या संकटाच्या मुळाशी मानवीय लोभवृत्ती आणि चंगळवादी वृत्ती कारणीभूत आहे हे स्पष्ट झाले आहे. यापूर्वीसुद्धा अशा संकटांचा सामना जगास करावा लागला आहे. या फेऱ्यातुन बाहेर पडावयाचे असेल

ISBN : 9 -952462-2-9

तर सध्याची जीवनशैली बदलणे जरूरी ठरते. त्या करिता चंगळवादी मानवाचा चांगुलपणा बाहेर काढून माणसाला माणूस म्हणून जगण्यास सुरूवात करणे गरजेचे आहे. माणसाचे चारित्र्य घडविणाऱ्या शिक्षण व्यवस्थेशिवाय हे शक्य होणार नाही. या निमित्ताने गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांचा परामर्श घेणे त्याची प्रासंगिकता जाणने उचित ठरते. प्रस्तुत अभ्यासाचा हाच उद्देश आहे.

गांधीजींनी त्यांचे शैक्षणिक विचार हिंद स्वराज, हरिजन, यंग इंडिया इत्यादीतील लिखाण आणि त्यांच्या भाषणांमधुन वेळोवेळी मांडलेले आहेत.

गांधीजींचे विचार सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्वांभोवती केंद्रित आहेत. त्यांच्या या तत्वांच्या केंद्रस्थानी माणूस हा मुळात विवेकवादी व चांगल्या वृत्तीचा आहे हा समज आहे.[१] त्यामुळे गांधीजींच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा उद्देश विस्तृत स्वरूपाचा आहे. तो केवळ साक्षरता आणि सुशिक्षितपणा पुरता मर्यादित नाही. गांधीजींच्या मते शिक्षणाचा अंतीम उद्देश मानवाचे चरित्र घडविणे आहे.[२] यानुसार शिक्षण ही मानवीय व्यक्तिमत्त्वास सतत पोषित करत राहणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक व्यक्तिमध्ये अंतर्भुत चांगुलपणाचा घटक असतो. या चांगुलपणाच्या घटकास बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता भासते. अशा व्यक्तिंच्या चांगुलपणाचे मिळून समाजाचा चांगुलपणा निर्माण होतो.

एकंदरित गांधीजींनी त्यांच्या विचारांमध्ये व्यक्तिगत मानवास अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आहे. त्यांच्या मते मानव हा केवळ बुद्धीमंत प्राणी नव्हे, ना एक पशु शरीर आहे, ना फक्त हृदय अथवा आत्मा आहे. माणूस या तिन्हींचे एक योग्य संतुलन आहे.[३] त्यामुळे खरे शिक्षण ते असते जे एखाद्या बालकातील व मानवातील सर्वांगिण म्हणजे शारिरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक चांगुलपणा बाहेर काढते. त्यामुळे गांधीजींच्या विचारे साक्षरतेचे महत्त्व निम्न ठरते. त्यांच्यामते शिक्षणाचा अंतिम उद्देश्य केवळ साक्षरता नव्हे.[४] साक्षरता हे केवळ स्त्री-पूरूषांना सुशिक्षित बनविण्याचे एक माध्यम आहे. साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे. या विचारांची प्रासंगिकता कायम राहणारी आहे.

वर्तमानात भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये निति मुल्य आधारित शिक्षण हे तत्त्व स्विकारले आहे.[५] केंद्रिय लोकसेवा आयोग व राज्य लोकसेवा आयोगांनी नितिमत्तेवर एक स्वतंत्र विषयच परिक्षेत नव्याने सुरू केला आहे. या निर्णयातून हेच स्पष्ट होते की, सार्वजनिक जीवनात नितिमुल्यांची हानी झालेली आहे. उदाहणार्थ, कोरोना काळातील काही घटना पाहता याचा प्रत्यय येतो. अमेरिका सारख्या प्रगत राष्ट्रामध्ये कोरोनामुळे सर्वाधिक लोक बळी पडले.[६]

ISBN : 978-81-952462-2-9

सत्तेच्या मग्रुरीमुळे हे तिथल्या मुजोरखोर आणि अविवेकी नेतृत्त्वास लक्षातच आले नाही. देशाची सर्व संसाधने कोरोनाच्या आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये लावण्यापेक्षा येथील नेतृत्व चिन सोबत खुरापती काढत बसले. संशोधकांनी कोरोनावरील लस जेंव्हा निर्माण केली, तेंव्हा ती विकत देण्याचा राजकीय आणि आर्थिक पोळी भाजून घेणाऱ्या महाभागांनाही जगाने पाहिले. मानव घडविणाऱ्या गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची पेरणी व्यवस्थित झाली तर असे विवेकशुन्य व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक वर्तनाचे प्रदर्शन घडणार नाही. या कारणास्तव गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजातील स्थान अति महत्त्वाचे आहे.

एका चांगल्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये, प्रत्येक व्यक्तिमध्ये चांगुलपणाचा घटक असणे आवश्यक आहे. असा चांगुलपणा निर्माण करण्यासाठी मानवाला व्यवस्थित शिक्षण देणाऱ्या व्यवस्थेची आवश्यकता लागते. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या माध्यमातून अशी व्यवस्था उभी करण्याचे आव्हान सर्वांसमोर उभे आहे.

गांधीजींनी शिस्तीला अति महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. त्यांच्या मते शिस्तीशिवाय उत्तम शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे अशक्य आहे.[७] शिस्त हा एक असा गुण आहे ज्यामुळे व्यक्ति स्वतः आपल्या बुद्धिस, नितीमत्तेस, आध्यात्मिक आणि सामाजिक वागणूकीवर स्वंय नियंत्रण प्रस्थापित करू शकतो. सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत याचा प्रकर्षाने आभाव जाणवतो. देशाची राजधानी असणाऱ्या एकट्या दिल्ली शहरामध्ये केवळ चार महिन्यांमध्ये आठ लाख कोरोना संसर्ग सामाजिक सुरक्षेचे नियम मोडण्याच्या घटना घडल्या. यामध्ये शासनास एकुण १३५ कोटी रूपयांचा दंड वसूल झाला.[८] स्वतःच्या आणि इतरांच्या सुरक्षेकरीता साधी मुखपट्टी वापरणे लोकांना जमत नाही. सार्वजनिक ठिकाणी थुंकणे आणि धुम्रपान करणे बंद नाही. हे शिक्षण व्यत्रस्थेतील शिस्तीच्या अभावाचे क्षुल्लक उदाहरण आहे. याशिवाय रेमडेसिवीर सारख्या इंजेक्शनचा काळाबाजार, कोरोनाच्या नावाखाली आणि केंद्रिय मंत्र्याने कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेमध्ये एकही मृत्यु ऑक्सीजनच्या अभावाने झाला नाही असे वक्तव्य संसदेत करणे हे पण गंभीर उदाहरणे सार्वजनिक जीवनातील शिस्त आणि नितिमत्ता यांचा आभाव दर्शवितात.

समाजाला शिक्षित करण्यासाठी गांधीजींनी ७ ते १४ वयोगटातील मुला-मुलींकरिता सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याची आवश्यकता दर्शविली.[९] भारत स्वतंत्र झाल्या नंतर २००९ साली राज्यघटनेच्या कलम २१ मध्ये दुरूस्ती करून ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलां-मुलींकरिता शिक्षणाचा अधिकार देणारा कायदा अस्तित्वात आला. नवे शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये आणखीन सुधारणा घडवून प्राथमिक पूर्व-

३५६

ISBN : 978-81-952462-2-9

प्राथमिक आणि पुढील शिक्षणाचा विचार करून ५+३+३+४या टप्यांचा समावेश करण्यात आला. खरे आव्हान हे आहे की, विना-अनुदानित शाळा सामाजिक भान राखून नफेखोरीचा विचार सोडून स्वत:हून विनातक्रार २५% प्रवेश समाजातील वंचित घटकातील पाल्यांकरिता देतील. हे करण्याकरिता गांधीजींना अपेक्षित चांगल्या व्यक्तिंची समाजाला आवश्यकता आहे.

गांधीजींनी श्रमाच्या प्रतिष्ठेला अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आहे. त्याकरिता त्यांच्या शिक्षण कार्यक्रमामध्ये व्यावसायिक शिक्षण केंद्रिंत अभ्यासक्रमाला महत्त्व प्राप्त आहे.[१०] सिद्धांत आणि प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून कृतीतुन शिक्षणांवर यात भर देण्यात आलेला आहे. यामुळे कल्पक विचारांना गती मिळते. कोठारी समितीने या तत्त्वास आपल्या शिफारशींमध्ये समाविष्ट केले होते.[११]

नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये देखील व्यावसायिक शिक्षणास मुख्य प्रवाहातील अभ्यासक्रमासोबत अंतर्भुत करण्याची योजना मांडली आहे.[१२] याद्वारे माध्यमिक शिक्षण संस्था आणि औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था याव्यतिरिक्त तंत्रनिकेतन आणि स्थानिक उद्योग यांच्यामध्ये परस्पर सहयोग प्रस्थापित करण्याची योजना आहे. शिक्षण संस्थांमध्ये कौशल्य प्रयोगशाळा निर्माण करण्याचे नियोजन आहे.

कौशल्य विकासाच्या प्रसारामुळे सध्या अस्तित्त्वात असणारी सुशिक्षित बेरोजगारी दूर होईल, तसेच संरचनात्मक आणि तांत्रिक बदलांमुळे उद्भवणारी बेरोजगारीसुद्धा दूर होईल. कौशल्य विकास स्थानिक उद्योग व शेतीस पुरक कौशल्य पुरठ्यांमुळे स्थानिक शेती-उद्योगांना चालना मिळून मोठ्या प्रमाणातील मजुरांचे स्थलांतरास आळा बसण्यास मदत होईल. सर्वांचे कल्याण हा गांधीजींचा सर्वोदय समाजाचा विचार रूजण्याकरिता हा मार्ग निश्चित मदतगार ठरेल.

गांधीजींनी मातृभाषा तसेच स्थानिक भाषेच्या प्रयोगास इंग्रजीच्या तुलनेत प्राधान्य दिले. नव्या शैक्षणिक धोरणामध्येपण हे तत्त्व मान्य केलेले आहे. याद्वारे लोकांमध्ये राहून लोकांची भाषा बोलणाऱ्या तज्ञ लोकांचा समूह, समाजाचे प्रश्न सोडविण्याकरिता निर्माण करणाचा गांधीजींचा उद्देश होता.[१३]

सध्या उच्च शिक्षणाची दारे प्रवेश परिक्षा उत्तीर्ण झाल्याशिवाय उघडतच नाहीत. यातील अभ्यासक्रम, काठीण्य पातळी ही सर्वसामान्य ग्रामिण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या आकलनाबाहेरचेच असतात. नोकरी करिता अनेक स्पर्धा-परीक्षांचा एक अविभाज्य भाग बनलाय, इंग्रजी भाषेचा वापर. यामुळे पालकांमध्येच इंग्रजी भाषेतील शिक्षणाची ओढ वाढत आहे. नुसती पोटार्थी इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

ISBN : 978-81-952462-2-9

शिक्षण संस्थांची वाढत चाललेली नफेखोर बहुगर्दी कमी करायची असेल तर स्थानिक भाषेतील शिक्षणाला उत्तेजना देणे क्रमप्राप्त आहे.

सध्य काळातील समस्या व त्यांचे स्वरूप हे गांधीजींच्या काळापेक्षा वेगळे असले तरी त्याचे कारण आणि उपाय हे तेच आहेत. द्वेष, ईर्षा, मत्सर, घृणा, हिंसा, लोभ या दुर्गुणांतूनच आतंकवाद, धर्म व जातीय हिंसा, आर्थिक शोषण व असामनता, दारिद्र्य, रोग-राई, पर्यावरणीय ऱ्हास व असमतोल, घटते नितीमुल्य सारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. सत्य व अहिंसे सोबतच समानता, बंधूभाव, करूणा, मैत्रीचा भारतीय वारसाच पुढे चालवणाऱ्या महत्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता वर्तमान काळात ही तितकीच महत्वाची ठरते.

संदर्भ :

1. Akham Hemabati Devi-Gandhi's concept of education and its ethical perspectives for the development of peace. http://www.mkgandhi.org /articles/g_edu.htm.
2. http://www.gandhiashramsevagram.org/on education/gandhi_views_on_education.php
3. हरिजन मधील लेख दि. 22/06/1940.
4. कित्ता, दि. 31/07/1937.
5. pib.gov.in/press release Page.aspx?PRID=1654058 Highlights of NEP2020 Posted on 14 September 2020.
6. WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard http://covid19. who.int
7. http://mkgandhi.org/articles/g_edu.htm
8. टाईम्स ऑफ इंडिया दि. 09 सप्टेंबर, दिल्ली.
9. Gandhi M.K., Hindswaraj or Indian Home Rule, Navjivan Publishing House, Ahmedabad, Pg. 76-81.
10. Singh Vijeta http://patnauniversity.ac.in/e_content/social science/philosophy/Gandhian%20Concept%20of%20Education-1.pdf.
11. Report of the educational commission 1964-65, Kothari Commission, New Delhi, Ministry of Education, Government of India, 1966 Pg.7.
12. http://pib.gov.v.in/press release page.aspx?PRID=1654058 Highlights of NEP2020 Posted on 14 September 2020.
13. पुर्वोक्त, Pg. 76-81.

355

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-26

On

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor	Editor
Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.] Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K] Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.] Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]	guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA] Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S] Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP] Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]	Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S] Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram] Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.] Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S] Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]

Published by- Mr. Shashikant Jadhawar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

283

36	महात्मा फुले यांचे कृषि विकासविषयक चिंतन डॉ.जयदेवी पवार	117-119
37	प्रेरणाप्रद चरित्र : राष्ट्रपुरुष छत्रपति शाहू महाराज प्रा. डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	120-121
38	थोर समाज सुधारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज डॉ.सुधीर ब गायकवाड	122-125
39	हिंदी उपन्यास और दलित जीवन डॉ. सय्यद अमर फकीर	126-128
40	महिलांचे प्रश्न आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ घोलप के जी	129-131
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	132-136
42	थोर समाजशास्त्रज्ञ, सर्वांगपूर्ण राष्ट्रपुरुष:राजर्षी शाहु महाराज डॉ. हिराचंद्र रोहिदास मोरे	137-141
43	सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते : महात्मा जोतीबा फुले प्रा. डॉ. अभिमन्यू गेना ओहळ	142-145
44	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकऱ्याविषयाचे सद्यस्थितीशी पूरक असे विचार प्रा.डॉ.मधूकर बाबूराव अनंतकवळस	146-151
45	छ. शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण आणि सद्यस्थिती डॉ.दत्ता कुंचेलवाड	152-154
46	प्रजातंत्र भारत में विद्रोह का आगाज :आंबेडकरवाद डॉ.सुरेश शेळके	155-157
47	राजर्षी शाहु महाराजाच्या कृषि विषयक विचाराचे विश्लेषण प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर आनंदराव पुपलवाड	158-159
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकिय विचार डॉ.प्रा.लोखंडे बी.बी.	160-162
49	महात्मा ज्योतिबा फुले मराठी साहित्यातील क्रांतीयोद्धा प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	163-166
50	राजर्षी शाहू महाराज : सामाजिक समता व न्यायाचे पुरस्कर्ते प्रा. डॉ. नवनाथ राजाराम दणाणे	167-171
51	राजर्षी शाहू महाराज : एक समाजसुधारक प्रा. नीलेश सर्जेराव साळवे	172-174
52	राजर्षी शाहु महाराजांचे आर्थिक व सामाजिक योगदान प्रा. डॉ साबळे बालाजी आनंदा	175-176
53	राजर्षी शाहू महाराज यांनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणा श्री नवथर सोपान लक्ष्मण	177-179
54	डॉ..बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन व कार्य आवारे प्रतिक चंद्रसेन	180-182

284

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते : महात्मा जोतीबा फुले

प्रा. डॉ. अभिमन्यू गेना ओहळ
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग छ. शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.
abhimanyuohal@gmail.com

प्रास्ताविक:

आज महाराष्ट्राची ओळख ही एक पुरोगामी, पुढारलेले कला, विज्ञान, साहित्य, उद्योग या सर्वच क्षेत्रात आघाडीवर असलेले राज्य म्हणून ओळखले जाते. ही प्रगती, हा विकास कधीही एका दिवसातून झालेला नसतो. तर यासाठी त्या प्रदेशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक जडणघडण कारणीभूत असते. ही जडणघडण थोर महापुरुषांच्या, विचारवंतांच्या, समाजसेवकांच्या कष्टातून, त्यागातून प्रसंगी बलिदानातूनही साकार होत असते. महाराष्ट्रालाही अशीच थोर महापुरुषांची, विचारवंत-समाजोध्दारकांची थोर परंपरा लाभलेली आहे. सर्व समाजाला बरोबर घेऊन जाणारे सर्व संत समानतेची शिकवण देणारे महात्मा बसवेश्वर, तळागाळातील सर्वांना सामावून घेऊन स्वराज्य निर्माण करणारे छ. शिवाजी महाराज, सामाजिक, शैक्षणिक आरक्षण देऊन सर्व जाती-धर्माचा उध्दार करणारे शाहू महाराज, म.वि.रा.शिंदे, म. जोतीबा फुले, न्या. रानडे, लोकहितवादी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी अनेक महापुरुष-विचारवंतांची खाण याच महाराष्ट्राला मिळाली आणि आजचा हा प्रगत-विकसित महाराष्ट्र संपूर्ण देशाचा दिशादर्शक बनला आहे. यामध्ये महात्मा फुले यांचे योगदान हे खूपच अमूल्य असे आहे. त्यांनी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, साहित्यिक अशा सर्वच आघाडयांवर लढा देऊन सर्वसामान्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये शेतकरी, महिला, दीन-दलित, दु:खी-पिडीत, शोषित या सर्वांचाच समावेश होतो. या सर्वांसाठी ते पत्नी क्रांतीज्योती सावित्रीबाईंना घेऊन आयुष्यभर झगडले.

महात्मा ज्योतीबा फुले:

महात्मा फुले यांचे पुर्ण नाव जोतिराव गोविंदराव फुले. त्यांचा जन्म 20 फेब्रुवारी 1827 रोजी पुणे येथे झाला. त्यांच्या आईचे नाव चिमणाबाई हे होते. त्यांचे मूळ घराणे सातारा जिल्ह्यातील कटगुण येथील होते. त्यांचे मुळ आडनाव गोऱ्हे हे होते. परंतु त्यांच्या वडिलांचा फुलांचा व्यवसाय असल्याने त्यांना कालांतराने फुले हे आडनाव मिळाले व हेच आडनाव पुढे रुढ झाले. गोविंदरावांना राजाराम व ज्यातिराव ही दोन मुले होती. ज्योतीराव नऊ वर्षांचे असतानाच त्यांचे मातृछत्र हरपले व पुढे त्यांचा सांभाळ वडील गोविंदरावांनी केला. त्यांचे शिक्षण पुर्ण केले आणि महाराष्ट्रासह संपुर्ण देशाच्या जडणघडणीत महत्वाचा ठरलेला एक महान असा समाजोध्दारक तयार झाला.

महात्मा फुले यांचे जीवनचरित्र :

ज्योतिरावांच्या बालपणाचा काळ हा देशात धार्मिक अंधाधुंदीचा काळ होता. जातीवाद, सामाजिक विषमता, ब्राम्हण्यवादाचे वाढलेले प्रस्थ, स्त्री-शुद्रांची पिळवणूक या साऱ्यांनी समाज हा पोखरला गेला होता. शिक्षण ही फक्त उच्चवर्णियांची मक्तेदारी असल्यामुळे इतर जमातींना शिक्षणाची दारे बंद होती. जोतिरावांना गोविंदरावांनी शाळेत घातले खरे, परंतु इतरांनी शिक्षण घेऊच नये हा सर्वमान्य समज रुढ असल्याने ज्योतिरावांचे शिक्षण बंद झाले. परंतु नंतरच्या काळात गोविंदरावांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले आणि ज्योतिरावांना शाळेत घातले. त्यामुळेच त्यांची शारिरीक आणि शैक्षणिक अशा दोन्ही गोष्टीत प्रगती झाली. ज्योतिरावांना, पुस्तके वाचण्याची आवड होती. यातूनच त्यांच्यावर थॉमस पेन यांच्या 'The Rights of man' या पुस्तकाचा प्रभाव पडला. या पुस्तकातील विचारामूळे ते प्रभावित होऊन त्यांच्या मनात जातीव्यवस्था, अनिष्ठ रुढी, परंपरा, स्त्री-शोषण, शुद्रांना दिली जाणारी हीन वागणूक या सर्वांबद्दल निर्माण झाली. जातीव्यवस्था या मानवनिर्मित असून कला फक्त उच्चवर्णियांनी कनिष्ठ वर्गीयांची पिळवणूक करण्यासाठी, त्यांचे वर्चस्व अबाधित ठेवण्यासाठी केल्या आहेत हे त्यांनी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

285

पुर्णत: जाणले. त्यांना एक ब्राम्हण मित्रांच्यावरातीतून ते केवळ शूद्र आहेत या कारणावरून हाकलून दिले. या सर्वांचा परिणाम म्हणूनच त्यांनी समाजोध्दाराचे कार्य सुरु केले. समाजातून जातिव्यवस्था नाहिशी होण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांचा विवाह 1840 साली सावित्रीबाई त्यांच्याशी झाला. अशिक्षित असणाऱ्या सावित्रीबाईंनाज्योतिरावांना शिक्षण दिले आणि स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. देशभरातील महिलांनी आज जी गगनभरारी घेतली आहे त्याचा पाया ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन घातला गेला.

महात्मा फुले यांचे साहित्य :

महात्मा फुले यांनी समाजाला जातीयतेच्या अज्ञानाच्या धर्मांधतेच्या दृष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखले होते. त्याबरोबरच त्यांनी समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी साहित्याची निर्मिती केली. त्यांनी सर्व बहुजन समाजाला केंद्रस्थानी ठेवून, त्यांच्या समस्यांना केंद्रवर्ती ठेवून आपल्या साहित्याची निर्मिती केली. त्यांच्यावर संत तुकारामांचा आणि त्यांच्या अभंगांचा प्रभाव होता. या अभंगावरूनच त्यांनी अभंगाला साजेल अशी 'अखंडाची निर्मिती केली. त्यांनी 'तृतीयरत्न' (नाटक), 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा', 'विद्याखात्यातील ब्राम्हण पंतोजी' (पोवाडा), तसेच 'ब्राम्हणाचे कसब', 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'सत्सार अंग1,2', 'इशारा', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'सत्यशोधक समाजोक्त मंगळाष्टकासह सर्व पुजा विधी इत्यादी पुस्तके, याशिवाय 'सत्यशोधक समाजाची तिसऱ्या वार्षिक समारंभाची हकीकत (अहवाल), 'पुणे सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट' (अहवाल), 'पुणे सत्यशोधक समाजाचानिबंध व वक्तृत्व समारंभ' (निबंध), 'दुष्काळविषयक पत्रक' (पत्रक), 'शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन '(निवेदन), 'महात्मा फुले यांचे मलबारींच्या दोन टिपणाविषयी मत' (निबंध), 'मराठी ग्रंथगौरव सभेस पत्र' (पत्र), 'ग्रामजोशासंबंधी जाहिर खबर' (जाहिर प्रकटन), 'मामा परमानंद यांस पत्र' (पत्र), 'महात्माफुले यांचे उइलपत्र' (मृत्युपत्र) इत्यादी ग्रंथसंपदा प्रसिध्द आहे. त्यांची ही पत्रे, पुस्तके आजही समाजाला सुधारण्याचे कार्य करीत आहेत. लोकांना सामाजिक मुल्ये शिकवत आहेत.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य :

महात्मा फुले यांचा काळ हाधर्मांध, कर्मटांचा काळ होता. ब्राम्हण्यवादाचे प्रस्थ समाजत वाढले होते. दीन दलितांना, स्त्री-शुद्रांना पशुपेक्षाही वाईट वागणूक मिळत होती. अस्पृश्यांच्या सावलीचाही विटाळ मानला जात होता. अशा काळात अस्पृश्यांना वण-वण भटकूनही कोणी पिण्यासाठी पाणी देत नव्हते. अशावेळी त्यांनी अस्पृश्यांसाठी आपला पाण्याचा हौद खुला केला. ही भारताच्या इतिहासातील महत्वाची घटना होती. आठरावे शतकातील स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. स्त्रीयांचे चुल आणि मूल एवढेच विश्व निर्धारित केले होते. त्यांना केवळ घरातील पुरुषांवरच अवलंबून रहावे लागत असे. स्त्रीयांना कोणत्याही बाबतीत स्वातंत्र्य नव्हते. अशा काळात जोतिरावांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण दिले. सावित्रीबाईंनीही समाजाचा, घरचा, समाजकंटकांचा विरोध पत्करून, प्रसंगी शेण, दगडाचा मार सहन करून शिक्षण घेऊन पुण्यातील भिडे वाडयात 1848 साली पहिली मुलींची शाळा सुरु केली. सावित्रीबाई या पहिल्या शिक्षिका, मुख्याध्यापिका झाल्या. सावित्रीबाईंनी ज्योतिरावांना त्यांच्या समाजकार्यात कायम साथ दिली. तात्कालिन समाजकंटकांना हे समाजकार्य मान्य नव्हते. त्यांनी फुले दांपत्यांना भरपूर त्रास दिला. तरीही ते डगमगले नाहीत आणि त्यांनी हा स्त्रीशिक्षणाचा, दीन दलितांप्रती असणाऱ्या कळवळयाचा वसा कायम ठेवला. शिकणाऱ्या मुलींची संख्या वाढत गेली आणि त्यातूनच 4 मार्च 1851 साली पुण्यातील दुसरी मुलींची शाळा सुरु झाली.

शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी अचूक ओळखले होते. म्हणूनच ते म्हणत,

'विद्येविना मती गेली |
मतिविना नीती गेली |
नीतिविना गती गेली |
गतीविना वित्त गेले |
वित्तविना शुद्र खचले |

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले |

त्याकाळी बालविवाहाचे प्रमाण जास्त होते, त्यातच साथीचे आजार, जरठकुमारी विवाह व इतर कारणांमुळे बालवयातच मुलींना वैधव्य येत असे. 1856मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा येऊनही समाजमान्यता नसल्यामुळे त्यांना समाजातील, घरातील वासनांना बळी पडावे लागे. व गर्भवती झाल्यामुळे त्यांना लहान वयातच गरोदर व्हावे लागून त्यांना भ्रूणहत्येला सामोरे जावे लागे किंवा आत्महत्या करावी लागे. या कारणांमुळे ज्योतिरावांनी 1963मध्ये विधवा मातांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. विधवा महिलांना गुप्तपणे प्रसुतीची सोय केली गेली. त्यांच्या मुलांना सांभाळण्यासाठी अनाथाश्रमांची स्थापना केली. त्यामुळे अनेक अनाथांना या अनाथाश्रमात आश्रय मिळावा व त्यांचे संगोपन केले गेले. तेव्हाच्या पुरोहितांना, समाजकंटकांना महात्मा फुलेंचे हे कार्य ब्राम्हणांच्या धर्मविरोधी वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी फुले दांपत्याला मारण्यासाठी मारेकरी धाडले. परंतु ज्योतिरावांच्या विचाराने मारेकऱ्यांचेही मतपरिवर्तन झाले आणि या दोन्ही मारेकऱ्यांनी पुढे महात्मा फुले यांच्या कार्यात स्वत:ला वाहून घेतले. त्यातील एक ज्योतिरावांचा अंगरक्षक बनला तर दुसरा पुरोहित. ज्योतिरावांची ही कृती भगवान गौतम बुध्दांच्या अंगुलीमालाचे मतपरिवर्तन करून त्याला सदमार्गावर आणले होते, याचीच प्रचिती देऊन जाते. महात्मा फुले दुरदृष्टी असणारे महात्मा होते. त्यांनी 1883 मध्ये 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांची स्थिती नैसर्गिक संकटे, सावकारी, नोकरशाही, जातीयतात, बाजाराची व्यवस्था याविषयी भाष्य केले आहे. याच समस्या आजही शेतकऱ्यांच्या अध:पतनाला कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. शेती किफायतशीर होण्यासाठी त्याला जोडधंदयाची आवश्यकता आहे, पाण्याचे योग्य नियोजन आवश्यक आहे, सावकारी, नोकरशाहीतील भ्रष्टाचार, सरकारी धोरणांचा अभाव हेच शेतकऱ्यांच्या अधोगतीसाठी जबाबदार आहेत, म.फुले यांनी सांगितले होते. त्यांनी केवळ शेतकऱ्यांचे प्रश्नच मांडले नाहीत तर त्यावर उपायही सांगितले आहेत.

शिवाजी महाराजांचे स्वराज्यनिर्मितीचे कार्य हे जाज्वल्य असे होते. त्यांनी सर्वसामान्यांना, तळागाळातील रयतेला घेऊन स्वराज्याची उभारणी केली, स्वराज्य वाढवले, रयतेचे राज्य निर्माण केले. महाराजांपश्चात स्वराज्याची सुत्रे पेशव्यांच्या हातात गेली. आणि महाराजांच्या इतिहासाकडे हेतुपुरस्पर दुर्लक्ष केले गेले. रयतेच्या या राजाला स्मरणातून काढण्याचे कारस्थान केले गेले आणि हा महान पराक्रमी, रयतेचा वाली असणाराराजा तत्कालिन रयतेच्या विस्मरणात गेला. महात्मा फुले यांनी इतिहास अभ्यासातून बहुजनांच्या माथी मारलेल्या खोटया इतिहासाची पुन:र्मांडणी केली. रायगडावरील स्वराज्यसंस्थापक छ. शिवाजी महाराजांची समाधीशोधून काढली आणि तिचा जिर्णोध्दार केला. त्यांचे इतिहास घडवणारे असे होते. महात्मा फुले यांच्या कौशल्यविकासावर भर होता. त्यांना वाटे की शेतकऱ्यांच्या मुलांनी सुतारकाम आणि लोहारकाम शिकले पाहिजे. याचे शिक्षण घेण्यासाठी त्याला विलायतेला जावे लागले तरी त्याने तेथे जाऊन शिकून यावे. शेतीमध्ये काळानुरुप बदल करून कौशल्य विकसित करावीत असे त्यांना वाटत होते. सर्वसामान्यांची या सनातनी धर्मात पिळवणूक होते आहे. त्यांची या पिळवणूकीतून मुक्तता व्हावी समानता प्रस्थापित व्हावी या उद्देशाने त्यांना 27 सप्टेंबर 1873 रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचवणे व त्यांचा विकास घडवून आणणे हे या समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट होते. या कार्यात सावित्रीबाईंनीही 19 स्त्रियांना बरोबर घेऊन महाराष्ट्रात तळागाळात ही चळवळ पोहोचवली. समाजातील सती जाणे, बालविवाह या रुढी, प्रथा बंद केल्या, स्पृश्य-अस्पृश्य भेद नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. विधवा विवाहाला प्रोत्साहन दिले. त्यांचा 'अस्पृश्यांची कैफियत' हा अप्रकाशित ग्रंथ आहे.

त्यांच्या या विविधांगी कार्याची दखल घेऊन 1988 मध्ये मुंबईतील एका सभेत जनतेने त्यांना 'महात्मा' ही पदवी दिली. अशा या महामानवाचा मृत्यू 18 नोव्हेंबर 1890 मध्ये झाला.

समारोप :

महात्मा फुले हे केवळ समाजसुधारकच नव्हते तर ते दूरदृष्टी असणारे थोर विचारवंत होते. समाजात अमुलाग्र बदल घडवून आणणारे एक समाजशास्त्रज्ञ होते. समाजात जर बदल घडवून आणायचा असेल तर त्यासाठी पुरुषांपेक्षाही स्त्रीयांना शिक्षणाची गरज आहे हे ओळखूनच स्त्री-शिक्षणाचा पाया घातला आणि याची सुरुवात आपल्या घरापासून, सावित्रीबाईंना शिकवून केली. अस्पृश्यांच्या सावलीचाही विटाळ माणण्याच्या काळात स्वत:चा

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

हौद अस्पृश्यांसाठी खुला करणे हे काही सोपे काम नव्हते, परंतु ते त्यांनी केले. त्यांची साहित्य संपदा ही बहुमुखी अशी आहे. सर्वसामान्य, बहुजन, शोषित-पिडीत, स्त्रीया, शेतकरी, धर्मांध पुरोहित अशा चौफेर विषयांना त्यांनी आपल्या साहित्यातून मांडले. समाजाच्या केवळ उणिवांच दाखवल्या नाहीत तर त्यावर उपायही सुचविले. बालविवाह, सती जाणे अशाजुनाट प्रथांना त्यांनी कडाडून विरोध केला.विधवांपासून होणारी भ्रूणहत्याथांबवण्यासाठी निर्माण केलेले बालहत्या प्रतिबंधक गृह, अनाथाश्रम हे त्याकाळातील एक धाडसी पाऊल होते. धर्मांधा पुरोहिताच्या तावडीतून, त्यांच्या शोषणातून सर्वसामान्यांना, बहुजनांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना करून एक पर्यायी धर्म, एक पर्यायी विचारप्रणाली, एक पर्यायी समाजरचना यांची निर्मिती केली. त्यांचे हे कार्य सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय अशा सर्वच आघाडयांवर, क्रांती करणारे ठरले आणि त्याच कार्याच्या पायावर आजचा हा प्रगत, सुशिक्षित, सुशील असा समाज निर्माण झाला आहे.

संदर्भ :

1. महात्मा ज्योतिराव फुले- धनंजय कीर
2. महात्म फुले यांचे वैचारिक चरित्र- डॉ. सदानंद मोरे

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER -2021

ISSUE No- 331(CCCXXXI)

RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Naresh A.Bhoyar
Editor
Director of Phy Edu
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना

डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर

गोषवारा:

राजकीय समाजात अनेक संस्थांचा उदय व विकास झाला त्यापैकी एक म्हणजे लोकशाही राज्यव्यवस्था होय. तसा लोकशाहीचा उदय प्राचीन भारतातील गणराज्य पद्धतीतून झाल्याचे अनेक संशोधनातून सिद्ध झाले आहे परंतु अलीकडील काळात ग्रीक नगरराज्यातील प्रत्यक्ष लोकशाहीने लोकशाही राज्यव्यवस्थेला समृद्ध केले आहे.

प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, रुसो, लाॅक इत्यादी अनेक पाश्चात्य राजकीय विचारवंत यांनी लोकशाहीच्या विकासासाठी मौलिक योगदान दिले आहे ब्रिटिशांच्या भारतातील वास्तवाने लोकशाहीचा भारतीयांना परिचय झाला परंतु आधुनिक कालखंडातील महत्त्वाचे भारतीय राजकीय विचारवंत महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एम. एन. रॉय यांच्यात लोकशाही राज्यव्यवस्थेबाबत वैचारिक मतभेद आहेत. सदरच्या संशोधनलेखात महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर व एम. एन. रॉय यांच्या लोकशाहीविषयक संकल्पनांचा संक्षिप्त अन्वयार्थ लावला आहे.

उद्दिष्टे :

1) महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एम. एन. रॉय यांचे लोकशाहीविषयक विचार समजून घेणे.

2) समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंताच्या लोकशाही विषयक संकल्पनेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

महात्मा गांधी यांची लोकशाही संकल्पना :

रूढ अर्थाने महात्मा गांधी राजकीय विचारवंत नाही किंवा त्यांनी स्वतंत्रपणे राजकीय विचार मांडले नाही परंतु ते आयुष्यभर सार्वजनिक जीवन जगले. सार्वजनिक जीवन जगताना राजकारणाला बाजूला करून जीवन जगणे कदापिही शक्य नसते म्हणून स्वातंत्र्यचळवळी दरम्यान त्यांनी स्थापन केलेल्या विविध संस्था व त्यांची ग्रंथरचना उदा. सत्याचे प्रयोग, हिंदस्वराज्य, माझे समकालीन, सर्वोदय, सत्याग्रह, राष्ट्रवाणी इत्यादी तसेच त्यांनी विविध वर्तमानपत्रे उदाहरणार्थ हरिजन, यंग इंडिया, नवजीवन इत्यादीच्या माध्यमातून वेळोवेळी व्यक्त केलेले तत्वज्ञान याशिवाय त्यांनी सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहाची मांडलेली संकल्पना इत्यादींच्या माध्यमातून महात्मा गांधी यांचे लोकशाहीविषयक, शासनविषयक विचार आकलन होण्यास मदत होते.

Stateless Society अराज्यवाद/राज्यविरहित समाज :

महात्मा गांधी आपले राजकीय व अध्यात्मिक विचार हरिजन, यंग इंडिया, नवजीवन या वृत्तपत्रांतून आणि नियतकालिकांतून प्रसिद्ध करीत असत. महात्मा गांधीजीचे राजकीय तत्वज्ञान 'सत्य' या तत्वावर आधारलेले होते. जागतिक स्तरावर राजकारणाला नैतिकतेचे अधिष्ठान मिळवून देणारे महात्मा गांधी पहिले राजकीय विचारवंत यामुळेच ठरतात परंतु त्यासाठी त्यांनी एक अट सांगितली आहे. न्यायाची प्रस्थापना ही मानवसेवा, मानवी गुणांची जोपासना आणि सामाजिक समता यावर झाली पाहिजे.

अराज्यवादाची संकल्पना :

महात्मा गांधींनी आपल्या समग्र तत्वज्ञानाच्या अग्रस्थानी सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या तत्त्वांना ठेवले आहे. इतर आदर्शवादी, उदारमतवादी विचारवंत आणि महात्मा गांधी यांच्या राजकीय विचारात मूलभूत फरक हा आहे की, गांधीजींनी भारताच्या संदर्भात 'खेडे' हा घटक एकक मानून त्या दृष्टीने विचारविमर्श केला आहे परंतु इतर विचारवंत 'व्यक्ती' हा घटक एकक मानून विचारविमर्श करतात व व्यक्तीविकासासाठीचे उपाय सुचवितात. राज्यविरहित समाज निर्मितीसाठी महात्मा गांधी ग्रामराज्य, रामराज्याची कल्पना सुचवतात त्यांना अलीकडील काळातील कोणत्याही

प्रकारच्या शासन व्यवस्थेवर शंभर टक्के विश्वास नाही किंबहुना मानवा- मानवातील आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय संघर्ष, तंटे जर का कायमस्वरूपी मटवायचे असतील तर त्यासाठी शस्त्राच्या ऐवजी 'आत्मबल' हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे असे गांधीजी प्रतिपादन करतात. म्हणून कोणत्याही देशात कुठल्याही प्रकारची आदर्श राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केली आणि त्या देशातील जनतेमध्ये सत्य, अहिंसा इत्यादी तत्वांचा अभाव असेल तर ती वरवर आदर्श वाटणारी राज्यव्यवस्था तेथे कुचकामी ठरलेली दिसेल त्यासाठी वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करून तसेच विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व स्वीकारून जर का आपण स्वयंपूर्ण व स्वयंशासित खेडी निर्माण केली तर खऱ्या अर्थाने ते स्वयंपूर्ण ग्रामराज्य प्रस्थापित होईल. अशा या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासित खेडयांचे रूपांतर रामराज्यात होईल. या परिस्थितीत पोलीस, सैनिक, न्यायालय, कायदेमंडळ इत्यादींची कोणतेही गरज भासणार नाही. काही प्रमाणात या उपसंस्थांचे अस्तित्व कायम ठेवून अहिंसावादी मार्गांनी त्यांचे काम चालू ठेवण्याचे गांधीजी सुचवितात.

थोडक्यात, गांधीजी आपल्या अराज्यवादाच्या संकल्पनेत कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ या संस्थांचे अस्तित्व तात्पुरते मान्य करतात परंतु त्यांच्या अतिरेकी हस्तक्षेपास विरोध दर्शवितात. प्रशासन आणि सरकारच्या भूमिका या अहिंसक स्वरूपाच्या असाव्यात असा आग्रह धरतात. निस्वार्थी, नैतिकतेच्या आधारावर फक्त विश्वस्ताच्या भूमिकेतून सरकार व प्रशासनाचे कार्य चालावे अशी त्यांची भूमिका आहे. गांधीजींची अशी धारणा होती की, राज्यविरहित समाजरचनेत सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाने आर्थिक समता प्रस्थापित होईल व आर्थिक विषमतेचे प्रमाण कमी होऊन आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय संघर्ष, वर्गसंघर्ष कमी होईल व राज्याच्या नियंत्रणाची गरजच भासणार नाही परंतु महात्मा गांधी यांची ही अराज्यवादाची संकल्पना आदर्शवादाने ओतप्रोत भरलेली आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरणाच्या या जगात मानवी संबंधाची झालेली गुंतागुंत ही अराज्यवादाची संकल्पना सोडवू शकेल अशी परिस्थिती सद्यस्थितीत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीची संकल्पना :

22 डिसेंबर 1952 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी पुण्याच्या वकील मंडळी समोर "Conditions Precedent for the successful working of Democracy" या विषयावर भाषण देताना म्हटले की, "Democracy is a from a method of government whereby Revolutionary changes in the economic in the social life of the people are brought without bloodshed." "लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात कुठल्याही रक्तपाताशिवाय क्रांतिकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही" अशी व्याख्या केली आहे. बाबासाहेबांनी ही व्याख्या भारतीय समाजात सर्वांगीन बदल करण्यासाठी जी नीतिमूल्य हवी आहेत ती या शासनप्रकारात त्यांना दिसली म्हणून सर्व समाजघटकांना एका सूत्रात बांधून सर्वांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी या पद्धतीकडे त्यांनी कटाक्ष टाकला. शोषणमुक्त समाजाची हमी केवळ लोकशाहीतच मिळू शकते यावर त्यांचा विश्वास होता. लोकशाहीत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही चिरंतन मूल्य आदर्श समाजाची निर्मिती करू शकतात असे त्यांचे मत होते. ती स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वावर आधारल्याने व लोकप्रतिनिधींच्या मार्फत चालविली जात असल्याने याच व्यवस्थेत अस्पृश्यांच्या विकासाची बीजे असल्याचे डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. बाबासाहेबांच्या लोकशाही संदर्भातील विवेचनाबाबत असे दिसून येते की, भारतातील अस्पृश्य, दलित, आदिवासी जे सर्व दृष्टीने उपेक्षित आहे अशा समाज घटकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विचारपूर्वक कार्य करताना डॉ. आंबेडकर दिसतात कारण त्यांना ज्ञात होते की, समाजातील उच्चवर्णीय, उच्चजातीय सवर्ण समाजाकडून आर्थिक आणि सामाजिक शोषण झालेले आहेत त्यांच्यावर अंकुश ठेवून समतायुक्त समाजाची उभारणी लोकशाहीरूपी शासनातच शक्य आहे ती राज्यप्रठनेतून आणता येणे शक्य आहे अशी त्यांना खात्री होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "केवळ राजकीय लोकशाहीने समाजात आमूलाग्र बदल होणार नाही तर तिचे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीत रूपांतर झाले पाहिजे" डॉ. आंबेडकर यांनी लोकशाहीविषयी मत व्यक्त करताना प्रगल्भ लोकशाहीची संकल्पना विशद केली आहे. त्यासाठी राजकीय लोकशाही बरोबरच सामाजिक लोकशाही निर्माण होणे गरजेचे आहे. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात आल्यास शोषणमुक्त समाज आणि भयमुक्त वातावरण निर्मिती होऊन प्रत्येकाला स्वतःचा विकास करण्याची संधी मिळेल.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

एम. एन. रॉय यांची मूलगामी लोकशाही संकल्पना :

मानवेंद्रनाथ रॉय हे सुरुवातीच्या काळात प्रखर राष्ट्रवादी विचारवंत होते तसेच दरम्यानच्या काळात त्यांच्यावर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रचंड पगडा होता परंतु पुढे मार्क्सवादातील दोष लक्षात आल्यानंतर त्यांनी भारतासाठी ही राज्यपद्धती उपयोगाची नाही असे सांगून मानवतावादी भूमिका स्वीकारली. पुढे मानवतावादाचा परिपाक म्हणजेच त्यांनी मांडलेली मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना होय.

प्रतिनिधिक लोकशाही आणि साम्यवादी शासन पद्धतीला विरोध दर्शवून मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मुलगामी लोकशाहीची संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मूलगामी लोकशाहीच्या संकल्पनेत प्रामुख्याने मानवी समानता, समाजातील सर्व घटकांना विकासाची समान संधी, याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यात असणाऱ्या सुप्त शक्तींचा, क्षमतांच्या गुणांचा विकास करण्याची संधी या अनुषंगाने त्यांनी मांडलेली मते म्हणजेच मूलगामी लोकशाहीचा तो गाभा मानला जातो.

एम. एन. रॉय यांच्यामते, लोकशाहीत समाजातील सर्व लोकांना राज्यकारभारात सहभागी होता येत नाही त्यामुळे प्रतिनिधिक लोकशाहीची संकल्पना पुढे आली परंतु या प्रतिनिधिक लोकशाहीमध्ये बहुसंख्य लोक हे राज्य कारभारामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेले नसतात आणि जे राज्यकर्ते शासन प्रक्रियेमध्ये सहभागी झालेले असतात ते नागरिकांच्यामध्ये शांतता, संरक्षण आणि सुव्यवस्था निर्माण करण्याच्या नावाखाली व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतात तसेच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर ते निर्बंध घालू लागतात. सामान्य जनता ही फक्त निवडणुकीपुरती सार्वभौम राहते निवडणुकीच्या नंतर मात्र प्रतिनिधी कायमस्वरूपी जनतेवर नियंत्रण ठेवतात. सत्तेचा वापर स्वतःच्या हितासाठी, पक्षासाठी करतात आणि जनहिताकडे त्यांचे दुर्लक्ष होऊन लोकशाहीच्या मूळ संकल्पनेचा उद्देश साध्य होत नाही.

मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना :

मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना स्पष्ट करताना प्रतिनिधिक लोकशाही तसेच साम्यवादी शासन पद्धती या दोन्ही शासनप्रकारावर टीका केली आहे. त्यांच्यामते, या दोन्ही शासनपद्धतीमध्ये नागरिकांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा लोप होतो. त्यांच्यावर बंधने येतात त्यांच्या सुप्त शक्तीचा क्षमतांचा विकास होऊ शकत नाही. सत्ताधारी त्यांना फक्त निवडणुकीपुरते सार्वभौम अधिकार देतात निवडणुकीच्या नंतर सामान्य लोकांकडे सत्ताधारी वर्गाचे कुठल्याही प्रकारचे लक्ष नसते म्हणून प्रतिनिधिक लोकशाही प्रमाणेच साम्यवादी शासन पद्धती मध्ये सुद्धा अनेक दोष आहे म्हणून एम. एन. रॉय यांनी प्रत्यक्ष लोकशाहीची पद्धत ही आधुनिक समाजात सर्वात उपयुक्त पद्धत आहे असे सुचवले परंतु आधुनिक काळामध्ये राज्यांची लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळ यामध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे तरीसुद्धा एम. एन. रॉय हे लोकशाहीत प्रत्यक्ष नियंत्रणाचे मार्ग स्वीकारावेत असा आग्रह धरताना दिसतात कारण 'जनमत प्रदर्शन', 'सार्वमत' उपक्रम व प्रत्यावहन असे मार्ग कुठल्याही देशाच्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये स्वीकारल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने जनतेचे सार्वभौमत्व प्रस्थापित होऊ शकत नाही आपण ज्यांच्यासाठी कायदा करतो आहोत त्या कायद्याचा कौल घेणे हे नागरिकांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ज्यांच्यासाठी कायदा केला जाणार आहे त्यांचा विचार न घेता जर एखादा कायदा केला आणि नागरिकांची इच्छा नसताना तो कायदा त्यांच्यावर लादला तर त्यांच्या व्यक्तीविकासाच्या, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संधी हिरावून घेण्यासारखे आहे. म्हणून लोकांचा राजकीय सहभाग वाढवायचा असेल, लोकांना व्यक्तीविकासाच्या, सर्वांगीण विकासाच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या खऱ्याखुऱ्या संधी उपलब्ध करून द्यायच्या असतील तर प्रत्यक्ष लोकशाही शिवाय दुसरा कुठलाही मार्ग शिल्लक नाही असे मूलगामी लोकशाहीच्या बाबतीत मानवेंद्रनाथ रॉय सांगतात. यामध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण सुद्धा अत्यंत महत्त्वाचे आहे जर सत्ता ही एकाच व्यक्तीच्या हाती एकवटलेली असेल तर त्या लोकशाहीला कोणत्याही प्रकारचा अर्थ राहणार नाही. एम. एन. रॉय मूलगामी लोकशाहीत व्यक्ती हा घटक न मानता 'लोकसमिती' हा घटक ते मानतात कारण लोकसमितीद्वारे लोकांना राजकारणात सहभागी करून घेता येणे शक्य आहे. या लोकसमित्या स्थापन करून त्यांच्याकडे स्थानिक कारभार सोपवावा या मताचे मानवेंद्रनाथ रॉय होते. मूलगामी लोकशाहीच्या संकल्पनेत व्यक्तिस्वातंत्र्याला सुद्धा खूप महत्त्व आहे मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या मते, व्यक्ती हा धर्म, समाज, राज्य या सर्व बंधनातून मुक्त असला पाहिजे. त्याला स्वतःची विवेकबुद्धी असली

पाहिजे आणि ही विवेकबुद्धी त्याला व्यक्तीस्वातंत्र्यातूनच मिळू शकते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तीस्वातंत्र्य देणे गरजेचे आहे.

म्हणजेच मानवाच्या विवेकावर जी आपण अनेक बंधने लादलेली आहेत ही बंधने काढून टाकून सर्व मानवांना मानसिकदृष्ट्या मुक्त केले पाहिजे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने नवीन समाज जो खऱ्या अर्थाने लोकशाहीवर आधारलेला, व्यक्तीस्वातंत्र्य उपभोगनारा मुक्त समाज निर्माण होईल.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांची मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना ही पूर्णपणे आदर्शवादावर आधारलेली नाही ती मार्क्सवादासारखी एकांगी स्वरूपाची सुद्धा नाही. त्यात फक्त तत्त्वज्ञान सुद्धा नाही तर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा व्यक्तीविकास होण्यासाठीची व्यवहारिक शासनपद्धती त्यांना अभिप्रेत आहे.

सारांश/निष्कर्ष :

महात्मा गांधी यांची अराज्यवादाची संकल्पना ही आदर्शवादी तत्वज्ञानावर आधारलेली आहे. ज्यामध्ये ग्रामराज्य, रामराज्य प्रस्थापित होऊन अहिंसावादी समाज निर्माण होईल व त्यांना कायद्याचा कोणताही धाकदपटशा न दाखवता प्रत्येक व्यक्ती स्वतः स्वतःच्या मनाने आदर्शवादी जीवन व्यतीत करेल. सैन्य, पोलीस, कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ यांचे अस्तित्व कायम राखून त्यांचा हस्तक्षेप कमी करून आदर्श समाज निर्मितीतून आदर्श राज्यव्यवस्था निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात कुठल्याही रक्तपाताशिवाय क्रांतिकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही होय अशा प्रकारची राज्यव्यवस्था अभिप्रेत आहे. ज्या राजकीय व्यवस्थेत सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात असेल आणि शोषणमुक्त व भयमुक्त समाज निर्माण झालेला असेल ज्या समाजात सर्वांना सर्व प्रकारचा विकास करण्याची संधी मिळेल.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांना लोकशाहीमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही ही पद्धती सर्वाधिक उपयुक्त वाटते ज्यामध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण झालेलं असेल, व्यक्तिस्वातंत्र्याला सर्वाधिक महत्त्व दिलेले असेल, पक्षविरहित राजकारण असेल, लोकांचा खऱ्या अर्थाने राज्यकारभारात सहभाग असेल आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेद्वारे सर्व लोकांचा सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणता येणे शक्य असेल अशी लोकशाही त्यांना अपेक्षित आहे.

संदर्भ :

1. बोस निर्मलकुमार: स्टडीज इन गांधिइझम
2. कीर धनंजय: महात्मा गांधी
3. Ghose P.C.: Mahatma Gandhi
4. कीर धनंजय: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
5. कसबे रावसाहेब: आंबेडकर आणि मार्क्स
6. सबनीस श्रीपाल: भारतीय प्रबोधन नवआंबेडकरवाद
7. पारीख गोवर्धन: नवमानवतावाद आणि मानवाचा आदर्श
8. कर्णिक डी.बी.: मानवेंद्रनाथ रॉय
9. पाटील बी.बी. आणि चव्हाण उर्मिला: आधुनिक भारतीय राजकीय विचार

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Peer reviewed Journal Impact Factor:7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

[illegible]linary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-27

Ma[illegible] Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Mr. Shashikant Jadhawar
I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-27

On

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor **Dr. R. V. Bhole** 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	**Editor** Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. J. Varma, Bhavnagar [Guj] **Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.]** **Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K]** **Dr. Venu Trivedi, Indore[M.P.]** **Dr. Chitra Ramanan Navi Mumbai[M.S]**	**guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam** **Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA]** **Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S]** **Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP]** **Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]**	**Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S]** **Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram]** **Prin. L. N. Varma, Raipur [C. G.]** **Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S]** **Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]**

Published by- Mr. Shashikant Jadhawar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

24	Dr.B. R. Ambedkar as a Pioneer of Modern India **Dr. Mukund A. Devarshi**	64-67
25	Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational Thoughts **Manoj Kisan Gaikwad**	68-70
26	Dr. B. R. Ambedkar Ideas About Religion And Emergence Of The Caste System In India **Syamili.S**	71-73
27	Agriculture Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar **Mr. Mote B.B.**	74-75
28	Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution in Women's Empowerment &Upliftment **Mr.Nagesh S.Gaikwad**	76-77
29	Jyothiba Phule's Contribution to Indian Education **Krishnegowda. K.N**	78-80
30	Mahatma Phule, Rajarshi Shahu And Dr. B. R. Ambedkar's Educational Thoughts. **Prof. Surekha N. Battul**	81-83
31	Benefits and importance of sports in education **Mr Santosh Gavali**	84-85
32	Induprakash's Role in Social Awareness in Maharashtra **Dr. Birunake Appasaheb Ramchandra**	86-87
33	Rajarshi Shahu Maharaj: His Thoughts on Education **Prof. Mitragotri Arun Govindrao**	88-89
34	Dr. B.R. Ambedkar's Perspective on Gender, Social, Economic and Political Discrimination **Prashant Udhavrao Gambhire**	90-92
35	Thoughts and Works of Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar: A Great Indian Leader, Politician as well as Reformer **Prof.(Mrs.) Madane Ashatai Rajaram**	93-95
36	Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj's Educational Work **Mr. Gaikwad Soham Arunrao, Dr.A.Y.Katte**	96-97
37	Dalit Literature :realization of human sensibility **Surwase Gokul Hanumantrao**	98-99
38	Economic Thoughts of Chatrapati Shahu Maharaj **Dr. Madhuri Onkar Vartale**	100-105
39	Impact of Stress and Its Management **Dr. Sajed Amar Chaus**	106-109
40	Mahatma Phule's Agricultural Thoughts **Dr.Baban M Mohite**	110-112
41	Caste Dynamics: Gandhi And Dr. B.R.Ambedkar On Inter– Caste Marriages **Vivek Jagadamba Chaubey**	113-117
42	Mahatma Phule thoughts on Women Empowerment **Mrs Vrushali Pravin Gharat**	118-124
43	Thorough efforts of Rajarshi Shahu Chhatrapati for isolated rural inhabitants by inducing and streamlining them in education **Mr. Shramik Sopan Kharat**	125-129
44	Spectacle of Ambedkar on India's Agriculture and Its Current Relevance **Dr. Sonawane Satish Waman**	130-132

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Rajarshi Shahu Maharaj: His Thoughts on Education

Prof. Mitragotri Arun Govindrao
Asso Prof Dept of English, Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.413001

Abstract:
Rajarshi Shahu Maharaj was a great King and a visionary in the history of our country. He introduced many good social reformative systems like compulsory primary education for all. He opened boarding schools for the children of masses. He always insisted on the compulsory free education for the poor. He is an unparallel Light House guiding for the ages to come.
Key Words: Rajarshi, compulsory free education, boarding, children of masses

Introduction

Shahu Maharaj was born as Yeshwantrao in the Ghatge Maratha family, in the Kagal district of Kolhapur district as Yeshwantrao Ghatge to Jaisingrao and Radhabai on June 26, 1874. Jaisingrao Ghatge was the head of the village, while his mother Radhabhai came from the family. of the Mudhol dynasty. Young Yeshwantrao lost his mother when he was only three years old. His education was monitored by his father until he was 10 years old. That same year, was adopted by Queen Anandibai, the widow of King Shivaji IV, of the imperial court of Kolhapur. Although the adoption rules at the time required that a child be born with the genetic material of Boscas, the background of the Yeshwantrao family presented a unique story. He completed his formal education at Rajkumar College, Rajkot and took management courses in Sir Stuart Fraser, a representative of Indian Civil Services. He ascended the throne in 1894 after growing up, before which the regency council appointed by the British Government took care of state affairs. During his reign Yeshwantrao was renamed Shahuji Maharaj. Shahu was over five and a half feet five feet [5 m] tall and showed off a dominant and magnificent appearance. Hencouraged the protesters to promote sports events. She was married to Lakshmibai Khanvilkar, the daughter of a Baroda nobleman in 1891. The couple had four children - two sons and two daughters.[1]He was a great defender of arts and culture, promoting good music and art. He supported the writers and researchers in their efforts..He has set up gymnasiums and battlefields and highlighted the importance of health awareness for young people.His contribution to the social, political, educational, agricultural and cultural spheres earned him a Rajarshi prize, which was awarded to the Kurmi Heroes' community in Kanpur.[2]

Chhatrapati Shahu Maharaj, in spite of being the Prince of a small region in the Deccan,was a great social reformer, a high-ranking director and a hero of the cause of the massesof retreated and oppressed people in Maharashtra. From April 2, 1894 when he began to rule in the Kolhapur district empire until 1922, for a period of 28 years, Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj burned the Indian social fabric for his constructive work, ideas and philosophy of protecting the weak.

His views on education

Chh. Shahu Maharaj wanted to promote the backwards classes in the field of education, as well as the administrative system of his country. Thus, he introduced the idea of free education for the masses. In his day, unaffected people were unaware of the long-term benefits of education. Therefore, Rajarwshi Shahu decided to provide education as compulsory for all. He therefore saw the need to spread knowledge throughout the community before handing over power to the lower castes. So he made education compulsory.

Rajarshi Shahu Maharaj thought that no country could prosper without education. Leading politicians, great heroes born in an illiterate world . So it is important to give people free and compulsory education. He highlighted the importance of education for many, and the need for it to be free and compulsory. Education is essential for life and the development of the country: therefore, forcing parents to send their children to school, Ch. Shahu Maharaj has announced that it is the responsibility of all parents to send their children to school once they reach school age. If they delayed it, *Mamledar* used to charge each parent R 1/- a month. Chh. Shahu Maharaj established bursary programs for students from the back parts of the community, from 1911. To cover the cost of education, he taxed officials, doctors, and businessmen whose income was over Rs. 100. They were paying 2% of their tuition fee. History may never have focused on the efforts of Ch. Shahu Maharaj, but has made great efforts to provide education for women, especially those from disadvantaged communities. . To address this issue Maharaj has appointed ladies working for the remaining community to reassure female students. Chh. Shahu Maharaj also made efforts to provide English language education to female students. From 1911 to 1914, a total of 8369 girls received their education through this program.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Equality Education

Chh. Shahu Maharaj knew that without providing education in all social equality it would not be possible. The traditional society was steeped in superstition, ideology, and superstition that had a profound effect on social justice. According to Shinde (1995), Ch. Shahu thought that education was a very useful weapon in the battle for life. He also noted that at this time the struggle for survival is increasing and only the educated will survive. In his view, without a healthy diet, one becomes weak and unconscious, one becomes backward (Latthe, Kavalekar, 1979).[3] Therefore, education is a very important tool in solving many problems.

Conclusion

Chhatrapati Shahu Maharaj was really visionary and passionate about democracy and had a desire to make a difference in society through education. She recognized the importance of education in social transformation, empowerment, empowerment of women and disadvantaged people in society. Maharaja also knew various forms of education and training, he not only focused on general education but also made efforts for industrial education, medical education, agricultural education. Most importantly, people in general saw the concept of free and compulsory education for all at that time. (Gaikwad)[4] Not only did he realize that, but he also worked on a comprehensive program to promote free and compulsory education for social change. The researcher thinks that without expressing gratitude to Mr Ram Gaikwad of Tribal Studies and Action at Tata Institute, this paper would not be justified. The chief source of this article is derived from his paper.

Works Cited :

1. ."Shahu Chhatrapati Biography – Shahu Chhatrapati Life & Profile". Cultural India. Retrieved 23/12 2021.
2. ."Shahu Chhatrapati Biography – Shahu Chhatrapati Life & Profile". Cultural India. Retrieved 23/12 2021.
3. Latthe, 1924; 4. Kavalekar, 1979) Print ,1927.
4. **Gaikwad, Ram, Research Article,** *Tribal Studies and Action at Tata Institute, India.*

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Peer reviewed Journal Impact Factor:7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-28

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot,
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Mr. Shashikant Jadhavar
I.C. Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

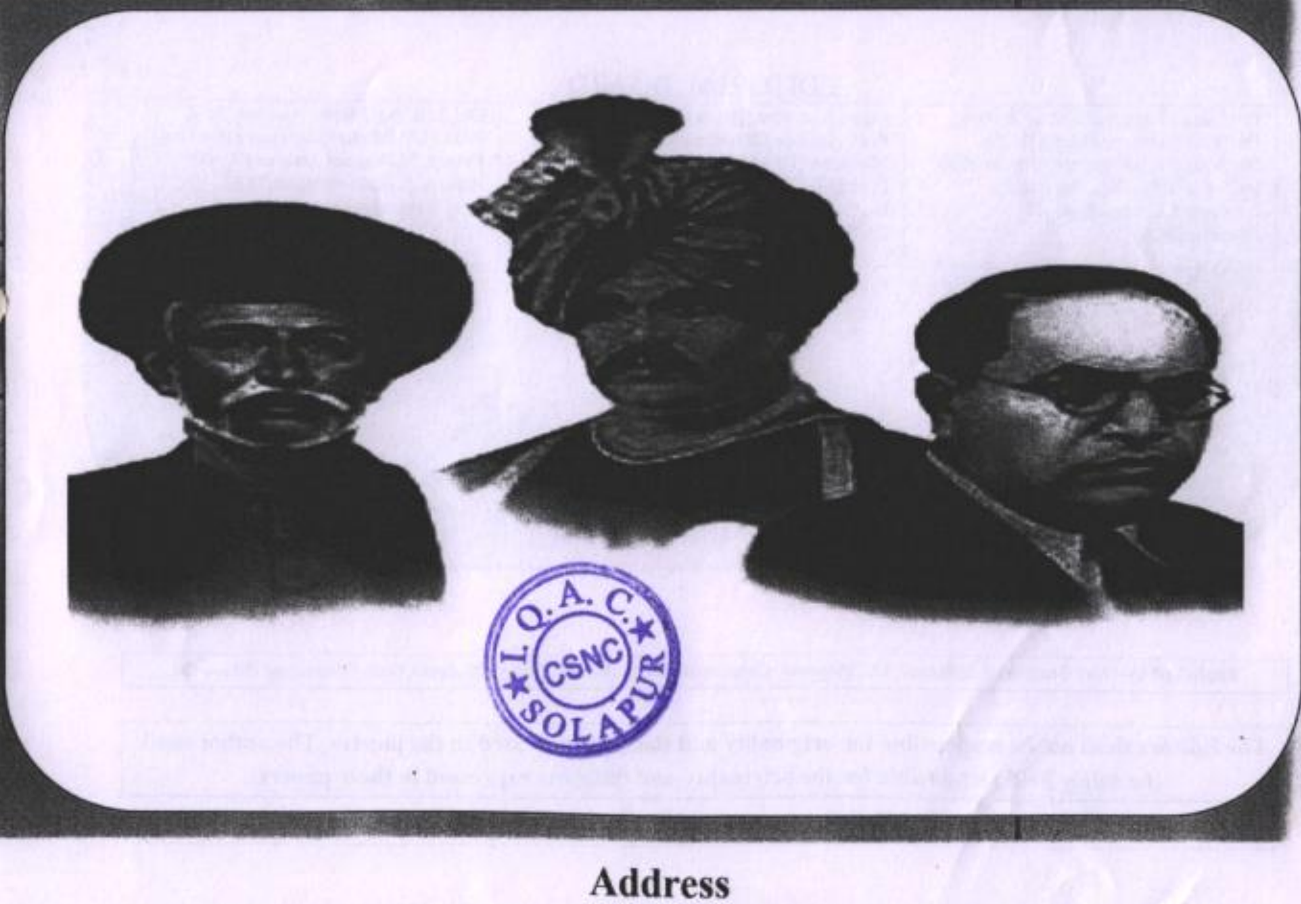

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-28

On

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor	Editor
Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.] Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K] Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.] Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]	**guyen Kim Auh, [Hanoi] Virtnam Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA] Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S] Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP] Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]**	**Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S] Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram] Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.] Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S] Prof.Kaveri Dabhoikar Bilaspur [C.G]**

Published by- Mr. Shashikant Jadhawar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

ONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांना केलेले मार्गदर्शन प्रा. जाधवर एस. एस.	1-5
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास प्रा. डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे	6-11
3	महात्मा ज्योतिबा फूले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य डॉ. अरुण चांगदेव खर्डे , कु. अक्सा ज़फर काझी	12-13
4	दिन दूबळयाचे कैवारी : महात्मा जोतीराव फुले प्रा. नरवडे श्रीराम	14-17
5	छत्रपती शाहू महाराजांचे शेती विकासातील योगदान डॉ. संभाजी आनंदा मोरे	18-21
6	दलित साहित्य आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. बसवराज गेनबा बोरकडे	22-24
7	महात्मा फुले: वाङमय आणि कार्य श्री पवार सोपान जयसिंग	25-27
8	विचारवंत आणि सुधारक : शाहू महाराज प्रा. डॉ. हंडीबाग संदीप प्रचंडराव	28-30
9	पत्रकार - डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर डॉ.सुब्राव नामदेव जाधव	31-32
10	समाजविकासातील राजर्षी शाहु महाराज यांचे योगदान प्रा.तानाजी रामभाऊ बोराडे	33-34
11	शिक्षा के क्षेत्र में अंबेडकर की विचारधारा Dr. Meenaxi B Patil	35-37
12	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक विचार प्रा. डॉ. नानासाहेब पंडितराव मनाळे	38-39
13	कथाबंध' या कथासंग्रहातील आंबेडकर विचारसरणीच्या कथा - एक आकलन डॉ. ओमकार विनायक पोटे	40-43
14	डॉ- बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार डॉ- प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	44-45
15	महात्मा फुले यांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान डॉ.रसिका महेंद्र म्हात्रे	46-47
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित कविता प्रा.डॉ. सोळंके चत्रभुज नारायणराव	48-49
17	समाज सुधारक छत्रपति शाहू महाराज डॉ. अमोल गंगणे	50-52

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक आणि शेतीविषयक विचार प्रा. अभयकुमार पाटील , प्रा. दादासाहेब रणदिवे	53-54
19	महात्मा फुले का शैक्षणिक योगदान प्रा. डॉ. सी. जी. कडेकर	55-57
20	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र	58-59
21	डॉ. अम्बेडकर की चिंतन दृष्टि डॉ. रमेश विठोबा कांबळे	60-62
22	छत्रपती शाहु महाराजाचे शेतीविषयक विचार डॉ.जयदीप रा. सोळुंके	63-64
23	महात्मा फुले यांचे प्रेरणादायी विचार प्रा.विजयकुमार सुरेश राठोड	€5-68
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक धोरण एन. एस. पाटील	69-71
25	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार मनिषा भिमराव शेळके प्रो. डॉ. एस.एम्. भोसले	72-74
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री – विषयक विचार श्रीमती सारिका उध्दवराव पडवळ	75-77
27	सामाजिक क्रांतीचे अर्ध्वयू : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर -प्रा. नानासाहेब महादेव गव्हाणे	78-81
28	डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के अस्पृश्यता विरोधी विचार और कार्य वैशाली भगवानराव सिरसीकर	82-84
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित साहित्याला योगदान डॉ. फारुक अहमदसाब तांबोळी	85-88
30	आधुनिक भारताचे शिल्पकार : फुले-शाहू-आंबेडकर प्रा. डॉ. चव्हाण चंद्रकांत संदीपान , हर्षल शशिकांत शिंगे	89-93
31	महात्मा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	94-96
32	शाहू,फुले, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा. जगताप शालन धर्मराज	97-99
33	भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार वैभव रघुनाथ घाडगे	100-101
34	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.डॉ.रामकृष्ण ज्योतीबा प्रधान	102-104
35	डॉ. आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्वाच्या राजकीय व्यवहाराची चिकित्सा प्रा. डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव	105-108
36	छत्रपति राजर्षी शाहू महाराज - समाजसुधारक व विचारवंत शकुंतला रामभाऊ फाटक	109-113
37	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज प्रा ज्ञानोबा त्रिंबक ढगे , प्रा. भरत वसंतराव जाधव	114-117

38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार आणि कामगार कायदेविषयक कार्य एक अभ्यास प्रा.मडके साधना हरिदास	118-120
39	महात्मा फुले यांचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा.डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	121-128
40	क्रीडा शिक्षणातील सर्वेक्षण पध्दती डॉ. प्रा. साखरे देवानंद लिंबराज डॉ. प्रा.चाऊस साजेद अमर	129-130
41	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृशिविशयक धोरण डॉ.रामराज पंडीतराव गावंडे	131-133
42	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विचारांची वर्तमानकालीन उपयुक्तता प्रा. गणेश मोहन बदले	134-136
43	फुले आंबेडकरवादाचा स्त्रीवादी साहित्यावरील प्रभाव प्रा. डॉ. स्वाती घाटुळे	137-140
44	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे साहित्यातील योगदान प्रा.समाधान पंडू पसरकल्ले	141-144
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे धर्मांतर : एक ऐतिहासिक बदल घडवून आणणारा निर्णय अमृता विष्णू जोगदंड	145-148
46	महात्मा जोतिराव फुले यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास प्रा.शेळके सी.एस.	149-152
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित साहित्याला योगदान श्रीमती: सारिका अरविंद गायकवाड	153-156
48	सावित्रीबाई फुले आणि आधुनिक मराठी काव्यातील स्त्रीवाद: एक दृष्टिक्षेप कु.गायत्री आनंदराव भरनाळे डॉ.सविता वावगे	157-160
49	उच्च शिक्षणातील ग्रंथालयाची भूमिका प्रा.आडसुळे एस.पी.	161-163
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा "सद्धम्म" विषयक दृष्टीकोन प्रोफेसर (डॉ.)मनोहर कुंभारे	164-167
51	महात्मा फुले यांचे कृषी सुधारणा विषयक विचार प्रा.श्रीमंत तुकाराम कावळे	168-170
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व सामाजीक समता चळवळ डॉ. प्रमोद ना. घ्यार	171-174
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार डॉ बी एस राजोळे	175-177
54	महात्मा फुले, शाहू महाराज व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार सहा प्रा डॉ माधव नरहरी कांबळे	178-181
55	राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य व कायदे महेश मुकुंद कुंभार	182-183
56	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन व कार्य प्रा.डॉ.भास्कर मुरलीधर आहिरे	184-186

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

57	निवडक दलित कवियित्रींच्या कवितांमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ललिता मानसिंग गोपाळ	187-191
58	राजर्षी शाहू महाराजांचे शेतीविषयक विचार व कार्य प्रा. डॉ. आवारे चंद्रसेन सावळाराम	192-194
59	छत्रपती शाहू महाराज एक आदर्श राजा हनुमंत व्यंकटी घाडगे	195-197
60	महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याचा साहित्यिक अभ्यास. डॉ. रामहरी मधुकर सूर्यवंशी	198-200
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्त्री उन्नती संबंधीची भूमिका प्रा.महेंद्र पद्माकरराव देशपांडे	201-204
62	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे आर्थिक धोरण : एक चिंतन डॉ. मिनाक्षी प्रल्हादराव शिंदे	205-207
63	मराठी काव्य आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर डॉ.तुळशीराम उकिरडे	208-212

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-28
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

डॉ. आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्वाच्या राजकीय व्यवहाराची चिकित्सा

प्रा. डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर

गोषवारा :

19 वे आणि 20 वे शतक हे राष्ट्रीय तसेच वैश्विक स्तरावर प्रबोधनाचे म्हणून ओळखले जाते या प्रबोधनाच्या माध्यमातून अनेक ठिकाणी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक गुलामगिरीच्या विरोधात अनेक चळवळी झाल्या त्याच प्रमाणे भारतातही सामाजिक चळवळीच्या सुधारणांनी मोठ्या प्रमाणात वेग घेतला त्यातूनच वि. रा. शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, राजश्री शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड इत्यादी समाजसुधारकांनी सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले. त्यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात उच्च शिक्षण घेऊन परत आल्यावर येथील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन होण्यासाठी दलित-बहुजन व अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळावा या दृष्टिकोनातून त्यांनी आपले सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विचार मांडले आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाचा परिणाम म्हणून भारतातील दलित, बहुजन समाज आज सर्वच क्षेत्रावर अग्रेसर असलेला दिसून येतो परंतु आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्व डॉ. आंबेडकर यांच्या राजकीय चींतनाप्रमाणे राजकीय व्यवहार करताना दिसून येत नाही सदरच्या संशोधन लेखात त्यासंबंधीचे चिकित्सा केली आहे.

उद्दिष्टे :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन समजून घेणे.
2. डॉ. आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्वाच्या राजकीय व्यवहाराची चिकित्सा करणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन समजून घेण्यासाठी त्यांचे असलेले राजकीय विचार, त्यांना अभिप्रेत असलेले राजकीय सत्तेचे महत्त्व, डॉ. आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली राजकीय व्यवस्था, लोकशाहीविषयक विचार, आर्थिक व सामाजिक विकासाबाबतचे त्यांचे चिंतन, लोकशाहीतील विरोधी पक्षाची भूमिका, कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेसाठी त्यांची असलेली आग्रही भूमिका, उदारमतवादी लोकशाहीविषयक विचार, राज्यघटना आणि एकंदरीतच भारताच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी केलेले चिंतन या सर्व पैलूंचा अभ्यास केल्याशिवाय त्यांचे राजकीय चिंतन समजून घेणे शक्य नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजकीय सत्तेला समाज परिवर्तनाचे साधन मानतात परंतु भारतासारख्या जातिव्यवस्था असलेल्या देशात शेवटच्या घटकापर्यंत राजकीय सत्ता जाणार नाही याची त्यांना जाणीव होती म्हणून भारतातील राजकीय सत्तेची न्याय व समान वाटप होणे हे गरजेचे आहे. त्यामुळे भारतातील वेगवेगळ्या प्रकारच्या सामाजिक, राजकीय ताकद असलेल्या शक्ती या दलित, बहुजन व अस्पृश्य समाजाला सत्तेचा वाटा मिळू देणार नाही त्यामुळे आधुनिक काळात राजकीय सत्ता ही सामाजिक विकासातील विषमतेचे केंद्रस्थान ठरू नये असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाटत होते. त्यामुळेच सत्तेच्या समतोल वाटपात बहुसंख्य हिंदूंच्या सत्तेवर अंकुश ठेवण्यासाठी व दलितांमध्ये आपल्या हिताच्या रक्षणाच्या दृष्टीने समान वाटा मिळावा यासाठी त्यांनी राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा मिळाल्या पाहिजे या दृष्टिकोनातून त्यांनी आपले राजकीय विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांनी पुणे करारात यासंदर्भात सविस्तर वेगळेपणाची भूमिका मांडली आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाची कार्यप्रणाली व राजकीय व्यवहार :

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्व आणि प्रस्थापित राजकीय पक्षाची केलेल्या तडजोडीचे राजकारण हेच खऱ्या अर्थाने आंबेडकरोत्तर दलित नेतृत्वाची मर्यादा ठरेल. तसेच डॉ. आंबेडकर यांच्या नंतर दलित चळवळीचे नेतृत्व करणारे वेगवेगळे राजकीय नेते यांनी एकसंघ राहण्याऐवजी विविध गटात विभाजित राहून सामाजिक राजकीय व आर्थिक विकासासाठी इतर पक्ष संघटना सोबत कशा प्रकारचा व्यवहार केला आहे याविषयी डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनाची प्रतारणा केल्याचे दिसून येते. डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार रिपब्लिकन पक्षाच्या माध्यमातून सोडवल्या जात नाहीत याची खंत सर्वानाच दिसून येते. तसेच आज रिपब्लिकन पक्षात वेगवेगळे गट आपल्या राजकीय अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळया पक्षांसोबत आघाडी करताना दिसतात परंतु या वेगवेगळया आघाड्या केवळ राजकीय हितासाठीच आहेत. तसेच या सगळयांमुळे कोणतेही सामाजिक प्रश्न सुटलेले नाहीत तसेच कोणत्याही राजकीय पक्षाला दलितांचे प्रश्न सुटावेत असे कधीही वाटत नाही. दलितांचा मताचा आपल्याला केवळ फायदा कसा हेच प्रस्थापित राजकीय पक्ष पाहताना दिसतात. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातले राजकीय विचार प्रत्यक्ष साकार होत नाहीत.

दलित नेतृत्वाच्या राजकीय कार्यप्रणाली व राजकीय व्यवहारामुळे दलितांच्या सामाजिक हिताच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. आंबेडकरोत्तर आंबेडकरी चळवळ आणि दलित नेतृत्व त्यांच्या व्यवहाराचा दृष्टीकोन पाहता असे दिसून येते की, राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याच्या दृष्टीकोनातून दलित चळवळीत दलित राजकीय पक्ष दलित नेतृत्व यांना ज्या प्रमाणात राजकीय सत्ता उपभोगता आली त्याच प्रमाणात त्या सत्तेचा वापर समाजहितासाठी होऊ शकलेला नाही हे वास्तव आहे. कारण दलित राजकीय नेतृत्वाने वेळोवेळी राजकीय हितासाठी संकुचित असा दृष्टिकोन बाळगल्यामुळे प्रस्थापित राजकीय पक्षांनी त्यांना राजकीय सत्तेच्या स्वार्थापोटी आपल्याकडे वळवून घेऊन सत्तेचा काही भाग दिला परंतु त्या सत्तेचा वापर लोकांच्या हितासाठी योग्य त्या प्रमाणात करू दिला नाही व दलित राजकीय नेतृत्वाने या राजकीय सत्तेचा वापर समाजहितासाठी केलेला दिसून येत नाही. त्यामुळे दलित नेतृत्वाची राजकीय कार्यप्रणाली व राजकीय व्यवहारामुळे आज दलित-बहुजन व अस्पृश्य समाजाला मोठ्या प्रमाणात समस्यांना सामोरे जावे लागते आहे. त्यामुळे दलित नेतृत्वाचे समाजाकडे दुर्लक्ष झाले, स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाचा राजकीय व्यवहार सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या मुद्द्यांऐवजी भावनिक मुद्याला महत्त्व देणारा राहिल्याचे दिसून येते, स्वातंत्र्यानंतर प्रारंभीच्या काळात आंबेडकरी चळवळीतील एन. शिवराज, दादासाहेब गायकवाड, खोब्रागडे, भैय्यासाहेब आंबेडकर यांनी निस्वार्थपणे पक्ष संघटनेच्या माध्यमातून सामाजिक हित जपण्याचा प्रयत्न केला पण रिपब्लिकन पक्षात अनेक वेळा राजकीय नेतृत्वात उभी फूट पडली त्यातूनच प्रत्येक नेता व प्रत्येक गट स्वतःच आपण बाबासाहेबांच्या विचारांचे पाईक आहोत त्यामुळे आमचा गट व मीच राजकीय नेता आहे हे मानू लागला त्यामुळे बाबासाहेबांचे नाव हे पळणारे चलन आहे हे ओळखून प्रत्येक नेत्याने बाबासाहेबांचे नाव निळा झेंडा त्याला समोर करून अनेक आंदोलने केली पण या आंदोलनात बाबासाहेबांचे नाव व निळा झेंडा ह्याला मोठ्या प्रमाणात भावनिकेतची साद घालत. यामुळे बहुजन व दलित व अस्पृश्य समाजाच्या अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य सामाजिक मागासलेपण या प्रमुख समस्यांकडे मोठ्या प्रमाणात डोळेझाक झाली त्यामुळे दलितांचा सर्वांगीण विकास होऊ शकला नाही हे वास्तव आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित पक्ष व संघटनांमध्ये सक्षम नेतृत्वाचा अभाव आणि रचनात्मक कार्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे, डॉ. आंबेडकर यांनी सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ करताना सामाजिक व राजकीय पक्ष यांची संघटनात्मक बांधणी प्रभावीपणे केली. संघटनेशिवाय आपण भरीव कार्य करू शकत नाही याची जाणीव बाबासाहेबांना असल्यामुळे बाबासाहेबांनी आपल्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक विचाराला एक वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले आणि याच वैचारिक अधिष्ठानवर त्यांनी आपले कार्य पुढे नेले परंतु डॉ. आंबेडकर यांच्या पश्चात

त्यांच्या अनुयायांनी, स्वयंघोषित नेतृत्वांनी बाबासाहेबांच्या विचारांचे जे वैचारिक अधिष्ठान होते त्या अधिष्ठानाला आजच्या या नेतृत्वाने फाटा दिला. आहे त्यामुळे आज डॉ. आंबेडकर यांच्या संकल्पनेतील रिपब्लिकन पक्ष आज गटाततटात विभागला आहे. त्यामुळे आज या प्रत्येक गटाकडे कोणतीही निश्चित धोरण, दिशा व रचनात्मक कार्याचा अभाव नसल्यामुळे दलित समाजाच्या, दलित राजकारणाच्या संदर्भात कोणत्याही प्रकारचे रचनात्मक कार्य दलित पक्ष, दलित संघटना, दलित नेतृत्व करू शकले नाही हे वास्तव आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या राजकीय विचाराला समजून घेण्यात दलित नेतृत्व व पक्ष संघटनांना अपयश आल्यामुळे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचा अर्थ सोयीनुसार दलित नेतृत्व लावत आहे, बाबासाहेबांनी दलित समाजाचा सर्वांगीण विकास व्हावा या भूमिकेतून राजकीय पक्ष, वेगवेगळया संघटनांची स्थापना करून संघटना वाढविण्यावर भर दिला डॉ. आंबेडकर यांच्या मते,राजकीय पक्ष वेगवेगळया संघटना या सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहेत त्यामुळे बाबासाहेबांनी राजकीय पक्ष-संघटना यांना एक वैचारिक अधिष्ठान ठरवून दिले. व त्या वैचारिक अधिष्ठानाच्या आधारावरच राजकीय पक्ष व संघटनांनी व्यवहार करावेत असे बाबासाहेबांना अभिप्रेत होते पण बाबासाहेबांच्या पश्चात त्यांच्या अनुयायांनी त्यांची सामाजिक, राजकीय परिवर्तनाचे सिद्धांत समजून न घेता राजकीय सत्तेच्या महत्त्वाकांक्षेपोटी प्रत्येक कार्यकर्ता स्वतःचा वेगळा पक्ष गट स्थापन करू लागला व आपणच बाबासाहेबांच्या विचारांचे पाईक आहोत या दृष्टिकोनातूनच राजकीय व्यवहारात सर्व तत्त्वाचा अर्थ लावत असल्यामुळे आज बाबासाहेबांच्या विचारांची प्रासंगिकता असतानाही राजकीय नेत्याच्या संकुचित दृष्टिकोनामुळे बाबासाहेबांचे विचार मागे पडण्यास दलित नेतृत्व व दलित राजकीय पक्ष अयशस्वी ठरल्याचे दिसून येते हे वास्तव आहे. दलित नेतृत्व आणि राजकीय सत्तेच्या लाभासाठी समाजहिता ऐवजी व्यक्तिगत हितालातच प्राधान्य दिलेले आहे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी सामाजिक, राजकीय स्थितीचा सैद्धांतिक अभ्यास केला त्यामुळे बाबासाहेबांना भारतातील बहुजन, अस्पृश्य व दलित समाज शिक्षण, अर्थ, राजसत्ता यापासून वंचित आहे. या समाजाचा संपूर्ण विकास झालेला नाही त्यामुळे या गटाचा संपूर्ण विकास व्हावा यासाठी राजकीय सत्ता महत्त्वाची आहे त्यामुळे ती राजकीय सत्ता संपादन ही राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून होऊ शकते म्हणून बाबासाहेबांनी "राजकीय सत्ता तुमच्या सर्व समस्यांची गुरुकिल्ली आहे" असे म्हटले होते. त्यामुळे समाज विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून आज राजकीय सत्तेला महत्त्वाचे स्थान आहे परंतु डॉ. आंबेडकर यांच्या पश्चात त्यांच्या अनुयायांनी राजकीय सत्ता ही आपल्या स्वतःच्या विकासाचे साधन आहे याकडे लक्ष केंद्रित केल्यामुळे दलित राजकीय नेतृत्वाने राजकीय सत्तेच्या लाभापोटी समाजहिता ऐवजी व्यक्तिगत हिताला मोठ्या प्रमाणात प्राधान्य दिले आहे हे वास्तव आहे.

निष्कर्ष :

1. स्वातंत्र्यपूर्वकालीन महाराष्ट्राची सामाजिक व राजकीय परिस्थिती बदलण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय चिंतन उपयोगी पडलेले आहे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय चिंतन दलित नेतृत्व सर्व दलित संघटना साठी प्रेरणा दाई ठरल्याचे दिसून येते.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सत्ता संपादनाचा मार्ग हा संसदीय स्वरूपाचा असून तो मुख्यतः दलितांच्या राजकीय क्षेत्रातील राखीव जागांची जोडला गेलेला आहे.
4. राजकीय सत्ता संपादन करण्यासाठी बाबासाहेबांना दलित आदिवासी व इतर मागासवर्गीयांची व्यापक एकजूट व्हावी असे वाटते पण अद्यापही ते त्यांचे अनुयायी या विचारांच्या संदर्भात आजपर्यंत यशस्वी होऊ शकलेले नाही.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय चिंतनाचा आधार घेऊन प्रस्थापित झालेल्या राजकीय नेतृत्वाचा प्रत्यक्षात व्यवहार करताना कृती आणि युक्ती यामध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत आढळून येते.
6. महाराष्ट्रात जातीअस्मितेच्या राजकारणामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय तत्वज्ञानाला राजकीय नेतृत्व बगल देतांना दिसून येते.
7. महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाच्या राजकीय भूमिकांमुळे, राजकीय व्यवहारामुळे महाराष्ट्रातील दलित समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची संकल्पना मोठ्या प्रमाणात मागे पडली आहे.
8. महाराष्ट्रातील आंबेडकरोत्तर नेतृत्व व पक्ष यांचा राजकीय भूमिका नेहमीच संदिग्ध स्वरूपाची राहताना दिसून येते.
9. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सत्ता संपादनाचा दृष्टिकोन अभ्यासता बहुजनांच्या सामाजिक-राजकीय विकासासाठी सत्तासंपादन महत्त्वाचे आहे असे जनतेस वाटत असले तरी सुद्धा सत्ता संपादनाच्या शर्यतीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय विचारांची समकालीन राजकीय नेतृत्वाने मोठ्या प्रमाणात फारकत केली आहे.
10. महाराष्ट्राच्या राजकारणात आंबेडकरी राजकारण हा महत्त्वाचा घटक असला तरी डॉ. आंबेडकरांच्या पश्चात दलित राजकारणात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार झालेली दिसून येते.

संदर्भ :

1. आचार्य धनंजय, आधुनिक भारत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जून 2006.
2. कसबे रावसाहेब, रिपब्लिकन पक्ष ऐक्य, वास्तव आणि भवितव्य, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1998.
3. कसबे रावसाहेब, आंबेडकरवाद: तत्त्व आणि व्यवहार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2004.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन आणि भाषणे, खंड. 5 महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1989.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन आणि भाषणे, खंड, 7,8,9 महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1989.
6. खैरमोडे चा. भ. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचे चरित्र, खंड. 3-4 प्रताप प्रकाशन, मुंबई, 1964.
7. देशपांडे एम.डी. डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार, लोकवांगमयगृह, मुंबई, 2000.
8. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1993.

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-26

On

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor	Editor
Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.] Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K] Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.] Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]	guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA] Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S] Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP] Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]	Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S] Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram] Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.] Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S] Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]

Published by- Mr. Shashikant Jadhawar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

18	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शाश्वत शेती विकासाचे कार्य प्रा.डॉ. श्रद्धानंद बा. माने	56-59
19	दलितांचे मानवी हक्क,जातीव्यवस्था आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. रुपराव उकंडराव गायकवाड	60-62
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – सामाजिक विचार आणि दलित साहित्य डॉ . भारत शिंदे	63-65
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार प्रा. चौधरी प्रदीप विनायक	66-68
22	गरीब मजदूरों और किसानों की सहायता-ज्योतिबा फुले प्रा. डॉ. कदम एस. एस.	69-71
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर धार्मिक विचार प्रा.शफीक लतीफ चौधरी	72-73
24	छ. शाहू महाराज व ब्राह्मेतर स्त्री सुधारणा डॉ. थोरे किशोर धोंडीबा	74-78
25	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्याय विषयक विचार प्रा.डॉ रमेश शेवाळे	79-82
26	क्रांतीयोध्दा महात्मा जोतीराव फुले प्रा.सचिन पोपट सवने	83-86
27	शाहू महाराजांच्या अस्पृश्य निर्मूलनाच्या कार्याचा आढावा प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	87-88
28	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदीय लोकशाहीसंबंधी विचाराची प्रासंगिकता श्री. समाधान विठ्ठल लोंढे	89-91
29	महात्मा फुले यांचे मराठी साहित्याला योगदान डॉ. अनिल बळीराम बांगर	92-96
30	दलित कवितेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव प्रा. डॉ.सारिका विष्णूदास मोहीते	97-100
31	महात्मा फुलेंचे स्त्री विषयक कार्य एक दृष्टीकोन प्रा. ज्योतीराम लोखंडे	101-103
32	राजर्षी शाहू महाराज यांचे खेळा प्रतीचे योगदान शिवकुमार शामराव खबाले	104-106
33	डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि योगदान डॉ. दीपक एम भारती ,साखरे ज्योती जालंदरराव	107-109
34	दलित साहित्य पर म.फुले और डॉ.अम्बेडकर के विचारों का प्रभाव (सुषीला टाकभौरे के साहित्य के संदर्भ में) प्रा.डॉ.संगीता विशण् भोसले	110-113
35	महात्मा जोतीराव फुले यांचे राजकीय विचार प्रा.घाडगे सोमनाथ व्यंकटी	114-116

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-26
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

शाहू महाराजांच्या अस्पृश्य निर्मूलनाच्या कार्याचा आढावा

प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
सहाय्यक प्राध्यापक - इतिहास विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची आणि भारताची स्थिती पाहता बहुजन समाजाची अधोगती होण्यामागे त्याच्या शिक्षणाची असणारी अनस्था त्यासाठी फुले व शाहू महाराजांनी बहुजनांच्यासाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करुन विद्येची द्वारे खुली केली. शाहू महाराजांनी वरिष्ठ वर्गाच्या मक्तेदरीला धक्का देऊन १९०२ साली सर्व सरकारी व खाजगी नोकरीत ५० % जागा राखीव केली. त्याची व्यावसासिक प्रतिष्ठा वाढविणे, महार लोकांची वेठबिगारीतून मुक्तता इतकेच नव्हेतर गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना सक्तीने दयावा लागणारे 'हजेरी' पध्दतीतून मुक्तता शिवाय अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य हाती घेऊन हे कार्य शेवट पर्यंत चालू ठेवण्याचे कार्य केले. प्राचीन काळापासून समाजातील वरिष्ठ म्हणून मान्यता असलेल्या समाजाने शुद्र, जातीजमातींना वैध्दिक दृष्टया मागासांना सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीच्या बेडीत स्थानबध्द केले होते. त्या समाजाच्या प्रगतीसाठी महाराष्ट्रात प्रथम प्रयत्न महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी प्रयत्न केले. गुलामगिरीतील समाजाची सुटका करुन घेण्याचा मार्ग अस्पृश्यांना फुलेनी दाखविला. परंतु फुलेच्या मृत्यूनंतर समाजातील त्यांचे कार्य पुढे नेण्याचे कार्य कोल्हापूर संस्थानातील राजे छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या जीवनाचा तो एक बनविला आणि बहुजन समाजाची कशी उन्नती होईल यासाठी मोठे प्रयत्न केले. कमालीचे दारिद्रय, अज्ञान व धार्मिक अंधश्रध्दा यांनी ग्रासलेल्या व मागासलेल्या समाजाच्या या अवस्थेला मुळात 'शिक्षण' नसणे हेच मुख्य कारण आणि म्हणूनच फुले व शाहू महाराजांनी शिक्षण ही सर्व सामाजिक सुधारणांची गुरुकिल्ली मानली मानवजातीच्या प्रगतीसाठी शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण करुन मागासांसाठी शिक्षणाची दारे खुली केली.

उद्देश

१) शाहू महाराजांचे वैयक्तिक जीवनाची माहिती घेणे.
२) शाहू महाराजांनी फुलेच्या कार्याचा वारसा पुढे चालू ठेवला तो जाणून घेणे.
३) शाहू महाराजांच्या अस्पृश्यता निवारण कार्याची माहिती घेणे.

संशोधन पध्दती :-

संशोधन लेखासाठी ग्रंथालयीन पध्दतीबरोबर शाहू महाराजांच्या बद्दल लिहिलेल्या लेखन साहित्याचा उपयोग करुन, समकालीन साहित्याच्या साहाय्याने संशोधन लेख पूर्ण करणे.

शाहू महाराजांचे जीवन

२६ जून १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात शाहू महाराजांचा जन्म झाला त्यांचे मूळ नाव यशवंत पुढे कोल्हापूर संस्थानातील राजे चौथे शिवाजी महाराजांच मृत्यूनंतर त्याच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतांना दत्तक घेतले. तेच पुढे शाहू महाराज म्हणून ओळखले जातात. शाहू महाराजांच्या बाबतीत जनतेचा हित जाणणारा राजा म्हणून ख्याती होती. हेच पुढे आपल्या कृतीतून दाखवून देण्याचे प्रयत्न केले.

शैक्षणिक कार्य

भारतीय समाजातील जे दारिद्रय, अज्ञान व धार्मिक अंधश्रध्दा यांनी ग्रासलेल्या समाजाला यातून बाहेर काढायचे असेल तर त्यासाठी त्यांना शिक्षण आवश्यक आहे. आणि शिक्षण हेच सामाजिक सुधारणांची गुरुकिल्ली मानली. आणि म्हणून शाहू महाराजांनी राज्यातील मागास समाजातील विशेषतः अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या वर्गासाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण केल्या गेल्या. या मुलींसाठी वसतिगृहे स्थापन केले. मागास समाजातील मुलांच्या साठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करुन त्यांच्या साठी ज्ञानाची दारे खुली केली.

नोकरीतील अस्पृश्याचा सहभाग

शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानातील सरकारी दरबारात पिढयानपिढया वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी निर्माण झाली होती. अशा समाजाने आपली मक्तेदारी निर्माण करुन सामाजिक पिळवणुकीचे कार्य केले होते. यामुळे या वर्गाच्या पिळवणुकीपासून सुटका करावयाची असेल तर या समाजाला प्रशासनात नोक-या दिल्या पाहिजेत आणी म्हणून १९०२ साली राज्यातील सर्व सरकारी व खाजगी नोकरीच्या जागा मागासलेल्या समाजासाठी ५० % राखीव ठेवण्याचा आदेश काढून या समाजाच्या सहभाग आणि वरिष्ठ वर्गाच्या मक्तेदारीस पायबंध घालण्याचे धाडसी कार्य केले.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

महार समाजाची वेठबिगारीतून सुटका

शिवकाळात वतनदारी पध्दतीला अत्यंत प्रतिष्ठा होती पण पाटील कुलकर्णी, देशपांडे सारखे वतन ज्याप्रमाणे मानाचे होते त्याप्रमाणे महार वतन प्रतिष्ठेचे नसून उलट हे वतन म्हणजे गावकीचे सर्व कामे करणारा एक सेवाचाकरी करणारा वेठबिगारच होता. परंतु हे महार वतन खुद्द महार समाजाची सोडण्याची मुळीच ईच्छा नव्हती कारण या वतनामुळे जी जमिन मिळाली ती जमिन ही जाणार परंतु महाराजांनी 'महारवतन' च्या नादाखाली या समाजाला पिढयानपिढया जखडून ठेवले जात होते तेच महाराजांना नष्ट करावयाचे होते. आणि म्हणून १८ सप्टेंबर १९१८ ला महाराजांनी जाहिरनामा काढून महार वतनी जमिनी सरकार जमा न करता 'रयतवार' केल्या. आणि कोल्हापूर संस्थानातील महार प्रजाजन हे 'स्वतंत्र प्रजाजन' बनली यामुळे महारसमाजाची गुलामगिरी, वेठबिगारातून मुक्तता झाली.

गुन्हेगारी समाजाची हजेरीच्या पध्दतीतून मुक्तता

कनिष्ठ समाजल्या गेलेल्या जातींना त्या जन्मजात गुन्हेगार समजून सरकारातून 'हजेरी' चा सक्ती केली जात असे. हजेरी म्हणजे गुन्हेगारास सकाळ संध्याकाळ गावचावडी किंवा प्रमुखास आपली हजेरी द्यावी लागे. ही अत्याचारी पध्दत महाराजांचे हृदय पिळवटून टाकणारी ठरली आणि त्यांनी हुकूम काढून ही पध्दत बंद केली या अन्यायी पध्दतीचे समर्थन करणा-याला १९२० च्या माणगाव परिषदेत उत्तर दिले.

हजेरी पध्दतीमुळे गरीब लोकांवर फार मोठा जुलूम होत होता. भीती घालून त्या गरीब लोकांकडून अधिकारी, प्रमुख लोक फुकटात काम करुन घेऊन गुलामगिरीपेक्षा अत्यंत वाईट वागणूक देत म्हणून महाराजांनी ही पध्दत बंद केली.

अस्पृश्य समाज्यासाठी कार्य

अस्पृश्य समाजाच्या प्रगती साठी शाहू महाराजांचे कार्य हे अत्यंत महत्त्वाचे व भारतीय इतिहासातील एक क्रांतिकारक पाऊल मानले गेले. १९१९ साली अस्पृश्यता निवारण कायदा करुन मानवमुक्तीचा एक आदर्श निर्माण केला. सरकारी नोकरीत ५० % जागा राखीव ठेवण्याचा धाडसी निर्णय घेऊन वरिष्ठ समाजाच्या मक्तेदारीस खिळ घालण्याचे काम केले. महात्मा जोतीबा फुलेंचे कार्य पुढे नेण्याचे काम शाहू महाराजांनी अत्यंत धाडसाने केल्याचे दिसते. अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळया शाळा भरवण्याची ही पध्दत १९१९ ला बंद करुन सर्वांनी एकत्रित शिक्षण घ्यावे असे आदेश काढले. वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या प्रकरणावरुन शाहू महाराजांच्या काळात निर्माण झालेले सामाजिक जीवनातील हे वादळच होते. आणि म्हणून बहुजन, अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगिण विकास साधण्याचे कार्य करताना त्यांनी एका अर्थाने महात्मा फुले यांची परंपरा पुढे चाविण्याचे महत्त्वाचे कार्य महाराजांनी केले.

निष्कर्ष

घाडगे घराण्यातील यशवंत शाहू महाराज म्हणून गादीवर येताच बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी आपले कार्य मोठया प्रमाणावर केले. त्यात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे, अस्पृश्य समाजाला नोकरीत ५१% राखीव जागा ठेवणे, महार समाजाची महार वतनातून मुक्तता करणे, गुन्हेगारी समाजाची हजेरी पध्दतीतून मुक्तता ; अस्पृश्यांच्या साठी तर शाहू महारजांनी केलेले कार्य हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संदर्भग्रंथ

१) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास - डॉ. एस. एस. गाढाळ, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २००५.
२) राजर्षी शाहू महाराज जयंती मासिक, संपादक - प्रभाकर होळकर, नांदेड - २००७.
३) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, जी. एल. भिडे, गायकवाड, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००५.
४) राजर्षी शाहू महाराज - डॉ. जयसिंगराव पवार, सुमेरु प्रकाशन, मुंबइ - २००२.

2021 - 22

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

Volume - 11 | Issue - 11 | December - 2021

Impact Factor : 5.1651 (UIF) ISSN:-2230-7850

STUDY OF GLOBAL IMAGE OF INDIA IN COMMERCE & INDUSTRY

Prof. Admane Devendra Bhimrao

Prof. Admane Devendra Bhimrao

Associate Professor, Head , Accountancy Dept,Chhatrapati Shivaji Night , College Of Arts & Commerce, Solapur.

ABSTRACT: India is a recently industrialized nation, has a background marked by cooperation with a few nations, and is a part of the BRICS and a significant piece of creating world., ...

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Editor - In - Chief - H. N. Jagtap

Indian Streams Research Journ
International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN NO:-2230-7850 Impact Factor : 5.1651(UIF) Volume - 11 | Issue - 11 | December – 2021

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	**A Study Of Mental Health, Emotional Intelligence And Self Concept Among Graduate And Post Graduate Students** **Dr. Daitkar Arun Rajaram**	1
2	**Recent Trends In E-Commerce** **Basavashruti Shivakumar V. Uppe**	5
3	महिला उद्योजकांच्या विकासात भारत सरकारची भूमिका डॉ. गणेश जाणोजी मस्के	11
4	डॉ अम्बेडकर के विचारो के विभिन्न आयाम डॉ. गुंजन त्रिपाठी	17
5	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पा अंतर्गत अनुसूचित जमाती करिता राबविण्यात येणाऱ्या सामाजिक व सामुहिक योजनाचा अभ्यास डॉ. प्रशांत काशिनाथ लमाने	21
6	**Study Of Global Image Of India In Commerce & Industry** **Prof. Admane Devendra Bhimrao**	26
7	**Consumer Behaviour Among Women With Special Reference To Cosmetics** **Prof.Devendra Vitthal Madane**	31
8	प्राचीन भारतीय शिल्पी संगठन एवं न्यायिक कार्यों के समीक्षात्मक अध्ययन डॉ. श्रीकृष्ण सिंह	35
9	**Wetlands In Today's Perspective: A Case Study Of Wetlands Of Murshidabad District. West Bengal.** **Suman Halder and Dr. Anuradha Sengupta**	39

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL
ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 11 | ISSUE - 11 | DECEMBER - 2021

CONSUMER BEHAVIOUR AMONG WOMEN WITH SPECIAL REFERENCE TO COSMETICS

Prof.Devendra Vitthal Madane
Associate professor and Head, Department of Sociology,
Chhatrapati Shivaji Night College Solapur.

ABSTRACT:

The current review manages shopper conduct among ladies with exceptional reference to beauty care products purchaser conduct study depends on shopper purchasing conduct with the client assuming the three unmistakable parts of client player and purchaser. When the choices have been assessed the shopper is prepared to settle on a buy choice.Beauty care products are substance used to upgrade the appearance or smell of the human body. A subset of beauty care products is designated "Make-up" today the impacts and advantages of beauty care products can be estimated unbiasedly utilizing personal satisfaction scales permitting commencement of activity for the rediscovery of prosperity and confidence.Buyer Behavior is impacted and outside impacts and social individual mental elements influencing on Consumer Behavior to the degree that they assist with further developing our appearance beauty care products can influence how we identify with ourselves and to other people and such can work on personal satisfaction.

KEYWORDS: *Consumer, Cosmetics, Social Culture, Behavior, External Influence, Internal Influence.*

INTRODUCTION

Shopper Behavior Is the investigation of when, why, how, and where individuals do or don't buy an item. It mixes components from brain science, humanism, social humanities and financial matters. It endeavors to comprehend the purchaser dynamic interaction, both separately and in gatherings. It concentrates on attributes of individual customer, for example, socioeconomics and conduct factors trying to comprehend individuals' needs. It additionally attempts to evaluate effects on the customer from gatherings, for example, family, companions, reference gatherings, and society overall.Client conduct study depends on shopper purchasing conduct, with the client assuming the three particular parts of client, payer and purchaser, Relationship advertising is a persuasive resource for client conduct investigation as it has a strong fascination with the re-revelation of the genuine significance of promoting through the re-confirmation of the significance of the client or purchaser. A grater significance is additionally positioned on purchaser maintenance, client relationship the executives, personalization, customization and balanced showcasing. Social capacity can be classified into social decision and government assistance capacities.

INTERNAL INFLUENCE

Buyer conduct is impacted by: socioeconomics, psychographics (way of life), character, inspiration, information, perspectives, convictions, and sentiments, shopper conduct worry with customer need purchaser activities toward fulfilling needs prompts his conduct of each individual rely upon thinking

EXTERNAL INFLUENCES

Shopper conduct is affected by: culture, sub-culture, territory, eminence, nationality, family, social class, previous experience reference bunches way of life market blend factors.

Cosmeticsare substances used to upgrade the appearance or scent of the human body. Beauty care products incorporate healthy skin creams, salves, powders, aromas, lipsticks, fingernail andtoe nail clean, eye and facial cosmetics, towelettes, percentagement waves, hued contact focal points, hair tones, hair splashes and gels, antiperspirants, hand sanitizer, child items, shower oilsm bubble showers shower salts, spread and numerous different kinds of items. A subset of beauty care products is designated "make-up," which alludes basically to hued item planned to adjust the client's appearance. Numerous makers recognize brightening beauty care products and care beauty care products. The word beauty care products gets from the greek (corrective techno), signifying "specialty of dress and decoration," from (restorative), "talented in requesting or organizing " and that from (universe), which means among others "request" and "ornament"

HISTORY

The principal archeological proof of beauty care products utilization was found in Egypt around 3500 BC during the Ancient Egypt times with some of eminence possessing make-up, like Nefertiti, Nefertiti, veil of Tutankhamen, and so forth the Ancient Greeks and Romans additionally utilized beauty care products.

HERBAL COSMETIC PRODUCT

It is a difficult work to picked an appropriate kind of home grown beauty care products items at the initial time. Looking for the appropriate home grown beauty care products item requires genuine disposition to the object of search. It's anything but a mysterious that the best natural beauty care products item cost a lot higher than those of inferior quality. Contrasting costs take a gander at the bundle with find out with regards to the fixings containing beauty care products. There is an assessment that home grown skin items fit everyone. In any case, isn't accurate. You should consider conceivable unfavorably susceptible reactions or extreme touchiness of your kind of skin. Accordingly you are suggested get familiar with beautician's viewpoint before acquisition of the specific natural skin items to forestall any bothersome outcomes and impacts.

REVIEW OF LITERATURE

Around E. (2004) Shopper conduct can be characterized as the investigation of the exercises included when individuals select buy use ordispose of items to fulfill their requirements it incorporates every one of the issues that have impact on the purchaser prior to during and later a buy.

Kotler and Armstrong (2006)

Different processing plants factors sway an individual's utilization propensities. To comprehend their impact, they can be partitioned into various classifications.

Wieners .B. (2003)

95 level of the idea feeling and discovering that drive our buy happens in the oblivious brain without our mindfulness.

Bolender R.K. (2006)

We are encircled by our way of life and society they are a fundamental piece of every country and individual by making the feeling of social having a place and framing the principle base of a people of conduct. In promoting setting society is regularly seen as the mix of various qualities discernments needs convictions mentalities standards and habits learned by a citizen from the encompassing individuals communicating in a similar language and living in a similar explicit geographic locale culture gives us message regarding what is typical and anticipated.

METHODOLOGY

The current review is about purchaser conduct among ladies with extraordinary reference to beauty care products. It is a fundamental endeavor to comprehend the shopper conduct towards beauty care products utilization. The review has been done in the Karnataka express ladies' college bijapur .for gathering the essential information a survey has been planned and regulated among the chose understudies. For the current review there are around 100 understudies first and second year understudies of human science and financial matters understudies among them 50 respondents are chosen haphazardly.

In the current review the information gathered classified. The basic rate strategy is utilized for investigation of the information

OBJECTIVES

1) To examination the customers levels of fulfillment towards beauty care products.
2) To look at the variables affecting the shoppers to buy beauty care products.
3) To review the mentality of understudies towards beauty care products.
4) To survey in the job of brand play in purchasing beauty care products.

FINDINGS

1) 90% of respondents are wearing cosmetics.
2) Majority of the respondents utilizing beauty care products items for magnificence ness.
3) 30% of the respondents utilizing beauty care products items for wellbeing.
4) 70% of the respondents purchasing beauty care products items one time each month.
5) 60% of the respondents buying beauty care products items for quality.
6) Majority of the respondents purchasing beauty care products items from nearby stories.
7) 90% of the respondents utilizing face establishment.
8) 76% of the respondents are utilizing face establishment one time each week.
9) Majority of the respondents utilizing lake me face establishment
10) 76% of the respondents utilizing single brand of beauty care products.
11) Majority of the respondents don't have hypersensitive issue.
12) majority of the respondents said that they will take risk with their skin for testing the item
13) majority of the respondents said items are not comparable to Expensive.
14) 87% of the respondents are not burning through a lot of cash on beauty care products.
15) 78% of the respondents found the scope of item and brands accessible confounding
16) majority of the respondents said the main assurance of value Is unmistakable brand.
17) 72% of the respondents utilizing consistently a similar brand
18) 66% of the respondents are not Interested in attempting new items.

CONCLUSION

The current review manages shopper conduct among ladies with exceptional reference to beauty care products purchaser conduct study depends on shopper purchasing conduct with the client assuming the three unmistakable parts of client player and purchaser.

A subset of beauty care products is designated "Make-up" today the impacts and advantages of beauty care products can be estimated unbiasedly utilizing personal satisfaction scales permitting

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

commencement of activity for the rediscovery of prosperity and confidence. Beauty care products incorporate healthy skin creams, salves, powders, aromas, lipsticks, fingernail andtoe nail clean, eye and facial cosmetics, towelettes, percentagement waves, hued contact focal points, hair tones, hair splashes and gels, antiperspirants, hand sanitizer, child items, shower oilsm bubble showers shower salts, spread and numerous different kinds of items. A subset of beauty care products is designated "make-up," which alludes basically to hued item planned to adjust the client's appearance.Numerous makers recognize brightening beauty care products and care beauty care products.The principal archeological proof of beauty care products utilization was found in Egypt around 3500 BC during the Ancient Egypt times with some of eminence possessing make-up, like Nefertiti, Nefertiti, veil of Tutankhamen, and so forth the Ancient Greeks and Romans additionally utilized beauty care products.

REFERENCES

1. Consumer Behavior & Marketing Action, Thomson India Edition,
2. Consumer Behavior & Marketing Research, Suja R Nair, Himalaya Publishing House,
3. Consumer Behavior& Marketing Strategy, J Paul peter, Jerry C Olson,
4. Consumer Behavior : Basic Findings and Management Implications, G Zaltman and M Wallendorf, John Wiley & Sons,
5. Consumer Behavior in marketing strategy, John A Howard, prentice Hall,
6. Consumer Behavior, David L Loudon &Albart J Della Bitta, TMGH, 4thEdition
7. Consumer Behavior, ICFAI University,
8. Consumer Behavior, James F Engel, Roger D Blackwell,Paul W miniard 8th. Edition, The Dryden press,
9. Consumer Behavior, leon G. Schiffman& Leslie Lazar kanuk, PHI –EEE,
10. Consumer Behavior, Roger D Blackwell, Paul W Miniard, & JamesF Engel, Thomson India Edition,

Peer-reviewed Journal Impact Factor 7.265 ISSN-2230-9578

2021-22

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Refereed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-27

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Mr. Shashikant Jadhawar
I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

December-2021 Volume-12 Issue-27

On

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor	**Editor**
Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

EDITORIAL BOARD

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] **Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.]** **Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K]** **Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.]** **Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]**	**guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam** **Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA]** **Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S]** **Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP]** **Dr. S. T. Bhukau, Khiroda[M.S]**	**Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S]** **Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram]** **Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.]** **Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S]** **Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]**

Published by- Mr. Shashikant Jadhawar, I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

24	Dr.B. R. Ambedkar as a Pioneer of Modern India **Dr. Mukund A. Devarshi**	64-67
25	Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational Thoughts **Manoj Kisan Gaikwad**	68-70
26	Dr. B. R. Ambedkar Ideas About Religion And Emergence Of The Caste System In India **Syamili.S**	71-73
27	Agriculture Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar **Mr. Mote B.B.**	74-75
28	Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution in Women's Empowerment &Upliftment **Mr.Nagesh S.Gaikwad**	76-77
29	Jyothiba Phule's Contribution to Indian Education **Krishnegowda. K.N**	78-80
30	Mahatma Phule, Rajarshi Shahu And Dr. B. R. Ambedkar's Educational Thoughts. **Prof. Surekha N. Battul**	81-83
31	Benefits and importance of sports in education **Mr Santosh Gavali**	84-85
32	Induprakash's Role in Social Awareness in Maharashtra **Dr. Birunake Appasaheb Ramchandra**	86-87
33	Rajarshi Shahu Maharaj: His Thoughts on Education **Prof. Mitragotri Arun Govindrao**	88-89
34	Dr. B.R. Ambedkar's Perspective on Gender, Social, Economic and Political Discrimination **Prashant Udhavrao Gambhire**	90-92
35	Thoughts and Works of Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar: A Great Indian Leader, Politician as well as Reformer **Prof.(Mrs.) Madane Ashatai Rajaram**	93-95
36	Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj's Educational Work **Mr. Gaikwad Soham Arunrao, Dr.A.Y.Katte**	96-97
37	Dalit Literature :realization of human sensibility **Surwase Gokul Hanumantrao**	98-99
38	Economic Thoughts of Chatrapati Shahu Maharaj **Dr. Madhuri Onkar Vartale**	100-105
39	Impact of Stress and Its Management **Dr. Sajed Amar Chaus**	106-109
40	Mahatma Phule's Agricultural Thoughts **Dr.Baban M Mohite**	110-112
41	Caste Dynamics: Gandhi And Dr. B.R.Ambedkar On Inter– Caste Marriages **Vivek Jagadamba Chaubey**	113-117
42	Mahatma Phule thoughts on Women Empowerment **Mrs Vrushali Pravin Gharat**	118-124
43	Thorough efforts of Rajarshi Shahu Chhatrapati for isolated rural inhabitants by inducing and streamlining them in education **Mr. Shramik Sopan Kharat**	125-129
44	Spectacle of Ambedkar on India's Agriculture and Its Current Relevance **Dr. Sonawane Satish Waman**	130-132

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Dr. Babasaheb Ambedkar's significant contribution in Women's Empowerment & Upliftment

Mr.Nagesh S.Gaikwad
Chh.Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solpaur 101-B, Murarji Peth, Solapur-413004
Dist: Solapur State: Maharshtra State
Enail:profnagesh2017@gmail.com

Abstracts:
Dr.Ambedkar is one of the greatest Personalities of 21st centurary India. His life was a great saga of suffering. Sacrifice and struggle. He was a great thinker of woman and their education He suffered bitter experience in their life.. He always worked for the women emancipation. The basic principle of their society builds upon social justice. He started work for the upliftment of women.
Keywords: Social justice, Empowerment. Women Education, Emancipation,

Introduction:

The present paper explore on Dr.B.R.Ambedkar significant contribution on women's Empowerment&Upliftment. He was a torch bearer in direction of social upliftment of women generally and Hindu women specially He was great nationalist, social reformer, political thinker, revolutionary and profile writer Dr.Ambedkar, the great philanthropic, kind and generous social reformer, Architect of the Indian constitution , emancipator of Dalit's Multifaceted personality in the era.. He was the first Indian to break down the barriers in the way of advancement of women in India. He spent his life for the betterment of women even involved in bad practice and professions. The reforms introduced by Dr.Ambedkar through "Hindu Code Bill" have been adhered to and have been accepted by the largely. He sacrificed his whole life for the amelioration of women. Dr.Ambedkar the emancipator of the millions including Indian women.

Indian is a country of contradiction. Dr.Ambedkar liberated women from old bondages and bestowed upon them equal rights and opportunity. Dr, Ambedkar was of the opinion that the Hindu women are tied up with the bandage of superstitions which they can till their death. They are also responsible for inculcating these wrong notions learnt by them through baseless traditions and preaching of the shastras in the budding mind of their off spring. Otherwise also the women in India have remained a matter of joy and a source of amusement at such she was used and misused by men guest to serve their evil ends. She has been used just like a machine for procreation. It has also been mentioned in Hindu Shastras that women is the bond slave of her father when she is young to her husband when she is middle aged and to her son when she is mother. The reforms introduced by Dr. Ambedkar through "Hindu Code Bill" have been adhered to and have been accepted. Law in respect of marriage, divorce and succession, rationalized and restored the dignity of women. It is needless to say the bill was a part of social engineering via law, sharp criticism of this bill and outside parliament led many to belief that it might inflict heavy damages on the Hindu society. Dr.Ambedkar defence for women as the law minister of free India appeared in the form of the Hindu Code Bill in parliament on 11th April 1947, the bill could not with stand the opposition from the Hindu orthodoxy. The major argument was that the bill was an attempt at the demolition of the entire structure and fabric of Hindu society. In reality, the biil was a threat to patriarchy on which traditional family structure was bounded and that was the major reason behind the opposition. The bill sought to abolish polygamy among the Hindus. It proposed the right to property and the right to divorce for opposition by many conservative. In protest against the failure of bill Dr.Ambedkar resigned his seat in the cabinet. Although, his efforts did not entirely go waste later, the original bill was split into four different bills with slight changes. Those were passed as the Hindu marriage Act,1955. The Hindu succession Act,1956, the Hindu minority and Guardianship act,1956. As the lord Casey said Ambedkar stands as the Fountain Head of Wisdom and knowledge in Modern India.

The whole story of Hindu code bill presents the determination of Dr.Ambedkar to bring about the changes in the society. He was the one who just talk don things. But really worked on them. His concern for women is unquestionable. It is not wrong to say he was a great feminist of his day. Because women's rights from a part of human rights and Baba Sahib can rightly be termed as the champion of it. He stated that women should be given all round development importantly social education, their well being and socio- cultural right. He also suggests strategies for emancipation from oppression. He found their emancipation in Buddhist vales, which promotes equality, self-respect and education. Ambedkar

believes that Buddha treated women with respect and love and never tried to degrade them like Manu did. Therefore by considering women's equality both in formal and substantial senses he included special provision for women while all other general provisions are applicable to them, as to men.

The empowerment refers to increasing the spiritual, political, social or economic strength of individuals and communities. Empowerment and autonomy of women and the improvement of their political, social, economic and health status is both a highly important end itself and necessary for the depicted in Indian constitution. Equality of sexes is strongly backed by the constitution through articles 14, 15 and 16. The principle of gender equality is enshrined in the Indian constitution in its preamble, fundamental rights, fundamental duties and directive principles. He laid down the foundation of social justice and there can be no social justice without gender equality. Gender equality, gender main streaming, networking, leaderships, financial freedom is the essential aspects of women empowerment. Dr.Ambedkar realized this at his time and included in the process of social reforms. He started involving women in the struggle, for eradication of caste systems and upliftment of the underprivileged sections. He realized that this could not be achieved without liberating the women themselves. He motivated women and addressed them to participate in struggle against caste prejudices. During the Mahad Tank struggle, women marched in the procession along with men. He encourages women to organize themselves. Impressed by the large gathering of women at the women's conference held at Nagpur on 20th July, 1942, he told women to be progressive and abolish traditionalism, ritualism and customary habits, which were detrimental to their progress.

Empowerment envelops developing and building capacities of individuals, communities to make them part of the main stream society. Education is the only mean by which societies grow out of oppression to democratic participation and involvement. It is a powerful tool for empowerment of individual. Over the generation marginalized sections and women in Indian society were denied the opportunity to education. Dr.Ambedkar put all his efforts to guarantee the educational opportunities without any discrimination to all the citizens of India. He is an architect of India constitution .He provided strong constitutional safeguards to women. The special Marriage Acts sets four essential conditions for valid marriage i.e. monogamy, sound mind, marriageable age and the parties should not be to closely related. There is some ground available to the wife only, both in Hindu and the Civil Marriages provided to the women. He introduced Hindu code bill in 1948 which was revolutionary in confinement of proprietary rights to women but when not accepted by the parliament, he resigned from the ministerial post from the cabinet in 1951.

In the society, most people are literate but not educated. Education by means of access to knowledge and learning played pivotal role the social reforms. Stagnations in process social reforms and imposing so called divine status of ancient women in today's women there by influencing her development and upliftment. Shattered with the reforms and liberation of women in the era of globalization and modernization, the Indian mindset has not accepted the equality at par with men and hence forcing women to revert their development . Day by day, the increasing the incidents of women harassment in all the way, violence, crime and humiliation insisted on her is only because of political apathy, which failed to kept social dogma. Education system, employment opportunities, tremendous population, inflation and non-availability of resources to strive are the barriers for development among people. Sheer influence of modern lifestyle and adopting technology doesn't mean improvement of individual and society. Today's women are trapped in the circle of insecurity, male domination, lack of awareness about her rights and no decision making powers. Much discussion about women improvement today but it is more economic, political and health related. The issue of social empowerment of women need to be raised higher and given utmost importance then only it could complete phenomena. He strongly believed that women emancipation and empowerment can be achieved by the welfare of women. His deep concern and feeling for all round development of women is expressed from their outlooks.

References:

1. Ambedkar B.R. 'Women and counter Revolution' Riddles of Hindu women in Dr.Baba Saheb Ambedkar: writing and speeches Vol.no.3 Department of education, Government of Maharashtra,1979.
2. Dr.Ambedkar on Women's emancipation .Dr.B.R.Ambedkar series of Publication of Ambedkar peeta KSOU, Mysore, 2005.
3. Dr.Babasaheb Ambedkar's efforts for women empowerment and present status of women in society by Vaishali Dhanvijay, SGBAU Vol.issue II April, 2002.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Peer reviewed Journal   Impact Factor:7.265   ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-22

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor	Editor
Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Mr. Shashikant Jadhawar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Role Of Rajarshri Shahu Maharaj In Farmer's Development' **Mr. Jige Sandipan Babasaheb**	1-5
2	The Challenges Faced by Persons with Disabilities in Employmentat Workplaces in India **Fr. Baiju Thomas**	6-11
3	Contribution to English Prose Writing by Dr. Babasaheb Ambedkar **Mr. Anil Raosaheb Jagtap**	12-14
4	Multidimensional thoughts of Mahatma Phule on Indian Economics. **Prof. Dr. Chitade N. P.**	15-20
5	Measures Undertaken by Government for development of Agriculture sector in India **Dr. R. V. Thoke**	21-22
6	Role of Libraries on Women Empowerment **Dr. Vidulata Shahurao Pawar**	23-24
7	Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Culture: An Overview **Gautam Chandrabhan Satdive, Dr. M.R. Adgokar**	25-28
8	A Study On Passenger Satisfaction Towards E-Service Of Southern Railways With Reference To Coimbatore Junction **Mrs. K.Akila, Dr.A.Tharmalingam**	29-32
9	Savitribai Phule Contribution towards Indian Social Reforms **Smt. Shakuntala H Ajjannavar**	33-35
10	Dr.B.R. Ambedkar Economic Idea and Contribution **Dr.Sambhaji Sopanrao Darade**	36-37
11	Mahatma Jyotirao Phulethe Pioneer of Women Education **Hema L Jainpur**	38-40
12	Dr. B.R. Ambedkar As An Architectural Educationist **Smt. Archana Pandurang Kshirsagar**	41-42
13	Reflection Of Constitutional Values: Justice, Equality, And Fraternity In The Movie, Jai Bhim **Prof. Diksha Kadam**	43-46
14	Thoughts of Dr. B.R Ambedkar on Panchayati Raj Institutions **Mangi Lal**	47-50
15	Views of Mahatma Jyotiba Phule about Agriculture **Mr. Uddhav Shivaji Gambhire**	51-52
16	Early Historic Material Culture in Karnataka **Dr. Shoba B Janagond**	53-55
17	Impact of Dr.Babasaheb Ambedkar's thoughts on Dalit Autobiography:with special reference to Sharankumar Limbale's, 'The Outcaste' **Mr.Balaji Hanmanlu Karhade**	56-58
18	Jyotiba Phule and his Political Experience of Running a Democratic Government **Dr. P.S. Malge**	59-61
19	Reflection of Shahu, Phule, Ambedkar's Social Thoughts in Raja Rao's Kanthapura. **Mr. Nitin Maruti Ankushrao**	62-63
20	Dr. B. R. Ambedkar's Views on Social Justice in Indian Society **Dr. Suryakant Laxmanrao Shelke**	64-68

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

21	Messiah of Dalits: Studying the Constructive Role Played by Dr. B. R. Ambedkar in Annihilating Caste System in India **Jescintha R**	69-73
22	Mahatma Jyotiba Phule Contribution of Education and Social Reformer in India **Shankar. K. Hugar**	74-76
23	BITCOIN : The New form of Currency **Jitendra Harichandra Raut**	77-79
24	Dr. B R Ambedkar's the Vision and Economic Ideological Aspects **Lepakshaiah S V**	80-82
25	Jyotiba Phule Contribute to the Reforms and National Movement in India **Appanna S Pujari**	83-85
26	Economic Thoughts of Dr. B R Ambedker for Indian Economy- Major Contributions **J S Chitkoor**	86-88
27	Social and Economic Views of Mahatma Phule **Dr. T.M. Gurnule**	89-91
28	The Influence Of Dr. B. R. Ambedkar On Dalit Literature And Its Scope And Importance In The Literary Domain **Dipak S.Wakde**	92-94
29	Role of Dr B R Ambedkar towards Women Empowerment in India **Dr.Vandana Santosh Gavali**	95-97
30	Dr. Babasaheb Ambedkar and Right to Constitutional Remedies. / The Writs **Asst. Prof. Bhosale Rakesh Arvind**	98-101
31	B.R. Ambedkar- The Messiah Of Dalits **Athokpam Marconi Singh**	102-104
32	A Reformer in B R Ambedkar: A Reflection **Dr. Sumita Bhattacharjee**	105-107
33	Impact Of Landscape On Students Behavior **P.Saritha**	108-110
34	Contribution Of Mahatma Phule And Shahu Maharaj In The Women's Development **Kadam Sangita Sopanrao**	111-113
35	Dr. Babasaheb Ambedkar's Philosophy On Democracy & Parliamentary Democracy In Context With The Constitution Of India **Dr. Shilparani Suryabhan Dongre**	114-116
36	Dr. Babasaheb Ambedkar thoughts on Labor Welfare – Relevance to Present. **Mrs. Mrudul C Kamble**	117-119
37	Dr. B. R. Ambedkar's Contribution to Society **Dr. Kuchekar Shailaja Baburao**	120-121
38	Dr. B. R. Ambedkar's Contribution to Education **Kasbe Somnath Ramhari**	122-123
39	Breaking The Barriers For Women's Education In India. **Prof. Apurva Rupesh Pawar , Prof. Preeti Rupesh Patil**	124-126
40	A Study On Dr Br Ambedkar's Vision Of Economic Development For India **Dr . Munivenkatappa K**	127-128
41	Chhatrapati Shahu Maharaja's Contribution to Education **Dr. Rani R. Mote**	129-130

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-22
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chhatrapati Shahu Maharaja's Contribution to Education

Dr. Rani R. Mote
Assi. Professor, Dept.of English Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur

Abstract:

RajarshriShahuMaharaj, was a social reformer and a visionary who was ahead of time. He devoted his whole life for the development and betterment of the socially deprived classes.He tirelessly worked for the social upliftment of the BahujanSamaj and for the development of Dalits.He believed in equality among the every members of society. In his rule, he initiated many progressive policies for the betterment of society.Shahu-Phule-Ambedkar, all of them worked for upliftment of backward classes and women.Although ShahuMaharaj has contributed in social, political, educational, agricultural and cultural spheres; this paper will try to highlight his contribution in education field.

Key words:social reformer, visionary, development, upliftment, equality.

Introduction

Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj (1894–1922) was one of the most important revolutionary social reformers of 19th century Maharashtra. He was regarded as the 'King of Masses', due to his devotion for the cause of social revolution.ShahuMaharaj had realized that the system of the Kolhapur state was Brahmin dominated. The shudras anddalits were out of government services as they were illiterate. He realised that the lack of education makes a person slave of the Brahmanical religion, loses the dignity and so education must be delivered to everybody. ShahuMaharaj wanted to bring the depressed classes in the education and administration of his state, so he started the idea of free education. Education was the only means through which the lower caste community could participate in the administration.

Exponent of free and compulsory education:

Inspired by Jotiba and SavitribaiPhule's work, ShahuMaharaj understood the value of liberating education from the clutches of elite classes and making it available to backward classes and women. ShahuMaharaj was the exponent of free and compulsory education.In his days, the untouchables were unaware of the long-term benefits of education. Hence, Chh. Shahu decided to provide compulsory education to all. He had noticed the concentrated power of the Brahmin communities in administration and bureaucracy. ShahuMaharaj noticed that it was inevitable to spread knowledge in lower classes of society before getting them entered into power. Hence,he thought education should be compulsory to all. He thought that free and compulsory education is the only means through which the lower classes could attain a respectable position in the society. ShahuMaharaj realized the essentiality of education for common people and passed the Act of Compulsory and Free Education in 1917.He thus never discriminated in the educational system on the basis of caste, gender etc. ChhatrapatiShahuMaharaj believed that a country could not make progress without education. He identified the necessity of free and compulsory education to the masses. To increase the students enrolment in school he made the parents to send their children to school, otherwise, Mamledar would fine the subsequent parent Rs. 1 per month.

Establishment of hostels:

For the convenience of students from remote and distant area, ShahuMaharajestablished several hostels in Kolhapur. He even economically supported many hostels in different parts of Maharashtra for the education of the non-Brahmans. He established Jain Hostel (1901), Victoria Maratha Hostel (1901), Mahomedan hostel (1906), Lingayat Hostel (1907),Miss Clark Hostel for Dalits (1908) NamdeoShimpi Hostel, Sonar Hostel (1921. All these hostels were founded to impart education among non-Brahmans. These hostels played crucial role in education and social change in the early years of 19th century Maharashtra. These hostels helped a lot to many students from various parts of Maharashtra to come to Kolhapur and seek their education to makeprogress in their further life.

Education to Women:

ShahuMaharaj had started so many schools for the spread of education. The Brahmin intelligentsia run the movement for education for Brahmin women. While on the other hand, Mahatma Phule'sSatyashodhakSamaj,run the movement for women, shudras and dalits. The Christian missionaries were activelyworking for women's education. In the 19th century, the non-Brahmin movement under the leadership of ShahuMaharaj also devotedly worked for education of women. He considered education important for women so as to bring up the children properly and encouraged the girls for education in many ways.

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

Dec.-2021

ShahuMaharaj intensely involved in educating women belonging to lower strata of society.He established a Training College for Women to meet the need of women teachers. It was made mandatory to teach in the same school after completion of their education.

Scholarships for Women:

To encourage women's education, ShahuMaharajexempted the fees of the girls in Rajaram College. Heprovided boarding, mess and educational facilities for girls.He also declared scholarships for them. He declared the scholarships of Rs. 40 each, in the names of, 'Shri RadhabaiAkkasahebMaharaj' and 'Shri Nandkunwar Maharani Bhavnagar' for first two girls ranking at standard IV of Marathi medium schools in Kolhapur and Bawda region.KrushnabaiKelavkar was a brilliant student whomShahuMaharaj sent to Grant Medical College for medical education. He appointed her as an Assistant Medical Officer at 'Albert Edward Medical Hospital' in 1902. He again granted a scholarship to her for specialization in Gynaecology at London.

Gender Equality through Women's Education:

ShahuMaharaj knew that, to bring the equality in society, education to all is obvious. Then existing society had many socio-cultural prejudices that adversely affected the principle of equality in society. ShahuMaharajencouraged women's education as helooked at it as a necessity to bring gender equality. When the girls passed from the co-ed schools, he granted amount of Rs. 512 to the teachers. He also encouraged the girls of lowest classes for education. For them , he established a separate school and sanctioned Rs 96 for the purpose. He wanted to achieve the emancipation of women through the education.

Policies to encourage education:

ShahuMaharaj really promoted the women's education in his state and provided hostel, mess and other educational facilities for girls. Due to his efforts the percentage of women's literacy rose from 0.10 to 0.35 in the Kolhapur state.He opened free schools, 'Ahilyabai Girls' High School' and 'Ma.Laxmibai Girls' High School.ShahuMaharaj made the provision of Free Education to Dalit childrenin 1911.He already started a hostel for them in 1908. Initially there were only five schools for the Dalits, due to his attempts, the number increased up to 27 in 1911-12 . From 1917 onwards he ran 7 hostels for them through his personal expenditure. He thus never discriminated in encouraging and promoting on the basis of caste, gender etc. He not only cared and helped about the education of non-Brahmin women, but equally cared about the education of the Brahmin women. He helped Dr.Anandibai Joshi, the first lady Doctor of India, by sending her amount to return to India from America. He decided to appoint her as 'Assistant Darbar Surgeon'; but she died only after reaching India. Thus, ShahuMaharaj was so liberal to provide all kind of help to non-Brahmins, Dalits and women, for the cause of education. He generously helped various institutes and persons willing to take education, not only in the Kolhapur State, but also from various parts of Maharashtra. V. B. Patil had founded the 'Tararani University' at Kolhapur in order to expand the women's education with the help of ShahuMaharaj.

Conclusion:

ChhatrapatiShahuMaharaj was a real democrat and visionary. He had tried his best to bring about social change through education. By providing education to masses, he helped in empowerment of the backward, empowerment of women and socially disadvantaged people. He was aware of the various types of education and training, as he focused his efforts on not only conventional education but also undertook efforts for industrial education, medical education, agricultural education. Most importantly, he realized the concept of free and compulsory education for all in that era. He realized and also worked on a comprehensive program for promoting free and compulsory education for social change.

References :

1. Keer Dhananjay, (1979), RajarshiShahuChhatrapati: EkSamajkrantikarak Raja, Popular Prakashan, Mumbai, reprinted 2001
2. PansareGovind, (2003), RajarshiShahu: Vasa AniWarsa, LokwangamayaGruha, Mumbai,
3. Phadake Y. D., (2005), VisavyaShataktil Maharashtra, (Maharashtra in the 20th Century), Vol. 2, K'Sagar Publication, Pune, Second Edition

I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

January - 2022

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | JANUARY - 2022

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ICT BASED TEACHING AND LEARNING IN HIGHER EDUCATION

Arun Govinidrao Mitragotri
Head Department of English, Chh. Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur.

ABSTRACT:

This research paper attempts to show the awareness among the teacher and students fraternity regarding new developments in teaching English language and literature. The computer technology has proved catalyst in Indian education system. The learning process is not only reinforced but made smooth with the fast communication means like internet, e-mail ,e-group, e-books etc. The effective use of these technologies to sustain interest as well as to learner sharp, smart and confident regarding the use of the technologies effectively to compete with other means of entertainment .

KEY WORDS: technology, infotainment, communication, sustain and Smart etc.

OBJECTIVES:
1. To understand the importance of ICT in Education
2. To figure out the difference between ICT enabled Class and Traditional Class
3. To interpret relevance of ICT based in teaching and learning.

INTRODUCTION:

Education is one of the important pillars of the society. Education is seen as a means of knowledge and skill transmission from one generation and to another. Education is indeed a very powerful tool to change and transform society. Nowadays Information and communication technology based teaching and learning system adopted by the institution. Information and communication has already firmly established it position as a catalyst for good governance everywhere. There is lot potential here because today our country population is served by many thousands of newspapers, periodicals, hundred of TV/Radio news and entertainment channels 24 hours a day. In India, most of the institute rather than tapping the potential of emerging ICT faculties for spreading education to the masses in the real sense of the term this target shall remain unachievable forever.

In the most of the countries trying to capitalise on the enormous beneficial developments of information and communication technology for taking the government services to the people as much as possible. ICT is a highly viable option for providing education to anyone anywhere and more important form of communication. According to one of the report published by The Hindu in June ,2011. Says that Indian youths are increasingly using their mobile handsets to access the internet. We are using the ICT in the teaching and learning. It is also useful to the students and as well as teacher fraternity . We are more advance in teaching and learning technology adopted . The lecture is also

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

delivering through Multimedia, Webinars are useful to the students. The students are very much happy towards this type of new educational technology . Some many opportunities are huge in manner. If we need to tap them in the right manner to derive the optimum gains.ICT is playing a vital role in the ODL mode to meet the requirement and expectations of the learners in large scale.

This age of communication and information is the ability to communicate clearly , confidently and effectively. The professional students of this century should posses good communication skills to make their own remark and to meet the prerequisites of the present competitive world. Teaching and learning are interrelated. Learning generally is understood as acquiring some information or skills and retaining it in the memory. Teaching on the other hand facilities learning. It guides the student so the understanding of how the students learn to determines the teaching style. Teaching and learning also involves some philosophical and psychological questions. Teacher believes in programmed learning. All the three aspects should be integrated. The 21st century confronts its citizen with the new choice, opportunities and challenges due to the ubiquitous presence of technology in all sphere of life. The use of ICT will lead students to become knowledge creator and users . In this world to telematic networks, it is necessary to enable teachers and students to achieve competency and mastery on the use technology instead of letting them be enslaved by it. Use of ICT it is obvious that the internet should balance existing classroom practices and that teacher should be aware that they will never substitute them. They have a significant function to play in helping rigorously through a number of phases so as to make technological tools are true assets to the teaching and learning ICT . It also presents some internet based activities for teachers in the teaching of English very effectively.

When ICT are used as contents or tools of teacher development and the other is when they are used in the classroom to facilitate learning . The finding show that applying ICT's in teaching has been able to provide more flexible , anytime ,anywhere learning save time increase motivation and better participation of teachers on the one hand and bring considerable change in their classroom practice using ipods, speakers, on the other hand , it has also found that challenges result from existing attitudes. The process of using ICT in teaching and learning remarkable in this era. The globalization of language can be viewed as a process by which some language are increasingly used in international communication while others lose their prominence and even disappear for lack of speakers. the use of ICT's is enjoying and challenges it is facing in utilizing ICT in teachers. The study found that both opportunities and challenges evolve from two angles one is when ICT are used as contents or tools of teacher developments and the other is when they are used in the classroom facilitate learning. The finding show that applying ICT in teachers able to provide more flexible to learn as far their connivance. It is also necessary to use of the more ICT teaching and learning . They are more acquaintance of this knowledge it also help to the people .We are more advance in using this knowledge it helpful to us.

CONCLUSION:

Science and technology permeate the indispensable parts of our lives rather, but methods of ICT in teaching and learning research proved that it is also essential part and parcel of life. Use of ICT is also teaching and learning.

REFERENCES:

1. Geoffrey Leach, English Grammar for Today.
2. TESOL, International conference, Asian EFL Journal Dec,2011.
3. University News Vol.51 No.23 June 10-16,2013.

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | MARCH - 2022

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

"WOMEN EMPOWERMENT AND UPLIFTMENT THROUGH SELF HELP GROUP(SHG) IN INDIA"

Arun Govinidrao Mitragotri
Head, Department of English, Chh.Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur.

ABSTRACT:

This research paper attempts to show the quintessence of methods in social science research. It concentrates on nature and function of diverse methods of social science research in dealing with diverse social and political issues. It deeply investigates the historical implications and modern developments of these methods. It also reconsiders how pure science research is different from social science research. The diverse methods methodologies we use in the social science research are miscellaneous and assorted. This study has a deep and abiding concern for the development of social science research in the modern with a new angle of perception and with diverse perspectives.

KEY WORDS: Pure Science, Social Science, epistemology, etc.

OBJECTIVES:

1. To understand the nature and scope of social science research
2. To figure out the difference between pure science and social science research
3. To interpret relevance of social science research in the study of social and political issues.

INTRODUCTION:

Basically research is systematic and controlled investigation of the facts, ideas and issues by using empirical verified hypothesis. It is empirical and critical investigation of hypothetical propositions about the presumed relations among natural phenomena. Since it involve experience and critical reasoning, it may be regarded as the most successful approach in the discovery of truth. Research is also defined as an investigation or understanding an issue or asking and answering complex question or solving a problem.

Throughout the years, research has been constructing and developing the knowledge of the world. Western and Eastern epistemology contributed in the construction of social science research. In the construction of theoretical premise on the social sciences, it was the Greek epistemology or theory of knowledge has remarkable contribution. The name Socrates is central in the construction of epistemology of ethics, human values which are quintessential in social science research and humanities. He was moralist and manifested ethics and virtues with his words and deeds. He was one of the moralists who was interested in any kind of knowledge that would lead to good human conduct and condemned all vices and acts of wickedness which he attributed to ignorance. In the midst of thriving injustices in the Athenian society of his days, he lives austerely according to the moral principles and protested against to collaborate the evil designs of the government of the day. Socratic contributions were mainly in the form of ideas and values. He transmitted his ideas though the dialogues and not

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

through the writings or giving great speeches in the public sectors. This was come to known as dialectics. The dialectics was in the form of questions and answers. Later Hegel and Karl Marx developed the theory of dialects. They portrayed dialectics as conflict between two opposite forces. The Socratic Method constitutes of conversation of people, asking them questions and helping them to seek the answers. By employing the method of dialogue, Socrates developed elicit questions and dialectic method to understand the social or political truth. He has made the conversations with all those who had a reputation for wisdom in the Greece.

However, there is interface between Socratic philosophy and contemporary scientific method. He considers that the investigation of the nature of the universe is of far less important than to understand what it meant to be a human being. Thus Socrates brought a new perspective in looking to the world where human being, his culture, behavior, life and morals became quintessential. He then said that natural philosophy is also important rather it is less important than human philosophy. With a due respect to Pythagoras, Thales, Heraclitus and Anaximenes, Socrates developed his dialogues about human understanding. Plato's *Phaedo* gives Socratian understanding of Delphic percept that is *Know Thyself.* Socrates says that it is wrong to neglect the study of human being and concentrate on only natural philosophy.

Even Plato developed dialectic method and theorized it in detail. He developed it as an art of discussion, through which the scholars can arrive at the truth. By exchanging logical argument about the human being can bring the ultimate solution to it. He says that dialectic method as the process of provoking the truth by means of questions which aims at opening out what is already discreetly known. This dialectic method is also called as Socratic Method in which Socrates attempts to examine someone's beliefs and argues by counter-investigating his opponents arguments and premises.

The next method is rational method of investigation in which reason is source of knowledge. But the rational method in social science research plays ethical role where intellectuality lack the same. The word rational is defined from Latin term 'ratio' which means reason. It is a method or theory in which the criterion of the truth is not a sensory but intellectual and deductive. Rationalism holds that genuine knowledge cannot come from sense perceptions and experience but must have its foundation in thought or reason. Rationalism gives emphasis on a priori reason which means knowledge obtained through prior to experience. Rationalism is also known as Continental Rationalism which was developed by Descartes.

In the pure science empirical method has been used to collect the data to get the statistical solutions. It is generally taken to mean collection of data on which to base a theory or derive a conclusion in science. Rather in social science research we use this method to collect the data only and it is not used always to find out the truth out of political or social issues. Modern philosophy can be generally classified as rationalistic and empricistic as they accept reason or experience respectively as a source and norm of knowledge. Empiricism in social science contrasted with the pure science school of thought known as rationalism. Empirical research basically based on the experience and not on the reason. According to empiricism human mind at the time of birth is tabula rasa or clean slate. The mind is being compared to a blank writing tablet. It is sense experience as source of knowledge. Sensation and reflection the outer and the inner senses experience the only windows through which the dark chamber of mind comes to be filled with light. However empiricism denies intuition which enables us to grasp general truths about reality independently of experience. It accepts only inductive method which is a process of reasoning from a part to a whole from particulars to general and individuals to universals. John Locke developed this theory in a wider sense. Even Berkeley and David Hume developed this theory thoroughly. Empirical method paved the way to very practical basis of knowledge. Rational method makes the use of reason only as a tool of knowledge that will lead a baseless ground. Reason does not perform its function unless something is carried on to it in and through the sense experiences. Truth is basically a posteriori. Through which the empirical method has its own drawbacks still it served a valid basis for the demonstration of the truth.

Theodor Adorno and Habermas developed the critical theory to look into social and political issues. Hebermas is inherent in the way structure of social action and language. In dealing for the

contemporary pattern of ideology and the process of emancipation, he proposes the transcendence of such system of distorted communication. Here his theory exposes the forms of manipulation and its impact on the society. He attempted to develop a theory of society with practical intention. Hid theory constitutes to offer a meticulous account of the relation between theory and practice in all social sciences. He protests against the domination of scientism. He reflected on the nature of cognition, the form of social inquiry and the primary base of socio-cultural aspect of the society. He wanted to develop the contemporary social thought which has no connection with traditional social thoughts and values. He says that there should be assessment and reformation of social values of past. He proposes that there should be one to one correspondence between scientific revolution and notions of freedom, justice, happiness and self-realization. He said the western society has witnessed nihilism and threatening pattern of modernity and enlightenment. It paved the way of dogmatism and superstition, fragmentation and discontinuity with loss of meaning and reactionary response to modernity.

CONCLUSION:

Science and technology permeate the indispensable parts of our lives rather, but methods of social science research proved that ethics and values have been jettisoned with new perspectives. It is way of giving a new face to social science research through the methods and methodologies of diverse social and political philosophers and scholars.

REFERENCES:

1. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. ***The Logic. Encyclopedia of the Philosophical Sciences.*** 2nd Edition. London: Oxford University Press, 1874.
2. Marx, Karl. ***Capital: A Critique of Political Economy.*** Volume 1, USA: Vintage Books Edition, 1977.
3. Copleston, F. C. ***Philosophes and Cultures.***Oxford: Oxford University Press, 1980.
4. Ollman Bertell, and Smith, Tony (Ed). ***Dialectics for the New Century***, Palgrave Macmillan, England, 2008.
5. Plato, ***Gorgias.*** New York: Vintage Books. 1991.
6. Guthrie, W. K. C. ***A History of Greek Philosophy.*** Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

फुले-आंबेडकरी तत्त्वज्ञान

(PHILOSOPHY OF PHULE-AMBEDKAR)

बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, मूल्यांचा सम्यक अनुबंध

संपादक
डॉ. संदीप अ. बनसोडे

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISBN :978-93-5635-932-1

: अनुक्रमणिका ::

	प्रस्तावना	07
	संपादकीय	11
1.	**महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण** प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	13
2.	**महात्मा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य** डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	18
3.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय लोकशाही** डॉ. एस. एस. बिरंगणे	21
4.	**महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. संदिप शंकरराव देसाई	24
5.	**महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' नाटकातील वास्तव** अंगद श्रीपती भुरे	29
6.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दूरदृष्टी विचार** डॉ. स्नेहल रा. खडांरे	32
7.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान** प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	36
8.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व धार्मिक कार्य** प्रा.किशोर लक्ष्मण साळवे	41
9	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार** निवेदिता नागनाथ सातपुते, डॉ. प्रा. ऋषिकेश कांबळे	45
10.	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक चिंतन** डॉ. साबळे पल्लवी भगवान	49
11.	**महात्मा फुले यांचे शिक्षणा संबंधी विचार** प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	54
12	**पत्रकार / संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** अनुराधा नारायणराव बनसोडे	58
13	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य** सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	61
14	**महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार** पुष्पा गायकवाड	65
15	**महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकातील वास्तव** सुनिल सदाशिवराव कांबळे, डॉ. संदीप अ. बनसोडे	70

फुले आंबेडकरी तत्त्वज्ञान

(PHILOSOPHY OF PHULE : AMBEDKAR)

बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, मूल्यांचा सम्यक अनुबंध

संपादक - डॉ. संदीप अ. बनसोडे

Publisher : **Dr. Sandeep A. Bansode**
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

© Author's : Typeset At SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006

Edition : 30 April 2022

ISBN No. : 978-93-5635-932-1

Cover Design : Prathamesh D. Sable
Mob.: 8483848827

Printed At : SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006
Mob.: 8483848827

Main Distributor : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

Price : 200/-

(या ग्रंथातील लेखकांच्या विचारांशी तसेच झालेल्या मुद्रण दोषाबद्दल संपादक / प्रकाशक सहमत असेलच असे नाही.)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISBN :978-93-5635-932-1

1
महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण

प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
इतिहास विभाग,
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सोलापूर.

प्रस्तावना :

महात्मा ज्योतिराव फुले एक दृष्टे योद्धा आणि समाज क्रांतिकारक होते. महात्मा फुले हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक विद्रोही व्यक्तिमत्त्व होते. भारतीय समाजात पसरलेल्या बऱ्याच वाईट गोष्टी दूर करण्यासाठी त्यांनी अविरत संघर्ष केला. अस्पृश्यता, महिला शिक्षण, विधवा विवाह आणि शेतकऱ्यांच्या हितासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले या महान समाजसुधारकांनी अत्यंत उल्लेखनीय असे काम केले आहे. शेतकरी आणि बहुजन समाजाच्या समस्यांना मुख्य अशा केंद्रस्थानी मानून, पुरोगामी विचारांची मांडणी करणारे आणि महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारे, सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणारे आणि संपूर्ण आयुष्य समाजासाठी वेचणारे ज्योतिबा फुले यांना जनतेने1888 मध्ये मुंबईतील एका सभेत महात्मा ही पदवी बहाल केली. महात्मा फुले यांच्यावर थॉमस पेन या लेखकांच्या "राईट ऑफ मॅन" या पुस्तकांचा प्रभाव होता. शेतकऱ्यांचा आसूड (1883) या आपल्या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांची विदारक स्थिती रेखाटून शिक्षणाअभावी समाजाची स्थिती किती हालाखीची होते हे दाखवून दिले. या ग्रंथात ज्योतिरावांनी शेतकरी व शेती बाबतचे वास्तववादी चित्रण स्पष्ट केले आहे. आडाणी शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने ब्राह्मण सांगतील तो धर्म आणि इंग्रज करतील ते कायदे आहेत. शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेची कारणे सांगून ते थांबत नाहीत तर महात्मा फुले यांनी शेतीच्या विकासाच्या दृष्टीने उपाय ही सुचविले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधात महात्मा फुले यांच्या विविध विषयांच्या बाबतची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

1) महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार समजून घेणे.
2) महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्या विषयी असणाऱ्या विचारधारेचा आढावा घेणे.
3) महात्मा फुले यांनी सांगितलेल्या शेतकऱ्यांच्या दैन्य अवस्थांच्या कारणांचा आढावा घेणे.
4) महात्मा फुलेंच्या साहित्य व विचारातून शेतकऱ्यांच्या दारिद्य दूर करण्याविषयीचा विचार समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचारांची मांडणी ही दुय्यम साधनांचा वापर करुन करण्यात आलेली आहे. यासाठी संशोधनात अभ्यासावर आधारित मूलभूत संशोधन ग्रंथ व महात्मा फुले यांचे समग्र वाङ्मय यातून विविध धोरणाविषयी ची माहिती जाणून घेणे हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या माहितीची सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी सर्व माहितीचे विश्लेषण

ISBN :978-93-5635-932-1

करून त्याआधारे अभ्यासात निश्चित केलेली गृहितके तपासण्यात आलेली आहेत.

संशोधनाचे महत्त्व:

महात्मा फुले यांनी अनेक वेगवेगळ्या विषयांवर विचार मांडलेले दिसून येतात त्यांचे शैक्षणिक कार्य सामाजिक कार्य, राजकीय विचार, समाज प्रबोधनाचे कार्य ज्या पद्धतीने उपयुक्त आहेत त्याच प्रकारे शेती विकासाचा बाबतचे व शेतकऱ्यांच्या विषयांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. शेतकरी, सावकाराकडून कर्ज काढून शेती करत त्यावेळी त्याची कशी फसवणूक होत होती. आपल्या मुलांचे, मुलींचे लग्न कार्यात अतिरिक्त पैसा खर्च करत, त्यामुळे शेतीला वीज, पाणी, बी-बियाणे वेळेवर मिळत नसल्यामुळे तो धान्य पिकत नसे आणि जर पिकले तरी बाजारपेठेत त्याला किंमत नसेल, शेतकरी कंगाल व कर्जबाजारी व्हायचे.

दुसरे कारण शेतीमधील वाढती भाऊबंदकी व त्यातून वाढत्या कोर्ट कचरया यामुळे शेतकऱ्यांची हालाखीची स्थिती पाहावयास मिळते. यावर उपाय सुचवितात. शेतकऱ्यांनी नव्या उपकरणांचा वापर करावा. शेतीसाठी धरणे कालवे बांधावे. दुष्काळात कर्ज सरकारने द्यावे. शेतीसाठी आवश्यक पाणी देण्याची व्यवस्था सरकारने करावी. शेतकऱ्याच्या मालास योग्य तो हमी भाव सरकार द्यावा. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुट्टीतील असे फुले यांनी मांडणी केल्याचे दिसून येते.

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार:

महात्मा फुले स्वत: शेतकरी होते. भारतातील माणूस हा वेद पुराण महाकाव्य संस्कृती वर विश्वास ठेवून जीवन जगत होता. हे सांस्कृतिक ग्रंथ मानवाच्या कल्याणाचा विचार करीत नाहीत. आजही समाज भाकड कथांवर विश्वास ठेवून जीवन जगतो आहे. प्राचीन काळापासून शेतकऱ्यावर अन्याय झाला आहे शेतकऱ्यांच्या मनावर देवाच्या नावाखाली भीतीदायक काही गोष्टी बिंबवल्या आहेत. त्या पद्धतीने तो जीवन जगतो आहे. महात्मा फुले यांच्या " शेतकऱ्याचा आसूड" 1883 या ग्रंथात शेतकरी व शेती यांची परखड चिकित्सा केली आहे. निरक्षर शेतकऱ्याच्या दृष्टीने ब्राह्मण सांगतील तो धर्म आणि इंग्रज करतील ते कायदे आहेत. कितीही अन्याय जुलूम झाले तरी तो आपल्या नशिबाचाच भाग समजून ते सहन करतात. तोंड दाबून बुक्क्याचा मार अशी त्यांची अवस्था आहे. जोतीरावांच्या मते शेतकऱ्यांच्या या अगतिकतेचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात आहे फुले यांच्या मते, शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेची कारणे शेतकऱ्याचा आसूड मध्ये बारकाईने वर्णन करताना ती लिहितात,

विद्येविना मती गेली। मतीविना नीती गेली।
नीतीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले।
वित्ताविना शूद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

अज्ञान, अंधश्रद्धा यामुळे भारतातील शेतकरी आधुनिक युगामध्ये अतिशय हलाखीचे जीवन जगतो आहे. शेतकऱ्यांचे शोषण वेगवेगळ्या पद्धतीने होत आहे. धार्मिक सामाजिक राजकीय या पद्धतीने शोषण होत आहे. संस्कृतीच्या नावाखाली सण-उत्सव, रूढी परंपरा आजही पार पाडल्या जातात. यात मानवतावादी व विज्ञानवादी विचाराने परिवर्तन झाले पाहिजे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर शेतकरी समर्थपणे जीवन जगत नाही. शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे अनेक घटक आहेत. त्यात सरकार, सावकार, व्यापारी, ब्राह्मण , कारखानदार यांचाही समावेश होतो असे फुले म्हणतात. शेतकऱ्यांच्या स्थितीबद्दल ज्योतिबा फुले म्हणतात. चालू सालचा शेतसारा द्यावा तरी कोठून द्यावे. नवीन मोठा विकत घेण्याकरता जवळ पैसे नाही जुन्या तर अगदी फाटून त्याची चाळण झाली आहे. उसाचे बाळगे मोडून कुंडीची ही तीच अवस्था झाली आहे. मग काही खुरपणी वाचून वाया

गेला. भुसा करून वरचे दिवस झालेत आणि सरपट गवत कडव्याच्या गंजी संपत आले आहेत. जनावरांना पोटभर चारा मिळत नसल्यामुळे कित्तेक धट्टे कट्टे बैल उठविण्यात आले आहेत. त्यांच्या मते शेतकऱ्यांनी लागवडीकडे केलेला खर्च सुद्धा उभे राहण्याची मारामार पडते. गाडी भाडे याचाही खर्च निघत नाही हेच आहे. याबाबत उदाहरण देताना ते म्हणतात, कधीकधी शेतकऱ्यांनी गाडीभर माळवे शहरात विकण्याकरिता पाठविल्यास त्या सर्व मालाची किंमत बाजारात कमी किमतीने घेणारे दगेबाज दलालाचे व मुंन्सिपालिर्टीचे जकातीचे कर भरून शिल्लक काही राहत नाही. घरी जाऊन मुलाबाळांना पुढे शिमगा करावा लागतो. शेतकऱ्याच्या दुरवस्थेची कारणे सांगून ते थांबत नाहीत. तर महात्मा फुले यांनी शेतीच्या विकासाच्या दृष्टीने उपायही सुचविले आहेत.

महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्या विषयी चे मत :

शेती विषयी ज्योतिबा फुले यांनी दिलेले संदेश आजही आपणास उपयोगी आहे. शेती आणि शेतकरी हा त्याच्या जीवनातल्या लिखाणाचा अविभाज्य घटक आहे. त्यांनी शंभर वर्षापूर्वी पाणी आडवा, पाणी जिरवा ही संकल्पना सांगितली होती. ती आज हि आपणास उपयोगी पडते आहे. शेतकऱ्यास त्याच्या मालाचा योग्य फायदा मिळावा त्याच बरोबर शेतकऱ्यांच्या अडचणी व त्यांचा होणारा अनावश्यक खर्च कर्ज काढून केलेले लग्नकार्य त्या मुळे होणारा त्रास या गोष्टी आपल्या शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथामध्ये अचूक व्यक्त केलेले आहे. शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा बोजा पडलेला आहे. आपण आजच्या शेतकऱ्यांच्या अडचणी कोणत्या आहेत त्यांना काय हवे आहे त्यांच्यासाठी वीज, पाणी, आधुनिक तंत्रज्ञान वाहने उपलब्ध करून द्यावे लागणार आहे. पूर्वीचे शेतकरी अज्ञानी होते. त्यांना पुस्तकी ज्ञान होतेच असा नाही. शेतकरी सावकाराकडून कर्ज काढून शेती करत त्यावेळी त्यांची फसवणूक होत होती.

आजचा शेतकरी आपल्या गरजा भागविण्यासाठी आपली शेती गहाण ठेवतो. त्या शेतीस माय म्हंटले जाते. तिला गहाण ठेवणे म्हणजे मूर्खाचे लक्षण. त्या आपल्या आईच गहाण ठेवून आपल्या मुलाचे मुलीचे लग्न कार्य करतात लग्नात अतिरेक पैसा खर्च करतात त्यानंतर व्हायचे तेच शेवटी होऊन आजचा शेतकरी कर्जाला कंटाळून आत्महत्या करतात. त्या आत्महत्या का होतात याचा कोणत्याच सरकारने विचार केला नाही. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अडचणी कधीच समजून घेतल्या नाहीत. एक जो शेतकरी भारत देशाला अन्न पुरविण्यासाठी दिवस-रात्र मेहनत करतो त्याच शेतकऱ्यावर जास्त प्रमाणात शेतसारा लादला जातो. वीज महागली, बाजारपेठा शेतीपासून दूर, दलालांचे वाढते प्रमाण याचा कधीही विचार झालाच नाही.

महात्मा फुले यांच्या मते शेतकरी कंगाल व कर्ज बाजारी होण्याचे दुसरे कारण शेतीमधील वाढती भाऊबंदकी होय. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला महात्मा फुले ने व्यापक स्वरूपात त्यांच्या परिस्थितीचे वर्णन केले आहे. त्यांच्यावर दया करा अशा भिकेची किंकाळी त्यांनी मारली नाही. शेतकरी कष्ट करतो, राबतो पण त्या कष्टाचे फळ त्यांना मिळत नाही. त्यांच्याकडून ते दूध काढून घेतले जाते. यांचा शतकापूर्वी चा विचार सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचावा म्हणून शेतकऱ्यांसाठी, कामगार, शेतीतील मजुरीसाठी, बलुतेदारी साठी त्यांच्या ना यासाठी पुढे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व शाहू महाराज यांनी लढा दिला.

शेतीसंबंधी विकास योजना :

शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी विविध योजना अमलात आणल्यात. शेतसारा कमी करावा, पाणी आडवा पाणी जिरवा, दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांना कर्ज व शेतसारा माफक आकारला

ISBN :978-93-5635-932-1

जावा यासाठी शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण द्यावे. उत्तम बैल त्यांना मिळाली पाहिजेत, जनावरासाठी जंगले मोकळी राहिली पाहिजेत, ठीकठिकाणी असणाऱ्या पाण्याचा शोध घेतला पाहिजे, पिकांचे संरक्षण होण्यासाठी पिकावर पहारे बसविले पाहिजेत इत्यादी अनेक विविध उपाय शेती सुधारण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सुचविले आहेत. यावरून महात्मा फुले यांच्या दूरदृष्टीपणाचा प्रत्यय येतो. शेतकऱ्याविषयी ची तळमळ दिसून येते तत्कालीन प्रशासन जुलमी होते आणि आजही तेच **पहावत आहोत.** महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शेतकरी बँकेची कल्पना मांडली. परंतु ती आजही वास्तव्यात उतरली नाही. शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेची कारणे त्यांनी सांगितली आहेत.

1) शेतकऱ्यांनी लागवडीवर केलेला खर्च उभे राहण्याची मारामार पडते हा तपशील दीडशे वर्षापूर्वी फुले यांनी मांडला आहे तरीसुद्धा आज ही विचारणा होते. शेतकरी आत्महत्या का करीत आहेत शेतकरी जन्मापासून शेतीमध्ये राबतो आहे. देशाची अर्थव्यवस्था शेतकरीविरोधी आहे शेतकरी व शेतकरी चळवळ वेगवेगळे वळण घेत आहे 2) स्वातंत्र्यानंतर 70 वर्षानंतर शेतकऱ्यांना मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे शेतकऱ्यांची आत्महत्या हा प्रश्न दिवसेंदिवस गंभीर बनत चालला आहे आजही शेतकरी वेगवेगळ्या समस्येला सामोरे जात आहेत. एक तर शेती निसर्ग अवलंबून असल्याने अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. शेतकऱ्याला शेतीमध्ये आता नव्याने शेती कामगारांचा प्रश्न भेडसावतो आहे. नवीन नवीन प्रश्न उभे ठाकले आहेत देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर शेतीवर अवलंबून असूनही त्याकडे कोणीही लक्ष देत नाहीत त्यामुळे तर शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. स्वातंत्र्यानंतर 70 वर्षाच्या काळात ही अन्नसुरक्षा साध्य करू शकलो नाही. अन्नधान्य विदेशातून आयात करावे लागते. देशातील 60 टक्के शेती अध्याप निसर्गावर अवलंबून आहे ती आपण सिंचनाखाली आणू शकलो नाही.

शेती आणि शेतकरी यांच्या प्रश्नाविषयी विशेष आस्था होती ती मराठेशाही मध्ये. शेतकरी शेती करताना सैन्यात नोकरी करत असल्यामुळे संपन्न होता. ब्रिटिशांच्या राज्यात मात्र शेतीवरच अवलंबून राहावे लागत होते. दुष्काळामुळे शेतसारा, वसुली या सगळ्यात शेतकऱ्यांची दैना झाली. शेतकऱ्यांची ही कैफियत फुलेंनी आपल्या शेतकऱ्यांच्या आसूड या ग्रंथातून मांडली. ज्योतीरावांच्या शेतकऱ्यांच्या भूमिकेचे ब्रिटिश सरकारला ही विचार करावा लागला. आणि त्यांनी 1879 साली शेती विषयक कायदा पास केला. नोकरशाहीचा लठ्ठ पगार, ब्रिटीशांचा लष्करा वरील खर्च व भारतीय उद्योगांची झालेली पीछेहाट यामुळेच शेतकऱ्यांना दारिद्य आले हे जोतिबांचे त्यावरील स्पष्ट मत होते. शेतकरी शिक्षण या संदर्भात ज्योतिबा फुले यांनी सातत्याने सरकारला सूचना केल्याचे दिसून येते. ज्योतिरावांनी आपल्या गुलामगिरी या ग्रंथातून अमेरिकेतील निग्रो गुलामांना मुक्त करणाऱ्या व सदाचारी आणि परोपकारी लोकांना हे ग्रंथ अर्पण केले आहे. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दैन्य व दारिद्याची कारणे सांगितले आहेत तीच कारणे आजही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडून येण्यास कारणीभूत दिसून येतात. फुले यांनी त्यावर नुसती कारणे सांगितले नाही तर त्यावर उपाय देखील सुचविलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे

शेतीचे आधुनिकीकरण :

महात्मा फुले यांच्या मते शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान पुरवावे. निरोगी पशुधन नवीन जनावरांची पैदास गो रक्षणाची जबाबदारी असे त्यावर उपाय सुचविलेले आहेत. परंतु सध्या शेतीच्या आधुनिकीकरणाच्या सर्व साधनावर भाग भांडवल यांचे

CSNC SOLAPUR

ISBN :978-93-5635-932-1

खाजगी कंपन्यांची मालकी स्थापन करण्यात आलेली आहे.त्यामुळे देशाचे आधुनिकीकरण होऊ शकले नाही. शेती उत्पादनास प्रोत्साहन देणे गरजेचे शेतकऱ्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नकारात्मक झालेला आहे. त्यांना मानसन्मानने वागवण्याची गरज आहे. जे शेतकरी जास्तीचे उत्पन्न करतात किंवा काढतात त्यांना कृषी पदव्या द्याव्यात त्यांचा गौरव करावा. शेतीमालाचे प्रदर्शन सरकारने भरून कार्यक्षम शेतकऱ्यांना त्यांच्या मुलांना शेती संदर्भात प्रशिक्षणासाठी परदेशात पाठवून शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. तत्कालीन काळात काही स्वरूपात अंमलबजावणी केली जात असली तरी याचा फायदा सामान्य शेतकऱ्यांना होत नाही. कारण काही ठिकाणी अनुभवी शेतकऱ्यांसमोर प्रशिक्षक अज्ञानी वाटतात कृषी पदव्या गौरव मानसन्मान शेती संदर्भातील विविध योजना शेती करणाऱ्या ऐवजी शेतीपासून दूर असणाऱ्या लोकांना दिल्या जातात. शेतीचे संरक्षण द्यावेमहात्मा फुलेंनी शेती संरक्षण याबाबत विचार व्यक्त करताना पिकाची हानी, चोरी याबद्दल पोलिस संरक्षण असावे रानटी पशूंचा बंदोबस्त करावा. यावर उपाय आजही पूर्ण होत नाहीत. हत्ती रानडुक्कर वानर या इतर प्राण्याकडून शेतीचे प्रचंड नुकसान होते तेव्हा तक्रार घेतली जात नाही. प्राण्याकडून ग्रामीण भागात महिला लहान मुलांच्या वर होणारे हल्ले व त्यांचा बंदोबस्तासाठी कोणतीही उपाययोजना पूर्ण वेळ नसते त्याचा फटका शेतीला बसतो. पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे.महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी सरकारने युद्ध खर्चावर चा खर्च कमी करावा. तोच पैसा शेतकऱ्यावर खर्च करावा असे विचार सुचविले होते.

निष्कर्ष:

महात्मा फुले यांची विचारसरणी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नती विषयक विचारावर उभारलेली होती शोषणाविरुद्ध सर्वसामान्य शेतकरी वर्गाला जागृत केले पाहिजे. महात्मा फुले यांच्या शेतकरी विषयक कार्याचा गौरव बडोदा यांचे राजे सयाजीराव गायकवाड यांनी महात्मा म्हणून ही केला आहे.शेतकरी सावकारी पाशातून मुक्त झालेला नाही. सरकारची अनेक जाचक धोरणे सामाजिक कल्याणकारी योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या दारिद्यात कारणीभूत ठरत आहे शेतकऱ्यांच्या दारिद्य भाऊबंदकी बांधासाठी चे वांदे कोर्टकचेऱ्या हीच कारणे कारणीभूत आहेत. शासन व्यवस्थेकडून शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण व नुकसान होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1) जी. एल. भिडे आणि एन. जे. पाटील: "महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास" फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

2) सरदार गं. बा. (198: "महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाची वाटचाल" नवनिर्माण न्यास- महात्मा फुले 1982, ग्रंथावली.

3) प्रा. डॉ व.गो दांडेकर :राजकीय विचार आणि विचारवंत डायमंड प्रकाशन, पुणे.

4)शेतकऱ्यांचा आसूड महात्मा फुले यांचे समग्र वाड्मय

5)मार्क्सवाद आणि फुले-आंबेडकर वाद

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

20April 2022 Volume-13 Issue-19

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor
Dr. M.N. Kolpuke
Principal,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur

Guest Editor
Dr. V.D. Satpute
Principal,
Late Ramesh Warpudkar College, Sonpeth, Dist. Parbhani

Executive Editors
Dr. C.J. Kadam
I/c Vice-Principal and IQAC Coordinator,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Dist. Latur
Dr. M.B. Patil
IQAC Coordinator
Late Ramesh Warpudkar College, Sonpeth, Dist. Parbhani

Editorial Board
Dr. N.V. Pinamkar | **Dr. A.M. Mulajkar** | **Dr. M.D. Kachave**
Dr. A.B. Dhalgade | Dr. A.D. Chavan | Dr. B.R. Shinde

Published by-Dr. R. V. Bhole, 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

25	Tarabai Shinde: A Study of Indian Feminism **Mr. Surwase Yuvraj Gundu**	110-112
26	The Problem of Work Life Balance among Employees **Miss. Pooja D. Bhosale, Dr.Arun B. Dhalgade**	113-116
27	Strategic HRM Policies in Higher Educational Institute **Mr. Anand N. Moholkar, Dr.Pradip D. Shelke**	117-121
28	A Novel Approach to Detect Intrusions Using SOM for Automated Clustering **Dr.R. Saravanamoorthy, Dr. K. Dhanalakshmi**	122-125
29	A Study of Human Resource Management in Commercial Banking Sector in India **Dr. Balaji G Kamble, Dr. Shivprasad V Dongare**	126-128
30	A Study of Consumer Behaviour of Selected Electronic Products In Latur City **Miss. PriyaChandrasenShinde, Dr. P. S. Kawale**	129-133
31	A Study of E-Commerce Past, Present And Future **Dr.R. S. Pawar, Miss Kalyani Dattatraya Ausekar**	134-138
32	Impact of Selp Help Group In Bank Finance **Dr. Mrunali N. Deshpande (Lilhare)**	139-141
33	Spatial Changes in Emission of CO_2: A Geographical Assessment **Capt. Dr. B.M. Godbole, Dr. Abhaykumar V. Dharashive, Mr. Rahul A. Salunke**	142-145
34	Exploring Human Psych during Covid-19 Pandemic: A Psychological Study with special reference to Karnataka State **Rangaswamy R, Rajashekara M N, Anantha Lakshmi L.G**	146-148
35	The Role of Ict in Improving The Quality Of Education **Prashant G. Kumdale**	149-150
36	NEP and Future of Education in India **Dr. Prakash Ratanlal Rodiya**	151-152
37	Advantages and Disadvantages of Online Education in Current Scenario of Indian Context. **Dr. V K Mukke**	153-155
38	Parliamentary Control on Executive Actions in India: An Analytical Study **Dr. Umesh S. Aswar**	156-159
39	Recent Advancements in Commerce and Management **Dr. Chavan Ashok Daulatrao**	160-162
40	Covid19 Impact on Higher Education **Dr. Yogesh Somvanshi**	163-165
41	Pre - Post Merger Financial Performance of Union Bank of India(2019-20 to 2020-21) **Prof. Dr. A.S. Khandekar, Mr. Tushar A. Pachkhande**	166-170
42	The Role of New Education Policy 2020 in Higher Education **Dr. Prashant R. Shinde, Dr.GeetaV.Waghmare**	171-173
43	E-Banking for Modernising Banking system **Dr. Ajit Ashte**	174-177
44	Studies of Some Substituted Dihydropyrimidinone By Ultrasonic Interferometer **Roshani R. Dharamkar,G. D. Tambatkar**	178-185
45	Promotion of Health Through Yoga **Dr. Meghali M. Joharapurkar**	186-188
46	Internationalization Of Higher Education In India- Issues, Challenges And Opportunities (Nep-2020 Policy Perspective) **Dr.U.K.Kulkarni**	189-192
47	A Study on Problems associated with Human Resource Accounting and Possible Solution **Mr. Sanjay Pradipkumar Kamble**	193-195
48	A Study on The Role Of The Judiciary In The Protection Of Child Rights **M.Vijayendra Kumar, M. Aravind Kumar**	196-199
49	Analysis of Financial Performance of Canara Bank **Ranganath Galagin, Dr.Waghamare Shivaji**	200-208
50	Assessing Tony Blair's Labour Government's European Union PoliciesduringBrexit Era **Balasubramanya P. S.**	209-212
51	Financial Knowledge And Financial Behaviour Towards Financial Literacy Among Undergraduate Students **Pallavi Sasidharan Pillai, Prof. (Dr.) Bindu R L**	213-218

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 20 April 2022, Volume-13, Issue-19

Tarabai Shinde: A Study of Indian Feminism

Mr. Surwase Yuvraj Gundu
Assistant Professor in History, Chh. Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur.

Abstract: The Feminist activist & the member of 'Satyashodhak Samaj' Tarabai Shinde was rise up against Patriarchy & Caste system in 19th century India. In her introduction & controversial book, "A Comparison of Men and Women," she criticizes the system of oppression in Hindu culture. The present article seeks to study the role of Tarabai in Indian feminism, who fight for the unreasonable treatment for women and equal rights for men and women. In Indian society, where women are not only treat as subordinate to men but are also subject to discriminations, humiliation, exploitations, oppressions, control and violence. She defined feminine picture and raises questions about the standard set by patriarchy for women, which were unfair, and cause of their secondary and marginal position in society. She used her persuasive language and passionate writing to convince society that the issue at hand has a simple solution and that is equality between men and women. The article aims to find out the impact and significance of Tarabai's role in history and in the present.
Keywords: Feminism in Indian Society, Patriarchy, Caste system, Satyashodhak Samaj, Manusmruti.

Formation of the research problems

The problem of gender inequality within enterprise – especially with regard to the relative under-representation of female entrepreneur's executives – has attracted the attention of politicians at every level. This can be described as a process involving networks, lobbyists, organizations, political parties and individuals. The ensuing attention makes participation in this process increasingly important to female entrepreneurs and their organizations, a participation taking place within politics as well as within media. On what grounds have the terms of female entrepreneurship been described, debated and been subjected to political action, and how do networks and organizations act in order to highlight the issue.

Tarabai Shinde : Early life and family

Tarabai shinde was an activist. She was an associate of social activists jyotiba and Savitribai phule and was a member of their Satyashodak Samaj (Truth Finding Community). She came into activism by the Vijayalakshmi case. In 1881 in Surat Vijayalakshmi, a young Brahmin widow, was convicted of killing her illegitimate child. On appeal her death sentence ws changed to transportation for life. This so angered Tarabi that she wrote Stree Purush Tulana (A Comparison Between Men and Women, 1882) in Marathi, an early text engaging with the double standards separating the conduct of men and women. This hard-hitting polemic minced no words about the extent of men's hypocrisy and willingness to blame the victims of their vices, women, and condemned the treatment of widows in bleak terms. But it came much before its time, and society largely ignored its message.Born in 1850 to Bapuji Hari Shinde in Buldhana, Berar Province, in present-day Maharashtra, she was a founding member of the Satyashodhak Samaj, Pune. Her father was a radical and head clerk in the office of Deputy Commissioner of Revenues, he also published a book titled, "Hint to the Educated Natives" in 1871. Tarabai was the only daughter and was taught Marathi, Sanskrit and English by her father

Social work

Shinde was an associate of social activists Jotirao and Savitribai Phule and was a member of their Satyashodak Samaj ("Truth Finding Community") organization. The Phules had started the first school for Untouchable caste girls in 1848, as well as a shelter for upper-caste widows in 1854 (who were forbidden from remarrying), and shared with Shinde an awareness of the separate axes of oppression that constitute gender and caste, as well as the intermeshed nature of the two.

Stri Purush Tulana

In her essay, Shinde criticised the social inequality of caste, as well as the patriarchal views of other activists who saw caste as the main form antagonism in Hindu society. According to Susie Tharu and K. Lalita, "...Stri Purush Tulana is probably the first full fledged and extant feminist argument after the poetry of the Bhakti Period. But Tarabai's work is also significant because at a time when intellectuals and activists alike were primarily concerned with the hardships of a Hindu widow's life and other easily identifiable atrocities perpetrated on women, Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of analysis to include the ideological fabric of patriarchal society. Women everywhere, she implies, are similarly oppressed."Stri Purush Tulana was written in response to an article which appeared in 1881, in Pune Vaibhav, an orthodox newspaper published from Pune, about a criminal case against a young Brahmin (upper-caste) widow, Vijayalakshmi in Surat, who had been convicted of murdering her illegitimate son for the fear of public disgrace and ostracism. Having worked with upper-caste widows who were forbidden to remarry, Shinde was well aware of incidents of widows being impregnated by relatives.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

The book analysed the tightrope women must walk between the "good woman" and the "prostitute". The book was printed at Shri Shivaji Press, Pune, in 1882 with 500 copies at cost nine annas, but hostile reception by contemporary society and press, meant that she did not publish again. The work finds mention in the second issue of Satsar, the magazine of Satyashodhak Samaj, started by Jyotiba Phule in 1885, however thereafter the work remained largely unknown till 1975, when it was rediscovered and republished.Taarabai Shinde was a feminist activist who protested patriarchy and caste in 19th century India She is known for her published work, "Stree Purush Tulana" originally published in Marathi in 1882. The pamphlet is a critique of upper-caste patriarchy, and is often considered the first modern Indian feminist. It was very controversial for its time in challenging the Hindu religious scriptures themselves as a source of women's oppression, a view that continues to be controversial and debated today.In spite of a century's long struggle for emancipating women, the Indian woman's image is entangled in the ancient ideal of Sita and Savitri. Everyday there are different examples of men's hypocrisy and extreme violence against women in India but every time women is criticized by society, hollow conventions of society and religion supports men and not the women. Victim never becomes the cause of crime. And in India, Feminism, a self conscious and systematic approach is not a uniquely twentieth century phenomenon. The nineteenth and twentieth century's has witnessed women in the Indian subcontinent have resisted forced widowhood, the denial of education, forced marriage, sexual violence within and outside the family, and moralistic definitions of the private and public which disabled possibilities for building solidarity and fragmented common concerns. "At her pleasure, let her enunciate her body by living voluntarily on pure flowers, roots, and fruits, but let her not, when her lord is deceased, even pronounce the name of another man'. Indian women's life was controlled by such rules and regulations where she is not even free to do anything. Books are cultural artifacts that are "important vehicles for ideas" and Tarabai Shinde's a short forty pages essay "A Comparison of Men and Women" is unique in them.

Eighteenth century had witnessed the steady expansion of British trade followed by political power in India. It also facilitated the British to know more closely about the Indian society. Though expressed sarcastically, Tarabai Shinde too favoured British for the cause of women's emancipation. From her point of view, in 'the British government women had got the gift of education, and their mind as made strong enough to face all sorts of mental and practical circumstances with courage. Tarabai Shinde must have reached this conclusion after having observed the hue and cry over women's emancipation and its effect on the condition of women. She understood that it is difficult and almost impossible for male reformers to work for women's emancipation because orthodox rules and regulation controls not only the life but also the psyche of women. Vidyut Bhagwat points out that 'appeared almost a century before Simone de Beauvior's The Second Sex, Tarabai's forthright polemical style stands in sharp contrast to de Beauvoirs'. Nineteenth century Indian feminists discussed on the exploitation of the female as a obstacle for social and domestic reforms. Tarabai very minutely focused on this issue to know the facts about women in society. Tarabai's fight was not only against the customs which deprived women of her independence but also against the dominant male who dictated the laws and norms of society based on the benefits for patriarchy. The puranas and epics like Ramayana and Mahabharata are always used to control women. She explained through an anecdote from Ramayana, how the concept of pativrata was utilized for the advantage of men. She strongly opposes to end oppression, evil practices imposed on women and to gain privilege and equal rights for women. First time she created awareness among women to raise the question against double standards of women and men, and the status of women in society and what really she deserved to be. Woman's emancipation in the nineteenth century did not bestow on women an independent stance in the society. It is true that she was rescued from the anomalous practices like sati, widowhood and early marriage as a result of the unprecedented preoccupation of the nineteenth century with women's emancipation. Tharu and Lalita state that, 'Stri Purush Tulna is probably the first full-fledged and extant feminist argument after the poetry of bhakti period. Tarabai Shinde, apparently working in isolation, was able to broaden the scope of the analysis to include the ideological fabric of patriarchal society'. Tarabai focused on the miserable condition of women is nothing but the output of men's attitude towards women, they consider her as 'object'. 'Those royal women, whose feet were never soiled with earth, were as beautiful as goddesses; but your insatiable lust reduced them to nothing but beggars in exile'.

Conclusion

Interest in the history of women and gender relations in India has intensified greatly in recent years. Historians have explored not only the way in which colonial rule shaped this history, but also the significance of gender itself in helping to construct and maintain colonial hegemony. A problem in this field, however, has been that we have very little direct testimony from women themselves for much of the colonial period, particularly testimony which directly addresses the question of women's changing social circumstances and relations with men. Originally published in 1882, this text provides an example of such a "woman's voice", speaking directly and passionately on the ways in which she saw men in colonial society as having silenced

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Indian Sensibility in Indian Writing in English

Editor
Dr. Rahul S. Sudke

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN : 2319 9318

Indian Sensibility in Indian Writing in English

One Day National Level Virtual Conference On

Indian Sensibility in Indian
Writing in English

Organised By

Shri Shivaji Education Society Amrawati's
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola (M.S.)
Department of English and IQAC

In Collaboration with

Arts and Commerce College,
Warvat Bakal, Dist. Buldana

on 29th March 2022

A Scholastic Endevour By
Dr. Gopal J. Dhole
Principal,
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Editorial Board & Review Committee

Chief Editor

• **Dr. Rahul S. Sudke**
Head Department of English,
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola

• **Dr. Gopal Jondhalekar**
IQAC Co-ordinator
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola

• **Dr Amar Singh**
Professor,
Govt. College, Chhindwara M.P.

• **Dr Amar Nath Prasad**
Professor,
Jagdam College, Chapra Bihar

• **Dr Bashisth Choubey**
Chairman, BoS,
SGB Amrawati University

• **Prof. Dinesh Kumar**
Asstt. Prof. of English
Dyal Singh College, Karnal

• **Dr. K.V. Mehare**
Principle,
Shri Ganesh Arts College,
Shivni Kumbhari,
Tq. Dist. Akola Maharashtra

• **Dr. Ifeoma Ezinne Odinye**
"Department of English Language and Literature,
"Faculty of Arts,"Nnamdi Azikiwe University,
Awka, Anambra State, Nigeria.

• **Prof. Nishigandh Satav**
IQAC Co-ordinator
Arts and Commerce College,
Warvat Bakal, Dist. Buldana

• **Olga Klymenko,**
Full Professor of English Translation
Department, Zaporizhzhia National
University, Ukraine

• **Cristina M. Gámez-Fernández**
Senior Lecturer in English;
University of Córdoba, Spain

• **Liliia Bespala,**
Associate Professor,
Department of Foreign Languages, Zaporizhzhia,
State Medical University, Ukraine

• **Mr. Maruti. Beera. Gouda.**
Assistant Professor,
Department of English,
Smt. Indira Gandhi Govt.
First Grade Women's College Sagar,
Shimogga, Karnataka

• **Mr. Raju. B. L.**
Associate Professor,
Head, Department of English,
Smt. Indira Gandhi Govt.
First Grade Women's College,
Sagar, Dist. Shimogga, Karnataka

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

INDEX

01) GANDHIAN IMPACT ON INDO-ANGLIAN FICTIONS
Dr. Amar Nath Prasad, Chapra (Bihar) || 10

02) Indian Sensibility in Nissim Ezekiel's Poetry: A Critical Evaluation
Dinesh Kumar, Karnal ||16

03) CULTURAL IDENTITY – ROLE OF LANGUAGE IN ANITA RAU BADAMI'S......
M.P. Malini Pon Sheela, Tirunelveli ||19

04) Western and Traditional Sensibility in the Novels of Kamala Markandaya
Dr. A. L. Kulat, Akola. ||25

05) REFLECTION OF INDIAN CULTURE IN SHASHI DESHPANDE'S NOVEL....
Dr. Usha P. Yaul, Kumbhari-Akola ||28

06) SIGNIFICANT SENSIBILITY OF INDIAN WRITERS IN ENGLISH
Smt. POORNIMA S V, Bapujinagar, Shivamogga ||32

07) CLASS RELATIONS AND CULTURAL TENSIONSAS DISPLAYED IN ARUNDHATI....
Dr. Grishma Khobragade, Kalyan. Dist. Thane M.S ||35

08) Indian Culture Depicted in Indian Writing in English
Dr. Mitragotri Arun Govindrao, Solapur ||41

09) BOSS CAME TO DINNER: A TRAGIC REALITY
Dr. Uttam Kumar Mukherjee, Jadavapur, Kolkata ||43

10) MAHASWETA DEVI'S MOTHER OF 1084: REFLECTION OF CONTEMPORARY....
Dr. Shinde D.K., Vairag, Dist. – Solapur ||47

11) Indian Sensibility Displayed in the Indian Writing in English with .....
Dr. VIJAY BABURAO PANDE, WASHIM. ||49

12) Quest of Identity and Suffering in Anita Desai's Cry the Peacock
Mr. Maruti. Beera. Gouda, Shimogga District, Karnataka ||53

13) Re-reading of Ismat Chugtai's The Wedding Shroud and Lakshmi ....
Ms. Pranali Chandrakant Manjarekar, Ratnagiri ||57

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

one's privileged position insociety.

Betrayal is a constant element in this story. There are big and smallbetrayals. Love, ideals and confidence are all betrayed, consciously andunconsciously, maliciously and innocently. It seems that everyone has sufferedsome type of betrayal.Comrade Pillai betrays not only Velutha's trust and ideals but also Chacko's.Pillai does this with no qualms, to further his own and his party's interests.

Another character prepared to further his own interest at any cost is Ammu'sex-husband who, in order to save his job, would have been willing to allowhis boss to take Ammu as a mistress. Chacko is betrayed by his wife. BabyKochamma is capable of lying and betraying everyone, even innocent children,to protect her own social position. VellyaPaapen, also in fear of his ownposition, betrays his son by telling Mammachi about Velutha and Ammu.Little Esthappen has his innocence betrayed by a dirty old man.Velutha, the purest of all, is the one who is most betrayed. He is evenbetrayed by a little seven-year-old boy who loves him dearly. Estha suffersguilt for years after, maybe because his betrayal was unintentional. The novelasks the question: up until what point can we trust others, or even ourselves?How easy is it to put our own interests and convenience over loyalty?

References:

1) Abrams, M. H. and Stephen Greenblatt. The Norton Anthology of English Literature,New York: W.W. Norton, 2000: 2768 – 2785.

2) Mithilesh K. Pandey: Akademi Awarded Novels in English: Millennium Responses,New Delhi, Sarup and Sons, 2003.

3) Grimes, Janet: Novels in English by women, 1891-1920: A Preliminary Checklist, New York, NY: Garland Publishing, 1981.

4) Naravane, V.S. :Adventures Among Masterpieces : Fifteen Literary Memoirs, Allahabad, V.S. Naravane, 2002.

5) Satchidanandan, K. :Authors, Texts, Issues : Essays on Indian Literature, Delhi, PencraftInternational, 2003.

6) William; Holman, C. Hugh: A Handbook to Literature, Upper Saddle River, NJ: PrenticeHall, 2000.

08

Indian Culture Depicted in Indian Writing in English

Dr. Mitragotri Arun Govindrao
M.A. Ph. D.
Associate Professor
Department of English
Chh. Shivaji night College of Arts and Commerce, Solapur

****

Abstract :

Indian writers have influenced an entire generations with their writings. Most of the writers are multilingual. St. Kalidas, St. Kabir, Guru Nanak, etc each composed their songs and poems in more than one language. Translation is the link between the literature of the past and the present generation. Ideas and concepts like Indian philosophy, Indian literature, and Indian culture would have been impossible in the absence of translation. This is sure that Indian writing reflects the soul of India. The main object of this research paper is to highlight the 'indianness 'through the works of great Indian authors.

Key Words: Indian Writing, link, heritage, European culture, influence, contribution.

Indian Culture Depicted in Indian Writing in English

Introduction:

Indian English Literature is popularly known as Indian Writing in English. It is hard to trace the original fountain of writers. Great literary masters like R. K Narayan, Mulk Raj Anand and Raja Rao may be referred as torch bearers in the history of Indian Writing in Indian English. In the early period of Indian English Literature, we find that it was under the influence of European literature. Bakim Chandra Chattopadhya wrote Raj Mohan's Wife and was published in 1864. It is supposed to be the first Indian novel in Indian languages.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Indian English Literature mainly floushed in the beginning of C19th. The famous speeches of Swami Vivekanand, R.Tagore, Chittaranjan Das, B G Tilak Mahatma Gandhiji, and Subhash Chandra Bose and many more masters paved a path for Indian Writing in English. (Auddy, 9-10) [1]

Raja Rao (1908-2006) wrote Kanthapura and The Serpent and the Rope. It has best quality of story telling in style and text. Kesari Mohan Ganguly translated The Mahabharata. Rabindranath Tagore's (1861-1941) original works were popular in Bengali language. He contributed tremendously . Nirad Choudhary (1897-1999) is popularly known for his The autobiography of An Uknown Indian (1951) . It is a record of his personal life experiences. P. Lal (1929—2010) is another gem we have found in the history of Indian Writing in English.

R K Narayan 1906-2001 contributed a lot. His Malgudi is a fictitious town and it offers a background to his novels. His Swami and Friends unfolds the work for children. It is an emotional world for creative children. Mulk Raj Anand, Manoj Das and Manohar Malgaonkar made tremendous contribution.[2]

Ankita Gupta in her scholarly article writes that Indian authors have influenced an entire generation with their writings. Most of the writers are multilingual. Kalidas, Kabir, Guru Nanak, etc each composed their songs and poems in more than one language. Translation is the bridge between the literature of the past and the present generation. Ideas and concepts like Indian philosophy, Indian literature, and Indian culture would have been impossible in the absence of translation. Our rich mythologies, epics e.g. The Ramayana and The Mahabharata have been translated into many languages and it helped the outsiders to understand the Indian culture in a better way. At present no one is there who don't know the story of Ramayana, Mahabharata or Bhagvat Geeta. It's a translation only which gave our epics such a wide recognition in the world. Literature always acted as a mirror to society. Ancient authors had portrayed the picture of an ancient India through their writings. For e.g. Munshi Premchandra showed the actual Indian society and the conditions that existed that time. As with the passage of time our Indian society developed, we see a gradual development in our culture and literature also. One of the important themes of our great Indian authors is the portrayal of Indian common man and woman. The portrayal of the image of women by Indian authors is not uniform. it differs from time to time, from novel to novel, and writer to writer. Overall three aspects of women's have been depicted by the authors. There is a well known saying that, if you want to study the culture and tradition of any period, you should go through its literature. Another thing which catches the eyes of our great authors is our Indian philosophy. It's our Indian philosophy only that inspired the aliens to come and study our culture and values. Sir Aurobindo explored the concept of Indian philosophy and made it popular in the world. (Gupta,2017) [3]

The researcher has tried to show how Indian culture is best depicted in Jayant Mahapatra and Sarojini Naidu, respectively

Hunger by Jayant Mahapatra is a great poem. It throws light on poverty. This poem is about a fisherman and his 15 years teen-aged daughter. The fisherman is very poor. He lives in a shack with his daughter by the seashore.

They live below poverty line. Unwillingly, the fisherman's daughter sells her body. Here the narrator is a customer. The fisherman leads him to his shack. When the narrator looks at the girl and the wretched condition of fisherman, his carnal desires die. The narrator is sad to learn that they have to do this only for food. They have no other way. The fisherman's daughter has to sell her body only for the next meal. This is the condition of poor men. This is reality we must accept. Hunger makes man to compromise on moral values, and human relationship. There is no other philosophy great than Hunger in this world. This is the underlying lesson of the poem.[4]

The poem Village Song is written by Sarojini Naidu. It is a lyric expressing emotions and feelings. It is written in the context of PANGHAT- a romantic countryside place. This poem is written before the Independence. This is poem presents

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

a rural picture of a remote village by the river Jamuna. Girls had to fetch water from the river. It was a daily routine. Here a girl is fetching water from the river. Now it is late in the evening.

She is lured by a boatman's song. Now the night is closing in. She is afraid. Her home is too far and she is all alone. This poem has pastoral qualities. Here Mother and brother are worried. Here the parents typical Indians. Villagers are superstitious. She is afraid of snake-bite. She fears that she might be haunted by an evil spirit. . So she prays God to help her. This poem has pastoral qualities. Her Mother and brother are worried. Here the parents typical Indians. Villagers are superstitious. She is afraid of snake-bite. She fears that she might be haunted by an evil spirit. This pastoral element " is filled with mythological atmosphere. So she prays Lord Rama to help her. The boatman playing flute represents Lord Krishna. The holy river Jamuna forms mythological background to the poem. Thus the poem is typically Indian. The poem is symbolic and becomes expression of every reader's personal elements. [5]

Conclusion:

The researcher thinks that it is not an easy task to cite examples of all Indian writers in English This much is sure that Indian writing reflects the soul of India. The main object of this research paper is to highlight the 'indianness 'through the works of great Indian authors.

Works Cited:

1. Auddy, Ranjan Kumar,In Search of Indian / English : History, Politics and Indigenisation, London and New Y:ork, Routledge, 2020, ISBN978-0-367-51008-4,978-0-429-33160-2

2. Manohar Malgaonkar Contribution to Indian Writing in English remains largely unacknowledged/Latest News and Updates at Daily News and Analsis, /Retrieved 2022-03-24

3. Gupta, Ankita, , Indianness: Reflection of Indian ?writers, Vol. III Issue, XXXIV, Nov, 2017

4. https://www.lyrikline.org/en/poems/hunger-4849, retrieved on 25/03/2022

5. https://allpoetry.com/Village-Song retrieved on 25/03/2022

09

BOSS CAME TO DINNER: A TRAGIC REALITY

Dr. Uttam Kumar Mukherjee
Faculty, Department of Bengali
Vijaygarh Jyotish Ray College
Jadavapur, Kolkata. West Bengal

****

Abstract :

Bhushan Sahni (1915 -2003) was a shining star among Indian English writers. He joined Indian National Congress early in life and was actively involved in the freedom struggle movement. Due to this direct connection, he felt the pain of the life of the refugees after independence. He was simultaneously a film director, novelist, journalist, playwright, and progressive man. He was involved in leftist politics for more than half of his life. He has seen the common man very closely because of his involvement in progressive politics. It is not wrong to say that his writings are the product of his experience. He was awarded multiple prizes. The purpose of the present article is to present a human concept based on his popular short story. The theme is the generation gap and the aspirations of the working people of the middle- class in a civilized society. To save the face of civilization, we often forget the crisis of civilization that we are gradually entering. The socially responsible writer wanted to make the reader aware with his finger in the eye to maintain love, affection, and values in society. Boss came to dinner is just one example.

Keywords:- Bhisham Sahni, Short story, Tragic reality.

Introduction :

We know that literature and society, the aesthetics of literature, and humanity are

I.Q.A.C. CSWC SOLAPUR

ISSN No 2347-7075
Impact Factor-[redacted].328
Volume-2 Issue-20

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-20 July-Aug-2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-Aug-2022 Volume-2 Issue-20

On

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Executive Editor
Dr. Anant Balu Shingade
Principal
Bharat Shikshan Prasarak Mandal,Jeur (C.Rly)

Editors
Dr. Arvind Vaman Dalavi
Mr. Ramesh Vitthal Patil
Smt. Dr. Sunita Sripati Kamble
Dr. Shivaji Maruti Waghmode
Dr. Pandit Genappa Banne
Dr. Sanjay Pandurang Chaudhari

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

90	Physico-Chemical Study Of Water Quality Of Sone River In Amlai At Shahdol Madhya Pradesh, India **Sangeeta Mashi, Rameshwar Singh**	399 to 405
91	An Analysis Of Public Expenditure On Social Sector In India **Lakshmi K**	406 to 412
92	E. M. Foster & English Character **Dr. Arun Govindrao Mitragotri**	413 to 414
93	Ambedkar's Vision On Social Emancipation: A Study **Dr Anisha Srivastava**	415 to 418
94	Social, Psychological Identity In Christina Henriquez's 'The Book Of Unknown Americans' **Bansode Yogita Rajendra**	419 to 422
95	Impact Of Objectification Of Women In Indian Advertisements – A Study With Special Reference To The Youngsters In Palakkad District **Sarannya Sivasankaran, Dr Rajani P, Simi K. K**	423 to 426
96	Value Education Is A Key Promoting Humanity And Sustainability **Dr. Pratap Kumar Ghorai, Mrs. Ipsita Chakraborty**	427 to 429
97	Ethnomedicinal Plants Used In The Treatment Of Piles, Cough And Asthma In Chandgad Tahasil Of Kolhapur District **Patil Arun Vishnu, Jadhav (Rathod) Varsha Dilip**	430 to 432
98	Electronic Resources And Its Swot Analysis In Modern Academic College Libraries **Kamble Sudhakar Sakharam**	433 to 436
99	A Rhetorical Devices In Biden's Speeches "A Pragmatic Study" **Hadeer Jassim Mohammed, Nibras Ahmed Abdullah, Jagdish Joshi**	437 to 441
100	Ethics In Photojournalism **Nithish P**	442 to 445
101	Vitex Altissima L.F. Leaf And Its Bioactivity With Special Reference To Silver Nanoparticles (Snps) **Selvaraju A, Poonam Sethi**	446 to 452
102	Gender Issues **Miss. Shiny Rajsukumari, Miss.Varudhini Patki, Miss. Durga.R.Suthar**	453 to 457
103	The Growth Of Rural And Urban Population In Satara District: A Geographical Study **Prof. Dr. Magar Tanaji Raosaheb**	458 to 462
104	Partition Of India: Horror And Violence Portrayed In'The Race Of My Life' **Mrs. Savita Sambhaji Kamble**	463 to465

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.2 No.20 July – Aug 2022

E. M. FOSTER & ENGLISH CHARACTER

Dr. Arun Govindrao Mitragotri
English , Chh.Shivaji Night College of Arts and Commerce,Solapur
Corresponding Author- Dr. Arun Govindrao Mitragotri
Email- arungmsol@yahoo.co.in
DOI- 10.5281/zenodo.7060419

Abstract

There is a lot of misunderstanding regarding the character and nature of an average Englishman. The whites ruled over the half part of the world. They are rules and administrators. They are reserved people. They first think and then act. They are not always violent and aggressive, They have a positive temperament, Englishmen are charged with cruelty. It is not true, Human nature is ever the same. Rules may have been cruel to their subject. But a common Englishman is not like them. E. M. Foster stayed in India for a long time of period. He tried to reach the roots of Indian culture. He liked it. He even tried to understand the Gita to know what human life is. He was convinced that it was the most sacred book on life and death.

***Key words** : character, cruelty, conservative, the Gita, human nature.*

I. Introduction

E. M. Foster was himself an Englishman who stayed in India for a long time .he studied Indian culture, manners and customs. He liked Indian Culture very much. He studied the *Bagvad Gita* with deep interest. He thinks that the Gita is one of the most sacred books. Gita is more than four thousand years old and it is the most widely known as the sacred book of he Hindus. Its appeal is universal and it has influenced the lives of men . Great men like Mahatma Gandhi, Shri Arabindo, Vinoba Bhave, Dante were greatly influenced by this holy book. Great many western thinkers and historians are highly influenced by this Holy Scripture.

Human Nature:

Human nature is a complex idea. Sir Alexander Pope declared that human nature is ever the same. Many psychologists, physicians, philosophers, writers and poets have tried to define the human nature. It is complex and unpredictable. Psychologists have their own system of study on human behavioral pattern. E. M. Foster stayed in India for a long time of period. He tried to reach the roots of Indian culture. He liked it. He even tried to understand the Gita to know what human life is. He was convinced that it was the most sacred book on life and death. Edward Morgan Forster was a British scholar. He came to India during 1912-13. He stayed here for a pretty long time to understand Indian culture and life style. Forster visited India three times in 1912,1921 and 1945. In 1921 he was a Private Secretary to the *Maharaja of Dewas*. In 1953 he was made Companion of Honour.

Forster wrote a lot of short stories in the early part of life. His famous five novels include *Where Angels Fear to Tread, The Longest Journey, A Room with a View, Howards's End* and *Passage to India*. His Passage To India is the most celebrated novel. Finally he was known as an essay writer.

The researcher in this paper focuses heavily on his essay *English Character*. Forster says that there are a lot of misconceptions about the nature of the English. The Britishers ruled nearly half of the word. So hey are generally looked upon as cold people, Some critics think that they are cruel people. So the writer E. M. Forster felt need to write and comment the nature of Englishmen in general. The major charge was that English people are' incomplete'. Forster

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

always respected criticism on Englishmen; he agrees that an orthodox Englishman has nothing to do with Trinity. He has analyzed Englishmen from different perspectives. His thoughts on hypocrisy are very important. People essay that Englishmen ruled over the world with Bile in one hand and pistol in the other. If hypocrisy means intentional cheating, then the English are not hypocrites. He makes it clear that English man is not capable of violent actions, An Englishman slowly collapses and commits a sin, He does so because he is ina confuses state of mind. He is not a willful hypocrite. E. M. Forster has discussed salient features of an Englishman. He says that Englishman's religion is ever a set of rules. He is not traditional in that sense. He is not a theorist. . He is worried about the daily needs of his life. But Forster agrees that treachery and cruelty are conscious sines. An Englishman never fall a prey to such sins. The Public schools of London teach the right path of life. So the allegations of hypocrisy and treachery are baseless. He writes that critics are biases when they say that an Englishman is incomplete. Critics may have gone astray. He says that English men are slow. They are unreserved. E. M. Forster's explanations are clear. They are satisfactory. He states that character of an English man is basically middle class. English people are rich but they have achieved through Industrial Revolution. They gained power bythe Retorm Bill of 1832.They are born administrators. They are rules. E. M. Forster writes that English literature is rich and classic.m English writers have contributed to the World Literature. Classic dramas, novels, plays and essays are the characteristic features of the same. The researcher thinks that E. M. Forster is honest in his line of thinking. The fact is something different, Englishmen always tried to rule the world by hook or crook. As in the words of John Pope human nature is ever the same. British people are conservative and they are crafty politicians.

His *Notes on English Character* is based on scattered observations. An Englishman first thinks and then acts. He has an insight into a situation. He keeps balance of mind in the situation of emergency. He never expresses joy or sorrow. He must be reserved. That is why he appears to be cold and reserved. He compares an Englishman to a calm sea. Sea is a symbol of mystery. The researcher praises this analogy. Truly Englishman appears to be self complacent and reserved. This makes Englishmen unpopular, The writer thinks that in this English character is incomplete. Forster thinks that an Englishman is not so selfish. He has all the feelings and emotions that a common man in the world has. English men have integrity, and reasoning. They are cool but are not hot tempered. They are better known as middle class. English literature is rich because great masters of England have contributed a lot. Even now the world praises English literature,

No person has right to blame an Englishman. Man is man. Human character is complex and has no definite pattern of behavior.

Works Cited:

1. Siber, M. (2012, October). Rudyard Kipling, Edward Morgan, William Somerset Maugham
2. Joseph Conrad: The British Imperial Tradition and the Individual Talent. W., S. E. (1977). Orientalism. New York: Routledge & Kegan Paul Ltd.
3. Ward A, C.Twentieth Century Literature, ELBS1989.Print.
4. *Gulmohar*, Shivaji University, Kohapur,India. Selections from E. M. Forster , Macmillan. Print.

SANDIP UNIVERSITY
UGC Recognised

INTERNATIONAL CONFERENCE

ON

"Unravelling the Scope of Future Research in Humanities and Social Sciences"

"ICUSFRHSS-2022"

Friday, August 26, 2022

Organized by

Department of English and Languages

School of Engineering & Technnology (SOET)

Coordinator

Ms. Pradnya Dongardive
Associate Professor and Head
Department of English and Languages
School of Engineering & Technology

Convener

Dr. Mohini Gurav
Assistant Professor
Department of English and Languages
School of Engineering & Technology

Associate Dean

Dr. Anil Maheshwari
School of Engineering & Technology

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

REGISTER NOW AT : https://forms.gle/PZzUoi4UoDfMbMji9

www.sandipuniversity.edu.in

doelconfaug2022@gmail.com

Sr.No.	Title of the Research Paper	Author	Page No.
22	A Flight Of Women From Sita And Draupadi To Modern Indian Woman	Dr. Vitthal Gore, Assistant Professor & Head, Department of English ShriHavagiswami College, Udgir, DistLatur (M.S.)	131
23	The Lost Individuality In Marginalisation	Ujamasirin Shammi Khan, Visiting Faculty Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur-10	135
24	Part of Speech Simplification and Summarization Using Natural Language Processing	Dr. Pankaj V. Nimbalkar[1] Assistant Professor, Department of Computer Science Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur-10	139
25	Role of Marginalised women in Bama's'Karakku'	Mr. Sandesh Sahare, Visiting Faculty, Department of English, Dr.Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur	144
26	Language of Comics	Dr. Arun Govindrao Mitragotri, A/6, Chintamani Apartments, Hotgi Road, Solapur - 413003	148
27	An Ecocritical Rereading of Sawako Ariyoshi'sThe River Ki	Mr. Dnyaneshwar Karbahri Nikam, Research Scholar, Dept. of English, KTHM College, Nashik, Maharashtra Dr. Rajendra Dattatraya Gholap, Research Guide, Head, Dept. of English MVP Samaj's KRT Arts & Commerce College, Vani, Tal. Dindori, Dist. Nashik	153
28	The Phenomenon of Honour Killing in Literature and Film: A Study in Social Perspective	Mr. Kishor B. Ahire, Research Scholar, Department of English, MVP's KTHM College (Affiliated to SPPU, Pune), Nashik, India (kkishor1587@gmail.com) Dr. Rajendra Dattatraya Gholap, Research Guide, Head Dept. of English MVP Samaj's KRT Arts and Commerce College, Vani,Tal. Dindori Dist. Nashik.	157
29	Role Of Electronic Media In English Language Learning	Mrs. Pallavi Joshi, Humanities & Science Department, Government Polytechnic, Nashik, Maharashtra Mr. Gopalkrishna Joshi, Humanities & Science Department,Guru Gobind Singh Polytechnic, Nashik	164
30	Acculturation: A Temporary Solution to Jhumpa Lahiri's Characters' Permanent Dilemma	Ms. Pradnya J. Dongardive[1] Assistant Professor, Department of English & Languages, Sandip University, Mahiravani, Nashik, Maharshtra Prof. G. H. Borate, Head Department of Science & Humanities, Dr. M. S. Gosavi, Polytechnic Institute, Nashik.	169
31	White Man's Burden in Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'	Prof. Nithish Nair, Assistant Professor of English at Sandip University, Nashik. Email : nithish2nair@gmail.com Shailee Pandya, Lecturer at Gulve Polytechnic College, Nashik. Email : pandyashailee15@gmail.com	175

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

26

Language of Comics

Dr. Arun Govindrao Mitragotri
A/6, Chintamani Apartments,
Hotgi Road, Solapur - 413003
agmitra66@gmail.com
9423589832
0217-2607030

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Abstract

Language is a means of communication. This is present in all our thinking process, dreams, aspirations, yearnings, brawls, arguments and presentation. It is also present in our holy prayers. It helps to transfer knowledge and rich heritage to the next generation. The term language refers to the faculty of speech which human beings hold in common. Linguistics believe that there more than five thousand languages all over the world.

There are many branches of literature. Comic Literature is also a branch of literature. It was earlier ignored by many. It is a way of expression. It is satirical in nature. It amuses and attacks foibles of the society. It is satirical in orientation irrespective of the consequences. The writer is not an enemy of the society, but he criticizes the fallen standard of the society of his times.

Key words : character, cruelty, conservative, the Gita, human nature.

Language of Comics

Introduction:

Comic Literature is a major trend in recent century. It is now recognized as an important genre of English Literature. It is satirical in orientation. The writer is not a negative criticizer of the society. Comic literature is an indirect expression. It reflects the foibles through caricature, images and symbols. Its main focus is on graphic presentation. If literature is a mirror of society, then comic literature too is a literature.

Language is a universal medium of expression. Comics resort to various tools such as graphics, pictures, slogans, miniatures, caricatures and so on. It expresses though symbols and pictures. Language cannot express everything fully. Symbols and caricatures speak beyond words. They express and attack the target directly.

Comics as literary form were popular medium through recent century. There was no advent of science ands technology. This form has grown as a major way of expression in modern times. Popular comics were discovered in the late C19th & early C20th. In United Sates of America. Comics is a new coinage in C19th. It is rich with humor. It is perhaps the oldest form of communication. The term *Comu* is derived from the name of God of the Revels. (Murray,2008, P.7)

Graphic images existed even before written languages. The use of comic art can be dated back o the ancient like the Egyptian hieroglyphics, Aztec, Greek, Persian and Roman manuscripts etc. (Williams, 2011). Even comic novels are form of long narratives. Such novelists resorted to Satire and irony, They used idioms and phrases, puns, dialogues, slangs to everyday life. They use flying balloons, dolls, birds, animals as their tools to attack the vices of society. Pictures speak more profoundly. A study on this literary form was conducted in America. It is no more a sub form in literature. In modern times, people read comic literature, comics, caricatures, cartoon with great interest.

It is true that comics are not a regular form of literature. There is a lot of difference in the comic form of America and India. American form consists 32 pages. In India comic writers followed the same model to some extent. Comic magazines like *Chandamama* was published in more than five languages since independence. This is a first attempt towards this genre in India (McLain, 2009, P. 2)

It is true that people rejoiced reading *Chandamama* in most states. It was a picturesque comic magazine. It contained different sections on history, great deeds of kings and queens. It often had a section on fantasy elements. The story of *Vikram* and *Vetal* was widely acclaimed by the readers. It contained caricatures and pictures too. The language was all too simple. The *Delhi Sketchbook* (The Indian Punch) of the 1850s was the most popular cartoon form. It was nothing but graphic narration (Dastidar, 2019)

A great changed overwhelmed in 60s. The Times of India published *Indrajal* Comics. It was a great effort to this genre. The comic series in the newspaper was available to masses. In 1967, Pai launched a series , *Amar Chitra Katha*' Its main aim of publication was popularize stories of historical characters of our nation. The religious stories,

historical characters appealed to children on a large scale. (Kasbekar,206 P.95)

Amar Chitra Katha was popular because it focused on science and culture of India.(Rao ,201,p. 42). Comic Literature constitute a great combination words , metaphors and images. " Comics is a useful term for designating the phenomena of juxtaposing images in a sequence" (Duncan and Smiths,2009,p.3). In *Understanding Comics* Scott McCloud writes :

> Comic books are considered a visual piece of art in sequence…
> ..Juxtaposed pictorial and other images in deliberate sequence,
> intended to convey information and /or produce an authentic response in the viewer (1993,p.9).

Whereas both comic books and graphic novels are commonly referred to as genres: they are really more of a medium or format. These books can be any genre that a non-comic book can, including horror, mystery, science fiction, fantasy, memoir, or history.

So the writer focuses on the five more features that are probably the most striking: image style, words and word containers, word-image relationships, undrawn inferences, and layout. We can spend hours exploring them. Comics Literature is also full of research. The semiotics theories came to be employed in the analysis and study of comics, providing a solid foundation for academic enquiry into comics. " A philosopher may be tempted to draw an analogy with Descartes'account of the unity of mind and body. …The unity in comics of image and text is , ideally , as close a bond as this unity of body and soul bound together to form a person" (Carrier,2000, p.73).

Comics possess above all other media, the power to express the wide and varied range of emotions with greater amplitude, despite its limitation of the two-dimensional textual-visual worlds. The true power of comics lies in visceral expressions, not representations. (G. Sarita, P 11-17)

It was Saul Steinberg who first recognized the properties and featurers of comics-the onomatopoeic exclamation, speech balloon, the bubbled line indicating thought etc. (Carrier 2000, p.30).

In other words, the writer spreads his message through pictures, caricatures, balloons, and many more symbols and images. Now in modern times, and different caricatures are published to ridiculed political rivals. Pictures speak more profoundly. Sometimes words fall short of expression, Even deaf people can understand what the picture speaks. We are deeply concerned with values. Values are important in life. But in modern days, younger generation is going astray. People do not want to work hard. Everyone is in search of short cut. Success success and Success… is the watch word of the time.

Boxes and balloons can mean more. Symbols, images flowers are basic ingredients of the same. The classical tradition assimilated the contents of the mind to pictures and believed that thought involved visual representation. (Carrier,2000.p.44)

There is no such fixed set of language of the comic magazines. Its main material are balloon, flowers, birds, articles, symbols, images and objects. The objets of any comic literature is anything that a comic writer resorts, Reader can only enjoy what he sees and interprets. Pictures are more powerful than words. They appeal to the visual senses of mind, We as readers understand and know what exactly the writer wants to express.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Fig 1 Caricature Mr Bean

Much like movies, comics also make skilful use of devices such as flashbacks and foreshadowing. The usage of these techniques allows he creation of a text, where the present and the past merge together with good fluidity relying at the same time on the reader to do a vivid connecting of space and time (Wainer, 2014,p.113).

The pictures, images and symbols often stand for the writer They speak, express and entertain and serve as think centers. Now in jmodern times, words fall short. Nobody is ready to listen to. This is an age of information. Social medica is very powerful. You tube, whatsapp, face book, twitter handler, are the most popular medias. They mainly rely on comic literature. They broadcast much more pictures, images, , and cartoons , Caricatures are ridiculous in nature. Most of the time political rivals, film starts are trolled. It is the best tool for this. Words have limits. Pictures and symbols have no liomit or so. Even government and non government agencies use posters, symbols and logos. Logos serve many more purposes. Flags, symbols , boxes, flowers, tombs, and religious places, weapons are the best tools for a comic writers. His property is not words but symbols and images. There is a lot of career opportunity. A journalist and videographer rely on comic properties. The writer feels that there is lot of scope to explore more arenas . The writer of this paper derived material from Dr, Sarita G. He is motivated from her said research paper. The writer thinks that without expressing gratitude to her, this paper would be incomplete.

It is the need of this genre. It is a form of literature. Its material is really different. It is more expressive. People ands readers in general understand what the picture means. They even appreciate the comic writer. There are now diplomas and certificate courses in Cartoon films. The pictures in the newspapers or in magazines ridicule characters, They exposé cruelty to animals. They throw light on the conservative attitude of man. A Comic writer is not confined just to a topic. He is a free to comment and attack on anything he thinks fit.

A comic literature is unique. Its properties are different. /verbs and nouns are not expected here. It is all non verbal. Every newspaper reserves a corner for comic pictures. A cartoon or a caricature is a work of an individual artist or it may be a group work. A team of creative writers invent more and more caricatures, personas to ridicule some popular film actress or a political reader. or an object. Such artist always support the cause of people I. They even ridicule government also. This is the nature of Comic language.

Works Cited: .

Carrier,David. *The Asesthetics of Comics*, USA: The Pennsylvania State University Press, 2000,Print.

Dastidar, D Ghosh. *Prospects of Comic Studies in India*. P Gnosis: (1019).113128, Web26 Aug 2022.https://www.academia.edu/40883728/Prospectus_of_comics_ Studies in India.

Duncan, Randy, Smith, Matthew. J. *Icons of the American Comic Book: from Captain America to wonder Woman*,2 Vols. USA: ABC-CLIO,2013.Print.

G, Dr Sarita. "*Pictures That Speak*: *A Compendious Study of the Poly---Semiotic Visual Language of Comics*." *ELTAI*, vol. LXIV, no. 1, Jan. 1AD, pp. 1117. Accessed 26 Aug. 2022.

Kasbekar, Asha. *Pop Culture India! Media, Arts, and Life style*, USA: ABC-CLIO, Inc, 2006. Print.

McLain, Karline. *India's Immortal Comic Books: Gods ; Kings, and Other Heroes*. Bloomington: Indiana University Press,2009. Print.

Murray, Christopher. *Introduction*."Blif Bam Chicky!!! A Comics Conference in Scotland, 2007"Internatinal Journal of Comic Art 10.1 (2008):3-8.Print.

I.Q.A.C. CSIC SOLAPUR

Rao, Aruna. *From Self-Knowledge to Super Heroes:The Story of Indian /comics Illustrating Asia: Comics, Humor Magazines, and Pictures Books*. Ed. John A. Lent. Hawaii: U Of Hawaii P.2001.37-63,Google Books /search. Web 26 Aug 2022.

Raphael, Jordan; of the American comic Book: U USA: Chicago Review Press, 2003. Google Books /search. Web 26 Aug 2022.

Wainer, Alex. M. *Soul of the dark Knight: Batman as Mythic Figure in Comics and Film*. US: McFarland /Company, 2014. Print.

Williams, Dr. Ian A Short history of //art ComicsGraphicmedicine.2001. Web. 26 Aug 2022.http://WWW. Graphicmedicine. org/a-short-history-of-art-comics /

https://www.quora.com/What-are-caricatures,Accessed on 25/08/2022

Suggestions:

1) Be specific about the tools of analysis
2) Provide more illustrations and their interpretation

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2021-22

सुशासन

(तत्वे आणि पद्धती)

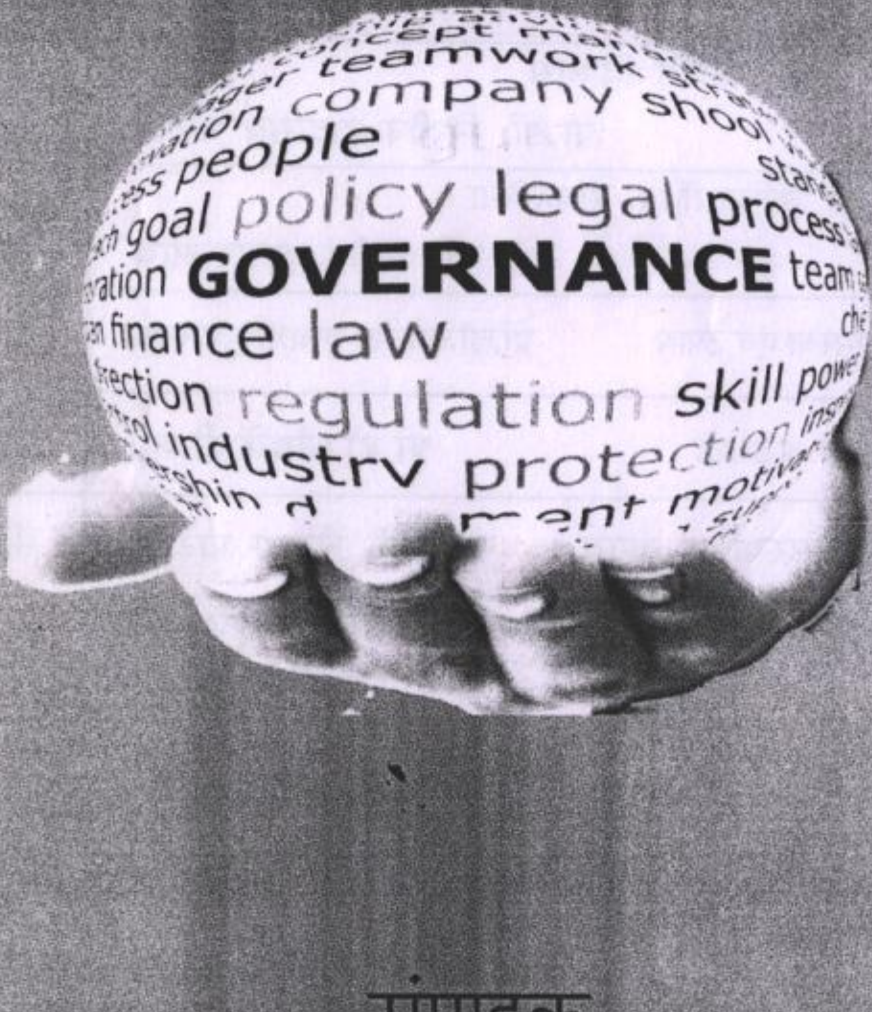

संपादक

डॉ. नितीन गोरखेडे

डॉ. मुक्ता सोमवंशी

I.Q.A.C. SOLAPUR

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पु.क्र.
1	सुशासनाच्या भुमिकेत झालेला बदल प्रा.डॉ.एम.एफ.राऊतराहे	1
2	सुशासन आणि महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीम प्रा. सुरेशलक्ष्मण शहापुरे	8
3	राज्य का आधार सुशासन की अवधारणा एक अध्ययन डॉ.टी.एल.मिर्झा	12
4	सुशासन : उगम आणि विकास प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गौरखेडे	25
5	सुशासन की लोकतांत्रिक संकल्पना डॉ. मनीष कुमार साव	28
6	सुशासनः समस्या एवं उपाय प्रा.डॉ.कोनेरू बाबन्ना डुमलवाड	34
7	सुशासनातील अडथळे प्रा डॉ.आंधळे बी.व्ही.	40
8	सुप्रशासन समस्या व उपाय सौ.प्राची चैतन्य पाटील	47
9	लोकसेवेचा हक्क : सुशासन, सर्वसमावेशक विकास आणि मानवी हक्क डॉ. संदीप भि. काळे	53
10	सुशासन से प्रशासनिक दर्शन डॉ कुलकर्णी वनिता बाबुराव	61
11	सुशासनासाठी विरोधी पक्षाची अवश्यकता प्रा. डॉ. विजयकुमार सोन्नर	67
12	सुशासन संकल्पना आणि महत्व देवेंद्रसिंग नरसिंग सोळंके	77
13	माहितीचा अधिकार आणि सुशासन प्रा.डॉ.वसंत पांडुरंग सरवदे	82

14	सुशासनाच्या निर्मितीत ई-प्रशासनाची भूमिका सहा.प्रा. ठाकरे डी. डी.	91
15	लोकशाही — निवडणूक आणि सुशासन : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	100
16	सुशासन : संकल्पना, निर्धारक तत्व आणि आव्हानांचे विश्लेषण प्रा.डॉ.लक्षटे आर.बी / प्रा.डॉ.लक्षटे बी.बी.	108
17	सुशासन आणि राजकीय पर्यावरण डॉ.जीवन एच.पवार / रुपसिंग दशरथ राठोड	114
18	सुशासन : संकल्पना आणि महत्व प्रा. डॉ. भगवान श्रीपती सांगळे	123
19	सुशासन संकल्पना आणि महत्व कठरे धानाजी नारायण	132
20	सु-शासन निर्मितीत जनतेचा सहभाग डॉ. सोमवंशी मुक्ता गोविंदराव	138
21	लोकशाही,सुशासन आणि त्याच्या यशस्वीतेची आधारभूत तत्वे प्रा. डॉ.पदमाकर प्रेमदास दारोंडे	146
22	भारतातील सुशासन : एक अध्ययन डॉ. माया वाटाणे	153
23	भारतीय लोकप्रशासनाची मुलतत्वे आणि प्रशासकीय कायदे डॉ. शीला संजय खेडीकर	163
24	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शासनकारभार आणि सुशासन प्रा. डॉ. कीर्तिकर वाल्मिक भीमराव	171
25	सूशासन संकल्पना व महत्व प्रा. आशिष ब. पेठे	181

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शासनकारभार आणि सुशासन

प्रा. डॉ. कीर्तिकर वाल्मिक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर मो. न. 8275735058

गोषवारा :

लोकशाही शासनव्यवस्थेचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे शासन कारभारात लोकांचा सक्रिय सहभाग असणे अपेक्षित असते. स्वातंत्र्योत्तर भारतात साधारणतः चार दशकापर्यंत लोकांचा शासन प्रक्रियेत सहभाग म्हणावा तसा नव्हता. हीच परिस्थिती जगातील लोकशाही शासनव्यवस्था स्वीकारलेल्या देशात कमी-अधिक प्रमाणात होती परंतु शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आणि खासगीकरण, जागतिकीकरण, उदारीकरणाच्या आगमनानंतर जगातील बहुतांश देशांत राज्यकारभाराची व्याप्ती वाढली तसेच सेवाभिमूख, पारदर्शक आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरणात्मक शासन- प्रशासनाची मागणी होऊ लागल्याने आंतरराष्ट्रीय,राष्ट्रीय पातळीवर लोकप्रशासनाच्या स्वरूपात अनेक बदल झाले. नवनवीन संकल्पनांचा उदय झाला त्यापैकीच एक 'सुशासन' ही संकल्पना होय. सदर संशोधन लेखात सुशासन संकल्पनेचा चिकित्सात्मक संक्षिप्त आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच सुशासनाची भारतातील सद्यस्थिती काय आहे? याबाबत चर्चा करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे :

1. सुशासन संकल्पनेचा उदय व विकासाची चर्चा करणे.
2. सुशासन संकल्पनेच्या भारतातील सद्यस्थितीविषयी आढावा घेणे.

सुशासन संकल्पनेचा उदय व विकास :

लोकप्रशासनातील उणिवांचा विचार करून उदयाला आलेले विकास प्रशासन व कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेमध्ये विकास प्रशासनाला आलेले अपयश,

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर रशियाचे झालेले पतन आणि तिसऱ्या जगातील जी महत्त्वाची राष्ट्रीय होती या राष्ट्रांमध्ये निर्माण झालेला परकीय चलनाचा पेच व त्याचे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम या सर्व आंतरराष्ट्रीय घटना घडामोडींचा परिणाम म्हणून सुशासनाची संकल्पना पुढे आली. याशिवाय जगातील सर्वच देशात कुठलीही एकच अर्थव्यवस्था उपयोगी पडू शकत नाही असे लक्षात आल्यानंतर जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी स्वीकारलेले उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या सर्व प्रक्रियांचा परिपाक म्हणून पारदर्शक, सेवाभिमुख कारभार प्रक्रिया या संकल्पनेचा अलीकडील काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणात उदय झाल्याचे दिसते.

जागतिक बँकेने ई-गव्हर्नन्स या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करताना सांगितले की, या संकल्पनेत सर्व सार्वजनिक क्षेत्र व्यवस्थापन, शासनाचे उत्तरदायित्व, विकासाचे कायदेशीर प्रारूप, माहिती व पारदर्शकता इत्यादी चार घटकांचा समावेश होतो. गव्हर्नन्स आणि गुड गव्हर्नन्स या दोन्ही संकल्पनांमध्ये सूक्ष्म असा फरक आहे. गव्हर्नन्स ही मूल्य तटस्थ प्रक्रिया आहे तर गुड गव्हर्नन्स ही संकल्पना व्यापक अर्थाने वापरली जाते व त्यातून भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वातील कल्याणकारी राज्य अपेक्षित आहे.

गुड गव्हर्नन्स

गुड गव्हर्नन्स या संकल्पनेत शासन कारभारातील पारदर्शकता अपेक्षित आहे. तसेच शासन कारभारात नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण गुड गव्हर्नन्स या संकल्पनेचा महत्त्वाचा भाग आहे. याशिवाय राज्यातील नागरिकांच्या मानवी हक्काचे संरक्षण, पारदर्शकपणे कायद्याचे अधिराज्य, कार्यक्षम प्रशासन, प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य, नागरिकांच्या सर्व प्रकारच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणारे परिणामकारक व धोरणात्मक नियोजन आणि आर्थिक उदारीकरण इत्यादी महत्त्वाच्या घटनांचा समावेश होतो. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेनुसार शासनामध्ये कायद्याचे

I.Q.A.C. CSWC SOLAPUR

राज्य, समता समावेशन, भागीदारी, जबाबदारी, एकवाक्यता, परिणामकारकता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व निष्पक्ष आकलन इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

थोडक्यात सूशासनाच्या संकल्पनेत जनतेचा सक्रीय सहभाग अपेक्षित असून प्रशासकीय यंत्रणेला सेवा देण्यासाठी जबाबदारी निश्‍चित मानली जाते तसेच लोकशाही शासन व्यवस्थेला प्रोत्साहित करणारी ही प्रक्रिया आहे तसेच लोकतांत्रिक व्यवस्थेच्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व लाभार्थ्यांसाठी समानता आणि पारदर्शकता निश्चित करण्यासाठी नागरिकांना ही संकल्पना उपयुक्त ठरते या संकल्पनेचा विचार करूनच विद्यमान सरकारने **'माझे सरकार'** याद्वारे नागरिकांच्या शासन कारभारात सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शासन कारभार सुधारण्यासाठी /सुशासनासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न

साधारणपणे 1990 च्या दशकामध्ये भारतात सुशासन या संकल्पनेचा उदय झाला 1950 पासून 1990 पर्यंत सुशासनासाठी फारसे ठळक प्रयत्न झाल्याचे दिसून येत नाही. दरम्यानच्या काळात शासन-प्रशासन प्रक्रिया ही शासनाची एकाधिकारशाही मानली जात होती दप्तर दिरंगाई लालफितीतील कारभार, नोकरशहांची मनमानी अशा अनेक बाबी इथपर्यंत प्रशासनात अस्तित्वात होत्या.

1991 नंतर शासन कारभाराची व्याप्ती वाढली. कारभारप्रक्रिया चा प्रचार, प्रसार झाल्यामुळे खाजगीनेही या प्रक्रियेमध्ये सहभाग नोंदविला (जागतिकीकरण खाजगीकरण उदारीकरण) व सहाजिकच शासनाचे कार्यक्षेत्र अधिक व्यापक व जबाबदार बदलले म्हणून शासनातील पारदर्शकता व उत्तरदायित्व तपासण्यासाठी राज्यकारभारात नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी व शासनाची परिणामकारकता तपासण्यासाठी सरकारने अलीकडील काळात काही उपाययोजना केल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे

1. माहितीचा अधिकार कायदा (फलक)
2. नागरिकांची सनद

3. लोकसेवा हमी कायदा
4. व्हीसल ब्लोअर्स कायदा

नागरिकांची सनद :

प्रशासकीय कार्यालयाच्या दर्शनस्थळी प्रशासन प्रमुखाने अशा प्रकारचा एक फलक लावायचा आहे की, ज्याद्वारे संबंधित कार्यालयातून नागरिकांसाठी कोणकोणत्या सुविधा मोफत पुरविल्या जातात किंबहुना संबंधित सेवा सुविधा पुरविण्यास हे कार्यालय बांधील आहे त्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा अनैतिक व भ्रष्टाचारी मार्गाचा अवलंब केला जात नाही. नागरिकांची सनद ही संकल्पना नागरिक केंद्रित आहे.

नागरिकांची सनद हे असे एक साधन आहे की, ज्याद्वारे प्रशासकीय संघटना प्रशासनातील सर्व विभाग, उपविभाग, खाते, उपखाते, प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी पारदर्शक जबाबदार व नागरिकांशी सुसंवादी बनते. थोडक्यात नागरिकांची सनद या संकल्पनेत नागरिक मध्यभागी आहे. नागरिकांचा आवाज शासन प्रक्रियेत स्पष्टपणे उमटण्यासाठी आणि प्रशासकीय संघटना नागरिकांना पुरवत असलेल्या सेवा सुविधा वचनबद्धतेशी ही संकल्पना निगडित आहे कारण संबंधित प्रशासकीय कार्यालय नागरिकांना कोणकोणत्या प्रकारच्या सेवा पुरविण्यास वचनबद्ध आहे त्या सेवांची यादी कार्यालयाच्या दर्शन स्थळी लावलेली असते.

लोकव्यवहार केंद्राचा अहवाल 2007 :

बंगलुर येथील लोकव्यवहार केंद्राने नागरिकांची सनद या संकल्पनेबद्दल भारतात काय सद्यस्थिती आहे याबाबत सर्वेक्षणात्मक अभ्यास करून आपला अहवाल तयार केला तेव्हा असे लक्षात आले की,

1. बहुतांश प्रशासकीय संघटनांना सनदेचा आशय आणि मसुदा अर्थपूर्ण तयार करता आला नाही.
2. नागरिकांमध्ये सुद्धा नागरिकांची सनद या संकल्पनेबाबत जागृतीचा अभाव आहे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

3. सरकारची धोरणे बदलली तरी गरजेनुसार नागरिकांची सनद अद्ययावत केली जात नाही.
4. ज्यांच्यासाठी सनद तयार केली जाते अशा उपभोक्ते याविषयी सनद तयार करताना विचार विमर्श केला जात नाही तसेच नागरिकांचे अधिकार या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सनद तयार करताना विचारात घेतले जात नाही.
5. नागरिकांच्या अधिकारांचे बदलते स्वरूप प्रशासकीय अधिकारी, कार्यालय प्रमुख विचारात घेत नाही. म्हणजेच त्यांचा अप्रत्यक्षरीत्या बदलांना विरोधच असतो.
6. नागरिकांची सनद ही संकल्पना यशस्वी करणाऱ्या प्राधिकरणावर शिक्षेसंबंधी स्पष्ट तरतुदी नसल्याने ही संकल्पना अजूनही शंभर टक्के स्वीकारलेली दिसत नाही.

या बाबी सदर अभ्यासाअंती लक्षात आल्या. कारभार प्रक्रिया सुधारण्यासाठी किंवा सु- शासनाच्या निर्मितीसाठी नागरिकांना सनदी प्रमाणे पारदर्शक कार्यक्षम सेवा मिळावी व त्यांचे समाधान व्हावे याकरिता नागरिकांची सनद ही एक प्रशासकीय निती म्हणून काम केल्यास उपभोक्त्यांना चांगल्या प्रकारची सेवा मिळू शकते. तसेच प्रशासकीय भ्रष्टाचार रोखण्यास नागरिकांशी बांधिलकी म्हणून सनदेतील तत्त्वांची अंमलबजावणी केल्यास निश्चितपणे शासन कारभारात सुधारणा होऊ शकते व सुशासनाकडे वाटचाल होऊ शकते.

ई - गव्हर्नन्स :

माहिती तंत्रज्ञानाने संपूर्ण मानवी जगाच्या व्यवहाराला व्यापून टाकले आहे अशावेळी लोकप्रशासनामध्ये सुद्धा माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर होऊ लागला आहे. विशेषतः जागतिकीकरण, उदारीकरण व खासगीकरणाच्या संकल्पनांचा स्वीकार केल्यानंतर जगातील सर्वच देशाच्या लोकप्रशासनात माहिती तंत्रज्ञानाचा

वापर होऊ लागला आहे. या संकल्पनांचा संबंध प्रामुख्याने सरकारी सेवा प्रदान करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे म्हणजे ई- गव्हर्नंस होय.

भारतात केंद्रशासन तथा राज्यशासनाच्या विविध विभागाकडून नागरिकांना व्यापाऱ्यांना तेव्हा समाजातील सर्वच लोकांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध प्रकारच्या सेवा पुरविण्यासाठी ही शासनाची संकल्पना संबंधित आहे साधारणतः दोन हजार सहा लाख सुरू करण्यात आलेली राष्ट्रीय ही शासन योजना अंतर्गत संपूर्ण देशात सार्वजनिक सेवा केंद्र (सीएसस साफ स्थापन करण्यात आले हे सेवा केंद्र सामान्यता नागरिकांना त्यांच्या घरापर्यंत सरकारी सेवा योजनांचा लाभ मिळवून देण्याकरता प्रयत्नशील असतात

नागरिकांना आपल्या सरकारी काम करता शासकीय कार्यालयात छोट्याशा कामाकरिता अनेक चकरा माराव्या लागतात परंतु शासन या संकल्पनेमुळे आता घरी बसून शासकीय योजनांची माहिती मिळविता येते आणि लाभ घेता येतो इ-शासन या संकल्पनेत आधारभूत जनहित गॅरंटी अधिनियम हा कायदा सरकारने करून शासनाने दसर दिरंगाई लोक हितसंबंधी असणाऱ्या समस्या कायमस्वरूपी संपविण्याचा प्रयत्न केला आहे

ई- शासन या संकल्पनेअंतर्गत नागरिकांना खालील प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. ऑनलाईन नागरी सेवा पोर्टल, ऑनलाइन आधारकार्ड, ऑनलाइन रेशनकार्ड, ऑनलाइन पॅनकार्ड, ऑनलाइन पासपोर्ट, ऑनलाइन मतदानकार्ड, ऑनलाइन प्रमाणपत्रांचे वेरिफिकेशन, ऑनलाइन शासनाचे विविध शासनादेश (जी.आर), ऑनलाईन न्यायालय, ऑनलाईन रेल्वे तिकीट बुकिंग, ऑनलाइन बस तिकीट बुकिंग, ऑनलाइन दैनंदिन बाजारभाव, ऑनलाईन मनरेगा अर्ज, ऑनलाईन आयकर रिटर्न फाईलिग, ऑनलाईन मतदान यादी, ऑनलाईन स्पीड पोस्ट स्थितीची पडताळणी, ऑनलाईन एन.सी.ई.आर.टी. इयत्ता पहिली ते बारावीची पुस्तके, ऑनलाईन तक्रारी, ऑनलाइन अपॉइंटमेंट, ऑनलाइन डिजिटल लॉकर, सरकारी सेवा करता अँड्रॉइड ॲप, ऑनलाइन एफ. आय. आर. इत्यादी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Covid-19 च्या काळातील पंचायत राजव्यवस्था मधील शासन कारभार आणि ई-गव्हर्नन्स

Covid-19 महामारी मुळे जगासमोर अनेक अकल्पनीय अशी आव्हाने आणि समस्या उभ्या राहिल्या आहेत पण त्यामुळे एक खूप चांगला धडा मिळाला आहे त्यातून जगाला एक स्पष्ट संदेश मिळाला आहे आपण आत्मनिर्भर आणि स्वयंपूर्ण असायला हवे हे या मारणे जगातील सर्वच राष्ट्रांना शिकविले आहे समस्यांची उत्तरे आपण देशाच्या बाहेर शोधण्याची गरज नाही हे आपल्याला शिकायला मिळाले आपल्याला मिळालेला हा सगळ्यात मोठा धडा आहे

2020 सली राष्ट्रीय पंचायत राज दिन भारताचे प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी यांनी व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या माध्यमातून देशभरातील ग्रामपंचायतीच्या सरपंच शी संवाद साधला या कार्यक्रमाच्या वेळी त्यांनी एकिकृत **ई-ग्रामस्वराज्य पोर्टल** आणि मोबाइल एप्लीकेशन तसेच स्वामित्व योजना सुरू केली.

यावेळी बोलताना पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी म्हणाले की, "प्रत्येक गावाने स्वतःच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यास स्वयंपूर्ण असायला हवे त्याचप्रमाणे प्रत्येक जिल्हा देखील स्वतःच्या स्तरावर स्वयंपूर्ण व्हायला हवा प्रत्येक राज्याने आणि संपूर्ण देशाने आपापल्या स्तरावर आत्मनिर्भर असणे गरजेचे आहे".

भारतातील शासन कारभार सुधारण्यासाठी आणि लोकांचा शासन प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यासाठी व पारदर्शक कारभारासाठी " गेल्या पाच वर्षात जवळपास एक पॉईंट पंचवीस लाख पंचायती ब्रॉडबँड च्या माध्यमातून जोडल्या गेल्या आहेत पूर्वी ही संख्या शंभर इतकी होती त्याच प्रमाणे सामुदायिक सेवा केंद्राची संख्या सुद्धा तीन लाखापर्यंत जास्त झाली आहे तसेच विद्यमान सरकारने आत्मनिर्भर भारत योजनेच्या माध्यमातून भारतातील मोबाईल फोनच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन दिल्यामुळे स्मार्टफोनच्या किमती कमी झाल्या आहे व त्यामुळे स्मार्टफोन प्रत्येक गावात पोहोचले आहे त्यामुळे ग्रामीण पातळीवरील डिजिटल पायाभूत सुविधा आता जास्त मजबूत झाल्याचे दिसते

थोडक्यात पंचायतीचा विकास झाल्यामुळे देश आणि लोकशाही मजबूत होण्यास मदत झाली व शासन कारभारात पारदर्शकता येऊन लोकांचा सहभाग निश्चितच वाढला आहे

अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीमध्ये ई-गव्हर्नंसची भूमिका

विद्यमान सरकारच्या अनेक महत्त्वकांक्षी योजना पैकी **स्वच्छ भारत अभियान** ही योजना मानली जाते जगभर थैमान घातले असताना या मागणीचा परिणाम जगभरातील अर्थव्यवस्थांवर मोठ्या प्रमाणात झाला आहे आज जागतिक अर्थव्यवस्थेला गंभीर मंदीचा सामना करावा लागत आहे एकीकडे या जागतिक महामारी चा संसर्ग रोखणे नागरिकांच्या आरोग्याची काळजी घेणे याबरोबरच ढासाळलेल्या अर्थव्यवस्थेला श्रावणी हे खूप मोठे आव्हान जगभरातील सर्वच सरकारांवर येऊन ठेपली आहे अशा वेळी अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी माननीय पंतप्रधानांनी एक आर्थिक योजना जाहीर केली तसेच **आत्मनिर्भर भारत** आणि **लोकल फोर होकल** अशा घोषणांचा पुरस्कार केला आहे शहरातून ग्रामीण भागाकडे परतणाऱ्या स्थलांतरित मजुरांसाठी **गरीब कल्याण रोजगार अभियान** सुरू केले तसेच ग्रामपंचायतींना समर्थ बनवी सर बनविण्यासाठी पंचायतींना डिजिटल बनविणे महत्त्वाची आहे ही बाब लक्षात आल्यानंतर हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी **ई-ग्रामस्वराज्य पोर्टल (http://egramswaraj.gov.in)** सुरू करण्यात आले त्यामुळे ग्रामपंचायत मी पार पडलेल्या कामावर परिणामकारकरीत्या देखरेख करणे आणि त्यांचे मूल्यांकन करणे यासाठी एक विकृत उपकरण मिळाले आहे सरकारने **ई-स्वामित्व योजना** सुरू करून आणखी एक मोठे पाऊल उचलले त्याच्या योग्य ग्रामीण भारतासाठी आबादी जमीन आणि निवासी मालमत्ता यांचा मालकी करार उपलब्ध करून देणे आणि हेच ध्येय समोर ठेवण्यात आले होते त्यामुळे त्यांना बँकांकडून कर्ज देणे आणि अन्य आर्थिक फायदे याचा लाभ घेता येणे शक्य झाले

ई- गव्हर्नन्सच्या यशस्वितेसाठी ई-पंचायत मिशन मोड

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

वर्ल्ड बँकेच्या मतानुसार, "ई- शासन म्हणजे सरकारी संस्थांनी माहिती तंत्रज्ञानाचा केलेला वापर (जसे की, वाईड एरिया नेटवर्क, इंटरनेट आणि मोबाइल कॉम्प्युटिंग) ज्यामध्ये नागरिक व्यवसाय आणि शासनाच्या अन्य घटकांशी असलेले संबंध बदलण्याची क्षमता आहे हे तंत्रज्ञान विविध उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी मदत करू शकते नागरिकांना अधिक चांगल्या सरकारी सेवा पुरविणे व्यवसाय आणि उद्योग यांच्याशी सुधारलेला परस्परसंवाद माहितीच्या वापरातून नागरिकांचे सबलीकरण किंवा कार्यक्षम शासकीय व्यवस्थापन कमी भ्रष्टाचार वाढती पारदर्शकता अधिकाधिक सुविधा महसुलातील वाढ आणि मूल्यमापन हे याचे हितकारक परिणाम असतील".

भारतासारख्या विशाल भूप्रदेशावर वसलेल्या व जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशासाठी शासन कारभारात ई-गव्हर्नन्स चा वापर करणे ही तशीच आव्हानात्मक बाब आहे कारण भारतात अजूनही डिजिटल साक्षर नसलेल्या लोकांची संख्या लक्षणीय आहे तरीसुद्धा सरकारने पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून लोकांचा शासन कारभारात सहभाग वाढविण्यासाठी व पारदर्शक शासन कारभारासाठी सुरू शासनाच्या निर्मितीसाठी अनेक प्रकारचे प्रयत्न केले आहेत

ई-पंचायतीची संकल्पना

ही संकल्पना प्रामुख्याने खालील बाबीशी संबंधित आहे पंचायत इंटरप्राईस सुट (पीईएस) च्या आश्रयाने लोकल गव्हर्नमेंट डिरेक्टरी(एलजीडी),प्लॅनप्लस, पीआरआयए सॉफ्ट, ⍰क्शनसॉफ्ट, एरियाप्रोफाइलर, नॅशनल असेट डिरेक्टरी, (एनएडी) सर्विसप्लस, नॅशनल पंचायत पोर्टल, (एनपीपी) सोशल ऑडिट अंड मीटिंग मॅनेजमेंट,(एमए एमएस), ट्रेनिंग मॅनेजमेंट ॲंड ग्राम मनचित्र, (जीआयएस एप्लीकेशन) अशा अकरा सॉफ्टवेअरची निर्मिती करून सुशासनात ई-शासनाचा वापर करण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

संकल्पनात्मक पातळीवर या प्रयत्नांना पुढील योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे यश येताना दिसून येत आहे.

अ) ई- आर्थिक व्यवस्थापन यंत्रणा

ब) पीआरआयए सॉफ्ट पीएफएमएस इंटर्फेस (पीपीआय)

क) जिओ- स्पेशिअल प्लॅनिंग एप्लीकेशन- ग्राम मनचित्र

ड) सामुदायिक सेवा केंद्र (सीएसजीएस) कॉमन सर्विस सेंटर

ई-ग्राम स्वराज्य मॉड्यूल

ग्राम स्वराज मोबाईल ▯प इत्यादि

संदर्भ :

1. IGNOU- e-governance concept & significant
2. प्रशासकीय सुधारणा आयोग 12 वा अहवाल- सिटिझन सेंत्रिक अडमिनिस्ट्रेशन
3. प्रशासकीय सुधारणा आयोग 13 वा अहवाल- Promoting e-governance
4. दैनिक- The hindu,Indian Express
5. नियतकालिके - योजना, कुरुक्षेत्र, लोकराज्य
6. मासिक 'ग्रामोदय संकल्प'-
7. पंचायतराज मंत्रालय भारत सरकार
8. इतर स्रोत - Press information bouro (PIB)

I.Q.A.C. CSIBC SOLAPUR

मानवी हक्क

(समकालीन सामाजिक परिप्रेक्ष्य)

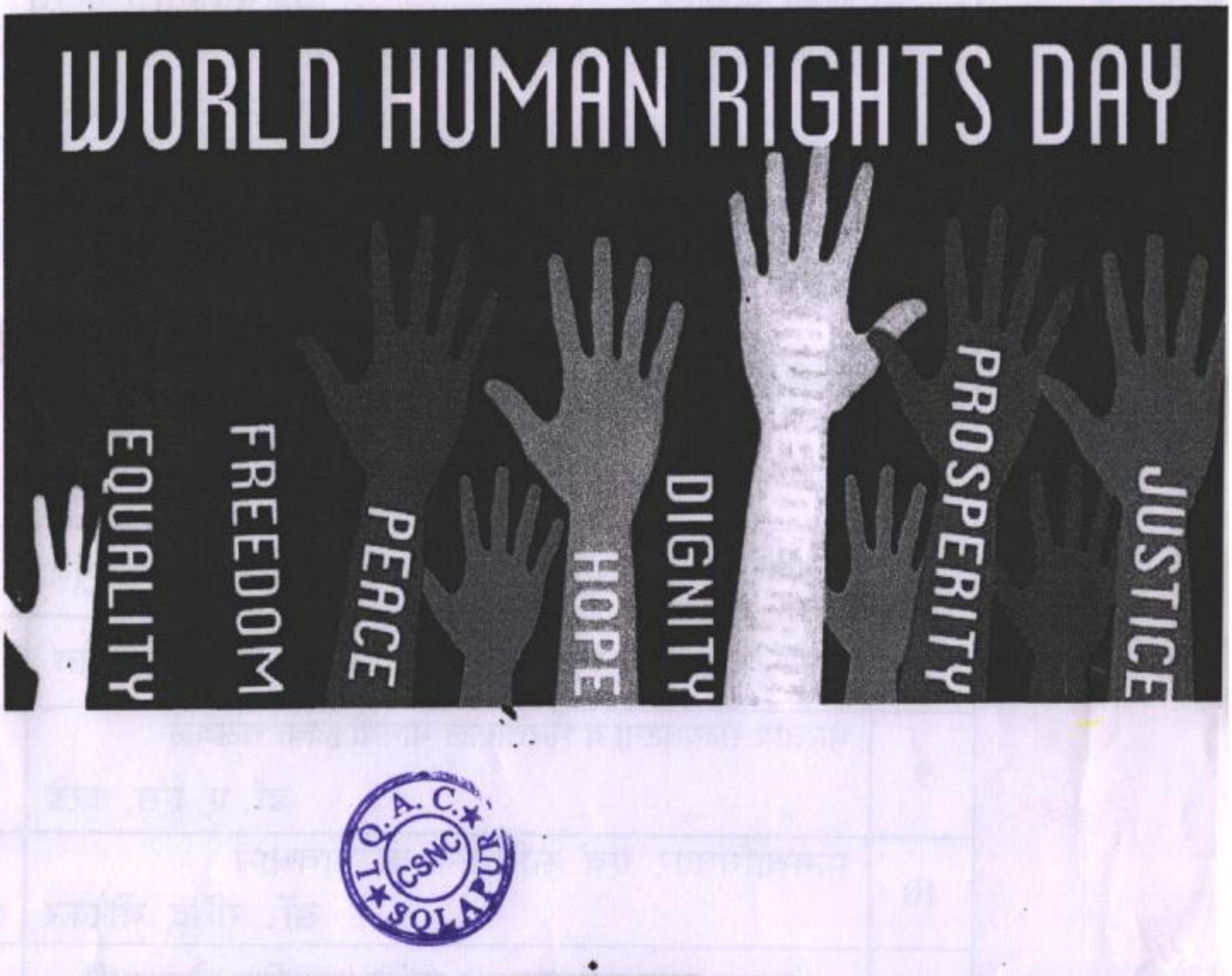

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

सपांदक

डॉ. रिता एम. धांडेकर

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	पर्यावर संरक्षण आणि भारतीय नागरिक	डॉ. केशव सुर्यभावसार गुल्हाणे	1
2	समकालीन समाजातील मानवी हक्क विषयक समस्या आणि आव्हाने	डॉ श्रीनिवास भोंग	7
3	मानवाधिकार व बालकांचे कुपोषण	डॉ. मदन जी. प्रधान	13
4	मानव अधिकार आणि बालमजुराच्या समस्या	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	20
5	भारतीय संविधान आणि मालमत्तेचा हक्क	डॉ.संजय शत्रुघ्न लांडगे	30
6	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार	डॉ. प्रा. अश्विनी अविनाश खापरे डॉ. राजश्री ना. कडू	39
7	मानवी हक्क आणि महिलांचे अधिकार	प्रा.संजय सी.गिऱ्हेपुंजे	46
8	तृतीयपंथी आणि मूलभूत अधिकार	पी.डब्ल्यु.पाटील	57
9	भारतीय राज्यघटना व भारतातील मानवी हक्क चळवळ	डॉ. ए. एस. करडे	61
10	मानवाधिकार एवं सविधान के प्रावधान	डॉ. रविंद्र बोरकर	69
11	पंचायतराज आरक्षण प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही	प्रा.डॉ. नितीन कारभारी जाधव	74

12	स्त्रियांचे आरक्षण आणि मानवी अधिकार **प्रा. गौरी चंद्रशेखर चिंचोळकर**	83
13	जनहित याचिका **प्रा. संगिता सोमैया**	90
14	भारतीय संविधान और मानव अधिकार एक अध्ययन डॉ. टी.एल. मिर्झा	96
15	भारतीय प्रजातंत्र और मानवाधिकार **डॉ. मनीष कुमार साव**	107
16	महिला सुरक्षा आणि मानवी हक्क **प्रा. डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख**	119
17	मानवी अधिकाराचा विकास **डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी**	126
18	मानवाधिकार व कोरोना बाधित रुग्ण डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के	136
19	भारतीय संविधानातील उद्देशपत्रिकेचा अर्थ **प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे**	144
20	मानवी हक्क : संकल्पना व विकास डॉ. रिता धांडेकर	149
21	Indian Constitution and human rights **डॉ.कविता गंगाधर सोनकांबळे**	159
22	प्रकल्पग्रस्तांच्या संदर्भात मानवाधिकार प्रा.डॉ. जे. जे. जाधव / डॉ. मंगेश वसंतराव कडू	169
23	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	181
24	संविधानिक मूल्य आणि मानवाधिकार : एक राजकीय अध्ययन **प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा**	187
25	मानवी हक्क आणि रोहिंग्या निर्वासित समूह **डॉ. संदीप बी. काळे**	192

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

26	वृद्धांचे मानवी अधिकार प्रा. गौरी चंद्रशेखर चिंचोळकर	202
27	दिव्यांग व्यक्तीचे मानवाधिकारासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव	208
28	मूल्य शिक्षण आणि मानवी हक्क प्रा. प्रदिप उत्तम वेताळ	215
29	कोविड १९ आणि महिलांचे मानवी हक्क प्रा.डॉ.सुपेकर वैशाली प्रशांत.	223

दिव्यांग व्यक्तीचे मानवाधिकारासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न

डॉ. कीर्तिकर वाल्मीक भीमराव

सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर

गोषवारा :

प्रत्येक व्यक्तीला मानवाधिकार जन्मजात मिळतात ते कोणीही देत नाही. निसर्गदत्त अधिकारावर जर आक्रमण होत असेल तर त्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेची आहे. त्यामुळे ते अबाधित राहण्यासाठी सातत्याने जागरुक राहून प्रयत्न करावे लागतात. समाजातील सर्वच लोकांच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने जाहीरनामा प्रसिद्ध केला या जाहिरनाम्यानुसार समाजातील सर्वच नागरिकांच्या मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी तरतुदी करण्यात आल्या आहे. सर्व सदस्य राष्ट्रांनी हा जाहीरनामा स्वीकारला व त्यानुसार ते प्रयत्नशील आहेत. समाजातील एक गट मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या विकलांग आहे त्यांच्यापर्यंत संयुक्त राष्ट्राला अपेक्षित असलेली ही समानता पोहोचली आहे का? दिव्यांग व्यक्तींना समानतेचे जीवन जगता येत आहे का? भारतात दिव्यांग व्यक्तीच्या मानवी अधिकाराचे संरक्षण करण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात कोणते प्रयत्न झाले? व कोणत्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे याविषयीचा संक्षिप्त आढावा या संशोधन लेखात घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे :

1. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या दिव्यांग जाहीरनाम्यातील तरतुदी चा अभ्यास करणे.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

2. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या दिव्यांग विषयक जाहीरनाम्यानुसार दिव्यांग व्यक्तीसाठी, मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी केल्या गेलेल्या प्रयत्नांची चिकित्सा करणे.

मानवाधिकार म्हणजे काय?

मानवाधिकार म्हणजे प्रत्येक मनुष्याला मिळणारे निसर्गदत्त अधिकार होय. मौलिक अधिकार हे व्यक्तीच्या जन्मासोबतच त्याला प्राप्त होत असतात कोणतीही संस्था, सरकार व्यक्तीला मूलभूत अधिकार देत नाही कारण प्रत्येक मनुष्यप्राणी हा सुद्धा पक्षी, प्राणी किंवा इतर जीवांप्रमाणे स्वातंत्र घेऊन जन्माला आलेला आहे हा विचार आता जगभर मान्यता पावलेला आहे परंतु ही मान्यता व्यक्तीला सहजासहजी मिळाली नाही त्यासाठी मानवाने मोठा संघर्ष केलेला आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीची जगाला ही फार मोठी देणगी आहे या राज्यक्रांतीने मानवी अधिकारावर शिक्कामोर्तब केले तसेच .अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध आणि जगभरातील साम्राज्यशाहीच्या विरोधामध्ये स्थानिकांनी परकीयांच्याविरोधात केलेला संघर्ष हा मानवाच्या मानवी हक्कांसाठी होता हे आता सर्वत्र स्वीकारलेले तत्त्व आहे.

नागरिकांना मिळणाऱ्या मानवी अधिकारांमध्ये प्रामुख्याने प्रत्येकाला आत्मसन्मानाचा, आत्मगौरवाचा, अधिकार आहे म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मनाप्रमाणे विशिष्ट पद्धतीने वागण्याचा व वागविण्याचा अधिकार आहे. अधिकाराच्या बाबतीत दुसरा महत्त्वाचा पैलू हा समानतेशी संबंधित आहे. प्रत्येक नागरिकाला संधी आणि समाजमान्यता याची समान संधी उपलब्ध झाली पाहिजे. म्हणजेच जगण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि समतेचा अधिकार हा मानवी अधिकाराचा मूलाधार आहे.

UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities:

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या आमसभेने डिसेंबर 2006 मध्ये दिव्यांग करार स्वीकारला. या कराराचा महत्त्वाचा उद्देश होता की, दिव्यांग नागरिकांना इतर

नागरिकांप्रमाणेच समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य मिळावे,समान मानवाधिकार आणि सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देणे, दिव्यांग नागरिकांच्या अधिकाराचे संरक्षण करून त्यांचे अधिकार निश्चित करणे, जगभरातील दिव्यांगाच्या मानवाधिकाराला प्रोत्साहन देणे इ.

या कराराद्वारे दिव्यांग नागरिकांना कोणतेही नवीन मानवी अधिकार बहाल करण्यात आले नसून इतर नागरिकांना जे मानवी अधिकार असतात त्याचाच उल्लेख करण्यात आलेला आहे परंतु जगभरातील सदस्य राष्ट्रांना संयुक्त राष्ट्र संघटनेने निर्देश दिले आहे की, दिव्यांग नागरिकांच्या समोर दैनंदिन जीवन जगत असताना येणारे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक अडथळे दूर करण्यासारखे वातावरण निर्माण करावे आणि त्यांना मानवी अधिकारांपर्यंत पोचवण्यासाठी मदत करावे. जगभरातील दिव्यांग नागरिकांनाही सन्मानपूर्वक प्रतिष्ठाप्राप्त जीवन जगता यावे यासारखे वातावरण निर्माण करण्याचे निर्देश या कराराद्वारे दिले आहेत. या कराराने असेही स्पष्ट करण्यात आले की, दिव्यांग नागरिकांच्या नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचे संरक्षण करणे गरजेचे आहे. यामध्ये अशी एक महत्त्वाची तरतूद करण्यात आली आहे की, हा करार स्वीकारणाऱ्या देशांनी नागरी आणि राजकीय अधिकार तात्काळ लागू करावे परंतु आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांना संसाधनांची उपलब्धता लक्षात घेऊन लागू करावे. याशिवाय दिव्यांग नागरिकांना शिक्षण, आरोग्य रोजगाराच्या विकासासाठी सर्व देशांनी सामूहिकरीत्या प्रयत्न करणे गरजेचे करावे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील दिव्यांग व्यक्तीच्या मानवाधिकारासाठीचे प्रयत्न :

भारतात दिव्यांग व्यक्तीच्या मानवाधिकाराचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेमध्ये काही मूलभूत तरतुदी करण्यात आलेल्या आहे. या तरतुदी स्वतंत्रपणे दिव्यांगाच्या मानवी अधिकाराची संबंधीत नसल्या तरी भारतीय राज्यघटनेतील भाग-3 मध्ये असलेल्या तरतुदी म्हणजे भारतीय

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

नागरिकाचे मुलभूत अधिकार कलम 12 ते 35 यातील तरतुदीनुसार दिव्यांग नागरिकांच्या मानवाधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन होते. 12 ते 35 मधील तरतुदींच्या अनुषंगाने दिव्यांग नागरिकांच्या मानवाधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन होणे अपेक्षित असताना तसे होताना दिसून येत नाही त्याची अनेक कारणे आहेत.

याशिवाय राज्यघटनेच्या भाग-4 मधील कलम 41, भारत सरकारचा सध्या कार्यरत असलेला दिव्यांग सबलीकरण विभाग, इतर वैधानिक तरतुदीमध्ये भारतीय पुनर्वसन परिषद कायदा-1992, दिव्यांग व्यक्ती समान संधी अधिकाराचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग-1995, दिव्यांग व्यक्तीचे अधिकार कायदा 2016, पंडित दीनदयाळ नि:क्षम व्यक्ती पुनर्वसन योजना, सुगम्य भारत अभियान इत्यादी महत्त्वाच्या तरतुदी स्वातंत्र्योत्तर काळात करण्यात आल्या आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या करारानुसार दिव्यांग व्यक्तींना खेळ, मनोरंजन आणि सांस्कृतिक या क्षेत्रात प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या मानवाधिकाराचे जतन करणे गरजेचे आहे यानुसार भारतामध्ये अलीकडील काळात दिव्यांग खेळाडूंना पॅरालिम्पिक स्पर्धेमध्ये सहभागी होण्यासाठी केंद्र शासनाकडून प्रशिक्षण देऊन प्रोत्साहन दिले जाते व सर्व प्रकारच्या सुविधा पुरविण्याचे काम केले जात आहे. दिव्यांग सक्षमीकरणासाठी मनुष्यबळ विकास मंत्रालयामार्फत विविध योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहे. याशिवाय देशभरात हजारो इमारती मध्ये दिव्यांग व्यक्तींना जाणे-येणे सुलभ होण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. सार्वजनिक बससेवा, रेल्वेसेवा दिव्यांगासाठी सुलभ व्हावी यासाठी अनेक कामे करण्यात आली आहे. जवळपास 700 वेबसाइट्स दिव्यांगांसाठी अनुकूल बनविण्यात आले आहे. दिव्यांगांच्या आर्थिक सुविधांसाठी विशेष नाणी जारी करण्यात आली आहे. अंध दिव्यांगांना नोट किती किमतीची आहे हे ओळखण्यासाठीची व्यवस्था केली आहे. कौशल्याधारित अभ्यासक्रमाची निर्मिती व नवीन शिक्षण संस्थांची स्थापना करून दिव्यांगांच्या शैक्षणिक विकासाला प्रोत्साहन दिले आहे. भाषिक विविधतेमुळे चिन्हांची भाषा ओळखता येणे कठीण

जात होते अशावेळी एकच समान भाषा निर्माण करून दिव्यांगांना या समस्येपासून मुक्त करण्यात आले आहे. सरकारने अलीकडच्या काळात पहिल्या चिन्हाच्या भाषेचा शब्दकोष आणि श्राव्य पुस्तकांची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे.

थोडक्यात नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करताना भारतातील दिव्यांगांना ई-शिक्षणाची जोडण्याचा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम केंद्र सरकारने राबविला आहे. 1995 च्या कायद्यात फक्त शारीरिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांना दिव्यांग म्हटले जात होते 2016 च्या दिव्यांग अधिकार कायद्याने शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक, दुर्बलते नुसार अपंगत्वाचे 21 प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कन्वेंशन मधील तरतुदीनुसार प्रत्येक नागरिकाला जीवन जगण्याचा अधिकार आहे अशी तरतूद आहे या तरतुदीचा समावेश भारतीय राज्यघटनेमध्ये करण्यात आलेला आहे. याशिवाय कायद्यापुढे समानता, आपत्कालीन परिस्थितीत सुरक्षितता, स्वातंत्र्याचा अधिकार या तरतुदींचा समावेश आपल्याला राज्यघटनेत दिसून येतो. याशिवाय 'नॅशनल ह्यूमन राईट कमिशन' ची स्थापना 1993 ला भारत सरकारने केली आहे. याद्वारे भारतातील मानवाधिकाराशी संबंधित प्रश्न या आयोगाच्या अखत्यारीतील मध्ये येतात आणि त्यामध्ये दिव्यांग व्यक्तीशी संबंधित मानवी अधिकाराच्या प्रश्नांचाही निपटारा केला जातो.

सारांश/निष्कर्ष

भारतात दिव्यांग नागरिकांच्या मानवी अधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर व घटनात्मक तरतुदीद्वारे मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्यात आलेले आहे परंतु तरतुदींच्या अंमलबजावणीमध्ये अडथळे असल्याने या चांगल्या तरतुदींची अमंलबजावणी होऊ शकलेली नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या नागरी आणि राजकीय अधिकारांमध्ये केलेल्या तरतुदीनुसार

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

भारतातील दिव्यांग नागरिकांना आपल्यावर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी किंवा न्याय मिळविण्यासाठी कुठल्याही प्रकारची स्वतंत्र आणि वेगळी व्यवस्था नाही. व त्यापासून स्वतःला आणि स्वतःच्या कुटुंबियांचा बचाव करण्यासाठी 'नॅशनल ह्यूमन राईट कमिशन' कडे तक्रार करण्याशिवाय दुसरा कुठलाही मार्ग सध्यातरी अस्तित्वात नाही. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कन्वेंशन मधील नागरी आणि राजकीय अधिकारानुसार समाजात सहभागी होण्याचा अधिकार आहे. परंतु समाजातील दुषित दृष्टीकोनामुळे दिव्यांग व्यक्तींना समाजात पूर्णपणे सहभागी करून घेतले जात नाही किंबहुना कुटुंबातील नातेवाईकांकडून, परिवाराकडून सन्मानाची वागणूक मिळत नाही. समाजाकडून सुद्धा समानतेची वागणूक मिळत नाही. याशिवाय आणखी एक तरतूद आहे की, राजकीय जीवनात सहभाग परंतु भारतातील राजकीय जीवनात दिव्यांग नागरिकाचा शून्य टक्के सहभाग आहे म्हणजेच नागरी आणि राजकीय अधिकार मिळत नाही.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या कन्वेक्शन मधील आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारानुसार भारतातील दिव्यांग व्यक्तीच्या शिक्षणाची सद्यस्थिती अत्यंत वाईट आहे. प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणामध्ये गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणामध्ये आहे. आरोग्याच्या बाबतीमध्ये ग्रामीण आणि शहरी असा फरक केला असता ग्रामीण भागातील दिव्यांग व्यक्तीचे आरोग्याचे अत्यंत गंभीर प्रश्न आहेत. उच्च शिक्षणामध्ये दिव्यांग व्यक्तीच्या शिक्षणाची टक्केवारी बघितल्यास ती अत्यंत निम्नस्तरावर असल्याचे आढळते. दिव्यांगांना पूर्णवेळ शिक्षण आणि प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था डबघाईला आलेल्या आहेत. सरकारकडून त्यांना कुठल्याही प्रकारचे आर्थिक पाठबळ दिले जात नाही. त्यामुळे कौशल्य आधारित शिक्षण मिळत नाही यापेक्षा वाईट अवस्था ग्रामीण भागातील महिला दिव्यांग नागरिकांची आहे त्यांना समाजातून प्रोत्साहन न मिळता सातत्याने अपमानास्पद वागणुकीला सामोरे जावे लागते.

2022

संदर्भ:

1. Draft committee : Universal Declaration of human Rights 1948
2. Dr.Kuldeep fadia : International Organization
3. Dr.H.O.Agrawal : Human Rights
4. Zahra F.kabasakal Arat : Human Rights worldwide
5. Edi.Professional book Publishers : The Protection of human Rights

I.Q.A.C. ★ CSMC ★ SOLAPUR